

वीर सेवा मन्दिर
दिल्ली

★

१२०४

क्रम संख्या

२६१

काल न०

११/११/११

लण्ड

श्रीमद्भागवतविरचितं
अष्टाङ्गहृदयम् ।

(मूलभाष्यम्)

मिषग्वर-नवरेइत्युपाङ्गकृष्णशालीति
सुप्रसिद्धविद्वद्वरेण परिशोधितम् ।

तच्च

“काव्यतीर्थं” इत्युपाधिधारिणा भाष्यार्थेत्युपाङ्ग-
रामात्मज-नारायणशर्मणा पाठान्तरैः
पारिभाषिकशब्दकोषेण चालङ्कृत्य
संस्कृतम् ।

---

७४ संस्करणम् ।

शकः १८५४, सन १९३३.

मूल्यं १॥ पादोनकृष्णकद्वयम् ।

मुम्बय्याम्
निर्णयसागरमुद्रणालयाधिपतिना स्वीयाङ्क-
नालये मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

[All rights reserved by the publisher.]

Published by Pandurang Jawaji, and Printed
by Ramchandra Yesu Shedge at
the Nirnaya-sagar Press,
26-28, Kolbhat Lane,
Bombay.

प्रथमसंस्करणस्य प्रस्तावः ।

अस्त्येतद्वर्णनीयतरं भुवि न्यदायां गलभौमोभयवैद्यशास्त्र-
पारंगमः कुण्टे इत्युपनामकोऽपणामोरेभ्यश्चरार्माऽष्टांगहृद-
यस्य प्रकाशनं कृत्वा जगदुपयुक्तं करोति स्मेति । आधुनिकानां
पण्डितानामस्मत्प्राचीनार्यवैद्यके रुचिः संपद्यते तस्य बह्वं-
शेन यक्षोऽस्य महाशयस्य परोपकारनिरतातःकरणपूर्वक-
महाप्रयत्नस्येवेति कथने न काप्यतिशयोक्तिर्मन्वितुमर्हति ।

संप्रत्यन्योऽस्माकं महानासांकुरः यदार्यवैद्यकं पूर्ववत्प्र-
चारप्रचारमिचारचर्चा भवेदिति । प्राचीनोपलब्धग्रन्थेष्वन्य-
थेतयाष्टांगहृदयं हृदयमिवायुर्वेदशरीरस्य चालकपालकला-
लकमेवेत्यत्र संशयो नास्त्येवेति । तस्मात्तन्महाप्रयासेन विक-
सितं शुद्धं इत्थं च विधातुं तद्वारकैरलावश्यकत्वेन यत्ननीय-
मिति मे बुद्धिः सार्वपर्यवसायिनी भवेत् । अलमधिकेन वच-
नेन । मूलमात्रकरणस्य हेतुर्यत्प्रचारकर्मणि सुलभता स्यादिति
संक्षेपतो वर्णयामि । निर्णयसागरमुद्रणालयाधिपतिना
त्विदं सत्कार्यं यथा पूरितं यत्तत्र किमपि न्यूनं न विद्यते,

यथाऽक्षराणि सुसूक्ष्माण्यपि स्पष्टानि, पत्राणि मृदून्मपि
 चिरजीवीनि, मुद्रणोपयोगिनीतराण्यपि कार्पाणि सम्यक्तया
 पर्यालोचयेदं पुस्तकं प्रकाशतां नीतम् । अस्मिन्पुस्तके स्थल-
 विशेषेऽर्थस्य निशचीकरणार्थं किञ्चिद्दिदर्शनं । वश्यकं ज्ञात्वा
 तदर्थं क्षेत्रकश्लोकमुद्रणमपि कृतमस्ति तथा चाष्टांगहृदय-
 स्थापि हृदयरक्षणीयो य उच्यते भागस्तज्ज्ञानार्थं स्थले स्थले
 चावतरणचिह्नानि कृत्वा तन्मुखहृदयैकीकरणसूचनं कृत-
 मस्ति । तेन व्याशास्त्रे यदवतरणातर्गताः श्लोका आधुर्वे-
 दाभिधपारं तारयैयुरिति खहृदयमिव समवायिसंबन्धतयाऽ-
 न्येभ्यो दर्शयितुं पठनतत्परः समर्थयिष्यतीति । अस्योप-
 योगार्हता भवचेतर्ह्याधुर्वेदस्यान्येऽपि ग्रंथा एतद्वीत्या मुद्रा-
 पयितुं शक्या भूवासुरिति सर्वेषां परमेश्वरं प्रार्थये । अस्तु
 अलमतिविस्तरेणेति शम् ।

नवरे-इत्युपाह्वः कृष्णशास्त्री.

षष्ठसंस्करणस्य प्रास्ताविकम्.

पुरा किलास्त्रिजगत्प्रलयसमयानुपुनमेकान्वीभूते ज-
गति क्षुचिरे विध्वंस्यतो भोगिभोगतत्पक्षमानस्य पुनर्जग-
त्तिसृश्रोर्मण्वनां नाभ्यम्बुरुहादुद्भूते सहस्रात्राम्बुजे स्वयं
स्वयम्भूः प्रादुर्बभूव. व्यलोकयत्स चेतस्ततोऽम्बुकोलपा-
लाभ्यासमाचलमपूर्वकमलाभिहितं च कैवल्यमात्मानम्. परं
चकिन् इव स सौम्यप्रादुर्भावमूलनिदानमजानानः किंकर्तव्य-
तामूढचिषग आसीद्विराज. अचिन्तयन्नाश्रितसामर्थ्यसम्प-
न्नमीशानम्. तदा समस्तबीजकारणभूतेन करुणावरुणाल-
येन श्रीभगवतान्तरिक्षालक्षितवाण्या 'तपतप' इति द्विर्-
दितेनोपदिक्षितः परमेष्ठी परमेण समाभियोगेन सौत्पत्ति-
कारणं भगवन्तमारिराध तपसा. अथास्य तेन तपोभरेणा-
त्यन्तं परितुष्ट आदिपुरुषोऽसौ विश्वसर्गज्ञानावबोधाय सरह-
स्यान्तुम्यजुःसामाथर्ववेदान्, आयुर्वेद-धनुर्वेद-गान्धर्ववेदादी-
नुपवेदाश्चोपाददात् तेन विकसितान्तःकरणप्रद्वोधात्ता वेद-
प्रदर्शितपञ्चाशिकं जलं जगदया पूर्वं परस्परसापेक्षमकल्पयत्
नरतिर्बगादिस्वजलजलचरादि प्राणिजातं विविधरोगगणं तदुप-
ग्रामकमेवजानि बहुषोषधितुल्यकतापुष्पादीन्वेतत्कृतमपीति.

सृष्टप्राणिनां विशेषतश्च मानवानामनामयत्वेन सुखसंचा-
रविचारोऽपि वेदेभ्य एवोक्त इति पारमेश्वरः सहेतः. अना-
मयमन्तरा नानाविधकर्मयोगज्ञानविज्ञानपौरुषादि साधयितुं
सुतरां न शक्नोति कश्चिदपीति च प्रायो निश्चयप्रवणमेवेति
न तत्र कस्यापि विप्रतिपत्तिः. वेदेषु च तत्र तत्र “इमां
खनाभ्योषधिं वीरुधां बलवत्तमाम्” “विश्वभेषजीः”,
“पृणीत भेषजं” इत्यादिभेषजनामान्युद्धृष्टानि दृश्यन्ते.
“अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्यां” इत्यादि कानिचित्सूक्तानि राज-
यस्मिन्नानि “रक्षोहृणं” इत्यादिरक्षोघ्नानि चोपलभ्यन्त एव,
तथापि स्वास्थ्यरक्षणव्याधिनिवारणयोर्मूलतत्त्वानि, शारीरा-
दिशास्त्राणामङ्गप्रत्यङ्गविनिश्चयः सर्वेषामामयानां स्वरूपं,
कस्यां रुजि कतमौषधिर्योजनीया, कथं वा भेषज्यनिर्माणं
संपादनीयं किंवा तन्मानमित्यादिव्यवस्था आयुर्वेदैकसाध्येति
न तिरोहितं विदुषाम्. आयुर्वेदपारीणैस्त्रिकालशैर्गहनमहिम-
भिर्मुनीन्द्रैस्तदनुयायिभिरितरैर्विद्वद्गुरीणैर्वैद्यकविषया महान्तो
लघवबन्धानेके निबन्धा निबद्धाः सन्ति महीमण्डले. तेष्वपि
सुश्रुत-चरकाद्या महानिबन्धा व्युत्पत्तिस्मृतामपि व्युत्पन्नकरण-
क्षमा भेषज्यनिबन्धोऽपदव्यर्हाः सन्ति, परमस्याष्टाङ्गदृ-
यस्य पुनः किमित्यारम्भ इति केषांविदागामिनमाक्षेपं परि-
मार्ष्टुं ईषल्लिख्यते—सर्वारणीये सुश्रुतनिबन्धेऽत्यन्तं प्रश-

सनीयेऽपि न तत्र यथावजेत्रादिरोगचिकित्सा विद्यते, प्रशंस-
नीयेऽपि चरकनिबन्धे यथावज्ज निबद्धास्ति कासश्वासादि-
चिकित्सा, एवमेव प्रायः सर्वेष्वपि वैद्यकग्रन्थेषु तत्र तत्र
वैकल्यं दरीदृश्यते, तत्सर्वमाकलय्य ग्रन्थप्रणेत्रैवोपसंहारे
निर्दिष्टम्—

“यदि चरकमधीते तदुक्तं सुश्रुतादि-

प्रणिगदितगदानां नाममात्रेऽपि बाह्यः ।

अथ चरकविहीनः प्रक्रियावामक्षिप्तः

किमिह कालु करोतु स्वाधितानां वराकः ॥”

एवं वैकल्यमालोच्य सर्वेषां वैद्यकविषयाणामाकलनमेकेनैव
महता निबन्धेन भूयादिति मिषगायुर्वेदपारीणेन महोपा-
ध्याय—श्रीमद्वाग्भट्टमहाशयेन सुविशदंरष्टमिरपि वैद्य-
कात्रैर्यथावत्परिपूर्णोऽष्टाङ्गहृदयनामा सर्वाङ्गसुन्दरो महानि-
बन्धो व्यधायीति सुख्यं मूर्धन्यत्वमस्य.

सचायं ग्रन्थो मूलमात्रोऽप्यथावधि नैकवारं यथापूर्वमे-
वाङ्कितः प्रमादपाठबहुल एवासीत्. अधुनात्वङ्कनावसरे याव-
न्तत्कयं विशेषतः शोधनेन संस्करणीय इति मनसिकृत्य
आदर्शार्थमन्याम्यमुद्रिताऽमुद्रितपुस्तकान्याकलय्य सूक्ष्मदृष्ट्वा
तेभ्यस्तेभ्यो मूलपाठान् हेमाद्रेरायुर्वेदरसायनटीकाया अ-
रुणदत्तस्य सर्वाङ्गसुन्दराटीकायाश्च सहाय्येन यावदुच्युदयं

संशोध्य पाठान्तराणि चाधष्टिप्पण्यां सन्ति सङ्कलितानि,
 तथा कश्चिद्विधान्यधिकपणानि नूतनानीति ज्ञापनार्थं
 मध्येमध्ये सङ्क्षपाक्षरैर्विन्यस्तानि महतागसेन; वैद्यऽपारि-
 भाषिकशब्दकोषोऽपि सुखेन ग्रन्थप्रवेशार्थमङ्गं संयो-
 जितोऽस्ति; कृतेऽध्येतादृशि प्रयासे विषयस्य गाम्भीर्यात्त-
 द्विज्ञानस्य भिन्नवर्त्यैकसाध्यत्वदृग्दोषादिना च कश्चिदवशिष्टं
 रक्षितं "गच्छतः स्खलनं कापे भवत्येव प्रमादतः" इति
 न्यायमनुसृत्य परिमार्जयन्तु शुण्कपक्षपातनो विद्वांस
 इति तान्सविनयं सम्प्रार्थ्य विरमाम्यस्मत्प्रस्तावात्—

विदुषां वशंवदः

आचार्योपाह्व-नारायणशर्मा.

विषयानुक्रमणिका.

सूत्रस्थानम् ।

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
भंगलाचरणम् ...	२	धातवः	२
अथायुष्कामीया-		मलाः	११
ध्यायः प्रथमः ॥१॥	११	देहपरिपाकनोपायः	११
आशुवेदोत्पत्तिः ...	११	रसाः	११
आगमशुद्धिः ...	११	रसानां गुणाः ...	३
पृथक्कृतत्राणि ...	११	रसाभयद्रव्यस्य विप्रकारत्वं	११
अष्टाङ्गद्वयम् ...	११	वीर्यद्वैविध्यम् ...	११
अष्टाङ्गानि ...	२	द्रव्यविपाकः ...	११
दोषादयः ...	११	द्रव्यस्य गुणाः ...	११
तेषां मारकत्वम् ...	११	रोगकारणम् ...	११
तेषां स्थानानि ...	११	रोगारोगतयोः स्वरूपम्	११
तेषां नियतकालः ...	११	रोगद्वैविध्यम् ...	११
अग्निस्वरूपम् ...	११	रोगाधिष्ठानद्वैविध्यम्	११
कोष्ठचातुर्विध्यम् ...	११	मनसो दो दोषौ ...	११
प्रकृतिस्वरूपम् ...	११	रोगपरीक्षणम् ...	११
त्रिदोषगुणाः ...	११	रोगविशेषाधिगमोपायः	११
सप्तर्गः सन्निपातश्च	११	देशद्वैविध्यम् ...	११

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
भूदेशत्रैविध्यम् ...	३	अथ दिनचर्चाध्यायो	
नेषजकालः ...	॥	द्वितीयः ॥२॥	६
द्विप्रकारकमौषधम्	॥	ब्राह्मे मुहूर्त उत्थानम्	॥
परमौषधम् ...	४	स्वस्ववृत्तम् ...	॥
मनोदोषौषधम् ...	॥	दन्तधावनम् ...	॥
पादचतुष्टयस्वरूपम्	॥	अजीर्ण्यादिनो भक्षणनिषेधः ७	
भिषक्चतुर्गुणाः ...	॥	सौवीरांजनम् ...	॥
औषधचतुर्विध्यम्...	॥	रसांजनम् ...	॥
उपस्थानुचतुर्विध्यम्	॥	नावनादिसेवनम् ...	॥
रोगिचतुर्विध्यम् ...	॥	केषांनित्तांबूलनिषेधः	॥
सुखसाध्यव्याधिलक्षणम्	॥	अभ्यंगः	॥
कृच्छ्रसाध्यो व्याधिः	॥	क्षिरभादौ विशेषेण शीलनम्,	॥
वाय्वो व्याधिः ...	॥	अभ्यंगापवादः ...	॥
प्रसाख्येयो व्याधिः	॥	व्यायामः ...	॥
अनुपक्रमणीयातुरस्व लक्षणं	॥	व्यायामनिषेधः ...	॥
सूत्रस्नानांतर्यनाध्यायाः	५	व्यायामकालः ...	॥
शारीरस्नानाध्यायाः	॥	देहमर्दनम् ...	॥
निदानस्नानाध्यायाः	॥	अतिव्यायामनिषेधः	८
चिकित्सितस्नानाध्यायाः	॥	अतिव्यायामादिनां व्यापदः,	॥
कल्पस्नानाध्यायाः...	६	उद्धर्तनगुणाः ...	॥
उत्तरतन्त्रध्यायाः ...	॥	स्नानगुणाः ...	॥

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
उष्णाम्बुना परिषेकः	८	संचारप्रकारः ...	९
स्नानेऽयोग्याः ...	॥	निशिविशेषः ...	॥
जीर्णे हितभोजनम्	॥	विशिष्टदेवताभिधानाद्यन०	॥
धर्मप्राधान्यम् ...	॥	बाहुभ्यां मदीतरणनिषे०	१०
मित्राऽमित्राणां स्वीकारपरि०	॥	श्रुत्यादिकरणप्रकारः	॥
हिंसादित्यागः ...	॥	नासाविकोषणनिषेधादि	॥
शक्तितोऽदृष्ट्याद्यनुवर्तनम्	॥	अमात्प्राग्देहबाह्येष्टाः	॥
कीटादिभ्वात्मबर्धनम्	९	रात्र्यादी चत्वरदिसेवन०	॥
देवाद्यर्चनम् ...	॥	सद्यदादित्यदर्शननिषेधादि	॥
अर्थिनोऽप्रत्याख्यानम्	॥	मद्यविक्रयादिनिषेधः	॥
उपकारस्य प्राधान्यम्	॥	पुरोभातादित्यागादि	॥
संपदादौ समचित्तता	॥	सर्ववेष्टास्तु लोकोपदेष्टव्यम्	११
वचनं हितादिरूपम्	॥	सद्रतस्वरूपम् ...	॥
वर्तनप्रकारः ...	॥	कालस्मृतिविशिष्टत्वम्	॥
शत्रुत्वादेरप्रकाशनम्	॥	यवमाचारे कृते फलम्	॥
लोकप्रकृत्यनुसारेण वर्तनम्	॥	अथ ऋतुचर्माध्यायः	
इन्द्रियाणां कालनपीडन०	॥	स्मृतीयः ॥३॥	॥
त्रिवर्गशून्यकर्मानारंभः	॥	यद् ऋतवः ...	॥
सर्वधर्मेषु मध्यममार्गानुब०	॥	बलादाने युक्तिः ...	॥
दीर्घलोमादिधारणनिषेधः	॥	उत्तरायणम् ...	॥
कालशीलादिः ...	॥	दक्षिणार्चनं वज्रविसर्गः	१२

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
बलविसर्गे युक्तिः ...	१२	सक्तुशर्करादिलेहः ...	१४
शीतादौ नृणां बलविचारः	॥	मद्यशानापनप्रकारः	॥
हेमन्तेऽनलस्य प्रावत्यम्	॥	उक्तविध्यक्रमे दोषः	॥
हेमन्तः हिमचर्या ...	॥	मासैः सह शुद्धशालिभक्षणं	॥
स्याद्भ्लादिसेवनम्	॥	नातिघनरसादेः पानम्	॥
नुमुक्षितस्य प्रातरेव भोजनं	॥	सुरभीकृन्जलपानम्	॥
वातघ्नतेलाभ्यङ्गादि	॥	रात्रौ माद्विषक्षीरपानम्	॥
कानादि ...	॥	स्वापप्रकारः ...	१५
मांसादिसेवनम् ...	॥	वेण्वादिनिर्मितगृहे स्वापः	॥
विलासिनीनां शीतहरत्वम्	१३	शयनीयप्रकारः ...	॥
शीतजनितदोषनाशः	॥	निशासु सौधपृष्ठे स्थितिः	॥
शिशिरः शिशिरचर्या	॥	तालवृन्तसेवनप्रकारः	॥
शिशिरेऽपि पूर्वोक्तविधिः	॥	वर्षाचर्या ...	॥
वसन्तचर्या ...	॥	वर्षासु दोषाणां दुष्टत्वम्	१६
केम्पजयप्रकागादि ...	॥	अन्योन्यदूषिषु वातादिषु श०	॥
शुष्ठीकथितजलपानादि	॥	माधारणमास्थापनादि	॥
मध्याह्ने गमनादित्यागः	१४	पुरुषवर्तनप्रकारः ...	॥
गुरुशीतादित्यागः...	॥	नदीजलादिपञ्चत्यागः	॥
ग्रीष्मचर्या ...	॥	शरच्चर्या ...	॥
पद्मादित्यागः ...	॥	क्षुधितस्य तिक्तादिगुणयुत०	॥
मधुराङ्गादिसेवनम्...	॥	उदकसेवनप्रकारः ...	॥

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
चन्दनादिसेवनम् ...	१६	अप्रवर्तमानक्षुतेः प्रवृत्तौ	
तुषारादिदशपरित्यागः	१७	कारणम् ...	१८
समासेन ऋतुचर्या ...	१७	तृष्णा निरोधाच्छोषादयः	१७
ऋतुविशेषेऽन्नपानादि	१७	क्षुधो र'धादन्नमन्नादयः	१७
उपदिष्टाहारस्यापवादः	१७	निद्रारोधाग्नोद्वादयः	१७
ऋतुविषये सेवनीयप्रकारः	१७	कासरोधात्तृद्धिः ...	१९
सहसा त्यागे रोगाः ...	१७	अमश्वासरोधाद्गुल्मादयः	१७
अथ रोगानुत्पादनीया-		जृम्भाया रोधात्क्षुब्धद्रोगाः	१७
ध्यायन्ननुर्धः ॥ ३ ॥	१७	अक्षुण्णो निरोधात्पीनसादयः	१७
वातादिवेगधारणनिषेधः	१७	बमेनिरोधे विसर्पादयः	१७
वातरोधेन गुल्मादिरोगोत्प०	१७	तत्र गण्डूषादयः शक्ताः	१७
वातोत्थे विवारे लेहादि०	१७	क्षुन्नरोधाच्छुक्रस्रवणम्	१७
शक्नोती रोधे पिण्डको-		तत्र ताम्रचूडादिकसेवनम्	१७
देष्टादयः ...	१८	वेगरोधिनो न चिकित्साः	१७
मूत्रस्य रोधादन्नमन्नादयः	१७	वेगोदीरणधारणैः सर्वेपि रो०	१७
वातादिरोधजानामौषधम्	१७	तत्र साधनम् ...	१७
पुरीषरोधोष्णौषधम् ...	१७	लोभादिवेगधारणमेव	२०
मूत्रलोष्णौषधम् ...	१७	वातादीनां यथाकालशोध०	१७
उद्गारस्य रोधावश्यक्यादयः	१७	दोषकोपकारणम् ...	१७
क्षुते रोधाच्छिरोऽर्त्यादयः	१७	वैद्येन रसाद्यनप्रयोगः कर्त०	१७
		भेषजक्षपिते आहारैर्वृंहणादि	१७

विषयः	पृष्ठं	विषयः	पृष्ठं
एवं कृते पुरुषस्य फलम्	२०	भोजनेऽम्बुपानप्रकारः	२३
'आगन्तुरोगनिर्देशः ...	"	शीतजलगुणाः	...
एषां चिकित्सा ...	"	उष्णाम्बुगुणाः	...
मलानां शोधनकालाः	२१	कथितशीतलनिर्देशः	...
हिताहारविहारसेवनम्	"	कथितशीतलोपयोगः	...
अथ द्रवद्रव्यविज्ञानी-	"	नालिकेरोदकगुणाः	...
याध्यायः ॥ ५ ॥	"	वर्षर्तुजलं पथ्यम्	...
(अथ सोयवर्गः ।)		(अथ क्षीरवर्गः ।)	
गन्नाजलगुणाः	...	पयसो गुणाः	...
गन्नाजलक्षणम्	२२	गन्धं पयो जीवनीयम्	"
सामुद्रजलपाननिषेधः	"	माहिषक्षीरोपयोगः	२४
आन्तरिक्षं जलं गाक्मम्	"	आजक्षीरगुणाः	...
पानायोग्यं जलम्	...	ओष्ट्रक्षीरगुणाः	...
आन्तरिक्षमपि पानेऽयोग्यम्	"	मानुषक्षीरगुणाः	...
नदीनिरूपणम्	...	आंबकक्षीरगुणाः	...
नद्यः पथ्यापथ्याः	...	हस्तिनीक्षीरगुणाः	...
हिमवन्मलयोज्ञताः पथ्या-	"	वडवादीनां क्षीरगुणाः	"
पथ्याश्च	...	अकथितक्षीरगुणाः	...
वज्र्यां नद्यः	...	अतिशृतोष्णगुणाः	...
कूपतडागाशुत्तमम्	...	दधिगुणाः	...
केषाञ्चिजलपाननिषेधः	"	तक्रगुणाः	...

विषयः	पृष्ठ.	विषयः	पृष्ठ.
मस्तुगुणाः ...	२५	उष्णमधुगुणाः ...	२७
नवनीतगुणाः ...	२५	उष्णमधुन उपयोगः ...	२७
क्षीरोद्भवघृतगुणाः ...	२५	(अथ तैलवर्गः ।)	
घृतगुणाः ...	२५	तैलगुणाः ...	२७
बहुकालस्थितघृतगुणाः ...	२५	तैलस्य बृंहणादिकरत्वम्	२७
किलादादिगुणाः ...	२५	घृण्णतैलगुणाः ...	२७
क्षीरघृतयोः श्रेष्ठत्वं		सार्वपतैलगुणाः ...	२७
निन्दितत्वे ...	२६	आक्षतैलगुणाः ...	२७
(अथ दध्नुवर्गः ।)		निम्बोद्भवतैलगुणाः ...	२७
दध्नुसगुणाः ...	२६	उमाकुमुम्भजगुणाः ...	२८
यात्रिकरसस्य न्यत्वगुणाः ...	२६	वसागुणाः ...	२८
पौण्ड्रकरसस्य श्रेष्ठ्यम् ...	२६	(अथ मद्यवर्गः ।)	
शातपर्वकादीनां गुणाः ...	२६	मद्यगुणाः ...	२८
फाणितगुणाः ...	२६	नवजीर्णमद्यगुणाः ...	२८
निर्मलगुण्डगुणाः ...	२६	उष्णोपचारेण मद्यपाननिषेधः	२८
पुराणनवगुण्डगुणाः ...	२६	सुरागुणाः ...	२८
मत्स्यण्डिकादिगुणाः ...	२६	वैभीतकीगुणाः ...	२८
यवासशर्करागुणाः ...	२६	अरिष्टगुणाः ...	२८
सर्वशर्करागुणाः ...	२६	द्रक्षारसोद्भवगुणाः ...	२९
शर्कराफाणितयोर्बरावरत्वम्	२६	स्वार्क्षरमद्यगुणाः ...	२९
मधुगुणाः ...	२७	शर्करामद्यगुणाः ...	२९

विषयः	पृष्ठं	विषयः	पृष्ठं.
गुणमद्यगुणाः	... २९	षष्टिकादिभ्योऽन्यत्रोहित्व ०	३१
सीधुगुणाः	... ..	कम्वादि तृणधान्यानि	..
पकरसगुणाः	... ..	प्रियङ्गोर्मससधानकरत्वम्	..
मध्वासवगुणाः	.. ..	कोरदूषगुणाः	... ..
शुक्तगुणाः	... ..	यवगुणाः	... ..
गुडादीनां यथोत्तर लघुत्वम्	..	अन्ययवस्वरूपम्	... ..
कन्ददितदामुतगुणाः	..	वंशोद्भवस्वरूपम्	... ..
अन्यामुतगुणाः	... ..	गोधूमस्वरूपम्	... ३२
धान्याम्लकाजिकगुणाः	..	नन्दीमुखीपथ्या	... ..
गोऽजादिमुत्रगुणाः	३०		
द्रवैकदेशोदाहरणम्	... ..		

(अथ शिम्बीधान्यवर्गः ।)

अथासत्स्वरूपविज्ञानीया-

ध्यायः षष्ठः ॥ ६ ॥

(अथ श्लोकधान्यवर्गः ।)

द्विसकारिधान्यानि	... ..	शिम्बीधान्यानि	... ..
रक्तशालिगुणाः	... ..	मुद्रगुणाः	... ..
महाशाल्मादीनां श्रेष्ठत्वम्	..	कुलस्थानां गुणाः	... ..
यवकादीनां पूर्वस्य पूर्वस्य	..	निष्पावगुणाः	... ..
निन्दितत्वम्	... ३१	माषगुणाः	... ..
षष्टिकस्य श्रेष्ठत्वम्	... ..	काकाण्डोलात्मगुप्ताफल्गु ०	..
षष्टिकान्महाव्रीह्याश्चो गुणः	..	तिरुगुणाः	... ..
		अन्सीगुणाः	... ..
		कुसुमव्रीजगुणाः	... ..
		माषयवकयोर्न्यूनत्वम्	..
		नवधान्यगुणाः	... ..

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
(अथ [कृताङ्ग] पक्षाद्वर्गः ।)		(अथ मांसवर्गः ।)	
गण्डादीना यथापूर्वं लागवं ३३		हरिणादयो दश मृगाः ३४	
मण्डगुणाः	३३	कावादय एकविंशतिः	
पेयागुणाः	३३	विक्किराः ... ३५	
विशेष्यागुणाः	३३	जीवन्जीवकादयो दश प्र० ३६	
ओदनलक्षणम्	३३	मेकादयश्चत्वारो विकेशयाः ३७	
एवं सर्वपेयादिकम्	३३	गवादयः प्रसङ्गाः ... ३८	
मांसरसलक्षणम्	३३	वराहादयो महामृगाः ३९	
मौद्गरसलक्षणम्	३३	हंसादयोऽपचरसंज्ञाः ४०	
क्षौद्रसलक्षणम्	३३	रोहितकादयो मत्स्याः ४१	
तिक्तविकृत्यादिगुणाः	३३	इत्यष्टधा मांसम् ... ३६	
रसालाया लक्षणम् ... ३४		व्याम्भिनादयः ... ४२	
पानकलक्षणम्	३३	जाङ्गलादिशब्दवाच्याः ४३	
लाजलक्षणम्	३३	जाङ्गलानां लक्षणम् ४४	
पृथुकगुणाः	३३	शशगुणाः ... ४५	
धानालक्षणम्	३३	तित्तिरिगुणाः ... ४६	
सक्तलक्षणम्	३३	शिश्विगुणाः ... ४७	
पिण्याकलक्षणम्	३३	कुक्कुटगुणाः ... ४८	
वेसवारलक्षणम्	३३	ग्राम्यकुक्कुटः ... ४९	
मुद्रादिजवेसवारलक्षणम् ३४		ऋकरोपचक्रकाः ... ५०	
कुक्कुलादिपक्षानां यथोत्तरं ३५		काणकपोतः ... ५१	

विषयः

पृष्ठं.

विषयः

पृष्ठं.

चटकाः ...	...
बिलेशयादीनां यथो-	
त्तरमधि० ...	...
महामृगगुणाः ...	...
अजमांसगुणाः ...	...
आविकमांसगुणाः...	...
गोमांसगुणाः ...	...
महिषगुणाः ...	...
बराहगुणाः ...	...
मत्स्यगुणाः ...	...
चिलिचिमिमत्स्यगुणाः	
लावादयः... ..	...
सधोहतमांसस्य शुद्धत्वं	
मृतमांसादित्यागः ...	...
पुंलियोर्मांसप्रकारः	

(अथ आकवर्गः ।)

पाठादिजशाकगुणाः	३८
मुनिषण्णगुणाः ...	...
राजक्षवगुणाः ...	...
वास्तुकगुणाः ...	...
काकमाचीगुणाः ...	...

चांगेरीगुणाः ...	३८
पटोलादीनां गुणाः	...
पटोलविशेषगुणाः ...	३९
बृहतीद्वयगुणाः ...	...
वृषगुणाः	...
कारवेहगुणाः ...	...
वार्ताकगुणाः ...	...
करीरगुणाः ...	...
कोशातकावल्गुजकयोर्गुणाः	...
तण्डुलीयगुणाः ...	...
मुजातगुणाः ...	...
पालक्या गुणाः ...	...
उपोदकागुणाः ...	...
चंचुगुणाः... ..	...
विदारीगुणाः ...	...
जीवन्तीगुणाः ...	...
कूष्माण्डादिगुणाः ...	...
कूष्माण्डविशेषगुणाः	...
अपुसगुणाः ...	४०
तुम्बफलगुणाः ...	...
शीर्णवृन्तगुणाः ...	...

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
मृणालादिगुणाः ...	४०	लशुनगुणाः ...	४२
कलम्बादिगुणाः ...	४१	पुलाण्डुगुणाः ...	४३
लघुपत्रागुणाः ...	४२	गृञ्जनकगुणाः ...	४४
तर्कार्यादिगुणाः ...	४३	सुरणगुणाः ...	४५
पुनर्नवादिगुणाः ...	४४	भूकन्दगुणाः ...	४६
त्रिरिबिल्वकुरगुणाः ...	४५	पत्रादीनां यथोत्तरं गुणस्त्वम् ...	४७
शतावर्धकुरगुणाः ...	४६	शकेषु जीवन्त्वा वरस्त्वम् ...	४८
वशकरीरगुणाः ...	४७	सर्षपाणामवरस्त्वम् ...	४९
पत्तूरगुणाः ...	४८	(अथ फलवर्गः ।)	
कासमर्दगुणाः ...	४९	दाक्षगुणाः ...	५०
कुसुम्भशाकगुणाः ...	५०	दाहिमगुणाः ...	५१
सार्षपशाकगुणाः ...	५१	मोचादिगुणाः ...	५२
नालमूलकगुणाः ...	५२	तारुफलादिगुणाः ...	५३
महन्मूलकगुणाः ...	५३	पकविस्त्वगुणाः ...	५४
शुष्कमूलकगुणाः ...	५४	कपित्थगुणाः ...	५५
आममूलकगुणाः ...	५५	जाम्बवगुणाः ...	५६
पिण्डाङ्गुणाः ...	५६	आम्रगुणाः ...	५७
कुठेरादिगुणाः ...	५७	वृक्षाम्कगुणाः ...	५८
सुरसगुणाः ...	५८	शमीफलगुणाः ...	५९
सुमुखगुणाः ...	५९	पीलुगुणाः ...	६०
आर्द्रिकागुणाः ...	६०	मातुलुङ्गगुणाः ...	६१

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं
भङ्गातकमांसादिगुणाः	४४	मर्जिमाक्षरादिगुणाः	४६
पावतगुणाः	४५	हिङ्गुगुणाः	४७
पक्पालेवतगुणाः	४५	हृत्तकीगुणाः	४७
द्राक्षपरूषकादेगुणाः	४५	आमलकगुणाः	४७
करमर्दकगुणाः	४५	अक्षगुणाः	४७
कोलादिगुणाः	४५	त्रिफलगुणाः	४७
अम्लीकाफलादिगुणाः	४५	त्रिजातकगुणाः	४७
फलानां मध्ये लकुचमबरम्	४५	कटुकमरिचगुणाः	४७
फलशकसंपादनकारणम्	४५	पिप्पलीगुणाः	४७
(अथौषधवर्गः ।)		नागरगुणाः	४७
लवणलक्षणम्	४५	आर्द्रकगुणाः	४७
लवणविशेषलक्षणम्	४५	चविकागुणाः	४७
सौवर्चलक्षणम्	४५	चित्रकगुणाः	४७
बिल्वलक्षणम्	४५	पञ्चकोलगुणाः	४७
सामुद्रलक्षणम्	४५	पञ्चमूलगुणाः	४७
औन्निदलक्षणम्	४५	हृत्पञ्चमूलगुणाः	४७
कृष्णलवणलक्षणम्	४५	मध्यपञ्चमूलगुणाः	४७
रोमकलवणलक्षणम्	४५	जीवनास्त्रपञ्चमूलगुणाः	४७
लवणप्रयोगे सैन्धवप्रयोगः	४५	तृणसंज्ञकपञ्चमूलगुणाः	४७
यवक्षारलक्षणम्	४५	संग्रहश्लोकः	४७

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
अथाकारक्षाध्यायः		सेधामांसेन वराहादिमासाऽ-	
सप्तमः ॥ ७ ॥	४९	• भक्षणम् ...	५२
राजनिकटे वंशस्थितिः	”	पिप्पलीवञ्चेषस्य त्यागः	”
बंधेन राजा रक्ष्यः ...	”	शूल्योभासोविरुद्धः ...	”
विषदुष्टभक्तलक्षणम् ...	”	कम्पितस्तक्रसाधितो विरुद्धः	”
व्यञ्जनानां परीक्षा ...	”	एकत्र पायससुराकृशरत्या०	”
विषदृषितरसादिवर्णः	”	तुल्यप्रमाणमध्वादेर्मिथो-	
विपदातुर्लक्षणम् ...	५०	विरोधः ...	”
सविषस्यान्नादेः परीक्षा	”	भिन्नांशेऽपि मध्वाज्येऽनुपा-	
पक्षिसृगैरपि परीक्षा ...	”	नेन विरुद्धे ...	५३
सविषेऽन्ने भक्षिते कण्डूद०	”	तिलकन्कमाधिनोपोदकया-	
वक्त्रगे विषे लालादयः	”	तीसारः ...	”
आमाशयप्राप्ते स्वेदादयः	”	बलाकावरुण्यादिना सह वि-	
भुक्तविषस्यौषधम् ...	५१	रुद्धातिस्त्रियादय ऐरण्डा-	
हेमपाने विषबाधाऽभावः	”	भिना सिद्धा जीवित०	”
विरुद्धाहारस्य विषगरोपमः	५२	हारीतमांसस्य योगविशेषेण	
विरुद्धभोजनलक्षणम्	”	नाशकत्वं ...	”
पयसाऽम्लद्वयविरोधः	”	तदेव समाक्षिकं विरुद्धम्	”
पयसा कुलस्थादेर्विरोधः	”	विरुद्धस्य व्यापिलक्षणम्	”
हरीतकादिभक्षणे पयस्स्वागः	”	हरीरस्याभितंस्कृतिर्विरुद्धा-	
		हारे प्रशस्ता ...	”

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
व्यायामादिकारिणो विरोध्यपि		मैथुनस्य स्वीकारत्वाग-	
भोजनम् ... ५३		प्रकारः ... ५६	
पथ्यापथ्यभोज्यत्यागप्रकारः ,,		ऋतुविशेषे निषुवननियमः ,,	
हितनिषेधणम् ... ,,		अन्यप्रकारेण स्त्रीगमने	
पथ्यगुणानां स्थिरत्वम् ,,		भ्रमादयः ... ,,	
अपथ्यत्यागपथ्यस्वीकारा-		युक्तनिषुवनरतस्य स्मृत्या० ,,	
भ्यां गुणाः ... ,,		राक्षा वैद्यो निकटे स्थाप्यः ५७	
अहिताहारत्यागः ... ५४		अथ मात्राश्रितीयाध्या-	
आहारादिभिः शरीरधार० ,,		योऽष्टमः ॥ ८ ॥ ,,	
शयनब्रह्मचर्ययोर्विधिः ,,		परिमितभक्षणम् ... ,,	
दुष्टनिद्रानिर्देशः ... ,,		गुरूणां लघूणां च मात्रकथ० ,,	
जागरणस्य गुणाः ... ,,		हीनमात्रभोजननिषेधः ,,	
दिवास्वापस्य गुणदोष-		अतिमात्रे दोषप्रकोपः ,,	
करत्वम् ... ,,		दोषप्रकोपे विषूचिकोद्भवः ,,	
पुरुषविशेषस्य ग्रीष्मे दिवा-		एतस्यैव विस्तारेण कथ० ५८	
स्वापनिषेधः ... ,,		विषूचिकानिर्वचनम् ,,	
अकालशयनान्मोहादयः ५५		वातावापिक्याच्छूलाद्युद्भवः ,,	
तत्र चिकित्सा ... ,,		कफाधिक्याच्छर्षाद्युद्भवः ,,	
निद्रानाशजन्मविकाराः ,,		अलससंज्ञो रोगः ... ,,	
यथाकालं रात्रौ निद्रा ,,		दण्डकालसकलक्षणम् ,,	
मन्दनिद्रास्य क्षीरादिसेव० ५६		आमविषनिर्देशः ... ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
अलसकोपक्रमनिर्देशः	५८	शाल्यादिशीलनम्	६१
विषूच्या विरिक्तबदुपचारः	५९	रोगोच्छेदकरस्वसेवनम्	॥
अजीर्णिनो वमनादि	॥	भक्षणव्यवस्था	...
जीर्णेऽशनं औषधयोजनम्	॥	भोजनस्य परिमाणम्	॥
औषधप्रकारः	...	यवगोधूमादिभक्षणे शीतल-	
एतस्यैव विवरणम्	...	लादिपानम्	... ६२
अन्यव्याधिचिकित्सा	॥	मृक्तवटकादेरुक्षुणिग्धस्य	
हेतुव्याधिपरिपश्यदोरेव चि-		वैपरीत्येनानुपानम्	॥
कित्सायामुपयोगः	॥	अनुपानस्य मनःप्रवर्षादि-	
अजीर्णलक्षणम्	...	करत्वम्	...
अनिच्छादजीर्णम्	...	ऊर्ध्वजश्रुगदादौ नानुपानं	॥
पित्तादजीर्णम्	...	प्रष्टिन्नदेहादीनां पानत्यागः	॥
अजीर्णे लङ्घनादि	... ६०	पानभोजनोत्तरं पुरुषेण आ-	
प्रभूताजीर्णादिलम्बिका	॥	ध्यादित्वागः कर्तव्यः	॥
आहारसाररसाजीर्णलक्षणं	॥	भोजनस्य कालः	...
सामान्यमजीर्णलक्षणम्	॥	अथ द्रव्यादिविज्ञानीया-	
अजीर्णस्यान्यकारणानि	॥	ध्यायो नवमः ॥९॥	६३
अध्यशनलक्षणम्	...	रसादीनां द्रव्यमेव श्रेष्ठम्	॥
शैः सहेष्टभोजनम्	६१	द्रव्यादेः पञ्चभूतात्मकत्वं	॥
तृणादिजुष्टभोजनत्यागः	॥	पञ्चमहाभूतैर्द्रव्योत्पत्ति-	
कित्सादिशीलननिषेधः	॥	प्रकारः...	...

विषयः	पृष्ठ.	विषयः	पृष्ठ.
द्रव्यमनेकरसम् ...	६२	शीतमाह्लादनादिकर्तृ...	६५
ज्वरादीनामनेकरोषत्वम्	,	विपाकस्य लक्षणम् ...	,,
द्रव्ये शुवादयो गुणाः	,,	गुहादीनां मधुरादिरूपेण०	,,
रसे उपचारतो गुणाः	,,	द्रव्यस्य रसेन विपाकेन वा	
पार्थिवद्रव्यस्य शुर्वादियुगो-		जुमाद्युसकर्तृत्वम्	,,
त्कटत्वम् ...	,,	रसादीनां कार्यकारणे	
आप्यस्य द्रवादिगुणोत्पत्तत्वं	,,	कारणत्वम् ...	,,
आग्नेयस्य कृष्णादिगुणोन्व०	,,	विस्फुटगुणसंयोगे भूयसा-	
वायव्यस्य राक्ष्यादिगुण०	,,	त्यजयः ...	,,
नामस्य सूक्ष्मादिगुणोत्प-		रसादीनां साम्ये कार्यकार-	
णत्वम् ...	६४	णत्वविचारः ...	,,
सर्वं द्रव्यमौषधम् ...	,,	प्रभावस्य कर्मकथनम्	,,
अग्निपवनोत्कटं द्रव्यसूक्ष्मं	,,	यतस्मिन् वृष्टान्तः ...	,,
भूमितोयगुणाधिकमधोगामि	,,	द्रव्यभेदेन कर्मणो भेदः	६६
वीर्यस्य चर्चाप्रस्तावः	,,	उदाहरणार्थं ग्रन्थकृद्भजः	,,
सर्वं चरकमते वीर्यवदेव	,,	अथ रसभेदीयान्व्यायः	
शुर्वादिश्लेवाह्वसुवीर्याख्या	,,	॥ १० ॥	,,
रसादीनां वीर्यस्वाभावः	,,	षड्सोद्भवः ...	,,
द्विषैव वीर्यप्रकारः ...	,,	रसलक्षणम् ...	,,
तत्र युक्तिः ...	६५	मधुरगुणाः ...	६७
उष्णं अमादिकर्तृ ...	,,	अम्लगुणाः ...	,,

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
लवणगुणाः	... ६७	कटुम्बलवणानामुत्तरोत्तरं	
तिक्तगुणाः	... ,,	वीर्याण्यता	... ६९
कटुगुणाः	... ,,	तिक्तादीनामुत्तरोत्तरं	
कषायगुणाः	... ६८	रूक्षतादि	... ७०
रसस्य कर्मकथनम्	... ,,	पट्टादीनामुत्तरोत्तरं गुरुत्वम्	..
अम्लरसकर्म	... ,,	पट्टादीनां लिम्बता	... ,,
लवणरसकर्म	... ,,	अम्लादीनामुत्तरोत्तरं लघु०	..
तिक्तरसकर्म	... ,,	रसानां संयोगकल्पनावि०	..
कटुरसकर्म	... ,,	रससंयोगानां व्याख्यानम्	..
कषायरसस्य कर्म	... ,,	रसभेदानां सङ्क्षेपेण कथनम्	..
मधुरादिस्कन्धः	... ,,	रसादीनामुपयोगः	... ७१
अम्लस्कन्धः	... ,,	अथ दोषादिविज्ञानीया-	
लवणस्कन्धः	... ६९	ध्यायः ॥ ११ ॥	॥
तिक्तस्कन्धः	... ,,	देहस्य मूलं दोषादयः	..
कटुस्कन्धः	... ,,	रसादीनां क्रमेण श्रेष्ठकर्माणि	..
कषायस्कन्धः	... ,,	मलानां कर्माणि	... ,,
मधुरस्य केष्मकरत्वापवादः	..	वृद्धवायोः कर्म	... ,,
अम्लस्य पित्तकरत्वापवादः	..	वृद्धपित्तस्य कर्म	... ७२
तिक्तस्य वातकरत्वा पवादः	..	वृद्धकेष्मणः कर्म	... ,,
कटुन अपवादः	... ,,	वृद्धरसपित्तयोः कर्म	... ,,

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
वृद्धमांसस्य कर्म	... ७२	क्षीणस्वेदस्य कर्म	... ७३
वृद्धमेदसः कर्म	... "	व्राणादिमलानां क्षयलिङ्गं	"
वृद्धाम्शः कर्म	... "	दोषधातुमलानां समास-	
वृद्धमज्जाकर्म	... "	तो वृद्धिक्षयौ	... ७४
वृद्धशुक्तस्य कर्म	... "	दोषादीनामाश्रयाश्रयिभावः	"
वृद्धशकृतः कर्म	... "	लङ्घनबुद्धौर्विकारसाधनम्	"
वृद्धमूत्रस्य कर्म	... "	विकारसाधनप्रकारः	"
वृद्धस्वेदस्य कर्म	... "	रक्तवृद्धद्युत्पादीनां रक्तस्रुति-	
एवं दूषिकादयो मलाः	"	विरेचनादिभिरुपक्रमः	"
क्षीणानिलस्य कर्म	... ७५	धातुवृद्धिक्षयकरणप्रकारः	७५
क्षीणपित्तस्य कर्म	... "	प्रकुपितदुष्टदोषाणां धातुदोष-	
क्षीणकफस्य कर्म	... "	करत्वादि	... "
क्षीणरसस्य कर्म	... "	ओजसो निरूपणम्	"
क्षीणरक्तस्य कर्म	... "	ओजसः क्षयादि	... "
क्षीणमांसस्य कर्म	... "	तत्र मेषजम्	... "
क्षीणमेदसः कर्म	... "	ओजोविबुद्धौ देहतुष्टादि.	"
क्षीणस्नानः कर्म	... "	संक्षेपेण वृद्धिक्षयमेषज-	
क्षीणमज्जायाः कर्म	... "	कथनम्	... "
क्षीणस्य शुक्तस्य कर्म	... "	वृद्धमक्षणे दोषाणां वृद्धि-	
क्षीणपुरीषस्य कर्म	... "	क्षयजवः	... "
क्षीणमूत्रस्य कर्म	... "		

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
वातादीनां विपरीतसमा नयो		श्लेष्मा पञ्चविधः ...	७७
रुचिकरत्वम् ...	७५	श्लेष्मणोऽवलम्बकत्वम्	७७
दोषवृत्त्यादावन्योऽपि लक्षण-		स आमाशये क्लेदकः	७७
प्रकारः ...	७५	जिह्वास्थो बोधकः...	७७
क्षीणा अपि नोपेक्ष्याः	७६	शिरस्स्थस्तर्पकः ...	७७
अथ दोषमेदीयाध्यायः		संधिस्थः श्लेष्मकः ...	७८
॥ १२ ॥ ...	७६	दोषोपसंहरणम् ...	७७
वातस्य स्थानम् ...	७६	चयकोपकपट्टिनिदानम्	७७
पित्तस्य स्थानम् ...	७६	पित्तचयः ...	७९
कफस्य स्थानम् ...	७६	श्लेष्मचयः ...	७९
बायोः पञ्चात्मत्वम्	७६	चयादीनां लक्षणानि	७९
प्राणस्य गत्यादिप्रकारः	७६	कोपस्य लिङ्गम् ...	७९
उदानस्य गत्यादिप्रकारः	७६	वातादेश्वयप्रकोपशमाः	७९
व्यानस्य गत्यादिप्रकारः	७६	अस्मिन्पर्यनुयोगः ...	७९
समानस्य गत्यादिप्रकारः	७७	वातादेः कोपाभावः	७९
अपानस्य गत्यादिप्रकारः	७७	कालादाहारादीनां प्राधा-	
पित्तमेदाः पञ्च ...	७७	न्यम् ...	८०
पित्तस्य रजकसंज्ञा...	७७	दोषाणां व्याप्तिनिवृत्तिवैचित्र्यं	
हृद्रतं पित्तं साधकमुच्यते	७७	कोपजम् ...	७९
दृष्टिस्थं पित्तमालोचकम्	७७	विकारस्य हेत्वादिकं सामा-	
त्वक्स्थं भ्राजकम् ...	७७	न्येन ...	८०

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
अत्रैव हेत्वन्तरम् ...	८०	परतन्त्रकथनम् ...	८२
तेषां कोपे इन्द्रियाणां शब्दा-	"	मलानां स्वतन्त्र गततन्त्रे	"
दिपयोगादि कारणम्	"	भिषजा ने लक्ष्याः...	"
हीनमिध्यातियोगनिर्देशः	"	परतन्त्राणां प्रशमोपायः	"
कालस्य त्रैविध्यम्...	"	प्रकोपे परतन्त्रस्यादौ चिकि०	"
कर्मणोऽपि त्रैविध्यम्	"	अशेषरोगाणां नामतो स्थि०	"
दोषाणां निदानम् ...	"	नत्र कारणम्	"
वायुरो गाणां रक्तादीनि स्वा-	"	वैद्येनोपाशानादिज्ञानोत्तरं	"
नानि ...	८१	चिकित्सः ...	८३
आन्तरो रोगमार्गः	"	विचारे कृते वैद्यस्य स्खलनं	"
मध्यमरोगमार्गः ...	"	अवहितस्य वधार्थज्ञानम्	"
बाह्योः कर्माणि ...	"	अल्पज्ञभिषक् इति	"
पित्तस्य कर्माणि ...	"	अल्पज्ञवैद्यस्यायथार्थभेषजम्	"
श्लेष्मणः कर्माणि ...	"	चिकित्साविपर्यये देहनाशः	"
पुनःपुनः व्याधितदर्शनम्	"	अत्र आलोचनपूर्वकं भेषजं	"
व्याधिक्षिप्रकारकः...	"	दोषवातादिकथनम् ...	"
त्रिप्रकारव्याधिलक्षणार्थः	८२	तेषां भेदाः	"
त्रिविधव्याधेश्चिकित्सा	"	सन्निपातस्य दोषतारम्येन	"
व्याधीनां त्रैविध्यम्	"	भेदाः	"
तयोरन्यस्य लक्षणम्	"	पूर्वप्रकारेण पञ्चविंशतिभेदाः	८४
स्वतन्त्रस्य लक्षणम् ...	"	दिवादिनिर्दिष्टाः	"

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
विषयः स्वास्थ्यकारणम्	८४	अभ्यासिमाविषु चिकित्सा	८६
रोगभेदानां रसादिभेदा-		भागान्तुदोषशमनम् ...	११
दानन्त्यम् ...	११	तिर्यग्गतद्रोषेषु कर्तव्यता	८७
अथ द्वांशोपक्रमणीया-		तेषामुपक्रमः कार्यः ...	११
ध्यायः ॥ १३ ॥	११	तेषां व्रतविरेचनादिना	
पूर्व वानस्योपक्रमः ...	११	निष्कासनम् ...	११
पित्तस्योपक्रमः ...	८५	साममलक्षितम् ...	११
श्लेष्मण उपक्रमः ...	११	आमसम्भवः ...	११
संसर्गोपक्रमः ...	८६	अन्वमते आमसम्भवः	११
संसर्गे भूयोऽप्युपक्रमः	११	सामा रोगा उच्यन्ते...	११
उपक्रमस्य कालः ...	११	केषांचित्सामानामनि-	
तत्र कारणम् ...	११	र्हरणम् ...	८८
दोषाणां कोष्ठादिसंधिषु		द्वंद्वे दोषे कर्तव्यता...	११
गमनप्रकारः ...	११	तस्य मार्गः ...	११
शाखादिभ्यो दोषाणां कोष्ठ		आमानां स्तम्भनैर्धोरणं न	११
गमनप्रकारः ...	११	तेषु कर्तव्यप्रकारः ...	११
ते विलम्बेन रोगोत्पादकाः	११	तेषां शोषनकालः ...	११
तेषां कालविलम्बेन रोगो-		ग्रीष्मादौ शोषनाभावे	
त्पादकत्वम् ...	११	कारणम् ...	११
परस्थानगतानां दोषाणां वि-		अधिके व्याधौ तदनुसारेण	
कल्पेन चिकित्सोपदेशः	११	शोषनकालः ...	८९

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
औषधकालनिर्देशः ...	८९	लङ्घनीयमेदादीनां बृंहण-	
कफोद्वेगे निरस्यौषधम् ,,		निषेधः ...	९१
कम्पादिषु सामुद्रं प्रशस्तम् ,,		बृंहणलङ्घनयोः संशये	
ऊर्ध्वजत्रुविकारे स्वप्रकाले		कर्तव्यता ...	९१
औषधम् ...	९१	बृंहितस्य लक्षणम् ...	९१
अथ द्विविधोपक्रमणीया-		लङ्घितस्य लक्षणम् ...	९१
ध्यायः ॥ १४ ॥ ९०		अतिबृंहितलङ्घितयोर्लक्षणम्	९१
उपक्रमस्य द्विविधम् ...	९१	अतिस्थौल्यादिनिर्देशः	९१
द्विविध्यनिरूपणम् ...	९१	स्थौल्यादीनामुपक्रमः	९१
चतुर्णां द्वयोरैवान्तर्भाव-		तेष्वौषधम् ...	९२
कथनम् ...	९१	अतिस्थौल्यादिजितां कथनम्,,	९२
प्रत्येकं तयोर्भेदाः ...	९१	अतिलङ्घनोत्थरोगादिकथनम्,,	९२
शोधनस्य लक्षणं प्रमेदश्च	९१	स्थौल्यापेक्षया काश्यं वरम् ९३	९३
तस्य पञ्चविधत्वम् ...	९१	तत्र कारणम् ...	९३
शमनाख्यस्य लक्षणं प्रमेदश्च,,	९१	द्वितीयं कारणम् ...	९३
घाते घातपित्ते च बृंहणं		कृशे भेषजम् ...	९३
शमनमेव ...	९१	मांसमक्षणे न स्थौल्यम्	९३
बृंहणकथनम् ...	९१	स्थूलकृशयोः समासेनोप०	९३
बृंहणोपायाः ...	९१	स्थूलकृशयोर्यवगोधूमं हितम्	९३
मेहादीनां लङ्घनम् ...	९१	उपक्रमातिरेकेषु दित्वानति.	९३
शोधनविषयनिरूपणम्	९१		

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
अथ शोधनादिगणसंग्रहा-		वातजरोगनाशकानि...	९७
ध्यायः ॥ १५ ॥	९३	कफयोनिदोषादिनाशकानि ,,	
वमनकराणि ...	९४	कफादिनाशकानि व्रण-	
विरेचनकराणि ...	,,	शोधकानि च ...	,,
निरुहणसाधनानि ...	,,	श्लेष्मादिनाशको व्रणशोधनश्च	
उत्तमऋतुशोधकानि ...	,,	सुरसादिगणः ...	९८
वायुनाशकानि ...	,,	गुल्मादिनाशकानि ...	,,
पित्तनाशकानि ...	,,	चलादिनाशकानि ...	,,
श्लेष्मनाशकानि ...	९५	अतीसारादिनाशनौ गणौ	९९
जीवनीयास्थ्यो गणः ...	,,	पक्वातीसारादिनाशकौ	,,
विदार्यादिगणः ...	,,	योन्याणामवन्नाः ...	,,
दाहादिनाशकानि ...	,,	मेदःपित्तास्त्रादिनिवर्हणो	
स्तन्यहेतवो वातादिनाशः	,,	न्यग्रोषादिगणः ...	,,
तृडामबादिनाशकानि	,,	वातादिकण्डूादिनाशकः	,,
विषादिनाशकानि ...	,,	गुल्मादिनाशकः ...	१००
कफादिनाशकानि ...	९६	उक्तवर्गाणामे तत्तुल्ययोजनम् ,,	
पित्तादिनाशकानि ...	,,	एषां पात्रादिप्रकारेण रोग-	
छर्षादिनाशकानि ...	,,	नाशकत्वम् ...	,,
श्वित्रादिनाशकानि ...	,,	अथ स्नेहाभ्यासः ॥ १६ ॥	
कफादिनाशकानि ...	९७	सैह्यनविरुद्धयोः स्वरूपम् ,,	
मूत्रकृच्छ्रादिनाशकानि	,,	स्नेहेषु सर्पिरादीनामुत्तमत्वम् ,,	

विषयः	पृष्ठ.	विषयः	पृष्ठ.
सर्पिरादीनि पित्तघ्नानि १००		तस्य हिनकारित्वम्... १०२	
घृतापेक्षया तैलादीनामुत्तरो		उपयुक्तस्य फलम् ... ,,	
त्तरं गुरु बन् ... ,,		उपयुक्तस्य स्नेहोत्तरगुण-	
बमकस्नेहादीनां निरूपणम्.,		वारि गणम् . १०३	
स्नेहनिरूपणम् ... ,,		तदुत्तरं भोजयितव्यस्यान्न-	
स्नेहनायोऽद्याः ... १०१		प्रकारः ... ,,	
स्नेहानां हितकारित्वम् ,,		स्नेह उपयुक्ते निरिक्तबदुप०,,	
ग्रन्थ्यादितोऽप्ये नैलं हितम्,,		पाने दिनपरिमाणम् ,,	
वातादिषु बमामञ्जानां श०,,		सम्यक्स्नेहादीनां लक्षणम्,,	
वसायां विशेषान्नरम् ,,		अमात्रमपिरादेः शोफादि-	
कालविशेषे स्नेहविशेषेऽपयो०,,		करत्वं ... १०४	
धर्मेण च निश्चिद्युतोऽपयो० १०२		स्नेहविशेषे क्षुत्तृष्णानिग्रहादि,,	
अन्यथाविशेषः ... ,,		विरूपणस्य सम्यक्कृताति-	
स्नेहोपयोगप्रकारः ... ,,		कृतलक्षणम् ... ,,	
स्नेहस्य ऋतुःषष्टिविचारणाः,,		मांसलस्नेहानां रूक्षणम् ,,	
अच्छिपेयः स्नेहः केवलः ,,		स्नेहेन मलप्ररणम् .. ,,	
तस्य श्रद्धयम् ... ,,		बालवृद्धादिषु सद्यःस्नेहकरणं,,	
स्नेहस्य त्रिविधमात्रालक्ष०,,		तेषां कथनम् ... ,,	
तस्य कालमात्रालक्षणम् ,,		सद्यःस्नेहे कारणम् ... ,,	
जातधुमुक्षस्य स्नेहोपयोगः ,,		कुष्ठादिषु स्नेहार्थं द्रव्य-	
रसादिसहभावेन स्नेहोपयो०,,		विशेषनिषेधः ... १०५	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
तेषां स्नेहनप्रकारः...	१०५	अतियोगलक्षणम् ...	१०७
आमयक्षीणानां स्नेहनप्रकारः,,		गुर्वादिद्रव्येण स्वेदसंभवः ,,	
पुनःपुनः स्नेहे फलम्	”	द्रव्यादिगुणयुक्तं द्रव्यं	
अथ स्वेदविध्यध्यायः		स्वेदनादि भवति ...	”
॥ १७ ॥	”	रसतः स्तम्भननिर्देशः	”
स्वेदस्य चातुर्विध्यम्	”	स्तम्भितस्य लक्षणम्	”
तापादीनां लक्षणम्...	”	अतिस्तम्भितलक्षणम्	”
उपनाहस्वेदः ...	”	अतिस्थूलादीनां स्वेदनिषेधः ,,	
स्नेहोपायभूताः पट्टादयः	”	आसादिमत्सु स्वेदः	१०८
ऊष्माख्यः स्वेदः ...	”	स्थूलविशेषे अनाग्नेयः स्वेदः ,,	
द्रवस्वेदः ...	”	अनाग्नेयस्वेदलक्षणम्	”
अवगाहस्वेदः ... १०६		शुद्धिभिर्दोषनिर्हरणम्	”
स्वेदे देशः...	”	अथ वमनविरेचनविधि-	
ध्याध्याद्यपेक्षया स्वेदप्रकारः	”	ध्यायः ॥ १८ ॥	”
कफप्रस्तस्य स्वेदाचरणम्	”	कफक्षितयोर्वमनविरेचने	”
आमाशयगते वाते स्वेदः	”	नवज्वरादीनां वमननिर्देशः १०९	
वह्मणादावल्पस्नेहादि-		गर्भिणीदीनां वमननिर्देशः	”
योजना ... १०७		विषयस्य व्यवहारे तु वमननिर्देशः	”
शीतशूलक्षयादौ स्त्रिजेन		केचित्प्रमातृणां वमननिर्देशः	”
भाव्यम् ...	”	गुल्माद्यविरेच्या वम्याश्च	”
		नवज्वरेणो विरेचननिषेधः	”

विषयः	पृष्ठ.	विषयः	पृष्ठ.
श्रावणादौ वमनौषधस्य		वागितस्य पुनर्विरेचनम् ११२	
मात्रापानम् ... १०९		बहुपित्तकोष्ठस्य क्षीरेणापि	
पीनस्य प्रतीक्षणम् ... ,,		विरेकः ... ,,	
ततो वमनम् ... ११०		प्रभूतमारुतकोष्ठस्य विरेकः ,,	
वमन. पार्श्वोदिधारणम् ,,		पित्तादा कषायादिभिर्विरे० ,,	
कफादा तीक्ष्णादिद्रव्य-		विरेकाप्रवृत्तावुष्णांबुपानम् ,,	
वमनम् ... १११		अल्पे उत्थाने पुनर्विरेचनादि,,	
हीनवेगस्य पुनःपुनर्वमनम् ,,		अवृद्धलेहकोष्ठस्य दशाहा-	
अयोगेन निष्ठावनादयः ,,		दूर्ध्वं विरेकादि... ११३	
सम्यग्योगे कफादीनां प्रवृत्तिः,,		अयोगलक्षणम् ... ,,	
अतियोगे केनादिबद्धमनं ,,		तद्विराग्ये योगलक्षणम् ,,	
सम्यग्योगेन वमिते धूम-		अतिविरिक्तस्य जलादिस्त्रावः ,,	
पानम् ... ,,		सम्यग्विरिक्तस्य धूमवर्ज्ये-	
तदूर्ध्वं सायमादा भुजानस्य		नोपपादनम् ... ,,	
पेयादिक्रमः ... ,,		ततो रक्तशाल्यादिभोजनादि,,	
पेयादिक्रमरूपम् ... ,,		पीतमेषजस्य लंघनम् ,,	
पेयादिक्रमस्य फलम् ११२		लंघितस्य गुणाः ... ,,	
वमने विरेकं च वेगानां		अग्निमांसात्पेयादिक्रमः ,,	
संख्या ... ,		स्रुताल्पपित्तश्लेष्मादेः	
पित्ताद्यंतं वमनादि... ,,		पेयानिषेधादि ... ११४	
वेगापनयनादि ... ,,			

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
वमनस्य पाकप्रतीक्षायां		आस्थाप्या पवानुवास्था	
कारणम् ... ११४		" अनास्थाप्या नानु-	
कारणविशेषणभेदनीय-		वास्थाः ... ११६	
भौज्यैर्योजनं ... "		निरूहान्वासनयोर्यत्रस्य	
दुर्बलस्य मृदुद्रव्यैर्दोषजयः "		लक्षणम् ... "	
मंदाइयादेः शोधनम् "		यंत्रस्य प्रमाणम् ... "	
रूक्षादीनां भैषज्यपरिणामादि, "		नेत्रप्रमाणमिष्टुद्धिः "	
विरेकेण मलनिर्हारः "		विदुद्वारेण नेत्रस्थैः प्रमाण-	
विषाद्यातैषु विरेचनम् "		मधिकं वस्तिपुटयोज-	
तैषां लेहविरेकैः शोधनम् "		नार्थं कर्णिकाकरणम् ११७	
वमनादीनां मध्येमध्ये		कर्णिकाद्वयेऽजादीनां	
लेहस्वेदप्रयोगः ११५		वस्तिप्रयोजना ... "	
एवंविधाने कारणम् "		वस्तेरभावे च्छागाद्यवयवादि-	
लेहस्वेदानभ्यासे दोषः "		विन्वासः ... "	
संशुद्धेः कालः ... "		अनुवासने मात्रा ... "	
अथ वस्तिविधिरध्यायः		निरूहात्पूर्वमनुवासनं	
॥ १९ ॥		तस्य कालश्च ... "	
वातोल्बणेषु वस्तिः "		आतुरस्य नेत्रप्रपीडन-	
तस्य त्रैविध्यम् ... "		प्रकारः ... ११८	
निरूहेण गुल्मादीनां साधनं "		तस्य स्निग्धोर्जननम् "	
निरूहायोग्यकथनम् "		तस्यांगस्य हननादि "	
		लघुमात्रया भोजनम् "	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
ततः परमहोरात्रमुपेक्षा	११८	अन्यदनुवासनस्य सम्य-	
ततः शुंठी धान्यांबुपानम्	„	ग्योगलक्षणम् ...	१२१
तृतीयादौ दिनेऽनुवासनम्	„	श्लेष्मविकारादौ स्नेहवस्तिमानं,,	
ततो निरूहशोधनप्रयोगः	„	श्लेष्मपित्तपक्ष्मणेषु यूषादि-	
ततो वस्तिप्रकल्पना	„	भोजनम् ...	„
निरूहकल्पनाप्रकारः	११९	अनिले वस्तिप्रकारः	„
ततो वातादौ स्नेहप्रकल्पनादि,,	„	पित्ते वस्तिः ...	„
औषधस्य गुदे प्रणयनम्	„	कफविषये वस्तिप्रकारः	„
अत्रान्यमतम् ...	१२०	संनिपाते वस्तित्रयम्	„
निरूहाणां संयोजनविधिः	„	वस्तिनियमः ...	„
निरूहे रोगिणः स्थितिप्रकारः,,	„	अन्यमतम् ...	„
तत्र वस्तिपीडनादि	„	तत्र कर्तव्यम् ...	„
सम्यङ्निरूढत्वपर्यंतं वस्ति-		दोषादिसाम्यात्सर्वस्य प्रामा,,	
विधानम् ...	„	पूर्वमतानुग्राहिस्त्वमतम्	१२१
सम्यङ्निरूढलिंगानि	„	कर्मकालयोगाख्यवस्तिविधिः,,	
निरूहस्य सम्यग्योगे भोजनं,,	„	वस्तिर्मर्मत्रिदोषजित्	„
कोष्णसलिले न स्नानम्	„	मात्रावस्तिप्रकल्पनम्	„
वातादित्तस्यानुवासनम्	१२१	मात्रावस्तिर्वालादीनां हितः	„
अनुवासनस्य सम्य-		उत्तरवस्तिः ...	„
ग्योगादयः ...	„	नेत्रस्य परिमाणम् ...	„
		नेत्रस्य वस्तिर्मृदादि	„

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
अस्य रोगिणः स्नेहप्रण० १२२		शमनस्योपयोगः ... १२५	
त्रिचत्वारो वा वस्तयः ,,		विरेचनाख्यस्योत्पत्तिः ,,	
स्त्रीणामुत्तरवस्तिविधानम् ,,		बृंहणशमनयोक्तृपत्तिः ,,	
नेत्रस्य प्रमाणम् ... ,,		नस्यविज्ञेयाः ... ,,	
स्त्रीबालानां वस्तौ वि० १२३		शिरोविरेचनाख्यं नस्यम् ,,	
स्त्रिया उत्तरवस्तावस्थानम् ,,		शमनसंज्ञं विरेचनम् ,,	
त्रिदिनपर्यन्तं विलम्ब्य पुन-		तस्य नासायां ध्मापनम् ,,	
विधानम् ... १२४		मशंस्नेहस्य परिमाणादि ,,	
शुद्धे वमिते विरेकादि ,,		नस्येऽयोग्याः ... १२६	
वस्तेदोषस्यैव निहर्णे वृष्टांतः ,,		नस्ये कालदोषौ ... ,,	
रोगाणामुत्पत्तौ नायुर्हेतुः ,,		नस्ये कालनियमः ... ,,	
वायोः कारणत्वे कारणम् ,,		यस्य देयं तस्य प्रकारः ,,	
तस्य क्षमाय वस्तिरेव भेषजम् ,,		नस्ये दत्ते पादादीनां	
तस्माद्वस्तिचिकित्सा ,,		मर्दनम् ... १२७	
अथ नस्यविधिरध्यायः		मर्दनानन्तरं पार्श्वयोर्निष्ठीव० ,,	
॥ २० ॥		आभेषजक्षयादद्विस्त्रिवां नस्यं ,,	
ऊर्ध्वजन्तुविकारेषु नस्यम् १२५		नस्ये संजातमूर्च्छायां	
नस्ये कारणम् ... ,,		प्रतीकारः ... ,,	
नस्यस्य त्रैविध्यम् ... ,,		नस्यावसाने स्थितिप्रकारः ,,	
विरेचनाख्यस्योपयोगः ,,		तत ईषदुष्णकबलधारणम् ,,	
बृंहणस्योपयोगः ... ,,			

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
सम्यक्सिग्धे शिरसि सुखो-		धूमस्य त्रैविध्यम् ...	१२९
च्छासादयः ...	१२७	रक्तपित्ताद्यादिषु धूमपान-	
रूक्षेऽक्षिस्तम्भतादयः	,,	निषेधः ...	१३०
अतिस्निग्धे कंठ्यादयः	,,	अतिधूमपानं रक्तादिकृत्	,,
सम्यग्विरिक्तेऽक्षिलघुतादयः	,,	रक्तपित्तादौ शीतो विधिः	,,
दुर्विरिक्तादौ गदोद्रेकादयः	,,	त्रयाणां धूमानां पृथक्कालः	,,
प्रतिमर्शस्य विषयः ...	,,	नेत्रस्वरूपम् ...	,,
दुष्टपीनसादौ प्रतिमर्शनिषेधः	,,	त्रिविधधूमनेत्रस्य द्वैच्येण	
तस्य योजननिषेधप्रकारः	,,	प्रमाणम् ...	,,
प्रतिमर्शस्य प्रयोगे कालः १२८		धूमपानकर्तुः स्थितिः	,,
पुरुषविशेषेऽजनादीनां		नासादिगते दोषे पानप्रकारः	,,
नियमः ...	,,	धूमोत्सर्गः ...	,,
प्रतिमर्शो हितकरः...	,,	आदानविसर्गैर्धूमपानम्	,,
नस्यार्थे तैलं शस्तम्	,,	स्निग्धादिधूमपानम्	,,
मर्शप्रतिमर्शं भेदादि	,,	मृदुधूमविषये द्रव्याणि	,,
अणुतैलनिर्देशः ...	१२९	शमनधूमे द्रव्याणि	१३१
नस्यशीलिनः फलम्	,,	तीक्ष्णधूमे द्रव्याणि...	,,
अथ धूमपानविधि-		धूमवर्तिविधानम् ...	,,
रध्यायः ॥२१॥	,,	अपरो धूमप्रकारः...	,,
रोगानुत्पत्तिनाशनार्थं		धूमपे कासादीना-	
धूमपानम् ...	,,	मनुत्पत्तिः ...	१३३

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
अथ गंडूषादिविधि-		गंडूषधारणकालः	१३३
रध्यायः ॥ २२ ॥ १३२		मन्यारोगादीनां चिकित्सा	॥
गंडूषश्चतुर्विधः ...	॥	प्रतिसारणस्य त्रैविध्यम्	१३४
तेषां योजना ...	॥	तस्य कफरोगेषु योजना	॥
तेषां लक्षणम् ...	॥	मुखलेपस्य त्रैविध्यम्	॥
लिङ्गगंडूषोत्पत्तिः ...	॥	वातकफादावुष्णादेस्तस्य	
शमनगंडूषः ...	॥	योजना	... ॥
शोधनगंडूषः ...	॥	स त्रिप्रमाणः	... ॥
रोपणगंडूषः ...	॥	मुखालेपस्य स्थित्यादि	॥
गंडूषे लेहादिकः प्रयोगः	॥	मुखालेपिनो दिवास्वापादि-	
दंतहर्षादौ तिलकल्कोदकं		निषेधः	... ॥
हितम् ... १३३		पीनसादौ मुखालेपो न	॥
गंडूषधारणे तैलादि हितम्	॥	तस्याकालपलितादि-	
कषादाहान्वितपाकादौ गंडूषे		नाशकत्वम्	... ॥
सर्पिर्माक्षिकगंडूष-		कोलमज्जादयः षण्मुखालेपा	
धारणगुणाः ...	॥	हेमंतादिषु योज्याः	॥
धान्याम्लगंडूषधारणगुणाः	॥	मुखालेपप्रयोजनम्...	१३५
अलवणस्य तस्य गंडूषगुणाः	॥	शिरसि तैलस्य चातुर्विध्यम्	॥
क्षारांबुगंडूषस्य गुणाः	॥	तेषूत्तरोत्तरस्य बहुगुणत्वम्	॥
कोष्णपानीयगंडूषगुणाः	॥	रौक्ष्यादिभ्रम्यंगः	... ॥
गंडूषधारणप्रकारः ...	॥	अरुणिकादिषु परिषेकः	॥

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
केशशतादिषु पिचुः	१३५	लेखनाञ्जनस्य शुक्रार्मादिषु	
प्रसुप्त्यादा बस्तिः ...	”	प्रयोगः ...	१३७
शिरोवस्त्राविधानम्...	”	तिक्तकद्रव्यै रोषणाञ्जनम्	”
ततः कोष्णस्नेहेन सेचनम्	”	स्वादुशीतद्रव्यैः प्रसादनं	१३८
क्लृप्तधारणकालपरिमाणं	१३६	अजने शलाकाप्रकारः	”
संख्यापरिमाणम् ...	”	अञ्जनकल्पनात्रैविध्यादि	”
अपर्णान्शिरोवस्त्रैः स्कधादि-		तीक्ष्णचूर्णादौ शलाका-	
मदनम् ...	”	द्रव्यगुण्यादि ...	”
कर्णपूरणधारणादि	”	निशादावञ्जननिषेधविधिः	”
मात्राप्रमाणम् ...	”	अन्याचार्यमतम् ...	”
मूर्धनैलफलम् ...	”	एतन्मतस्य दूषणम्...	”
अथाश्चोतनाञ्जनविधि-		अत्युद्रिक्तकफादावञ्जन-	
रहस्यायः ॥ २३ ॥	”	प्रयोगे दृष्ट्युपघातः	१३९
नयनामयाना परिषेको दितः,	”	उपघाते युक्तिः ...	”
मरुदाद्रावाश्चोतन-		रात्रावप्यतिशीते नेत्रे	
मुष्णादि ...	१३७	अञ्जनवर्जनम्	”
आश्चोतननस्यविधिः	”	गीतादीनां नाञ्जनम्	”
अत्युष्णाश्चोतनाद्रोगादि	”	अतितीक्ष्णाञ्जनस्य न प्र०	”
नेत्रौषधप्रयोगे युक्तिः	”	नेत्रेऽजितेञ्जनस्य व्यापनादि-	
अञ्जनप्रयोगः ...	”	प्रकारः ...	”
अञ्जनस्य त्रैविध्यम्	”	निर्वृते नयने क्षालनम्	”

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
शोधने प्रकारः ...	१४०	लेखनादिषु शतमात्रादि-	
शोधने कारणम् ...	”	धारणम् ...	१४२
कंडूादौ तीक्ष्णांजनम्	”	स्नेहनादौ कोष्णादित्वम्	”
ततः पूर्णमंजनम् ...	”	आद्ययोरते धूमपानम्	”
अथ तर्पणपुटपाकविधि-		तत्र तुसिवद्योगाः ...	”
रध्यायः ॥ २४ ॥	”	नस्यानर्हे तर्पणादिनिषेधः	”
तर्पणयोजनम् ...	”	तर्पणादिपर्यंतं हितसेवित्वम्	”
नेत्रे पक्ष्मतनिकेपप्रकारः	”	कृततर्पणादेः स्थितिप्रकारः	”
रात्र्यंधादिषु वसनापादि	”	नेत्रवलाय नस्यादिभिर्यत्नः	”
अनंतरं मात्राविगणनादि	१४१	अथ यंत्रविधिरध्यायः	
अनंतरमपांगदेशे द्वार-		॥ २५ ॥	१४३
करणादि ...	”	यंत्रप्रकारः ...	”
इत्थं पवनादौ प्रत्यहं तर्पणम्	”	यत्राणां रूपादि ...	”
तुप्तस्य लक्षणम् ...	”	कंकादीनां मुखैस्तुल्यानि	
तर्पणानंतरं पुटपाकप्रयोगः	”	यंत्राणां मुखानि...	”
बातादौ स्नेहनादिर्हितः	”	संदंशौ षोडशांगुली	”
स्नेहनपुटपाकानां कल्पना	”	मुचुंडीसंज्ञस्योपयोगादि	”
लेखनपुटपाककल्पना	१४२	दे तालयंत्रे ...	१४४
प्रसादनपुटपाककल्पना	”	नाडीयंत्राणि ...	”
पुटपाककारणप्रकारः	”	नाडीप्रमाणम् ...	”
		पंचमुखच्छिद्राद्युपयोगः	”

विषयः ,	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
शल्यदर्शनाधर्मन्या		वटिशकृती द्वौ ...	१४६
नाड्यः ...	१४४	गर्मशङ्कुः ...	१४७
मूर्ध्वपयुक्तनाडीप्रमाणादि	१४४	सर्पफणाख्यं यन्त्रम् ...	१४८
अशोयन्त्रनिर्देशः ...	१४४	शरपुङ्खमुखाख्यम् ...	१४९
शमीसंज्ञं यन्त्रम् ...	१४४	षट्शलाकाः ...	१५०
भगंदरयन्त्रम् ...	१४५	कर्णशोधनाख्यं यन्त्रम्	१५१
षट्छिद्रा नाडी ...	१४५	शलाकादीनामुपयोगाः	१५२
अंगुलित्राणकसंज्ञम्	१४५	मेढ्रादिषूक्तानि यन्त्राणि	१५३
योनित्रगे क्षणक यन्त्रम्	१४५	अनुयन्त्राणान्येकोनविंशतिः	१५४
द्वे षडंगुले यंत्रे ...	१४५	यन्त्राणां कर्माणि ...	१५५
उदकोदरे अलिकादि	१४५	अथ शस्त्रविधिरध्यायः	
धूमादियन्त्राणि ...	१४५	॥ २६ ॥	१५६
अलावुस्तुवप्रमाणादि	१४५	शस्त्राणि षट्कुलानि बाहुल्येन,	
तद्द्वयी ...	१४५	मण्डलाग्रं नामशस्त्रम् ...	१५७
शलाकाख्यानि यन्त्राणि	१४५	वृद्धिपत्रनामक शस्त्रम् ...	१५८
गंडूपदमुखे द्वे ...	१४६	उत्पलाध्यर्धधाराख्ये द्वे	१५९
मसूरदलवक्त्रे द्वे ...	१४६	सर्पवक्त्रनामकम् ...	१६०
शङ्खः षट् ...	१४६	एषिणीशस्त्रम् ...	१६१
तेषामुभयोः परिमाणादि	१४६	शरार्थासं शस्त्रम् ...	१६२
शरपुङ्खासौ द्वौ ...	१४६	कुशपत्रशस्त्रम् ...	१६३
		आटाशस्त्रम् ...	१६४

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
अन्तर्मुखं नाम शस्त्रम्	१४९	सविषजलौकसां लक्षणम्	१५२
ग्रीहिवक्त्रं शस्त्रम् ...	”	ताभिः कण्ठ्यादयः ...	”
कुठारीशस्त्रम् ...	”	शुद्धा जलोद्भवा निर्विषाः	”
ताम्रमयी शलाका ...	”	तासामपि रक्तमत्तानां त्यागः	”
वडिशं शस्त्रम् ...	१५०	परीक्षात इतरासां लागनम्	”
करपत्रं शस्त्रम् ...	”	तासां दुष्टरक्तस्यैव ग्रहणे	
कर्तरीशस्त्रम् ...	”	दृष्टांतः ...	”
नखशस्त्रम् ...	”	दंशस्य मोक्षणम् ...	१५३
दन्तलेखनशस्त्रम् ...	”	वमनविधानम् ...	”
सूचीशस्त्रम् ...	”	पुनः सप्ताहं ता सांयोजना०	”
कूर्चलक्षणम् ...	”	सम्भवान्ते तासां पटुतादि	
खजलक्षणम् ...	”	दुर्बान्ते स्तम्भतादयः	”
यूथिका नाम शस्त्रम्	१५१	दंशस्त्रावादि ...	”
अर्धाङ्गुलवृत्तास्या ...	”	अनन्तर पिच्छादीनां योजनं	”
सूची ...	”	दुष्टरक्तापगमाद्रोगादिशमाः	”
जलौकः प्रभृतीन्यनुशस्त्राणि	”	अशुद्धरक्तस्य पुनः स्नावः	”
षड्विंशतिशस्त्राणां कर्माणि	”	रक्ते दूषितेऽलाबुषटिकायो०	”
शस्त्रदोषाः ...	”	कफादिना दुष्टे योजनम्	”
शस्त्रग्रहणविधिः ...	१५२	कफदुष्टरक्तस्य शृङ्गेर्नाकर्षणं	”
शस्त्रकोशस्याख्यानम्	”	वातपित्तदुष्टस्य शृङ्गेण	
जलौकसां योजनम् ...	”	निर्हारः ...	१५४
		प्रच्छानप्रकारः ...	”

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
पिण्डिते रक्ते प्रच्छानं	१५४	मुखरोगेषु जिह्वादि-	
अवगाढं रक्ते जलौकसः	,,	गानां व्यधः...	१५६
त्वक्स्थे रक्तेऽलाब्धादीनि	,,	उन्मादे उरआदिस्थानां व्य०,,	
सर्वंशरीरव्यापके रक्ते सिरैव	,,	अपसारे हनुमन्विस्थायाः	,,
घातादिस्थानस्थिररक्तस्य		विद्रव्यादौ पार्श्वदिस्थायाः	,,
शृङ्गादिभिनिहारः	,,	तृतीयके ज्वरे अंसमध्य-	
सुतरक्तस्य शोफे सर्पिषोष्णेन		स्थायाः	...
सेधनम्	...	चतुर्थके ज्वरे स्कन्धस्थाधो-	
अथ सिराव्यधविधि-		गतायाः	...
रध्यायः ॥ २७ ॥	,,	प्रवाहिकायां सिराविशेषव्य०,,	
शुद्धलोहितस्य रूपकधनम्	,,	शुक्रमेदामये सिराव्यधः	,,
रक्तदोषः	... १५५	गलगण्डयोरुक्ताया व्यधः	,,
रक्तदोषेण व्याधयः	...	गृध्रस्थां जानुसमीप-	
रक्तस्त्रावार्थं सिराव्यधः	,,	स्थितायाः	...
सिराव्यधनिषेधः	...	अपचीरोगे सिराव्यधः	,,
रोगविशेषेषु सिराविशेषव्यधः,,		सकथर्तौ सिराव्यधः	,,
कर्णरोगेषु क० जाया व्यधः	,,	कूर्ध्वगवातरोगे सिराव्यधः	,,
नासारोगेषु नासाग्र-		पाददाह्यादिषु सिराव्यधः	,,
स्थिताया व्यधः	१५६	विश्वाच्या सिराव्यधः	१५७
पीनसे नासाललाटयोः		यथोक्तसिराऽदशने व्यध-	
स्थिताया व्यधः	,,	प्रकारः	...
		सिराव्यधोत्तरं कर्तव्यानि	,,

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
सिरायञ्जनम् ...	१५७	सम्यक्प्रवृत्ते रक्ते तैलादि. १५९	
ततस्ताडनम् ...	११	दुष्टदुष्टरक्तात्पूर्वं पीतिकास्रा. ११	
सिरामोक्षणम् ...	११	शुद्धस्य न स्नावः ... १५९	
ग्रीहिमुखेन पुनर्व्यधः	११	मूर्च्छायां यञ्जविमोचनादि ११	
उपनासिकास्राया व्यधः	११	वाताच्छ्रयावादिलक्षणं रक्त ११	
उपजिह्वाधरस्यसिराव्यधः	११	पित्तात्पीतादिलक्षणमस्रम् ११	
ग्रीवाश्रितसिराव्यधे		कफात्स्निग्धादिलक्षणम् ११	
बाससा वेष्टनम् १५८		संसर्गात्सप्तलक्षणम् ११	
हस्तसिराव्यधः ...	११	अशुद्धास्रस्य स्नावपरिमाणं ११	
पार्श्वसिरावेधप्रकारः	११	रक्तात्स्रुताबन्धनादीनि	
स्तब्धमेढसिराव्यधः	११	मेषजम् ... १६०	
जङ्घासिराव्यधः ...	११	रक्ते स्त्रुते बन्धनादि ... ११	
पादसिराव्यधः ...	११	अशुद्धे रक्ते पुनः स्नावः ११	
अनुक्तैश्चपि कल्पनाप्रकारः ११		लेहोपकृतदेहस्य पुनः स्नावादि	
मांसले देहे ग्रीहिमुखशस्त्र-		किञ्चिद्दुष्टरक्तशेषे न स्त्रुतिः ११	
निक्षेपप्रकारः ...	११	शृङ्गादिभिः शेषस्य हरणम् ११	
सम्यग्विद्धादौ स्नावादि	११	शीतोष्णचारादिना वातस्य	
अल्पविद्धायां सिरावहन-		प्रसादनम् ... ११	
प्रकारः ... १५९		स्तम्भनीक्रियाचरणम् ११	
भीमूर्च्छादयो रक्तस्यास्रा. ११		स्तम्भनविशेषः ... ११	
असम्यक्स्नावे सिरालेपनं ११		पुनस्तस्या एव सिराया व्य. ११	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
अथवा सिरामुखस्य दाहः १६०		कोष्ठसंश्रितशल्यस्य ल० १६२	
स्वास्थ्यपर्यन्तं हिनाहारवि १६१		त्वगादिस्थस्य लक्षणम् ..	
रक्ते स्त्रावितेऽत्युष्णाहारादि		शल्यस्य रोहादि	
वर्ज्यम्	॥	शल्यस्य भूयोनाशकत्वादि ..	
रोगाणां स्वस्थानप्रतिपत्तौ		त्वगादिनष्टे शल्ये स्थान-	
लक्षणादि	॥	परीक्षा १६३	
अथ शल्याहरणविधि-		मासप्रनष्टस्य लक्षणम् ..	
रथ्यायः ॥ २८ ॥ ..	॥	पेक्ष्यादिषु प्रनष्टस्य तद्देव ..	
शल्यानां पञ्चधा गतिः ..	॥	अस्थिषु नष्टस्य परीक्षा ..	
शल्यस्य वेदनप्रकारः ..	॥	स्नाय्वादेषु नष्टस्य लक्षणम् ..	
त्वगादिगतशल्यस्य लक्षणं ..	॥	नष्टशल्यस्य सामान्यलक्षणं ..	
स्वरगते शल्ये शोफस्य		एवमाकर्षणोपायः ..	
विवर्णतादि ... १६२		शल्यविशेषस्याहरण-	
मांसगते चोषादि	॥	निषेधः १६४	
पेशीमध्यगतस्य लक्षणम् ..	॥	करप्राप्यस्य करेणाहरणम् ..	
स्नायुगतशल्यस्य लक्षणम् ..	॥	इतरस्य यत्रैवाहरणम् ..	
सिराश्रितशल्यस्य लक्षणम् ..	॥	संदशाभ्यां त्वगादिस्थस्य ..	
स्रोतोगतशल्यस्य लक्षणम् ..	॥	त्वगादिस्थस्य तालाभ्यां ह० ..	
धमनस्थशल्यस्य लक्षणम् ..	॥	सुषिरस्थस्य नाडीयंत्रैः ..	
अस्थिसन्धिप्राप्तस्य लक्षणम् ..	॥	त्रैषयंत्रैः शेषस्य	
सन्धिगतशल्यस्य लक्षणम् ..	॥	श्लेष्मेण वा विशसनादि ..	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
सिरादिस्यस्य चालनेन		कंठस्रोतस्थितकंटकाक्षेपः १६५	
निर्हरणम् ... १६४		प्रस्यदपीतस्य हरणम् १६६	
हृदयस्यस्य निर्हरणोपायः ”		येनकेनचिदुपायेन तस्य	
दुराकर्षस्यापि हरणम् ”		कोष्ठे नयनम् ... ”	
अस्थिदृष्टस्य हरणम् ”		प्रासश्चल्यप्रवेशोपायः ”	
कण्ठमशक्यस्य हरण-		अक्षिग्रणशल्यानां निर्हर-	
प्रकारः ... १६५		णोपायः ... ”	
ततोऽप्यशक्यस्य कर्षणप्र० ”		नद्यादिपतितप्रविष्टस्य जल-	
एवं वृक्षशाखायां वा कल्प. ”		स्य निर्हरणम् ... ”	
दुर्बलस्य हरणप्रकारः ”		अंबुना पूर्णे कर्णे तैलादिप्र. ”	
शोफमुत्पीड्य हरणादि ”		कर्णगते कीटे लवणांबुना. ”	
नाड्यानिर्घात्याहरणम् ”		जातुपादिशल्यस्य देहजो-	
अमागौत्तुडितशल्याहरणं ”		भ्रमणा प्रायो विलयः ”	
भ्रष्टादिना शल्यनिर्हरणम् ”		मृदेष्वादीनां न विलयः ”	
अयस्कातेन शल्यनिर्हरणं ”		विषाणादिशल्यस्य विलया-	
विरेकेण निर्हरणम् ... ”		भावादि ... ”	
चूषणैर्निर्हरणम् ... ”		मांसावगाढशल्यस्य हरण-	
कंठगते शल्ये कंठे सूत्र-		प्रकारः ... ”	
प्रवेशादि ... ”		शल्यादीनां ज्ञानपूर्वकं	
कंठस्रोतःप्रविष्टस्य हरणम् ”		निर्हरणम् ... १६७	
दारुवेष्वादिमयस्य हरणम् ”			

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
अथ शस्त्रकर्मविधि-		मूढगर्भादिरोगं विनेष्टमोजन-	
रध्यायः ॥ २९ ॥ १६७		मद्यपानादि ... १६९	
श्वयथूपक्रमादि ...	॥	शस्त्रनिक्षेपप्रकारादि	॥
शोफस्य तिस्रोऽवस्थाः	॥	पाके पाटनादि ...	॥
पच्यमानशोफादंबिबर्ण-		व्रणस्य प्रदेशः ...	॥
त्वादि ...	॥	वैद्यस्य शस्त्रकर्मणि शौर्यादि	
पक्वेऽल्पवेगतादिः ...	॥	शस्तम् ...	॥
अनिलादिकं विना शूलाश्च-		ललाटादिदेशेषु छेदः	॥
संभवः ... १६८		अन्यत्र छेदे व्यापत्तिः	॥
शोफस्यातिवृत्ते पाके		शस्त्रे न्यस्त आश्वासनादि	॥
सुषिरत्वादि ...	॥	व्रणांतरे वर्तिकाप्रवेशः १७०	
रक्तपाकस्य लक्षणम्	॥	घृताक्तसक्तुमिराच्छादनं	॥
श्वयथौ दारणादि ...	॥	व्रणस्य बंधनादि ...	॥
शोफस्य छेदं सिरादि-		व्रणे पट्टादिर्हितः ...	॥
व्यापदादि ...	॥	व्रणे रक्षणकरणम् ...	॥
अंतःस्थितपूयस्य सिरादि-		सदा मूत्रौषधिधारणम्	॥
दाहकत्वम् ...	॥	तत उष्णोदकोपचारादि	॥
आमच्छेदकादेर्निदा	॥	दिवास्वप्ने व्रणे कंठ्यादि	॥
शस्त्रकर्मणः प्रागातुरस्य		व्रणोत्थिरणादि वर्ज्यं ...	॥
इष्टाङ्गं देयम् ...	॥	गिनो व्रणापोहे भोज-	
अन्नसंयोगान्मत्तस्य शस्त्रा.	॥	नादि ... १७१	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
पथ्यस्य हितकरत्वम्	१७१	पुनःसीवनप्रकारः...	॥
दोषकरनवधान्यादित्यागः	॥	देशादीन्वीक्ष्य बंधनयोगः	॥
त्रणे मथस्य दोषगुणत्वादि	॥	बंधनानां स्वरूपम्	॥
त्रणे बालोशीरैर्ब्यजनादि	॥	त्रणे ताम्रादीनां लेखनार्थं	
तृतीयदिवसे पुनः क्षाल-		योजनम् ...	॥
नादि १७२		बंधप्रकारनिर्देशः ...	॥
द्वितीयदिवसे प्रक्षालन-		बंधानां गाढशिथिल-	
निषेधः ... .. ॥		त्वादि ... १७४	
त्रणसंरोहणम् ... .. ॥		ऊर्वादिषु गाढबंधनम्	॥
त्रणांतःप्रवेशयोग्यवर्तिकादि-		शाखावदनादिषु समबंधः	॥
निषेधः ... .. ॥		नेत्रादिषु श्लथबंधनम्	॥
लेह्यात्केदः ... .. ॥		वातश्लेष्मोद्भवयोर्गाढ-	
अतिरूक्षत्वादतिम्यभादि	॥	बंधनम् ... .. ॥	
वेशिकाया त्रणे स्थापनम्	॥	शीतादी मोक्षणप्रकारः	॥
पक्वापकविज्ञानात्पाटिते		पित्तरक्तोत्थयोः समबंधः	॥
त्रण उपायः ... .. ॥		पूर्वोक्तयोः सायंप्रातर्मोक्ष०	॥
विस्तीर्णमुखानां सीवनम्	॥	अबद्धत्रणस्य दंशादिपीडा	॥
बंधणादिसितानां निषेधः	॥	बंधनगुणाः ... १७५	
सीवनात्पूर्वं करणप्रकारः १७३		त्रणस्य समविषमत्वादि	॥
आर्तसांत्वनपूर्वकं पूर्वव-		स्थिरत्रणादीनामौषधवि०	॥
दंभादि ... .. ॥		कुष्ठादित्रणानां बंधनम्	॥

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
सङ्कमीणां व्रणानां चि०	१७५	क्षारगुणाः	... १७९
तत्र सुरसादिप्रयोगः	,,	अंतरानुभवद्वारेण क्षार०	,,
व्रणस्य त्वरयानोपरोहणम्	,,	अशैःसु क्षारनिक्षेपादि	,,
रूढेऽपि अजीर्णादिबर्जनं	१७६	वर्त्मरोगेषु क्षारनिक्षेपादि	,,
अनिर्दिष्टस्वरूपादिषु चिकित्सा-		लेपदानप्रकारः	... ,,
प्रकारः	... ,,	पश्चात्क्षारमार्जनादि	,,
अथ क्षाराग्निकर्मविधि-		तत्र भोज्यानि	... १८०
रध्यायः ॥ ३० ॥	,,	तत्र आलेपप्रकारः	... ,,
क्षारस्य श्रेष्ठ्यम्	...	व्रणरोषणस्तिलकल्कः	,,
तच्छैष्ट्ये कारणम्	,,	सम्यग्दग्धस्थानस्य वेदनं	,,
क्षारस्य पेयलेपविषयवि०	,,	विपर्यये ताम्रादिभिर्दुर्दग्ध-	
मषादिषु क्षारयोजना	,,	वेदनम्	... ,,
पित्तादौ क्षारो वर्ज्यः	,,	तस्य पुनर्दाहादि	... ,,
क्षारक्रिया	... १७७	अतिदग्धे रक्तस्रावादि	,,
मृदुक्षारे सुधानिर्वापादि	,,	गुदेतिदग्धे विष्णूमूत्रयोः सं०	,,
तीक्ष्णे क्षारे प्रतिबापन०	,,	नासावां क्षारदग्धायां नासा-	
विष्यनिर्देशः	...	वंशस्य दरणाकुञ्च०	,,
अनिलादौ तीक्ष्णः	,,	श्रोत्रादिकेषु तद्वत्	... ,,
मध्यमेषु मध्यमः	...	अतिक्षारदग्धे कांजिकादिभिः	
पित्तादिष्वशैःसु मृदु	,,	सेकः	... ,,
क्षारे बलाधानार्थं जलम्	,,	कांजिकादिभिर्निर्वापादि	,,

विषयः	पृष्ठं.
क्षारादप्यग्निः श्रेष्ठः १८१	
त्वगादिष्वग्निदाहो योज्यः ॥	
मषादिषु बर्त्यादिभि-	
स्त्वग्दाहः ... ॥	
अर्शःप्रभृतिषु मांसदाहः ॥	
क्लिष्टवर्त्मादिषु सिरादाहः ॥	
क्षारवारितानां दाहो न ॥	
सुदग्धश्चानोत्तरं लेपनादि ॥	
सुदग्धस्थानस्य लिङ्गम् ॥	
दुर्दग्धादेर्लक्षणम् ... ॥	
प्रमाददग्धस्य चातुर्विध्यम् ॥	
तुच्छदग्धस्य लक्षणम् १८२	
दुर्दग्धस्य लक्षणम् ... ॥	
अतिदाहान्मांसलंबनादयः ॥	
चतुर्विधस्य चिकित्सितम् ॥	
तुच्छस्याग्निप्रतपनादि ॥	
अग्निप्रतापने कारणम् ॥	
दुर्दग्धे औषधं शीतादि ॥	
सम्यग्दग्धे लेपः ... ॥	
अतिदग्धे पित्तविसर्पवत् ॥	
क्षेददग्धे रूक्षस्य योजना ॥	

विषयः	पृष्ठं.
अष्टांगहृदयस्थानसमा० १८१	
अस्य स्नानस्य रहस्यम् ॥	

शारीरस्थानम् ।

अथ गर्भावक्रीति-

रध्यायः ॥ १ ॥ १८३

गर्भोत्पत्तिः ... ॥	
गर्भस्य कुक्षौ वृद्धिप्रकारः ॥	
गर्भप्रवेशोपलंभाभावेऽपि	
स्थितौ वृष्टांतः ॥	
सत्त्वस्य नरादिरूपत्वे का० ॥	
स्त्रीपुंनृपुंसकानां भेदे का० ॥	
एकदैवाऽनेकगर्भोत्पत्तौ	
कारणम् ... १८४	
वियोनिविकृताकाराणा-	
मुत्पत्तौ कारणम् ॥	
रजःस्त्रावो मासि मासि ॥	
वीर्यवत्पुत्रोत्पत्तौ कारणम् ॥	
गर्भस्य रोगादियुतत्वे	
कारणम् ... ॥	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
शुक्रार्तवसंयोगेऽपि गर्भा-		क्रतावतीते योनि-	
संभवे कारणम् १८४		संकोचादि ... १८६	
स्वर्लिङ्गवातादिदोषजशुक्र-		एतद्विषये कालसहायवायोः	
ज्ञानम् ... ११		कारणता ... ११	
मलसंज्ञकं रेतः ... ११		रजस्वलाया वर्तनप्रकारः ११	
उपक्रमः ... ११		ऋतुमत्याश्चतुर्धेदिनकृ० ११	
कुणपचिक्रिःसा ... ११		ऋतुस्थितौ कालपरिमाणं ११	
ग्रंथिसन्ने रेतस्युपक्रमः ११		तत्रोपाध्यायेनेष्टिकरणम् ११	
धूयरेतस्युपक्रमः ... ११		एवं दंपत्योरवंध्यसंयोगः ११	
क्षीणाह्वये रेतस्युपक्रमः १८५		संगते सत्संमतिः ... ११	
मलसदृशे रेतस्युपक्रमः ११		दुरपत्यस्य कुलांगारत्वम् ११	
ग्रंथिनामृद्यार्तवे उपक्रमः ११		दंपत्योः पुत्रचितनप्रकारः ११	
कुणपाद्याख्ये रजसि जल-		दंपत्योः शय्यारोहादि १८७	
पानम् ... ११		तत्र मंत्रपाठः ... ११	
शुक्रलक्षणम् ... ११		अन्योन्यं सांत्वनपूर्वकं सं० ११	
भार्तवलक्षणम् ... ११		एवंकृते गर्भधारणम् ११	
गर्भसंभवात्पूर्वमितिकर्त० ११		सद्योगर्भाया लक्षणम् ११	
दंपत्योः पृथगुपक्रमः ११		गर्भावस्थाः ... ११	
क्षीरादिभिर्निरस्योपचारः ११		पुंसवनस्य सार्धकत्वम् ११	
तैलादिभिर्नीर्थाः समुप० ११		पुंसवनप्रयोगः ... ११	
स्त्रीमधिकृत्य गर्भग्रहणयो० ११		पुष्ये गौरदंडादिपानं ११	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
मेतद्वृहतीमूलस्य स्त्रीनासा-		षष्ठे स्नाय्वादीनां व्यक्तिः १८९	
पुटे सेचनम् ... १८८		सप्तमे सर्वांगैः पूर्णता ..	
पुत्रोत्पादनादिकारणम् ..		तदादयः कंडादिकराः १९०	
गर्भधारणे सहायभूतानि ..		तदुपशमार्थं नवनीतादि० ..	
गर्भिण्या अतिव्यवायत्वागः ..		अष्टमे मातापुत्रयोस्तेजसः	
वातलाघाहारैः कुब्जादयः ..		संचारादि	
मृदाद्यौषधैर्व्याधिजयः ..		अष्टमे मासि क्षीरपेयादिसे० ..	
द्वितीये मासि गर्भस्य पेश्या-		कालो गर्भदीर्घायुरादेः	
घाकृतिः ... १८९		कारणम्	
व्यक्तगर्भस्य लक्षणम् ..		द्वादशमासादूर्ध्वं गर्भो वि० ..	
गर्भिण्या इच्छिताहितस्य		नवमे स्निग्धौदनादि हास्तं ..	
देयत्वे कारणम् ..		तदा योनौ वातविजयार्थं	
हितेन साकमहितमप्यल्पं दे. ..		पिचुस्थापनादि ..	
अहितदाने कारणम् ..		गर्भप्रसवपर्यंतं गर्भिण्याः	
तृतीये मासि गात्रपंचकस्य ..		खेदांगत्वम् ... १९१	
मात्राभ्यवहृताक्षपानाभ्यां		पुत्राद्यनुभापकानि	
गर्भवर्धनप्रकारः ..		षण्ढप्रसवलक्षणम्	
चतुर्थपंचमयोरंगानां चेतना-		नवमासात्प्राकृष्टतिका-	
याश्च क्रमेण व्यक्तिः ..		गृहाश्रयो गर्भिण्याः ..	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
सद्गृहे सत्युदीक्षणम्	१९१	द्वादशाहात्पूर्वं पिशितस्य	
आसन्नप्रसवाया लक्षणम्	,,	नोपयोगः ...	१९४
गर्भस्रुतेरनन्तरं सघृतपेया.	,,	सूताया यत्नेनोपचारः	,,
भूशयने स्थिताया मर्दनां०	,,	एवं सार्धमासविधिः	,,
यवमनुष्ठिते फलम्	१९२	अथ गर्भव्यापद्विधि-	
गर्भिण्याः स्त्रोटारोपादि	,,	रध्यायः ॥ २ ॥	,,
अभ्यङ्गादिना विकासनम्	,,	गर्भिण्याः पुष्पे वृष्टे कर्तव्यं	,,
तस्या हर्षोत्पादनम्	,,	शतधौतघृताक्तस्त्रियाः स्ना.	,,
हर्षावुत्पादने फलम्	,,	शुद्धिबर्जमस्रोक्ताचरणम्	१९५
गर्भस्य मङ्गे कृष्णसर्प-		असंपूर्णत्रिमासायाः पुष्प-	
निर्माकेन धूयनादि	,,	दर्शने कर्तव्यम्	,,
ततोऽनुवासनम् ...	१९३	आमरक्तशोरविरुद्धस्योपदेशः	
कुलधोषिता तस्या हरणम्	,,	गर्भे निपतिते तीक्ष्णमघपानादि	
तैलेन मर्दनादि ...	,,	दोषादीनां कुदशोषार्थाय विधिः	
मक्कलारुचे रोगे यवक्षार०	,,	अनन्तरं स्नेहादयो हिताः	,,
बालस्योपचारः ...	,,	उपविष्टकर्मस्य लक्षणादि	,,
बुभुक्षिताया मात्रापानम्	,,	नागोदराख्यस्य लक्षणादि	१९६
वातघ्नौषधस्य तोयस्यैव पानादि		तयोर्गर्भिण्या घृतादिभिः०	,,
स्नेहायोग्यायाः स्नेह तिना		लीनाख्यगर्भस्य चिकित्सा	,,
पूर्वविधिः ...	,,	तस्या आनदकरणादि	,,
ज्ञातायाः पेयापानम्	,,	अन्यथा वैपरीत्यम्	,,

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
गर्भेण्या उदावर्ताख्ये		मृतगर्भिण्या जावद्गर्भेनिष्का-	
व्याधाधुपायादि १९६		सनादि... १९९	
उदर एव गर्भे मृते लक्षणं ,,		गर्भे स्रवति सप्तसु मासेषु	
अंतर्मृतगर्भाया उपचाराः ,,		क्रमेण सप्तयोगयोजनम् २००	
अंतर्मृतगर्भस्याकर्षणादि १९७		अष्टमासादौ विशेषः ,,	
शूलोपायसाध्यामूढगर्भ-		गर्भविषयेऽज्ञानां मतिवि० ,,	
चिकित्सा ... ,,		अथाङ्गविभागशारीरा-	
मण्डलाङ्गुलिशस्त्राभ्यां दार० ,,		ध्यायः ॥ ३ ॥ २०१	
वृद्धिपत्रशस्त्रस्य निषेधः ,,		अङ्गविभागः ... ,,	
पूर्वं कपालदारणादि ,,		पञ्चमहाभूतगुणाः ... ,,	
बाहुच्छेदनादि ... ,,		उत्तरोत्तरमेकगुणवृद्धयन्वयः.	
कटिसक्तस्य दारणादि ,,		महाभूतेभ्यो देहोत्पत्तिप्र०	
सामान्येन मूढगर्भ-		देहे मातृजपितृजभागाः ,,	
चिकित्सा ... ,,		सात्म्यजनिरूपणम्... ,,	
तत्र भिषजा स्वमत्या यत्नः		रसजनिरूपणम् ... ,,	
कार्यः ... १९८		सात्त्विकादिनिरूपणम् ,,	
जीवतो गर्भस्य छेदननिषेधादि		एवंभूतमयो देहः ... ,,	
मूढगर्भस्त्रिया लक्षणादि ,,		रक्तात्सप्तत्वगुत्पत्तिः ,,	
ज्ञानाद्यनन्तरं चूर्णवानादि ,,		कलानिरूपणम् ... २०१	
मूढगर्भायाः कर्तव्यप्रकारः ,,		आधाराख्यभारनिरूपणम् ,,	
बलातैलनिरूपणम् ... १९९			

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
विशेषेण जीवितस्थान-		सिरावर्णनोपयोगकथनं	२०४
निरूपणम् ...	२०२	अवेध्यानां संख्या...	"
क्षरीरे जालादीनां संख्या	"	सिराणां रक्तादिवहत्वम्	"
सप्त धन्वन्तरिमतम्	"	वातास्रवाहकानां लक्षणं	२०५
आत्रेयमतम् ...	"	पित्तास्रवाहकानां लक्षणं	"
ह्याद्यादीनां संख्या	२०३	रोहिणीसंज्ञानां वाहकत्वम्	"
सिराणां संख्या ...	"	नाभिसंबद्धाः सिराः	"
आसां संस्थानम् ...	"	तासां देहानुग्राहकत्वम्	"
सक्थ्यादौ सिरासंख्या	"	स्त्रीपुरुषाणां दृश्यस्रोतो-	
श्रोण्यादौ सिरासंख्या	"	निरूपणम् ...	"
पार्श्वे सिरासंख्या ...	"	अदृश्यस्रोतोनिरूपणम्	"
पृष्ठादौ सिरासंख्या	"	दुष्टविशुद्धानां क्रमेण रोग-	
जठरादौ सिरासंख्या	"	मुखकरत्वम् ...	"
उरसादीनां संख्या	"	स्रोतसां स्वधातुसमवर्ण-	
ग्रीवादां सिरासंख्या	"	त्वादि	"
ह्रन्वादौ सिरासंख्या	२०४	आहारादीनां स्रोतोदुष्टिक०	"
जिह्वायां सिरासंख्या	"	स्रोतसां दुष्टिलक्षणम्	२०६
नासायां सिरासंख्या	"	स्रोतसां द्वाराणि ...	"
नयनयोः सिरासंख्या	"	स्रोतसां ताडने मोहाद०	"
कर्णयोः सिरासंख्या	"	धन्वन्तरिमते पित्तं पाच०	"
मूर्ध्नि सिरासंख्या ...	"	आत्रेयमतेऽग्निः पाचकः	"

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
धन्वंतरिमते पित्तधराख्या		चूर्णगुटिकादेरहोरात्रात्	
कला २०६		स्वकर्मकरत्वम् २०८	
पकादन्नादायुरादिपोषः	”	आहारस्य जाठराग्निना प्रेर्य-	
अग्निग्रहण्योः परस्परमुपका-		माणत्वम् ... .. ”	
योपकारकभावः	”	दोषाणामपि एकदेशप्रको-	
अन्नपाकस्याग्निहेतुः २०७		पणम् ... .. ”	
शरीरेऽन्नपाकप्रकारः	”	जठराग्नेः पाचनादि कर्म ”	
अग्निस्तीक्ष्णस्यान्नस्यावस्थाः	”	जठराग्नेश्चातुर्विध्यम् २०९	
अन्याग्नीनां कर्माणि	”	चतुर्विधासंलक्षणम् ”	
भूतगुणानां भूतगुणपोषः	”	देहबलस्य त्रैविध्यम् ”	
अन्नस्य द्विप्रकारः परिणामः	”	तस्य पृथग्लक्षणम् ... .. ”	
मूत्राद्युत्पत्तिः ... .. ”		देशत्रैविध्यम् ... .. ”	
सारस्य सप्ताग्निभिः पाकः	”	मज्जादीनां प्रमाणम् ”	
अस्य द्योतनम् ... .. ”		ओज आदीनां देहगानां प्र. ”	
रसादीनां धातूनां मलाः २०८		समप्रकृतेरिदं मानम् २१०	
धातूनामपि द्वैविध्यम्	”	गर्भिणीदोषेण प्रकृतिः स० ”	
धातुस्नेहपरंपराकालः	”	दोषाणामनिलस्य बलत्वम् ”	
आहारस्य परिणतिकालः	”	वातप्रकृतीनां लक्षणम् २११	
भोज्यधातूनां परिवृत्तिः	”	पित्तप्रकृतिलक्षणम् २१२	
वृष्यादीनां सद्यःशुक्रकर०	”	कृष्णप्रकृतिलक्षणम् ... .. ”	
		द्वंद्व-सर्वदोषप्रकृतिलक्षणं २१३	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
सत्त्वप्रकृतिलक्षणम्	२१३	स्थूलात्रयस्य नामादि	२१६
त्रयोविभागादि ...	१	वस्त्याख्यस्य कथनम्	॥
वपुषः सुखायुगोः पात्र०	१	हृदयनाम मर्म ...	१
सुखायुःपात्रस्य वपुषो		स्तनयोर्मर्म... ..	२१७
लक्षणम् ...	२१४	उरसः पार्श्वे मर्म ...	१
पृष्ठादीनां प्राशस्त्यम्	१	पृष्ठवंशादौ मर्म ...	१
वपुषः शुभत्वम् ...	१	पृष्ठवंशपार्श्वदौ मर्म	१
सर्वगुणोपेते शरीरे शर-		कटिपार्श्वदौ मर्म ...	१
दां शतमायुः ...	१	पार्श्वमध्यादौ मर्म ...	१
बलप्रमाणज्ञानम् ...	२१५	स्तनमूलार्जवे भागे मर्माणि	१
सत्त्वादिप्रकृतीनां सुख-		बाहुमूले मर्मणी ...	२१८
दुःखानुभवप्रकारः	१	ग्रीवामुभयतो मर्मणी	१
वपुषः प्रधानफलदायिल०	१	कण्ठनाडीमुभयतो मर्माणि	१
अथ मर्मविभागशरीरा-		शिरोग्रीवासंधाने मर्माणि	१
ध्यायः ॥ ४ ॥	१	कर्णयोरधस्तान्मर्मणी	१
मर्मणां संख्यः ...	१	घ्राणमार्गस्योभयतो मर्मणी	१
तेषां स्थानानि ...	१	नेत्रयोर्बाह्यतो मर्मणी	१
विशिष्टसंज्ञांतराणि मर्माणि	१	ललाटावसाने मर्मणी	१
शुल्फसंध्यादौ मर्मना०	२१६	गिह्यादौ मर्म ...	२१९
जङ्घोर्वादां मर्मनामादि	१	कपाले पञ्च मर्माणि...	१
सक्थ्यादौ मर्मनामादि	१		

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
मस्तकस्याभ्यन्तरे मर्माऽधिष-		धमनीस्थे विद्धे मूर्च्छितस्य	
नामा २१९		रक्तस्रावः	॥
सामान्येन मर्मलक्षणम्	॥	सिरामर्मव्यधेऽसृक्स्रावः	॥
मांसादीनां समागमो मर्म	॥	सन्धिजे विद्धे विद्धदेशः	
बाहुव्येन मर्मणां निर्देशो-		शूकैरिवाकीर्णः... २२१	
मर्मत्वेन प्रसिद्धानां	॥	मर्मव्यधे जीवितनाशे का०	॥
मांसादीनां मर्मणां संख्य-		अत्र हेतुः	॥
याऽभिधानम्	॥	चतुश्चत्वारिंशन्मर्माण्यङ्ग-	
मांसजानि दश	॥	वैकल्यकराणि	॥
अरक्ष्यष्टौ	॥	अष्टौ कूर्चादयो मर्मविशेषा	
स्नावमर्माणि त्रयोविंशतिः	॥	रुजाकराः	॥
धमन्याश्रितानि नव मर्माणि	॥	मर्मणां प्रमाणम् ... २२२	
सिराश्च मर्मविशेषाः		मर्माभिवाते मरणप्रकारः	॥
सप्तत्रिंशत् ... २२०		मर्माभिवाते चिकित्सा	॥
संधिमर्माणि	॥	अमर्मेणि विद्धस्य जीवना०	॥
मांसादिजानां मर्मणां व्यध-		मर्माभिवातो रक्ष्यः २२३	
लक्षणम्	॥	अथ विकृतिविज्ञानीया-	
मांसजे मर्मेणि विद्धेऽसृक्०	॥	ध्यायः ॥ ५ ॥	॥
अस्थिमर्मेणि विद्धे मज्जा०	॥	रिष्टं मृत्योलिङ्गम्	॥
स्नावजे मर्मेणि विद्धे आया०	॥	रिष्टभावे मरणाभावाकथ०	॥
		आभासे मरणं न	॥

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
कृष्णात्रेयमते रिष्टभेदनिर्देशः		मूर्तादीनाममूर्तादिमननं	
अस्थायिरिष्टभेदनिर्देशः २२४		रिष्टचिह्नम् ... २२६	
रिष्टलक्षणम् ...	”	तेजस्व्यादीनां वैपरित्येन	
केशरोमादौ रिष्टचिह्नम्	”	दर्शन रिष्टचिह्नम्	”
नेत्रादौ रिष्टचिह्नम्	”	जाग्रतो रक्षभादीनां दर्श०	”
ओष्ठादौ रिष्टचिह्नम्	”	श्रोत्रेन्द्रियस्य विकृतिः २२७	
शिरसादौ रिष्टचिह्नम्	”	असतो मेघादिशब्दस्य श्र०	”
ललाटादौ रिष्टचिह्नम् २२५		गन्धरसस्पर्शादीनां विप०	”
सिरादौ रिष्टचिह्नम्	”	रसानां चिह्नम् ...	”
मूर्धादौ रिष्टचिह्नम्	”	तपःआदि विनाशतीन्द्रिय-	
उरआदौ रिष्टचिह्नम्	”	ज्ञानम् ...	”
अवस्माद्गात्रे प्राकृतवैकृत-		स्वरविकृतिः ...	”
वर्णादि रिष्टचिह्नम्	”	स्वरस्य हीनादित्वं चिह्नम्	”
यूकामक्षिकादिकृतस्वीकार-		शब्दस्य दौर्बल्यादि	”
त्यागादि रिष्टचिह्नम् २२६		अहं मरिध्यामीतिवादित्व०	”
उष्णगात्रेषु शैत्यादि चि०	”	छायाश्रयं रिष्टम् ...	”
कफोज्ञातपिटिकान्त्रान्तदेहादि		छायाया विषमत्वम्	”
रिष्टचिह्नम् ...	”	छायाया द्वैरूप्यम् ...	”
आकाशस्य घनीभूतत्वादि-		प्रतिच्छायायाश्छिन्नत्वादि	”
मननं रिष्टचिह्नम्	”	छायाकन्यकाया	
		अदर्शनम् ... २२७	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
खादीनां पञ्चैव छायाः २२८		सहसाविकारोत्पत्तिनाशौ	
नाभस्यानिर्मलत्वादिलक्ष० ॥		चिह्नम्... २३०	
वातादीनां छायाया लक्ष० ॥		ज्वरविकृतिः ... ॥	
छायानां गुणनिर्देशः ॥		ज्वरविशेषस्य चिह्नत्वम् २३१	
प्रभाणां सप्तप्रकारत्वम् ॥		रक्तपित्तविकृतिलक्षणं रि० ॥	
आग्नेय्या भेदाः ... ॥		कासश्वासौ चिह्नम् ... ॥	
छायाप्रभयोर्लक्षणम् ॥		राजयक्ष्मचिह्नम् ... ॥	
छायाप्रभयोरन्यत्वे लक्ष० ॥		छर्दिर्मृत्युलक्षणम् ... ॥	
छायाप्रभयोर्भ्यासिः... ॥		तृष्णाचिह्नम् ... ॥	
पादौ वर्षयन्निव चलनम् ॥		मदालस्यचिह्नम् ... ॥	
हितान्नभक्षणेऽपि बल-		अर्शसां चिह्नम् ... ॥	
हीनत्वादि ... २२९		अतीसारविकृतिः ... ॥	
'उत्तरोष्ठपरिलेहनादि मृत्यु-		अतीसारो यकृत्पिण्डादि० ॥	
चिह्नम्... ॥		अतीसारविशेषस्य मृत्यु० ॥	
प्रीवादेः शीतलस्वेदयुक्त-		अश्मरीचिह्नम् ... २३२	
त्वादि ... ॥		प्रमेहचिह्नम् ... ॥	
स्तोकवृक्त्वादि चिह्नम् २३०		गुल्मचिह्नम् ... ॥	
स्वभावस्य वैपरीत्यं चि० ॥		उदरन्याधिनिमित्तं रिष्टम् ॥	
भक्त्यादेर्निवर्तनं चिह्नम् ॥		पाण्डुरोगरिष्टम् ... ॥	
कचोत्पाटनपीडाऽङ्गानादि-		शोफरिष्टम्... ॥	
चिह्नम्... ॥		ज्वरादयो मृत्युहेतवः ॥	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
पादस्पर्शयथुचिह्नम्...	२३२	आतुरस्य तिलकव्यङ्ग-	
मुखादेर्विशेषशोषचिह्नम्	२३३	विप्लवादि ...	२३५
कासादिमदिसर्पः ...	"	ऊर्ध्वश्वासादि ...	२३६
कुष्ठचिह्नम्...	...	सहसा विकारादिः	"
वायुचिह्नम्...	...	वैद्यस्यौषधार्सपादने आतुरस्य	
सर्व आमयाः ...	"	मृत्युः ...	"
वातादयः ...	"	यथावत्कल्पितौषधसिद्ध्य-	
बलमांसक्षयादि ...	२३४	भावे मृत्युः ...	"
वाताष्टीलाचिह्नम् ...	"	औषधादेर्वर्णादेर्विपर्यये मृत्युः	
स्थलविशेषगतवायुः	"	निवाते सेन्धनज्योतिष	
पशुकामगतवायुः ...	"	उपशमे मृत्युः...	"
क्षटितिज्वरसंतापादयः	"	सहसा रोगगणमुक्तता	"
गोसर्गे लेपज्वरोपतप्तस्य	"	पृष्टस्यापि वैद्यस्यातुरमरण-	
पिटिका मृत्युचिह्नम्	"	कथननिषेधः ...	"
विस्फोटचिह्नम् ...	"	चिकित्साया निष्फलत्वा०	"
अक्ष्यादौ कामलादयः २३५		मिषजो रिष्टज्ञानादरणम् २३७	
वातजव्रणादयः ...	"	पुण्यादिक्षयान्मरणम्	"
भगन्दरः ...	"	अथ दूतादिविश्रान्तीया-	
जानुषट्टनादिकरणं चिह्नम्	"	ज्यायः ॥ ६ ॥	"
आतुरस्य व्यापारविशेषाः	"	पा वृण्णादिदूतानां शुभा-	
		शुभसूचकत्वम्	"

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
दीनादिदूता निषिद्धाः २३७		ऐन्द्रं प्रनुरभिमुखमशु० २३९	
अशस्ताचितावचने वैचे		अग्निपूर्णादीनि पात्राण्य-	
दूतागमनं मृत्युसूचकम् ॥		शुभानि ... ॥	
देशविशेषादावागतो दूतोऽ-		आतुरगृहे वैद्यस्य दध्यक्ष-	
शुभः ... २३८		तादिदर्शनमशुभम् २४०	
वैद्यस्य पूर्वदर्शने मरिष्यतो		दध्वक्षतादीनां निर्देशः ॥	
दूतानां व्यापाराः ॥		एवं दूतशकुनोत्तरं स्वप्न-	
अर्धरात्रादावागच्छन्तोऽशुभाः		कथनम् ... २४१	
प्रतिबद्धं भ्रुवति दूते आतुरस-		स्वप्नेप्रेतैः सह मद्यपानाद्य० ॥	
मीमे वैद्यगमनं न ॥		स्वप्ने रक्तमात्यादिधारणा-	
अशुभप्रकाराः ... ॥		अशुभम् ... ॥	
अन्यदप्यशुभं निमित्तम् २३९		महिषादिभिर्वान्यदिग्गमन-	
भार्जारादिभिः पथ-		मशुभम् ... ॥	
च्छेदोऽशुभः ... ॥		स्वप्ने कण्ठकण्टकलतादशु० ॥	
क्रूरादीनां वाचोऽशोभनाः ॥		स्वप्ने नश्यत्वाद्यशुभम् ॥	
वैद्यस्यातुरगृहं गच्छतः कृष्ण-		चण्डालैः सह पानमशु० ॥	
धान्यादीनां दर्शनमशु० ॥		जलमज्जनमशुभम्... ॥	
पक्षिणः शुभाशुभाः ॥		यस्य च्छरादिभिर्यानां तस्य ॥	
खगमृगादयः शुभाशुभाः ॥		अपूपादिभक्षणमशुभम् ॥	
चलकादीनां दर्शनमशुभम् ॥		सूर्येन्दुग्रहणदर्शनमक्षि-	
कोलादीनां कीर्तनेऽशुभम् ॥		रोगाय ... २४२	

विषयः	पृष्ठं.
सूर्याचन्द्रमसोः पातदर्शनेन	
दृग्विनाशः ...	२४२
वंशलतादीनां मूर्ध्नि संभ-	
वोऽशुभः ...	२४३
षतदादि सर्वं नेष्टम्	२४३
स्वप्ने कृष्णादिस्त्रीणां दर्शन-	
मशुभम् ...	२४३
स्वप्नोद्भवकारणम् ...	२४३
स्वप्नानां सप्तविधत्वम्	२४३
स्वप्नस्य सफलाफलत्वविवे०	२४३
पूर्वरात्रे स्वप्ने चिरात्फलम्	२४३
गोसर्गे तद्दिने एव फलम्	२४३
स्वप्ने दृष्टे तदुत्तरं सुप्त्यभावे	
महत्फलम् ...	२४३
अशुभस्य दानादिभिर्नाशः	२४३
दुःस्वप्नानन्तरं सुखमदर्शने	
शुभम् ...	२४३
सौम्यस्वप्ननिर्देशः ...	२४४
आरोग्यस्य लक्षणम्	२४४
अस्य स्थानस्य शरीरत्वे नि०	२४४

विषयः	पृष्ठं.
निदानस्थानम्	
अथ सर्वरोगनिदाना-	
ध्यायः ॥ १ ॥	२४५
आत्रेयादयः ...	२४५
रोगपर्यायाणां निर्देशः	२४५
रोगाणां विज्ञानं पञ्चधा	२४५
निदानपर्यायाणां निर्देशः	२४५
प्राग्रूपस्य लक्षणम् ...	२४५
प्राग्रूपं व्याधीनां लिङ्गम्	२४५
रूपस्य लक्षणम् ...	२४५
रूपस्य पर्यायकथनम्	२४५
उपशयस्य लक्षणम्	२४६
उपशयो व्याधेः सात्म्यम्	२४६
अनुपशयस्य लक्षणम्	२४६
संप्राप्तेर्लक्षणम् ...	२४६
विकल्पलक्षणम् ...	२४६
व्याधेः प्राधान्यकथनम्	२४६
बलाबलविशेषणम् ...	२४६
व्याधिकालः ...	२४६
इति निदानार्थः समासेन	२४६
तस्य व्यासेनाग्रे उपदेशः	२४६

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
रोगोत्पत्तिहेतुः ...	२४६	सामान्येनान्यदपि लि०	२४९
तत्प्रकोपस्य हेतुः ...	॥	संसर्गज्ज्वरलक्षणम्	२५०
वातादीनां अहितनिर्देशः	॥	संसर्गलक्षणम् ...	॥
तिक्तादिभिः समीरण०	२४७	कफानिलसंसर्गलक्षणम्	॥
कट्वादिभिः पित्तकोपः	॥	कफपित्तसंसर्गज्ज्वरलक्षणं	२५१
स्वाद्विभिः कफकोपः	॥	संनिपातज्वरस्य लक्षणम्	॥
तिक्तादीनां मिश्रीभावात्		सन्निपातस्यासाध्यत्वादि	॥
द्वंद्वकोपः ...	॥	अपरः सन्निपातो ज्वरः	॥
मिश्रीभावात्संनिपातककोपः	॥	संनिपातस्य द्वैविध्यम्	॥
दोषाणां देहे विकारकारित्वम्	॥	दाहादिसन्निपातस्य	
अथ ज्वरनिदाना-		दुःसाध्यत्वम् ...	२५२
ध्यायः ॥२॥ ...	२४८	शीतादिदाहादिज्वरयोर्विशे०	॥
ज्वरनिर्देशः ...	॥	आगंतुज्वरस्य चातुर्विध्यम्	॥
ज्वरस्यानेकविधत्वम्	॥	अभिघातजस्य लक्षणम्	॥
ज्वरसंप्राप्तिः ...	॥	अभिषंगजस्य लक्षणम्	॥
तस्य पूर्वरूपलक्षणम्	॥	ग्रहोत्पन्नज्वरस्य लिंगम्	॥
अनिलज्वरे आगमादीनां		ओषधीगंधजे ज्वरे मूर्च्छा	२५३
वैषम्यं लिंगम् ...	२४९	ग्रहादौ ज्वरत्रये संनिपातादेः	
पित्तज्वरलक्षणम् ...	॥	कोपादि ...	॥
कफज्वरलक्षणम् ...	॥	शापामि वारजयोरसह्यतम०	॥
सामान्यलिंगम् ...	॥	मंत्रोत्पन्नज्वरस्य लक्षणम्	॥

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
ज्वरोऽष्टविधः ...	२५३	विषमज्वरप्रकारः ...	२५५
संक्षेपाद् द्वैविध्यम् ...	„	दोषस्य प्रवृत्तिनिवृत्ती	„
प्रतेषामेव व्याख्यानम्	„	सततकादिज्वरस्य रसादिषु०	„
सौम्यतीक्ष्णयोर्व्याख्यानम्	„	एतद्विषये युक्तिः ...	„
अंतराश्रयस्य लक्षणम्	२५४	विपर्ययाद्विषमसंज्ञः	२५६
ज्वरस्य बहिर्वेगे सुसाध्यता	„	विषमज्वररूपम्...	„
प्राकृतवैकृतयोर्लक्षणम्	„	रक्ताश्रयदोषस्य सतत-	
वर्षासु ज्वरस्य कारणम्	„	ज्वरकरत्वम् ...	„
शरदि ज्वरस्य कारणम्	„	अन्येषुर्नामविषमज्वरलक्षणं	„
वसंते ज्वरस्य कारणम्	„	दोषस्य तृतीयकजनकत्वम्	„
साध्यासाध्ययोर्लक्षणम्	„	चतुर्थकज्वरोत्पत्तिः	„
सामनिरामयोर्लक्षणम्	„	विषमज्वरस्य त्रैविध्यम्	„
पच्यमानज्वरस्य लक्षणम्	„	दोषाणां बलाबलेन ज्वरः	„
निरामज्वरस्य लक्षणम्	„	ज्वरमोक्षकाललक्षणम्	२५७
ज्वरस्य त्रैविधित्वम्...	„	विगतज्वरलक्षणम्...	„
महारभत्वेन प्राधान्यात्संतत-		अथ रक्तपित्तकास-	
संप्राप्तिलक्षणम्	„	निदानाध्यायः ॥ ३ ॥	
ज्वरोष्मणो मलादिक्षप०	२५५	रक्तपित्तयोर्दुष्टत्वादि	„
ज्वराणां स्थितिमर्यादायां		पित्तस्य रक्तविकृतित्वम्	„
मतद्वैविध्यम् ...	„	अधिकरक्तप्रभवकारणम्	„
संतताख्यस्य दीर्घकालानु०	„	अस्य पूर्वरूपाणि ...	„

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
रक्तपित्ते शिरोगुरुत्वादि २५७		क्षयकासलक्षणम् ... २६०	
रक्तपित्तस्य त्रैविध्यम् २५८		क्षयकासो देहनाशनः २६१	
ऊर्ध्वगरक्तपित्तप्रकारः ,,		शेषकासानां साध्ययाप्य० ,,	
ऊर्ध्वगस्य साध्यत्वादि ,,		कासजये कारणम् ... ,,	
अधोगस्योत्पत्त्यादि... ,,		अथ श्वासहिध्मानिदाना-	
उभयायनस्यासाध्यत्वापि ,,		ध्यायः ॥ ४ ॥	
एकमुक्तेः कारणम्... ,,		श्वासनिदानादिलक्षणम् ,,	
उभयायनार्थं शोधनासं. २५९		श्वासस्य पंचविधत्वम् ,,	
दोषानुगमनस्य लक्षणम् ,,		पंचविधस्यापि पूर्वरूपम् २६२	
कासस्य क्षिप्रकारित्वम् ,,		क्षुद्रश्वासस्य लक्षणादि ,,	
कासानां पंचत्वम् ... ,,		तमकलक्षणम् ... ,,	
चिकित्सां विना कासाः क्ष० ,,		प्रतमकलक्षणम् ... ,,	
कासानां पूर्वरूपम्... ,,		छिन्नलक्षणम् ... ,,	
सर्वकासानां संप्राप्तिदर्शनं ,,		महदाख्यश्वासस्य लक्ष० २६३	
कासरुग्ध्वनीनामनेकत्वे		ऊर्ध्वश्वासस्य लक्षणम् ,,	
कारणम् ... ,,		तमकादिश्वासानां साध्या-	
घातकासस्य निदानादि ,,		साध्यत्वादि ... ,,	
पित्तकासात्पीताक्षिक० २६०		हिध्मास्वरूपम् ... ,,	
कफकासादुरोत्पत्तिगत्यादि ,,		अन्नजाया हिध्माया लक्षणम् ,,	
घातकासस्य निदानादि-		क्षुद्राख्याया लक्षणम् २६४	
निरूपणम् ... ,,		यमलाया लक्षणम्... ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
महाहिध्माया लक्षणम् २६४		वातात्स्वरभेदे क्षामादि० २६६	
गंभीराया लक्षणम्...	॥	पित्तात्स्वरभेदे ताज्वादी दा०,,	
तासां साध्यासाध्यत्वम्	॥	कफात्स्वरभेदे कंठवि० २६७	
हिध्माश्वासयोरवश्यं चिकित्सा		सर्वैस्त्रिदोषलक्षणः ... २६८	
कार्या ...	॥	क्षयात्स्वरभेदस्य विध्वस्त०	॥
अथ राजयक्ष्मादि-		भेदसा स्वरभेदस्य श्लेष्म-	
निदानाध्यायः ॥५॥ २६५		लक्षणत्वादि ...	॥
तस्य चतस्रः संज्ञाः...	॥	अत्यवर्जनम् ...	॥
संज्ञानां व्युत्पत्तिः...	॥	अरोचकोत्पत्तिः ...	॥
राजयक्ष्मणो हेतवः		वाताद्युद्भवारोचकेषु मुखे	
चतुर्णामपि विशेषेण पवनो	॥	कषायत्वादि ...	॥
राजयक्ष्मणः पूर्वरूपम्	॥	दोषैश्छर्दिः ...	॥
राजयक्ष्मिण एकादश० २६६		वायुना दोषाणामूर्ध्वक्षेपणम्,,	
पीनसादीनां सप्तमोपद्रवाः	॥	छर्दिषु पूर्वरूपम् ... २६९	
तत्र वाताद्याधिक्यात् शिरः-		कासादिमद्वायोः कार्यम्	॥
शूलदंशः ...	॥	पित्तात्क्षारोदकसदृशादिकं	
यक्ष्मिणो धातुपुष्ट्यभावे शु०,,		बमनम् ... २७०	
अन्नादिरसोप्यस्य न रक्ता०	॥	कफात् क्षिब्धादिकं बमनम्,,	
रक्तमांसाभ्यां विनास्य जी०,,		सर्वलिङ्गायाश्छर्दिष-	
क्षयिणः साध्यासाध्यता	॥	चिकित्साभावः...	॥
दोषैः क्षयात्स्वरभेदः	॥	द्विधर्मयोगजाया लक्षणम्	॥

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
कृम्यादिछदिषु वातादीना-		रसक्षयोक्ता न क्षया० ३७१	
मेव विमर्शः ... २७०		शोषादितस्तृष्णा सोपासर्गा-	
हृद्रोगस्य लक्षणम्	॥	त्मिका ... २७२	
वातेन हृद्रोगेऽत्यर्थं		अथ मदात्ययनिदाना-	
हृदयशूलादि ...	॥	ध्यायः ॥ ६ ॥	
पित्तात्तृष्णादयः ...	॥	मदात्ययस्य निदानम्	॥
श्लेष्मणा हृद्रोगे हृदयस्तम्भः,,		मद्यगुणाः ...	॥
त्रिमिदोषैः सर्वलिंगः	॥	मयेन चेतोविकारस्य प्रकारः,,	
कृमिहृद्रोगस्य चिकित्सादि	॥	द्वितीये मूढत्वादि ...	॥
वातादिभिः पंचतृष्णाः	॥	द्वितीयतृतीययोः संधौ स्थित-	
तृष्णास्तु वातपित्ते कारणम्	॥	स्य निधायस्थेत्वादि	॥
वातपित्तयोर्हेतुत्वे कारणम्	॥	तृतीयमदे स्थितस्य मरणा-	
तृष्णासमुत्पत्तिः ...	॥	दपि पापतरावस्था २७३	
तासां सामान्यलक्षणम्	॥	तदा भर्माभर्माद्यहानम्	॥
वातात्तृष्णायां क्षामता० २७१		मद्येऽतिपीते मोहादयः	॥
पित्तात्तृष्णायां मूर्च्छादयः	॥	मद्यस्य त्रिवर्गादिनाशकत्वम्,,	
कफात्तृष्णायां निद्रादयः	॥	मद्यस्य पेयत्वादि ...	॥
सर्वैस्सन्निपातैः सर्वलिंगा तृ.	॥	विपर्ययेऽतिमादकत्वम्	॥
आमोद्भवा तृष्णा वातपित्तजा,,		वातादिभ्यश्चत्वारो मदात्य०,,	
निद्राजतृष्णा पित्तजा	॥	मदात्ययानां सामान्यलक्ष०,,	
		वातेन मदात्यये जागरादि०,,	

विषयः ,	पृष्ठ.	विषयः	पृष्ठ.
पित्तेन मदात्यये दाहा० २७४		पित्तेन मूर्च्छाये रक्तादि-	
श्लेष्ममदात्यये छर्द्यादिकम् ,,		नभोदर्शनादि ... २७५	
सर्वजे मदात्यये सर्वलिङ्गम् ,,		कफेन मूर्च्छाये मेघामाकाश-	
अतिपानकर्तुं ध्वंसकविक्षयी		दर्शनादि ... २७६	
व्याधी ... ,,		त्रिभिदोषैर्मूर्च्छाये पुरुषस्य	
ध्वंसके श्लेष्मनिष्ठीवादयः ,,		निश्चेष्टत्वादि ... ,,	
विक्षयेऽगातिरुगाद्याः ,,		संन्यासलक्षणम् ... ,,	
मद्यासेविनः फलम् ,,		संन्यासे कारणम् ... ,,	
मदादीनां लक्षणम् ,,		तत्र शीघ्रचिकित्सना-	
रजःप्रधानादेस्त्रयो गदाः ,,		जीवनादि ... ,,	
भद्र. सप्तधा ... २७५		मद्यस्य मद्येनोपसंहारः ,,	
वातोद्भवे मदेऽवस्था ,,		एतद्विषये युक्तिः ... ,,	
पित्तेन क्रोधादि ... ,,		अथाशौनिदानाध्यायः ॥७॥	
कफात्स्वल्पासंबद्धवागादि ,,		अशौनामनिर्वचनादि २७७	
संनिपातेन सर्वदोषलक्षणः ,,		अशंसां द्वैविध्यम् ... ,,	
रक्तमदात्स्तब्धांगत्वादि ,,		शुद्धवलीस्वरूपम् ... ,,	
मद्येन मदे विकृतचेष्टत्वादि ,,		तत्र हेतुः ... ,,	
विषोत्थे मदे कपादि ,,		अशंसां रूपादिगुणता ,,	
शोणितानुत्थेषु वातादयः ,,		अन्याशंसा षट्प्रकारत्वं २७८	
मूर्च्छायस्य लक्षणम् ,,		अशौजननप्रकारः... ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
अशंसां पूर्वलक्षणम्	२७८	अथतीसारग्रहणीरोगयो-	
ग्रहणीदोषादिना अशो-		निदानाध्यायः ॥ ८ ॥	
विष्टुद्धिः	... २७९	अतीसारः षड्विधः	२८३
अशःसंभवनप्रकारादि	”	अत्यंबुपानादिना तस्योत्प०	”
वातार्शसां लक्षणम्...	”	भाविनस्तस्य लक्षणम्	”
पित्तार्शसां लक्षणम्...	२८०	वातेनातीसारे शुष्कमुख०	”
श्लेष्मार्शसां लक्षणम्...	”	पित्तेन तुडादि	... २८४
संसृष्टलिंगानां लक्षणम्	२८१	श्लेष्मणा घनत्वादिगुणाः	”
सन्निपातादोषत्रयलक्षणम्	”	सन्निपातेन सर्वदोषलिंगः	”
रक्तोत्पन्नानां लक्षणम्	”	भयेन चित्ते क्षोभितेऽतीसा०	”
मुद्रादिभिर्वायोः कुपित-		अतीसारस्य संक्षेपेण द्वैवि०	”
त्वादि...	”	आद्यस्य लक्षणम्	... ”
एषां साध्यासाध्यवि०	२८२	द्वितीयस्य लक्षणम्...	२८५
कृच्छ्रमाध्यानां लक्षणम्	”	ग्रहणीरोगलक्षणम्...	”
सुखसाध्यानां लक्षणम्	”	अतीसारग्रहणीरोगयो-	
मेढ्रादिस्थानामग्रे कथनम्	”	विशेषः	... ”
नाभिजानां लक्षणम्	”	ग्रहणीदोषस्य स्वरूपम्	”
चर्मकीललक्षणम्	... ”	ग्रहण्याश्चातुर्विध्यम्	”
वातादिना तोदपारुष्यादि	”	ग्रहण्याः प्राग्रूपम्...	”
अशंसां प्रशमकरणे हेतुः	२८३	तस्याः सामान्यलक्षणम्	”
		अतीसारे वातात्तालुशोषा०	”

विषयः ,	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
पित्तेन पीताभादि ...	२८६	महतामेव शुक्राश्मरी २८८	
श्लेष्मणा कृच्छ्रेणान्नपानादि ,,		सैव पवनेन भिन्ना शर्करा ,,	
सर्वजे सर्वलक्षणसंकरः ,,		वातवस्त्यादीनां लक्षणम् २८९	
ग्रहण्या विषमाद्या अपि दो० ,,		वाताष्टीलाप्रकारः ... ,,	
समोऽग्निः स्वास्थ्यकारणम् ,,		वातकुडलिकाया लक्षणम् ,,	
वातव्याध्यादिरोगा दुस्तराः ,,		मूत्रानीतस्य लक्षणम् ,,	
अथ मूत्राघातनिदाना-		मूत्रजठरस्य स्वरूपम् ,,	
ध्यायः ॥ ९ ॥ ,,		मूत्रोत्संगस्वरूपम् ... ,,	
वस्त्यादय एकसंबंधनाः ,,		मूत्रग्रन्थिलक्षणम् ... २९०	
मूत्राघातोत्पत्तौ कारणम् २८७		मूत्रशुक्रस्य लक्षणम् ,,	
वातजे मूत्राघाते शुद्धमुंड-		विद्विधातलक्षणम् ... ,,	
मूत्रादि ... ,,		उष्णवातस्य लक्षणम् ,,	
पित्तजे मूत्रस्य पीतरक्तत्वादि ,,		मूत्रक्षयस्वरूपम् ... ,,	
कफजे लक्षणम् ... ,,		मूत्रसादस्य लक्षणम् ,,	
सर्वैः सर्वात्मकं मूत्रणम् ,,		अतिप्रवृत्तिजनानां लक्षणमग्रे ,,	
अश्मरीलक्षणम् ... ,,		अथ प्रमेहनिदाना-	
अश्मर्याः प्राग्रूपम् ... ,,		ध्यायः ॥ १० ॥ २९१	
वाताश्मर्या मृशाल्यादि ,,		विंशतिः प्रमेहाः ... ,,	
पित्तेन वस्तिदाहादि २८८		प्रमेहाणामुत्पादकादि ,,	
श्लेष्मणा वस्तिनिस्तोदनादि ,,		कफः प्रमेहकरः ... ,,	
पतासां तिसृणां बालेष्वेवो० ,,		पित्तप्रमेहसंप्राप्तिः ... ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
वायुः प्रमेहकरः ...	२९१	हस्तिमेहः ...	२९२
साध्यासाध्यविभागः	,,	मधुमेहः ...	,,
प्रमेहाणां सामान्यलक्षणम्	,,	तस्य दैविध्यम् ...	,,
उदकमेहादिलक्षणम्	,,	तस्य कृच्छ्रसाध्यत्वम्	,,
इक्षुरससदृशमेहः ...	,,	सर्वेषां मधुमेहसंज्ञा...	,,
मेहस्य घनीभावः ...	,,	कफजानामविषाकाद्युपद्र०	,,
सुरातुल्यमेहः ...	२९२	पित्तजानां वस्तिमेहनयो-	
पिष्टमेहेन पिष्टसदृश-		स्तोदादयः ...	,,
शुक्लमेहः ...	,,	वातिकानामुदावर्तादयः	,,
शुक्लमिश्रप्रमेहः ...	,,	प्रमेहिणां शराविकादयो	,,
सिकतासदृशमेहः ...	,,	दश पिटिकाः ...	,,
शीतमेहः ...	,,	शराविकालक्षणम् ...	,,
रुल्लातंतुद्युतमेहः ...	,,	कच्छपिकालक्षणम्...	२९३
क्षारतोयवन्मेहः ...	,,	जालिन्या लक्षणम्...	,,
नीलाभमेहः ...	,,	विनतालक्षणम् ...	,,
मषीसदृशमेहः ...	,,	अलज्या लक्षणम् ...	२९४
हरिद्रासदृशमेहः ...	,,	मसूरिकालक्षणम् ...	,,
मंजिष्ठासलिलोपममेहः	,,	सर्षपिकालक्षणम् ...	,,
रक्ताभमेहः ...	,,	पुत्रिणीलक्षणम् ...	,,
वसामेहः ...	,,	विदारिकालक्षणम् ...	,,
मज्जामेहः ...	,,	विद्रवेरग्रे कथनम्...	,,

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
द्रासां कासाचिदसाध्यत्वं		तेषामामत्वादिशोफवत् २९७	
कासांचित्साध्यत्वम् २९४		उत्पत्तिस्नानभेदेन स्नावः ,,	
तासु मेहवशादोषोद्रेकः ,,		विद्रधौ व्रणवदोषवेदनम् ,,	
प्रमेहेण विनाप्येतासामुत्प० ,,		एषां साध्यासाध्यविभागः ,,	
तत्र रक्तपित्तम् ... ,,		योषितः स्तनविद्रधिः ,,	
मेहगणस्य स्वेदादि प्राग्रूपम् ,,		वृद्धिबध्मापरनामव्याधिः २९८	
प्रमेहे द्विविधो विचारः २९५		वृज्याख्यो गदः सप्तधा ,,	
मेदसो नातिदुष्टत्वे प्रमेहाणां		वाताद्वृद्धेर्लक्षणम् ... ,,	
साध्यत्वम् ... ,,		पित्ताद्वृद्धेर्लक्षणम् ... ,,	
अथ विद्रधिनिदाना-		कफाद्वृद्धेर्लक्षणम् ... ,,	
ध्यायः ॥ ११ ॥ ,,		रक्तद्वृद्धेर्लक्षणम् ... ,,	
विद्रधेः षड्विधत्वम् २९६		मेदसा वृद्धेर्लक्षणम् ,,	
धण्णां पुनर्द्वैविध्यम् ,,		मूत्रजवृद्धेर्लक्षणम् ... ,,	
अस्योत्पत्तिदेशः ... ,,		वातः श्वयथुकरः ... ,,	
तेषु वातात्तीव्ररूपादयः ,,		उपेक्ष्यमाणस्य वृद्धेरसा ० २९९	
पित्ताद्रक्तताम्रासितादिकः ,,		गुल्मलक्षणम् ... ,,	
कफात्कण्डूयुतः ... ,,		गुल्मरोगनिदानम् ... ३००	
सन्निपातजः संकीर्णः ,,		वातगुल्मलक्षणम् ... ,,	
एतस्य बाह्याबाह्यविभागः ,,		वाताद्रुल्मे मन्याशूलादयः	
क्षतविद्रधिलक्षणम् ... २९७		पित्ताद्रुल्मे दाहादयः ,,	
विद्रधिषूपद्रवविशेषः ,,		कफाद्रुल्मे सैमित्यादयः ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
तेषां रुक्तरत्वम् ...	३००	जठराख्येषु तंद्रादयः	३०३
संसर्गजास्त्रयो गुल्माः	,,	अतोयसंभवमुदरम्...	,,
त्रिदोषजोऽसाध्यः...	,,	वातोदरे पाण्यादियु शोफादि	,,
रक्तगुल्मः स्त्रिया एव	,,	पित्तोदरे ज्वरादयः	३०४
अत्रोपपत्तिः ...	,,	श्लेष्मोदरेऽङ्गसादादयः	,,
तस्य शोणितरुगादिकरत्वं	३०१	सन्निपातोदरलक्षणम्	,,
गर्भलक्षणाद्गुल्मस्य विलक्षणं		ग्रीहोदरादीनां लक्षणम्	३०५
लक्षणम् ...	,,	ग्रीहोदरे उदावर्तादिना	
गुल्मविद्वध्योर्लक्षणभेदः	,,	वातादिवेदनम्	,,
आनाहलक्षणम् ...	,,	यकृलक्षणम् ...	,,
ग्रथेः संज्ञाविशेषाः...	३०२	बद्धोदरलक्षणम् ...	,,
तृणोपनूत्योर्लक्षणम्...	,,	छिद्रोदरलक्षणम् ...	३०६
आसन्नगुल्मस्य चिह्नं प्राग्रूपं च,		उदकोदरलक्षणम् ...	,,
अथोदरनिदाना-		जठरेऽवसाने जलसंभव-	
ध्यायः ॥ १२ ॥	,,	प्रकारः ...	,,
उदरसंप्राप्तिः ...	,,	उदराणां कृच्छ्रसाध्यासाध्य-	
उदरस्याष्टौ भेदाः ...	,,	त्ववेदनम् ...	,,
रोगाणां मंदाग्निः कारणम्	,,	बद्धक्षतोदरयोर्मारकत्वप्रका.	,,
उदरपीडितानां लक्षणम्	,,	सर्वजातसलिलस्य मार०	३०७
अविध्यतस्तस्य प्राग्रूपम्	३०३	जन्मनैवोदरस्य कच्छरत्नम्	

विषयः	पृष्ठं	विषयः	पृष्ठं.
अथ पाण्डुरोफविसर्पनिदानाध्यायः ॥ १३ ॥ ३०७		शोफानां सामान्यहेतुः ३०९	
पाण्डुरोगस्य लक्षणम्	„	कारणविशेषेण स्थान-	
पाण्डुरोगेण रसरुधिरादीनां	„	विशेषे शोफोद्भवः ३१०	
गौरवादि ...	„	शोफस्य पूर्वरूपम्...	„
पाण्डुरोगस्य पञ्चविधत्वम् ३०८	„	वाताच्छोफश्चलादिलक्षणः	„
पाण्डुरोगस्य प्राग्रूपम्	„	पित्तात्पीतादिलक्षणः	„
वातात्पाण्डुरोगे गात्ररुगादयः	„	कफात्कण्डूयुतादिलक्षणः ३११	
पित्ताद्भ्रितपीताभसिरा-	„	संकराद् द्वंद्वजास्त्रयः शोफाः	„
दित्वम् ...	„	निचयात्मको दोषत्रयजः	„
कफाच्छुद्धिसिरादिता	„	शस्त्रादिभिः क्षतादौ शोफः	„
सन्निपातान्मिश्रलिङ्गः	„	विषजः शोफः ...	„
पाण्डुरोगस्य कारणादि	„	शोफस्य साध्यासाध्यत्वम्	„
कामलोत्पत्तिः ...	„	विसर्पनिदानम् ...	„
पाण्डुरोगं विनामि तस्मा	„	विसर्पल्यधिष्ठानः ...	„
उत्पत्तिः ... ३०९	„	तत्र दोषाणां विसर्पणं ३१२	
कुम्भकामलालक्षणम्...	„	अंतराश्रयस्य वेदनप्रकारा ०	„
हलीमकलक्षणम् ...	„	वातजविसर्पः ...	„
शोफकथनम् ...	„	पित्तजविसर्पः ...	„
शोफोत्पत्तिः ...	„	कफजविसर्पः ...	„
शोफस्य नवविधत्वम्	„	उपेक्षायां शोफस्य स्फोटयुत ०	„
		द्वंद्वजलक्षणम् ...	„

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
ग्रंथिविसर्पलक्षणम्...	३१३	किटिभुस्य लक्षणम्...	३१३
कफपित्तात्कर्दमाख्योत्पत्त्यादि		सिध्मलक्षणम् ...	"
सन्निपातोद्भवविसर्पः	३१४	अलसकलक्षणम् ...	"
विसर्पस्य कारणादि	"	विषादिकालक्षणम्...	३१७
विसर्पाणां साध्यासाध्यभेदः	"	दद्रूलक्षणम् ...	"
अथ कुष्ठनिदानाध्यायः		शतारूलक्षणम् ...	"
॥ १४ ॥ ...	"	पुंढरीकलक्षणम् ...	"
कुष्ठोद्भवः ...	"	विस्फोटलक्षणम् ...	"
रोगस्य कुष्ठसंज्ञाकारणं	३१५	पामालक्षणम् ...	"
कुष्ठस्य सप्तविधत्वम्	"	चर्मदललक्षणम् ...	"
त्रिदोषेष्वधिकतो व्यपदेशः	"	काकणलक्षणम् ...	"
कुष्ठानामष्टादश प्रकाराः	"	कुष्ठेषु दोषोत्पन्नता...	"
कुष्ठस्य प्राग्रूपम् ...	"	कुष्ठविशेषे चिकित्सात्या.	३१८
कुष्ठानां लक्षणानि ...	"	कुष्ठस्य बाप्यत्वम् ...	"
कापालस्य लक्षणम्...	"	कुष्ठविशेषस्य साध्यसाध्यत्वं,	
उदुम्बरस्य लक्षणम्...	३१६	त्वगादौ स्थितकुष्ठे तोदः	३१९
मङ्गलस्य लक्षणम् ...	"	असृगादिषु यथापूर्वं लिङ्गानि,	
विचर्चिकाया लक्षणम्	"	श्वित्रनिदानम् ...	"
ऋक्षजिह्वस्य लक्षणम्	"	श्वित्रलक्षणम् ...	"
चर्मरूपकुष्ठस्य लक्षणम्	"	वातजादिश्वित्रलक्षणम्	"
प्रककुष्ठस्य लक्षणम्	"	कृच्छ्रसाध्यश्वित्रलक्षणम्	"

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
श्वित्रस्य साध्यासाध्यत्वं ३१९		वायोव्याधिकृच्छसाध्य-	
सर्वे रोगाः प्रायः संचारिणः,,		करत्वम् ... ३२१	
कृमीणां द्वैविध्यम् ... ,,		पकाशये क्रुद्धस्य कर्म ,,	
नामभेदात्कृमिणां विंशतिः		आमाशये क्रुद्धस्य कर्म ,,	
प्रकाराः ... ,,		श्रोत्रादिषु क्रुद्धस्य कर्म ,,	
तेषां द्वैविध्यं आन्तराः		त्वचि क्रुद्धस्य कर्म... ,,	
बाह्याश्च ... ,,		रक्ते क्रुद्धस्य कर्म ... ,,	
पुरीषोत्थाः कृमयः... ३२०		मांसमेदोगतक्रुद्धस्य कर्म ,,	
कफजाः कृमयः ... ,,		अस्थनि क्रुद्धस्य कर्म ३२२	
रक्तजाः कृमयः ... ,,		मज्जायां क्रुद्धस्य कर्म ,,	
विड्भेदादिजनककृमयः पं.,,		शुके क्रुद्धस्य कर्म ... ,,	
अथ वातव्याधिनिदाना-		सिरासु क्रुद्धस्य कर्म ,,	
ध्यायः ॥ १५ ॥ ,,		स्नावस्थितक्रुद्धस्य कर्म ,,	
अर्थानर्थकरणे पवनो हेतुः		संधिगतक्रुद्धस्य कर्म... ,,	
वायोहेतुत्वे कारणम् ,,		सर्वागसंश्लितक्रुद्धस्य कर्म ,,	
दोषविशामे तस्य कर्म		धमनीगतक्रुद्धस्य कर्म ,,	
निरूपितम् ... ३२१		अपतंत्रलक्षणम् ... ,,	
तस्य गतिव्यापारयोः पंचधा.,,		तस्य गर्भपातादनंतरं	
अस्मिन्नध्याये वातस्य वैकृतक.,,		समुत्पत्त्यादि ... ३२३	
द्वायोश्चोभयथा कोपः ,,		अंतं रायामसंश्लकवातव्याधिः ,,	
		तथैव बाह्यायामसंश्लकः ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
व्रणायामलक्षणम् ...	३२३	पादहर्षाख्यस्य लक्षणम्	३२६
आक्षेपकेषु गते वेगे स्वास्थ्यं,,		पाददाहस्य लक्षणम्	॥
हनुसंसर्गस्य लक्षणम्	॥	अथ वातशोणितनिदाना-	
जिह्वास्तंभस्य लक्षणम्	३२४	ध्यायः ॥ १६ ॥	॥
अदितस्य लक्षणम्...	॥	खुडादिसंज्ञस्य लक्षणम्	३२७
सिराग्रहस्य लक्षणम्	॥	वातशोणितस्य प्राग्रपम्	॥
एकांगरोगलक्षणम् ...	॥	वातशोणितस्य सर्वांग-	
सर्वांगरोगस्य लक्षणम्	॥	विधावनम् ...	॥
एकांगरोगस्य कुच्छसा०	३२५	वातशोणितस्य द्वैविध्यम्	॥
दंढबदंढकाख्यजनकस्य		उत्ताने वातशोणिते	
लक्षणम् ...	॥	त्वक्कुंढादि ...	॥
अवबाहुकाख्यजनकस्य		गंभीरे वातशोणिते श्वयध्वा	॥
लक्षणम् ...	॥	वाताधिके शोणिते शूल-	
विश्वाचीसंज्ञाया लक्षणम्	॥	स्फुरणतोदनादि	॥
खजपत्रोः कारणम्...	॥	रक्तेऽधिके शोफादि	॥
कलायखजाख्यस्य लक्षणम्	॥	पित्तानुविद्धे वातशोणिते	
ऊरुस्तंभस्य लक्षणम्	॥	विदाहादयः ...	३२८
क्रोष्टुकशीर्षाख्यस्य लक्षणम्	३२६	कफानुविद्धे स्तैमित्यादयः	॥
वातकंटकाख्यस्य लक्षणम्	॥	संकरे द्वंद्वसर्वलिङ्गम्	॥
गृध्रस्या लक्षणम् ...	॥	वातशोणितस्य साध्यत्वादि	॥
विश्वाचीगृध्रयोः खलीसंज्ञा	॥		

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
वायो रक्तमार्गहननादि-		विडावृतेऽधोविबन्धस्य कृतन-	
द्वाराऽमुद्गारकत्वम् ३२८		कर्तृत्वादि ... ३३०	
प्राणवायुः पीनसादिकरः ,,		सर्वधात्वावृते श्रोण्यादिरुक् ,,	
उदानः कंठरोधादिकरः ,,		पित्तेनावृते प्राणे अमाधाः ,,	
व्यानः पुंस्त्वोत्साहादिकरः ,,		उदाने च अमादयः ,,	
समानः शूलादिकरः ३२९		व्याने आवृते सर्वशो दाहा० ,,	
अपानो मूत्रशुक्रप्रदोषादि० ,,		समाने आवृतेऽग्नेरुपघाता० ,,	
वायोः सामादिभेदाः ,,		अपाने पुरीषादौ हारि० ३३१	
वातावरणस्यानेके प्रकाराः ,,		ऋष्मावृते प्राणे सादादयः ,,	
पित्तेनावृते भरुति दाहादिकं		उदाने गुरुगात्रत्वादयः ,,	
लिंगम्... .. ,,		व्याने पर्वास्थिवाग्ग्रहः ,,	
क्षफावृते शैत्यादिकम् ,,		समानेऽतिशीतांगत्वादि ,,	
रक्तावृते पीडादि ... ,,		अपाने मूत्रशुक्रतः सकफं	
मांसेनावृते शोफादि ,,		प्रवर्तनम् ... ,,	
मेदसावृते शोफादि... ३३०		इति वायोर्द्वाविंशतिधावरणं ,,	
अस्थ्यावृतेऽस्थ्युष्णस्पर्शादि ,,		प्राणादीनां परस्परमावरणं ,,	
सञ्जावृते विनमनादि ,,		आवरणस्य लिंगानि ,,	
शुक्रावृतेऽतिवेगादि ... ,,		उदानेन प्राण आवृते	
अज्ञावृते कुक्षौ रुजा... ,,		वर्णौजोबलसंक्षयः ,,	
मूत्रावृते मूत्रस्याप्रवृत्त्यादि ,,		अन्या दिशा विभागः ,,	
		आवृतेरसंस्वेयत्वम् ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
आवरणप्रकारः ...	३३२	ज्वरे पित्तस्य विरुद्धाहा०	३३४
प्राणादेर्जावितत्वादि	,,	ज्वरे कानादित्यागः	,,
आवृतानां कृच्छ्रसाध्यत्वम्	,,	सामज्वरे शूलघ्नौषधपा०	३३५
आवृतानामुपेक्षणादिद्रव्या०	,,	उदरदादियुतज्वरे स्वेदो युक्तः	,,
चिकित्सास्थानम् ।		लेहोक्ता चारविधेरनुपालनम्	,,
अथ ज्वरचिकित्सा-		मलानां लघनादीनि पाच०	,,
ध्यायः ॥१॥ ३३३		अस्य विशिष्टविषये अपवादः	,,
आगमप्रामाण्यम् ...	,,	तेषु वृंहणरूपं शमनम्	,,
ज्वरादी लघनम् ...	,,	ततो ज्वरितस्य पेयाभिरुप०	,,
लघने कारणम् ...	,,	पेयोपक्रमः ...	,,
लघनफलम् ...	,,	सशुंठीमाक्षिकशीतपेयापानं	,,
सामज्वरे वमनम् ...	,,	गोक्षुरसाधितपेयापानम्	,,
वमनद्रव्याणि ...	,,	पृथिपण्यादिसाधितपे०	३३६
वमने विशोषणम् ...	३३४	हिष्मादिमतः पेयापानम्	,,
ज्वरितानामुपवासः	,,	कोष्ठे विबद्धे चविकादि-	
वातकफज्वरे उष्णावुपानम्	,,	साधितपेयापानम्	,,
केवलपित्तज्वरे नोष्णावुपानं	,,	परिकर्तिनि कोष्ठे कोलादि-	
उद्विक्तपित्तादिभ्यो घनादि-		साधितपेयापानम्	,,
साधितं शीतं तोयम्	,,	पेयौषधै रसादिकरणम्	,,
		अर्धविश्लेषेषु पेयानिषेधः	,,
		तेषु कर्तव्यप्रकारः...	,,

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
ततो जीर्णे तपणे भोज० ३३६		वातश्लेष्मणि वचादीनां	
एवं ज्वरस्य षडहोति० ३३७		कषायादि ... ३३९	
ततः कषायः ... ॥		व्याघ्र्यादिकाथो वातश्लेष्म-	
पित्तादौ तिक्तादिकषायः ॥		ज्वरादिजित् ... ॥	
तरुणज्वरे कषायनिषेधः ॥		पथ्यादिपाचन सिद्धचूर्णम् ॥	
औषधदाने मतभेदः ॥		आरग्वधादिः सक्षौद्रः कफ-	
भैषज्ययोजने कारणम् ॥		पित्तज्वरघ्नः ... ॥	
भैषज्ययोजने कालः ॥		तथा तिक्तादयः ... ॥	
औषधपानम् ... ॥		सन्निपाते पाचनम्... ॥	
यथायोगं पूर्वोक्तकषाययो० ॥		वातश्लेष्माधिके ज्वरे	
पंचानां संततादीनां श० ३३८		नागरादिपाचनम् ॥	
घातजे ज्वरे चिकित्सा ॥		मधूकपुष्पादिकः कषायः ॥	
पित्तजे चिकित्सा ... ॥		ज्वरघ्नः कषायः ... ॥	
कफजे वत्सकादिगणादि ॥		जीर्णौषधे पेयाधस्ते व्य० ३४०	
रुग्बंधादियुक्तज्वरे दीपन-		तंत्रकारस्वाप्ययं मार्गः ॥	
पाचनम् ... ॥		पुराणज्वरे जीर्णोः शाल्या० ॥	
द्राक्षादिगणो वातपित्त-		श्लेष्मणि यवाश्च पथ्याः ॥	
ज्वरनाशकः ... ॥		ज्वरिण ओदनप्रकारः ॥	
सर्पिर्युक्तो रसविशेषो ज्वर-		ज्वरापहा यूषाः ... ॥	
दाहनाशकः ... ३३९		ज्वरे रसा हिताः ... ॥	
		केचित्सितामथुम्बां युताः ॥	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
तत्र रुच्यानि व्यञ्जनानि ३४०		पके पुनर्दोषे त्रिफलादिभि-	
अनुपानेषि तेषां योजनादि ,,		विरेचनम् ... ३४३	
ज्वरिणो भोजनकालः ,,		ज्वरिणः पयसा त्रिफलादिषा ,,	
यथोचितकाले वा भो० ३४१		विरिक्तादीनां संसर्गां कर्तव्या ,,	
सर्पिष्पानकालनिरूपणम् ,,		ज्वरोत्किष्टमलस्योपेक्षा ,,	
जीर्णज्वरानुवृत्तिः ... ,,		पक्वमामसंग्रहणे दोषाः ,,	
जीर्णज्वरनाशार्थं सर्पिष्पानं ,,		आमज्वरे आमनिर्हरणार्थ-	
जीर्णे वातपित्तोत्तरे सर्पिर्दानं ,,		मौषधम् ... ,,	
घृतं ज्वरोष्मादिजित्... ,,		ज्वरेण क्षीणस्य पयसादिना	
यथामलं सर्वे कषायाः		मलनिर्हरणम् ... ,,	
सघृता योज्याः... ,,		क्षीरोचितस्य क्षीरं हितम् ,,	
घृतेन सह योजितः काथो		क्षीरं वपुषो जीवनकरम् ,,	
ज्वरादिहा ... ,,		क्षीरं द्रव्यांतरेण संस्कृतं ३४४	
द्रव्यविशेषैः साधितं घृतं		शुंक्रादियुतं क्षीरं तुङ्गदाहजि ,,	
ज्वरजित् ... ३४२		तथा द्राक्षादिभिः शृतम् ,,	
जीर्णकफज्वरचिकित्सा		पंचमूलीशृतं पयः कासादि-	
पच ज्वहा जीर्णज्वरघ्नाः ,,		भ्यो मोचकम् ... ,,	
घृते परिणते रसाशनम् ,,		परंढमूलादिना शृतं ज्वर-	
मुद्रकारवेलादिरसाः कफ-		विमोचकम् ... ,,	
पित्तघ्नाः ... ,,		शुंक्रादिभिः साधितं पयः	
प्रवङ्कते श्मनाभावे च ३४३		शोफादिजित् ...	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
वृश्चीवादिभिः साधितं पयो		तेन मस्तकलेपनम्...	३४६
ज्वरशोफनुत् ...	३४४	पूर्वोक्तगणकाथेनावगाहादि ,,	
शिशिपासारेण शृतमाशु		कपित्थादिफेनलिप्ते दाहना ,,	
ज्वरापहम् ...	”	पित्तहरक्रमेण दाहज्वरना० ,,	
दोषे पक्काशयं गते निरुहो		सुखोष्णेन तैलेनाभ्यंजनम् ,,	
बलादिकरः ...	”	पूर्वोक्तैलेपनादि ...	३४७
विरेचनादि वातादिहारकम् ,,		तथा स्वेदादिशीलनम्	”
प्रक्षीणकफपित्तस्यानुवासनं ,,		सन्निपातचिकित्सा ...	”
पटोलादिभिः काथो ज्वर-		सन्निपातज्वरस्वान्ते कर्ण-	
नाशनः ...	”	मूले शोफः ...	”
ज्वरहृद्वस्तिः ...	३४५	तत्र चिकित्सा ...	”
ज्वरेऽनुवासनादि ...	”	पूर्वोक्तरूपशमामावे बाह्योः	
वक्ष्यमाणवस्तयो ज्वरनाश० ,,		सिरामोचनम् ...	३४८
जीर्णज्वरे विरेचनारूपं नस्य ,,		अयमेवं विधिर्विषमज्वरे	”
यथायोगं धूमादिकल्पना	”	विषमज्वरघ्नाः काथाः	”
अरुचावास्थे मातुलंगस्य		विषमज्वरे त्रिफलादीनां	
केसरादिधारणम्	”	पृथक्पृथग्योजनम्	”
त्वगाश्रिते जीर्णज्वरेऽ-		अथवा भल्लातकयोजनम्	”
भ्यंगादयः ...	”	विषमज्वरे लशुनयोजनादि	”
दाहेऽभ्यंगविशेषः ...	३४६	विषमज्वरे चिकित्सांतरम्	”
दाहज्वरे तैलविशेषः	”	तद्वर्तनप्रकारः ...	”

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
सर्पिषो मात्रापाने पुनः ३४८		तेषु ज्वरेषु दोषानुसारेणा-	
ज्वरागमनावसरे नीलिन्या-		ऽऽहारादिकल्पनम् ३४९	
दिपानम् ... ,,		वातादिकोपानुसारेणा-	
रौलविशेषेण नयनाञ्जनम् ,,		ऽऽहारादिकल्पनम् ३५०	
सस्नेहबन्धस्य योजनम् ३४९		ज्वरकालस्मृत्योद्धारिणि-	
सर्वेषु ज्वरेषु पलंकषादिभूमः,,		विषयैर्हरणम् ... ,,	
विषमज्वरे चित्तवैकृतीय-		कृपापर चेत्तः सर्वज्वरनाशः,,	
धूपादयः ... ,,		जाबलामाद्रयायामादि-	
देवाश्रय चौषधं ज्वरादि-		त्यागः ... ,,	
नाशकम् ... ,,		विज्वरस्यापि सर्वाङ्गवर्जनम् ,,	
विषमज्वराशांतौ यथास्वं		ज्वरिणस्तत्तत्काले भेषजदानं	
सिराव्यधः ... ,,		तत्कारणं च ... ,,	
केवलानिलादिज्वरे सर्पि-		ओषध्यादयो ज्वरघ्नाः ,,	
पानादि ... ,,		अथ रक्तपित्तचिकित्सा-	
ग्रहोत्थे ज्वरे बलिमंत्रादि-		ध्यायः ॥ २ ॥ ,,	
साधनम् ... ,,		पुंस्त ऊर्ध्वं रक्तपित्तोपक्रमः ,,	
औषधीर्गन्धजादौ पित्तशमनं ,,		अधोगस्यापि व्यापनम् ,,	
क्रोधादिजे ज्वरे चिकित्सा ,,		रक्तपित्ते चिकित्सितविचारः ,,	
क्रोधादिज्वराणां शांतिप्रका.,,,		रक्तपित्तस्य निरेकादिना	
शापाद्युत्थे ज्वरे दैवव्यथा-		साधनादि ... ३५१	
श्रयो विधिः ... ,,		ऊर्ध्वं प्रवृत्ते रसादि ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
अधोमे शृङ्गणादि ...	३५१	अथवा पलाशत्वक् काथः ३५३	
ऊर्ध्वंगादौ तर्पणादि	॥	अथिते रक्तपित्ते लेहः	॥
अशुद्धरक्तधारणनिषेधादि	॥	अतिसूतरक्तस्य रुधिरपानादि	॥
लेहादि ...	॥	रक्तपित्तजित्कषायः	॥
त्रिवृतादिभिर्मोदकः सन्नि-		चन्दनादिजः प्रसादो रक्तस्य-	
पातोत्थरक्तशोफज्वरहृत्	॥	तिप्रवृत्तिनाशकः...	॥
तत्र वमनादि ...	॥	इक्षुगडिकाजलं पूर्वगुणम्	॥
उभयोः क्रमेण मधपेयादि	॥	रक्तपित्ते पित्तज्वरीयकषायाः	॥
मधप्रकारः ...	३५२	पूर्वोक्तैः शमाभावे छागपयो	
मधस्यान्यः प्रकारः	॥	योजनादि ...	३५४
पेयप्रकारः ...	॥	शृतविशेषान्मूत्रमार्गगत-	
मांससाधनप्रकारः...	॥	रक्तनाशः ...	॥
रक्तपित्ते शूकाशिविज-		गुदगते रक्तपित्ते शृतपयोवि०	॥
धान्यादि ...	॥	रक्ते रक्त्यतिसारदुर्नामचिकि.	॥
पानीयप्रकारः ...	॥	पूर्वोक्तकषायपानानन्तरमो०	॥
रक्तपित्तिनः शशमांसादि	॥	पित्तशोणितादिनाशको घृत-	
शस्तम्... ..	॥	विशेषः ...	॥
रक्तपित्तकारणत्वागः	॥	रक्तपित्तघ्नं शृतम् ...	॥
वासकरसेन फल्ग्व्यादिक-		रक्तविशेषे लेहादि ...	॥
पानं रक्तपित्तशाम० ३५३		अंभोजरेण्वादिको लेहः ३५५	
रक्तपित्तजयिनस्त्रयः काथाः	॥	शुदागमरक्ते नस्तिः...	॥

विषयः	पृष्ठं	विषयः	पृष्ठं.
प्राणगे रुधिरं नस्यम्	३५५	पंचकोलगुडयुतपेयापा०	३५७
अन्यदोषधं रक्तपित्ते	,,	मांससाधितपेयापानम्	,,
अथ कासचिकित्सा-		वातजे कासे वास्तुकादयो	
ध्यायः ॥ ३ ॥	,,	भक्ष्याः ...	,,
कासे लेहाद्युपचारः	,,	पित्तकासे तु सर्पिषा वमनम्	,,
गुडच्युदिरसादिसिद्धप्रस्यः		पित्तकासे तनुकफादौ	
कासादिजित् ...	,,	त्रिवृतादिसेवनम्	३५८
सर्पिःप्रस्यः कासादिजित्	३५६	हतदोषनरस्य पेयादिक्रमः	,,
घृतविशेषः पंचकासादिजित्	,,	पित्तकासादौ सितादिमिलेहा,	,,
सिद्धसर्पिः कासजित्	,,	स्वगेलादिमिलेहः ...	,,
लेहादिः कासजित्...	,,	घनश्लेष्मपित्तकासे यवादयः	,,
विडंगादिचूर्णं कासादौ यो०	,,	तनुकफे पित्ते शाल्यादि	,,
वातजकासे दुरालभादीनां ले.	,,	पित्तकासे मांसरसादयः	,,
वातजे कासे दुःस्पर्शादि		पित्तकासे द्राक्षादिसाधित-	
चूर्णानां लेहः ...	,,	पानम्... ...	,,
कदुष्णजलेन पिप्पलीपा०	३५७	शुंछ्यादिरसपानम् ...	३५९
मदिरादिभिर्बदरमज्जापाना.	,,	पित्तकासे लेहः ...	,,
कासादे. लैहिकादिधूमपानं	,,	कफकासे पानप्रकारः	,,
यूपैर्हितशाल्यादिभक्षणम्	,,	दशमूलान्वादिपानम्	,,
वातजे कासे यवान्यादिभिः		पिप्पल्यादयस्त्रयो लेहाः	
सिद्धपेयापानम् ...	,,	कफकासहराः...	,,

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
कफकासे मरिचलेहः	३५९	वातश्लेष्मात्मककासादौ	
देवदार्वार्दयस्त्रयो लेहाः	३६०	स्निग्धकर्मादि ...	३६२
दाडिमाद्यं चूर्णं पीनसादि०	॥	कफानुबन्धपवनदादौ कफ-	
गुडादिकं पूर्वोक्तगुणम्	॥	कासहरकर्मादि	॥
पथ्याकुस्तुंबरीत्यादिक-		अंतःक्षत सरसि चिकित्सा	॥
पाचनस्य पानम्	॥	पार्श्ववस्त्रादिरुगादेर्लक्षायुत-	
कफकासिनो दीप्यकादि-	॥	सुरापानादि ...	॥
कथितपानम् ...		दीप्ताभ्यादेः क्षीरविशेषपानं.	॥
तत्र द्वितीयः प्रतीकारः	॥	ज्वरदाहे घृतयुतामयवचूर्ण-	
सर्ववातकफामयघ्नं पेयानु०	॥	पानम् ...	॥
घृतविशेषः कासादिजित्	॥	कासवतो मधुरौषधसाधित-	
तथा विडंगरसादौ साधितं	॥	सर्पिष्पानम् ...	३६३
पुनर्नवादिरसैः सिद्धं घृतं		कासवदादेः सघृतमाक्षिक-	
कासादिजित् ...	॥	मधूकादिलेहः ...	॥
कफव्याधिनाशनं कंटकारी-		गुटिका कृष्याः पित्त-	
घृतम् ...	३६१	शोणितादिभ्याः...	॥
दुर्नामादिजिल्लेहः ...	॥	रक्तष्ठीविनः पुनर्नवादि	
कफकासादौ धूमपानम्	॥	चूर्णादिपानम् ...	॥
वातश्लेष्मोत्तरकासजिद् धूम-		मुखादिना विसृते रक्ते औ०	॥
पानम् ...	॥	मूढवातस्याजामेदआदि-	
तमके पित्तकासक्रिया	॥	मक्षणम् ...	॥

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
क्षामादेः सरेण सघृत-		कूष्मांडारुखं रसायनं	
क्षौद्रादिभक्षणम् ३६३		कासादिहरम् ... ३६६	
अथवा क्षीणादेः शर्करादि-		पुष्ट्यादिकरः प्रयोगः ,,	
को लेहः ... ,,		नागबलासर्पिः पित्तरक्तादि-	
तस्य निर्यूहादेः पानम् ,,		जित ... ३६७	
क्षतोरक्तादेः सर्पिविशेषेण		दीप्त्याद्यादावेतद्विध्यादि ,,	
शाल्योदनभक्षणम् ३६४		अगस्त्यनिर्मित रसायनं	
वातपित्तपीडितादेर्घृताभ्य० ,,		पचकासादिजित् ... ,,	
हृत्पार्श्वपीडासु जीवनीयस्य		वसिष्ठेन कथितं रसायन-	
सर्पिषः पानम्... ,,		मगस्त्यलेहाद्रुणैरधिकं ३६८	
क्षतकासे घृतविशेषो हितः ,,		रुच्यादिगुणकं चूर्णम् ,,	
लेहविशेषादिप्रकारः ३६५		अन्नपानेषु खांडवः प्र० ३६९	
घृतात्प्रस्यः सिद्धो वातपित्त-		क्षतदोषे यक्ष्मविहितो विधिः,,	
हृदोगशूलनुत्... ,,		कफे बृद्धे कासिनो धूमपानं ,,	
ममसक्तुघृत क्षतक्षीणे रक्त-		दिमेदादिभिर्धूमपानादि ,,	
गुल्मे च हितम् ,,		मनःशिलादिभिर्धूमपानादि ,,	
घृतविशेषो यक्ष्मादिहरः ,,		सर्पिषा सह धूमपानम् ,,	
अभ्यधिकपित्तादौ घृतलेह-		क्षयजे कासे बृंहणादि ,,	
पानादि ... ३६६		क्षीणदेहस्य सिद्धसर्पिष्पानम्,,	
क्षामादीनां चूर्णैः सह पूर्वपा-		पित्तादिषु क्षीणेषु कासवतः	
नानां योजनादिवीर्यप्रा० ,,		साधितघृतपानम् ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
मूत्रवैवर्ण्यादौ साधितवृत्तादेः		सन्निपातोद्भवक्षयकासे सन्नि-	
पानम् ... ३७०		पातोक्तं देयम् ... ३७२	
शूलमेढ्रादौ घृतमण्डेनानु-		अथ आसहिष्माचिकि-	
वासनादि ... ॥		त्सिताध्यायः ॥ ४ ॥ ॥	
ततो भोजनादि ... ॥		आसहिष्मयोस्तुल्यमेव	
कफकासारस्य सिद्धवृत्तपा० ॥		चिकित्सितम् ... ॥	
शोषादिहरो घृतप्रस्थः ॥		आसहिष्मातुरस्य प्राक्	
रसकर्लः पक्वघृतं कासादि० ॥		स्वेदोपचारः ... ॥	
भोजनोपरिसिद्धवृत्तपान ३७१		स्विन्नस्य रसैः सह स्निग्ध-	
क्षयकासिनां चक्ष्यादिविपक्व-		भोजनादिः ... ३७३	
घृतान्यमिवर्धनानि ॥		कफे निहंते सुखप्राप्त्यादि ॥	
लेहविशेषः आसकासजित् ॥		तद्विशेषस्य हिंवादियुता० ॥	
सूच्यादीनां आसकासहर० ॥		अत्र हेतुः ... ॥	
आसकासेषु मुखे गुटिकादि-		विशोधनकारणम् ... ॥	
धारणम् ... ॥		तेनाशांतौ वक्ष्यमाणधूमपा० ॥	
तिल्वकस्य पत्रकल्कश्छर्द्या-		धूमप्रकाराः ... ॥	
दिजित् ... ३७२		स्वेदार्हणां स्वेदाः ... ३७४	
सर्वकासेषु मुद्रयूषः ... ॥		उद्धते पवने स्निग्धाहारादि-	
क्षयकासिनो यूषादयः ॥		भिः क्षमः ... ॥	
क्षयकासे सानुपाना धूमो		आसहिष्मानां कषायादि-	
वृंहणादि च ... ॥		भिः क्षमः ... ॥	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
मधुरादिभिर्हिध्माश्वा०	३७४	सगुदशुंठीभक्षणादि	३७७
काथविशेषे जांगलरसयूषाः	„	हिध्माश्वासार्तानां नस्यम्	„
कासादौ पेया	...	हिध्माश्वासार्वस्य घृतविशेष-	
दशमूलादिभिः कपायपाना	„	पानादि	...
कासादिशांत्वर्थं शाल्यादि-		शाखानिलादिघ्नं घृतविशेष-	
भोजनम्	... ३७५	पानम्...	...
अथ वासमाक्षिकसक्तुपानम्	„	क्षारेण सर्पिष्पानादि	„
अन्ने क्षारादियोजना	„	हिध्माश्वासार्ताय हितपदार्थाः	„
हिध्माश्वासवतो दशमूल-		हिध्माश्वासानां सामान्येन	
काथादि	...	चिकित्सा	... ३७८
तक्रविशेषः श्वासकासजित्	„	हिध्माश्वासशमकरणे हेतुः	„
पाठादिकपानम्	...	श्वासकासयोः परस्परमेवजै-	
पित्तकफानुगे सप्तपर्णस्य		रूपचारः	...
स्वरसपानम्	...	अथ राजयक्ष्मचिकित्सा-	
पित्तानुबन्धिनि उत्कारिका-		ताध्यायः ॥ ५ ॥	„
योजनादि	...	यक्ष्मिणः शोधनवमन-	
हिध्माभिष्यंदकासम्रले.	३७९	विरेचनानि	...
बहुकफस्य योगजादीनां		तत्र वमनम्	...
शकृद्रसलेहादि	„	विरेचनम्	...
जीवत्यादिक चूर्णं हिध्मादि०	„	बृंहणकीपनादि	...
शुक्रादिकं चूर्णं पूर्वगु०	३७७	आजमांसादिक्षयजित्	३७९

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
काकोलूकादिकं मांसं हि. ३७९		क्षयिणः स्वरसादेनस्यम् ३८१	
पित्तकफादीं हिताः पशवः ,,		वातजे स्वरसादिसाधित-	
आजरसपानं पीनसादि-		घृतपानादि ... ३८१	
निवर्तकम् ... ,,		अथवा बदर्याः पत्रकल्कम् ,,	
जीर्णमद्यपानं स्रोतोविशुद्धि-		मधूकादिभिः पक्वतैलनिषेचनं,,	
करम् ... .. ,,		अनुपानाशनम् ... .. ,,	
सिद्धसर्पिरादियोजना ,,		पित्तोद्भवे समाक्षिकसर्पिः ,,	
घृतविशेषो रोगराजहरः ३८०		बलादिभिः सिद्धसर्पिर्नस्यं ,,	
वैस्वर्यादिहरो घृतविशेषः ,,		स्वर्यं च ... .. ,,	
पार्श्वसञ्छादिहरं घृतम् ,,		पित्तजं स्वरसादे नस्यलेहौ	
पीनसादिनाशकं घृतम् ,,		कफोद्भवे मूत्रेण सह कटुक-	
स्रोतसा विशोधनं गुल्मादि-		रसद्रव्यपानादि ,,	
जिह्वं सिद्धं घृतम् ,,		अनन्यसिद्धयवागूपानादि ,,	
शोषजिद्वृत्तम् ... .. ,,		अभिहतस्वरस्य शर्करा-	
अश्वगंधाशृतक्षीरादुद्धृतघृतं		माक्षिकमिश्रपयः पानम् ,,	
पूर्वोक्तगुणम् ... .. ,,		अरुचौ विचित्रमक्षयं ३८३	
मांससर्पिर्वातपित्तघ्नं कासादि-		बहिःशुद्धादिरुचिकरम् ,,	
जिह्वं ३८१		अरुचौ रुचिकरा भक्ष्याः ,,	
गुरुमनाशको लेहविशेषः ,,		वातेनारुचौ चूर्णपानादि ,,	
क्षये क्षतसंबन्धिसर्पिशुद्धाः ,,		पित्तादरुचौ शुद्धवारिणा	
त्वगोलादयः स्वर्याः कासा-		बमनादि ... .. ,,	
दिग्नाश्च ... .. ,,		वफादरुचौ निबजलैर्वमना.,,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
एलादिकं चूर्णं प्रसेका०	३८३	स्रोतोविबन्धमोक्षाद्यर्थं मुरा-	
रुच्यं चूर्णं विबन्धादिघ्नम्	,,	नुपानादि ...	३८५
दीपनं कासजिच्च चूर्णं	३८४	लेहादिकोष्ठेष्वभ्यक्तस्या-	
प्रसेके भक्षणादि ...	,,	वगाहनादि ...	,,
क्लिग्धोष्णैः कफप्रसेकजयः	,,	पुष्ट्यादिप्रदं चूर्णादि	३८६
पीनसादावस्य प्रयोगः	,,	अत्र लानादीनि प्रशस्तानि	,,
पीनसे विज्ञेयेणाभ्यंगादि	,,	अथ छर्द्यादिचिकित्स्ता-	
शिरोऽसपार्श्वशूलेषु दोषानु-		ध्यायः ॥ ६ ॥	,,
सारेणोपक्रमादि	,,	छर्दिषु लघनादि ...	,,
दोषसंसर्गे तगरादिप्रलेपः	,,	वमनादनन्तरं कमशो	
पुनर्नवादिभिर्नस्वादीनि	,,	विरेकौषधम् ...	,,
शृंगाद्यैर्यक्ष्मणो दुष्टरक्त-		छर्दिषु परिशुष्कादिगुण-	
हरणम् ...	,,	युक्ताषत्रम् ...	३८७
पक्वकादिभिः प्रलेपः	३८५	वातच्छर्दिषः सैधवान्वित-	
बलादिसिद्धतैलादिनाऽभ्यंगः	,,	सर्पिष्णानादि ...	,,
यक्ष्मणोऽतीसारग्रहण्यो-		पित्तजायां विरेकार्थं द्राक्षादि-	
विहितमौषधम्...	,,	मिक्षिवृदादि ...	,,
राजयक्ष्मणः शुष्यतः		जम्बाम्रादिजकाथादिछर्द्या-	
पुरीषरक्षणं तत्कारणं च	,,	दिघ्नम्... ...	३८८
शुचया मांसादिशीलने		धात्रीरसेन मुद्गदलांबुपानं	,,
यक्ष्मणोऽनवकाशः	,,		

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
कफजायां छदिषि निषादियुक्त-		अस्वाश्रिकित्सायाः स्था. ३९०	
कोष्णजलेन वमनादि ३८८		सहद्रोगस्य बलातेलपाना ०	॥
दिष्टार्थच्छदिषोऽनुकूल-		दीप्तेऽग्नौ वातरोगे क्षीरादि ॥	
व्यापारेण शमनम् ॥		क्षीरादिवर्ज्यस्थानानि ॥	
कृमिजायाः कृमिहृद्रोगगदितैः		कफानुबधे तस्मिन् रुक्षोष्ण-	
शमः ... ॥		क्रियासेवनम् ... ॥	
छदिषि स्तंभनबृंहणे ॥		पैत्ते हृद्रोगादौ विरेकादि ॥	
वातजे हृद्रोगे तैलपानम् ३८९		साधितं माह्विषं सर्पिः	
सैधवादिभिः पक्वं तैलं तथा ॥		पित्तहृद्रोगनाशनम् ३९१	
काथपक्ततैलेन नस्यादि ॥		क्षीरयुक्तपक्वतादि ... ॥	
शुंठ्यादिभिः पक्वतप्राशनं		कफोद्भवे कथितजलेन वम० ॥	
हृद्रुजादिजित् ... ॥		चूर्णपानादि ... ॥	
घृतप्रसो हृद्रोगादिजित् ॥		लेहविशेषः कफविकारहा ॥	
घृतादियुतपानं विकर्तिका-		श्लेष्मगुल्मोदितानां पानम् ॥	
शूलहरम् ... ॥		शिलाजतुप्रयोगादि ३९२	
हृदयादिशूलगुल्मादिषु कल्क-		उष्णांबुना कुष्ठादिकृतचूर्ण-	
विशेषभक्षणम् ... ॥		पानम् ... ॥	
वातजे हृद्रोगे स्वेदादीनि		फलैर्विरेचनादि ... ॥	
हितानि ... ३९०		आमाशयगतमारुतस्य शुद्धि-	
पंचमूलादिना साधितजल-		लंघनपाचनैरनुलोमनम् ॥	
पानादि ... ॥		वृमिजे हृद्रोगे कृमिघ्नमौषधं ॥	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
तृष्णासु सर्वासु वातपित्तघ्नो		गुर्वाचनेन तृषितस्य ब० ३९४	
विधिः... .. ३९२		क्षयजायां वृंहणम्... .. "	
आंतरिक्षजलादि शस्तम् ..		कृशादीनां तृषि क्षीरादि ..	
प्रबनोत्थतृष्णायां सगुह-		सोर्ध्ववातायां क्षीरम् ..	
दध्यादि ... ३९३		रोगोपसर्गजातायां धान्यां० ..	
पित्तोत्थायां पक्वोदुंबरफलज-		पूर्व तृष्णाजयः ... .. "	
रसादि ... .. "		अथ मदात्ययचिकित्ति-	
कफोद्भवायां निबप्रसव-		ताध्यायः ॥ ७ ॥ ३९५	
वारिणा वमनादि ..		मदात्यये चिकित्साप्रकारः ..	
सर्वे रामाच्च तृष्णायां सन्नि-		अत्र हेतुः ... .. "	
पातद्वयादिक्रियाः ..		मद्यज्व्याधेर्मध्येनैव शान्तिः ..	
अमात् तृष्णायां मांस० ३९४		विषान्मद्यस्य वैलक्षण्यम् ..	
आतपात् तृषि सक्तुमिर्मथ-		विधियुक्तमद्यपानं शस्तम् ..	
पानादि ... .. "		तत्र हेतुः ... .. "	
शीतलानासृषिमद्यावुपानादि..		पूर्वोक्तगुणैर्मध्यं धातुसाम्य० ..	
मद्यात्तृष्णार्धजलमद्यादि ..		पानालयौषधकालः ३९६	
लेहतीक्ष्णतराग्नेः स्वभाव-		ततस्तद्रोगानुसारेण भेषज-	
शीतलजलपानम् ..		प्रयोगः ... .. "	
अजीर्णादिस्तृष्णायासुष्णां-		विशेषेण चिकित्सितम् ..	
वुपानादि ... .. "		वातोल्बणे मदात्यये पितृकृत-	
लिग्धाजतृषितस्य हिम-		मद्यदानादि ... .. "	
शीतलगुहोदकपानम् ..			

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
पित्ताधिके मदात्यये बहु-		उपायविशेषैः सह जागरणे	
जलशर्करमघादि ३९६		कफाधिकमदात्यय ३९९	
रसैः शालिषष्टिकभोज ३९७		दोषबलमपेक्ष्य सर्वमदात्यये	
तृडविदाहवतो मदात्ययि-		चिकित्सा ... ,,	
नो वमनादि ... ,,		सर्वेषु मदात्ययेषु रुच्यं पा०,,	
पित्तमदात्यये कासे		मदात्यये हर्षणी क्रिया सहे०,,	
गुडूच्यादिरसयोगादि ,,		तथाप्युपशमाभावे पयःपा०,,	
वातगित्तेधिकेद्राक्षारसपानं ,,		मद्यक्षीणस्य क्षीरदाने कार०,,	
तृषि सत्यामल्पमद्यपानादि ,,		पयसा विजिते रोगे अल्पाल्प-	
मघातिपाने निशीथपवना-		मद्यपानप्रकारः... ,,	
हतांभःपानादि ३९८		विदूक्ष्यध्वंसकयोर्धृतं क्षीरं	
मुखालेपस्तृष्णाशमकः ,,		च चिकित्सितम् ,,	
मयेनोष्मणि शीतविध्यादि ,,		मद्यसंयोगे कारणम् ४००	
क्लेमाधिकमदात्ययस्य		सुरागुणाः ... ,,	
वमनोपवासौ ... ,,		युक्तमद्यपानात्सर्वरोग-	
ततो जातक्षुधः शार्करबहु-		नाशः ... ४०१	
माक्षिकपानादि ,,		मद्येन विना जांगलप्रांस-	
कौलत्थयूषेण भोजनादि ,,		परिणामाभावः... ,,	
यथाश्मिमासमक्षणादि ,,		मद्येन विना लज्जुनस्वाल्पो ,,	
कफाधिके मदात्ययेऽष्टांग-		पीतमद्यस्यैव वैद्यकदर्शना-	
लवणादि हितम् ... ,,		सहनम् ... ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
मवादन्यन्नारोग्यकृत्	४०२	संन्यामे शीघ्रं नस्थादि०	४०६
तस्यान्मद्यं पेयम् ...	”	मदादिमत्तं उपाचरणं तत्र	
मद्यपाने विधिः ...	”	कारणं च ...	४०७
मद्यपानोत्तरं कर्तव्यम्	”	अथाशंश्चिकित्सिता-	
मद्यप्रशस्ता ...	४०३	ध्यायः ॥ ८ ॥	
मद्यपानानन्तरं शयनम्	४०४	अशोयुतस्य यत्रादि	”
मद्यपानस्य सुरेरपि स्पृहणी०	”	बह्वशंसः प्राक् दक्षिणाशंस	
तस्मात्प्रवक्ष्या पानं हितम्	”	उपचारादि ...	४०८
पृथ धनिनां विधिः	”	सुदग्धार्शसो लक्षणम्	”
वाताधिकस्य मद्यपानप्र.	४०५	वस्तिशूले नामेरधो लेपादि	”
पैत्तिकस्य मद्यपानप्रकारः	”	शकुन्मूत्रप्रतिघाते काश-	
पित्तिकस्य मद्यपानप्रकारः	”	प्रयोगादि ...	”
वातार्शं हितमद्यप्रकारः	”	दाहानहंस्य तैलेन गुद-	
पानकालः ...	”	कीलकसेचनादि	”
मदेषु प्रायेण वातपित्तघ्नं		अशंसां धूपनादि ...	४०९
चिकित्सितम् ...	”	गुदजशातनी वर्तिः	”
तेषामुपक्रमः ...	”	तथायुग्मा अन्या वर्तिः	”
असक्तवर्गेषु मुखनासा-		लेपविशेषः पूर्वगुणः	”
वरोधनादि...	४०६	अन्यो लेपः ...	”
शोषबलानुसारेण क्रिया	”	कुष्ठादिभिः कल्पितं प्रलेपनं	”
मदादिषु नस्थादियोजना	”	अर्कक्षीरादिकल्पितं प्रलेपनं	”

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
आनुवासनिकैलेपः ...	४०९	भाक्कृषादिष्वप्येष संवि०	४१२
पूर्वोक्तलेपनद्रव्यैस्तैलान्य-		वहेदोपन स्नेहनपेयादि	,,
भ्यञ्जनानि ...	,,	कठिनपुरीषाणां वक्ष्यमाण-	
धूपनादिभिर्दुष्टरुधिरस्त्रावः	,,	क्रमः ...	,,
अशोभ्यो रुधिरहरणम्	४१०	स्नेहाद्यैः सक्तुभिर्लक्षण-	
रक्तावसेचने कारणम्	,,	वारुणीपानादि ...	,,
गोरसपानादिकर्ता गुदजजित्,	,,	तथा करजपल्लवभक्षणम्	,,
दुर्नामकस्य नाशकं पानादि	,,	तथा गुडेन सह शुठीपानादि,	,,
श्वयधुशूलार्तस्य हिंवादि-		दिदिपथ्याख्यफलखादनं	
चूर्णपानम् ...	,,	दुर्नामादिहृत् ...	,,
तत्रेण तर्पणं यवसक्तुदा०	४११	अजम्बुमूलकल्कपानं गुदा-	
अत्यर्थमदकायामेस्तक्रमेव		कुरनाशकम् ...	,,
न त्वन्नम् ...	,,	भेष्टारसेन त्रिभृतादिभक्षणं	
तक्रयोजनकालादि ...	,,	गुदजनाशकम् ..	४१३
त्रिविधतक्तं दोषादिजित्	,,	वातवर्चोनुलोमनं तक्रादि	
तक्रप्रयोगे गुणः ...	,,	देहद्रुताश्चयोर्वलकरं पानम्	,,
तक्रप्रयोगानंतरमन्नादिना		संयुक्तपाठा दुर्नामकनाशनी,	,,
पुष्ट्यादयः ...	,,	अभयारिष्टसंशोऽग्निदीपको	
मथितविशेषपाने गुदजक्षयः	,,	गुदजादिनाशकश्च	,,
तक्रारिष्टपानम् ...	,,	आनुलोमितोऽरिष्टः...	,,
कुंभविशेषे जाततक्रमशोहरं	,,	दुरालभारिष्टः ...	,,

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
भक्तात्पूर्वं घृतविशेषपा० ४१४		बावदोषैः कालुष्यं तावद्रक्त-	
साधितं घृतं वातशङ्कमूत्र-		स्रुतेरूपेक्षणम् ... ४१६	
विबन्धजित् ... ,,		रक्तस्रुतेरनन्तरं तिक्तद्रव्यै-	
प० घृतमशोऽन्न दीपनं च ,,		रूपचारः ... ,,	
पक्वघृतं गुवादिवेदनादिजित् ,,		प्रक्षीणदोषादे रक्तसावे चि० ,,	
चांगेरीघृतमानाहादिघ्नम् ,,		चित्तोत्थणरक्तस्य स्तम्भनम् ,,	
विद्धातसंग्रहनिवृत्त्यर्थं		कफानुगते रक्ते कथित-	
मांसरसविशेषदानम् ,,		शुद्ध्यादिपानादि ४१७	
मंदाशेर्बद्धवर्चसश्ले-		तंडुलजलेन रसांजनादिपानं ,,	
त्सितम् ... ४१५		लेहविशेषो रक्तावीसारादि-	
घातवर्चोऽनुलोमनं पानम् ,,		शमकः ... ,,	
विज्ञातकफपित्तानुलोमने हे. ,,		अर्शःप्रभृतिजिह्वविशेषः ,,	
उदावर्तयुक्तादिष्वनुवासन-		अजादुग्धेन रोध्रादिपानादि	
मेष्टम् ... ,,		पूर्वगुणम् ... ४१८	
अनुवासनप्रकारः ... ,,		शीतजलादिना यष्ट्याहादि-	
अथवा निरूपप्रयोगः ४१६		पानम् ... ,,	
वाताशुबन्धावलोकनपूर्व-		रक्तार्शस्तु तंडुलांबुना रोध्रा-	
चिकित्सा ... ,,		दिपानं पूर्वगुणम् ,,	
वातानुबन्धकफानुबन्धयो-		यवान्यादीनां चूर्णो रक्तादौ	
लेक्षणम् ... ,,		हितः ... ,,	
दुष्टैर्धे यथावलं लेषनादि ,,			

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
एतस्मिन्निदं सर्पिः प्र०	४१८	गाढवर्चसामशंसा प्रोक्तमत्र	
शर्करादिसहितं नवनीत-		योज्यम् ...	४२०
मशोधम् ...	”	गुदजादिजिक्चिकित्सितम्	४२१
छागनवनीतादीनि परमौ-		चुकमशोधं बद्धिदीपनं	
षधम् ...	”	पाण्ड्यादिघ्नं च	४२२
पेयादिप्रयोजितपलांदृ रक्त-		अशंसां गुल्मस्य च नाशक-	
वातजित् ...	”	मौषधम् ...	”
रक्तेऽतिस्त्रुते तज्जये यलः	”	लीढो गुदविशेषो गुल्मा-	
रक्तपित्ते प्रवृद्धे शीतोपचारः	”	दिजित् ...	”
एवं क्षमाभावे रसैस्तर्पणं	४१९	त्रिकटुकादिचूर्णयुक्तो लेहो	
पिच्छावस्तिः सिद्धः प्रवा-		दारुणकुष्ठादिजित्	४२३
हिकादिहरः ...	”	गुडादिगुल्मिका दुर्नामादि-	
पक्वलेहोऽनुवासनम्	”	नाशिका ...	”
अशंः प्रभृतिषु साधितं घृतं देयं	”	साधितसौरणकंदो दुर्नामो-	
व्यत्यासेन मधुराम्लयोः	४२०	पशमकः ...	”
उदावतांतैस्य स्वेदादि	”	मरिचादीनि गुदांकुरच्छेद०	”
गुदे एतेषां चूर्णं वा	”	द्रव्यविशेषाणां पिंडादुर्नाम०	”
तद्विघाते स्निग्धवस्त्रादि	”	पथ्यादिचूर्णं भोजनजीर्णकरं	”
कल्याणको नाम क्षार उदा-		कलिंगादिभिर्गुडा बटिका-	
वर्तादिनाशकः	”	ऽशोभा ...	”

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
तत्र लोडितसंधवादिपान-		अतिसारिणो भोज्यानि ४२५	
मर्शोघ्नम् ... ४२४		कफपित्ताधिके पेया हिता ४२६	
शुष्कादिष्वर्शस्सु भलातका-		बहुदोषातिसारविषये चि० ”	
दि भेषज्यम् ... ”		अतिसार्यामे चिकित्सा ”	
दुर्नामवतामौषधादिस्वीकार-		तक्रवबागूः पक्वातिसार-	
त्यागयोविचारः ”		नाशिनी ... ४२७	
अर्शआदावभिरक्षणं कारणं ”		प्रवाहिकौषधम् ... ”	
अथातीसारचिकित्सिता-		अपराजितः प्रवाहिकाघ्नः ”	
ध्यायः ॥ ९ ॥ ”		धान्ययूषप्रकल्पनादि ”	
अतीसारे लघ्नम् ... ४२५		बालविल्वादिलेहः ... ४२८	
अतीसारिणि वमनम् ”		क्षीरसांहित्योपयोगः ”	
दोषविशेषेषु पथ्याशित्वम् ”		सवेदनामनाशकम् ”	
आमातिसारिणि भेषजनिषेधः ”		पिप्पल्याक्षूर्णपानं प्रवाहिका-	
विबडे दोषे हरीतकी ”		नाशनम् ... ”	
मध्यदोषातीसारिणो भूतिका-		निरामरूपादेः क्षारसहित-	
दिपानम् ... ”		घृतपानम् ... ”	
अल्पदोषानिसारिणामुपवासः ”		सद्योऽर्तिनाशनं तैलम् ”	
वचादियुक्तविपक्वजलपानम् ”		तैलप्रस्थं पक्वं निःसारक-	
क्षुत्क्षामातिसारिणो लघ्वन्नम् ”		रुजापहम् ... ४२९	
कदाचित्तक्रादिना सात्स्यो-		पानादिभिः प्रयुक्तं तैलं पुरीष-	
पचारः ... ”		ग्रहशूलजित् ... ”	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
तत्र हेतुः ...	४२९	रोध्रादिगणपानम् ...	४३१
तैलस्यैव सेव्यत्वम् ...	”	तत्र सदधिदाडिमपेयादि-	
गुदरुजि गुदभ्रंशे च सक्षीरघृत-		कल्पनम् ...	”
विशेषयोजनम् ...	”	निरामेऽजापयःप्रयोगादि	”
अन्यप्रकारेण सिद्धं घृतं पूर्व-		परस्परं शकृद्रक्तक्षेपे काथ-	
गुणम् ...	”	विशेषपानादि ...	”
गुदशूलिनः ज्वरस्त्यादि-		त्रायमाणा प्रयोज्या वा	”
योजनम् ...	”	शूलानुवृत्तावनुवासनादि	”
प्रबाहणादिषु मधुराम्लैः		अनुवासनप्रकारः ...	”
शृततैलाद्यनुवासनम्	”	एवमतीसाराशांतौ पिच्छा-	
पानाभ्यंगैस्तैलं गुदभ्रं०	४३०	वस्तिः ...	”
पैत्ते त्वतीसारे वातातिसार०	”	पित्तातिसारादिजिह्वस्तिः	”
पित्तातिसारिणोऽष्टांगजल-		सर्वातिसारादिजित्	
पानादि ...	”	कुटजोत्थादि ...	”
एवमप्यनुबंधे शक्यवाक्य-		अतीसारविशेषस्य पुटपाकै-	
पिष्टपानम् ...	”	रूपचारः ...	”
अन्यदौषधम् ...	”	अतीसारिणो रसविशेष०	४३२
तंडुलजलेन किराततित्थ-		अन्यसहितस्योनाकत्वगती-	
दियोगा योज्याः	”	सारनाशिनी ...	”
निशादिकाथः पक्वाति-		तद्वद्रसादयोऽन्नपानयोः	४३३
सारजित् ...	४३१	रक्तातिसारनाशिनी पेया ले,	”

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
प्रवृद्धरक्ते छागघृतादि-		अथ कर्ष्वं वा रक्तप्रघृत्तौ	
भोजनम् ... ४३३		लेहविशेषः ... ४३४	
रक्तातिसारिणः शतावरी-		श्लेष्मातिसारै वातातिसारो-	
कल्कपानादि ... ,,		कमामपचनम्... ,,	
सिद्धघृतादि त्रिदोषातीसारा-		तेनानुपशमे विल्वकर्कटिका-	
दिजित् ... ,,		दिपानम् ... ,,	
तंडुलज्जालोदितं कृष्णमृदा-		कथिताः पाठादयः श्लेष्मादी-	
दिकं रक्तजित् ... ,,		सारभेषजम् ... ,,	
कृष्णतिलकल्कपानं रक्त-		श्लेष्मातिसारस्य सौवर्चलादि-	
नियामकम् ... ,,		पानम् ... ,,	
तंडुलजलेन चंदनादिपानं		जठररोगमोचको लेह-	
दाहादिनाशकम् ,,		विशेषः ... ४३५	
गुदस्य दाहादौ हिमाः		जठररोगनाशकमौषधम् ,,	
सेकलेपा हिताः... ४३४		गुडतन्त्रेण पाठादिपानमती-	
रक्तादौ पिच्छावस्तिः ,,		सारनाशकम् ... ,,	
पिच्छास्रुत्यादौ पिच्छावस्तिः ,,		अतीसारादिजिघूर्णविशेषः ,,	
प्रपाँडरीकपकघृतेनानुवासनं ,,		दाहिमाष्टकचूर्णो वाताती-	
विद्वसहितरक्तातिसारस्य		सारनाशकः ... ,,	
शतावरीघृतलेहः ,,		श्लेष्मातिसारजित्खलः ४३६	
पूर्वविकारे लेहविशेषः ,,		क्षीणश्लेष्मणि पूर्वोक्तमूलधृ० ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
वातश्लेष्मविबन्धादो पिच्छा-		अग्निदीप्त्यर्थं पिप्पल्यादि. ४३८	
वस्तिः ... ४३६		पाचनी दीपनी गुटिका ,,	
कफवातानेऽनुवासनम् ,,		वातकफात्मकच्छर्द्यादि-	
क्षीणकफादा वायुजयः कार्यः		शान्तिकरा बटकाः ४३९	
तत्र वातहरक्रियाहर्षणाश्वा-		मारुतग्रहणीगदस्य दीपकौ-	
सनानि च ... ,,		षष्ठ्युतपानादि... ,,	
शातोदरामयलक्षणम् ,,		शुद्धरूक्षाशयस्यानुवासनं ,,	
अथ ग्रहणीदोषचिकित्सि-		पक्वतमग्निदीप्तिकरं शूला-	
ताध्यायः ॥ १० ॥ ४३७		दिप्तम् ... ,,	
ग्रहण्यामजीर्णवदुपचारादि ,,		बीजपूरकरसेन सिद्धतृता० ,,	
अतिभारोक्तवेधिना आम-		पभिः सिद्धतैलेनाभ्यंगः ४४०	
पाचनम् ... ,,		वाते उष्णांबुना पंचमूला-	
अन्नकाले यवाग्वाघन्नादि देवं ,,		चूर्णपानम् ... ,,	
आमे पेया ... ,,		अग्नेर्निर्वापकपित्तहननं	
ग्रहणीदोषिणस्तक्र हितम् ,,		कृत्वा संयुक्षणम् ,,	
चूर्णं कासादिजित् ... ,,		हृद्रोगनाशकचूर्णलेहादि ,,	
नागरादिषाक्यपानमामघ्नम् ,,		शीतांबुना चूर्णविशेषपानं ग्र-	
पुरीष आमे बिडेन लवण-		हणीरोगादिहरम् ,,	
पानम्... ... ४३८		पैत्तिकग्रहणीगदादौ नागरा-	
छर्द्यादिषु कालिगादिकपाना० ,,		दिचूर्णम् ... ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
पित्तग्रहण्यां घृतविशेष० ४४१		प्रतिदोषादिमंदाश्रित्वमाश्रि-	
श्लेष्मग्रहण्यां वमनोत्तर क्षार-		त्य चिकित्सितम् ४४३	
रशिवर्धनम् ... ,,		दुर्बलाश्रिदीपनाय श्लेहः श्रे० ,,	
कथितपंचकोलादिभिः पेया-		कफे क्षीणे पुरीषशियिलमोकेऽ-	
दिकम् ... ,,		ल्पशो घृतपानम् ,,	
भासवप्रयोगो ग्रहणीदीपकः ,,		काठिन्यात्कृच्छ्रेण पुरीषमोके	
भासवविशेषो ग्रहणीदोषहा ,,		पंचलवणयुक्तघृतपानम् ,,	
मधूकपुष्पकाषासवपानम् ,,		रौक्ष्यान्मंदेऽग्नौ दीपनैः सर्पि-	
क्षारविशेषो वातकफ० ४४३		रादिपानम् ... ,,	
वह्निदीपनं पानम् ... ,,		श्लेहातिपानान्मंदेऽग्नौ क्षारा-	
क्षारविशेषोऽग्निवर्धकः ,,		दिपानम् ... ,,	
गुटिकाः कासादिहिता विषु-		उदावर्तान्मंदेऽग्नौ निरूह-	
चिकादिशमनम् ,,		श्लेहवस्तयः ... ४४४	
मातुलुंगादिचूर्णपानं बलादि-		दोषातिवृद्ध्या मंदेऽग्नौ व० ,,	
वर्धनम् ... ,,		व्याधिमुक्तस्य मंदेऽग्नौ सर्पि-	
श्लेष्मिके ग्रहणीदोषे मातुलुं-		दापनम् ... ,,	
गादिभिर्घृतपाचना. ४४३		अध्वादिभिर्मंदेऽग्नौ यवाग्वा	
अग्निबलादिवृद्धये पक्वघृत-		सह घृतपानम् ,,	
पानम् ... ,,		दीर्घकालप्रसंगान्मंदेऽग्नौ सा-	
सन्निपातजे ग्रहणीदोषे पंच-		स्तरसैर्भोजनादि ,,	
कर्मयोजनम् ... ,,			

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
लेहादिभिः शरीराभ्योर्बल-		दशमूलादिद्रव्यादीनां पाना-	
वर्धनम् ... ४४४		त्रादौ योजनम् ४४६	
कोष्ठगात्रेः स्नेहैर्वर्धने दृष्टांतः ,,		मूत्ररूपापहमदिरापानम् ,,	
अभोजनातिभोजनाभ्यां काया-		पैत्ते मूत्रकृच्छ्रे शीतलसेक-	
श्लिवर्धनं नेति सदृष्टां० ,,		लेपादियोजनम् ,,	
अग्निवर्धनप्रकारः ... ,,		समधुशर्करशतावर्थादिक-	
भस्मकाख्याभेः शान्तिनयनं		पानम्... .. ,,	
सदृष्टांतं ... ४४५		प्राक्षाजलेन वृषादिकस्केपानं	
अजीर्णे भोज्यानि ... ,,		मूत्राघातनाशकम् ,,	
आषिकमासादनम्... ,,		तंडुलांभसा पर्वारबीजादिक-	
तृषितस्य पयःपानादि ,,		पानादि ... ४४७	
संक्षेपेण चिकित्सा ... ,,		कफजे मूत्रकृच्छ्रवमनादि ,,	
अत्यग्नये गुर्वाघ्नदाने हेतुः ,,		तथा मद्येन सूक्ष्मैलापानादि,,	
अग्निरक्षणे हेतुः ... ४४६		पानविशेषलेहविशेषौ ,,	
प्रकृत्यैव विरुद्धास्त्रादि ,,		सन्निपातात्मके मूत्रकृच्छ्र-	
अथ मूत्राघातचिकित्सा-		यथावत्सं पूर्वोक्तम् ,,	
साध्यायः ॥ ११ ॥ ,,		अश्मशर्मापिदम् ... ,,	
मूत्रकृच्छ्रे बलातैलेनाभ्यं-		अश्मर्याः साध्यत्वादि ४४८	
गादि ... ,,		अश्मर्याः प्राग्रूपेषु लेहादि-	
सिद्धास्त्रैलादयः शूलहराः ,,		क्रमः ... .. ,,	
		अथ लेहकथनम् ... ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
वाताश्मरीभेदनपानम्	४४८	शुक्राश्मर्या चिकित्सा	४५०
पित्ताश्मरीभेदनं साधित-		एवमुपश्रमाभावे राक्षः प्रश्न-	
घृतपानम्	...	पूर्वकं शस्त्रविचारः	॥
साधितघृतं कफजाश्मरीघ्नम्	॥	प्रश्नप्रकारः	...
क्षारादिकल्पना	...	ततः कर्तव्यप्रकारः	॥
शर्करापातन पानम्	॥	तत आतुरावगाहादिः	४५१
सुरादिना कौचास्थ्यादिपानं		ततो मूत्रसंशुद्ध्यादि	४५२
शर्करापातनम्	४४९	कषायेण व्रणप्रक्षालनादि	॥
चूर्णपानमश्मरीपातनम्	॥	ततो व्रणस्वेदादि	...
काथश्चाश्मरीपातनः	॥	तत ऊर्ध्व वर्षपर्यन्तं नगाद्या-	
क्षारपानमश्मरीनाशनम्	॥	ऽऽरोहणनिषेधादि	॥
कपोतवंकामूलपानादि	॥	अथ प्रमेहचिकित्स्ता-	
शेषेषु मूत्राघातेषु क्रिया-		ध्यायः ॥ १२ ॥	॥
विभागः	...	मेदिनो वमनरेचनादि	॥
सर्वमूत्रविकारजिञ्जल-		अनुबन्धरक्षार्थं शमनानि	४५४
विशेषादि	...	असंशोध्यस्व सर्वमेहेषु तेषां	
मूत्राघातेषु देवदारवादिपा०	॥	पानम्	...
धन्वयासस्य रसपाना०	४५०	तेषां कथनम्	...
मद्यपानपूर्वकं रथेन गमनादि-		कफपित्तयोस्त्रयस्त्रयः	
नाऽश्मरीच्युतिः	॥	कषायाः	...
काथादिषु वीरतरादिकयो०	॥		

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
रोध्रादिर्मिथ्यायोगं पानात्र- कल्पनादि ... ५५४		तासां प्राग्रूप एव क्षीरिवृक्षां- ऽम्बादिपानम् ४५७	
वातोत्त्वणेषु तैरेव स्नेहप्रक० "		तत्र तैलादिकरणम् ... "	
यवादिविकारादीनि प्रमेहे हि०		पाठादिचूर्णलेहः ... "	
सीधुना सक्तुविशेषपानादि "		मेहिनः शिलाजतुपलशतादः नेन पुनर्नवत्वम् "	
कफपित्तप्रमेहेषु शालादिज- पुष्पपानादि ... "		अथ विद्रधिबृद्धिचिकित्सा- साध्यायः ॥ १३ ॥ "	
वातकफजादौ तैलादि० ४५५		आमविद्रधौ शोफवदुपक्रमः "	
माधितघृतं सर्वप्रमेहपिटिका- दिजित् ... "		पके तु ब्रगवच्चिकित्सा "	
रोध्रासवः प्रमेहादिनाशकः "		वातविद्रधौ वातिकव्रणे लेपविशेषः ... "	
अयस्कृती रोध्रासवाद्गुणै- रधिका ... ४५६		विशोधनव्रणरोपणादि ४५८	
प्रमेहिणे हितमुद्रतर्तनादि "		पैत्तव्रणस्य शोधनलेपनादि "	
रसायनं मेहादिजित् "		कफजव्रणस्य शोध-लेपनादि, "	
धनरहितप्रमेहिणो मुनि- वृत्त्यादि ... "		रक्ताबुद्धवे पित्तविद्रधिव० "	
कृशनरसौषधयुक्ताहारै- र्वृहणम् ... "		अंतरे विद्रधौ पानम् "	
पिटिकानां शोफवत्समुप० "		अपक्वाभ्यंतरोत्थिते विद्रधौ सिद्धघृतपानादि "	
		पानादिषु मधुशिमिकाथः पक्- विद्रधिहरः ... "	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
त्रायत्यादिकाश्चो विद्रध्या-		रूष्मिके वृद्धौ गोमूत्रेण	
दिनाशकः ... ४५८		दार्वाकल्कपानम् ४६१	
साधितं घृतं पूर्वगुणम् ४५९		मेदोजवृद्धौ रोगस्य दारणादि,,	
अन्यत्साधितं घृतं पूर्वगुणम् ,,		मूत्रजवृद्धौ वेधादि... ,,	
शृङ्गादिभी रक्तहरणम् ,,		अंत्रजे वृद्धौ वातवृद्धिसदृशी	
विद्रधेरुपनाहः ... ,,		चिकित्सा ... ,,	
पक्षविद्रधिमेदनादि ,,		सुकुमारसंश्रं रसायनम् ४६२	
अंतर्भागस्य विद्रधेश्विहम् ,,		वर्ध्मशाल्यभावे वस्तिकर्मादि ,,	
विद्रधौ दोषविशेषस्योपेक्षादि ,,		तत्रानेकमतानि ... ,,	
यवादिजैर्यूषैः सहान्नं प्र.४६०		अथ गुल्मचिकित्सिता-	
दशाहादनंतर शोधनादि ,,		ध्यायः ॥ १४ ॥ ४६३	
विद्रधेर्गुल्मवदुपक्रमः ,,		गुल्मस्य तैलसाधनादि ,,	
सर्वविद्रधिषु कषायैर्गुल्मगुलु० ,,		गुल्मे लेहपानादि ... ,,	
यत्नेन पाकवारणादि ,,		वातिके गुल्मे बृंहणान्यन्नादि ,,	
स्तनजे विद्रधौ प्रायो व्रणवत्		सानुवासननिरुहप्रयोगः ,,	
क्रियाक्रमः ... ,,		वस्तिकर्म गुल्मघ्नम्... ,,	
स्निग्धस्य शोधनादि ,,		वातगुल्मवतां शूलादिजित्	
ततो वातघ्नकषायकल्कलेहै-		साधितघृतपानम् ,,	
निरुहादि ... ,,		सिद्धसापिर्गुल्मादिजित् ,,	
पित्तरक्तोत्थिते वृद्धावाम-		दाधिकं नाम घृतमपसारा-	
शोफक्रियादि ... ,,		दिनाशकम् ... ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
सिद्धघृतं वातगुल्मनुत् ४६४		सुरामडेन मातुलुंगरसादि-	
सिद्धं घृतं सर्ववातगुल्म-		पानं वातगुल्मरुजा० ४६७	
विकारजित्	॥	शुल्यादिचूर्णं वातहृद्रोगा० ..	॥
साधितं घृतं वातगुल्मजित् ..	॥	गुल्मवतः प्रसन्नया सह	
वातजे गुल्मे कफोदमनम् ..	॥	परडतैलपानम् ..	॥
शूलादिषु काथचूर्णगु० ४६५		वातगुल्मिनः पित्ते विषृष्टे	
चूर्णपानम्	॥	विरेचनादि ... ४६८	
कफवातिके गुल्मे चूर्ण-		क्षीरशेषं वातगुल्मादिनाशकं ..	॥
वटकाः ... ४६६		तैलादिकपानं गुल्मादि-	
हिङ्गवादिचूर्णं हृच्छलकृच्छ-		नाशकम्	॥
गुल्मादिनाशकम् ..	॥	शूलादिषु निम्बकादिकाथः ..	॥
लवणादिकं चूर्णं वैश्वानरदी० ..	॥	पुष्करादिकथितपानं कोष्ठ-	
हिङ्गवटकचूर्णो जठराग्नि-		दाहादिहृत्	॥
जनको वातगुल्महा ४६७		कथितपानं कोष्ठादिशूलजित् ..	॥
शार्दूलाल्यचूर्णो व्याधि-		वातगुल्मिनः शिलाजतुपानं ..	॥
नाशकः	॥	उदावर्ते सति यूषैर्मोजनादि ..	॥
सिंधूत्थादिचूर्णपान कफ-		सदोषनरस्य निडादियुतं	
वातजरोगनाशकम् ..	॥	घृतम् ४६९	
गुल्मादिषु दधिमस्तुयुतं चू० ..	॥	नीलिनीघृतं गुल्मादिघ्नम् ..	॥
चूर्णादि गुल्मादिघ्नम् ..	॥	कुक्कुटदयो वातगुल्मोपक्रमाः ..	॥

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
वातगुल्मिनां भोजन०	४६९	अछातकष्टतं कफगुल्महरं	
पैक्तिके गुल्मे विरेचनम्	,,	प्लीहादिजिच्च ...	४७१
रूक्षोष्णजे सर्पिस्तिकादि-		ततोऽस्य गुल्मदेहयोः स्वेदा-	
संशमनम् ...	,,	चरणम् ...	,,
आत्ययिके गुल्मे ससनं	४७०	सर्वगुल्मे स्नेहस्नेदयोः कृतयोः	
सिद्धघृतं पित्तगुल्मघ्नम्	,,	क्रियासिद्धिः ...	४७२
पित्तगुल्मशाल्यर्थं द्राक्षादिपा.	,,	गुल्मे शैथिल्यगते यंत्रविध्यु-	
पैक्तिकगुल्मशमनं पानम्	,,	दितषट्ठिकायोजनादि	,,
पैक्तिके गुल्मदाहेऽभ्यंगादि	,,	अथवा कफगुल्मस्य लेपनादि	,,
विदाहपूर्वरूपेषु गुल्मादिषु		ततः शोधनादि ...	,,
रक्तहरणम् ...	,,	मिश्रकाख्यः स्नेहो गुल्मिनां	
तत्र कारणम् ...	,,	वृद्ध्यादिष्वमृततुल्यः	,,
हृत्तदोषादेः सर्पिरभ्यासः	,,	अथवा नीलिनीघृतपानादि	,,
पाकोन्मुखे गुल्मे पित्तविद्रधि-		दंतीहरीतक्यः प्लीहादिद्वयः	,,
गुल्मा क्रिया ...	४७१	चूर्णलेहादि ...	,,
शाक्यादिभोज्यं साधित-		गोमूत्रेण कुष्ठादिषानादि	४७२
जलपानं च ...	,,	गुल्मनाशननिरुहयोजना	,,
कृष्णजे गुल्मे वमनादि	,,	क्षारादिभिर्गुल्मजयः	,,
गुल्मसंशोधनादि ...	,,	कफाधिके गुल्मेऽम्बरी-	
पक्वसर्पिः कफगुल्मघ्नम्	,,	अहणीषूक्षाः क्षाराः	,,

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
क्षारपानं गुल्मादिजिह्वविषमं		तस्या योनौ क्षारयुक्तवृष्ट-	
क्षारः श्लेष्महा ४७४		तिलचूर्णादि ... ४७६	
मंदेऽभावश्चौ मार्गशुद्धये		अप्रवर्तमाने रक्ते गुल्म-	
आसवादियोजना	”	प्रमेदनम् ... ”	
अत्र भक्तपाने ... ”		प्रवृत्ते रक्ते यमकाम्यक्तदेहा-	
पिप्पल्यादिभिः सह सुरा-		याः समुपेक्षणम् ”	
जांगलं च गुल्मजित् ”		रुधिरैऽतिप्रवृत्ते रक्तपित्तादि-	
एवं शमाभावे हृते रक्ते		हराः क्रियाः ... ”	
शरादिमिर्दाहकरणम् ४७५		अथोदरचिकित्सिता-	
दाहविधानम् ... ”		ध्यायः ॥ १५ ॥ ”	
आमान्वये वह्निमंधुक्षणादि ”		उदरिणो विरेचनम् ”	
नार्या अस्त्रसंभवे गुल्मे स्नेह-		विरेचनप्रकारः ... ”	
विरेचनम् ... ”		उदरघ्नसर्पियोजना ... ”	
रक्तोत्थे गुल्मे तिलकाथः ”		साधितघृतप्रत्ययोजना ४७७	
तिलकाथेन चूर्णपानं गुल्म-		पानं सर्वोदरापहं कफ-	
रुजाहत् ... ”		मारुतोत्थे गुल्मे हितं च ”	
गुल्मशैथिल्यजनन्या मात्रा-		उदरिणः सिद्धसर्पिष्पानम् ”	
याः प्रयोगः ... ”		अथवान्येन सिद्धघृतपानम् ”	
एवं प्रमेदनाभावे योनि-		स्नेहैः स्निग्धनरस्य विरेचनं ”	
विरेचनम् ... ”		चूर्णपानादिजातसलिलसर्वो-	
		दरनाशकम् ... ”	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
गवाक्ष्यादिचूर्णपानम्	४७७	साधितपयःपानं प्रवृ०	४८०
नारायणो नाम चूर्णो रोग-		भोज्याहारभोजनादि	,,
गणापहः ...	४७८	समीरणे पार्श्वशूलादिकृति	
गुल्मादिषु हृषुषादिचूर्णपानं		निस्त्रादियुततैलपानादि	,,
वातादिनाशकम्	,,	कफादौ वातेनावृते धेरुदतैलं	
नीलिन्यादिकं चूर्णमुदर-		हितम् ...	४८१
गुल्मनुत् ...	४७९	उदरस्य बाह्यांतः प्रलेपनम्	,,
पूर्ववच्च दुग्धपानादि	,,	काथादिभिर्जठरसेचनम्	,,
चूर्णविशेषपानमुदरादिघ्नम्	,,	उदरस्य स्वेदपूर्वकं वेष्टनम्	,,
ल्लूकक्षीरसिद्धमाज्यं पूर्वगुणं	,,	पुनराध्माने निरूहादिभि-	
घृतादीनां पश्चात्पेयादिपानं	,,	रूपचारः ...	,,
जीर्णे घृते शुंठीसाधितजल०	,,	बायौ नरमाध्मापयंति वस्त०	,,
पुनःपुनःसर्पिष्पानम्	४८०	इति जठरिणां सामान्यक्रि०	,,
गुल्मादिरोगाणां शान्तये		वातोदरे एकघृतपानादि	,,
यत्नानि सिद्धयुक्तानि	,,	संसर्जने कृते बलार्थं क्षीरम्	,,
आनाहमेदनघृतपानादि	,,	अनंतरमुदरिणो वस्तिना	
हतदोषस्य शाल्योदनभक्षणं	,,	निरूहादि ...	,,
उदरिणो दोषशेषनिवृत्तये		तत्तस्तिलादिभिरनुवास०	४८२
हरीतकीसहस्रभक्षणादि		बलिनः पैत्ते जठरे स्नेहनपूर्वकं	
अथवा चित्रकदेवदारुकल्क-		विरेचनादि ...	,,
पानम् ...	,,		

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
दुर्बलस्यानुवासनपूर्वकं		बले जाते विशोधनपूर्वकं	
शोधनादि ... ४८३		क्षारपानादि ... ४८५	
पुनः क्षीरं पुनर्वस्त्यादि ..		उष्णांबुना चूर्णपानम् ..	
कफोदरे बलवतः सौहनादि ..		विडंगादिकपानं गुल्मप्लीह० ..	
ततो निरूहादि ... ४८३		प्लीहनाशनप्रकारः	
अरिष्टदानादि		कामलादिमं सिद्धजलादिपा० ..	
क्षार उदर गुल्मादिनाशकः ..		साधितपृतं प्लीहाभिष्टुद्धि-	
दुर्बलस्य कफोदरस्वारिष्ट-		नाशकम्	
पानेन जयः		तैलपानं कफवातोत्थप्लीह-	
मूलकबीजैर्जठरजयादि ..		नाशकम्	
सन्निपातोदरे दंत्वादि तैलपा० ..		एवमप्यनुपशातौ गुल्म-	
त्रिदोषजे जठरे उदरिण-		विधानेनाधिक्रमै ..	
श्चिकित्सा ... ४८४		पित्तोत्त्वणे प्लीहनि साधित-	
अथवा दानमोजनसंयुक्तं		सर्पिरादि	
स्यावरविषदानादि ..		यकृति प्लीहवत्कर्म ..	
हृत्तदोषस्य स्नानपूर्वकं शीत-		दक्षिणबाहौ सिरामोचनम् ..	
पयःपानादि		बद्धोदरिणः सानुवासन-	
एवं दोषे निहंते दुर्बलस्य करम-		निरूहादि ... ४८६	
पयःप्रयोगः		छिद्रोदरस्य छेप्पो-	
प्लीहोदरे चिकित्सा		हरबदाचारः	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
उदकोदरे पूर्वमपां दोषहर- योजनादि ... ४८६		भेषजोपचितानां क्षीरमेव प्रशस्तम् ... ४८९	
उदकोदरे गुटिकापानम् ,,		अथ पांडुरोगचिकित्सी- ताध्यायः ॥ १६ ॥ ,,	
एवमशांतौ शूलप्रयोगः ,,		पांडूतुरस्यादौ कल्याणाख्य- सर्पिष्पात्रादि ... ,,	
बद्धोदरादाबुदरपाटनादि ,,		सिद्धं घृतं हृदयापतिजित् ,,	
जलोदरस्यान्येषामपि जात- जलानां जठरचि० ४८७		क्षेदितस्य वमनादि ,,	
सलिलोदरस्य वत्सरेण चय- प्रकारः ... ,,		पांडुरोगघ्नं पानम् ... ४९०	
उदरिण आहारादौ वर्ज्या० ,,		स्वर्णक्षीर्यादिकपानादि ,,	
सर्वोदरे वातादिशमनक्रिया- प्राशस्त्यम् ... ४८८		लोहचूर्णपानादि ... ,,	
उदरिणो दीपनानि लघूनि च भोज्यानि ... ,,		हरीतकीलेहः ... ,,	
उदरिणां यवागूमक्षणादि ,,		पांडुरोगादिघ्नं चूर्णपानम् ,,	
उदरिणस्त्याज्यानि ... ,,		वासादिकाथः पांडूादिघ्नः ,,	
उदरे पानव्यवस्था ... ,,		कामलादिनाशनं चूर्णित- मयोरजः ... ४९१	
वातकफादीनां तक्रं प्र० ४८९		पांडुरोगिणो गुटिकाः ,,	
सर्वप्रयोगाणामनुक्षीरं तक्र- प्रयोगः ... ,,		मंडूरबटकाः पांडूामविनां प्राणदाः कुष्ठादिघ्नाश्च ,,	
		ताप्यादयः पांडुरोगघ्नाः ,,	
		बटकाः पांडूादिघ्नाः ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
लेहो हलीमकादिन्या० ४९१		आतुरविशेषस्य कफहरद्वयैः	
पानभोजने हस्तपंचमूल-		पित्तजयः ... ४९४	
जलं शस्तम् ... ४९२		आतुरविशेषस्य चिकित्सा	”
इति पादुरोगे सामान्यौषध	”	ततः कामलाविहितो विधिः	”
पवनजादौ पांढां स्नेहप्रायादि-		कुभकामलायां शिलाजतु	”
मेषजम् ... ”		पानादि ... ”	
पांढौ क्वायान्मृद्वरणं घृत-		हलीमकवतश्चिकित्सितम्	”
योजना च ... ”		पादुरोगेषु शोफचिकि०	”
शृतघृतं मृत्तिकाकृतविकार-		अथ श्वयथुचिकित्सिता-	
नाशकम् ... ४९३		ध्यायः ॥ १७ ॥ ४९५	
केसरादिभिः पक्वं सर्पिः पू०,,		श्वयथौ लघुभोजनपूर्वकं	
मृद्वेपणार्थे भावितमृदानम्	”	नागरादिपानादि	”
दोषानुगमाद्भेषजयोजना	”	मंदाग्नेस्तक्रपानादि ...	”
कामलायां पित्तहरमौषधम्	”	प्रयोगविशेषो गुल्मादिजित्	”
पक्वो घृतप्रस्थः कामलादिभिः,,		शोफाद्यभिभूतस्य साधित-	
कामलापहौषधपानम्	”	घृतपानम् ... ४९६	
निकुभकल्कपानादि वा	”	पक्वो घृतप्रस्थः शोफादिहा	”
कामलिनस्त्रिफलाद्यन्यतम-		पक्वं घृतं पूर्वगुणम्...	”
रसयोजना ... ”		अभयाघृतयोजनम्...	”
निशादिभिरजनं कामला-		प्रवृद्धशोफादिनाशक० ४९७	
दिहत् ... .. ”		श्वयथौ हेतुभोजनादि	”
		शोफादिमत्ता पेया...	”

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
अन्या पेया पूर्वोक्तगुणा ४९७		क्षतोत्थादौ शोकेऽसृग्विशो-	
शैलेयादिभिरभ्यञ्जनतैलादि ,,		धनादि ... ४९९	
निंबादिवारिणा स्नानम् ,,		शोफिनो ग्राग्यादिमांसादि-	
एकांगजे शोफे पुनर्नवादिभि-		वर्जनम् ... ,,	
लेपः ... ४९८		अथ विसर्पचिकित्सा-	
अनिलजे शोफे त्रिवृत्पानं० ,,		ध्यायः ॥ १८ ॥ ५००	
पित्तश्वयथौ तिक्तकाख्यघृत-		विसर्पेषु पूर्व लघनादि ,,	
पानादि ... ,,		विसर्पे वमनादि ... ,,	
अंतस्तापतृष्णादिभिः काथः ,,		विसर्पे विरेचनादि... ,,	
कफोद्भवे शोफे आरग्वधा-		अल्पदोषे शमनप्रकारः ,,	
दिसिद्धतैलपानम् ,,		दुरालभादिपानम् ... ,,	
क्षोतोविबंधादौ सति क्षारादि-		दाव्यादिपानम् ... ,,	
शीलनम् ... ,,		शाखादुष्टे रक्ते रक्तहरणम् ,,	
प्रलेपोन्मर्दनयोर्योजना ,,		निरामे पुंसि घृतादिकं हि. ५०१	
कुष्ठादिभिः सिद्धे मूत्रजले		रक्ते निर्हृते प्रलेपसेकादि ,,	
स्नानम् ... ४९९		वातविसर्पे शतपुष्पादिकं	
एकांगजे शोफे लेपः ,,		प्रलेपनम् ... ,,	
दोषानुसारेण शुज्यादि ,,		पित्तविसर्पे प्रलेपः ... ,,	
अजाज्यादिपानं त्रिदोषोत्थ-		अन्योऽपि लेपः ... ,,	
शोफघ्नम् ... ,,		लेपः क्लेष्मविसर्पहृत् ,,	
		शमिः सेकादिकाः... ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
कफस्थानगते सामे वायौ ५०१		कुष्ठजयस्यान्यप्रकारः ५०५	
संसृष्टदोषे चिकित्सितम् ५०२		पूर्वोक्तैरभ्यञ्जनम् ... ,,	
अग्निविसर्पे घृतप्रलेपादि ,,		स्निग्धस्य कुष्ठिनः शोधना० ,,	
अंथिविसर्पचिकित्सितम् ,,		कुष्ठिनः सिराविमोचनादि ,,	
अथवा प्रदेहादि ... ,,		क्षेहराप्यायनादि ... ,,	
दंत्यादिद्रव्यलेपगुणः ,,		वज्रकसंज्ञं घृतम् ... ,,	
अंथिमेदचिकित्सितम् ,,		महावज्रकम् ... ,,	
अंध्युपशमाभावे दाहः ५०३		ऊर्ध्वाधोविशुद्धिकरघृतप्र. ५०६	
अंथिविसर्पवतो रक्तमोक्षः ,,		कुष्ठादिविजिगीषोश्चिकि-	
प्रक्षिप्ते बाष्पांतर्पणव-		त्सितम् ... ,,	
चिकित्सितम् ... ,,		लेलीतकवसा कुष्ठघ्नी ,,	
रक्तहरणकारणम् ... ,,		शाल्यादिकमग्नपानं कुष्ठे	
विसर्पिणो घृताभावादि ,,		हितम् ... .. ,,	
अथ कुष्ठचिकित्सिता-		अम्लादिकमहितम् ... ,,	
ध्यायः ॥ १९ ॥ ५०४		अन्यः कुष्ठनाशनप्रकारः ५०७	
कुष्ठिनः क्षेहः ... ,,		जितेन्द्रियाणां कुष्ठादि-	
बातोत्तरे कुष्ठे तैलादि ,,		नाशनप्रकारः ... ,,	
पित्तकुष्ठादिजयप्रकारः ,,		कुष्ठादीनां परमं भेषजम् ५०८	
महातिक्तसंज्ञस्य प्रकारः ५०५		त्रिफलादिलेहो वा ... ,,	
कफोत्तरे पक्वघृतादि ,,		वृक्षककाथस्त्वयोगनाशकः ,,	
सर्वकुष्ठेषु चिकित्सितम् ,,		अन्यत्कुष्ठनाशकम् ... ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
दान्थोदयः कुष्ठनाशकः ५०८		काथलेपः कुष्ठघ्नः ... ५११	
निशादिकषायादिः कुष्ठना०,,		शिरीषत्वंगादिलेपः कुष्ठ० ,,	
पाठादिशुतगोमूत्रपानं कुष्ठ-		चूर्णेनोद्वर्तनादि ... ५१२	
नाशकम् ... ,,		चूर्णेन दद्रादिनाशः ,,	
लाक्षादिचूर्णशुतगोमूत्र-		कल्पो विचित्रिकानाशकः ,,	
पानं तथा ... ५०९		मनःशिलालेपः कुष्ठ० ५१३	
कृच्छ्रकुष्ठनाशनप्रकारः ,,		गुग्गुल्वादभिः कुष्ठनाशः ,,	
कुष्ठजिद्रसायनम् ... ,,		लेपविशेषेण सिध्मनाशः ,,	
अन्यत्कुष्ठनाशकम् ,,		सुवर्णलतातैलाभ्यंगेन	
शशांकलेखालेहः कुष्ठना ५१०		सिध्मनाशः ... ,,	
पथ्यादिपिष्ट्या कुष्ठजयः ,,		लेपविशेषः सिध्मनाशकः ,,	
खदिरचूर्णं किटिभादिनाशकं,,		घृततैलपाकादिना चर्मैक-	
सितादिलेहः कुष्ठनाशकः ,,		कुष्ठादिनाशः ... ,,	
कुष्ठघ्न चूर्णम् ... ,,		त्वग्दोषाणां वज्रकसंज्ञं तैलं	
तुवरास्थिशीलनम् ... ,,		नाशकम् ... ५१४	
एवं दोषे जिते लेपादि ,,		महावज्रमंज्ञं शिखादिघ्नम् ,,	
कुष्ठानां पोऽलैः स्वेदादि ५११		तैलविशेषः कुष्ठहृ १ ,,	
कुष्ठविशेषेषु क्षारनिपातनम् ,,		तैलविशेषः कच्छादिनाशकः,,	
कुष्ठविशेषे लेपः ... ,,		दद्रुषूक्तलेगादि ... ,,	
मुस्तादिकषायाः ... ,,		चित्रकादयो वातादिघ्नाः ,,	
कुष्ठपहः काथः ... ,,		पित्तकफकुष्ठे प्रलेपः ५१५	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
घृतविशेषैरभ्यङ्गः कुष्ठेषु ५१५		पूतिकीटलेपः श्वित्रघ्नः ५१८	
खादिरादयः कृमियुतकुष्ठ-		श्वित्रशाल्यै भल्लातकलेपः ५१९	
नाशकाः ...	”	लेपविशेषाः पूर्वगुणाः	”
वाताधिककुष्ठेषु घृतादि	”	श्वित्रे पिष्टविशेषः सवर्णकरः	”
लेपानां सिद्धिकारणम्	”	श्वित्रे लेपविशेषः ...	”
बहुदोषकुष्ठी संशोध्यः	”	कुष्ठेषु भल्लातकादिकलेपः	”
कुष्ठिनो वमनादिकालः ५१६		कृमिचिकित्सितम् ...	”
कुष्ठिनः कृत्स्नदोषनिर्हरण		कृमिणोदरे बस्तियोजनादि	”
कार्यम्... ..	”	मूर्ध्नेषु कृमिषु शिरोरोग-	
व्रतादीनि कुष्ठनाशकानि	”	निषेधोक्ताचारः ५२०	
अथ श्वित्रकृमिचिकित्सि-		विडंगादिभिस्तक्रसाधित-	
ताध्यायः ॥ २० ॥	”	पेयापानम् ...	”
श्वित्रशमाय यत्नकरणे हेतुः	”	शिरीषादिरसपानादि	”
श्वित्रे पूर्व संशोधनादि ५१७		कृमिमतो लेहः ...	”
कंटकेत रफोटकभेदनादि	”	शिरोगतेषु कृमिषु चूर्णनस्ये	”
कल्कपानादि ...	”	पूपलिकामक्षणादि ...	”
श्वित्रवतो गोमूत्रविशेषपानम्	”	नीपादिष्वेतद्विध्यादि	”
भृंगराजखादनादि वा	”	पाने बस्तौ च तैलयोजना	”
प्रलेपः श्वित्रादिघ्नः...	”	पुरीषजेषु कृमिषु बस्तिविरे०	”
श्वित्रे दग्धचर्मविशेषलेहो		कफत्रन्मसु शिरोविरेकादि	”
हितः ५१८		रक्तोत्थकृमिचिकित्सा ५२१	
		कृमिनिहासोः क्षीरादिवर्ज०	”

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
अथ वातव्याधिचिकित्ति-		त्वगाश्रिते स्वेदादीनि	५२३
ताध्यायः ॥२१॥ ५२१		रक्तस्य शीतप्रदेहादि	॥
बायोरादौ स्नेहोपचारादि	॥	मांसमेदःस्य विरेकादि	॥
स्नेहकरणे कारणम्...	॥	अस्थिमज्जास्यस्य स्नेहैर्जयः	॥
अथ दृष्टान्तः ...	॥	शुक्रस्य प्रहर्षादि ...	॥
स्निग्धस्य हर्षादिशमनादि ५२२		रक्तमार्गशुक्रदर्शने विरेकः	॥
स्निग्धस्योपयुक्ते स्नेहे फलम्	॥	वातेन गर्भे शुष्के उत्थापने	
आतुरस्य पुनः स्नेहस्वेद-		सिद्ध क्षीरम् ...	॥
योजना ...	॥	क्ष्मादिप्राप्ते स्नेहादि	॥
एवं शमाभावे विशोधनम्	॥	संकुचितेऽङ्गेऽभ्यगः	॥
मिद्धघृतपानादि ...	॥	रक्ते स्तुते आगारधूमादि०	॥
मारुतानुलोमने हेतुः	॥	अपतनकार्तस्य त्वरितमुप०	॥
विरेचनाईस्य निरूर्ध्वरूपचा०	॥	तस्मिन्नस्यादि ... ५२४	
आमाशयगते वाते बद्धधरणा-		स्नेहाः स्वेदाश्च पवननाश०	॥
दियोजना ...	॥	वेगांतरेषु मूर्धरेचनादि	॥
अथो नामेः स्थिते वायाव-		वायावधिके सर्पिर्हितम्	॥
वपीडकः शस्तः ५२३		सिद्धं घृतं दुग्धवातादिनाश०	॥
कोष्ठगे क्षाराद्याः पाचना		महानिबन्धाशोकस्य तिल्वक-	
दीपनाश्च हिताः	॥	वद्विधिः ... ५२५	
हृत्स्ये स्थिरसिद्धं पयः	॥	एवं शुद्धवातापतानके संसृष्ट-	
शिरोगते शिरोबस्त्रादि	॥	दोषे दोषद्वयोक्तम्	॥

विषयः पृष्ठं.
 कफयुक्ते तुंबुर्वादिचूर्ण-
 पानम् ... ५२५
 बाह्याभ्यंतरयोरायामयो-
 रदितवत्क्रियादि— ,,
 विवर्णदतलक्षारूपस्य
 शीघ्र जीविताभावः ,,
 एतद्विपर्ययेण मर्देषु वेगेषु
 जीवनादि ... ,,
 जिह्वास्तमे वातस्योपक्रमः ,,
 अर्दितादा नावनादिचिकि-
 त्सितम् ... ,,
 पक्षाघाते लेहनादि ... ,,
 अवबाहौ नस्यादि ... ५२६
 ऊरुस्थंभे नस्यादिनिषेधादि ,,
 अथवा त्रिफलादिकल्क-
 लेहादि ... ,,
 व्योषादिभिर्गुग्गुलुमक्षणं
 मेदःश्लेष्मामवातजघ्नम् ,,
 पर्वं मरुतः शमनादि ,,
 ऊरुक्कंभिणो व्यायामादि ,,
 श्लेष्मातरोगेषु स्थानदृष्ट्या-
 दालोच्य चिकित्सितं ५२७

विषयः पृष्ठं.
 मारुतादितश्शरीरस्य कथिता-
 दिपानम् ... ५२७
 रास्त्रादिपक्षसर्पिर्वातरोगहृत् ,,
 पक्षसर्पिर्वाद्यादिनाशकम् ,,
 क्षिरोगते वाते नस्यं प्र० ५२८
 पक्षतैलं कफयुक्तवातनाश० ,,
 तैलप्रस्थ श्लेष्मातरोगघ्नम् ,,
 तैलाढकं तुल्यक्षीरसिद्धं कृच्छ्र-
 मारुतादिनाशनम् ५२९
 सिद्धं तैलं वातादिजित् ,,
 बलातैलं कासादिनाशकं
 वातरोगघ्नं च ... ५३०
 पानाद्यवसरे उक्तलेहप्रयोगे
 शीघ्रं दुष्टवातनाशनादि ,,
 कफविशेषादेर्बन्तिभिर्जयः ,,
 अथ वातशोणितचिकित्सि-
 ताध्यायः ॥ २२ ॥ ,,
 वातशोणितिनः शोणित-
 हरणादि ... ,,
 रुग्णादिषु जलौकामी
 रुधिरहरणादि... ५३१
 अंगगलानौ रुधिरहरणनि० ,,

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
विरेचनयोग्यस्य विरे०	५३१	आभ्यन्तरमुद्दिष्टमतःपर	५३२
वाताधिके वातरक्ते पुराण-		पक्षसर्जस्सपानं ज्वरदाहा०	॥
घृतपानम् ...	॥	पिंडतैलाभ्यंगो वातरक्तः	५३३
सिद्धं घृतं वातशोणितहृत्	॥	दशमूलेन सिद्धसर्पिः शूलहृत्	॥
सिद्धघृतपानादि ...	॥	स्तंभादिभिरार्तस्य कोष्ण-	
बलादिभिः शृतं पयोवातरक्षां		लेहैः परिषेचनं वा	॥
नाशनम् ...	॥	स्तंभाक्षेपकदिध्मासु शूलार्त-	
धारोष्णं गोमूत्रयुतमनुलोम०	॥	स्य प्राग्बत्परिषेचनम्	॥
पित्ते वातशोणिते पक्षशताव-		स्तंभाद्यार्तस्य निष्काथादिभिः	
र्यादिपानम् ...	॥	परिषेचनम् ...	॥
बहुदोषस्य विरेकार्थमैरंड-		सेकार्थद्रव्याणि ...	॥
तैलपानादि ...	॥	मुखस्पर्शाः क्लियो दाह-	
हरीतकीनां काथादि	५३२	नाशकाः ...	॥
वातरक्तवतः क्षीरबस्तिभि-		रुग्दाहादिनिर्बर्हणो लेपः	॥
मैलनिर्हरणम् ...	॥	शूलघ्नमुपनाहनम् ...	॥
कफोत्तरे वातशोणिते मुस्ता-		उपनाहेन स्तंभादिना०	५३४
दीनां काथपानम्	॥	प्राग्बत्प्रलेपयोजना...	॥
लेहिनो रूक्षणम् ...	॥	शूलनिवृत्त्यर्थं लेपः ..	॥
शूलयुते वातरक्ते चिकित्सी०	॥	अनिलेपिके मूत्रादिसिद्धांज०	॥
कोकिलाक्षककाथपानं वात-		सेकाभ्यंगयोः समाक्षिकं	
रक्तशमनम् ...	॥	चुक्रम्... ..	॥
हरीतकीवसापानं मुरुद्वयु०	॥		

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
कफोत्तरे वातरक्ते गृहधूमा-		पित्तावृते बायौ सक्षरवस्ति-	
दिप्रलेपः ... ५३४		योजनादि ... ५३६	
वातकफोत्तरे वातरक्ते प्रलेपः,,		पित्तावृते वाते मधुयष्टितला-	
वातकफोत्तरे वातरक्ते लिप्त-		दिना सेचनादि ,,	
स्याम्लैः सेचनम् ,,		कफावृते यवान्नादीनि ,,	
लेपादिभिरुत्तानवातरक्तचि. ,,		संसृष्टे पित्तविनिर्हरणादि ,,	
गंभीरवातशोणितस्य विरेका-		रक्तसंसृष्टे वाते शोणितकी० ,,	
दिमिश्रिकित्सा ,,		मांसावृते स्वेदादयः ,,	
वातश्लेष्मोत्तरे कोष्णाले० ५३५		आढ्यवाते मंदसावृते प्रमंह-	
पित्तरक्तोत्तरे वातरक्ते लेपा-		मेदोवातघ्नर्माषधम् ,,	
दयो हिमाः ... ,,		अस्थिमज्जस्थे वाते महा-	
वातासृगादीनामार्तिनुत्		रूहादि ... ५३७	
सिद्धतैलम् ... ,,		रेतसावृते पूर्वोक्तम् ,,	
सिद्धतैलं वातशोणितोद्भव-		अन्नावृते पाचनीयादि ,,	
वातरक्तहरत्वादियुग्मम् ,,		मूत्रेणावृते त्रुषसादीनि ,,	
मार्गसंरोधात्कुपिते वाते स्ने० ,,		वर्चसावृते वाते परडतैलादि,,	
प्राणादिचिकित्सा ... ,,		सर्वस्थानावृते कफपित्तयो-	
निरामतां नीतवाते शुद्धवात-		रविरुद्धादि ... ,,	
चिकित्सा ... ५३६		सर्वधावावृते पानौषधादि ,,	
अंगशोषादयोवश्यं चिकि० ,,		अपाने आवृते दीपनादि ,,	
पित्तावृते बायौ पर्यायेण शीतो-		एतद्विनार्य मिषजा कर्तव्यम्,,	
ष्णक्रियादि ... ,,		विमार्गगानां स्वमार्गप्रा. ५३८	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
पित्तरक्तमसर्गवर्जं वातावरण-		कफेनाभिभूताग्नौ शुष्यच्छ-	
हा लशुनः ... ५३८		रीरे ^२ च वमनादि ५४०	
रक्तावृत्ते पित्तहरादि ,,		लेहविशेषेण वमनादि ,,	
एतच्चायुर्वेदफलभूत चिकि-		समूलव्याधिनाशकपा० ५४१	
त्तितम् ... ,,		पुष्पाघ्राणेन वमनम् ,,	
आषधस्य पर्यायाः... ,,		फलाभावे वमने मदनपु० ,,	
कल्पस्थानम् ।		तत्र जीमूताद्याः कल्पाः ,,	
अथ वमनकल्पाध्यायः		विशेषेण ज्वरादिषु जीमूत-	
॥ १ ॥ ... ५३९		योजना ... ,,	
अत्र महर्षयः प्रमाणम् ,,		तुंबीकोशातकीध्वपीयं कल्प० ,,	
वमनविरेचनयोर्मदनत्रिवृ-		पित्तश्लेष्मज्वरिणश्चूर्णपानम् ,,	
न्मूले श्रेष्ठे ... ,,		पित्तज्वरे जीमूतचूर्णपा० ५४२	
व्याधिवशाज्जीमूतादेर्वि-		कासाघाते वमनविषये इक्ष्वा-	
शिष्टता ... ,,		कादि ... .. ,,	
वमने मदनफलचूर्णयोजना ,,		इक्ष्वाकुप्रबालसाधितक्षीर-	
अनंतर पानादि ... ,,		योजनम् ... .. ,,	
अथवा पिप्पलीचूर्णपानं ५४०		कफकासादिषु वमनार्थं दधि-	
हृदयदाहादौ कथितक्षीरादि-		विशेषपानम् ... .. ,,	
पानम् ... .. ,,		पाण्डुरितस्येक्ष्वाकुफलमध्य-	
कफछर्द्यादी दधिसरादि-		पानादि ... .. ,,	
वमने हितम् ... .. ,,		विषगुल्मादिषु छगलीक्षीरेण	
		तद्वीजपानम् ... .. ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
कफोद्भवज्वरादिषु मथ. ५४२		वातामवादौ विरेचनप्रस्तावे	
गुल्मादौ मांसरसैस्तुंब्याः		तच्चूर्णपानम् ... ५४४	
कल्कपानादि ... ,,		हृद्यं विरेचनं लेहः... ५४५	
कासादिषु गदेषु कोशफला-		सन्निपातज्वरादिपीडित-	
ख्य इष्टः ... ,,		स्याजगंधादिचूर्णलेहः ,,	
कासहृदयदाहमोर्लेहाः ,,		इक्षुगंडिकाभक्षणम्... ,,	
कफविशेषे उष्णोदकानुपान-		वातपित्तकफोत्थादिषु चूर्ण-	
लेहा वमनाय ,,		पानं विरेचनम् ,,	
धामार्गवस्य कल्को विषमः ,,		लेहो गुल्मादिरोगघ्नः ,,	
धामार्गवफलपानादि वम० ,,		कल्याणसंशो गुहः कुट्टा० ,,	
प्रगाढेषु कुष्ठादिषु श्वेतः ५४३		मूत्रकुच्छादिषु गुटिकाः ५४६	
अनूपमांसपानादि ... ,,		त्रिवृदादिकं विरेचनम् ,,	
रोगविशेषे सुकुमारे कुटज ,,		शरदि त्रिवृदुरालभादिकं	
वमनम् ...		विरेचनम् ... ,,	
अन्यसहितकुटजबीजपानादि,,		हेमंते त्रिवृतादिकचूर्णपानं ,,	
एवं वमनेऽन्यौषधकल्पना ,,		ग्रीष्मर्तौ त्रिवृच्छर्करा-	
अथ विरेचनकल्पपाध्यायः २		विरेचनम् ... ,,	
त्रिवृतः स्वरूपकथनम् ५४४		स्निग्धानां मलदोषहयोगः ,,	
सर्वरोगजित्रिवृत् ... ,,		रूक्षाणामपि श्यामाश्चूर्णं ,,	
त्रिवृतो मूलं द्विप्रकारकम् ,,		ज्वरादौ राजवृक्षोषिक प. ५४७	
श्यामं मूच्छादिहृत् ,,		नालादौ चतुरंगुलस्य वोज०,,	
एतत्वा मूलग्रहणप्रकारः ,,		साम्याकफलस्य ग्रहणादि ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
दाहाद्यार्ते शन्याकफलमज्जा-		त्रिवृद्धरीतुक्या अपि	
सुखं विरेचनम् ५४७		विधानम् ... ५४९	
चतुर्गुलमज्जकषायपानम् ॥		विशेषेण ग्रहण्यादीनां हिता	
तन्मज्जः पानं प्रकारांतरेण ,,		मोदकाः ... ,,	
तिन्वकमूलचूर्णपानम् ,,		संश्लेषादिभिरल्पस्य महार्थ-	
तिन्वकस्य लेहः श्रेष्ठं विरे० ,,		त्वं प्रभूतस्याल्पकर्मता ,,	
सुधाप्रयोगनिषेधस्थानम् ५४८		त्वक्केसरादिभिर्विरेच० ५५०	
सुधाप्रयोगस्थानम् ... ,,		अथ वमनविरेचनन्याप-	
सुधागुलिकापानम् ... ,,		स्तिद्धिरध्यायः ॥ ३॥ ,,	
धृतेन त्रिवृत्तादिपानम् ,,		वमनेऽधोगते पुनर्वमनप्र० ,,	
तथैव गुडाम्बुना व्योषादि० ,,		अजीर्णिन ऊर्ध्वं गते वमने	
श्लेष्मामयायेषु फलमूल-		पूर्ववत् ... ,,	
विशेषकल्पना ... ,,		ततस्तृतीयमपि ... ,,	
कफजह्मोगादिषु शंखिनीसप्त-		अस्त्रिग्विस्त्रशरीरादे-	
लयोः कर्षमात्रपिण्डकल्पना ,,		विरेचनौषधं गदजनकम् ,,	
दन्तीद्वन्द्वयुद्धं मूलं पिच्छश्लेष्म-		उत्किष्टदोषस्थानुवास० ५५१	
विलायनम् ... ५४९		आध्यातस्य नरस्योदावर्त-	
अभिष्यन्तदेहादिमिस्तन्मूल-		हरमभ्यंगादि कर्म ,,	
पानम् ... ,,		पंचमूलादिकृतयवागूः शूला-	
तत्सिद्धं धृतं विसर्पादिजित् ,,		दिनाशिनी ... ५५२	
सिद्धं तैलं गुल्मादिजित् ,,		प्रवाहिकादिषु पिप्पल्या-	
		दिपानम् ... ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
पीतौषधस्य कुपितवानकृ.	५५२	अथ दोषहरणसाकल्यवस्ति-	
तस्मिन्नवस्थाविशेषे वमनादि,,		कल्पपाध्यायः ॥४॥	५५३
अतिवमतः प्रतिक्रिया	,,	सर्वगदप्रमाथी वस्तिः	५५५
पीतमेघजस्य वेगनिग्रहादौ		तत्र कल्कः	...
वातहरं स्वेदादि	,,	सर्वानिलव्याधिहरो निरूहः	,,
विरेचनातियोगे विरेचन-		वस्तिर्दीपनो मांसादिप्रदश्च	,,
द्रव्योद्धरणम् ...	,,	वातशेष्मोत्थरोगजिह्व०	५५६
अतिवमनादौ विरेकादि	५५३	यष्ट्याह्लादिभिः शृतपयः	
विरेकातियोगहरं पानम्	,,	पित्तामयघ्नः	...
वमनातियोगे पानादि	,,	निरूहादिर्दाहोदाम्नः	५५७
छर्दयतोऽतरे प्रविष्टायां जिह्वायां		कफरोगितादेर्निरूहः	५५८
कबलग्रहादि ...	,,	सुकुमाराणां निरूहाः	,,
वाग्ग्रहादिवातरोगेषु यवाग्वा-		वस्तिर्वातघ्नो बलवर्णकृच्च	,,
दियोजना ...	,,	वातजिद्वस्तिः	...
जीवादाने शोणितपित्तपरी०	,,	अभिष्यन्दादिह्लावस्तिः	,,
तृष्णाचार्यस्य शोणिते स्रव-		विदसंगादिजिद्वस्तिः	,,
त्येव प्राणरक्षणक्रिया	५५४	शुक्करो वस्तिः	...
इयामादिभिर्वा शृतपयमादि,,		अथातः सिद्धवस्तिरुपनं	५५९
गुदभ्रंशे काथैः स्तम्बनादि	,,	मधुतैलिको निरूहः प्रमेहा-	
विसंघस्य सामवेदादिश्रव०	,,	दिजित्	...
		रक्तपित्तजिच्चक्षुष्यश्च वस्तिः	,,
		पायवादिशूलजिह्वस्तिः	,,

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
निरुद्धकल्पना ...	५५९	साधितं तैलं कफघ्नम्	५६३
युक्तरथनामा वस्तिः	,,	सिद्धमनुवासनं कफे	,,
दाघहृच्छिवश्च वस्तिः	,,	तीक्ष्णादिवस्तिः ...	,,
सिद्धवस्तिसंज्ञः ...	,,	वस्तेस्तीक्ष्णत्वमार्दवे	,,
कफामयादिहृद्वस्तिः	५६०	सिद्धो वस्तिः स्वस्वामयहा	,,
वातहरो वृष्यश्च वस्तिः	,,	वस्तियोजनप्रकारः...	,,
परमशुक्रकृद्वस्तिः ...	५६१	विशोधनानर्हाः ...	,,
तित्तिर्यादिष्वप्येवं कल्पना	,,	अथ वस्तिध्यापस्तिद्धि-	
व्यायाममधितोरस्कादीनां		रध्यायः ॥ ५ ॥	,,
पुनर्नवकारको वस्तिः	,,	अस्तिग्धादिदेहस्य वस्तिना	
आत्मगुप्तादिभिः सिद्धेन		वातादिग्रहः ...	५६४
पयसा भोज्यम्	,,	तत्रावस्थायां पानविरेचनादि,	
सिद्धद्रव्यैः स्नेहवस्तिप्रकल्पनं,	,,	अल्पवीर्ये दत्तवस्तौ वायुरोधः	
अधुना स्नेहवस्तयः...	,,	तत्र फलवर्तिप्रयोगादि	,,
सर्ववातविकारजिदनु०	५६२	वेगसंरोधं कुर्वतः पुंसो वस्ति-	
अनूपप्राणिनां साधिता वसा		मूर्च्छादिप्रवर्तकः	,,
पूर्वगुणा ...	,,	तत्रावस्थायां शीतांबुना मुख-	
शताह्लादिभिः पकं तैलं वाते	,,	सेचनादि ...	५६५
संधवेन तप्तं घृतं समीरणजित्,	,,	अत्युष्णादिवस्तिः कुक्षि-	
अनुवासनं बृंहणादिगुणम्	,,	रुग्जनकः ...	,,
अनुवासनं कफरोगजिद्वर्ध्मा-		तत्र विरेचनातियोगबलक्षणाच्चि-	
दिनाशकं च ...	५६३		

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
पेत्तिकस्य क्षीरादिरूपे बस्तौ		प्रकृतिगतस्य लक्षणम्	५६९
दाहादि ...	५६५	अथ भेषजकरुपाध्यायः॥ ६॥	
तत्र चिकित्सितम् ...	,,	प्रशस्तभेषजलक्षणम्...	,,
निरुहव्यापत्तीनामेव चि०	,,	औषधग्रहणप्रकारः ...	५७०
अथानुवाग्नव्यापत्तीनां चि०		पयआदीनां ग्रहणप्रकारः	,,
अधिके वातादियोगे चि. ५६६		कषाययोनयः पंच रसाः	,,
पित्तावृत्ते लेहबस्तौ तदि. ५६७		स्वरसलक्षणम् ...	,,
कफावृत्ते लेहबस्तौ विनिर्हरणं,	,,	कल्कलक्षणम् ...	,,
अत्यशनावृत्तलेहबस्तौ हित-		चूर्णलक्षणम् ...	,,
औषधम् ...	,,	काथलक्षणम् ...	,,
विडावृत्तलेहबस्तौ विनिर्हरणं	,,	शीतलक्षणम् ...	,,
अमुक्तादां लेहबस्तौ विनिर्ह०,	,,	फांटलक्षणम् ...	,,
अपक्वलेहे विनिर्हरणम्	५६८	योजनाप्रकारः ...	,,
अनुच्छ्वास्य बस्तेर्वदने बद्धे		स्वरसस्य मध्यममानं	५७१
विनिर्हरणम् ...	,,	पेध्यस्य मध्यमं मानं कर्षम्	,,
शीघ्रप्रणीतादौ चिकित्सितम्	,,	काथप्रमाणम् ...	,,
पीड्यमाने बस्तिपुटके चि०	,,	शीतकषायप्रमाणम्...	,,
अतिप्रपीडिते बस्तिपुटके		फांटप्रमाणप्रकारः ...	,,
विनिर्हरणम् ...	,,	लेहपाकप्रमाणप्रकारः	,,
बमनाद्यैर्विशुद्धदेहस्य वैद्य-		लेहविषये शौनकमतम्	,,
कर्तृकं रक्षणम्...	५६९	रोहपाकलक्षणम् ...	,,
विकृतस्य प्रकृतिनयनप्रकारः,,		अन्यलक्षणम् ...	,,

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
शाणादिसंज्ञाः ...	५७२	स्तन्यप्रवर्तने हेतुः ...	५७४
शुष्काद्रद्रव्ययोर्योजनाप्रकारः		प्रथमदिवसे शिशुभोजनप्रका.	
अनुक्तद्रवे पेषणे लोडनार्थं		द्वितीयतृतीयदिवसयोस्तत्प्र०,,	
वारियोजना ...	”	बालस्योत्तमस्तन्यप्रकारः	”
द्रव्यपरिमाणामावे तुल्य-		स्तन्यनाशकारणानि ...	५७५
भागकल्पना ...	”	बालस्य रोगहेतुः स्तन्यम्	”
वटकादिसंज्ञा ...	”	स्तन्याभावे छागादिपयः	”
शैलभेदाद्द्रव्यविशेषप्रकारः	”	षष्ठ्यां रात्रौ बांधवैर्जागरणं का.	
		दशमदिवसे पूर्णे सूतिकोत्थानं,,	
		तत आयुषः परीक्षणादि	”
		धूपने काकः शस्तः	”
		बालस्य शुभहेतुर्मण्यादिषा०,,	
		पंचमषष्ठमासयोः क्रमेण धर-	
		ण्युपवेशनान्नप्राशने ५७६	
		षट्सप्तमाष्टममासेषु कर्णव्य०	
		व्यधप्रकारः ...	”
		सिराव्यधाद्रागादयः	”
		रागादीनां चिकित्सितम्	”
		उक्तस्थाने व्यधे फलम्	”
		ततः सूत्रस्थापनादि	”
		जातदंतः स्तनादपसार्यः ५७७	
उत्तरस्थानम् ।			
अथ बालोपचरणीया-			
ध्यायः ॥ १ ॥ ५७३			
अत्र महर्षयः प्रमाणम्	”		
जातमात्रस्य बालस्य शोधना-	”		
दिप्रकारः ...	”		
स्वस्वीभूतस्य बालस्य			
नान्युपरि सूत्रेण बंधनादि,,			
ततो दक्षिणहस्ततर्जन्या ताल-			
त्रमनादि ... ५७४			
ततो बालस्य लेहः...	”		
ततो गर्भाभो वमनम्	”		
ततो जातकर्म ...	”		

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
अपस्तनस्य शिशोः प्रीणनो		रोदनात्पीडावेदनम्	५७८
मोदकः ...	५७७	अवयवविशेषे रोगवेदन.	५७९
सौम्यौषधै रोगजयः	,,	शिरवादा पीडावेदनप्रकारः	,,
बालस्य त्रासो न कार्यः	,,	अथादा धान्या उपचारकर०,	,,
तस्य बल्लवातादिभ्यो रक्षणम्	,,	वातेन दुष्टे स्तन्ये दशभूलपा.	,,
वाङ्मेधाकृत्साधितं पयः	,,	ततो वातव्याधिचिकित्सितोक्त-	
अष्टाङ्गपान धन्यादिगुणकम्	,,	घृतपानादि ...	,,
सारस्वतं घृतं वाङ्मेधादिकृ.	,,	शिशोर्लेहः...	,,
वचादिभिः साधितं घृत पूर्व-		पित्तेन दुष्टे बालधान्योः	
गुणम् ...	,,	काथपानादि ...	,,
वपुरादिकृतश्चत्वारो यो.	५७८	अथवा सिद्धघृतलेहादि	,,
वचादिभिर्वाङ्शुद्धिः	,,	श्लेष्मदुष्टे मधुयष्टीघृतपा०	५८०
अथ बालामयप्रतिषेधा-		धान्यबमनादि ...	,,
ध्यायः ॥ २ ॥	,,	त्रिदोषदुष्टे क्षीरालसक-	
त्रिविधबलस्वास्थ्यकारणम्	,,	गदोत्पत्तिः ...	,,
शुद्धक्षीरलक्षणम् ...	,,	तत्र द्वयोरपि बमनोपक्रमः-	
वातदुष्टलक्षणम् ...	,,	पेयादिके कृते वचादिगणादि,	,,
पित्तदुष्टलक्षणम् ...	,,	प्रयोगः ...	,,
कफदुष्टलक्षणम् ...	,,	पाठादयः स्तन्यदोषहराः	,,
संसर्गदुष्टलक्षणम् ...	,,	अनुबधे यथारोगं चिकि०	५८१
तत्क्षीरं बालस्य यथास्वं		दंतोद्भेदो रोगगणां हेतुः	,,
व्याधिजनकम् ...	,,	दंतोद्भवे बालग्रीवायां दृष्टां०	,,

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठ.
तत्र दोषानुसारेण प्रयो० ५८१		मधुयष्टिकादिभिः साधितं	
पूर्वोक्तं बालानां भेषज्यम् ॥		घृतं शोषजित् ... ५८३	
बालानां शृङ्ग वमनम् ॥		साधितं शशशिरो रसे बाल-	
स्तन्यतृप्तस्य वमनम् ॥		स्यातिपुष्टिकरम् ॥	
पेयापीतवतो बालस्य वमनम् ॥		सिद्धं तैलमभ्यञ्जने हितम् ॥	
विरेकेण साध्ये रोगे वस्त्रा-		काक्षादिसंघं तैलं ज्वरादिजित् ॥	
दियोजना ... ॥		कासादिपीडितबालस्य लेहः ॥	
मूर्वादिलेहाः स्तन्यदोषहराः ॥		अन्यो लेहः ... ५८४	
पिप्पल्यादिचूर्णेन शिशोर्दंत-		पक्वं सर्पिर्वमिश्रकम् ॥	
पालीप्रतिसारणम् ॥		सदंते बाले जाते शांत्वादि० ॥	
लावादिचूर्णं घृतकेसर-		कुड्मकफात्तालुमांसे तालु-	
वत्सुखकरम् ... ५८२		कंटकादि ... ॥	
दंतोत्थाने वचादिभिः पक्वं घृ. ॥		तत्र यवक्षारक्षौद्रप्रतिसा. ५८५	
रज्ज्वादिचूर्णलेहः ... ॥		कुक्कुळादौ स्वेदादि .. ॥	
साधितं घृतं दंतोत्थरोगनाशः ॥		शिशोस्तालुकंटके औषधम् ॥	
दंतोद्भवेऽतीव बाल्यग्रणं न ॥		गुदे रक्तकफोद्भवोऽनेक-	
दिवास्वापवतो बालस्यारो-		संशो रोगः ... ॥	
चकादयः ... ॥		तत्र धान्याः क्षीरशोधनम् ॥	
तेषु समधुष्टतसैधवादि० ५८३		व्रणलेपादि ... ॥	
तथा पंचकोलादियोजना ॥		गुदकुट्टके पित्तव्रणवन्धि. ५८६	
सिद्धं घृतं श्लोतसां विशोधनम् ॥		मृत्तिकोद्भवोरोगनाशको लेहः ॥	
सिद्धादिभिर्घृतं पूर्वगुणम् ॥		उक्तौषधलिप्तस्त्रनपाने रोग० ॥	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
अथ बालग्रहप्रतिवेधा-		हिंसात्मकग्रहे सति लक्ष्. ५८९	
ध्यायः ॥ ३ ॥ ५८६		रतिकामे ग्रहे लक्षणादि ५९०	
सदाशिवोत्पादितद्वादशग्र० ,,		अर्चाकामे ग्रहे लक्षणादि ,,	
ग्रहनामानि ... ,,		तेषां जयप्रकारः ... ,,	
अमिलष्यतां तेषां रूपादि ,,		साध्यग्रहनालस्य धूपनादिप्र०	
तेषां सामान्यं रूपम् ... ,,		पूत्यादिभिर्धूपः सर्वग्रहमोचकः	
स्कंदगृहीतस्य लक्षणम् ५८७		सर्वग्रहजित्काश्यपेन	
विशाखगृहीतस्य लक्षणम् ,,		निर्मितो धूपः ... ५९१	
मेघालयस्य लक्षणम्... ,,		शिशोर्घृतविशेषपानं ग्रहजित्,,	
श्रमग्रहस्य लक्षणम् ... ,,		सर्वरोगग्रहघ्न पक्वं सर्पिः ,,	
पितृग्रहस्य लक्षणम्... ५८८		पानाभ्यंजनाभ्यां पक्वं सर्पिः	
शक्रनिग्रहस्य लक्षणम् ,,		सर्वग्रहनाशनम् ... ,,	
पूतनालक्षणम् ... ,,		गोशृंगादिसर्पनिर्मोकादि	
शीतपूतनालक्षणम्... ,,		धूपनार्थं दितम् ,,	
अंधपूतनालक्षणम्... ,,		अत्र भूतविधायां बध्यमाण-	
मुखमंछितालक्षणम्... ,,		सर्पियोजनादि... ५९२	
रेवतीलक्षणम् ... ५८९		उत्काशतोयस्त्रपनं शिवम् ,,	
शुष्करेवतीलक्षणम्... ,,		औषधैः समुपक्रमः... ,,	
अचिकित्स्यबाललक्षणम्... ,,		अथ भूतविज्ञाना-	
मुंजानहत्यादिलक्षणस्य ना-		ध्यायः ॥ ४ ॥ ,,	
शिका शुष्करेवती ,,		यद्यद्रूपानुकरणतस्तत्तन्भूत-	
ग्रहग्रहणे त्रीणि कारणानि ,,		लक्षणम् ... ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
भूतोऽष्टादशविधः ...	५९२	अथ भूतप्रतिवेधा-	
भूतानुषंगे हेतुः ...	"	ध्यायः ॥ ५ ॥ ५९६	
ग्रहग्रहणे हेतुः ...	"	अहिंसाकामभूतस्य जपादि-	
भूतग्रहणकालः ...	"	मिर्जयः	"
देवग्रहगृहीतलक्षणम्	५९३	ग्रहापहः प्रयोगः ...	५९७
दैत्यग्रहगृहीतलक्षणम्	५९४	तस्याभ्यंजनसेकाग्रहापहाः	"
गंधर्वगृहीतलक्षणम्...	"	सिद्धसापिः पाननस्ययोर्ग्रह-	
सर्पगृहीतलक्षणम् ...	"	नाशकत्वम् ...	५९८
यक्षगृहीतलक्षणम् ...	"	एभिः कल्पितो गदः पूर्वशु०	"
ब्रह्मराक्षसगृहीतलक्षणम्	"	गुडका अंजननस्यलेपैर्दुष्ट-	
पिशाचगृहीतलक्षणम्	५९५	प्रणादिनाशकाः...	"
प्रेतग्रहगृहीतलक्षणम्	"	स्कन्दादिभिं धूपनम्...	५९९
कूष्माण्डगृहीतलक्षणम्	"	भूतरावाहयपानं ग्रहणम्	"
निषादगृहीतलक्षणम्	"	महाभूतरावसंशकं धृतं सर्व-	
औकिरणगृहीतलक्षणम्	"	ग्रहनाशकम् ...	"
वेतालगृहीतलक्षणम्	५९६	ग्रहग्रहणदिने बल्यादियोगः	"
पितृग्रहगृहीतलक्षणम्	"	ग्रहप्रियवस्त्रादिकं देयम् ६००	
गुर्वादीनां शापचित्तानुरूपव-	"	तथा रत्नादीनि ...	"
चनादिभिर्यथायोगं त-	"	अयं सामान्यो विधिः	"
त्तद्ग्रहवेदनम् ...	"	सुरादिभ्यो बलिदानस्थानानि,	"
त्वाज्यलक्षणम् ...	"	देवानामिष्टबलिकथनम्	"
		पक्षधृतपानादिभिर्ग्रहमोचनं	"

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
नस्याजनाभ्यां ग्रहमो० ६००		अथोन्मादप्रतिषेधा-	
दैत्यानामिष्टो बलिः...	,,	ध्यायः ॥ ६ ॥ ६०३	
नागानामिष्टो बलिः	,,	उन्मादाः षट् ...	,,
यक्षाणामिष्टो बलिः...	६०१	उन्मादस्वरूपम् ...	,,
गोमूत्रक्षीरघृतं नस्यादौ हितं	,,	उन्मादानामुत्पत्तिक्रमः	,,
हरीतक्यादिपिष्टं नावनाजने		उन्मादानां सामान्यलक्षणम्	,,
हितम् ...	,,	विशिष्टं लक्षणम् ...	,,
अक्षरक्षसामिष्टो बलिः	,,	वातादुन्मादे कुशांगत्वं ६०४	
पक्व घृतं पानादिषु हितम्	,,	पित्तादुन्मादे संतर्जन-	
रक्षसामिष्टो बलिः ...	,,	क्रोधादयः ...	,,
नस्याभ्यंजने ...	,,	कफादुन्मादेऽरोचकादयः	,,
निद्रघृतं रक्षोग्रहनिवार० ६०२		त्रिदोषोत्थो मारणात्मकः	,,
पिशाचानामिष्टो बलिः	,,	धनादिनाशेनोन्मादः ६०५	
पक्व घृतं पानाभ्यंजनयोः	,,	विषेणोन्मादे श्याववदनले०	,,
नस्याजने ...	,,	पवनजोन्मादे स्नेहपानादि	,,
देवर्षिपितुर्गर्भवे वर्ज्यावर्ज्ये	,,	कफपित्तभवे वमनादि	,,
पिशाचमंतरेण ग्रहेषु प्रति-		यवमप्यनुवृत्तौ तीक्ष्णनावना-	
कूलाचरणं न ...	,,	जनयोजना ...	,,
जपविशेषः सर्वग्रहजित्	,,	उन्मादादिजिदघृतम्	,,
महाविद्याश्रवणम् ...	,,	ब्राह्मीघृतमुन्मादादिजित्	,,
भूतेशपूजादि ... ६०३		भूतग्रहादिषु कल्याणकार्त्तव्यं	
वक्ष्यमाणाध्याययोस्तुतमत्र हि०		सर्पिः ... ६०६	

विषयः	पृष्ठ.	विषयः	पृष्ठ.
महाकल्याणसंज्ञं पूर्वसादुण-		अपसारे उद्धुमूषति कंपः ६१०	
रधिकम् ... ६०६		वातादपसारलक्षणम् ,,	
वर्तिनस्यादिभिरुन्माद ६०७		पित्तादपसारलक्षणम् ,,	
अरपीडादयो हिताः ,,		कफादपसारलक्षणम् ,,	
शृगालादिमूत्रादिभिर्धूपादि ॥ ,,		सर्वलिङ्गापसारलक्षणम् ,,	
श्वगोमत्स्यैर्धूपः ... ,,		वमनादिभिर्व्याध्यादीनां	
पैत्तिकोन्मादे तिक्तकादि हि ० ,,		प्रबोधनम् ... ,,	
तथा सिराव्यधादि ... ,,		वातिकादौ चिकित्सा ६११	
जलवर्जितकूपे प्रक्षिप्य धुधा-		अपसारिणोऽपसारशोधना-	
शोषणादि वा ... ,,		र्थं योगाः ... ,,	
दृष्टविनाशादुन्मादे तादृश-		साधितं धृतमपसारसम् ,,	
प्राप्त्यादि ... ६०८		महत्पञ्चगव्यं ज्वरादिहरम् ,,	
कामादिजनानां कामादिभिः		साधितं सापिरुन्मादादिजित् ,,	
शमः ... .. ,,		सिद्धतैलप्रस्थापपसारमोच ० ,,	
भूतोन्मादभूतनिर्दिष्टमौषधम् ,,		धृतप्रसं वातपित्तजापसार-	
भूतानुबन्धे चतुष्पथे बलिः ,,		नाशकम् ... ६१२	
उन्मादाप्राप्ती हेतुः ६०९		काथविशेषे शृतं क्षीरं तद्वत् ,,	
विगतोन्मादलक्षणम् ,,		पक्वं धृतप्रसमपसारजित् ,,	
अथापसारप्रतिषेधा-		गवादीनां पित्तं नस्ये हितम् ,,	
ध्यायः ॥ ७ ॥ ,,		साधितं तैलं नस्येऽन्यंगे च	
अपसारलक्षणम् ... ,,		शस्तम् ... ,,	
अपसारश्चतुर्विधः ... ,,			

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
उन्मादापस्मारिणोः साधित-		विसर्वाख्यः ...	६१४
तैलं नस्यं चूर्णं वा ६१२		उच्छिष्टवर्त्माख्यः ...	॥
अपस्मारिणो धूपयोजना ॥		इयाववर्त्माख्यः ...	६१५
तैललघुनशीलनादि ॥		छिष्टवर्त्मनी ...	॥
दुश्चिकित्स्यस्य रसायनानि ॥		सिकतावर्त्म ...	॥
स्वमित्थं कृतवानिति वचन-		कर्दमाख्यम् ...	॥
निषेधः ... ६१३		बहलं नाम ...	॥
अथ वर्त्मरोगविज्ञानीया-		शिशोः कुकूणकः ...	॥
ध्यायः ॥ ८ ॥ ॥		पक्ष्मोपरोधे वर्त्मनां संकोचादि	
नयनरोगस्संप्राप्तिः ॥		आलजीग्रंथिः ...	॥
कृच्छ्रोन्मीलनाख्यो नेत्ररोगः ॥		अर्बुदाख्यः ...	॥
निमेषाख्यो रोगः ... ॥		वर्त्मसंश्रयाणां संख्या	॥
बातहृताख्यो रोगः ॥		तेषु साध्यासाध्यत्वप्रकारः ॥	
कुम्भिकासंज्ञाः पिटिकाः ॥		शस्त्रसाध्ये पक्ष्मसदन-	
पित्तोच्छिष्टसंज्ञः ... ६१४		कुट्टनादि ...	॥
पक्ष्मशातनाख्यः ... ॥		अथ वर्त्मरोगप्रतिषेधा-	
पोषकीसंज्ञाः पिटिकाः ॥		ध्यायः ॥ ९ ॥ ६१६	
कफोच्छिष्टसंज्ञा ... ॥		कृच्छ्रोन्मीले पुराणघृतादि० ॥	
रुग्णाख्यः ... ॥		कुम्भिकावर्त्मविलेखनादि ॥	
खर्संगाख्याः पिटिकाः ॥		वर्त्मविलेखनप्रकारः ॥	
तद्वदुत्क्रिष्टाख्यमर्शो नाम ॥		सुलिखितवर्त्मलक्षणम् ६१७	
आंजननामिका पिटिका ॥		अतिलेखनाद्रुजादीनि ॥	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
तत्र प्रतीकारः ...	६१७	तत्र वमनम् ...	६१९
नवनीतेनाभ्यंगादि...	”	तत्र शोथनम् ...	”
अतिलिखिते चिकित्सा	”	कुक्षणे वर्त्यादि ...	”
कठिनोन्नतपिटिकाभेदनादि	”	कुक्षणपोथक्योर्वर्तिः	”
सर्ववर्त्मलेखने भेदने चायं क०		पक्ष्मरोधे प्रवृद्धेषु रोम-	
पित्तरक्तोच्छिद्ययोः सिरा-		सु छेदनादि ...	”
विमोक्षणादि ...	”	अज्ञातौ दाहादि ...	६२०
पक्ष्मणां सदनं रोममूल-		अथ संधिसित्तासितरोग-	
विकुट्टनादि ...	६१८	विज्ञानाध्यायः ॥ १० ॥	”
पक्ष्मशाते भेष्टमंजनम्	”	संधिरोगकथनम् ...	”
कन्तिस्त्रादिरादिभिः सेचनादि,	”	पवनाज्जलस्रावाख्यो रोगः	”
कफोच्छिष्टे विलिखितादि	”	कफात्कफस्तावे श्वेतादिस्त्रावः	”
लग्नेऽप्येवमेव ...	”	रुष्मणा शोफ उपनाहाख्यः	”
अज्ञातावग्निना दहनम्	”	रक्तेन ताम्रास्रस्तावः	”
कुक्षणे स्तनदायिन्याः पा०	”	रक्तसमुत्थपिटिका शूलदाहवती	
स्तनदायिन्या विरेचनम्	”	पूयास्रावाख्ये पूयस्तावः	६२१
मुरतादिकल्केन ...	”	कनीनसंधौ पूयालसो ग्रणः	”
कुचालेपादि ...	”	कनीनस्यांतः शोफोऽलजी	”
शुद्धायाः कायपानम्	”	अपांगे कनीने वा कुमिग्रंभिः	”
शिशोर्लिखितवर्त्मनि सेचनं	”	उपनाहादिचतुर्णां श्लेष्णे सा०	
शिशूनां सर्वव्याधिषु वमनं		आस्रवादिचतुर्णामलजेश्व०	”
पूजितम् ...	६१९	सिते नेत्रदेशे शुक्तिकासंज्ञो रो.	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
कफाच्छुक्लभागे शुक्लार्मे ६२१		अथ संधिसितासितरोग-	
बलासग्रथितमर्म ...	"	प्रतिषेधाध्यायः॥११॥६२३	
पिष्टकं नामार्मे ...	"	उपनाहचिकित्सा ...	"
शोणितात् सिरोत्पातः	"	संधिरोगलेखनादि ...	६२४
तत्र चिकित्सिताभावेऽव-		अर्मवच्चिकित्सा ...	"
लोकनाभावः ...	"	पूवाल्से सिराव्यधादि	"
सिराजाले सिराजालं ६२२		सैन्धवादिमिश्रपूर्णजन-	
अर्जुनं नाम ...	"	प्रयोगादि ...	"
प्रस्तार्यमे ...	"	कृमिग्रथिभेदनादि ...	"
स्त्रावार्मे ...	"	शुक्लाख्यरोगस्य पित्ता-	
अधिमांसार्मे ...	"	मिथ्यंदबदुपचारः	"
सिरासंशः पिटिकाः	"	बलासग्रथितपिष्टकयोरुपचारः	
एषां त्रयोदशाना साधनप्र०	"	शोफकंदूषमंजनं बर्तिः	"
तत्र वर्ज्यावर्ज्यविचारः	"	सिरोत्पातादौ रक्तस्यंद-	
अथ कृष्णरोगाः ...	"	बत क्रिया ...	"
पित्ताक्षतशुक्रक त्रिधा	"	सिरोत्पातादौ विशेषेण हित-	
कफात् शुक्ल शुक्रकम् ६२३		कथनम् ...	"
रक्तेनाजकारुया ...	"	अर्मणश्चिकित्सितम्... ६२५	
सरक्तमलैः सिराशुक्रादि	"	अर्मणः शस्त्रचिकित्सा	"
तीव्ररजं शुक्रकम् ...	"	छेदनप्रकारः ...	"
वर्ज्यं शुक्रकम् ...	"	हैम्हादनंतरं बंधनादि	"
एवं कृष्णं पंच गदाः	"		

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
हीनातिच्छेदनजगदजय-		सिराशुके व्रण इव चि० ६२८	
प्रकारः... .. ६२६		वार्तेनैत्रांजनम्	
श्लेष्मतिमिरादिजिदजनम् ..		अज्ञान्तो श्लेष्मप्रयोगः ..	
तिमिरघ्नान्यजनानि		असाध्याजकायां वेदनोपश..	
कटिनसिराणामर्मेवचिकि० ..		असाध्यशुके अंजनम् ६२९	
शुकेषु फलादियोजना ..		अजकाव्यधादि	
क्षतशुके पक्वधृतपानादि ..		शुकेषु पानादौ पक्वधृतम् ..	
वर्तयः पित्तास्रप्रसादकर्यः		अथ दृष्टिरोगविज्ञानीया-	
क्षतशुक्रमाश्व ... ६२७		ध्यायः ॥ १२ ॥ ..	
दतवर्तिः क्षतशुक्रनिवृत्तिक० ..		तिमिराख्यरोगलक्षणम् ..	
वार्तिः सर्वशुक्रहृत्		प्रथमपटलप्राप्तस्य कार्यम् ..	
अजनं सव्रणाव्रणगंभीर-		द्वितीयपटलप्राप्तस्य कार्यम् ..	
त्वक्स्थशुक्रहरम् ..		तृतीयपटलप्राप्तस्य का० ६३०	
निम्नशुक्रस्थोन्नमनम् ..		चतुर्थपटलप्राप्तस्य कार्यम् ..	
शुद्धशुके हरिद्रादिकायेन से०		वार्तेन तिमिरे व्याविद्धवदव-	
शुक्रमा गुटिका		लोकनादि	
मरीचादिभिर्धर्षणकरणम् ..		वार्ते शुक् सिरासंकोचादि ..	
धर्षणाय द्वौ योगौ ... ६२८		पित्तजे तिमिरे विद्युदादि-	
चूर्णः शुक्रहर्षणमजनम् ..		दीपितादि ... ६३१	
मुद्राधजनम्		कफेन तिमिरे स्निग्धशुक्लाव-	
हृष्टशुक्रहरा वार्तिः		लोकनादि	
वाक्कादिभिः शुक्रलेखनम् ..			

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
रक्तेन तिमिरे रक्ताभाधव-		लेहेन गारुत्मतचक्षुर्ला. ६३४	
लोकनाद्धि ... ६३१		संयुक्तत्रिफला तिमिरघ्नी ,,	
संसर्गसन्निपातेषु संकीर्ण-		तिमिरातुरस्य प्रायसभ० ६३५	
लक्षणवेदनादि ... ,,		चूर्णाजन सर्वतिमिरघ्नम् ,,	
नकुलांधस्य दिवाद्दृष्टात्रौ. ६३२		अंजनं तिमिरादिशान्तिहृत् ,,	
दिवादर्शने युक्तिः ... ,,		कफामयजिह्वर्णम् ... ,,	
उष्णविदग्धाख्या दृष्टिः ,,		सर्वाक्षिरोगेष्वंजनम् ,,	
अम्लेन विदग्धा दृष्टिः ,,		भास्करश्चूर्णो विशेषेण तिमि० ,,	
धूमरो नामरोगः ... ,,		अंजनं तिमिरांतकर द्वितीयो	
औपसर्गिकालिंगनाशः ,,		भास्करः ... ६३६	
दृष्टिमंडले सप्तविंशतिरो. ६३३		गरुडतुल्यनयनकरं तुल्यम् ,,	
अथ तिमिरप्रतिषेधा-		सीसशलाका तैमिर्यादिघ्नी ,,	
ध्यायः ॥ १३ ॥ ,,		नयनयोगृधतुल्यबलकरः ६३७	
तिमिरस्य शीघ्रमुपक्रमः ,,		भिन्नतारचक्षूरक्षकश्चूर्णः	
साधितघृतप्रस्थापनं		अजनविशेषादंधस्यापि दृष्टिः,,	
तिमिरापहम् ... ,,		अधानां दृष्टिप्रदा रसक्रिया ,,	
साधितपुराणघृतप्रस्थं काचा-		तिमिरेऽप्रतिसाराख्यमंजनम् ,,	
दिनाशकम् ... ,,		गुटिकास्तिमेरनाशिन्यः ,,	
घ्राणादिरोगचिद्भूतम् ,,		पण्माक्षिकयोगस्तिमिरहा ६३८	
तिमिरिणस्त्रिफलाघृतपानं ६३४		अशेषदृष्टिरोगहरं चूर्णाजन० ,,	
महात्रैफल सपिर्दृष्टि-		दृष्टिबलकारकं नस्यम् ,,	
विकारजित् ... ,,			

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
नेत्ररोगणः स्नेहादिभिरु-		नस्ये पक्वं घृतम् ...	६४०
एकम् ...	६३८	श्लेष्मोत्थतिमिरे घृतपानपूर्वक-	
इतः परं प्रतिदोषं साधनम् ,,		सिरान्यघादि ...	,,
नातजं तिमिरे कायपक्वाघृ० ,,		पक्वं तैलं नावनम् ...	,,
ऊर्ध्वज्वरज्वरोगादिनाशकं		दृग्वैमरयाय विमला-	
नस्यम् ...	,,	कोकिलाख्ये वर्ती	,,
तैलं नस्यं सर्वज्वरध्वरो. ६३९		तिमिरशुक्रहरा वर्तिः	,,
अजने वैयाघ्रादिबसा	,,	रक्तजे तिमिरे पित्तवदुपक०	,,
ज्वातोजनं तिमिरहरम्	,,	रक्तोत्थतिमिरनाशकम्. ६४१	
एव शमाभावे तर्पणम्	,,	संसर्गजे तिमिरे चिकित्सित०,,	
घृतविशेषः श्रेष्ठं तर्पणम्	,,	तत्र नावनमुखलेपौ	,,
अन्यतर्पणम् ...	,,	नावनशिरोवरत्योः साधित-	
तत्र आविदादीनां बसा क०,,		तैलम्... ..	,,
पुटपाकादियोजना...	,,	सर्वोत्थतिमिरे हितमंजनम्	,,
बातजे तिमिरे पीनसव-		सान्निपातिके तिमिरैऽजनम्	,,
त्रिरुहानुवासने	,,	काचे सिरारहिता पूर्वोक्ता	,,
पैतृजे तिमिरे सर्पिण्या० ६४०		अंजनं काचयापनम् ६४२	
समाक्षिकशर्करादिमिविरे०	,,	रात्र्यांध्ये श्रेष्ठमंजनम्	,,
नेत्रस्य शिशिरसेकलेपादयः,,		नक्तांध्यहृद्वर्तिः ...	,,
अंजने सारिवादिभिर्वर्त्यादि	,,	निशांध्यघ्नी वर्तिः ...	,,
तिमिराजित्सौवीरांजनादिक-		निशांध्ये हिता वर्तयः	,,
मंजनम् ...	,,	रात्र्यांध्ये परमंजनम्	,,

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
माहिषघ्नीहयकृद्भक्षणम् ६४२		आवर्तकीदृष्टिस्वरूपम् ६४४	
जीवत्याः पृष्ठवभक्षणादि ,,		राजीमदीस्वरूपम् ... ,,	
धूमराख्याम्लपित्तदाहे के० ,,		विषमास्वरूपम् ... ,,	
गोशकृदादिमिर्विषकांजनादि,,		चन्द्रकीस्वरूपम् ... ,,	
पक्वं घृतं नावनम् ... ६४३		छत्रकीस्वरूपम् ... ६४५	
क्षीरभवसर्पिस्तपेणादि ,,		असिराहादीनां नराणां	
चित्तादिमिस्तिमिररोगवद-		लिंगनाशव्यधो न ,,	
बलोकनम् ... ,,		दक्षिणाक्षिव्यधप्रकारः ,,	
तत्रौपधयोजनम् ... ,,		सुविद्वलक्षणादि ... ,,	
सूर्योपरागादिदर्शनोपहतदर्श-		सप्ताहं क्षवध्यादिनिषेधः ६४६	
नस्य लिङ्गहिमादितप०,,		शक्त्यनुसारेण लंघनादि ,,	
चक्षुरक्षाकरणं सहेतुकम् ,,		अतिसूक्ष्मादिदर्शननिषेधादि ,,	
त्रिफलादिकं नेत्ररक्षाकरम् ,,		शोफादीनामधिमेधस्य चोद्भू०	
ईक्षणस्य पर रक्षणमहिताशन-		रमागशमनाय सुखालेपः ,,	
निवृत्त्यादि ... ६४४		सर्वपयुततिलाः पूर्वगुणा ले०,,	
अथ लिङ्गनाशप्रतिषेधा-		आश्रोतनेऽजाक्षीर रुजादिह्, ,,	
ध्यायः ॥ १४ ॥ ,,		मधुकादिमिर्वाऽजाक्षीर ६४७	
कफोद्भवलिङ्गनाशस्य व्यधः,,		एवमप्यशांतौ सिरामोक्षादि ,,	
तत्र हेतुः ... ,,		विद्वनयने वर्तिः ... ,,	
कैष्किमकालेङ्गनाशे आनी-		विद्वनयने प्रसादजननं पिंडां०	
लता मदः ... ,,			

विषयः पृष्ठं.
अथ सर्वाक्षिरोगविज्ञा-
 नाध्यायः ॥ १५ ॥ ६४७
 नेत्रे वातेनाभिष्यन्दे लक्षणं ,,
 अधिमये कर्णनादादिः ६४८
 अधिमथाद्धताधिमथः ,,
 मन्यादिभ्यो वायुस्तीव्रव्यथा०
 अन्यतो वातादिपर्यये जिह्वाने०
 पित्ताभिष्यन्दलक्षणम् ,,
 अधिमंथलक्षणम् ... ,,
 कफजेभिष्यंदे जाल्यादिकम् ,,
 अधिमये कृष्णमंडलादि ६४९
 रक्तस्यदेन रक्ताक्षुराज्यादिकं
 नयनम् ... ,,
 मथलक्षणम् ... ,,
 संवऽधिमथाः संदाधिकव्यथाः
 शुष्काक्षिपाको रोगः ,,
 सशोफो नेत्ररोगः ,,
 अक्षिपाकात्प्राणव्यो रोगः ,,
 अम्लोपिताख्यः ... ६५०
 सर्वनेत्रगा रोगाः षोडश ,,
 एतेषु हताधिमथाक्षिपाकात्प्राण-
 एषां दृष्टिघ्नत्वे कालपरिमाणं,,

विषयः पृष्ठं.
अथ सर्वाक्षिरोगप्रतिषेधा-
 ध्यायः ॥ १६ ॥ ६५०
 संदेषु तीक्ष्णगडूषादिकर्तव्यं
 प्राग्रपे... .. ,,
 स्यदे दाहादिशाल्यै बिडालका-
 दिकरणम् ... ,,
 सद्यःप्रकुपिते नेत्रे चूर्णावगुंठनं
 चूर्णं नेत्रकोपजित् ... ६५१
 नेत्रे औषधधारणम् ,,
 सर्वदोषकुपिते चक्षुषि सेकः ,,
 शिशुपल्लवरसो नेत्रपीडाजित् ,,
 सक्तपिंडिका रोगहन्त्री ६५२
 मारुतजेभिष्यंदे आश्चोतनं ,,
 रक्तपित्तजस्यंदे कसेरुकादिरजः
 पुंड्रादिभिर्मूर्तीदाहादिहृत् ,,
 सूक्ष्मरजीकृतं ह्वेतरोभ्रं पित्ता-
 दिजित् ... ,,
 कफे नागरादिरस आश्चोतनं,,
 सान्निपातिकेभिष्यंदे आश्चो०
 शिरोवदनलेपादि ... ६५३
 तिमिरप्रतिषेधस्य पर्यालोचन-
 पूर्वकं चिकित्सितम् ,,

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
अयमेव विधिमथादिष्वपि ५३		व्याघ्रवादिकं शोफरूपम्. ६५५	
अशात्तौ भ्रुवरूपरि दाहः ,,		अम्लोषिते नेत्ररोगे पित्ताभि-	
बातादिरोगनाशिनी वृत्तिः ,,		व्यन्दनिकिसितम् ,,	
पित्तरक्तहृदतिः ... ,,		उत्किष्टादयोऽष्टादश रो० ६५६	
क्लेमादिरोगजिह्वतिः ,,		पित्ताक्षिरोगवतो वर्त्मनि. ६५७	
सर्वमिष्यंदोत्थरोगघ्नः पाशु-		पित्तानाशनः सेकः ... ,,	
पनाख्यो योगः ,,		पित्तेजनमौषधम् ... ,,	
घृदादिपाके घृतपानतर्पणादि		क्लेदकं हृदजनम् ... ,,	
तत्रांजनम् ... ६५४		हरीतकीकाथपिट्तगरादि-	
मेष्ठांजनम् ... ,,		पित्तघ्नम् ... ,,	
सशोफेषशोफे वा सिराव्य. ,,		संभवादिवर्तिः पित्तशुक्लहृत् ,,	
शूलहृत्सेकः ... ,,		पैष्ठ्यपक्ष्मशातघ्नमंजनम् ,,	
आश्चोतने काथः ... ,,		चूर्णः पित्तेषु रोमकारकः ,,	
घर्षादिहरसंधानप्रयोगः ,,		मषी पित्तानां रोपणार्थं श्रेष्ठा, ,,	
घृष्टं ताज्रादिबेदनाघ्नम् ,,		पित्तरोगिणः पुनः पुनर्वर्त्मान-	
ताम्रघृष्टं शंखं घर्षादिघ्नम् ,,		बलेखादिकम् ... ,,	
घृष्टोदुंबरफलं दाहादिजित् ,,		सस्वनेत्रस्त्राणि पुराणयवा-	
शिम्पुपल्लवरसः शोफाहा ६५५		दिकसेवनम् ... ,,	
सूक्तपालं घर्षादिजित् ,,		वेगसंरोधादिकवर्जनम् ,,	
स्तन्येनाश्चोतनम् ... ,,		सिराणां नेत्रदुष्टुसुष्टुकरत्वं ६५८	
गुटिका घर्षादिघ्नाः ... ,,		उपानदभ्यंजनादिसेवनम् ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
अथ कर्णरोगविज्ञानीया-		श्यावाख्याः ...	६६०
ध्यायः ॥ १७ ॥ ६५८		गल्लिकाख्यः ...	”
कृपिनवायुः कर्णविबरे शूल०,,		दुःखवर्धनसंज्ञः ...	६६१
मेत्तन दाहान्वितशूलादि ,,		लेह्याख्याः पिटिकाः	”
कफान्छिरादिगौरवादि ,,		एषां साध्यासाध्यत्वम्	”
पितरक्तात्कर्णशूलः ,,		अथ कर्णरोगप्रतिषेधा-	
समुदितदोषैः सशोफशू ६५९		ध्यायः ॥ १८ ॥	”
कर्णनादः ...	”	वातोद्भवे कर्णशूले मांस-	
उपेक्षितो वायुः कर्णनादकरो		भोजनादि ...	”
वा बाधियेकरः...	”	वातहरे गणे अम्लादिषु च	
प्रतीनाहसंज्ञको गदः	”	महालेहः ...	”
मूत्रशोफाख्यौ गदी	”	सचोरुजापहः लेहः	”
कफः पूतिकर्णकरः	”	अन्यलेहयोजना ...	”
शुमिकर्णकाख्यः ...	”	वातव्याधिप्रतिश्याय-	
कर्णांशः कर्णावुदे ...	”	विहितमत्र ...	६६२
कूचिकर्णसंज्ञः ...	६६०	शिरसा सह कानवर्जनादि	”
कर्णपिप्पली ...	”	पित्तशूले सिग्धस्य विरेच०	”
विदारिकाख्या ...	”	शूलादिघ्नं तैलम् ...	”
पानी शोषसंज्ञः ...	”	कर्णलेपनम् ...	”
तात्रिका ...	”	कफोत्थे वमनादि...	”
परिपोटसंज्ञः ...	”	कर्णपूरणे लशुनादिस्वरसः	”
उरपातसंज्ञः ...	”	पुटपाकरसः शूलजित्	”

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
बीजपूरादिरसेन पूरणा. ६६२		पूतीकर्णकृमिकर्णयोः कर्ण-	
सिद्धं तैलं पूरणे हितम् ,,		स्त्रावोक्तं चिकित्सि. ६६४	
रक्तजकर्णशूले पित्तवत्क. ६६३		कर्णविद्रधौ बमिपूर्वा विद्रधि-	
पके पूयवहे कर्णे घृमादि० ,,		क्रिया ... ६६५	
पिचुवातैभिः कर्णस्रोतःपूर० ,,		क्षतविद्रधौ पित्तोत्थकर्ण-	
एषशूलादिनिवर्तको विधिः ,,		शूलोक्तम् ... ,,	
तैलविशेषपूरणादास्त्रावनि० ,,		अशोर्बुदेषु नासाचिकि० ,,	
नादबाधिर्ययोर्वातशूलोक्त-		कर्णविदारिकायाः कर्ण-	
मौषधम् ... ,,		विद्रधिवत् ... ,,	
तैलं नावनादिभिर्नादादिघ्नम् ,,		पालीशोषे वातश्रोत्रशूलवन्न० ,,	
पक्वं तैलं पूरणाद्गुजादिजित् ,,		पालीनां पुष्टिकृत्पक् तैलम् ,,	
कर्णनादे संध्योत्थं तैलम् ६६४		पाचितं तैलं पालीपोषणवृद्धि०	
पक्वं तैलं पूरणात्सुकृच्छकंङ्का-		पालीछेदनादि ... ,,	
दिजित् ... ,,		परिपोटेऽप्येष एव विधिर्याप्ये ,,	
यदि कर्णां सुप्ताविव सदास्त्र-		उत्पाते शीतलेलेपः... ,,	
हरणम्... .. ,,		अभ्यञ्जने सिद्धतैलादि ,,	
कर्णयोः सशोफलेदयोर्नर-		उन्मथे सिद्धतैलाभ्यञ्जनादि ,,	
स्त्र बभनम् ... ,,		दुर्विद्धे पालीसेचनादि ६६६	
बालवृद्धचिरजातबाधिर्या-		परिलेहिकालेपनादि ,,	
णां वर्जनम् ... ,,		छिन्नं कर्णं चिकित्सा ,,	
प्रतिनाहे कर्णविशोभनादि ,,		कर्णरोगविधानम् ... ,,	
कट्फणैर्लेपनम् ... ,,		ह.रूढादिगुणं कर्णविवर्धनम् ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
कर्णवर्धनोऽभ्यंगः ...	६६७	पूतिनासालक्षणम् ...	६७०
नासासंधानम् ...	,,	पूतिनासालक्षणम् ...	,,
छिन्नोष्ठस्य नासासंधा. ६६८		पूयरक्तसंज्ञालक्षणम्	,,
अथ नासारोगविज्ञाना-		पुटकलक्षणम् ...	,,
ध्यायः ॥ १९ ॥	,,	दोषलिङ्गैरशौर्बुदज्ञानम्	,,
दोषा नासायां प्रतिश्यायजः,,		सर्वेष्वंशैरश्वर्बुदेषु कृच्छ्रादु-	
वातात्प्रतिश्याये मुखशोषा०,,		च्छसनादयः ...	,,
पित्तात्प्रतिश्याये तृष्णादयः,,		तेषां मध्ये दुष्टपीनसया ६७१	
कफात्प्रतिश्याये कासादयः,,		अथ नासारोगप्रतिषेधा-	
त्रिदोषजः प्रतिश्यायो वृद्धि-		ध्यायः ॥ २० ॥	,,
मांश्छातिमांश्च ...	,,	पीनसेषु ज्वेहनादि ...	,,
दुष्टं रक्तं प्रतिश्यायकृत् ६६९		पीनसादिहृद्दौषधम्	,,
दुष्टप्रतिश्यायलक्षणम्	,,	वसादियुक्तधूमपानम् ६७२	
प्रतिश्यायेषु पक्कलक्षणानि	,,	स्नानादित्यागः ...	,,
भृक्षक्षवाख्यः ...	,,	वातप्रतिश्याये साधितघृतपा.,,	
नासिकाशोषस्य लक्षणम्	,,	पित्तरक्तोत्थयोः शृतसर्पिष्पा.,,	
नासानाहाख्यः ...	,,	वैलं नावनम् ...	,,
घ्राणपाकाख्यः ... ६७०		कफजे लघनादि ...	,,
घ्राणस्त्रावाख्यः ...	,,	घृतादिभिः सान्निपातिक-	
नासाप्रवृद्धकफः पीनसा-		प्रतिश्यायजयः	,,
धिकरुकरः ...	,,	दुष्टपीनसे यक्ष्महरं कृमिहर चि.	
दीप्तिसंज्ञालक्षणम् ...	,,	नासया मुखेन वर्तिपानम्	,,

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
पुटकाख्ये तीक्ष्णैः प्रथम. ६७२		मेदसा तैलाभश्चयुक्तेद. ६७४	
नस्यं क्षवपुटं प्रणुत्... ६७३		क्षतजयोरसकृद्भेदनत्वादि ॥	
नासाशोषे बलातैलपानादि ॥		बातकफादोष्ठे जलार्बुदम् ॥	
नासापाकादौ पित्तप्लवचिकि० ॥		गडे गंडालजीनामकः ॥	
पूतिनासापीनसयोः कफ-		शीतदंतसंक्षो दाहनाश्च ६७५	
पीनसवदुपक्रमः ॥		दंतद्वेषे दंताः सखजः ॥	
बमनादि ... ॥		दंतभेदे दंतास्तोदादियुताः ॥	
पूतिनासापीनसयोर्नस्यम् ॥		चालाख्यो रोगः ... ॥	
पूचरक्ते नवे रक्तपीनसवचि०		करालाख्यो रोगः ... ॥	
अशौर्बुंदेषु घ्राणे वर्तिप्रवेशा ॥		अभिदंताख्यः ... ॥	
अथ मुखरोगविज्ञाना-		पूतिगंधाख्यः ... ॥	
ध्यायः ॥ २१ ॥ ॥		शर्कराख्यः ... ॥	
मुखरोगकारका दोषाः ॥		कपालिकाख्यः ... ॥	
खंडौष्ठलक्षणम् ... ६७४		द्वयावाख्यः ... ॥	
पचनादोष्ठकोपे ओष्ठयोः		प्रलूनाख्यः ... ॥	
स्तम्भत्वम् ... ॥		शीतादसंक्षकः ... ६७६	
पित्तातीक्ष्णासहनत्वादि ॥		उपकुशसंक्षः ... ॥	
कफेन शीतासहत्वादि ॥		दंतपुष्पुटसंक्षः ... ॥	
सन्निपातादोष्ठयोर्नानावर्ण-		दंतविद्रधिः ... ॥	
पिटिकावृत्तत्वादि ॥		सुषिरसंक्षः ... ॥	
रक्तोपसृष्टयोरुषिरसावत्वा. ॥		महासुषिराख्यः ... ॥	
मांसेन मांसपिंडोपमत्वादि ॥		अर्शमांसकः ... ॥	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
विदर्भाख्यः	... ६७६	कंठशालकः	... ६७८
पञ्च गतयः	... ६७७	वृन्दाख्यः	... ॥
वानदूषितजिह्वाया लक्षणम्	॥	तुंडिकेरिकाख्यः	... ॥
पेत्तदूषितजिह्वाया लक्षणम्	॥	गर्लाघाख्यः	... ॥
कफदूषितजिह्वाया लक्षणम्	॥	बलयाख्यः	... ॥
भलसाख्यः	... ॥	गिलायुकाख्यः	... ६७९
अर्धजिह्वाख्यः	... ॥	शतघ्नी	... ॥
उपजिह्वाख्यः	... ॥	गलविद्रधिः	... ॥
तालुपिटिकाः	... ॥	गलार्बुदम्	... ॥
गलशुंङकाख्यः	... ॥	गलगंडः	... ॥
तालुसंहतिः	... ॥	वातगलगंडः	... ॥
अर्बुदम्	... ॥	पित्तगलगंडः	... ॥
कच्छपाख्यः	... ॥	कफगलगंडः	... ॥
पु-पुटः	... ॥	मेदोगलगंडः	... ॥
पाकाख्यः	... ६७८	श्लेष्मगलगंडः	... ॥
तालुशोषः	... ॥	मुखपाकः	... ॥
रोहिणी	... ॥	ऊर्ध्वगदः	... ६८०
वातरोहिण्याः कार्यं	॥	पित्तजे मुखपाके दाहादि	॥
पित्तरुहिण्याः कार्यं	॥	रक्तजे पाके तद्वत्	... ॥
कफरोहिण्याः कार्यं	॥	कफजे पाके मधुरमुखात्वादि	॥
असृग्रोहिण्याः कार्यं	॥	कफोऽर्बुदकरः	... ॥
मन्निपातरोहिण्याः कार्यं	॥	मलैः सर्वलक्षणः	... ॥

विषयः	पृष्ठ.	विषयः	पृष्ठ.
दंतकाष्ठविद्धिषः पूतिवक्र. ६८०		गंडालज्याः शोफवदुप० ६८२	
पंचसप्ततिरामबाः ...	॥	शीतदंतस्य बालीविलेखनादि,,	
तेषां साध्यत्वादि ... ६८१		दंतभेदे हर्षे च वातघ्नक्रियादि,,	
अथ मुखरोगप्रतिषेधा-		प्रचलद्द्विजे गंडुषादि	॥
ध्यायः ॥ २२ ॥	॥	अधिदंतके कुमिदंतवन्धि०	॥
खंडोष्ठचिकित्सा ...	॥	दंतेभ्यः शर्कराहरणादि ६८३	
तैलमभ्यंजनम् ...	॥	कुमिदंतकस्य विस्त्रावादि	॥
साधितं तैलं नस्यम्...	॥	हिग्वादिचूर्णं दंते धृतं रजाहृत	
वातज ओष्ठकोपे पित्तुः	॥	सिद्धतैलगडूषधारणम्	॥
महासेहेन प्रतिसारणं वा	॥	एवमप्यज्ञातपीडदंतस्यो-	
वातौष्ठस्य स्वेदः ...	॥	द्धरणादि ...	॥
तत्र खंडौष्ठोक्तनस्यादि	॥	ततः पक्वतैलं नस्यम्	॥
पित्तज ओष्ठकोपे जलौकोमी		कृशादीनां दंतोद्धरणनिषेधादि	
रक्तस्रावः ...	॥	विस्त्रावितास्ते शीतादेः	
पित्तोरथे रोध्रादिभिः प्रतिसारणं		प्रतिसारणादि ...	॥
सिद्धं घृतमभ्यंजने	॥	उपकुशे दंतमांसस्वेदादि ६८४	
पित्ताभिधातजयोः पित्त-		दंतपुष्पुटके स्वेदादि	॥
विद्रधिबद्ध क्रिया	॥	दंतविद्रधौ कवरुलेपनादि	॥
शोणितजेऽपीदमेव ...	॥	सौषिरच्छिन्नलिखितयोः	
कफोत्तर ओष्ठे प्रतिसार. ६८२		प्रतिसारणादि ...	॥
मेदोजौष्ठकोपे स्वेदादि	॥	अधिमांसके छेदनादि	॥
जलबुंदे घर्षणादि ...	॥	विद्रभे दंतमूलच्छेदनादि ६८५	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
विरेकादिना शोधनादि ६८५		रक्तजां प्रत्याख्याय पित्तजाया	
वातोश्चकटकेषु वातौष्ठकोपोक्तं		बोपक्रमः ... ६८७	
चिकित्सितम् ... ,,		कफोत्थायाः प्रतिसारणादि ,,	
पित्तजातेषु जिह्वाकटकेषु प्रति-		बुंदादिषु कफरोहिणीवच्चि० ,,	
सारणादि ... ,,		विद्रवौ स्त्रावादि ... ,,	
कफोत्थेष्वपि प्रतिसारणादि ,,		वातोद्भवगलगण्डे स्वेदादि ,,	
नवे जिह्वालसे यष एवोपक्रमः		गलगण्डिनः पक्ततैलपानम् ,,	
अपिजिह्वायां छेदनादि ,,		कफोत्थेऽप्येतत् ... ,,	
उपजिह्वायां परिस्रावादि ,,		कफजे गलगण्डे लेपः ,,	
शुद्धिकायां नस्यादि... ,,		क्षारपानादि... .. ६८८	
वृद्धगलगुण्डिकायां छेदनादि ,,		मेदोभवे गलगण्डे सिराम्यधः,,	
सम्यक्छिन्नायां वर्षणम् ६८६		अशांतौ पाटनादि ... ,,	
संघाते पुष्पुटके कच्छपे		मुखपाकेषु मुखधावना-	
विलेखनादि ... ,,		स्निफलादयः ... ,,	
अपके तालुपाके वर्षणादि ,,		अनिष्ठान्मुखपाके प्रतिसारणादि	
पके तालुपाके प्रतिसारणादि,,		पित्तास्ते पित्तरक्तघ्नो विधिः	
तालुशोषे सर्पियोजनादि ,,		कफे च कफहृत् ,,	
कंठरोगेषु रक्तमोक्षादि ,,		पिटिकानां लेखनम् ,,	
अत्र प्रतिसारणम् ... ,,		सन्निपाते मुखपाके यथादोषो-	
रजा शोफघ्नो लेपः ,,		दयं चिकित्सितम् ,,	
वातजरोहिण्याः स्वेदादि ,,		नवेऽर्बुदे प्रतिसारणादि ,,	
पित्तजरोहिण्या विस्रावा. ६८७		पूतिमुखे वमिते वीक्षणधूमादि	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
गुटिकाः कंठादिरोगघ्नाः ६८९		मुखदंतारोगाणां भोजना. ६९३	
पक्वं तैलं श्यानादिभिः सर्व-		मुखरोगेषु द्रागुपक्रमः ॥	
रोगजित् ... ॥		अथ शिरोरोगविज्ञाना-	
मुखस्य प्रपुष्पादादिभिरु. ६९०		ध्यायः ॥ २३ ॥ ॥	
विपक्वं तैलं सर्वमुखरोगहृत् ॥		धूमादिभिः शिरोरोगजननम् ॥	
सर्वमुखरोगहरा गुटिकाः ६९१		घातकोपोत्थे शंखनिस्तोदादि ॥	
पक्वं तैलं सर्वमुखरोगघ्नम् ॥		शिरसोऽर्धे त्वर्थावमेदकः ६९४	
गुटिकादि द्विजदाढ्यकृत् ॥		कफजे शिरोमितापेऽरुच्यादयः	
कषायकफवल्ग्वहो मुखरोगघ्नः ॥		रक्तोद्भवे पित्ताधिकरुजः ६९५	
दंतमांसास्त्रादीनां चूर्णो वर्ष-		सन्निपातजे सर्वलक्षणः ॥	
णेन नाशनः ... ॥		संकीर्णैराहारमूर्ध्नि कृमयः ॥	
मुखविकारे कालकाख्यशूर्णः ॥		वाताधिका दोषाः शिरः-	
दंताद्यामवे पीतकाख्यः ६९२		कंपाख्यजनकाः ॥	
गलरोगघ्नी गुटिका ॥		पित्तप्रधानैर्वाताधिः शोफोऽ-	
पद्माविशेषलक्षणं रोगघ्नम् ॥		तिदाहादयश्च ... ॥	
मुखपाकहरः काशः ॥		पित्तानुरुजः सस्पंदनरुक्तरः ॥	
कषायो मुखगदघ्नः ... ॥		दशैते मूर्धगताः ... ६९६	
कषितो रसो वक्त्रपाकादिघ्नः ॥		कपाले नव रोगाः ... ॥	
पटोलादीनां पृथगेवं कल्पना ॥		कपाले पबने दुष्टे उपशीर्षका ॥	
द्विजदाढ्यकृद्द्रव्यैः ... ६९३		कपाले पिटिकाः ... ॥	
मुखादिगदेषु पुनःपुनः रक्तं		कफवाताध्यां दारुणकम् ॥	
काबशिरसोर्विरेकादिस्तम् ॥		श्नान्नुत्तसंशम् ... ॥	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
खलतिः ६९६		रक्तजेऽप्येतत् ... ६९८	
वातादिभिः खलतेर्नानावर्णाः,		श्लेष्मणः शिरोमितापे वम० ,,	
शिरसि पलितस्य कारणं ६९७		कुमिजे शोणितनस्यादि ,,	
पलितस्यापि नानागुणवर्णाः ,,		साधितसर्वपतैलादिनस्यम् ,,	
शिरोरुजोरथं पलितं विवर्णं ,,		नस्ये कुमिजिषोजना ६९९	
सन्निपातोत्थाः खलत्वादयोऽ-		नस्यद्रव्यैर्धूमः ... ,,	
साध्याः ... ,,		अत्र रक्तनिर्हरणं न ,,	
पलितानि सायनापेक्षाणि ,,		कंप्ते दाहं विना वाताभि-	
अथ शिरोरोगप्रतिषेधा-		तापोक्तो विधिः १ ... ,,	
ध्यायः ॥ २४ ॥ ,,		उपशीर्षके नवे वातव्याधिनि०	
पवनजे शिरोमितापे वात-		पक्षे विद्रधिबत्कर्म ... ,,	
व्याधिनिकित्सितम् ,,		आमादौ यथास्वम् ... ,,	
अभ्यक्तशिरसो रात्रौ घृतपा. ,,		अरुणिकायां रक्तविस्रावादि ,,	
पत्रं घृतं नस्यम् ... ,,		अरुणिकालेपनं कंडूादि हितं ,,	
सशर्करघृतं पानम् ... ६९८		मालत्वादिप्रसाधिततैलाभ्यंगः,	
सर्वमूर्धरुजाग्रं नस्यम् ,,		अशांती वमनादि ... ,,	
पित्तासृगुत्थे सर्पिरादि ,,		दारुणके सिरान्वधादि ,,	
अर्धावमेदकेऽप्येषा म्रित्या ,,		इन्द्रजुप्ते सिरान्वधादि ७००	
तत्र नस्यादि ... ,,		तैलाक्ता हस्तिदंतमयी औष०,,	
सूर्यावतेऽप्येष उपक्रमः ,,		सितरोमोद्गमे मेषविषाणमयी. ,,	
पित्तोत्थे शिरोमितापे सिरा-		खलत्वादिषु शोथितस्य नस्या.,,	
मोक्षादि ... ,,		तैल नस्यम् ... ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
पलितांतकरं नम्यम्...	७०१	पित्तेन पीतादिगुणः	७०४
तैलकुडवो नस्यम् ...	”	कफेन कङ्कयुतादिगुणः	”
दुग्धिकाकरवीरकौ पलितघ्नौ	”	रक्तेन विद्रुमलोहितादिगुणः	”
इन्द्रजित्तवलीषु वक्रस्य लेपः	”	संसर्गात्संसर्गरूपो गुणः	”
केशरंजन शिरःप्रलेपनम्	”	शुद्धव्रणलक्षणम् ...	”
केशसंवर्धनानि मांसादीनि	”	त्वगादिषु व्रणाभयेषूत्तरोत्तरं	
पलितै चूर्णादिकम्	”	दुःसाध्यत्वम् ...	”
यवागूः पलितघ्नी ...	”	सुसाध्यलक्षणम् ...	”
शिरोरोगघ्न सिद्धं तैलम्	”	लक्ष्यादिषु कृच्छ्रसाध्यः	”
नस्यं सर्वजन्तुर्वरोगजित्	”	फेनादिबहा व्रणा दुःसा. ७०५	
मायूराख्यं घृतं सर्वजन्तुर्व-		असाध्याः ...	”
रोगजित् ... ७०२		साध्यस्याप्यसाध्यत्वम्	”
महामायूरं वंघ्यामुतप्रदम्	”	रोहस्य लक्षणम् ...	”
मूषितकादिभिरेव कल्पना	”	व्रणे शोधनादि ...	”
रोगाणां शीघ्रं जयः कार्यः ७०३		शोफावस्वस्य शीतोपचारः	”
उत्तमांगस्य यत्नेन रक्षणम्	”	शोफव्रणयोरसहरणम्	”
अथ व्रणविज्ञानीयप्रति-		पुनःपुनः स्त्राविते लेपा. ७०६	
वेधाध्यायः ॥२५॥	”	शोफनिर्वापणः प्रदेहः	”
व्रणस्य द्वैविध्यम् ...	”	दाहव्रजान्नास्तिकाः	”
दुष्टव्रणकृतिवेदनम्...	”	मंदरूक्षशोफस्य स्वेदादि	”
स पंचदशधा ...	”	एवं विख्याभावे उपनादादि	”
भारताच्छ्रवादिगुणः	”	उपनादे सत्पुषिका	”

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
मुपके प्रथिते च शोके दा. ७०६		तैलं रोपणम् ...	७०८
गुग्गुल्वादि पक्कशोफवि. ७०७		व्रणानां चूर्णमिष्टम्...	७०९
पूयगर्भादीनां पीडनम् ,,		त्वग्ग्राहकश्चिर्णाः ...	,,
लेपविशेषस्य समुपेक्षादि ,,		त्वग्विशुद्धिकरो लेपः ,,	
कलायादयः प्रपीडनम् ,,		सवर्णकरो लेपः...	,,
अतिदुष्टव्रणेषु सुरसारगन्धादि		रोमोद्भवकरो लेपः...	,,
व्रणक्षालने क्वाथः ...	,,	व्रणिनः शस्त्रकर्मोक्तं पथ्यादि,,	
व्रणशोधनो लेपः ...	,,	वाताधिकादौ वातघ्नादि	,,
वर्त्या व्रणविशोधनम्	,,	एवं व्रणे यथास्वं योजना	,,
वाताभिभूतानां यवादिभिर्धूपः		साध्यसर्पिषा व्रणविशोधनादि	
पित्तादिकानां निर्वापणम्	,,	अथ सद्योव्रणप्रतिषेधा-	
गंभीरव्रणे उत्सादनादि	,,	ध्यायः ॥ २६ ॥ ७१०	
व्रणानां जातीमुकुलादि-		व्रणंजुष्टमंगमष्टधा ...	,,
मिश्रत्सादनादि ७०८		तेषां लक्षणानि ...	,,
उत्सन्नमांसादिव्रणानां शोधः,,		सद्योव्रणस्य सेचनादि	,,
व्रणविशेषा अग्निकर्मणा शोध्यः		क्षतोष्मणः शान्तये लेपादयः,,	
अश्वगंधादिकं व्रणरोपणम्	,,	सद्योव्रणेष्वायतेषु सद्यतमाक्षिकं	
व्रणानां तिलकल्कः संरोहणं	,,	ससंरमेषु शोधनम्...	,,
तिलकल्कः सर्वरोगजित्	,,	घृष्टे विदलिते च पूर्वोक्तं ७११	
तिलकल्कबद्ध यवकल्कः	,,	विक्षते स्नेहपानादिकं वातघ्नौ-	
सास्रपित्तादिव्रणानां घृतेन		बधसाधितम् ...	,,
रोपणादि ...	,,	सप्ताहदूर्ध्वं व्रणप्रतिषेधोक्तं	,,

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
घृष्टे व्रणे पीडोपशमादि ७११		पक्काशयस्त्रे सशूलगौर ०७१३	
भवकृत्ते, कल्कादीनि ,,		अभिज्ञाशयस्त्रापि लोहितेन पू.	
विच्छिन्नप्रविलविनोः सीवना.		अंतर्लोहितादेर्वर्बनम् ,,	
स्फुटितं लोचनमसाध्यमस्फुटे		आमाशयस्त्रे रक्ते वमनादि ,,	
चिकित्सा ... ,,		अन्नभक्षणप्रकारः ... ७१४	
पक्वं घृते सर्वनेत्राभिघातजिह्वे,		भिन्नकोष्ठस्य रुधिरपानम् ,,	
गलपीडावसजे नेत्रे वमनादयः		कोष्ठमेदस्य द्वैविध्यादि ,,	
कर्णे स्थानाद्भृष्टे सीवनादि ,,		कोष्ठे भिक्षेपि जीवनाईस्य लक्ष.	
छिन्नकृकाटिकासीवनं ७१२		अंत्रप्रवेशे मतम् ... ,,	
अन्नाजेन घृतेन परिषेकादि ,,		अंत्रप्रवेशनप्रकारः... ,,	
शाखासु हस्तस्य सीवनादि ,,		यथास्थानस्थिते व्रणसी. ७१५	
विर्कविमुक्तस्य सीवनादि ,,		जठरान्मेदसो वर्तिनिर्गमने	
वृषणयो रोषणं पक्वं तैलम् ,,		कर्तव्यप्रकारः ... ,,	
निःशेषेण च्छिन्नशाखादहना०		सद्योव्रणेषु तैलं रोषणम् ,,	
शिरसः शल्ये निपतिते बाल-		गूढप्रहारेणामिहतादौ वात-	
वर्तिप्रवेशादि ... ,,		रक्तहरणादिकम् ,,	
अंगाच्छल्ये हृतव्रणे स्नेहवर्ति ,,		विभिष्टदेहादिकस्य तैल-	
दूरावगाढादिगुणानां तैलेन		द्रोण्यां वासः ... ,,	
सेचनम् ... ७१३		अथ अंगप्रतिषेधा-	
भिन्नकोष्ठे रक्तेन पूणे मूर्च्छायाः		ध्यायः ॥ २७ ॥ ७१६	
आमाशयस्त्रे रुधिरं शूलेन		अंगस्य द्विप्रकारत्वादि ,,	
विशसनम् ... ,,		दुःसाध्यास्त्रीनि ... ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
'कटिसंबंधिभिन्नकपालादि		भग्नसंधीनां विमोक्षे वि. ७१८	
वर्जनम् ... ७१६		चिरविमुक्तसंधीनां ले० ७१९	
असंश्लिष्टकपालललाटादि वर्य्य		असंधिभग्ने रूढे च प्रकारः ,,	
दुर्न्यासादिना विक्रियागत-		भग्नस्य पाको न जायते तथा	
विवर्जनादि ... ,,		यतनीयम् ... ,,	
नवा दुःसाध्यानि ... ७१७		भग्नस्य वातव्याधिकृतकैह-	
भगे क्रियाप्रकारः ... ,,		योजना... .. ,,	
मध्यमप्रकारेण बंधनम् ,,		भग्नस्य मात्रादिभिरुपक्रमः ,,	
ऋतुविशेषे मोचनकालः ,,		भग्नस्य रूक्षलवणाद्याहारनि. ,,	
भग्नसंधितस्य सेचनम् ,,		गंधतैलं वातपित्तजित् ७२०	
अवस्थाविश्लेषेण चक्रतैला-		अथ भगंदरप्रतिषेधा-	
द्यवचारः ... ,,		ध्यायः ॥ २८ ॥ ,,	
सुशीतलसेकादि ... ७१८		भगंदरलक्षणम् ... ,,	
भग्ननरस्य गृष्टिक्षीरादिपानम् ,,		तस्य क्रिया ... ७२१	
सव्रणस्य भग्नस्य व्रणप्रति-		स चाष्टधा... .. ,,	
सारणम् ... ,,		अपक्वशोफस्य पिटिकासंज्ञा	
व्रणसंधानम् ... ,,		पक्वशोफस्य भगंदर इति ,,	
तत्रावचूर्णनम् ... ,,		भगंदरकरपिटिकालक्षणम् ,,	
साध्योऽसाध्यो व्रणः ,,		पवनाच्छवावादिगुणा पिटि० ,,	
संधेः स्वेद्यकालः ... ,,		पित्तादुद्गृहीतेवोच्छ्रिता	
कट्यादिमग्नानां कपाटे		रागादिगुणान्विता च ,,	
स्थित्यादि ... ,,		कफात्सिरादिगुणाः ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
वातपित्तोत्था श्यावादिगु. ७२१		अशोभगंदरेऽर्शःप्रतिता. ७२३	
रूध्रपवनात्पादुरादिगुणा ,,		क्षतजे चिकित्सा ... ,,	
सर्वदोषैः पादांगुष्ठतुल्या ,,		बहुच्छिद्रे भगंदरे गोतीर्थकं ,,	
ताः प्रमादात्पक्वा व्रणाः ७२२		गोतीर्थकादीनां लक्षण ७२४	
वातजपिटिका शतपोनक-		सर्वव्रणानामग्निना दाहः ,,	
संशो भगंदरः ,,		भगंदरिणः कोष्ठशुद्धौ यत्नः ,,	
पित्तजो भगंदर उष्ट्रग्रीवाख्यः ,,		व्रणे लेपः ... .. ,,	
कफोत्थः परिस्रावी ,,		तत्राभ्यंगार्थं तैलम्... ,,	
वातपित्तोत्थः परिक्षेपी ,,		भगंदरादिग्रं तैलम्... ,,	
वातकफाट्टजुसंज्ञः ... ,,		कुम्भ्यादि व्रणेषु ... ,,	
अशोभगंदरः ... ,,		पिटिकादिजिदौषधम् ७२५	
सज्जिपातोत्थः शंबुकावर्तसंज्ञः ,,		स्वायंभुवगुग्गुलुः कुष्ठघ्नः ,,	
ऊन्मार्गी ... .. ,,		वातरोगजिदौषधम् ,,	
तेषु व्रणनिषेधतो रुगादिवेद. ,,		तुल्यमाहिषाख्यमाक्षिकं कुष्ठा०	
तत्र साध्यासाध्यप्रकारः ७२३		अन्येषु यथायोगमुपक्रमः ,,	
यथा पिटिका पाकं न याति		भगंदरे रुढेपि वर्ष वर्षाधिकं	
तथा यत्नः ... ,,		वा तुरगादिपृष्ठगमनादि-	
पाके तु तस्या जवाङ्गमुत्तवा-		कवर्जनम् ... ७२६	
भवलोकनम् ... ,,		अथ ग्रंथबुद्धौपदार्थ-	
अंतर्मुखस्य श्लेष्णे पाटनादि,,		नाडीविज्ञानाध्यायः ॥ २९ ॥	
शतपोनकस्य पाटनप्रकारः ,,		ग्रथिलक्षणम् ... ,,	
परिक्षेपिणि क्षारसूत्रकैः सा० ,,		नव ग्रंथयः ... ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
वातादायामादिगुणः अ. ७२६		नाडी त्रिसंख्या चतुर्थी ७२९	
पित्तेन दाहयुतः ...	॥	वातात् सङ्गनादिगुणा	॥
कफेन नीरुजादिगुणः	॥	पित्तात्तृडादिकृत ...	॥
दोषैर्दुष्टे क्लोहिते ग्रंथिः	॥	कफादनपिच्छिलसंज्ञावादियु.	
दूषितमांसेन क्षिग्धादिगुण-		सर्वैः सर्वाकुतेरत्यागः	॥
युतो ग्रंथिः ... ७२७		नाडीकारकं शून्यम् ७३०	
मेदोग्रंथिः क्षिग्धादिगुणः	॥	अथ ग्रंथ्यबुंदक्षीपदा-	
अस्थिमंगाभिघातेनास्थिग्रंथिः.		पचीनाडीप्रतिषेधा-	
सिरासंज्ञो नीरुजो ग्रंथिः	॥	ध्यायः ॥ ३० ॥	॥
कं.कूमान् जगग्रंथिः	॥	अपकग्रंथिषु शोफवक्षिकि०	॥
ग्रंथयः साध्यासाध्याः	॥	शुद्धिकामस्य कौहादि	॥
अबुंदस्य षट्प्रकारलक्षणं ७२८		ग्रंथेः स्वेशादि ... ७३१	
शोणितानुंदलक्षणम्	॥	एवमप्यपकस्य छेदादि	॥
तेषु साध्यासाध्यविचारः	॥	ग्रंथेः पाटनम् ...	॥
श्लोपदलक्षणम् ...	॥	मेदोजेऽपि ग्रंथावेतत्	॥
वातात्परिपोटयुतं श्लोपदम्	॥	सिराग्रंथौ चिकित्सितम्	॥
पित्तात्पीतं दाहज्वरयुतं च	॥	अबुंदे यथास्त्वं ग्रंथिवत्क्रिया	॥
वर्षातिक्रांतादेः श्लोपदत्वा.	॥	पैत्ते पित्तजिच्चिकित्सितम्	॥
करादिष्वपि श्लोपदमित्यपि मतं		कफजे सिराव्यधादि	॥
गंडमालोत्पत्तिः ... ७२९		अपच्यां चिकित्सितम्	॥
ज्वरादियुतगंडमालात्यागः	॥	आमग्रंथीर्नी लेपनादि ७३२	
अथ नाडीविज्ञानम्	॥	लेपप्रकारः ...	॥

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
पाकोन्मुखग्रंथीजां जय. ७३२		अथ क्षुद्ररोगविज्ञाना-	
गंडमालाचिकित्सितम्	,,	ध्यायः ॥ ३१ ॥ ७३५	
अपचीनाशक तैलम्	,,	बालानामजगल्लिका पिटिका	,,
सर्षपतैलं पक्वं कुष्ठादि० ७३३		वातकफाभ्यां यवप्रख्या	,,
तैलविशेषोऽपचीनाशकः	,,	अथयः पत्र वा षड्वा	,,
दुष्टारः प्रभृतिनाशकं नस्यादि,	,,	कर्णसंबन्धि पनसिकाख्या	,,
नस्यादौ हितं तैलम्	,,	पापाणगर्दभः शोकः	,,
लेपने हिततैलप्रकारः	,,	मुखद्रुषिकाः पिटिकाः	,,
एवमप्यशांतौ दाहप्रकारः	,,	पञ्चकंदकाः ... ७३६	
अग्निहरणे निमिसुनिमतम्	,,	पित्तेन पिटिका विवृताख्या	,,
प्रतद्विषये सुशुनमतम्	,,	ममूरिकाः पिटिकाः	,,
अपरमतम् ... ७३४		विस्फोटसंज्ञाः स्फोटाः	,,
वातनाडीपाटनादि...	,,	वातपित्ताभ्यां विद्धा पिटिका,	,,
पित्तनाडीपाटनादि...	,,	ताभ्यामेव च गर्दभीसंज्ञा	,,
रूग्णिकीचिकित्सितम्	,,	कक्षासन्नदेशेष्वनिलाद्गर्द-	
शूलजालेपनम् ...	,,	भीसंज्ञा कक्षा ...	,,
छेदनाहंया दारणम्	,,	पित्तात्पिटिकाः ...	,,
नाडीषु जगत्साधनादि	,,	गंधनाम्नी पिटिका...	,,
नाडीजगद्वेपः ...	,,	राजिक्यासंज्ञाः ...	,,
नाडीमः करकः ...	,,	जालगर्दभः ...	,,
कल्काभ्यां चूर्णवर्तिभिर्गतिना.		अग्निरोहिणी ...	,,
		जन्तुण ऊर्ध्वं त्रिदोषनैरिवेष्टि०	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
विदारीसंज्ञा पिटिका	७३७	यवप्रख्यायाः स्वेदनादि ७३९	
शर्कराबुंदसंज्ञको ग्रंथिः	,,	पापाणगर्दभं यावदेष विधिः,,	
वल्मीकाख्यस्त्रिदोषजः	,,	मुखदूषिके रोधादिप्रलेपादि,,	
कदर नाम ग्रंथिः ...	,,	पञ्चकंटके निंबाबुना वमनादि,,	
रुद्रगुदो रोगः ...	,,	विवृतादीनां पित्तसीसर्पवन्धि०	
अक्षतरोगः ...	,,	जालगर्दभस्य लंघनादि,,	
कुनकाख्यः ...	,,	विदारिकाया रक्ते स्मृते कफ-	
अलसनामको रोगः	,,	ग्रंथिवच्चिकित्सा,,	
तिलकाख्यः ...	,,	शर्कराबुंदे भेदोबुंदक्रिया,,	
ते उज्जता मषाख्याः ७३८		हस्तपादे च जातवल्मीकवर्जनं	
मषेभ्य उज्जताश्चर्मकीलाः	,,	इतरस्य लेपः ...,,	
तथाविधो जतुमणिः	,,	पके तु दुष्टमांसादिशोष. ७४०	
लांछनम् ...	,,	कदरस्योत्कर्तनादि ...,,	
मुखे दंभामवर्णमंडलाकारव्यंग.		विम्बस्य विरेकादिपूर्वकं शस्त्र०	
वक्रादन्यत्र नीलिका	,,	दुष्टस्यापि नखस्यैवमेव,,	
व्यंगं वातादिभिर्मिज्जलक्षुणं	,,	अलसे तु चरणयोर्लेपः,,	
प्रसुप्तिः ...	,,	तिलकालकमषाणां दहनम्,,	
खत्को/कोठां ...	,,	चर्मकीलजतुमण्योरुकृत्य दाहः	
क्षुद्ररोगाः षट्त्रिंशद्	,,	लाछनादिषु सिराव्यधादि,,	
अथ क्षुद्ररोगप्रतिषेधा-		व्यंगादिषु लेपादि ...,,	
ध्यायः ॥ ३२ ॥ ७३९		व्यंगहरो लेपः ...,,	
अजगल्लिकाया अलांकोमिर्वि०		जीरकादयो लेपे प्रयुक्तव्यंगमः	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
तत्र लेपाः । ... ७४०		गुह्यस्य सर्षपिकापिटिकाः ७४४	
सवर्णकरो लेपः ... ७४१		अवमंथः ... ७४१	
पद्मसदृशमुखकरमुद्रतंनम् ,,		रक्तपित्तोद्भवा कुंभीका ,,	
प्रभिरेवाभ्यंगः ... ,,		मेहवदत्रालजी ... ,,	
नीलिकादिमोऽभ्यंगः ,,		पित्तरक्तजोत्तमाख्या मेदूपि० ,,	
नीलिकादिम नस्यम् ७४२		पुष्करिका पिटिका ... ,,	
व्यंगादिनाशकरमौषधम् ,,		संव्यूढपिटिका ... ,,	
नावने मार्कवस्वरसादीनि ,,		अष्टीलिका ... ,,	
प्रसुप्तौ वातकुष्ठविहितादि ,,		सकफचर्मनिवृत्तसंशम् ,,	
उत्कोठकोठयोः कफपित्तोक्तं ,,		अवपाटिकाचर्म ... ,,	
अथ गुह्यरोगविज्ञा-		निरुद्धमणिसञ्ज्ञो रोगः ,,	
नाध्यायः ॥ ३३ ॥ ,,		स्पृशहानिसंज्ञा ... ७४५	
उपदशाद्यामयास्त्रयोविंशति ,,		शतपोनकः ... ,,	
उपदंशः पंचधा ... ७४३		त्वक्पाकाख्यः ... ,,	
वातेनोपदंशे मेदूक्षोफः ,,		मांसपाकाख्यः ... ,,	
पित्तेन पक्वोदुवरवच्छ्रयथुः ,,		रक्तावुदं ... ,,	
श्लेष्मणा श्रयथुः कठिनादिगुणः		मांसावुदं विद्रधिश्च ,,	
लोहितेन कृष्णस्फोटसमवादि,,		तिलकालकाः ... ,,	
सर्वदोषजे सर्वलिङ्गं मुष्कश्चय.		मासादिचतुर्णां त्यागः शेषाणा-	
रक्तोद्भवसन्निपातजौ क्रमेण		रूपक्रमः ... ,,	
याप्यमृत्युहेतु ... ,,		दुष्टादारादेर्योर्नेविंशतिर्व्याप०	
मांसकीलका अनुपेक्षणीयाः ,,			

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
योनेर्वातिकी व्यापत्	७४५	अथ गुह्यरोगप्रतिषेधा-	
संव श्वथुयुताऽतिचरणा	७४६	ध्यायः ॥ ३४ ॥ ७४८	
प्राक्चरणा	...	नव्योपदंशे लिङ्गमध्ये सिराव्य.	
उदावृत्ताख्या व्यापत्	...	क्षालने काथः	...
जातघ्नी व्यापत्	...	उपदंशत्रणहरो लेपः	...
अतर्मुक्ती	...	तत्र रोपणम्	...
सूचीमुक्ती	...	प्रतिदोषं शोफवधिकि० ७४९	
शुष्कसंज्ञा	...	पाकाभावे त्वतियत्नः	...
वामिनी	...	छिन्नदग्धाशंसामुपदंशवत्कि.	...
धंदसंज्ञा	...	सर्पपिकानां लेखनादि	...
महायोनिः	...	अवमंथेऽप्येतच्चिकित्सितादि	...
पत्तिकी व्यापत्	...	कुम्भिकायां लोहितमोक्षणादि	...
रक्तयोन्याख्या	...	अलज्यामेष एवोपक्रमः	...
श्लेष्मिकी व्यापत्	...	उत्तमाख्यपिटिकायाश्छेदनादि	
लोहितक्षयाख्या	...	पुष्करव्यूहयोः पित्तविसर्पचि०	
परिप्लुताख्या	...	त्वक्पाकस्पर्शहान्योः सेचनं	...
उपप्लुता व्यापत्	...	मृदितस्य बलातैलेन सेचनादि	
विप्लुताख्या	...	अष्टोलिकाया रक्ते हृते श्लेष्म-	
कर्णिनी	...	ग्रंथिवदुपक्रमः...	...
सात्रिपातिकी व्यापत्	...	निवृत्तसंज्ञस्याभ्यञ्जनादि	...
गर्भाऽनादाने कारणम्	...	अवपाख्यामयमेव क्रमः ७५०	
		निरुद्धाख्ये नाडीलेपनादि	...

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
ग्रंथितसंज्ञस्य स्वेदादि ७५०		यवाग्रादिकशीलनादि ७५१	
शतपोनकस्य लेखनादि ,,		पंचिष्ठल्ये विशदत्वकुक्ष्णः ,,	
शोणितार्बुदे रक्तविद्रुधिवच्चि०		चूर्णो दुर्गंधादिषु स्तम्भनम् ,,	
सर्वेषु यथावस्यं त्रणोपचारः ,,		काथो दुर्गंधादां परिषेकः ,,	
योनिरोगे प्रायेण वातचि० ,,		योनिदुःखकर वेसवारधा ७५४	
तत्र हेतुः ... .. ,,		दुर्गंधयोनीनां काथादि ,,	
तस्याः स्त्रियो बलातैलपानादि,,		श्लेष्मलानां योनीनां वस्तयः ,,	
बमनादीनि कर्माणि ,,		सन्निपातोत्थायाः साधारणकर्म	
पक्रष्टतं योनिवातविकार. ७५१		एवं शुद्धयोनिषु गर्भधारणम्,,	
योनिपार्श्वार्तिश्लमकमौषधम् ,,		पुरुषस्य दुष्टशुक्रं परीक्ष्योपक्रमः	
वृषकादिपानम् ... .. ,,		घृतं योनिशुक्रप्रदोषेषु शस्तम्,,	
राक्षादिभिः शृतं पथः शूलघ्नं,,		अथ विषप्रतिषेधा-	
योनीं परिषेचनम् ... .. ,,		ध्यायः ॥ ३५ ॥ ७५५	
रुजाघ्नः पिचुः ... .. ,,		विषस्य प्रागुत्पत्तिदर्शनम् ,,	
पित्तज्वोनीनां शीतलकि० ,,		स्थिरविष कंदेषु वीर्यातिकृत-	
लेहो योन्वादिदोषघ्नः ७५२		फले तु किञ्चिद्व्यूनम् ,,	
पित्तरोगाणां क्षीर सर्पिर्वा हि.,,		सर्पलूनादिदंशेषु दारुणं जंगमं,,	
सिद्धघृतं वातरोगघ्नं गर्भधारकं.		स्वावर जंगमं चाकृत्रिमं गर-	
रक्तयोन्वां रक्तव्यापकं मेषजं,,		संज्ञं कृत्रिमम् ... .. ,,	
पुष्पानुगसंज्ञं चूर्णं योनिदोषह.		विषगुणनिर्देशः ... .. ,,	
बलासदुष्टयोन्वा रूक्षोष्णं ७५३		जीवितहरं विषम् ... ७५६	
योन्वाः शूलादिगुणकरं तैलं ,,		तत्र हेतुः ... .. ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
उपयुक्तस्थावरविषयस्य प्रथमवेगे		दूधीविषारिसंज्ञको लेहः ७५९	
रसनादयावत्वादि ७५६		विषलितशस्त्रेण विद्धस्य लक्षणं,,	
द्वितीये वेगे वेपथ्वादयः ,,		अमर्मविद्धस्य द्रागृहदयावरणवि.	
तृतीये वेगे तालुशोषादयः ,,		शल्यार्कषणादि ... ,,	
चतुर्थवेगे मूर्ध्नोतिगुरुत्वादि ,,		दिग्धफलविद्धस्य कीट० ७६०	
पञ्चमवेगे कफप्रसेकादि ,,		त्रणे च पूतिमासे पित्तविसर्पण०	
षष्ठे वेगे चेतनायाः प्रणशा,,		विषदायकाः ... ,,	
सप्तमे वेगे स्कंधादिभंगो मृत्युः		गरस्य लक्षणम् ... ,,	
प्रथमविषवेगे वमनादिक्रिया ,,		गरेण पीडितस्य लक्षणम् ,,	
द्वितीयवेगे शीतानुसेचनादि ,,		गरपीडितस्य चिकित्सितामा-	
तृतीयवेगेऽगदपानादि ,,		वे नाशः ... ,,	
चतुर्थवेगे क्लेहयुक्तगदयोगः ,,		गरातुरस्य कृत्यम्... ,,	
पञ्चमवेगे काथादि ... ,,		दारुणगरयोगजविषघ्नो लेहः ,,	
षष्ठवेगेतोसारबन्धिकित्सा ,,		गरोपहताग्नेः पानम् ७६१	
सप्तमवेगेऽवपीडादि ७५७		पारावतामिषादिभिः शृतशीतं,	
सिद्ध्यवागूः सर्वविषघ्नी ,,		जलं गरतृष्णादिभ्यम् ,,	
तद्वत्कार्यैः पेया ... ,,		शतमध्ये विषार्तस्यैकस्यजीवनं.	
विषादिषु पानादिषु चन्द्रोदयः.		क्षुधादिभिर्विषस्य वर्धनम् ,,	
दूधीविषेण पीटितलक्ष० ७५८		शरदि विषस्य मंदवीर्यत्वे हेतुः	
रसादिषु स्थितं विकारकरम् ,,		पवमालोच्च कर्मकरणम् ,,	
दूधीविषमिति संज्ञाया हे. ७५९		लम्भिकविषस्य वमनादिभिः	
दूधीविषार्तस्य लेहः ,,		ज्ञांतिः ... ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
पैत्तिकविषस्य विरेचना० ७६१		दर्बीकराणां प्रथमविषवेगे	
वातिकस्य मधुराद्याहा० ७६२		श्यामवर्णत्वादि ७६४	
सर्वविषेषु साध्यत्वासाध्यत्वे ,,		द्वितीयादौ ग्रन्थ्यादयः ,,	
अथ सर्पविषप्रतिषेधा-		मंडलिदृष्टस्य प्रथमवेगादिल०	
ध्यायः ॥ ३६ ॥ ,,		पंचसु वेगेषु चिकित्सा ७६५	
संक्षेपेण भुजंगास्त्रिविधाः ,,		जलाप्लुतादयः सर्पा अल्पविषाः	
दर्बीकरादि विषं रूक्षादिगुणं ,,		स्रशाने मर्मसु च दृष्टस्य त्या.	
एषां विषोत्खणत्त्वप्रकारः ,,		एककालमेव हिष्मादिबतः जी.	
दर्बीकरलक्षणम् ... ,,		विषपीतादेर्जीवहानिप्राप्तौ ७६६	
मंडलिलक्षणम् ... ,,		वमसमीपं गमिष्यतो लक्षणम् ,,	
राजीमलक्षणम् ... ७६३		साध्यत्वे द्राग्विषशान्तिः कार्या	
गौधेरो विषेण दर्बीकरेस्तुल्यः ,,		दशनोत्तरं विषस्य देहव्यापन-	
एतेषामेव संकरेण व्यंतरा वै०		कालः एतदवसरे दंशस्यो-	
भुजंगदशने कारणादि ,,		त्कीर्तनादि शीघ्रं कार्यं ,,	
हेतुं विदित्वा यथासं चि० ,,		दृष्टपुरुषस्य कर्तव्यम् ,,	
व्यंतरभुजंगस्य बर्तमानित्वं ,,		बंधनेन विषस्तंमनादि ,,	
दृष्टस्य साध्यत्वादिविचारः ,,		पश्चाद्विषपीड्य दंशोद्धरणम् ,,	
सर्पजविषस्य रक्तप्राप्त्यैव वर्धनं		दंशदहनादि ... ,,	
भीरोः सर्पागामिहतम् ७६४		अगदेन पुनः पुनर्लेपनं० ७६७	
शंकाविषम् ... ,,		विषे प्रविष्टे सिरान्यथादि ,,	
सविषनिर्विषरूपम् ... ,,		सर्पिषशोणितलक्षणम् ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
सिरास्वदृश्यमानाश्च	७६७	द्वितीये वमनादि ...	७६९
भुतश्लेषलोहितस्य स्तम्भनम्	॥	तृतीये विषममंजनादि	॥
अस्त्रादौ रक्ते मूर्च्छाजयः	॥	चतुर्थवेगे कृतवमनस्य यवागूं	॥
रक्ते तु विषशान्तिः	॥	षष्ठपंचमयोर्लेपनादि	॥
तादा घृतादिपानम् ...	॥	सप्तमे अंजनादि ...	॥
विषार्तस्य वमनम् ...	॥	मण्डलिनां तृतीये वमनादि ७७०	॥
भुजंगदोषादिकावलोकनपूर्व	॥	षष्ठेऽगदादियोजना ...	॥
विशिष्टक्रिया ... ७६८	॥	राजीमतामाषवेगे रक्तहरणा०	॥
दर्शकरदंष्ट्रे पानादि	॥	षष्ठेऽजनयोजनादि ...	॥
कृष्णसर्पेण दृष्टस्य लेपनादि	॥	अनुक्तेषु दर्शकरक्रिया	॥
फणिनां राजीमतां च विषेऽगदः	॥	गर्भिण्यादिषु मृदुक्रिया	॥
मंडलिनां विषेऽगदः	॥	सर्पेविषघ्नं पानम् ...	॥
हिमवन्नामागदो मंडलिविषघ्नः	॥	आर्तौदीनामंजनम् ...	॥
मण्डलिदंष्टस्य पानम्	॥	प्रलेपाया निःशेषविषोद्धारकाः	॥
गोनसविषघ्नोऽगदः	॥	विषापगमे कुपितवायौक्ते. ७७१	॥
कटुकादयो राजीमतां विषघ्नाः	॥	सर्पागाभिहतशंकाविषार्दितयोः	॥
सर्पविशेषस्य काण्डचित्राया	॥	विषशान्त्यर्थं कर्कतनादिधारणम्	॥
दशचिकित्सितम् ७६९	॥	रात्रौ संचारे छत्रजर्जरधारणं	॥
ध्वंतरदद्यानां हितो गदः	॥	अथ कीटसूतादिविषप्रति-	॥
भुजगदद्यानां पानादि	॥	वेधाध्यायः ॥ ३७ ॥	॥
तक्षकेणापि दद्यानां पानम्	॥	सर्पाणां विष्मूत्रादिजाः कीटा-	॥
दर्शकृतां च प्रथमवेगे पानं	॥	अनुःप्रकाराः ...	॥

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
वायव्यकीटदष्टदंशलक्षणम् ० ७७२		सर्वविषदंशस्य नरकचादि-	
आग्नेयकीटदष्टस्य दंशलक्षणम्.,		धूपनम् ... ७७४	
कफाधिककीटदष्टस्य दंशलक्षणम्		तथा विषमविध्यादि ..	
त्रिदोषाधिककीटस्य दंशलक्षणम् ०		विषोष्मकीटवृश्चिकदद्यानां	
कीटेषु सर्पवदेगाः		सर्पवत्साधनम्... ..	
सर्वेषां दंशानां कणिकाद्याः ..		कीटविषे पानम्	
वृश्चिकदंशलक्षणम्... ..		कीटविषघ्नो लेपः	
वृश्चिकाक्षिप्रकाराः ..		सर्वकीटविषघ्नमगदपानम् ..	
मंशुविषाः कीटाः पीतादिगुणाः		वृश्चिकोत्थदंशस्य चक्रतैलसेच.	
मज्जविषाः कपिलादिगुणाः ..		सैधवान्विताज्यादिना वा से.,,	
महाविषा दर्भदूर्वासवृक्षाः ..		तत्रोपनाहः	
महाविषदष्टलक्षणम् ..		चूर्णेदंशस्य वर्षणम् ..	
उद्भूमको वृश्चिकः ७७३		तत्र लेपादि ... ७७५	
कीटा वृश्चिकाश्च प्रायोवात-		वृश्चिकविषघ्नमौषधम् ..	
पित्ताधिकाः		वृश्चिकविषहृद्गुटिकाः ..	
तेषु भेषजप्रकारः		दंशलेपः	
वातिके विषे हृत्पीडादयः ..		दारुणपीडस्य प्रलेपनम् ..	
पित्तोत्थने संज्ञानाशादयः ..		मुदारुणे वृश्चिकविषे सर्पिंष्पा.	
कफाधिकविषस्य छर्चादिभिर्ज्ञां.		वृश्चिकविषघ्नो लेपः ७७६	
कैष्मिकस्य लेखनाद्यैर्जयः ..		कीटविषघ्नोऽगदः ..	
त्रिविधानां कीटानां यथास्वत्वि.		विषसंक्रातिकृदगदः ..	
		लक्ष्मणानां संख्याविषये मतानि.,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
तत्र हेतुः ...	७७६	चंपकनामागदः पूर्वा.	७७९
लूतानां कृच्छ्रसाध्यासा.	७७७	तद्वदपरोऽगदः पूर्वगुणः	७७९
तस्याः पैत्तिकदंशलक्षणम्	७७८	मदरगंधमादनाख्यायगदौ	७८०
श्लेष्मिकदंशलक्षणम्	७७८	बहुदोषनरेषु विषमविशोधनं	७८०
वातिकदंशलक्षणम्...	७७८	कफे विषवमनम् ...	७८०
दोषलक्षणैर्विभागलक्षणम्	७७८	अमवा पानादि ...	७८०
असाध्याया लक्षणम्	७७८	निवृत्ते दाहादौ कर्णिकापातनं	७८०
तस्यास्त्रिप्रकारत्वम्	७७८	सैधवादिकं पूर्वगुणम्	७८०
लूतादंशलक्षणम् ...	७७८	कर्णिकापातनसमये विषमै-	७८०
लूतायाः श्वासादिभिर्वि.	७७८	वृंहणम् ...	७८०
लूतायाः कीटानां च दंशस्थानं	७७८	लूतायां घृतेनैव लेहकार्यं	७८०
प्रथमेऽङ्गि लूतादंशानुभवप्र०	७७८	त्रयोऽगदाः पिप्तादिलूताना०	७८०
द्वितीयेऽङ्गि प्रकारः...	७७८	लूताज्ञानि पानादीनि	७८०
तृतीयेऽङ्गि प्रकारः ...	७७८	अथ भूषिकालर्कविष-	७८०
चतुर्थेऽङ्गि पंचमषष्ठेषु प्रकारः	७७८	प्रतिषेधाध्यायः ॥३८॥	७८०
एवं तीक्ष्णादिलक्षणम्	७७८	अष्टादश भूषिकाः ...	७८१
एकविंशतिरात्रेण सर्वथा वि०	७७८	एषां विषप्राप्तिप्रकारः	७८१
लूताया दंशोद्धरणादि	७७८	आसुविषं सर्वदेहव्यापनशीलं	७८१
कर्कशादिगुणस्य छेदनादिनिषे.	७७८	असाध्यलक्षणा भूच्छोदयः	७८१
दग्धदंशस्य लेपनादि	७७९	आसुदूषितस्य वर्ज्यलक्ष.	७८२
रक्तविस्त्रावादि ...	७७९	विषयुक्तस्य शुनो लक्षणम्	७८२
लूताकीटानां पञ्चकसंज्ञोऽग.	७७९	तेन विदष्टस्य कृष्णरक्तत्वावः	७८२

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
पदं शुगालादयो वेद्याः ७८२		अगदो नस्याद्यैर्मूषिका ० ७८४	
सर्वत्रैव सविषदंशे कंठादिहे ०		मूषिकविषस्य जलदीप्त्यादी ०	
निर्विषेऽतो विपरीतम् ,,		अवस्थावशात्सर्वे उपक्रमाः ,,	
दंशकर्तृचेष्टां कुर्वतो मरणम् ,,		दूषीविषघ्ना अग्नि प्रयोज्याः ,,	
प्राससंश्लक्ष्णस्य वर्जनम् ,,		अलर्कदष्टस्य दंशस्य लेपनादि ,,	
आस्तुना दष्टमात्रस्य दंशदाहः ,		अस्य विरेचनम् ... ,,	
दग्धदंशस्य विस्त्रावः ७८३		अंकोलोत्तरमूलजलपानम् ,,	
मूषिकाविषघ्नो लेपः ,,		विषमालर्कभेदकं पानम् ,,	
अम्लैः क्षालनादि ... ,,		मंघ्रौषधीयुतस्त्रपना ० ७८५	
नीलिनीकाथेन छर्दनादि ,,		चतुष्पदां द्विपदां च नखदंत-	
शूर्णपानं विषवमनकरम् ,,		परिक्षतपाकः ... ,,	
सर्वोदुरविषघ्नं शूर्णम् ,,		खदिरादिलेपो नखदंतविषघ्नः	
त्रिवृतादिकत्को विरेचनम् ,,		अथ रसायनाध्यायः ॥३९॥	
तत्रांजनम् ... ,,		रसायनादीर्वांशुः प्रभृतिप्राप्तिः ,,	
अबलेहः ... .. ,,		आद्ये मध्यमे वा वयसि रसा-	
पाने पकं सर्पिर्हितम् ,,		यनप्रयोगः ... ,,	
काथपानादि ... ,,		अविशुद्धशरीरे रसायनं ,,	
शूर्णपानम् ... ७८४		निष्फलम् ... ,,	
सर्वांशुविषनाशनः कत्कः ,,		रसायनानां द्विप्रकारः प्रयो ० ,,	
कपित्थनीजादिकपानम् ,,		रसायनकरणे स्नानम् ,,	
सैयंकमूलादिपानं वा ,,		रसायनारंभकर्तुर्लक्षणम् ,,	
मूषिकविषनाशनं पानम् ,,		रसायने पूर्व करणीयम् ७८६	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
शुद्धदेहाय सर्पियुतं याव. ७८६		महातकसर्पिः स्मृत्यादि. ७९२	
एव संस्कृतकोष्ठस्य भिषजा		पक्वतैलं कुष्ठनिषूदनम् ..	
रसायनं देयम् ..		आयुःप्रदो महातकोप० ७९३	
ब्राह्मरसायनम् ... ७८७		महातकानि यथाविधि प्रयुक्ता-	
अभयामलकरसायनम् ..		न्यमृतकल्पानि ... ७९४	
आमलकरसायनम् ... ७८८		महातकप्रशंसा ... ७९५	
च्यवनप्राशो लेहः ... ७८९		महातकस्य कुलत्वादीनि	
सर्वरोगघ्नं त्रिफलारसायनं ..		वर्ज्यानि	
मंहुकपर्ण्यादिरसायनानि ७९०		सर्वकुष्ठनाशकं तैलपानं ७९६	
रसायनप्राशकस्य वाग्मित्वा. , ,		कुष्ठवतः प्रयोगः	
पंचारविदघृतम्		द्विशतायुष्करं तैलपानम् ..	
जडानामपि मेघ्वं घृतम् ७९१		तदेव नस्ययोजितं त्रिवर्षशता-	
जरादिरहितकर भेषजम् ..		युष्करम्	
नागबलाप्रयोगः		रसायनगुणकः पिप्पलीप्रयो० , ,	
गोधुरप्रयोगः ... ७९२		वर्धमानपिप्पलीप्रयोगः ७९७	
वाराहीकंदप्रयोगः ..		अन्यविधः	
विदार्यादयो वयःसैर्यादिप्रदाः		एते प्रयोगाः कासादिनाशकाः	
विधिप्रयुक्तश्चित्रकोरसाय० ..		पूर्वगुणं रसायनम्	
शुखकरो लेहादिः		शुंघ्रादिप्रयोगा बर्षशतं रोग-	
लीढश्चित्रको वातादिजित् ..		जरारहितकराः	
महातकप्रयोगोऽभिलक्षितकरः		रसायनादीनां द्विगुणप्रकर्ष-	
महातकस्वरसः पूर्वोक्तगुणः ..		करत्वम् ... ७९८	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
बाकुर्चालेहः परिणतवि० ७९८		लोह शिलाजं प्रशस्तम् ८०१	
कुष्ठिनश्चंद्रकांतिकरं शशांक-		श्रेष्ठशिलाजतुलक्षणम् ,,	
लेखाभक्षणम् ... ,,		लोहपात्रे गिरिजस्य भावनाप्र.	
कुष्ठवतां लेहादि ... ,,		क्षिग्धनरस्य दिनत्रयमुपयो०,,	
अथ लशुनविधिः ... ,,		तस्योत्तमादिभेदेन त्रिविधप्र ,,	
रसोनः श्रेष्ठं रसायनम् ७९९		रसायनफलः शिलाज० ८०२	
लशुनशीलनकालः... ,,		सर्वरोगनाशने शिलाजतुश,,	
लशुनगंडूषमात्रपानं गल.		कुटीप्रवेशसूर्यमारुतिकौ विधी,,	
नाडीविशुद्धये ... ,,		बातातपसहयोगकथनम् ,,	
वैदनायां स्वेदनादि ,,		शीतजलादीनामुषःपानप्रका०	
झातिरपगमे क्षेपसपानम् ,,		हरीतकीभक्षणं वर्षशतं सुख-	
विदाहोपशान्तयेऽतिशीतलेपः,,		जीवनकरम् ... ,,	
अस्योत्तममात्रादिपरिमा. ८००		धात्रीरसादिरसायनम् ८०३	
पुराणशालिभक्तभोजनम् ,,		धात्र्यादिकं सेवमानस्य पुन-	
तृषि जातायां मष्ठादिपानम् ,,		यौवनकरम् ... ,,	
अथवा लशुनस्य कल्कादिभ,,		बलकरो लोहचूर्णादिकलेहः ,,	
अन्यो लशुनभक्षणप्रकारः ,,		विडंगादीनि निरामयकराणि ,,	
शुद्धवाते लशुनान्नापर द्रव्यं ,,		मावितत्रिफलाभक्षणं निरो०,,	
प्रियजलादेनरस्य लशुनो व्या.		बीजसाररसो जराभावक८०४	
लशुनप्रयोगाते विरेचनम् ,,		प्रत्यग्रपुनर्नवपानं जरापहम्,,	
अधुना शिलाजतुलक्षणः ,,		मूर्वा-रीना कल्पना पुनर्नवसह.	
शिलाजतुलक्षणम् ... ,,		शतावरीसिद्धसर्पिविकारहृत् ,,	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
अश्वगंधापानं कृशवपुषः ८०४		शास्त्रानुसारित्वादिरसा. ८०९	
कृष्णतिलपलभक्षणमनुदिनं		अथ बाजीकरणा-	
पुष्टिकरम् ... ८०५		ध्यायिः ॥ ४० ॥ ,,	
गोधूरकादिलेहः ... ,,		बाजीकरणौषधग्रहणे फलम् ,,	
कृष्णतिलादिभक्षणं रमणीय-		बाजीकरणशब्दावयवार्थः ,,	
वयःपरिणामकरम् ,,		ब्रह्मचर्यं नैःश्रेयसकरम् ,,	
शिलाजतवादिभक्षो दुर्बलश-		बाजीकरणभान्युदधिकम् ,,	
रीरधातुपूरकः ... ,,		कल्पपुरुषस्य ऋतुष्वहरहर्ष्य०	
मार्कवश्वरसपानं बलवीर्यक० ,,		स्निग्धस्य सानुवासननिकृहा०	
वचामेवनं राक्षसानुपद्रुतत्वा-		निरपत्यनिंदा ... ८१०	
दिकरम् ... ८०६		अपत्यलाभमहत्त्वम् ,,	
मङ्कपणीभक्षणं बहुकालं		शुद्धशरीरे पुरुषे वृष्ययोगः	
जीवनकरम् ... ,,		वृष्ययोगकथनम् ... ,,	
गुदिकौपयोगो नीरोगत्व. ८०७		कांताशतस्य चूर्णभक्षणं ८११	
नारसिंहाख्यो योगोऽतीव		साधितगोधूमादिभक्षणं सर्व-	
गुणकरः ... ८०८		रात्रौ रतिकारकम् ,,	
मार्कवपलवभक्षणं नीरोग० ,,		कांताशतगामिकर्तु औषधम् ,,	
अनेन विधानेन तैलोपयोगे ,,		प्रमदाशतेष्ठाकर्तु चूर्णम् ,,	
पूर्वोक्तगुणादिः ... ,,		कृष्णामलकचूर्णलेहो वृद्धस्था-	
रसायनश्रेयादपाये औषधम् ,,		पि तरुण इव हर्षकरः ,,	
सत्यादिनियमो रसायनरूपः ,,		अप्रनष्टवेगकरो मधुकले. ८१२	
रसायनसेविनो दीर्घायुश्चादि ,,		कल्कपानादी रामास्तु वृषवत्क०	

विषयः	पृष्ठं.	विषयः	पृष्ठं.
क्षीरकाकोलीमक्षणं शुक्र. ८१२		उपायसाध्यानां सिद्धत्वं ८१७	
चूर्णपानं शुक्रवृद्धिकरम् ,,		दैववैगुण्यात् कचित्सिद्धत्वं न	
उच्चाटायाः शतावर्याश्च चूर्णं		एतत्स्वैव प्रतिपादनम् ,,	
पूर्वगुणम् ... ,,		चिकित्सातंत्रस्य सफलत्वे हेतुः	
दधिसरादिबृद्धस्यापि तरुणक०		ज्वरे लघनबृंहणं शास्त्रसिद्धम् ,,	
श्वदष्टादिपानं बृद्धस्यापि रामा-		चिकित्सिते संशयो नैव कर्त०	
शतगंतुत्वकरम् ,,		एतच्छास्त्रमकांठे मृत्युपाक्षा-	
बुध्यलक्षणम् ... ,,		नां छेदनम् ... ८१८	
शब्दस्पर्शादयः सेव्याः ,,		चिकित्साशास्त्रं मृत्युञ्जयेऽमृतम्	
प्रकैकस्यापि सेव्यत्वं किं पुनः		मिषक्पाशानां त्यागः ,,	
स्त्रीशरीरे प्रतिष्ठितानाम् ,,		सुवैद्यानां भद्रम् ... ,,	
योग्यस्त्रीलक्षणम् ... ८१३		मंत्रवदेतस्य प्रयोगाः ,,	
कामशास्त्रमिहितरतिचर्याचरणं		पाठबोधानुष्ठानैर्दार्ढ्यजीवि-	
वाजीकरणानि ... ,,		तादिप्राप्तिः ... ,,	
कामोत्पादकानि ... ८१४		चरकाद्येकैकाकरग्रंथाम्बासो	
अभ्यसंग्रहः ... ८१५		सम्बन्धानं न ... ८१९	
अग्निवेशप्रश्नः ... ८१६		आधुनिककविकृतग्रंथाम्बा-	
प्रश्नस्योत्तरम् ... ,,		से युक्तिः तस्मात्सुमति-	
आर्तकपंकमज्ञानां मिषगिजतं		मिरेतद् ग्राह्यम् ,,	
हस्तालंबः ... ८१७			

इत्यष्टाङ्गहृदयानुक्रमणिका समाप्ता ॥

अष्टाङ्गहृदयम् ।

सूत्रस्थानम् ।

“रोगादिरोगान् सततानुषक्त-
नशेषकायप्रसृतानशेषान् ।

औत्सुक्यमोहारतिदाञ्जान
योऽपूर्ववैद्याय नमोऽस्तु तस्मै ॥ १ ॥”

अथात आयुष्कामीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्नाहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

“आयुःकामयमानेन धर्मार्थसुखसाधनम् ।

आयुर्वेदोपदेशेषु विधेयः परमादरः ॥ २ ॥

ब्रह्मा स्मृत्वाऽऽयुषो वेदं प्रजापतिमजिग्रहत् ।

सोऽश्विनौ तौ सहस्राक्षं सोऽत्रिपुत्रादिकान्मुनीन् ॥ ३ ॥

तेऽग्निवेशादिकांस्ते तु पृथक् तन्त्राणि तेनिरे ।

तेभ्योऽतिविप्रकीर्णैभ्यः प्रायः सारतरोक्षयः ॥ ४ ॥

---

१ ‘रसुसोः सामर्थ्ये’ इति षादेशः ।

क्रियतेऽष्टाङ्गहृदयं नातिसंक्षेपविस्तरम् ।
 कायबालग्रहोर्ध्वाङ्गशल्यदंष्ट्राजरावृषान् ॥ ५ ॥
 अष्टावङ्गानि तस्याहुश्चिकित्सा येषु संश्रिता ।
 वायुः पित्तं कफश्चेति त्रयो दोषाः समासतः ॥ ६ ॥
 विकृताविकृता देहं ध्रुवन्ति ते वर्तयन्ति च ।
 ते व्यापिनोऽपि हृक्काभ्योरधोमध्योर्ध्वसंश्रयाः ॥ ७ ॥
 वयोऽहोरात्रिभुक्तानां तेऽन्तमध्यादिगाः क्रमात् ।
 तैर्भवेद्विषमस्तीक्ष्णो मन्दश्चाग्निः समैः समः ॥ ८ ॥
 कोष्ठः क्रूरो मृदुर्मध्यो मध्यः स्यात्तैः समैरपि ।
 शुक्रार्तवस्थैर्जन्मादौ विषेणेव विषक्रिमेः ॥ ९ ॥
 तैश्च तिष्ठः प्रकृतयो हीनमध्योत्तमाः पृथक् ।
 समधातुः समस्तासु श्रेष्ठा निन्द्या द्विदोषजाः ॥ १० ॥
 तत्र रूक्षो लघुः शीतः खरः सूक्ष्मश्चलोऽनिलः ।
 पित्तं सखेहतीक्ष्णोष्णं लघु वित्तं सरं द्रवम् ॥ ११ ॥
 क्षिग्धः शीतो गुरुर्मन्दः श्लक्ष्णो मृत्तः स्थिरः कफः ।
 संसर्गः सन्निपातश्च तद्विद्विषयकोपतः ॥ १२ ॥
 रसासृज्जांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि धातवः ।
 सप्त दूष्याः

मला मूत्रशकृत्स्वेदादयोऽपि च ॥ १३ ॥

वृद्धिः समानैः सर्वेषां विपरीतैर्विपर्ययः ।

रसाः स्वाद्वस्त्वलवणतिकोषणकषायकाः ॥ १४ ॥

पह द्रव्यमाश्रितास्ते च यथापूर्वं दलावहाः ।

तत्राद्या मारुतं भ्रन्ति त्रयस्तिकादयः कफम् ॥ १५ ॥

कषायतिक्रमधुराः पित्तमन्ये तु कुर्वते ।

शमनं कोपनं स्वस्थहितं द्रव्यमिति त्रिधा ॥ १६ ॥

उष्णशीतगुणोत्कर्षात्तत्र वीर्यं द्विधा स्मृतम् ।

त्रिधा विपाको द्रव्यस्य स्वाद्वस्लुकटुकात्मकः ॥ १७ ॥

गुरुमन्दहिमस्निग्धभृक्षणसान्द्रमृदुस्थिराः ।

गुणाः ससूक्ष्मविशदा विंशतिः सविपर्ययाः ॥ १८ ॥

कालार्थकर्मणां योगो हीनमिथ्यातिमात्रकः ।

सम्यग्योगश्च विज्ञेयो रोगारोग्यैककारणम् ॥ १९ ॥

रोगस्तु दोषवैषम्यं दोषसाम्यमरोगता ।

निजागन्तुविभागेन तत्र रोगा द्विधा स्मृताः ॥ २० ॥

तेषां कायमनोभेदादधिष्ठानमपि द्विधा ।

रजस्तमश्च मनसो द्वौ च दोषाबुदाहृतौ ॥ २१ ॥

दर्शनस्पर्शनप्रश्नैः परीक्षेत च रोगिणम् ।

रोगं निदानप्राग्रूपलक्षणोपशयासिभिः ॥ २२ ॥

भूमिदेहप्रभेदेन देशमाहुरिह द्विधा ।

जङ्गलं वातभूयिष्ठमनूपं तु कफोल्बणम् ॥ २३ ॥

साधारणं सममलं त्रिधा भूदेशमादिशेत् ।

क्षणादिर्व्याध्यवस्था च कालो भेषजयोगकृत् ॥ २४ ॥

शोधनं शमनं चेति समासादौषधं द्विधा ।

शरीरजानां दोषाणां क्रमेण परमौषधम् ॥ २५ ॥
 बस्तिर्विरेको वमनं तथा तैलं घृतं मधु ।
 धीधैर्यात्मादिविज्ञानं मनोदोषौषधं परम् ॥ २६ ॥
 भिषक् द्रव्याण्युपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम् ।
 चिकित्सितस्य निर्दिष्टं प्रत्येकं तच्चतुर्गुणम् ॥ २७ ॥
 दक्षस्तीर्थात्तशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा शुचिर्भिषक् ।
 बहुकल्पं बहुगुणं संपन्नं योग्यमौषधम् ॥ २८ ॥
 अनुरक्तः शुचिर्दक्षो बुद्धिमान् परिचारकः ।
 आर्यो रोगी भिषग्वश्यो ज्ञापकः सत्त्ववानपि ॥ २९ ॥
 'साध्योऽसाध्य इति व्याधिर्द्विधा तौ तु पुनर्द्विधा ।
 सुसाध्यः कृच्छ्रसाध्यश्च याप्यो यश्चानुपक्रमः ॥'
 सर्वौषधक्षमे देहे यूनः पुंसो जितात्मनः ।
 अमर्मगोऽल्पहेत्वग्रूपरूपोऽनुपद्रवः ॥ ३० ॥
 अतुल्यदृष्यदेशर्तुप्रकृतिः पादसंपदि ।
 ग्रहेष्वनुगुणेष्वेकदोषमार्गो नवः सुखः ॥ ३१ ॥
 शस्त्रादिसाधनः कृच्छ्रः संकरे च ततो गदः ।
 शेषत्वादायुषो याप्यः पथ्याभ्यासाद्विपर्यये ॥ ३२ ॥
 अनुपक्रम एव स्यात्स्थितोऽत्यन्तविपर्यये ।
 औत्सुक्यमोहारतिकृद्दृष्टरिष्टोऽक्षनाशनः ॥ ३३ ॥
 त्यजेदार्तं भिषग्भूयैर्द्विष्टं तेषां द्विषं द्विषम् ।
 हीनोपकरणं व्यग्रमविधेयं गतायुषम् ॥ ३४ ॥

चण्डं शोकातुरं भीरुं कृतघ्नं वैद्यमानिनम् ।

तन्नस्यास्य परं चातो वक्ष्यतेऽध्यायसंग्रहः ॥ ३५ ॥

आयुष्कामदिनत्वींहारोगाद्युत्पादनद्रवाः ।

अन्नज्ञानान्नसंरक्षामात्राद्रव्यरसाश्रयाः ॥ ३६ ॥

दोषादिज्ञानतद्भेदतच्चिकित्साशुपक्रमाः ।

शुश्रूषादिस्नेहनस्वेदरेकास्थापननावनम् ॥ ३७ ॥

धूमराण्डूपटकूसेकृतृसियन्नकशस्त्रकम् ।

सिराविधिः शल्यविधिः शस्त्रक्षाराभिकर्मिकौ ॥ ३८ ॥

सूत्रस्थानमिमेऽध्यायाविंशत्

शारीरमुष्मते ।

गर्भावक्रांतितद्यापदङ्गमर्मविभागिकम् ॥ ३९ ॥

विकृतिर्दूतजं षष्ठम्

निदानं सार्वरोगिकम् ।

ज्वरासृक्श्वासयक्ष्मादिमदाग्रशोऽतिसारिणाम् ॥ ४० ॥

मूत्राघातप्रमेहाणां विद्रध्याद्युदरस्य च ।

पाण्डुकुष्ठानिलातानां वातास्रस्य च षोडश ॥ ४१ ॥

चिकित्सितं ज्वरे रक्ते कासे श्वासे च यक्ष्मणि ।

वमौ मदात्ययेऽशोःसु विशि द्वौ द्वौ च मूत्रिते ॥ ४२ ॥

विद्रधौ गुल्मजठरपाण्डुशोफविसर्पिषु ।

कुष्ठभिन्नानिलव्याधिवातास्त्रेषु चिकित्सितम् ॥ ४३ ॥

द्वाविंशतिरिमेऽध्यायाः

कल्पसिद्धिरतः परम् ।

कल्पो वमेविरेकस्य तत्सिद्धिर्बलिकल्पना ॥ ४४ ॥

सिद्धिर्बल्यापदां पष्टो द्रव्यकल्पो

अत उत्तरम् ।

बालोपचारे तद्वाधौ तद्गहे द्वौ च भूतगे ॥ ४५ ॥

उन्मादेऽथ स्मृतिभ्रंशे द्वौ द्वौ वर्त्मसु संधिषु ।

इक्ष्मोलिंगनाशेषु त्रयो द्वौ द्वौ च सर्वगे ॥ ४६ ॥

कर्णनासामुखशिरोव्रणे भङ्गे अगन्दरे ।

ग्रन्थ्यादौ क्षुद्ररोगेषु गुह्यरोगे पृथग्द्वयम् ॥ ४७ ॥

जङ्गे कीटेषु मूपकेषु रसायने ।

चत्वारःनपत्यानामध्यायो बीजपोषणः ॥ ४८ ॥

इत्यध्यायत्रिंशं पट्टभिः स्थानैरुदीरितम् ॥ ४८ ॥”

द्वितीऽध्यायः ।

अथातो दिनचर्याध्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो न्यः ॥

“ब्राह्मे मुहूर्ते उत्तिष्ठेत्स्वस्थंभार्थमायुषः ।

शरीरचिन्तां निर्वर्त्य कृतशौचस्ततः ॥ १ ॥

अर्कन्यग्रोधखदिरकराजकुम्भाः ।

प्रातर्मुक्त्वा च सृष्टग्रं कषायकण्डूभम् ॥ २ ॥

कनीन्यग्रसमस्थूलं प्रगुणं द्वादशाङ्गम् ॥

भक्षयेदन्तपवनं दंतमांसान्यबाधयन् ॥ ३ ॥
 नाद्यादजीर्णवमथुग्धासकासज्वरार्दिती ।
 नृणास्यपाकहृत्त्रैशिरःकर्णामयी च तत् ॥ ४ ॥
 सौवीरमञ्जनं नित्यं हितमक्ष्णोस्ततो भजेत् ॥
 चक्षुस्तेजोमयं तस्य विशेषात् श्लेष्मतो भयम् ॥ ५ ॥
 योजयेत्सप्तसरात्रेऽस्मात्त्वावणार्थं रसाञ्जनम् ।
 ततो नावनगण्डूषधूमताम्बूलभागभवेत् ॥ ६ ॥
 ताम्बूलं क्षतपित्ताक्षरुक्षोत्कुपितचक्षुषाम् ।
 निषमूर्च्छामदार्तानामपथ्यं शोषिणामपि ॥ ७ ॥
 अभ्यङ्गमाचरेन्नित्यं स जराश्रमवातहा ।
 दृष्टिप्रसादपुष्ट्यायुःस्वप्नसुत्वक्स्वदार्ढ्यकृत् ॥ ८ ॥
 शिरःश्रवणपादेषु तं विशेषेण शीलयेत् ।
 वज्र्योऽभ्यङ्गः कफग्रस्तकृतसंशुच्यजीर्णिभिः ॥ ९ ॥
 लाघवं कर्मसामर्थ्यं दीप्तोऽग्निर्मेदसः क्षयः ।
 त्रिभक्तघनगान्त्रत्वं न्यायामादुपजायते ॥ १० ॥
 वातपित्तामयी बालो वृद्धोऽजीर्णी च तं त्यजेत् ।
 अर्धशक्त्या निषेव्यस्तु बलिभिः स्निग्धभोजिभिः ॥ ११ ॥
 शीतकाले वसन्ते च मन्दमेव ततोऽन्यदा ।
 न कृत्वाऽनुसुखं देहं मर्दयेच्च समन्ततः ॥ १२ ॥

१ दंताः पूयन्ते अनेनेति 'दंतपवनम्' । 'पवनं' इति
 उमेदः ।

मृष्णा क्षयः प्रतमको रक्तपित्तं श्रमः क्रमः ।
 अतिव्यायामतः कासो ज्वरश्छर्दिश्च जायते ॥ १३ ॥
 व्यायामज्जागराध्वस्त्रीहास्यभाष्यादिसाहसम् ।
 गजं सिंहं द्रुवाकर्षणं भजतिविनिश्चयति ॥ १४ ॥
 उद्धर्तनं कफहरं मेदसः प्रविलायनम् ।
 स्थिरीकरणमङ्गानां त्वक्प्रसादकरं परम् ॥ १५ ॥
 दीपनं वृष्यमायुष्यं ज्ञानमूर्जाबलप्रदम् ।
 कण्डूमलश्रमस्वेदतन्द्रातृदहाहपाप्मजित् ॥ १६ ॥
 उष्णान्बुनाधःकायस्य परिषेको बलावहः ।
 तेनैव तूत्तमाङ्गस्य बलहृत्केशचक्षुषाम् ॥ १७ ॥
 ज्ञानमर्दितनेत्रास्यकर्णरोगातिसारिषु ।
 आध्मानपीनसाजीर्णभुक्तवत्सु च गार्हितम् ॥ १८ ॥
 जीर्णे हितं मितं चाद्यान्न वेगानीरयेद्बलात् ।
 न वेगितोऽन्यकार्यः स्यान्नाजित्वा साध्यमामयम् ॥ १९ ॥
 सुखार्थाः सर्वभूतानां मताः सर्वाः प्रवृत्तयः ।
 सुखं च न विना धर्मात्तस्माद्धर्मपरो भवेत् ॥ २० ॥
 भक्त्या कल्याणमित्राणि सेवेतेतरदूरगः ।
 हिंसास्तेयान्यथाकामं पैशुन्यं परुषानृते ॥ २१ ॥
 संभिन्नालापं व्यापादमभिध्यां इग्विपर्ययम् ।
 पापं कर्मेति दशधा कायवाङ्मानसैस्त्यजेत् ॥ २२ ॥
 अवृत्तिव्याधिशोकार्ताननुवर्तेत शक्तितः ।

आत्मवत्सततं पश्येदपि कीटपिपीलिकम् ॥ २३ ॥
 अर्चयेद्देवगोविप्रवृद्धवैद्यनृपातिथीन् ।
 विमुखाक्षार्थिनः कुर्यान्नावमन्येत नाक्षिपेत् ॥ २४ ॥
 उपकारप्रधानः स्यादपकारपरेऽप्यरौ ।
 संपद्विपत्स्वेकमना हेतावीर्ष्येत्फलं न तु ॥ २५ ॥
 काले हितं मितं ब्रूयादविसंवादि पेशलम् ।
 पूर्वाभिभाषी सुमुखः सुशीलः करुणामृदुः ॥ २६ ॥
 नैकः सुखी न सर्वत्र विश्रब्धो न च शङ्कितः ।
 न कञ्चिदात्मनः शत्रुं नात्मानं कस्यचिद्रिपुम् ॥ २७ ॥
 प्रकाशयेन्नापमानं न च निःश्रेयसां प्रभोः ।
 जनस्याशयमालक्ष्य यो यथा परितुष्यति ॥ २८ ॥
 तं तथैवानुवर्तेत पराराधनपण्डितः ।
 न पीडयेदिन्द्रियाणि न चैतान्यतिलालयेत् ॥ २९ ॥
 त्रिबर्गं धूम्रं नारम्भं भजेत्तं चाविरोधयन् ।
 अनुयायात्प्रतिपदं सर्वधर्मेषु मध्यमां ॥ ३० ॥
 नीचरोमनखश्मश्रुर्निर्मलाङ्गिमलायनः ।
 ज्ञानशीलः सुसुरभिः सुवेषोऽनुल्बणोज्ज्वलः ॥ ३१ ॥
 धारयेत्सततं रत्नसिद्धमग्नमहौषधीः ।
 सातपत्रपदत्राणो विचरेद्युगमाग्रहक् ॥ ३२ ॥
 निशि चात्यधिके कार्ये दण्डी मौली सहायवान् ।
 चैत्यपूज्यध्वजाशस्तच्छायाभस्मनुषाशुचीन् ॥ ३३ ॥

नाक्रामेच्छर्करालोष्टबलिस्नानमुवो न च ।
 नदीं तरेर्षं बाहुभ्यां नाग्निस्कन्धमभिव्रजेत् ॥ ३४ ॥
 संदिग्धनावं वृक्षं च नारोहेद्दृष्टयानवत् ।
 नासंवृतमुखः कुर्यात्क्षुतिहास्यविजृम्भणम् ॥ ३५ ॥
 नासिकां न विकुण्ठीयाच्चाकस्माद्विलिखेद्भुवम् ।
 नाङ्गैश्चेष्टेत त्रिगुणं नासीतोत्कटकश्चिरम् ॥ ३६ ॥
 देह्वाक्चेतसां चेष्टाः प्राक् श्रमाद्विनिवर्तयेत् ।
 नोर्ध्वजानुश्चिरं तिष्ठेत्

नक्तं सेवेत न द्रुमम् ॥ ३७ ॥

तथा चत्वरचैत्यान्तश्चतुष्पथसुरालयान् ।
 सूनाटवीशून्यगृहश्मशानानि दिवाऽपि न ॥ ३८ ॥
 सर्वथेक्षेत नादित्यं न भारं शिरसा बहेत् ।
 नेक्षेत प्रततं सूक्ष्मं दीप्तमेध्याप्रियाणि च ॥ ३९ ॥
 मद्यविक्रयसंधानदानादानानि नाचरेत् ।
 पुरोवातातपरजस्तुषारपरुषानिलान् ॥ ४० ॥
 अनृजुः क्षवथूद्गारकासस्वप्नासमैथुनम् ।
 कूलच्छायां नृपद्विष्टं व्यालदंष्ट्रिविषाणिनः ॥ ४१ ॥
 हीनानार्यातिनिपुणसेवां विप्रहमुत्तमैः ।
 संध्यास्वभ्यवहारस्त्रीस्वप्नाध्ययनचिन्तनम् ॥ ४२ ॥
 शत्रुसन्नगणाकीर्णगणिकापणिकाशनम् ।
 गात्रवक्रनखैर्वाथं हस्तकेशावधूननम् ॥ ४३ ॥

तोयाम्निपूज्यमध्येन यानं धूमं शवाश्रयम् ।
 मद्यातिसक्तिं विश्वम्भस्वातड्ये स्त्रीषु च त्यजेत् ॥ ४४ ॥
 आचार्यः सर्वचेष्टासु लोक एव हि धीमतः ।
 अनुकुर्यात्तमेवातो लौकिकेऽर्थे परीक्षकः ॥ ४५ ॥
 आर्द्रसंतानता त्यागः कायवाक्चेतसां दमः ।
 स्वार्थबुद्धिः परार्थेषु पर्याप्तमिति सद्गतम् ॥ ४६ ॥
 नक्तंदिनानि मे यान्ति कथंभूतस्य संप्रति ।
 दुःखभाङ्गं भवत्येवं नित्यं संनिहितस्मृतिः ॥ ४७ ॥
 इत्याचारः समासेन यं प्राप्नोति समाचरन् ।
 आयुरारोग्यमैश्वर्यं यशो लोकांश्च शाश्वतान् ॥ ४८ ॥”

तृतीयोऽध्यायः ।

अथात ऋतुचर्याध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥
 “मासैर्द्विसंख्यैर्मासाद्यैः क्रमात् षड् ऋतवः स्मृताः ।
 शिशिरोऽथ वसंतश्च ग्रीष्मवर्षाशरद्धिमाः ॥ १ ॥
 शिशिराद्यैस्त्रिभिस्सैस्तु विद्यादयनमुत्तरम् ।
 आदानं च तदादत्ते नृणां प्रतिदिनं बलम् ॥ २ ॥
 तस्मिन् ह्यत्यर्थतीक्ष्णोष्णरूक्षा मार्गस्वभावतः ।
 आदित्यपवनाः सौम्यान् क्षपयन्ति गुणान् शुभः ॥ ३ ॥
 तिक्तः कषायः कटुको बलिनोऽत्र रसाः क्रमात् ।

तस्मादादानमाग्नेयम्

ऋतवो दक्षिणायनम् ॥ ४ ॥

वर्षादयो विसर्गश्च

यद्वलं विसृजत्ययम् ।

सौम्यत्वादत्र सोमो हि बलवान् हीयते रविः ॥ ५ ॥

मेघवृष्ट्यनिलैः शीतैः शान्ततापे महीतले ।

स्निग्धाश्चेहाम्ललवणमधुरा बलिनो रसाः ॥ ६ ॥

शीतेऽयं वृष्टिघर्मेऽल्पं बलं मध्यं तु शेषयोः ।

बलिनः शीतसंरोधाद्धेमन्ते प्रबलोऽनलः ॥ ७ ॥

भवत्यल्पेन्धनो धातून् स पचेद्वायुनेरितः ।

अतो हिमेऽस्मिन्सेवेत स्वाद्वम्ललवणाग्रसान् ॥ ८ ॥

दैर्घ्यान्निशानामेतर्हि प्रातरेव बुभुक्षितः ।

अवश्यकार्यं संभाव्य यथोक्तं शीलयेदनु ॥ ९ ॥

वातघ्नतैलैरभ्यङ्गं मूर्ध्नि तैलं विमर्दनम् ।

नियुद्धं कुशैः सार्धं पादाघातं च युक्तितः ॥ १० ॥

कपायापहतस्नेहस्ततः स्नातो यथाविधि ।

कुङ्कुमेन सदर्पेण प्रदिग्धोऽगुरुधूपितः ॥ ११ ॥

रसान् स्निग्धान् पलं पुष्टं गौडमच्छसुरां सुराम् ।

गोधूमपिष्टमाषेष्वक्षीरोत्थविकृतीः शुभाः ॥ १२ ॥

नवमञ्जं वसां तैलं शौचकार्ये सुखोदकम् ।

प्रावाराजिनकांशेयप्रवेणीकाचैवास्तृतम् ॥ १३ ॥
 उष्णस्वभावैल्लघुभिः प्रावृतः शयनं भजेत् ।
 युक्त्यार्ककिरणान् स्वदं पादत्राणं च सर्वदा ॥ १४ ॥
 पीवरोरुस्तनश्चोण्यः समदाः प्रमदाः प्रियाः ।
 हरन्ति शीतमुष्णाङ्गयो धूपकुङ्कुमयौवनैः ॥ १५ ॥
 भङ्गारत्तापसंतप्तगर्भभूवेद्भ्रमचारिणः ।
 शीतपारुष्यजनितो न दोषो जातु जायते ॥ १६ ॥
 अयमेव विधिः कार्यः शिशिरेऽपि विशेषतः ।
 तदा हि शीतमधिकं रौक्ष्यं चादानकालजम् ॥ १७ ॥
 कफश्चितो हि शिशिरे वसन्तेऽकांक्षुतापितः ।
 हत्वाऽग्निं कुरुते रोगानतस्तं त्वरया जयेत् ॥ १८ ॥
 नीक्ष्णैर्वमननस्याद्यैर्लघुरुक्षैश्च भोजनैः ।
 व्यायामोद्वर्तनाघातैर्जित्वा श्लेष्माणमुल्बणम् ॥ १९ ॥
 ज्ञातोऽनुलिप्तः कर्पूरचन्दनागुरुकुङ्कुमैः ।
 पुराणयवगोधूमक्षौद्रजाङ्गलशूल्यभुक् ॥ २० ॥
 सहकाररसोन्मिश्रानास्वाद्य प्रिययाऽर्पितान् ।
 प्रियास्यसंगसुरभीन् प्रियानेत्रोत्पलाङ्कितान् ॥ २१ ॥
 सौमनस्यकृतो हृद्यान्वयस्यैः सहितः पिबेत् ।
 निर्गदानासवारिष्टसीधुमार्द्धिकमाधवान् ॥ २२ ॥
 शृङ्गवेराम्बु साराम्बु मध्वम्बु जलदाम्बु च ।

दक्षिणानिलशीतेषु परितो जलवाहिषु ॥ २३ ॥
 अदृष्टनष्टसूर्येषु मणिकुट्टिमकांतिषु ।
 परपुष्टविद्युष्टेषु कामकर्मान्तभूमिषु ॥ २४ ॥
 विचित्रपुष्पवृक्षेषु काननेषु सुगन्धिषु ।
 गोष्ठीकथाभिश्चित्राभिर्मध्याह्नं गमयेत्सुखी ॥ २५ ॥
 गुरुशीतदिवास्वप्नस्निग्धाम्लमधुरांस्त्यजेत् ।
 तीक्ष्णांशुरतितीक्ष्णांशुर्ग्राप्से संक्षिपतीव यत् ॥ २६ ॥
 प्रत्यहं क्षीयते श्लेष्मा तेन वायुश्च वर्धते ।
 अतोऽस्मिन्पटुकद्रुम्लन्यायामार्ककरांस्त्यजेत् ॥ २७ ॥
 भजेन्मधुरमेवाक्षं लघु किञ्चिद् हिमं द्रवम् ।
 सुशीततोयसिक्ताङ्गो लिङ्गात्सक्तून् सशर्करान् ॥ २८ ॥
 मद्यं न पेयं पेयं वा स्वल्पं सुबहु वारि वा ।
 अन्यथा शोफशैथिल्यदाहमोहान् करोति तत् ॥ २९ ॥
 कुन्देन्दुधवलं शालिमभीयाज्जाङ्गलैः पलैः ।
 पिबेद्रसं नातिघनं रसालां रागखाण्डवौ ॥ ३० ॥
 पानकं पंचसारं वा नवमृद्भाजने स्थितम् ।
 मोचचोचदलैर्युक्तं साम्लं मृन्मयशुक्तिभिः ॥ ३१ ॥
 पाटलावासितं चाम्भः सकर्पूरं सुशीतलम् ।
 शशाङ्गकिरणान् भक्ष्यान् रजन्यां भक्षयन् पिबेत् ३२
 ससितं माहिषं क्षीरं चन्द्रनक्षत्रशीतलम् ।
 अभ्रक्वपमहाशालतालरुद्धोष्णरश्मिषु ॥ ३३ ॥

वनेषु माधवीश्लिष्टद्राक्षास्तबकशालिषु ।
 सुगन्धिहिमपानीयसिन्ध्यमानपटालिके ॥ ३४ ॥
 कायमाने चित्ते चूतप्रवालफललुम्बिभिः ।
 कदलीदलकह्लारमृणालकमलोत्पलैः ॥ ३५ ॥
 कोमलः कल्पिते तल्पे हसत्कुसुमपल्लवे ।
 मध्यन्दिनेऽर्कतापार्तः स्वप्याद्वारागृहेऽथवा ॥ ३६ ॥
 पुस्तङ्गीस्तनहस्तास्यप्रवृत्तोशीरवारिणि ।
 निशाकरकराकीर्णे सौधपृष्ठे निशासु च ॥ ३७ ॥
 भासना

स्वस्थचित्तस्य चन्दनार्द्रस्य मालिनः ।
 निवृत्तकामतत्रस्य सुसूक्ष्मतनुवाससः ॥ ३८ ॥
 जलार्द्रास्त्रालवृन्दानि त्रिस्तृताः पद्मिनीपुटाः ।
 उत्क्षेपाश्च मृदूक्षेपा जलवर्षिहिमानिलाः ॥ ३९ ॥
 कर्पूरमल्लिकामाला हाराः सहरिचन्दनाः ।
 मनोहरकलालापाः शिशवः सारिकाः शुकाः ॥ ४० ॥
 मृणालवल्याः कान्ताः प्रोत्फुल्लकमलोज्ज्वलाः ।
 जङ्गमा इव पद्मिन्यो हरन्ति दक्षिताः क्लमम् ॥ ४१ ॥
 आदानग्लानवपुषामग्निः सन्नोऽपि सीदति ।
 वर्षासु दोषैर्दुष्यन्ति तेऽम्बुलम्बाम्बुदेऽम्बरे ॥ ४२ ॥
 सनुषारेण मरुता सहसा शीतलेन च ।
 भूबाष्पेणाम्लपाकेन मलिनेन च वारिणा ॥ ४३ ॥

वह्निर्नैव च मन्देन तेष्वित्यन्योन्यदूषिषु ।
 भजेत्साधारणं सर्वमूष्मणस्तेजनं च यत् ॥ ४४ ॥
 आस्थापनं शुद्धतनुर्जीर्णं धान्यं रसान् कृतान् ।
 जाङ्गलं पिशितं यूपान् मध्वरिष्टं चिरंतनम् ॥ ४५ ॥
 मस्तु सौवर्चलाब्धं वा पञ्चकोलावचूर्णितम् ।
 दिव्यं कौपं शृतं चाम्भो भोजनं त्वतिदुर्दिने ॥ ४६ ॥
 वृक्षाम्ललवणस्नेहं संशुष्कं क्षौद्रबल्लघु ।
 अपादचारी सुरभिः सततं धूपिताम्बरः ॥ ४७ ॥
 हर्म्यपृष्ठे वसेद्वाप्पशीतशीकरवर्जिते ।
 नदीजलोदममथाहःस्वप्नायासातपांस्त्यजेत् ॥ ४८ ॥
 वर्षाशीतोष्णिताङ्गानां सहसैवार्करश्मिभिः ।
 तप्तानां संचितं वृष्टौ पित्तं शरदि कुप्यति ॥ ४९ ॥
 तज्जघाय घृतं तिक्तं विरेको रक्तमोक्षणम् ।
 तिक्तं स्वादु कषायं च क्षुधितोऽन्नं भजेत्तु ॥ ५० ॥
 शालिमुद्गसिताधारीपटोलमधुजाङ्गलम् ।
 तप्तं तप्तांशुकिरणैः शीतं शीतांशुरश्मिभिः ॥ ५१ ॥
 समन्तादप्यहोरात्रमगस्त्योदयनिर्विषम् ।
 शुचि हंसोदकं नाम निर्मलं मलजिज्जलम् ॥ ५२ ॥
 नाभिप्यग्निं न वा रुक्षं पानादिष्वमृतोपमम् ।
 चन्दनोशीरकर्पूरमुक्तास्रगवसनोज्ज्वलः ॥ ५३ ॥
 सौधेषु सौधधवलां चन्द्रिकां रजनीमुखे ।

तुषारक्षारमौहित्यदधितलवसातपान् ॥ ५४ ॥
 तीक्ष्णमद्यदिवास्वमपुरोवातान् परित्यजेत् ।
 शीते वर्षासु चाद्यांस्त्रीन्वसन्तेऽन्यान् रसान्भजेत् ॥
 स्वादुं निदाघे शरदि स्वादुतिकृषायकान् ।
 शरद्वसन्तयो रूक्षं शीतं घर्मघनान्तयोः ॥ ५६ ॥
 अन्नपानं समासेन विपरीतमतोऽन्यदा ।
 नित्यं सर्वरसाभ्यासः स्वस्वाधिक्यमृतावृतौ ॥ ५७ ॥
 ऋत्वोरन्यादिससाहोवृत्तुसंधिरिति स्मृतः ।
 तत्र पूर्वो विधिस्त्याज्यः सेवनीयोऽपरः क्रमात् ॥ ५८ ॥
 असात्म्यजा हि रोगाः स्युः सहसा त्यागशीलनात् ५८^१

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातो रोगानुत्पादनीयाध्यायं न्याख्यास्यामः ।
 इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥
 “वेगाच्च धारयेद्वातविण्मूत्रक्षवनृदक्षुधाम् ।
 निद्राकासश्रमश्वासजृम्भाश्रुच्छर्दिरेतसाम् ॥ १ ॥
 अधोवातस्य रोधेन गुल्मोदावर्तरूक्कुमाः ।
 वातमूत्रशकृत्संगदृष्ट्यग्निवधहृद्गदाः ॥ २ ॥
 (स्नेहस्त्रेदविधिस्तत्र वर्तयो भोजनानि च ।
 पानानि वस्तयश्चैव शस्तं वातानुलोमनम् ॥)

शकृतः पिंडिकोद्वेष्टप्रतिश्यायशिरोरुजः ।
 ऊर्ध्ववायुः परीकृतो हृदयस्योपरोधनम् ॥ ३ ॥
 मुखेन विदग्धवृत्तिश्च पूर्वोक्ताश्रामयाः स्मृताः ।
 अङ्गभङ्गाश्मरीबस्तिमेढ्रवक्षणेवेदनाः ॥ ४ ॥
 मूत्रस्य रोधात्पूर्वं च प्रायो रोगाः

तदौषधम् ।

वर्त्यभ्यङ्गावगाहाश्च स्वेदनं बस्तिकर्म च ॥ ५ ॥
 अन्नपानं च विद्भेदि विद्भोद्योत्येषु यक्ष्मसु ।
 मूत्रजेषु तु पाने च प्राग्भक्तं शस्यते घृतम् ॥ ६ ॥
 जीर्णान्तिकं चोत्तमया मात्रया योजनाद्वयम् ।
 अवपीडकमेतच्च संज्ञितं

धारणात्पुनः ॥ ७ ॥

उद्गारस्यारुचिः कम्पो विबन्धो हृदयोरसोः ।
 आध्मानकासहिध्माश्च हिध्मावत्तत्र भेषजम् ॥ ८ ॥
 शिरोर्तीन्द्रियदौर्बल्यमन्यास्तम्भादितं क्षुत्तेः ।
 तीक्ष्णधूमाज्जनाघ्राणनावनार्कविलोकनैः ॥ ९ ॥
 प्रवर्तयेत्क्षुत्तिं सक्तां स्नेहस्वेदौ च शीलयेत् ।
 शोषाङ्गसादबाधिर्यसंमोहभ्रमहृद्गदाः ॥ १० ॥
 नृष्णाया निग्रहात्तत्र शीतः सर्वो विविर्हितः ।
 अङ्गभङ्गारुचिग्लानिकाश्यंशूलभ्रमाः क्षुधः ॥ ११ ॥
 तत्र योज्य लघु खिग्धमुष्णमल्पं च भोजनम् ।
 विद्राया मोहमूर्धाक्षिगौरवालस्यजृम्भिकाः ॥ १२ ॥

अङ्गमदंश्च तत्रेष्टः स्वप्नः संवाहनाति च ।
 कामस्य रोधात्तद्वृद्धिः श्वासारुचिहृदामयाः ॥ १३ ॥
 शोपो हिध्मा च कार्योऽत्र कासहा सुतरां विधिः ।
 गुल्महृद्गोगसंमोहाः श्रमश्वासाद्विधारितान् ॥ १४ ॥
 हितं विश्रमणं तत्र वातघ्नश्च क्रियाक्रमः ।
 जृम्भायाः क्षववद्गोगाः सर्वश्चानिलजिद्विधिः ॥ १५ ॥
 पीनसाक्षिशिरोहृद्बुद्धान्यास्तग्भारुचिश्रमाः ।
 नगुल्मा बाष्पतस्तत्र स्वप्नो मद्यं प्रियाः कथाः ॥ १६ ॥
 विसर्पकोठकुष्ठाक्षिकण्डूपाण्ड्वामयज्वराः ।
 सकासश्वासहृत्तासव्यङ्गश्चयथवो वसेः ॥ १७ ॥
 गण्डूषधूमानाहारा रुक्षं भुक्त्वा तदुद्वमः ।
 व्यायामः स्तुतिरस्त्रस्य शस्तं चात्र विरेचनम् ॥ १८ ॥
 सक्षारलवणं तैलमभ्यङ्गार्थं च शस्यते ।
 शुक्रात्तत्त्ववर्णं गुह्यवेदना श्रयथुर्ज्वरः ॥ १९ ॥
 हृद्बद्धा मूत्रसङ्गाङ्गमङ्गवृद्धाश्मपण्वताः ।
 तान्नचूडसुराशालिबस्त्यभ्यङ्गावगाहनम् ॥ २० ॥
 वस्तिशुद्धिकरैः सिद्धं भजेत्क्षीरं प्रियाः स्त्रियः ।
 तृदशूलार्तं त्यजेत् क्षीणं विद्वंसं वेगरोधिनम् ॥ २१ ॥
 रोगाः सर्वेऽपि जायन्ते वेगोदीरणधारणैः ।
 निर्दिष्टं साधनं तत्र भूयिष्ठं ये तु तान् प्रति ॥ २२ ॥
 ततश्चानेकधा प्रायः पवनो यन्प्रकुप्यति ।

१ “श्वासविधारणात्” इति पाठः.

अन्नपानौषधं तस्य युज्जीतातोऽनुलोमनम् ॥ २३ ॥
 धारयेत्तु सदा वेगान् हितैषी प्रेत्य चेह च ।
 लोभेर्ष्याद्वेषमात्सर्यरागादीनां जितेन्द्रियः ॥ २४ ॥
 यतेत च यथाकालं मलानां शोधनं प्रति ।
 अत्यर्थमंचितास्ते हि क्रुद्धाः स्युर्जां वितच्छिदः ॥ २५ ॥
 दोषाः कदाचित्कुप्यन्ति जिता लङ्घनपाचनः ।
 ये तु संशोधनैः शुद्धा न तेषां पुनरुद्वव ॥ २६ ॥
 यथाक्रमं यथायोगमत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ।
 रसायनानि सिद्धानि वृष्ययोगांश्च कालवित् ॥ २७ ॥
 भेषजक्षपिते पथ्यमाहारैर्बृंहणं क्रमात् ।
 क्षालिषष्टिकगोधूममुद्रमांसघृतादिभिः ॥ २८ ॥
 हृद्यदीपनभेषज्यसंयोगादुचिपक्तिदैः ।
 साभ्यङ्गोद्वर्तेनस्नाननिरुहस्नेहवन्तिभिः ॥ २९ ॥
 तथा स लभते शर्म सर्वपावकपाटवम् ।
 धीवर्णेन्द्रियवैमल्यं वृषतां दैर्घ्यमायुषः ॥ ३० ॥
 ये भूतविषवाय्वग्निक्षतभङ्गादिसम्भवाः ।
 कामक्रोधभयाद्याश्च ते स्युरागान्तवो गदाः ॥ ३१ ॥
 त्यागः प्रज्ञापराधानामिन्द्रियोपशमः स्मृतिः ।
 देशकालान्मविज्ञानं सद्वृत्तस्यानुवर्तनम् ॥ ३२ ॥
 'अथर्वविहिता शान्तिः प्रतिक्लप्रहारचनम् ।

१ "योग्य" इति पाठः, २ "क्षीरादिभिः", "रसादिभिः"
 इति पाठौ.

भूताद्यस्पर्शनोपायो निर्दिष्टश्च पृथक् पृथक्' ॥

अनुत्पत्त्यै समासेन विधिरेष प्रदर्शितः ।

निजागन्तुविकाराणामुत्पन्नानां च शान्तये ॥ ३३ ॥

शीतोद्भवं दोषचयं वसंते

विशोधयन् ग्रीष्मजमभ्रकाले ।

घनात्यये वार्षिकमाशु सम्यक्

प्राप्नोति रोगानृत्तुजाज्ञ जातु ॥ ३४ ॥

नित्यं हिताहारविहारसेवी

समीक्ष्यकारी विषयेष्वसक्तः ।

दाता समः सत्यपरः क्षमावा-

नाप्तोपसेवी च भवत्यरोगः ॥ ३५ ॥”

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो द्रवद्रव्यविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

“जीवनं तर्पणं हृद्यं ह्लादि बुद्धिप्रबोधनम् ।

तन्वव्यक्ततरसं मृष्टं शीतं लघ्वमृतोपमम् ॥ १ ॥

अथ तोयवर्गः ॥

गङ्गागन्धु नभसो अष्टं स्पृष्टं त्वर्केन्दुमारुतैः ।

हिताहितन्वे तद्भूयो देशकालावपेक्षते ॥ २ ॥

येनाभिवृष्टममलं शाल्यन्नं राजतस्थितम् ।

अक्रिस्त्रमविवर्णं च तत्सेयं गाङ्गम्

अन्यथा ॥ ३ ॥

मामुद्रं तन्न पातव्यं मामादाश्चयुजाद्विना ।

ऐन्द्रमम्बु सुपात्रम्यमविपन्नं सदा पिबेत् ॥ ४ ॥

तदभावे च भूमिष्टमन्तरिक्षानुकारि यत् ।

शुचिपृथ्वसितश्चेते देशेऽर्कपवनाहतम् ॥ ५ ॥

न पिबेत्पङ्कशैवालतृणपर्णाविलास्तृतम् ।

सूर्येन्दुपवनादृष्टमभिवृष्टं घनं गुरु ॥ ६ ॥

फेनिलं जन्तुमत्तसं दन्तग्राह्यतिशैत्यतः ।

अनार्तवं च यहिव्यमानं प्रथमं च यत् ॥ ७ ॥

लूतादितन्तुविण्मूत्रविपसंश्लेषदूषितम् ।

पश्चिमोदधिगाः शीघ्रवहा याश्चामलोदकाः ॥ ८ ॥

पथ्याः समासात्ता नद्यो विपरीतास्त्वतोऽन्यथा ।

उपलात्फालनाक्षेपविच्छेदैः खेदितोदकाः ॥ ९ ॥

हिमवन्मलयोद्भूताः पथ्यास्ता एव च स्थिराः ।

कृमिश्चीपदहृत्कण्ठशिरोरोगान् प्रकुर्वते ॥ १० ॥

प्राच्याऽऽवन्यपरान्तोत्था दुर्नामानि महेन्द्रजाः ।

उदरश्चीपदातङ्गान् सहाविन्ध्योद्भवाः पुनः ॥ ११ ॥

कुष्ठपाण्डुशिरोरोगान् दोषत्रयः पारियात्रजाः ।

बलपौरुषकारिण्यः सागराम्भस्त्रिदोषकृत् ॥ १२ ॥

विद्यात्कूपतडागादीन् जाङ्गलानूपशैलतः ।

नाम्बु पेयमशक्त्या वा स्वल्पमल्पाभिगुह्यिमभिः ॥ १३ ॥

पाण्डूदरातिसाराशोऽग्रहर्णाशोऽपशोथिभिः ।
 ऋते शरन्निदाघाभ्यां पित्रेत्स्वस्थोऽपि चाल्पशः ॥ १४ ॥
 समस्थूलकृशा भुक्तमध्यातप्रथमाग्बुपाः ।
 शीतं मदात्ययग्लानिमूर्च्छाच्छर्दिश्रमभ्रमान् ॥ १५ ॥
 तृष्णोष्णदाहपित्तास्रविपाण्यग्बु नियच्छति ।
 दीपनं पाचनं कण्ठ्यं लघूष्णं बस्तिशोधनम् ॥ १६ ॥
 हिध्माध्मानाऽनिलश्लेष्मसद्यःशुद्धिनवज्वरे ।
 कासामपीनसश्वासपार्श्वरुक्षु च शस्यते ॥ १७ ॥
 अनभिष्यन्दि लघु च तोयं कथितशीतलम् ।
 पित्तयुक्ते हितं दोषे व्युषितं तन्निदोषकृत् ॥ १८ ॥
 नालिकेरोदकं स्निग्धं स्वादु वृष्यं हिमं लघु ।
 तृष्णापित्तानिलहरं दीपनं बस्तिशोधनम् ॥ १९ ॥
 वर्षासु दिव्यनादेये परं तोये वरावरे ।

अथ क्षीरवर्गः ॥

'गव्यं माहिषमाजं च कारभं क्षैणमाविकम् ।
 ऐभमैकशफं चेति क्षीरमष्टविधं मतम् ॥'
 स्वादुपाकरसं स्निग्धमोजस्यं धातुवर्धनम् ॥ २० ॥
 वातपित्तहरं वृष्यं श्लेष्मलं गुरु शीतलम् ।

प्रायः पयः

अत्र गव्यं तु जीवनीयं रसायनम् ॥ २१ ॥

क्षतक्षीणहितं मेध्यं बल्यं स्तन्यकरं सरम् ।

श्रमश्रममदालक्ष्मीश्वासकासातिवृद्धधुः ॥ २२ ॥

जीर्णज्वरं मूत्रकृच्छ्रं रक्तपित्तं च नाशयेत् ।

हितमत्ययनिद्रेभ्यो गरीयो माहिषं हिमम् ॥ २३ ॥

अल्पाग्नुपानव्यायामकटुतिक्ताशनैर्लघु ।

आजं शोषज्वरश्वासरक्तपित्तातिसारजित् ॥ २४ ॥

हृषद्रूक्षोष्णलवणमौष्ट्रकं दीपनं लघु ।

शस्तं वातकफानाहकृमिशोफोदराशंसाम् ॥ २५ ॥

मानुषं वातपित्तासृगभिघाताक्षिरोगजित् ।

तर्पणाश्चोतनैर्नस्यः

अहृद्यं तूष्णमाधिकम् ॥ २६ ॥

वातव्याधिहरं हिध्माश्वासपित्तकफप्रदम् ।

हस्तिन्याः स्थैर्यकृत्

वातमुष्णं त्वैकशफं लघु ॥ २७ ॥

शाखावातहरं साम्ललवणं जडताकरम् ।

पयोभिष्यन्दि गुर्वामं युक्त्या शृतमतोऽन्वथा ॥ २८ ॥

अवेद्वरीयोऽतिशृतं धारोष्णममृतोपमम् ।

अम्लपाकरसं ग्राहि गुरुष्णं दधि वातजित् ॥ २९ ॥

मेदःशुकबलश्लेष्मपित्तरक्तऽग्निशोफकृत् ।

रोचिष्णु शस्तमरुचौ शीतके विषमज्वरे ॥ ३० ॥

धीनसे मूत्रकृच्छ्रे च रुक्षे नु ग्रहणीगादे ।

नैवाद्यान्निशि नैवोष्णं वसंतोष्णशरत्सु न ॥ ३१ ॥
 नामुद्रसूपं नाक्षौद्रं तन्नाघृतसितोपलम् ।
 न चानामलकं नापि नित्यं नो मन्दमन्यथा ॥ ३२ ॥
 ज्वरासृक्पित्तवीसर्पकुष्ठपाण्डुभ्रमप्रदम् ।
 तक्रं लघु कषायाम्लं दीपनं कफवातजित् ॥ ३३ ॥
 शोफोदराशोऽग्रहणीदोषमूत्रग्रहारुचीः ।
 ह्रीहगुल्मघृतव्यापद्गरपाण्ड्वामयान् जयेत् ॥ ३४ ॥
 तद्वन्मस्तु सरं क्षोतःशोधि विष्टम्भजिल्लघु ।
 नवनीतं नवं वृष्यं शीतं वर्णबलाम्निकृत् ॥ ३५ ॥
 संग्राहि वातपित्तासृक्क्षयाशोर्दितकासजित् ।
 क्षीरोद्भवं तु संग्राहि रक्तपित्ताक्षिरोगजित् ॥ ३६ ॥
 शस्तं धीस्मृतिमेधाग्निबलायुःशुक्रचक्षुषाम् ।
 बालवृद्धप्रजाकान्तिसौकुमार्यस्वरार्थिनाम् ॥ ३७ ॥
 क्षतक्षीणपरीसर्पशस्त्राग्निग्लपितात्मनाम् ।
 वातपित्तविपोन्मादशोपालक्ष्मीज्वरापहम् ॥ ३८ ॥
 स्नेहानामुत्तमं शीतं वयसः स्थापनं परम् ।
 सहस्रवीर्यं विधिभिर्घृतं कर्मसहस्रकृत् ॥ ३९ ॥
 मदापस्सारमूर्च्छायशिरःकर्णाक्षियोनिजान् ।
 पुराणं जयति व्याधीन् व्रणशोधनरोपणम् ॥ ४० ॥
 बल्याः किलाटपीयूषकूर्चिकामोरणादयः ।

शुक्रनिद्राकफकरा विष्टम्भिगुरुदोषलाः ॥ ४३ ॥

गण्ये क्षीरघृते श्रेष्ठं निन्दिते चाविसंभवे ।

अथ हृक्षुवर्गः ॥

हृक्षोः सरो गुरुः स्निग्धो बृंहणः कफमूत्रकृत् ॥ ४२ ॥

घृत्यः शीतोऽस्त्रपित्तघ्नः स्वादुपाकरसो रसः ।

सोऽग्रे सलवणो दन्तपीडितः शर्करासमः ॥ ४३ ॥

मूलाग्रजन्तुजग्धादिपीडनाम्लसंकरात् ।

किञ्चित्कालं विधृत्या च विकृतिं याति याम्रिकः ॥ ४४ ॥

विदाही गुरुविष्टम्भी तेनासौ

तत्र पीण्डकः ।

शैत्यप्रसादमाधुर्यैर्वैरस्तमनुवांशिकः ॥ ४५ ॥

शतपर्वककान्तारनैपालाघ्रास्ततः क्रमात् ।

सक्षाराः सकपायाश्च सोष्णाः किञ्चिद्विदाहिनः ॥ ४६ ॥

फाणितं गुर्वभिप्यन्दि चयकृन्मूत्रशोधनम् ।

नातिश्लेष्मकरो धौतः सृष्टमूत्रशकृद्बुधः ॥ ४७ ॥

प्रभूतकृमिमज्जासृङ्गोदोमांसकफोऽपरः ।

हृद्यः पुराणः पथ्यश्च नवः श्लेष्माभिसादकृत् ॥ ४८ ॥

वृष्याः क्षतक्षीणहिता रक्तपित्तानिलापहाः ।

मत्स्यण्डिकाखण्डसिताः क्रमेण गुणवत्तमाः ॥ ४९ ॥

तद्गुणा तित्कमधुरा कपाया यासशर्करा ।

दाहत्दृढिर्मूर्च्छासृक्पित्तघ्न्यः सर्वशर्कराः ॥ ५० ॥

शर्करेक्षुविकाराणां फाणितं च वरावरे ।

चक्षुष्यं छेदि तृदशेषमविपहिध्मास्रपित्तनुत् ॥ ५१ ॥
 मेहकुष्ठकृमिच्छर्दिश्वासकासातिसारनुत् ।
 व्रणशोधनसंधानरोपणं वातलं मधु ॥ ५२ ॥
 रुक्षं कपायमधुरं तत्तुल्या मधुशर्करा ।
 उष्णमुष्णार्तमुष्णे च युक्तं चोष्णं निहन्ति तत् ॥ ५३ ॥
 प्रच्छदने निरुहे च मधूष्णं न निवार्यते ।
 अलब्धपाकमाश्वेव तयोर्यस्माच्चिवर्तते ॥ ५४ ॥

अथ तैलवर्गः ॥

तैलं स्वयोनिवस्त्रम् मुख्यं तीक्ष्णं श्यवायि च ।
 त्वग्दोषकृदचक्षुष्यं सूक्ष्मोष्णं कफकृश च । ॥ ५५ ॥
 कृशानां बृंहणायालं स्थूलानां कर्शनाय च ।
 बद्धविदकं कृमिघ्नं च संस्कारात्सर्वदोषजित् ॥ ५६ ॥
 सतिक्तोपणमैरण्डं तैलं स्वादु सरं गुरु ।
 वर्ध्मगुल्मानिलकफानुदरं विषमज्वरम् ॥ ५७ ॥
 रुक्शोफौ च कटीगुह्यकोष्ठपृष्ठाश्रयौ जयेत् ।
 तीक्ष्णोष्णं पिच्छिलं विस्त्रं रक्तैरण्डोद्भवं त्वति ॥ ५८ ॥
 कटूष्णं सार्षपं तीक्ष्णं कफशुक्रानिलापहम् ।
 लघुपित्तास्रकृत् कोष्ठकुष्ठाशौव्रणजन्तुजित् ॥ ५९ ॥
 आक्षं स्वादु हिमं केदयं गुरु पित्तानिलापहम् ।
 नात्युष्णं निम्बजं तिक्तं कृमिकुष्ठकफप्रणुत् ॥ ६० ॥

१ “त्वग्दोषहृदच” इति पाठः.

उमाकुसुम्भजं चोष्णं त्वग्दोषकफपित्तकृत् ।

वसा मज्जा च वातघ्नौ बलपित्तकफप्रदौ ॥ ६१ ॥

मांसानुगस्वरूपौ च विद्यान्मेदोऽपि ताविव ।

अथ मद्यवर्गः ॥

दीपनं रोचनं मद्यं तीक्ष्णोष्णं तुष्टिपुष्टिदम् ॥ ६२ ॥

सस्वादुतिक्तकटुकमम्लपाकरसं सरम् ।

सकषायं स्वरारोग्यप्रतिभावर्यकृलघु ॥ ६३ ॥

नष्टनिद्राऽतिनिद्रेभ्यो हितं पित्तामृदूपणम् ।

कुशस्थूलहितं रुक्षं सूक्ष्मं स्रोतोविशोधनम् ॥ ६४ ॥

वातश्लेष्महरं युक्त्या पीतं विषवदन्यथा ।

गुरु त्रिदोषजननं नवं जीर्णमतोऽन्यथा ॥ ६५ ॥

पेयं नोष्णोपचारेण न विरिक्तक्षुधातुरैः ।

नात्यर्थतीक्ष्णमृद्वल्पसंभारं कलुषं न च ॥ ६६ ॥

गुल्मोदराशोऽग्रहणीक्षोपहतं स्नेहनी गुरुः ।

सुराऽनिलघ्नी मेदोसृक्स्तन्यमूत्रकफावहा ॥ ६७ ॥

तद्गुणा वारुणी हृद्या लघुस्तीक्ष्णा निहन्ति च ।

शूलकासवमिश्वासविबन्धाध्मानपीनसान् ॥ ६८ ॥

नातितीव्रमदा लघ्वी पथ्या बभ्रूतकी सुरा ।

ग्रणे पाण्ड्यामये कुष्ठे न चात्यर्थं विरुध्यते ॥ ६९ ॥

विष्टम्भिनी यवसुरा गुर्वी रुक्षा त्रिदोषला ।

यथाद्रव्यगुणोऽरिष्टः सर्वमद्यगुणाधिकः ॥ ७० ॥

ग्रहणीपाण्डुकुष्ठार्शःशोफशोषोदरज्वरान् ।

हन्ति गुल्मकृमिप्लीह कषायकटुवातलः ॥ ७१ ॥
 माद्वीकं लेखनं हृद्यं नात्युष्णं मधुरं सरम् ।
 अल्पपित्तानिलं पाण्डुमेहार्शःकृमिनाशनम् ॥ ७२ ॥
 अस्मादल्पान्तरगुणं खार्जूरं वातलं गुरु ।
 शार्करः सुरभिः स्वादु हृद्यो नातिमदो लघुः ॥ ७३ ॥
 सृष्टमूत्रशकृद्वातो गौडस्तर्पणदीपनः ।
 वातपित्तकरः सीधुः स्नेहश्लेष्मविकारहा ॥ ७४ ॥
 मेदःशोफोदराशोघ्नस्तत्र पकरसो वरः ।
 छेदी मध्वासवस्तीक्ष्णो मेहपीनसकासजिन् ॥ ७५ ॥
 रक्तपित्तकफोच्छेदि शुक्तं वातानुलोमनम् ।
 भृशोष्णतीक्ष्णलक्ष्णम्लं हृद्यं रुचिकरं सरम् ॥ ७६ ॥
 दीपनं शिशिरस्पर्शं पाण्डुदृक्कृमिनाशनम् ।
 गुडेक्षुमद्यमार्द्वीकशुक्तं लघु यथोत्तरम् ॥ ७७ ॥
 कन्दमूलफलाद्यं च तद्वद्विद्यात्तदाऽऽसुतम् ।
 शाण्डाकी चासुतं चान्यत्कालाम्लं रोचनं लघु ॥ ७८ ॥
 धान्याम्लं भेदि तीक्ष्णोष्णं पित्तकृत्स्पर्शशीतलम् ।
 श्रमक्लमहरं रुच्यं दीपनं बस्तिशूलनुत् ॥ ७९ ॥
 शस्तमास्थापने हृद्यं लघु वातकफापहम् ।
 एभिरेव गुणैर्युक्ते सौवीरकतुषोदके ॥ ८० ॥
 कृमिहृद्गोगुल्मार्शः पाण्डुरोगनिबर्हणे ।
 ते क्रमाद्वितुषैर्विद्यात्सतुषश्च यवैः कृते ॥ ८१ ॥

मूत्रं गोऽजाविमहिषीगजाश्वोद्वन्वरोद्ववम् ।
 पित्तलं रुक्षतीक्ष्णोष्णं लवणानुरसं कटु ॥ ८२ ॥
 कृमिशोफोदरानाहशूलपाण्डुकफानिलान् ।
 गुल्मारुचिविषश्चित्रकुष्ठाशंसि जयेलघु ॥ ८३ ॥
 तोयक्षीरिक्षुतैलानां वर्गैर्मद्यस्य च क्रमात् ।
 इति द्रवैकदेशोऽयं यथास्थूलमुदाहृतः ॥ ८४ ॥”

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातोऽन्नस्वरूपविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह साहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

अथ शूकधान्यवर्गः ॥

“रक्तो महान् सकलमस्तूर्णकः शकुनाहतः ।
 सारामुखो दीर्घशूको रोध्रशूकः सुगन्धकः ॥ १ ॥
 पुण्ड्रः पाण्डुः पुण्डरीकः प्रमोदो गौरसारिवौ ।
 काञ्चनो महिषः शूको दूषकः कुसुमाण्डकः ॥ २ ॥
 लाङ्गला लोहवालाख्याः कर्दमाः शीतभीरुकाः ।
 पतङ्गाम्बनीयाश्च ये चान्ये शालयः शुभाः ॥ ३ ॥
 स्वादुपाकरसाः स्निग्धा वृष्या बद्धाल्पवर्चसः ।
 कपायानुरसाः पथ्या लघवो मूत्रला हिमाः ॥ ४ ॥
 शूकजेषु वरस्तत्र रक्तस्तृष्णात्रिदोषहा ।
 महांस्तमनु कलमस्तं चाप्यनु ततः परे ॥ ५ ॥

१ “रशालिकः” इति पाठः

यवका हायनाः पांसुर्वाष्पनपधकादयः ।

स्वादूष्णा गुरवः क्षिग्धाः पाकेऽम्लाः श्लेष्मपित्तलाः ६

गृष्टमूत्रपुरीषाश्च पूर्वं पूर्वं च निन्दिताः ।

क्षिग्धो ग्राही लघुः स्वादुस्त्रिदोषघ्नः स्थिरो हिमः ॥ ७ ॥

पष्टिको व्रीहिषु श्रेष्ठो गौरश्चासितगौरतः ।

ततः क्रमान्महाव्रीहिकृष्णव्रीहिजतूमुखाः ॥ ८ ॥

कुक्कुटाण्डकलावाख्यपारावतकशूकराः ।

वरकोदालकोज्वालचीनशारददुर्दराः ॥ ९ ॥

गन्धनाः कुरुविन्दाश्च गुणैरल्पान्तराः स्मृताः ।

स्वादुरम्लविपाकोऽन्यो व्रीहिः पित्तकरो गुरुः ॥ १० ॥

बहुमूत्रपुरीषोष्मा त्रिदोषस्त्वेव पाटलः ।

कङ्कुकोद्रवनीवारश्यामाकादि हिमं लघु ॥ ११ ॥

तृणधान्यं पवनकृल्लेखनं कफपित्तहृत् ।

भग्नसंधानकृत्तत्र प्रियङ्गुवृंहणी गुरुः ॥ १२ ॥

कोरवूषः परं ग्राही स्पर्शशीतो विषापहः ।

रूक्षः शीतो गुरुः स्वादुः सरो विद्धातकृद्यवः ॥ १३ ॥

शृङ्गः स्त्रैर्धकरो मूत्रमेदः पित्तकफान् जयेत् ॥

पीनसश्चासकासोरुस्तम्भकण्ठवगामयान् ॥ १४ ॥

न्यूनो यवादनुयवः

रूक्षोष्णो वंशजो यवः ।

वृष्यः शीतो गुरुः क्षिग्धो जीवनो वातपित्तहा ॥ १५ ॥

१ “वाप्य” इति पाठः. २ “पालाख्य” इति पाठः.

संधानकारी मधुरो गोधूमः स्थैर्यकृत्सरः ।

पथ्या नंदीमुखी शीता कषायमधुरा लघुः ॥ १६ ॥

अथ शिम्बीधान्यवर्गः ॥

मुद्राढकीमसूरादि शिन्वीधान्यं विबन्धकृत् ।

कषायं स्वादु संग्राहि कटुपाकं हिमं लघु ॥ १७ ॥

मेदःश्लेष्मास्रपित्तेषु हितं लेपोपसेकयोः ।

वरोऽत्र मुद्रोऽल्पचलः कलायस्त्वतिवातलः ॥ १८ ॥

राजमाषोऽनिलकरो रूक्षो बहुशकृद्गुरुः ।

उष्णाः कुलत्थाः पाकेऽभ्लाः शुक्राश्मधासपीनसान् १९

कासार्षःकफवानांश्च भ्रंति पित्तास्रदाः परम् ।

निष्पावो वातपित्तास्रस्तन्यमूत्रकरो गुरुः ॥ २० ॥

सरो विदाही दृक्शुक्रकफशोफविषापहः ।

मापः स्निग्धो बलश्लेष्ममलपित्तकरः सरः ॥ २१ ॥

गुरूष्णोऽनिलहा स्वादुः शुक्रवृद्धिविरेककृत् ।

फलानि मापवद्विद्यात्काकाण्डोलात्मगुप्तयोः ॥ २२ ॥

उष्णास्त्वच्यो हिमः स्पर्शं कैश्यो बल्यस्तिलो गुरुः ।

अल्पमूत्रः कटुः पाके मेघाऽक्षिकफपित्तकृत् ॥ २३ ॥

स्निग्धोमा स्वादुतिक्तोष्णा कफपित्तकरी गुरुः ।

दृक्शुक्रहृत्कटुः पाके तद्वद्दीजं कुसुम्भजम् ॥ २४ ॥

मापोऽत्र सर्वेष्ववरो यवकः शूकजेषु च ।

नवं धान्यमभिप्यन्दि लघु संवत्सरोषितम् ॥ २५ ॥

शीघ्रजन्म तथा सूप्यं निस्तुषं युक्तिभर्जितम् ।

‘यवगोधूममाषाश्च तिलाश्चाभिनवा हिताः ।

पुराणा विरसाः सूक्ष्मा न तथार्थकरा मताः ॥’

अथ कृताञ्ज(पक्वाञ्ज)वर्गः ॥

मण्डपेयाविलेपीनामोदनस्य च लाघवम् ॥ २६ ॥

यथापूर्वं शिवस्तत्र मण्डो वातानुलोमनः ।

तृङ्गलानिदोषशेषः पाचनो धातुसाम्यकृत् ॥ २७ ॥

स्रोतोमार्दवकृत्स्वेदी सन्धुक्षयति चानलम् ।

क्षुत्तृष्णाग्लानिदौर्बल्यकुक्षिरोगज्वरापहा ॥ २८ ॥

मलानुलोमनी पथ्या पेया दीपनपाचनी ।

विलेपी ग्राहिणी हृद्या तृष्णाग्नी दीपनी हिता ॥ २९ ॥

व्रणाक्षिरोगसंशुद्धदुर्बलक्षेहपायिनाम् ।

सुधौतः प्रसृतः स्विन्नोऽत्यक्तोष्णो चौदनो लघुः ३०

यश्चाग्नेयौषधकायसाधितो भृष्टतण्डुलः ।

विपरीतो गुरुः क्षीरमांसाद्यैर्यश्च साधितः ॥ ३१ ॥

इति द्रव्यक्रियायोगमानाद्यैः सर्वमादिशेत् ।

वृंहणः प्रीणनो वृष्यश्चक्षुष्यो व्रणहा रसः ॥ ३२ ॥

मौद्गस्तु पथ्यः संशुद्धव्रणकण्ठाक्षिरोगिणाम् ।

वातानुलोमी कौलथो गुल्मतूनीप्रतूनिजित् ॥ ३३ ॥

“अकृतं कृतयूषं च तनु संस्कारितं रसम् ।

सूपमम्लमनम्लं च गुरु विद्याद्यथोत्तरम् ॥”

तिलपिण्याकविकृतिः शुष्कशाकं विरुढकम् ।

शाण्डाकीवटकं द्रव्यं दोषकं ग्लपनं गुरु ॥ ३४ ॥

रसाला वृंहणी वृष्या स्निग्धा बल्या रुचिप्रदा ।
 अमधुसूतद्वह्महरं पानकं प्रीणनं गुरु ॥ ३५ ॥
 विष्टम्भि सूत्रलं हृद्यं यथाद्रव्यगुणं च तत् ।
 लाजास्तुट्ठर्घनीसारमेहमेदःकफच्छिदः ॥ ३६ ॥
 कासपित्तोपशमना दीपना लघवो हिमाः ।
 पृथुका गुरवो बल्याः कफविष्टम्भकारिणः ॥ ३७ ॥
 धाना विष्टम्भिनीरूक्षा तर्पणी लेखनी गुरुः ।
 सक्तवो लघवः क्षुत्तदभ्रमनेत्रामयत्रणान् ॥ ३८ ॥
 घ्नन्ति सन्तर्पणाः पानास्त्वष्ट एव बलप्रदाः ।
 नोदकाम्तरिताङ्ग द्विर्न निशायां न केवलान् ॥ ३९ ॥
 न भुक्त्वा न द्विर्जश्चित्त्वा सक्तृनद्यान् वा बहून् ।
 पिण्याको ग्लपनो रूक्षो विष्टम्भी दृष्टिदूषणः ॥ ४० ॥
 “गंभ्याद्विष्टम्भते कोष्ठे विष्टम्भिन्वाद्दिद्यते ।
 विदाहान्कुरुते ग्लानिं पिण्याको निशि सेवितः ॥”
 वेमवारो गुरुः स्निग्धो बलोपचयवर्धनः ।
 मुद्गादिजास्तु गुरवो यथाद्रव्यगुणानुगाः ॥ ४१ ॥
 कुक्कुलकर्पूरभाट्टकैन्ध्वङ्गारविपाचितान् ।
 एकयोर्नीलपून्विद्यादपूपानुत्तरोत्तरम् ॥ ४२ ॥

अथ मांसवर्गः ।

हरिणैकुरङ्गर्क्षगोकर्णमृगमातृकाः ।

शशशम्बरचारुकशरभाद्या मृगाः स्मृताः ॥ ४३ ॥

१. ‘नेत्रग्लामयान्’ इति पाठः. २. ‘कटुङ्गा’ इति पाठः.

लाववार्ताकवर्तीररक्तवर्मककुभुमाः ।

कपिजलोपचक्राख्यचकोरकुरुबाहवः ॥ ४४ ॥

वतेको वर्तिका चैव तित्तिरिः क्रकरः शिखी ।

ताम्रचूडाख्यबैकरगोनर्दंगिरिवर्तिकाः ॥ ४५ ॥

तथा शौरपदेन्द्राभैवरटाद्याश्च विष्किराः ।

जीवजीवकदात्यूहभृङ्गाङ्गशुकसारिकाः ॥ ४६ ॥

लदाकोकिलहारीतकपोतचटकादयः ।

प्रतुदाः

भैकगोधाहिश्वाविदाद्या विलेशयाः ॥ ४७ ॥

गोखराश्वतरोद्गाश्वद्वीपिमिहर्क्षवानराः ।

मार्जारमूपकप्याघवृकबभ्रुतरक्षवः ॥ ४८ ॥

लोपाकजम्बुकश्येनचापवान्तादवायसाः ।

शशघ्नीभासकुररगृध्रोत्ककुलिङ्गकाः ॥ ४९ ॥

धूमिका मधुहा चेति प्रसहा मृगपक्षिणः ।

वराहमहिषन्यङ्गुरुरोहितवारणाः ॥ ५० ॥

सृमरश्चमरः खड्गो गवयश्च महामृगाः ।

हंससारसकादम्बवककारण्डवपुषाः ॥ ५१ ॥

बलाकोत्क्रोशचक्राङ्गमहुकौञ्चादयोऽपचराः ।

मत्स्या रोहितपाटीनकूर्मकुम्भीरकर्कटाः ॥ ५२ ॥

शुक्तिशङ्खोर्द्वंशम्बूकजफरीवर्मिचन्द्रिकाः ।

१ 'ख्यवरकगो' इति पा. २ 'सार' इति पा. ३ 'वार'
इति पा. ४ 'शशारिभा' इति पाठः. ५ 'हुश' इति पाठः.

चुलुकीनक्रमकरशिशुमारतिमिक्त्रिलाः ॥ ५३ ॥
राजीविलिप्तिमाद्याश्च

मांसमित्याहुरष्टधा ।

“मृग्यं वैष्किरिकं किञ्च प्रातुदं च विलेशयम् ।
प्रासहं च महामृग्यमपचरं मात्स्यमष्टधा ॥”
योनिष्वजावी ज्यामिश्रगोचरत्वादनिश्चिते ॥ ५४ ॥
आद्यान्त्या जाङ्गलानूपा मध्यौ साधारणौ स्मृता ।
तत्र बद्धमलाः शीता लघवो जाद्रला हिताः ॥ ५५ ॥
पित्तोत्तरे वातमध्ये सन्निपाते कफानुगे ।
दीपनः कटुकः पाके ग्राही रूक्षो हिमः शशः ॥ ५६ ॥
ईषदुष्णगुरुस्निग्धा बृंहणा वर्तकादयः ।
तिक्तिरिस्तेष्वपि वरो मेधाग्निबलशुक्रकृत् ॥ ५७ ॥
ग्राही वर्ण्योऽनिलोद्विक्तसन्निपातहरः परम् ।
नातिपथ्यः शिखी पथ्यः श्रोत्रस्वरवयोद्देशाम् ॥ ५८ ॥
तद्वच्च कुकुटो वृष्यः

ग्राम्यस्तु श्लेष्मलो गुरुः ।

मेधाऽनलकरा हृद्याः क्रकराः सोपचक्रकाः ॥ ५९ ॥
गुरुः मलवणः काणकपोतः सर्वदोषकृत् ।
घटकाः श्लेष्मलाः स्निग्धा वातघ्नाः शुक्रलाः परम् ६०
गुरुष्णस्निग्धमधुरा वर्गाश्चातो यथोत्तरम् ।
मूत्रशुक्रकृतो बल्या वातघ्नाः कफपित्तलाः ॥ ६१ ॥

१ ‘चुलुकी’ इति पाठः.

शीता महामृगास्तेषु क्रव्यादप्रसहाः पुनः ।
 लवणानुरसाः पाके कटुका मांसवर्धनाः ॥ ६२ ॥
 जीर्णांशोऽग्रहणीदोषशोषार्तानां परं हिताः ।
 नानिशीनगुरुस्निग्धं मांसमाजमदोषलम् ॥ ६३ ॥
 शरीरधातुसामान्यादनभिष्यन्दि बृंहणम् ।
 विपरीतमतो ज्ञेयमाविकं बृंहणं तु तत् ॥ ६४ ॥
 शुष्ककासश्रमात्यग्निविषमज्वरपीनसान् ।
 काश्यं केवलवातांश्च गोमांसं सन्नियच्छति ॥ ६५ ॥
 उष्णो गरीयान्महिपः स्वप्नदाढ्यबृहत्त्वकृत् ।
 तद्गद्वराहः श्रमहा रुचिशुक्रबलप्रदः ॥ ६६ ॥
 मत्स्याः परं कफकराः

चिलिचीमन्निदोषकृत् ।

“मत्स्यादिपक्षिणां चैव गुरुण्यण्डानि चादिशेत् ।
 तानि स्निग्धानि वृध्याणि स्वादुपाकरसानि च ॥”
 लावरोहितगोधेणाः स्वे स्वे वर्गे वराः परम् ॥ ६७ ॥
 मांसं सद्योहतं शुद्धं वयःस्थं च भजेत्

त्यजेत् ।

मृतं कृशं भृशं मेघं व्याधिवारिविषहृतम् ॥ ६८ ॥
 पुंस्त्रियोः पूर्वपश्चार्धे गुरुणी, गर्भिणी गुरुः ।
 लघुर्योषिष्ठतुल्यारसु, विहङ्गेषु पुनः पुमान् ॥ ६९ ॥
 शिरःस्कन्धोरुपृष्ठस्य कट्याः सक्मोश्च गौरवम् ।
 तथाऽऽमपकाशबयोर्थथापूर्वं विनिर्दिशेत् ॥ ७० ॥

शोणितप्रभृतीनां च धातूनामुत्तरोत्तरम् ।
मांसाद्वरीषो वृषणमेद्वृक्ष्यकृद्गुदम् ॥ ७१ ॥

अथ शाकवर्गः ।

शाकं पाठाशठीमूषासुनिषण्णसतीनजम् ।
त्रिदोषघ्नं लघु ग्राहि सराजक्षववास्तुकम् ॥ ७२ ॥
सुनिषण्णोऽग्निकृद्गृह्यस्तेषु
राजक्षवः परम् ।

ग्रहण्यशौविकारघ्नः

वर्चोभेदि तु वास्तुकम् ॥ ७३ ॥

हन्ति दोषत्रयं कुष्ठं वृष्या सोष्णा रसायनी ।
काकमाषां सरा स्वयां

चाङ्गेर्यम्लाऽग्निदीपनी ॥ ७४ ॥

ग्रहण्यशौऽनिलश्लेष्महितोष्णा ग्राहिणी लघुः ।

पटोलसप्तकारिष्टशाङ्गेष्टावलजुजाऽभृताः ॥ ७५ ॥

वेत्राग्रवृहती वासा कुन्तिलीतिलपर्णिकाः ।

मण्डूकपर्णीकर्कोटकारवेल्लकपर्पटाः ॥ ७६ ॥

नाडीकलायगोजिह्वावार्ताकं वनतिलकम् ।

करीरं कुलकं नन्दी कुचैला शकुलादनी ॥ ७७ ॥

कैटिलं केम्बुकं क्षीतं सकोशातककर्कशम् ।

तिलकं पाके कटु ग्राहि वातलं कफपित्तजित् ॥ ७८ ॥

हृद्यं पटोलं कृमिनुस्त्रादुपाकं रुषिप्रदम् ।

१ 'कुन्तिली,' 'कुन्तली' इति पाठौ. २ 'कठिल' पाठः.

पित्तलं दीपनं भेदि वातघ्नं बृहतीद्वयम् ॥ ७९ ॥

बृपं तु वमिकासघ्नं रक्तपित्तहरं परम् ।

कारवेहं सकटुकं दीपनं कफजित्परम् ॥ ८० ॥

वार्ताकं कटु तिक्तोष्णं मधुरं कफवातजित् ।

सक्षारमग्निजननं हृद्यं रुच्यमपित्तलम् ॥ ८१ ॥

करीरमाध्मानकरं कषायं स्वादु तिक्तकम् ।

कोशातकावल्लगुजकौ भेदिनावग्निदीपनौ ॥ ८२ ॥

तण्डुलीयो हिमो रुक्षः स्वादुपाकरसो लघुः ।

मदपित्तविघ्नः

मुञ्जातं वातपित्तजित् ॥ ८३ ॥

स्निग्धं शीतं गुरु स्वादु बृंहणं शुक्रकृत्परम् ।

गुर्वी सरा तु पालङ्क्या

मदघ्नी चाप्युपोदका ॥ ८४ ॥

पालङ्क्यावस्मृतश्चक्षुः स तु सङ्ग्रहणात्मकः ।

विदारी वातपित्तघ्नी मूत्रला स्वादुशीतला ॥ ८५ ॥

जीवनी बृंहणी कण्ठ्या गुर्वी वृष्या रसायनम् ।

चक्षुष्या सर्वदोषघ्नी जीवन्ती मधुरा हिमा ॥ ८६ ॥

कूष्माण्डतुम्बकालिङ्गकर्कर्वेर्वारुतिण्डशम् ।

तथा त्रपुसचीनाकविर्मटं कफवातकृत् ॥ ८७ ॥

भेदि विष्टम्भ्यमित्यन्दि स्वादुपाकरसं गुरु ।

वल्लीफलानां प्रवरं कूष्माण्डं वातपित्तजित् ॥ ८८ ॥

१ 'कफपित्तजित्' इति पा. २ 'श्चक्षु' 'श्चक्षु' इति पाठौ.

वसिष्ठद्विकरं वृष्यम्

त्रपुसं त्वनिमूत्रलम् ।

सुम्बं रुक्षतरं ग्राहि कालिङ्गं च विभटम् ॥ ८९ ॥

बालं पित्तहरं शीतं विद्यात्पक्वमतोऽन्यथा ।

शीर्णवृन्तं तु सक्षारं पित्तलं कफवातजित् ॥ ९० ॥

रोचनं दीपनं हृद्यमष्टीलाऽऽनाहनुल्लघु ।

मृणालबिसशालूककुमुदोत्पलकन्दकम् ॥ ९१ ॥

नन्दीमाषककेलूटशृङ्गाटककसेरुकम् ।

क्रौञ्चादनं कलोष्ठं च रुक्षं ग्राहि हिमं गुरु ॥ ९२ ॥

कैलम्बनालिकामार्षकुटिञ्जरकुतुम्बकम् ।

चिह्नीलद्वाकलोणीकाकुरुटकगवेषुकम् ॥ ९३ ॥

जीवन्तमुन्म्वेडगजयवशाकसुवर्षलाः ।

अलुकानि च सर्वाणि तथा मूष्यानि लक्ष्मणम् ॥ ९४ ॥

स्वादु रुक्षं सलवणं वातश्लेष्मकरं गुरु ।

शीतल सृष्टविष्मूत्रं प्रायो विष्टम्प जीर्यति ॥ ९५ ॥

स्त्रिङ्गं निष्पीडितरसं ज्वेहाढ्यं नातिदोषकम् ।

लघुपत्रा तु या चिह्नी सा वास्तुकसमा मता ॥ ९६ ॥

तर्कारीवरुण स्वादु सतिर्कं कफवातजित् ।

वर्षांभ्वौ कालशाकं च सक्षारं कटुतिक्तकम् ॥ ९७ ॥

दीपनं भेदनं हन्ति गरषोफकफानिलान् ।

१ 'कलम्बु' इति पाठः. २ 'कुलिञ्ज' इति पाठः. ३ 'कु-
रुम्ब' इति पाठः. ४ 'वरुण' इति पाठः.

“सद्वाहि शाम्ललीपुष्पं पित्तास्रघ्नं विशेषतः ।”

दीपना कफवातघ्नाश्चिरबिल्वाङ्कुराः सराः ॥ ९८ ॥

शतावर्यङ्कुरास्तिस्रः वृष्या दोषत्रयापहाः ।

रूक्षो वंशकरीरस्तु विदाही वातपित्तलः ॥ ९९ ॥

पत्तुरो दीपनस्तिस्रः झीहार्शःकफवातजित् ।

कृमिकासकफोत्क्रेदान् कासमर्दो जयेत्सरः ॥ १०० ॥

रूक्षोष्णमम्लं कौसुम्भं गुरु पित्तकरं सरम् ।

गुरूष्णं सार्पपं बद्धविष्मूत्रं सर्वदोषकृत् ॥ १०१ ॥

यद्वालमग्न्यक्तरसं किञ्चित्क्षारं सतिक्तकम् ।

तन्मूलकं दोषहरं लघु सोष्णं नियच्छति ॥ १०२ ॥

गुल्मकासक्षयश्चासघ्ननेत्रगलामयान् ।

स्वराग्निसादोदावर्तपीनसांश्च

महत्पुनः ॥ १०३ ॥

रसे पाके च कटुकमुष्णवीर्यं त्रिदोषकृत् ।

गुर्वभिष्यन्दि च

स्निग्धसिद्धं तदपि वातजित् ॥ १०४ ॥

वातश्लेष्महरं शुष्कं सर्वम्

आमं तु दोषलम् ।

कटूष्णो वातकफहा पिण्डालुः पित्तवर्धनः ॥ १०५ ॥

कुठेरशिग्रुसुरससुमुखासुरिभूस्तृणम् ।

फणिज्जार्जकजम्बीरप्रभृति प्राहि शालनम् ॥ १०६ ॥

विदाहि कटु रुक्षोष्णं हृद्यं दीपनरोचनम् ।
 दृक्शुक्रकृमिहृत्तीक्ष्णं दोषोत्क्रेशकरं लघु ॥ १०७ ॥
 हिष्माकासविषंश्वासपार्श्वरूपूतिगन्धहा ।

सुरसः

सुमुखो नातिविदाही गरशोफहा ॥ १०८ ॥
 भार्द्रिका तिक्तमधुरा मूत्रला न च पित्तकृत् ।
 लघुनो भृशतीक्ष्णोष्णः कटुपाकरसः सरः ॥ १०९ ॥
 हृद्यः केश्यो गुरुर्वृष्यः स्निग्धो रोचनदीपनः ।
 भक्षसंधानकृद्बल्यो रक्तपित्तप्रदूषणः ॥ ११० ॥
 किलामकुष्ठगुल्माऽशौमेहक्रिमिकफानिलान् ।
 सहिष्मापीनसंश्वासकासान् हन्ति रसायनम् ॥ १११ ॥
 पलाण्डुस्तदुणन्यूनः श्लेष्मलो नातिपित्तलः ।
 कफवाताक्षीसां पथ्यः स्वेदेऽभ्यवहनौ तथा ॥ ११२ ॥
 तीक्ष्णो गृध्रनको ग्राही पित्तिनां हितकृत् सः ।
 दीपनः सुरणो रुच्यः कफघ्नो विशदो लघुः ॥ ११३ ॥
 विशेषादर्शसां पथ्यः

भूकन्दस्त्वतिदोषलः ।

पत्रे पुष्पे कले माले कन्दे च गुरुता क्रमात् ॥ ११४ ॥
 बरा शाकेषु जीवन्ती सार्धपं त्ववरं परम् ।

अथ फलवर्गः ।

प्राक्षा फलोत्तमा वृष्या चक्षुष्या सृष्टमूत्रविह ॥ ११५ ॥

स्वादुपाकरसा स्निग्धा सकषाया हिमा गुरुः ।
 निहन्त्यनिलपित्तास्रतिकास्थस्त्वमदात्ययान् ॥ ११६ ॥
 नृणाकामश्रमश्वासस्वरभेदक्षतक्षयान् ।
 उद्विक्तपित्तान् जयति त्रीन् दोषान्-स्वादु दाढिमम् ॥
 पित्ताविरोधि नात्युष्णमग्नं वातकफापहम् ।
 सर्वं हृद्यं लघु स्निग्धं ग्राहि रोचनदीपनम् ॥ ११८ ॥
 मोचस्वर्जूरपनसनारिकेलपरूषकम् ।
 भ्राष्ट्राततालकाश्मर्यराजादनमधूकजम् ॥ ११९ ॥
 सावीरबदराक्कोष्ठफल्गुश्लेष्मातकोद्भवम् ।
 वातामाभिपुकाक्षोदमुकूलकनिकोचकम् ॥ १२० ॥
 उरुमाणं प्रियालं च बृंहणं गुरु शीतलम् ।
 दाहक्षतक्षयहरं रक्तपित्तप्रसादनम् ॥ १२१ ॥
 स्वादुपाकरसं स्निग्धं विष्टम्भि कफशुक्रकृत् ।
 फलं तु पित्तलं तालं सरं काश्मर्यजं हिमम् ॥ १२२ ॥
 शकृन्मूत्रविबन्धनं केकयं मेघ्यं रसायनम् ।
 वातामाद्युष्णवीर्यं तु कफपित्तकरं सरम् ॥ १२३ ॥
 परं वातहरं स्निग्धमनुष्णं तु प्रियालजम् ।
 प्रियालमज्जा मधुरो नृण्यः पित्तानिलापहः ॥ १२४ ॥
 कोलमज्जा गुणैस्तद्वत्तृच्छर्दिःकासजिह्व सः ।
 पक्वं सुदुर्जरं बिल्वं दोषलं पूतिमारुतम् ॥ १२५ ॥
 दीपनं कफवातघ्नं बालं, ग्राह्यमयं च तत् ।

कपित्थमामं कण्ठं दोषलं, दोषघाति तु ॥ १२६ ॥
 पक्वं हिध्मावमथुजित्, सर्वं ग्राहि विषापहम् ।
 जाम्बवं 'गुरु विष्टग्भि शीतलं भृशवातलम् ॥ १२७ ॥
 सद्ग्राहि मूत्रशकृतोरकण्ठं कफपित्तजित् ।
 वातपित्तास्रकृद्दालं, बद्धास्थि कफपित्तकृत् ॥ १२८ ॥
 गुर्वांश्च वातजित्पक्वं स्वादुम्लं कफशुक्रकृत् ।
 "तृष्णाघ्नमुष्णमम्लायाः फलं पित्तकरं सरम् ।"
 वृक्षाम्लं ग्राहि रुक्षोष्णं वातश्लेष्महरं लघु ॥ १२९ ॥
 शम्या गुरुष्णं केशभं रुक्षम्

पीलु तु पित्तलम् ।

कफवातहरं मेदि शीहाशःकृमिगुरुमनुत् ॥ १३० ॥
 सतिकं स्वादु यपीलु नायुष्णं तन्निदोषजित् ।
 त्वक्तिककटुका खिग्धा मातुलुङ्गस्य वातजित् ॥ १३१ ॥
 बृंहणं मधुरं मांसं वातपित्तहरं गुरु ।
 लघु तत्केसरं कासश्वासहिध्मामदात्ययान् ॥ १३२ ॥
 आत्यशोषानिलश्लेष्मविबन्धच्छर्द्यरोचकान् ।
 गुल्मोदरार्शःशूलानि मन्दाग्निस्त्वं च नाशयेत् ॥ १३३ ॥
 'मधुरं किञ्चिदम्लं च हृद्य भक्तप्ररोचकम् ।
 गुरु वातप्रशमनं विद्याचारङ्गजं फलम् ॥'
 भक्तातकस्य त्वष्टांसं बृंहणं स्वादु शीतलम् ।
 तदस्थ्यग्निसमं मेध्यं कफवातहरं परम् ॥ १३४ ॥
 स्वादुम्लं शीतमुष्णं च द्विधा पालेवनं गुरु ।

रुच्यमत्यग्निशमनम्

रुच्यं मधुरमारुकम् ॥ १३५ ॥

पक्वमाशु जरां याति नात्युष्णगुरुदोषलम् ।

द्राक्षापरूपकं चार्द्रमम्लं पित्तकफप्रदम् ॥ १३६ ॥

गुरुष्णवीर्यं वातघ्नं सरं सकरमर्दकम् ।

तथाऽम्लं कोलककन्धूलकुचाभ्रातकारुकम् ॥ १३७ ॥

पेरावतं दन्तशठं सत्तुदं मृगलिण्डकम् ।

नातिपित्तकरं पक्वं शुष्कं च करमर्दकम् ॥ १३८ ॥

दीपनं भेदनं शुष्कमम्लीकाकोलयोः फलम् ।

“स्वादम्ल लघुकोलं तु शुष्कं जीर्णं तु दीपनम् ।”

नृष्णाश्रमक्लमच्छेदि रुधिरं कफवातयोः ॥ १३९ ॥

फलानामवरं तत्र लकुचं सर्वदोषकृत् ।

हिमानलोष्णदुर्वातव्याललालादिदूषितम् ॥ १४० ॥

जन्तुशुष्टं जले मग्नमभूमिजमनातेवम् ।

अन्यधान्ययुतं हीनवीर्यं जीर्णतयाऽति च ॥ १४१ ॥

धान्यं त्यजेत्तथा शाकं रूक्षसिद्धमकोमलम् ।

असञ्जातरसं तद्वच्चुष्कं चान्यत्र मूलकात् ॥ १४२ ॥

प्रायेण फलमप्येवं तथासं विस्ववर्जितम् ।

अथौषधवर्गः ।

विट्पिण्डि लवणं सर्वं सूक्ष्मं सृष्टमलं मृदुः ॥ १४३ ॥

१ ‘द्वयं’ इति पाठः. २ ‘तमारुकम्’ इति पाठः. ३ ‘स-
प्तलामृग’ इति पाठः. ४ ‘विदुः’ इति पाठः.

वातघ्नं पाकि तीक्ष्णोष्णं रोचनं कफपित्तकृत् ।
 सैन्धवं तत्र सत्त्वाद् वृष्यं हृद्यं त्रिदोषनुत् ॥ १४४ ॥
 लघ्वनुष्णं दृशः पथ्यमविदाह्यग्निदीपनम् ।
 लघु सौवर्चलं हृद्यं सुगन्ध्युद्गारशोधनम् ॥ १४५ ॥
 कटुपाकं विबन्धघ्नं दीपनीय रुचिप्रदम् ।
 ऊर्ध्वाधःकफघातानुलोमनं दीपनं विडम् ॥ १४६ ॥
 विबन्धानाहविष्टमशूलगौरवनाशनम् ।
 विपाके स्नाद् मामुद्रं गुरु श्लेष्मविवर्धनम् ॥ १४७ ॥
 सतिक्तकटुकक्षारं तीक्ष्णमुत्केदि चोद्भिदम् ।
 कृष्णे सौवर्चलगुणा लवणे गन्धवर्जिताः ॥ १४८ ॥
 रोमकं लघु, पांसूत्यं सक्षारं श्लेष्मलं गुरु ।
 लवणानां प्रयोगे तु सैन्धवादि प्रयोजयेत् ॥ १४९ ॥
 गुल्महृद्ग्रहणीपाण्डुह्रीहानाहगलामयान् ।
 आसार्शःकफकासांश्च शमयेद्यवशूकजः ॥ १५० ॥
 क्षारः सर्वश्च परम तीक्ष्णोष्णः कृमिजिह्वुः ।
 पित्तासृग्दूषणः पाकी छेद्यहृद्यो विदारणः ॥ १५१ ॥
 अपथ्यः कटुलावण्याक्लृप्तकौजःकेशचक्षुषाम् ।
 हिक्नु वातकफानाहशूलघ्नं पित्तकोपनम् ॥ १५२ ॥
 कटुपाकरसं रुच्यं दीपनं पाचनं लघु ।
 कषाया मधुरा पाके रूक्षा विलवणा लघुः ॥ १५३ ॥
 दीपनी पाचनी मेध्या वयसः स्थापनी परम् ।
 ठण्णवीर्या सराऽऽयुष्णा बुद्धीनिःश्रयबलप्रदा ॥ १५४ ॥

कुष्ठवैषण्यवैस्वर्यपुराणविषमज्वरान् ।
 शिरोऽक्षिपाण्डुहृद्रोगकामलाग्रहणीगदान् ॥ १५५ ॥
 सशोषशोफातीसारमेदमोहवभिक्रिमीन् ।
 श्वासकासप्रसेकार्शःप्लीहानाहगरोदरम् ॥ १५६ ॥
 विबन्धं स्रोतसां गुल्ममूरुस्तग्ममरोचकम् ।
 हरीतकी जयेद्वार्धीस्तांस्तांश्च कफवातजान् ॥ १५७ ॥
 तद्वदामलकं शीतमम्लं पित्तकफापहम् ।
 कटु पाके हिमं केश्यमक्षमीपञ्च तद्रुणम् ॥ १५८ ॥
 इयं रसायनवरा त्रिफलाऽक्ष्यामयापहा ।
 रोपणी त्वग्गदक्लेदमेदोमेहकफास्त्रजित् ॥ १५९ ॥
 सकेसरं चतुर्जातं त्वक्पत्रैलं त्रिजातकम् ।
 “सुगन्धि सर्वपेयानां व्यजनानां च वासनम् ।
 लेहानां खाद्यपाकानां चूर्णानां च प्रयोजयेत् ॥”
 पित्तप्रकोपि तीक्ष्णोष्णं रुक्षं रोचनदीपनम् ॥ १६० ॥
 रसे पाके च कटुकं कफघ्नं मरिचं लघु ।
 श्लेष्मला स्वादुशीताद्रां गुर्वी स्निग्धा च विष्वली १६१
 सा शुष्का विपरीताऽतः स्निग्धा वृष्या रसे कटुः ।
 स्वादुपाकाऽनिलश्लेष्मश्वासकासापहा सरा ॥ १६२ ॥
 न तामत्युपयुजीत रसायनविधिं विना ।
 नागरं दीपनं वृष्यं ग्राहि इयं विबन्धनुत् ॥ १६३ ॥

१ ‘मेह’ इति पाठः. २ ‘पाकेऽहिमं’ इति पाठः.

रुच्यं लघु स्वादुपाकं क्षिग्धोष्णं कफवातजित् ।
 तद्वदार्द्रकमेतच्च त्रयं त्रिकटुकं जयेत् ॥ १६४ ॥
 स्थौल्याग्निसदनश्वासकासश्लीपदपीनसान् ।
 क्षत्रिका पिप्पलीमूलं मरिचाल्पान्तरं गुणैः ॥ १६५ ॥
 चित्रकोऽग्निसमः पाके शोफार्शः कृमिकुष्ठहा ।
 पञ्चकोलकमेतच्च मरिचेन विना स्मृतम् ॥ १६६ ॥
 गुल्मघ्नीहोदरानाहशूलघ्नं दीपनं पेरम् ।
 बिल्वकाश्मर्यतर्कारीपाटलादुण्टकैर्महत् ॥ १६७ ॥
 जयेत्कपायतिक्तोष्णं पञ्चमूलं कफानिलौ ।
 हृत्स्वं बृहत्संशुभनीद्वयगोधुरकैः स्मृतम् ॥ १६८ ॥
 स्वादुपाकरसं नातिशीतोष्णं सर्वदोषजित् ।
 बलापुनर्नवैरण्डशूर्पपर्णीद्वयेन तु ॥ १६९ ॥
 मध्यमं कफवातघ्नं नातिपित्तकरं सैरम् ।
 अभीरुबीराजीवन्तीजीवकर्पभकैः स्मृतम् ॥ १७० ॥
 जीवनाख्यं तु चक्षुष्यं वृष्यं पित्तानिलापहम् ।
 लृणाख्यं पित्तजिह्मकासेक्षुशारशालिभिः ॥ १७१ ॥
 शूकक्षिम्बीजपकाग्रमांसशाकफलौषधैः ।
 वर्गितैरञ्जलेशोऽयमुक्तो नित्योपयोगिकः ॥ १७२ ॥

---

१ 'तत्तु' इति पाठः. २ 'लघु' इति पाठः. ३ 'दुण्डु'.
 इति पाठः. ४ 'तीक्ष्णोष्णं' इति पाठः. ५ 'रण्टैः' इति पाठः.
 ६ 'सूर्य' इति पाठः. ७ 'लघु' इति पाठः.

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातोऽञ्जरक्षाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

“राजा राजगृहासन्ने प्राणाचार्यं निवेशयेत् ।

सर्वदा स भवत्येवं सर्वत्र प्रतिजागृषिः ॥ १ ॥

अन्नपानं विषाद्रक्षेद्विशेषेण महीपतेः ।

योगक्षेमौ तदायसौ धर्माद्या यन्निबन्धनाः ॥ २ ॥

भोदनो विषवान् सान्द्रो यात्यविस्त्राम्यतामिव ।

चिरेण पच्यते पक्वो भवेत्पर्युषितोपमः ॥ ३ ॥

मयूरकण्ठतुल्योष्मा मोहमूर्च्छाप्रसेककृत् ।

हीयते वर्णग्न्याद्यैः क्षिद्यते चन्द्रकाचितः ॥ ४ ॥

व्यञ्जनान्याशु शुष्यन्ति ध्यामकाथानि तत्र च ।

दीनातिरिक्ता विकृता छाया दृश्येत नैव वा ॥ ५ ॥

फेनोर्ध्वराजीसीमन्ततन्नुबुद्बुदसम्भवः ।

बिच्छिन्नविरसा रागैः खण्डवाः शाकमामिषम् ॥ ६ ॥

नीला राजी रसे, साम्रा क्षीरे, दधनि दृश्यते ।

क्याबा, ऽऽपीताऽसिता लके, घृते पानीयसन्निभा ॥ ७ ॥

मस्तुनि स्यात्कपोताभा, राजी कृष्णा तुषोदके ।

काली मद्याम्भसोः, क्षौद्रे हरिसैलेऽरुणोपमा ॥ ८ ॥

पाकः फलानामामानां पकानां परिकीयनम् ।

१ ‘वास्तन्नि’ इति पाठः. २ ‘चन्द्रकान्वितः’ इति पाठः.

३ ‘रागखण्डवाः’ इति पाठः.

द्रव्याणामार्द्रशुष्काणां स्यातां ग्लानिबिबर्णते ॥ ९ ॥
 मृदूनां कठिनानां च भवेन्स्पर्शविपर्ययः ।
 माल्यस्य स्फुटिताग्रत्वं ग्लानिर्गन्धान्तरोद्भवः ॥ १० ॥
 ध्याममण्डलता वक्षे, शैदनं तन्नुपदमणाम् ।
 धानुर्मांसिककाष्ठाश्मरत्नादिषु मलाक्तता ॥ ११ ॥
 स्नेहस्पर्शप्रभाहानिः, सप्रभत्वं तु मृण्मये ।
 विषदः श्यावशुष्कास्यो विलक्षो वीक्षते दिशः ॥ १२ ॥
 स्वेद्वेपथुमांसस्तो भीतः स्खलति जृम्भते ।
 प्राग्प्राग् सविपं त्वग्निरेकावर्तः स्फुटत्यति ॥ १३ ॥
 शिखिकण्ठाभधूमाक्षिरनचिर्वोगगन्धवान् ।
 म्रियन्ते मक्षिकाः प्राश्य काकः क्षामस्वरो भवेत् ॥ १४ ॥
 उत्कोशन्ति च द्रष्टुतन्मुकदात्यूहसारिकाः ।
 हंसः प्रस्खलति, ग्लानिर्जीवजीवस्य जायते ॥ १५ ॥
 चकोरस्याऽक्षिर्वराग्यं कौञ्चस्य स्यान्मदोदयः ।
 कपोतपरमृदक्षचक्रवाका जहत्यसून् ॥ १६ ॥
 उद्वेगं याति मार्जारः, शकृन्मुञ्चति वानरः ।
 हृष्येन्मयूरसार्द्धृष्ट्या मन्दतेजो भवेद्विषम् ॥ १७ ॥
 इत्यङ्गं विषवज्ज्ञात्वा त्यजेदेवं प्रयत्नतः ।
 यथा तेन विषयेरक्षपि न क्षुद्रजन्तवः ॥ १८ ॥

१ 'त्याना' इति पाठः. २ 'ग्लानि' इति पाठः.

३ 'शातनं' इति पाठः. ४ 'त्यपि' इति पाठः. ५ 'उद्वेज-
यति' इति पाठः. ६ 'दृष्ट्वा' इति पाठः.

स्पृष्टे तु कण्डूदाहोषाज्वरार्तिस्फोटसुप्तयः ।
 नखरोमच्युतिः शोफः, मेकाद्या विषनाशनाः ॥ १९ ॥
 शस्तास्तत्र प्रलेपाश्च सैव्यचन्दनपद्मकैः ।
 ससोमवहकतालीसपत्रकुष्ठाभृतानतः ॥ २० ॥
 काला जिह्वोष्ठयोर्जाकर्ममूपा चिमिचिमायनम् ।
 दन्तहर्षो रसाज्जत्वं हनुस्तम्भश्च वक्रगो ॥ २१ ॥
 सेव्याद्यैस्तत्र गण्डूषाः सर्वं च विषजिद्वितम् ।
 आमाशयगते स्वेदमूर्च्छाध्मानमदभ्रमाः ॥ २२ ॥
 रोमहर्षो वमिर्दाहश्चक्षुर्हृदयरोधनम् ।
 बिन्दुभिश्चाचयोऽङ्गानां, पक्काशयगते पुनः ॥ २३ ॥
 अनेकवर्णं वमति मूत्रयत्यतिसार्यते ।
 तन्द्रा कृशत्वं पाण्डुत्वमुदरं बलसङ्कथः ॥ २४ ॥
 तयोर्वान्तविरिक्तस्य हरिद्रं कटभीं गुडम् ।
 सिन्दुवारितनिष्पाववापिकाशतपर्विकाः ॥ २५ ॥
 तण्डुलीयकमूलानि कुक्कुटाण्डमवल्गुजम् ।
 नावनाञ्जनपानेषु योजयेद्विषशान्तये ॥ २६ ॥
 विषभुक्ताय दद्याच्च शुद्धायोर्ध्वमधस्तथा ।
 सूक्ष्मं ताम्ररजः काले सक्षौद्रं हृदिशोधनम् ॥ २७ ॥
 शुद्धे हृदि ततः शार्णं हेमचूर्णस्य दापयेत् ।
 न सज्जते हेमपात्रे पद्मपत्रेऽम्बुवद्विषम् ॥ २८ ॥
 जायते विपुलं चायुगरेऽप्येष विधिः स्मृतः ।

विरुद्धमपि चाहारं विद्याद्विषगरोपमम् ॥ २९ ॥

आनूपमामिषं माषक्षादक्षीरविरुद्धकैः ।

विरुध्यते सह विसैर्मूलकेन गुडेन वा ॥ ३० ॥

विशेषात्पयसा मत्स्या मत्स्येष्वपि चिलीचिमः ।

विरुद्धमम्लं पयसा सह सर्वं फलं तथा ॥ ३१ ॥

तद्वत्कुलथवरककङ्कुवल्लमकुष्ठकाः ।

भक्षयित्वा हरितकं मूलकादि पयस्यजेत् ॥ ३२ ॥

बाराहं श्राबिधा नासाहम्ना पृथक्कुट्टा ।

आमसांसानि पित्तेन, माषसूपेन मूलकम् ॥ ३३ ॥

अविं कुसुम्भशाकेन, विमैः सह विरुद्धकम् ।

माषसूपगुडक्षीरदध्याज्यैर्लाकुचं फलम् ॥ ३४ ॥

फलं कदल्यात्मकेण दध्ना तालफलेन वा ।

कणोष्णाभ्यां मधुना काकमार्ची गुडेन वा ॥ ३५ ॥

सिद्धां वा मत्स्यपचने पचने नागरस्य वा ।

सिद्धामन्यत्र वा पात्रे कामात्तामुषितां निशाम् ॥ ३६ ॥

मत्स्यनिस्तलवज्जेहे साधिताः पिप्पलीस्त्यजेत् ।

कांश्ये दशाहमुषितं सर्पिरुष्णं स्वरुर्करे ॥ ३७ ॥

भासो विरुध्यते शूल्यः कम्पिल्लस्तकसाधितः ।

ऐकघ्यं पायससुराकृशराः परिवर्जयेत् ॥ ३८ ॥

मधुसर्पिर्वसातैलपानीयानि द्विशचिशः ।

१ 'वणक' इति पाठः. २ 'त्कन्दमू' इति पाठः. ३ 'च'
इति पाठः. ४ 'भूरैः' इति पाठः.

एकत्र वा समांशानि विरुध्यन्ते परस्परम् ॥ ३९ ॥
 भिज्जांशे अपि मध्वाज्ये दिव्यचार्यनुपानतः ।
 मधुपुष्करबीजं च, मधुमैरेयशार्करम् ॥ ४० ॥
 मन्थानुपानः क्षरेयो, हारिद्रः कटुतैलवान् ।
 उपोदकातिसाराय निलकल्केन साधिता ॥ ४१ ॥
 बलाका वारुणीयुक्ता कुल्माषश्च विरुध्यते ।
 भृष्टा वराहवसया सैव सद्यो निहन्त्यसून् ॥ ४२ ॥
 तद्वृत्तिरिपत्राढ्यगोभालावकपिञ्जलाः ।
 ऐरण्डेनाग्निना सिद्धास्तैलेन विमूर्च्छिताः ॥ ४३ ॥
 हारीतमांसं हारिद्रशूलकप्रोतपाषितम् ।
 हरिद्रावद्धिना सद्यो व्यापादयति जीवितम् ॥ ४४ ॥
 भस्मपांशुपरिध्वस्तं तदेव च समाक्षिकम् ।
 यत्किञ्चिदोषमुत्कृश्य न हरेत्तत्समासतः ॥ ४५ ॥
 विरुद्धम्

शुद्धिरत्रेष्टा शमो वा तद्विरोधिभिः ।
 द्रव्यैस्त्रैरेव वा पूर्वं शरीरस्याभिसंस्कृतिः ॥ ४६ ॥
 व्यायामस्त्रिगन्धदीप्ताग्निवयःस्थबलशालिनाम् ।
 विरोध्यपि न पीडायै सात्त्विकमल्पं च भोजनम् ॥ ४७ ॥
 पादेनापथ्यमभ्यस्तं पादपादेन वा त्यजेन् ।
 निषेवेत हितं तद्वदेकद्विध्यन्तरीकृतम् ॥ ४८ ॥
 अपथ्यमपि हि त्यक्तं शीलितं पथ्यमेव वा ।

सारम्यासात्म्यविकाराय जायते सहसाऽन्यथा ॥ ४९ ॥

क्रमेणापचिता द्रोषाः क्रमेणोपचिता गुणाः ।

सैन्तो यान्त्यपुनर्भावमप्रकम्प्या भवन्ति च ॥ ५० ॥

अत्यन्तसखिधानानां दोषाणां दूषणात्मनाम् ।

अहितैर्दूषणं भूयो न विद्वान् कर्तुमर्हति ॥ ५१ ॥

आहारशयनावस्थाचर्यैर्युक्त्या प्रयोजितैः ।

शरीरं धार्यते नित्यमागारमिव धारणैः ॥ ५२ ॥

आहारो वर्णितमन्त्र तत्र तत्र च वैक्ष्यते ।

निद्रायत्तं सुखं दुःखं पुष्टिः काश्यं बलाबलम् ॥ ५३ ॥

वृषता क्लीबता ज्ञानमज्ञानं जीवितं न च ।

अकालेऽतिप्रसङ्गाच्च न च निद्रा निषेविता ॥ ५४ ॥

सुखायुषी पराकुर्यात्कालरात्रिरिवाऽपरा ।

रात्रौ जागरणं रूक्षं, शिग्धं प्रस्वपनं दिवा ॥ ५५ ॥

अरूक्षमनभिष्यन्दि त्वासीनप्रचलायितम् ।

ग्रीष्मे वायुचयादानरौक्ष्यराभ्यल्पभावतः ॥ ५६ ॥

दिवास्वप्नो हितोऽन्यस्मिन्कफपित्तकरो हि सः ।

सुक्त्वा तु भाष्ययानाध्वमद्यस्त्रीभारकर्मभिः ॥ ५७ ॥

क्रोधशोकभयः क्लान्तान् श्वासहिध्मातिसारिणः ।

१ 'सारम्य वि' इति पाठः. २ 'नाप्रवन्ति पुन' इति पाठः.
३ 'निषेवितैः' इति पाठः. ४ 'लक्ष्यते' इति पाठः. ५ 'परा
कुर्या' इति हेमाद्रिमतेन अत्र परिच्छेदः. ६ 'त्वाऽति-
भाष्य' इति पाठः.

वृद्धबालाबलक्षीणक्षततृदशूलपीडितान् ॥ ५८ ॥
 अजीर्ण्यभिहतोन्मत्तान् दिवास्वप्नोन्वितानपि ।
 धातुसाम्यं तथा श्लेष्मा चाङ्गानि पुष्यति ॥ ५९ ॥
 बहुमेदःकफाः स्वप्युः स्नेहनित्याश्च नाहनि ।
 विपातैः कण्ठरोगी च नैव जातु निशास्वपि ॥ ६० ॥
 अकालशयनान्मोहज्वरस्तैमित्यपीनसाः ।
 शिरोरुक्शोफहृष्टामस्रोतोरोधामिमन्दता ॥ ६१ ॥
 तत्रोपवासवसनस्वेदनावनमौषधम् ।
 योजयेदतिनिद्रायां तीक्ष्णं प्रच्छर्दनाञ्जनम् ॥ ६२ ॥
 नावनं लङ्घनं चिन्तां व्यवायं शोकभीकुपः ।
 ण्भिरेव च निद्राया नाशः श्लेष्मातिसङ्क्रमात् ॥ ६३ ॥
 निद्रानाशादङ्गमर्दशिरोगौरवजृम्भिकाः ।
 जाड्यग्लानिभ्रमापफितन्द्रारोगाश्च वातजाः ॥ ६४ ॥
 'कफोऽल्पो वायुनोद्धतो धमनीः सन्निरुध्य तु ।
 कुर्यात्संज्ञापहं तन्द्रां दारुणां मोहकारिणीम् ॥
 उन्मीलितविनिर्भुमे परिवर्तिततारके ।
 भवतस्तत्र नयने स्फुटे लुलितपक्ष्मणी ॥
 अर्धत्रिरात्रात्सा साध्या न सा साध्या ततः परम् ॥'
 यथाकालमतो निद्रां रात्रौ सेवेत सात्म्यतः ।
 असात्म्याज्जागरादर्धं प्रातः स्वप्यादभुक्तवान् ॥ ६५ ॥

शीलयेन्मन्दनिद्रस्तु क्षीरमधरसान् दधि ।
 अभ्यङ्गोद्वतनस्नानमूर्धकर्णाक्षितर्पणम् ॥ ६६ ॥
 कान्ताबाहुलताश्लेषो निर्वृतिः कृतकृत्यता ।
 मनोऽनुकूला विषयाः कामं निद्रासुखप्रदाः ॥ ६७ ॥
 ब्रह्मचर्यरतेर्प्राग्यसुखनिःस्पृहचेतसः ।
 निद्रा सन्तोषतृप्तस्य स्वं कालं नातिवर्तते ॥ ६८ ॥
 ग्राम्यधर्मे त्यजेन्नारीमनुत्तानां रजस्वलाम् ।
 अप्रियामप्रियाचारां दुष्टसङ्कीर्णमेहनाम् ॥ ६९ ॥
 अतिस्थूलकृशां सूतां गर्भिणीमन्ययोषितम् ।
 वर्णिनीमन्ययोनिं च गुरुदेवनृपालयम् ॥ ७० ॥
 चैत्यश्मशानाऽऽद्यतनचत्वराम्बुचनुष्पथम् ।
 पर्वाण्यनङ्गं दिवसं शिरोहृदयताडनम् ॥ ७१ ॥
 अत्याशितोऽधृतिः क्षुद्रान् दुःस्थिताङ्गः पिपासितः ।
 बालो वृद्धोऽन्यवेगार्तस्त्यजेद्रोगी च मैथुनम् ॥ ७२ ॥
 सेवेत कामतः कामं तृप्तो बाजीकृतां हिमे ।
 क्रयैहाह्वसन्तशरदोः पक्षाद्दर्शानिदाघयोः ॥ ७३ ॥
 भ्रमल्लभोरुर्दार्ढ्यबलधात्विन्द्रियक्षयाः ।
 अपर्धमरणं च स्यादन्यथा गच्छतः स्त्रियम् ॥ ७४ ॥
 स्त्र्यतिमेधापुरारोग्यबुद्धीन्द्रियधशोषलैः ।
 अधिका मन्दजरसो भवन्ति स्त्रीषु संयताः ॥ ७५ ॥

१ 'कृतैहिमे', 'करोहिमे' इति पाठौ. २ 'ब्रह्मा' इति
 पाठः. ३ 'स्नादिशेषेणातिमैथुनात्' इति पाठः.

स्नानानुलेपनहिमानिलखण्डस्नाय-

शीताम्बुदुग्धरसयूपसुराप्रसन्नाः ।

सेवेत श्वानु क्षयनं विरता रतस्य

तस्यैवमाशु वपुषः पुनरेति धाम ॥ ७६ ॥

श्रुतचरितसमृद्धे कर्मदक्षे दयालौ

मिषजि निरनुबन्धं देहरक्षां निवेदय ।

भवति विपुलतेजःस्वास्थ्यकीर्तिप्रभावः

स्वकुशलफलभोगी भूमिपालश्चिरायुः ॥ ७७ ॥”

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातो मात्राशिनीयमध्यायं श्याख्यास्वामः ।

इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“मात्राशी सर्वकालं स्यान्मात्रा श्शमेः प्रवर्तिका ।

मात्रां द्रव्याण्यपेक्षन्ते गुरुण्यपि लघून्यपि ॥ १ ॥

गुरुणामर्धसौहित्यं लघूनां नातिनृसता ।

मात्राप्रमाणं निर्दिष्टं सुखं यावद्विजीर्यति ॥ २ ॥

भोजनं हीनमात्रं तु न बलोपचयौजसे ।

सर्वेषां वातरोगाणां हेतुतां च प्रपद्यते ॥ ३ ॥

अतिमात्रं पुनः सर्वानाशु दोषान् प्रकोपयेत् ।

पीड्यमाना हि वाताद्या युग्मत्तेन कोपिताः ॥ ४ ॥

आमेनाग्नेन दुष्टेन तदेवाविश्य कुर्वते ।

विष्टग्भयन्तोऽलसकं द्यावयन्तो विसृषिकाम् ॥ ५ ॥

अधरोत्तरमार्गाभ्यां सहसैवाजितात्मनः ।

प्रयानि नोर्ध्वं नाधस्तादाहारो न च पच्यते ॥ ६ ॥

आमाशयेऽलसीभूतस्तेन सोऽलमकः स्मृतः ।

विविधैर्वेदनोन्नेदैर्वाग्वादिभृशकोपतः ॥ ७ ॥

सूचीभिरित्र गात्राणि विध्यनीति विसूचिका ।

तत्र शूलभ्रमाऽऽनाहकम्पस्तम्भादयोऽनिलान् ॥ ८ ॥

पित्ताज्वरातिसारान्तर्दाहमृदप्रलयादयः ।

कफाच्छर्द्यङ्गगुरुताबाकसङ्गहीवनादयः ॥ ९ ॥

विशेषाहुर्बलस्याल्पबद्धेर्वेगविधारिणः ।

पीडितं मारुतेनाग्निं श्लेष्मणा रुद्धमन्तरा ॥ १० ॥

अलसं क्षोभितं दोषैः शल्यत्वेनैव संस्थितम् ।

शूलादीन्कुरुते तीव्रांश्छर्त्यनीसारवर्जितान् ॥ ११ ॥

सोऽलसः

अत्यर्थदुष्टास्तु दोषा दुष्टाभबद्धताः ।

यान्तस्तिर्यक्तनुं सर्वा दण्डवत्स्तम्भयन्ति चेत् ॥ १२ ॥

दण्डकालसकं नाम तं त्यजेदाशुकारिणम् ।

विरुद्धाध्यशनाजीर्णशीलिनो विषलक्षणम् ॥ १३ ॥

आमदोषं महाघोरं वर्जयेद्विषसंज्ञकम् ।

विपरुषाशुकारित्वाद्विरुद्धोपक्रमत्वात् ॥ १४ ॥

अथाऽऽममलसीभूतं साध्यं त्वरितमुल्लिखेत् ।

पीत्वा सोमपदुफलं वायुंष्णं योजयेत्ततः ॥ १५ ॥

स्वेदनं फलवर्ति च मलव्योतानुलोमनीम् ।
 'मदनं पिप्पली कुष्ठं वचा गौराश्च सर्षपाः ।
 गुडक्षारसमायुक्ता फलवर्तिः प्रशस्यते ॥'
 नाभ्यमानानि चाङ्गानि मृशं स्विन्नानि वेष्टयेत् ॥ १६ ॥
 विसूच्यामतिवृद्धायां पाष्ण्योर्दाहः प्रशस्यते ।
 तदहश्चोपवास्येनं विरिक्तवदुपाचरेत् ॥ १७ ॥
 तीव्रातिरपि नाजीणां पिबेच्छूलघ्नमौषधम् ।
 आमसन्नोऽनलो नालं पक्तुं दोषोपधाशनम् ॥ १८ ॥
 निह्न्यादपि चंतेषां विभ्रमः सहसाऽऽतुरम् ।
 जीर्णाशने तु भेषजं युज्यात् स्तब्धगुरुदरे ॥ १९ ॥
 दोषशेषस्य पाकार्थमग्नेः सम्बुक्षणाय च ।
 शान्तिरामविकाराणां भवति त्वपतर्पणात् ॥ २० ॥
 त्रिविधं त्रिविधे दोषे तत्पमीक्ष्य प्रयोजयेत् ।
 तत्राऽहमे लङ्घनं पथ्यं, मध्ये लङ्घनपाचनम् ॥ २१ ॥
 प्रभूते शोधनं, तद्वि मूलाहुन्मूलयेन्मलान् ।
 एवमन्यापि व्याधीन् स्वनिदानविपर्ययात् ॥ २२ ॥
 चिकित्सेदनुबन्धे तु सति हेतुविपर्ययम् ।
 त्यक्त्वा यथायथं वैद्यो युज्याद्याधिविपर्ययम् ॥ २३ ॥
 तदर्थकारि वा, पके दोषे त्विन्दे च पावके ।
 हितमभ्यञ्जनस्नेहपानवस्त्रादि युक्तितः ॥ २४ ॥
 भजीर्णं च कफादामं तत्र शोफोऽक्षिराण्डयोः ।

सद्योभुक्त इवोद्गारः प्रसेकोत्केशगौरवम् ॥ २५ ॥
 विष्टब्धमनिलाच्छूलविबन्धाध्मानसादकृत ।
 पित्ताद्विदग्धं तृणमोहभ्रमाम्लोद्गारदाहकृन् ॥ २६ ॥
 लङ्घनं कार्यमामे तु, विष्टब्धे स्वेदनं मृशम् ।
 विदग्धे वमनं, यद्वा यथावस्थं हिनं भजेत् ॥ २७ ॥
 गरीयसो भवेच्छीनादामादेव विलम्बिका ।
 कफवातानुबद्धाऽऽमलिङ्गा तत्समसाधना ॥ २८ ॥
 भ्रमद्वा हृद्यथा शुद्धेऽप्युद्गारे रसशेषतः ।
 शयीत किञ्चिदेवात्र सर्वश्चानाशितो दिवा ॥ २९ ॥
 स्वप्यादजीर्णं, सजातबुभुक्षोऽद्यान्मितं लघु ।
 विबन्धोऽतिप्रवृत्तिर्वा ग्लानिर्मारुतमूढता ॥ ३० ॥
 अजीर्णलिङ्गं सामान्यं विष्टम्भो गौरवं भ्रमः ।
 न चातिमात्रमेवाज्ञमामदोषाय केवलम् ॥ ३१ ॥
 द्विष्टविष्टम्भिदग्धामगुरुरुक्षहिमाशुचि ।
 विदाहि शुष्कमल्पम्बुधुतं चाक्षं न जीर्यति ॥ ३२ ॥
 उपतप्तं भुक्तं च श्लोकक्रोधक्षुदादिभिः ।
 मिश्रं पथ्यमपथ्यं च भुक्तं समशनं मतम् ॥ ३३ ॥
 विद्यादप्यशनं भूयो भुक्तस्योपरि भोजनम् ।
 अकाले बहु चाल्यं वा भुक्तं तु विषमाशनम् ॥ ३४ ॥
 ग्रीण्यप्येतानि मृत्युं वा घोरान् व्याधीन् सृजन्ति वा ।
 काले सात्म्यं शुचि हितं क्षिग्धोष्णं लघु तन्मनाः ॥ ३५ ॥

१ 'नशितो' इति पाठः. २ 'शूलता' इति पाठः.

पङ्कसं मधुरमायं नातिद्रुतविलम्बितम् ।
 स्नातः क्षुद्रान् विविक्तस्थो घृतपादकराननः ॥ ३६ ॥
 तर्पयित्वा पितृन् देवानतिथीन् बालकाङ्गुलान् ।
 प्रत्यवेक्ष्य तिरश्चोऽपि प्रतिपन्नपरिग्रहान् ॥ ३७ ॥
 समीक्ष्य सम्यगात्मानमनिन्दन्नमुवन् ब्रवम् ।
 हृष्टमिष्टैः सहाभीयाच्छुचि भक्तजनाहतम् ॥ ३८ ॥
 भोजनं तृणकेशादिजुष्टमुष्णोक्तं पुनः ।
 शाकावराजभूयिष्ठमत्युष्णालवणं त्यजेत् ॥ ३९ ॥
 किलाटदधिकूचीकाक्षारशुक्ताममूलकम् ।
 कृशशुष्कवराहाविगोमत्स्यमहिषामिषम् ॥ ४० ॥
 माषनिष्पावशालूकबिसपिष्टविरूढकम् ।
 शुष्कशाकानि यवकान् फाणितं च न शीलयेत् ॥ ४१ ॥
 शीलयेच्छालिगोधूमयवपष्टिकजाङ्गलम् ।
 सुनिषण्णकजीवन्तीबालमूलकवास्तुकम् ॥ ४२ ॥
 पथ्यामलकमृद्वीकापटोलीमुद्रशर्कराः ।
 घृतविन्योदकक्षीरक्षौद्रवाङ्मिसैन्धवम् ॥ ४३ ॥
 त्रिफलां मधुसर्पिर्म्यां निशि नेत्रबलाय च ।
 स्वास्थ्यानुवृत्तिकृद्यच्च रोगोच्छेदकरं च यत् ॥ ४४ ॥
 बिसेक्षुमोचचोचाग्रमोदकोत्कारिकादिकम् ।
 अथाद्रव्यं गुरु क्षिप्रं स्वादु मन्दं स्थिरं पुरः ॥ ४५ ॥
 विपरीतमतश्चान्ते मध्येऽम्ललवणोत्कटम् ।
 अन्नेन कुक्षेर्द्रावशौ पानेनैकं प्रपूरयेत् ॥ ४६ ॥
 आश्रयं पवनादीनां चतुर्थमवशेषयेत् ।

अनुपानं हिमं वारि यवगोधूमयोर्हितम् ॥ ४७ ॥
 दक्षि मधे त्रिवे क्षौद्रे, कोष्ठां पिष्टमयेषु तु ।
 शाकमुद्रादिविकृतौ मस्तुतक्राम्लकाजिकम् ॥ ४८ ॥
 सुरा कृशानां पुष्ट्यर्थं, स्थूलानां तु मधूदकम् ।
 शोषे मांसरसो, मद्यं मांसे स्वल्पे च पावके ॥ ४९ ॥
 व्याध्यौषधाध्वभाष्यस्त्रीलङ्घनातपकर्मभिः ।
 क्षीणे बृद्धे च बाले च पयः पथ्यं यथाऽमृतम् ॥ ५० ॥
 विपरीतं यदन्नस्य गुणैः स्यादविरोधि च ।
 अनुपानं समासेन, सर्वदा तत्प्रशस्यते ॥ ५१ ॥
 अनुपानं करोत्यूजां तृप्तिं व्याप्तिं दृढाङ्गताम् ।
 अन्नसङ्घातशैथिल्यविक्रित्तिजरणानि च ॥ ५२ ॥
 मोर्ध्वजश्रुगदश्वासकासोरःक्षतपीनसे ।
 गीतभाष्यप्रसङ्गे च स्वरभेदे च तद्वितम् ॥ ५३ ॥
 प्रक्लिप्तदेहमेहाक्षिगलरोगव्रणानुराः ।
 पानं त्यजेयुः

सर्वश्च भाष्याध्वशयनं त्यजेत् ॥ ५४ ॥

पीत्वा, भुक्त्वाऽऽतपं बर्हिं यानं प्लवनवाहनम् ।
 प्रसृष्टे विण्मूत्रे हृदि सुविमले दोषे स्वपथगे
 विशुद्धे चोद्गारे क्षुद्रपगमने वातेऽनुसरति ।
 तथाऽऽनावुद्रिक्ते विशदकरणे देहे च सुलघौ
 प्रयुजीताहारं विधिनियमितं कालः स हि मतः”

१ ‘भारस्त्री’ इति पाठः.

नवमोऽध्यायः ।

अथातो द्रव्यादिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥ .

“द्रव्यमेव रसादीनां श्रृङ्गं ते हि तदाश्रयाः ।

पञ्चभूतात्मकं तत्तु

क्षमामधिष्ठाय जायते ॥ १ ॥

अभ्युद्योन्वन्निपवननभसां समवायतः ।

तन्निवृत्तिविशेषश्च

व्यपदेशस्तु भूयसा ॥ २ ॥

तस्मात्त्रैकरसं द्रव्यं भूतसङ्घातसम्भवात् ।

नैकदोषास्ततो रोगास्तत्र व्यक्तो रसः स्मृतः ॥ ३ ॥

अव्यक्तोऽनुरसः किञ्चिदन्ते व्यक्तोऽपि चेप्यते ।

गुर्वादयो गुणा द्रव्ये पृथिव्यादौ रसाश्रये ॥ ४ ॥

रसेषु व्यपदिश्यन्ते साहचर्योपचारतः ।

तत्र द्रव्यं गुरु स्थूलस्थिरगन्धगुणोल्बणम् ॥ ५ ॥

पार्थिवं गौरवस्थैर्यसङ्घातोपचयावहम् ।

द्रवशीतगुरुस्निग्धमन्दसान्द्ररसोल्बणम् ॥ ६ ॥

आप्यं स्नेहनविष्यन्दक्लेदप्रह्लादबन्धकृत् ।

रूक्षतीक्ष्णोष्णविशदसूक्ष्मरूपगुणोल्बणम् ॥ ७ ॥

आग्नेयं दाहभावर्णप्रकाशपचनात्मकम् ।

वायव्यं रूक्षविशदलघुस्पर्शगुणोल्बणम् ॥ ८ ॥

१ ‘तन्त्रैकभूतजं द्र’ इति पाठः. २ ‘गुणोल्ब’ इति पाठः.

रौक्ष्यलाघववैशद्यविचारगलानिकारकम् ।
नाभसं सूक्ष्मविशदलघुशब्दगुणोत्खणम् ॥ ९ ॥
सौमिर्यलाघवकरं

जगत्वेवमनौषधम् ।

न किञ्चिद्विद्यते द्रव्यं वशाच्चानार्थयोगयोः ॥ १० ॥
द्रव्यमूर्ध्वगमं तत्र प्रायोऽग्निपवनोत्कटम् ।
अधोगामि च भूयिष्ठं भूमितोयगुणाधिकम् ॥ ११ ॥
इति द्रव्यं

रसान् भेदैरुत्तरत्रोपदेक्ष्यते ।

वीर्यं पुनर्वदन्येके गुरु खिग्धं हिमं मृदु ॥ १२ ॥
लघुरुक्षोष्णतीक्ष्णं च तदेवं मतमष्टधा ।
चरकस्त्वाह वीर्यं तत्क्रियते येन सा क्रिया ॥ १३ ॥
नाभीर्यं कुरुते किञ्चित्सर्वा वीर्यकृता हि सा ।
गुर्वादिष्वेव वीर्याख्या तेनान्वर्येति वर्ण्यते ॥ १४ ॥
समग्रगुणसारेषु शक्त्युत्कर्षविवर्तिषु ।
व्यवहाराय मुख्यत्वादहमग्रहणादपि ॥ १५ ॥
अतश्च विपरीतत्वात्सम्भवत्यपि नैव सा ।
विवक्ष्यते रसाद्येषु, वीर्यं गुर्वादयो ह्यतः ॥ १६ ॥
उष्णं शीतं द्विधैवाऽन्ये वीर्यमाचक्षते
अपि च ।

१ 'ग्लपनात्मकम्' इति पाठः. २ 'सारत्वाच्छक्त्युत्कर्षविवर्त-
त्' इति पाठः.

नानात्मकमपि द्रव्यमग्नीषोमौ महाबलो ॥ १७ ॥
 व्यक्ताव्यक्तं जगदिव नातिक्रामति जानुचित् ।
 तत्रोष्णं भ्रमत्तृह्नलानिस्वेददाहाशुपाकिताः ॥ १८ ॥
 शमं च वातकफयोः करोति, शिशिरं पुनः ।
 ह्लादनं जीवनं स्तम्भं प्रसादं रक्तपित्तयोः ॥ १९ ॥
 जाठरेणामिना योगाद्यदुदेनि रसान्तरम् ।
 रसानां परिणामान्ते स विपाक इति स्मृतः ॥ २० ॥
 स्वादुः पदुश्च मधुरमम्लोऽम्लं पच्यते रसः ।
 तिक्तोष्णकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः ॥ २१ ॥
 रसरसां तुल्यफलस्तत्र द्रव्यं शुभाशुभम् ।
 किञ्चिद्रसेन कुरुते कर्म पाकेन चापरम् ॥ २२ ॥
 गुणान्तरेण वीर्येण प्रभावेणैव किञ्चन ।
 यद्यद्रव्ये रसादीनां बलवत्त्वेन वर्तते ॥ २३ ॥
 अभिभूयेतरांस्तत्कारणत्वं प्रपद्यते ।
 बिरुद्धगुणसंयोगे भूयसाऽरूपं हि जीयते ॥ २४ ॥
 रसं विपाकस्तां वीर्यं प्रभावस्तान्यपोहति ।
 बलसाम्ये रसादीनामिति नैसर्गिकं बलम् ॥ २५ ॥
 रसादिसाम्ये यत्कर्म निशिष्टं तत् प्रभावजम् ।
 दन्ती रसाद्यैस्तुल्याऽपि चित्रकस्य विरेचनी ॥ २६ ॥
 मधुकस्य च मृद्गीका, घृतं क्षीरस्य दीपनम् ।
 इति सामान्यतः कर्म द्रव्यादीनां, पुनश्च तत् ॥ २७ ॥

१. 'वापरम्' इति पाठः.

विचित्रप्रत्ययारब्धद्रव्यभेदेन भिद्यते ।

स्वादुर्गुरुश्च गोर्धूमो वातजित्, वातकृद्यवः ॥ २८ ॥

उष्णा मत्स्याः पयः शीतं कटुः सिंहो न शूकरः ।”

दशमोऽध्यायः ।

अथानो रसभेदीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्नाहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

“क्षमाभोऽभिक्षमाग्बुतेजःस्वाद्यवयनिलगोऽनिलः ।

द्वयोल्बणः क्रमाद्भूतैर्मधुरादिरसोद्भवः ॥ १ ॥

तेषां विष्टाद्रसं स्वादुं यो वक्रमनुलिम्पति ।

आस्वाद्यमानो देहस्य ह्लादनोऽक्षप्रसादनः ॥ २ ॥

प्रियः पिपीलिकादीनाम्

भस्मः क्षालयते मुस्रम् ।

हर्षणो रोमदन्तानामक्षिभ्रुवनिकोचनः ॥ ३ ॥

लवणः स्यन्दयत्यास्यं कपोलगलदाहकृत् ।

तिक्तो विशदयत्यास्यं रसनं प्रतिहन्ति च ॥ ४ ॥

उद्वेजयति जिह्वाग्रं कुर्वश्चिमिचिमां कटुः ।

स्त्रावयत्यक्षिनासास्यं कपोलौ वहनीव च ॥ ५ ॥

कपायो जडयेजिह्वां कण्ठस्रोतोविबन्धकृत् ।

रसानामिति रूपाणि

कर्माणि

मधुरो रसः ॥ ६ ॥

१ ‘मुषल’ इति पाठः. २ ‘स्त्रावयने’ इति पाठः.

भ्राजन्मसास्म्यात्कुरुते धातूनां प्रबलं बलम् ।
 शालवृद्धक्षतक्षीणवर्णकेशेन्द्रियौजसाम् ॥ ७ ॥
 प्रशस्तो बृंहणः कण्ठ्यः स्तन्यसन्धानकृद्गुरुः ।
 आयुष्यो जीवनः स्निग्धः पित्तानिलविषापहः ॥ ८ ॥
 कृस्तेऽत्युपयोगेन स मेदःश्लेष्मजान् गदान् ।
 म्वाल्याग्निसादसक्यासमेहगण्डार्बुदादिकान् ॥ ९ ॥
 भस्त्रोऽग्निदीप्तिकृत्स्निग्धो हृद्यः पाचनरोचनः ।
 उष्णवीर्यो हिमस्पर्शः प्रीणनः क्लेदनो लघुः ॥ १० ॥
 करोति कफपित्तासं मूढवातानुलोमनः ।
 सोऽत्यभ्यस्तस्तनोः कुर्याच्छैथिल्यं तिमिरं भ्रमम् ॥ ११ ॥
 कण्डुपाण्डुग्ववीसर्पशोफविस्फोटतृङ्गज्वरान् ।
 लवणः स्तम्भसङ्घातबन्धविध्मापनोऽग्निकृत् ॥ १२ ॥
 क्लेहनः स्वेदनस्तीक्ष्णो रोचनश्छेदभेदकृत् ।
 सोऽतिद्युक्तोऽक्षपवनं खलति पलितं बलिम् ॥ १३ ॥
 तृदकुष्ठविषवीसर्पान् जनयेत्क्षपयेद्बलम् ।
 तिक्तः स्वयमरोचिष्णुरसचिं कृमिर्नृद्विषम् ॥ १४ ॥
 कुष्ठमूर्च्छाज्वरोक्लेशदाहपित्तकफान् जयेत् ।
 क्लेदमेदोवसामजशकृन्मूत्रोपशोषणः ॥ १५ ॥
 लघुर्मध्यो हिमो रूक्षः स्तन्यकण्ठविशोधनः ।
 धातुक्षयाऽनिलव्याधीननियोगान्करोति सः ॥ १६ ॥
 कटुर्गलामयोदंकुष्ठालसकशोफजिन् ।

१ 'भेदनो' इति कचित्. २ 'चलन्याधी' इति पाठः.

ग्रणावसादनः स्नेहभेदः क्लेदोपशोषणः ॥ १७ ॥
 दीपनः पाचनो रुच्यः शोधनोऽन्नस्य शोषणः ।
 छिनत्ति बन्धान् स्त्रोतांसि विवृणोति कफापहः ॥ १८ ॥
 कुरुते सोऽतियोगेन तृष्णां शुक्रबलक्षयम् ।
 मूर्च्छार्त्ताकुञ्चनं कम्पं कटिपृष्ठादिषु व्यथाम् ॥ १९ ॥
 कषायः पित्तकफहा गुरुरन्नविशोधनः ।
 पीडनो रोपणः शीतः क्लेदभेदोविशोषणः ॥ २० ॥
 भामसंस्तम्भनो ग्राही रूक्षोऽति त्वक्प्रसादनः ।
 करोति शीलितः श्लोऽति विष्टम्भाध्मानहृद्गुजः ॥ २१ ॥
 तृदकाश्चर्पौरुषभ्रंशस्तोतरोरोधेमलग्रहान् ।
 घृतहेमगुडाक्षोऽमोचचोचपरूपकम् ॥ २२ ॥
 अभीरुक्षीरापनमराजादनबलात्रयम् ।
 मेदे चतस्रः पर्णिन्यो जीवन्ती जीवकर्षभौ ॥ २३ ॥
 मधुकं मधुकं बिम्बी विदारी श्रावणीयुगम् ।
 क्षीरशुक्ला तुंगाक्षीरी क्षीरिण्या काश्मरी महे ॥ २४ ॥
 क्षीरिक्षुगोक्षुरक्षाद्रद्राक्षादिर्मधुरो गणः ।
 भम्लो धात्रीफलाग्लिकामातुलुङ्गाम्लबेतसम् ॥ २५ ॥
 दाडिमं रजतं तक्रं चुक्रं पालेवनं दधि ।
 आम्रमात्रातकं भक्ष्यं कपित्थं करमदंकम् ॥ २६ ॥
 “व्रक्षाम्लकोललकुचकोशाम्लातकधन्वनम् ।
 मस्तुधान्याम्लमयानि जम्बीरं तिलकण्टकम् ॥”

१ ‘तिवेगेन’ पा. २ ‘धगल्य’ दा. ३ ‘तवक्षीरी’ पा.

वरं मौर्वर्धलं कृष्णं बिडं सामुद्रमौद्रिदम् ।
 रोमकं पांसुजं शीसं क्षारश्च लवणो गणः ॥ २७ ॥
 निक्तः पटोली त्रायन्ती वालकोशीरचन्दनम् ।
 भृनिग्बनिग्बकटुकातगरागुरुवत्सकम् ॥ २८ ॥
 नक्तमालद्विरजनीमुस्तमूर्वाटरूपकम् ।
 पाठापामार्गकांस्यायोगुहूचीधन्वयासकम् ॥ २९ ॥
 पञ्चमूलं महद्वाड्यौ विशालाऽतिविषा वचा ।
 कटुको हिङ्गुमरिचकृमिजित्पञ्चकोलकम् ॥ ३० ॥
 कुटेराद्या हरितकाः पित्तं मूत्रमरुत्करम् ।
 वर्गः कषायः पथ्याऽक्षं शिरीषः खद्विरो मधु ॥ ३१ ॥
 कदम्बोदुम्बरं मुक्ताप्रवालाऽननैरिकम् ।
 बालं कपित्थं स्र्जूरं बिम्बपद्मोत्पलं च ॥ ३२ ॥
 मधुरं श्लेष्मलं प्रायो जीर्णाच्छालियवारते ।
 मुक्तत्रोधूमतः क्षौद्रात्सिताया जाङ्गलामिषात् ॥ ३३ ॥
 प्रायोऽम्लं पित्तजननं दाडिमासलकाहते ।
 अपथ्यं लवणं प्रायश्चक्षुषोऽम्यत्र सैन्धवात् ॥ ३४ ॥
 तिक्तं कटु च भूयिष्ठमवृष्यं वातकोपनम् ।
 ऋतेऽमृतापटोलीभ्यां शुण्ठीकृष्णारसोनतः ॥ ३५ ॥
 कषायं प्रायशः शीतं स्तम्भनं चाऽभयां विना ।
 रमाः कट्वम्ललवणा वीर्येणोष्णा यथोत्तरम् ॥ ३६ ॥
 निक्तः कषायो मधुरस्तद्देव च शीतलाः ।

१ 'क्षाराश्च' इति पाठः. २ 'लानि च' इति पाठः.

तिक्तः कटुः कषायश्च रुक्षा बद्धमलास्तथा ॥ ३७ ॥
 पट्टम्लमधुराः स्निग्धाः सृष्टविण्मूत्रमारुताः ।
 पटोः कषायस्तस्माच्च मधुरः परमं गुरुः ॥ ३८ ॥
 लघुरग्लः कटुस्तस्मात्तस्मादपि च तिक्तकः ।
 “लवणादम्लमधुरौ कार्यौ स्यातां यथाक्रमम् ।
 वायोर्निरनुबन्धस्य पाकशान्तिप्रवृत्तये ॥
 प्राक्तिक्तो मधुरः पश्चात् कषायोऽन्ते विधीयते ।
 तैः पित्तं शममभ्येति पक्वाच्छीकृतपिण्डितम् ॥
 कटुः प्राक् तिक्तकः पश्चात् कषायोऽन्ते विधीयते ।
 तैः श्लेष्मा शममभ्येति पक्वाच्छीकृतपिण्डितः” ॥
 संयोगाः सप्तपञ्चाशत्कल्पना तु त्रिषष्टिधा ॥ ३९ ॥
 रसानां यौगिकत्वेन यथास्थूलं विभज्यते ।
 एकैकहीनास्तान्पञ्चदश याम्ति रसा द्विके ॥ ४० ॥
 “स्वादुर्द्विकेषु पञ्चाम्लश्चतुरो लवणत्रयम् ।
 द्वौ तिक्तः, कटुकश्चैकं याति पञ्चदशेति तु ॥”
 त्रिके स्वादुर्दशाम्लः पट्ट त्रीन् पटुस्तिक्त एककम् ।
 चतुष्केषु दश स्वादुश्चतुरोऽम्लः पटुः सकृत् ॥ ४१ ॥
 पञ्चकेष्वेकमेवाम्लो मधुरः पञ्च सेवते ।
 द्वयमेकं पट्टास्वादमसंयुक्ताश्च षड्रसाः ॥ ४२ ॥
 षट्पञ्चकाः, पट्ट च पृथग्भसाः स्यु-
 श्रतुर्द्विकौ पञ्चदशप्रकारौ ।

१ ‘पञ्चपञ्च’ इति हेमाद्रिसंमतः पाठः.

भेदास्तिका विंशतिरेकमेव

द्रव्यं षडास्वादमिति त्रिषष्टिः ॥ ४३ ॥

ते रसानुरसतो रसभेदास्तारतम्यपरिकल्पनया च ।

सम्भवन्ति गणनां समतीता दोषभेदजवशादुपयोज्याः॥”

एकादशोऽध्यायः ।

अथातो दोषादिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

“दोषधातुमला मूलं सदा देहस्य

तं चलः ।

उत्साहोच्छ्वासनिश्वासचेष्टाबेगप्रवर्तनैः ॥ १ ॥

सम्यग्गत्या च धातूनामक्षाणां पाटवेन च ।

अनुगृह्णात्यविकृतः, पित्तं पित्तयूष्मदशनैः ॥ २ ॥

क्षुत्क्षुद्रुचिप्रभाभेधाधीशौर्यतनुमार्दवैः ।

श्लेष्मा स्थिरत्वस्निग्धत्वसन्धिबन्धक्षमादिभिः ॥ ३ ॥

प्रीणनं जीवनं लेपः श्लेहो धारणपूरणे ।

गर्भोत्पादश्च धातूनां श्रेष्ठं कर्म क्रमात्स्मृतम् ॥ ४ ॥

अवष्टम्भः पुरीषस्य, सूत्रस्य क्लेदवाहनम् ।

स्वेदस्य क्लेदविधृतिः

वृद्धस्तु कुस्तेऽनिलः ॥ ५ ॥

काश्यंकाष्ठयोष्णकामत्वकम्पाऽऽनाहशकृद्ब्रह्मन् ।

१ ‘केशवि’ इति पाठः, २ ‘कामित्व’ इति पाठः.

बलनिद्रेन्द्रियभ्रंशप्रलापभ्रमदीनताः ॥ ६ ॥

पीतविण्मूत्रनेत्रावक्षुत्तृद्धाहाऽल्पनिद्रताः ।

पित्तम्

श्लेष्माऽग्निसदनप्रसेकालस्यगौरवम् ॥ ७ ॥

शैत्यशैत्यश्लथक्त्वं श्वासकासातिनिद्रताः ।

रसोऽपि श्लेष्मवत्

रक्तं विसर्पं ग्रीहविद्रधीन् ॥ ८ ॥

कुष्ठवातास्रपित्तास्रगुल्मोपकुशकामलाः ।

व्यङ्गमिनाशसंमोहरक्तत्वक्नेत्रमूत्रताः ॥ ९ ॥

मांसं गण्डाबुद्बुदग्रन्थिगण्डोरुदरवृद्धिताः ।

कण्ठादिष्वधिमांसं च

तद्वन्मेदस्तथा श्रमम् ॥ १० ॥

अक्षयेऽपि चेष्टिते श्वासं स्फिक्स्तनोदरलम्बनम् ।

अस्थ्यध्यस्थ्यधिदन्तांश्च

मज्जा नेत्राङ्गगौरवम् ॥ ११ ॥

पर्वसु स्थूलमूलानि कुर्यात्कृच्छ्राण्यरूपि च ।

अतिस्त्रीकामतां वृद्धं शुक्रं शुक्रादमरीमपि ॥ १२ ॥

कुक्षावाध्मानमाटोपं गौरवं वेदनां शकृन् ।

मूत्रं तु बस्तिनिस्तोदं कृतेऽप्यकृतसंज्ञताम् ॥ १३ ॥

स्वेदोऽतिस्वेददौर्गन्ध्यकण्डूः

एवं च रक्षयेत् ।

दूषिकादीनपि मलान् बाहुल्यगुरुतादिभिः ॥ १४ ॥

लिङ्गं क्षीणेऽनिलेऽङ्गस्य सादोऽल्पं भाषितेहितम् ।
 संज्ञाभोहस्तथा श्लेष्मवृद्धयुक्तमयसम्भवः ॥ १५ ॥
 पित्ते मन्दोऽनलः शीतं प्रभाहानिः

कफे भ्रमः ।

श्लेष्माशयानां शून्यत्वं हेतुवः श्रुतसन्धिता ॥ १६ ॥
 रसे रौक्ष्यं भ्रमः शोषो ग्लानिः शब्दासहिष्णुता ।
 रक्तऽम्लशिशिरप्रीतिसिराशैथिल्यरूक्षताः ॥ १७ ॥
 मांसेऽक्षग्लानिगण्डस्फिक्कमुष्कतासन्धिवेदनाः ।
 मेदमि स्वपनं कठ्याः फीक्को वृद्धिः कुशाङ्गता ॥ १८ ॥
 भ्रमस्थितोदः शदनं दन्तकेशनखादिषु ।
 भ्रमभां मज्जनि मीषियं भ्रमस्तिमिरदर्शनम् ॥ १९ ॥
 शुक्ले चिरात् प्रसिच्येत शुक्रं शोणितमेव वा ।
 तोदोऽत्यर्थं वृषणयोर्मदं धूमायनीव च ॥ २० ॥
 पुरीषे वायुरग्राणि सशब्दो वेष्टयन्निव ।
 कुंक्षौ भ्रमति यात्यूर्ध्वं हृत्पार्श्वे पीडयन् भृशम् ॥ २१ ॥
 मूत्रेऽल्पं भूत्रयेत्कृच्छ्राद्विवर्णं सास्त्रमेव वा ।
 स्वेदे रोमव्युतिः कठ्वरोमता स्फुटनं त्वचः ॥ २२ ॥
 मलानामतिसूक्ष्माणां दुर्लक्ष्यं लक्षयेत् क्षयम् ।
 स्वमलायनसंशोपतोदशून्यत्वलाघवैः ॥ २३ ॥
 दोषादीनां यथास्वं च विद्याद्विद्विषयौ मिषक् ।
 क्षयेण विपरीतानां गुणानां वर्धनेन च ॥ २४ ॥

१ 'द्वन्द्वः' इति पाठः. २ 'कुक्षि' इति पाठः.

वृद्धिं मलानां सङ्गाच्च क्षयं चाति विसर्गतः ।
 मलोचितत्वाद्देहस्य क्षयो वृद्धेस्तु पीडनः ॥ २५ ॥
 तत्रास्थानि स्थितो वायुः, पित्तं तु स्वेदरक्तयोः ।
 श्लेष्मा शोषेषु, तेनैषामाश्रयाश्रयिणां मिथः ॥ २६ ॥
 यदेकस्य तदन्यस्य वर्धनक्षयणौषधम् ।
 अस्थिमारुतयोर्नैवं, प्रायो वृद्धिर्हि तर्पणान् ॥ २७ ॥
 श्लेष्मणाऽनुगता तस्मात् सङ्क्षयस्तद्विपर्ययात् ।
 वायुनाऽनुगतोऽस्माच्च वृद्धिक्षयसमुद्भवान् ॥ २८ ॥
 विकारान् साधयेच्छीघ्रं क्रमाच्छुद्धनवृंहणैः ।
 वायोरन्यत्र, तज्जांस्तु तैरेवोत्क्रमणोजितैः ॥ २९ ॥
 विशेषाप्रक्तवृद्ध्युत्थान् रक्तस्तुतिविरेचनैः ।
 मांसवृद्धिभवान् रोगान् शस्त्रक्षाराग्निकर्मभिः ॥ ३० ॥
 स्थौल्यकाश्रयोपचारेण मेदोजानस्थिसङ्क्षयात् ।
 जातान् क्षीरघृतैस्तिकसंयुतैर्बन्तिभिस्तथा ॥ ३१ ॥
 “मज्जशुक्रोद्भवान् रोगान् भोजनैः स्वादुतिकैः ।
 वृद्धं शुक्रं व्यवायार्थ्यच्चान्यच्छुक्रशोषिकम् ॥
 प्रत्यनीकौषधं मज्जशुक्रवृद्धिक्षये हितम् ।”
 विद्वृद्धिजाननीसारक्रियया, विदक्षयोद्भवान् ।
 मेवाजमध्यकुत्स्माषयवमाषद्वयादिभिः ॥ ३२ ॥
 मूत्रवृद्धिक्षयोत्थांश्च मेदकृच्छ्रचिकित्सया ।
 ठ्वायामाम्यजनस्वेदमधैः स्वेदक्षयोद्भवान् ॥ ३३ ॥
 स्वस्थानस्थस्य कायाग्नोरंशा धातुषु संश्रिताः ।

तेषां सादातिदीप्तिभ्यां धातुवृद्धिक्षयोद्भवः ॥ ३४ ॥
 पूर्वो धातुः परं कुर्याद्वृद्धः क्षीणश्च तद्विधम् ।
 दोषा दुष्टा रसैर्धातून् दूषयन्त्युभये मलान् ॥ ३५ ॥
 अधो द्वे, सप्त शिरसि, स्नानि स्वेदवहानि च ।
 मला मलायनानि स्युर्यथास्वं तेष्वतो गदाः ॥ ३६ ॥
 भोजस्तु तेजो धातूनां शुक्रान्तानां परं स्मृतम् ।
 हृदयस्थमपि व्यापि देहस्थितिनिबन्धनम् ॥ ३७ ॥
 स्निग्धं सोमात्मकं शुद्धमीषहोहितपीतकम् ।
 यन्नाशो नियतं नाशो यस्मिंस्तिष्ठति तिष्ठति ॥ ३८ ॥
 निष्पद्यन्ते यतो भावा विविधा देहसंश्रयाः ।
 भोजः क्षीयेत कोपक्षुब्धानशोकश्रमादिभिः ॥ ३९ ॥
 विभेति दुर्बलोऽभीक्ष्णं ध्यायति व्यथितेन्द्रियः ।
 दुश्छायो दुर्मना रूक्षो भवेत्क्षामश्च तरक्षये ॥ ४० ॥
 जीवनीयौषधक्षीररसाद्यास्तत्र भेषजम् ।
 भोजोवृद्धौ हि देहस्य तुष्टिपुष्टिबलोदयः ॥ ४१ ॥
 यदन्नं द्वेष्टि यदपि प्रार्थयेताविरोधि तु ।
 तत्तस्यजम् समभंश्च तौ तौ वृद्धिक्षयौ जयेत् ॥ ४२ ॥
 कुर्वते हि रुचिं दोषा विपरीतसमानयोः ।
 वृद्धाः क्षीणाश्च भूयिष्ठं लक्षयन्त्यनुधास्तु न ॥ ४३ ॥
 यथाबलं यथास्वं च दोषा वृद्धा वितन्वते ।
 रूपाणि, जहति क्षीणाः, समाः स्वं कर्म कुर्वते ॥ ४४ ॥

१ 'समश्नन्वा' इति पा. २ 'कुर्वन्ति हि' इति पा.

य एव देहस्य समा विवृच्छं त एव दोषा विषमा वधाय ।
यस्मादतस्ते हितचर्ययैव क्षयाद्विवृन्देरिष रक्षणीयाः ॥ ४५ ॥ ”

द्वादशोऽध्यायः ।

अथातो दोषभेदीयाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“पक्काशयकटीसक्थिभ्रोत्रास्थिस्पर्शनेन्द्रियम् ।

स्थानं वातस्य, तत्रापि पक्काधानं विशेषतः ॥ १ ॥

नाभिरामाशयः श्वेदो लसीका रुधिरं रसः ।

इह स्पर्शनं च पित्तस्य, नाभिरत्र विशेषतः ॥ २ ॥

उरःकण्ठशिरःक्लोमपर्वाण्यामाशयो रसः ।

मेदो घ्राणं च जिह्वा च कफस्य, सुतरामुरः ॥ ३ ॥

प्राणाविभेदात्पञ्चात्मा वायुः

प्राणोऽत्र मूर्धगः ।

उरःकण्ठचरो बुद्धिहृदयेन्द्रियचित्तश्च ॥ ४ ॥

छीवनक्षवधूद्गारनिःश्वासाश्चप्रवेशकृत् ।

उरः स्थानमुदानस्य नासानाभिगलांश्चरेत् ॥ ५ ॥

वाक्प्रवृत्तिप्रयसोर्जाबलवर्णस्मृतिक्रियः ।

व्यानो हृदि स्थितः कृच्छदेहचारी महाजवः ॥ ६ ॥

गत्यपक्षेपणोत्क्षेपनिमेषोन्मेषणादिकाः ।

प्रायः सर्वाः क्रियास्तस्मिन् प्रतिबद्धाः शरीरेणाम् ॥ ७ ॥

इ ‘वृन्देरपि र’ इति पाठः.

समानोऽग्निसमीपस्थः कोष्ठे चरति सर्वतः ।
 अन्नं गृह्णाति पचति विवेचयति मुञ्चति ॥ ८ ॥
 अपानोऽपानगः श्रोणिन्निमित्तिमेढोरुगोचरः ।
 शुक्रान्निवशकृन्मूत्रगर्भनिष्क्रमणक्रियः ॥ ९ ॥
 पित्तं पञ्चात्मकम्

तत्र पक्वामाशयमध्यगम् ।
 पञ्चभूतात्मकत्वेऽपि यत्तजसगुणोदयात् ॥ १० ॥
 त्यक्तद्रवत्वं पाकादिकर्मणाऽनलशब्दितम् ।
 पचत्यन्नं विभजते सारकिष्टं पृथक् तथा ॥ ११ ॥
 तत्रस्थमेव पित्तानां शेषाणामप्यनुग्रहम् ।
 करोति बलदानेन पाचकं नाम तस्मृतम् ॥ १२ ॥
 आमाशयाश्रयं पित्तं रजकं रसरञ्जनात् ।
 बुद्धिमेधाभिमानाद्यैरभिप्रेतार्थसाधनात् ॥ १३ ॥
 साधकं हृद्गतं पित्तं

रूपालोचनतः स्मृतम् ।

हृक्स्थमालोचकं

त्वक्स्थं आजकं आजनाश्वचः ॥ १४ ॥
 श्लेष्मा तु पञ्चधा

उरःस्थः स त्रिकस्य स्ववीर्यतः ।
 हृदयस्याश्ववीर्याच्च तस्य एवाश्वकर्मणा ॥ १५ ॥
 कफधात्रां च शेषाणां यत्करोत्यवलम्बनम् ।
 अतोऽवलम्बकः श्लेष्मा

वस्त्वामाशयसंस्थितः ॥ १६ ॥

क्रेदकः सोऽस्रमद्धातुक्रेदनात्

रसबोधनात् ।

बोधको रसनास्थायी

शिरःसंस्थोऽक्षतर्पणात् ॥ १७ ॥

तर्पकः

सन्धिःसंश्लेषाच्छ्लेपकः सन्धिषु स्थितः ।

हृत् प्रायेण दोषाणां स्थानान्यविकृतात्मनाम् ॥ १८ ॥

व्यापिनामपि जानीयात्कर्माणि च पृथक्पृथक् ।

उष्णेन युक्ता रूक्षाद्या वायोः कुर्वन्ति लज्जयम् ॥ १९ ॥

शीतेन कोपमुष्णेन शमं स्निग्धादयो गुणाः ।

शीतेन युक्ताक्षीक्ष्णाद्याश्चयं पित्तस्य कुर्वन्ते ॥ २० ॥

उष्णेन कोपं, मन्दाद्याः शमं शीतोपसंहिताः ।

शीतेन युक्ताः स्निग्धाद्याः कुर्वन्ते श्लेष्मणश्चयम् ॥ २१ ॥

उष्णेन कोपं, तेनैव गुणा रूक्षादयः शमम् ।

चयो वृद्धिः स्वधाद्येव प्रद्वेषो वृद्धिहेतुषु ॥ २२ ॥

विपरीतगुणेषु च

कोपस्तून्मार्गगामिता ।

लिङ्गानां दर्शनं स्वेषामस्वास्थ्यं रोगसम्भवः ॥ २३ ॥

स्वस्थानस्थस्य समता विकारासम्भवः शमः ।

चयप्रकोपप्रशमा वायोर्ग्रीष्मादिषु त्रिषु ॥ २४ ॥

वर्षादिषु तु पित्तस्य, श्लेष्मणः शिशिरादिषु ।

वीर्यते लघुरूक्षाभिरोषधीभिः समीरणः ॥ २५ ॥

अध्यायः १२] सूत्रस्थानम् ।

तद्विधस्तद्विधे देहे कालस्याप्यथा कुप्यति ।
अद्भिरम्लविपाकाभिरोषधीभिश्च तादृशम् ॥ २६ ॥
पित्तं याति चयं कोपं न तु कालस्य शैत्यतः ।
चीयते स्निग्धदीप्ताभिरुदकापधिभिः कफः ॥ २७ ॥
तुल्येऽपि काले देहे च स्कन्धत्वाच्च प्रकुप्यति ।
इति कालस्वभावोऽयमाहारादिवशात्पुनः ॥ २८ ॥
चयादीन् यान्ति सद्योऽपि दोषाः कालेऽपि वा न तु ।
श्यामोति सहसा देहमापादतलमस्तकम् ॥ २९ ॥
निवर्तते तु कुपितो मलोऽल्पाल्पं जलौघवत् ।
नानारूपैरसङ्ख्येयैर्विकारैः कुपिता मलाः ॥ ३० ॥
तापयन्ति तनुं तस्मात्तदेत्वाकृतिसाधनम् ।
शक्यं नैकैकशो वक्तुमतः सामान्यमुच्यते ॥ ३१ ॥
दोषा एव हि सर्वेषां रोगाणामेककारणम् ।
यथा पक्षी परिपतन् सर्वतः सर्वमप्यहः ॥ ३२ ॥
छायाप्तयेति नात्मीयां यथा वा कृत्स्नमप्यदः ।
विकारजातं विविधं त्रीन् गुणाच्चातिवर्तते ॥ ३३ ॥
तथा स्वधातुर्वषम्यनिमित्तमपि सर्वदा ।
विकारजातं त्रीन्दोषान्
तेषां कोपे तु कारणम् ॥ ३४ ॥
अर्थैरसाल्म्यैः संयोगः कालः कर्म च दुष्कृतम् ।
हीनातिमिथ्यायोगेन भिद्यते तत्पुनस्त्रिधा ॥ ३५ ॥
हीनोऽर्थेनेन्द्रियस्याल्पः संयोगः स्वेन नैव वा ।

अनियोगोऽनिमंमर्गः, सूक्ष्मभामुरभैरवम् ॥ ३६ ॥

अत्यासञ्जातिदूरस्थं विप्रियं विकृतादि च ।

यदक्षणा वीक्ष्यते रूपं मिथ्यायोगः स दारुणः ॥ ३७ ॥

एवमत्युच्चपूत्यार्दानिन्द्रियार्थान् यथायथम् ।

विद्यात्

कालस्तु शीतोष्णवर्षाभेदाभिधा मतः ॥ ३८ ॥

स हीनो हीनशीतादिरतियोगोऽतिलक्षणः ।

मिथ्यायोगस्तु निर्दिष्टो विपरीतस्वलक्षणः ॥ ३९ ॥

कायवाक्चित्रभेदेन कर्मापि विभजेद्विधा ।

कायादिकर्मणो हीना प्रवृत्तिर्हीनसंज्ञकः ॥ ४० ॥

अतियोगोऽतिवृत्तिस्तु, वेगोर्दारणधारणम् ।

विषमाङ्गक्रियारम्भपतनस्खलनादिकम् ॥ ४१ ॥

भाषणं सामिभुक्तस्य रागद्वेषभयादि च ।

कर्म प्राणानिपातादि दशधा यच्च निन्दितम् ॥ ४२ ॥

मिथ्यायोगः समस्तोऽसाविह वाऽमुत्र वा कृतम् ।

निदानभेतद्वेषाणां, कुपितास्तेन नैकधा ॥ ४३ ॥

कुर्वन्ति विविधान् व्याधीन् शाखाकोष्ठास्थिसन्धिषु ।

शाखा रक्तादयस्त्वक् च बाह्यरोगायनं हि^३ तत् ॥ ४४ ॥

तदाश्रया मयव्यङ्गगण्डालज्यर्बुदादयः ।

१ 'सुदारुणः' इति पाठः. २ 'कर्माणां' इति पाठः. ३ 'हि सा' इति पाठः. ४ 'मशव्य' इति पाठः.

बहिर्भागाश्च दुर्नामगुल्मशोफादयो गदाः ॥ ४५ ॥
 अन्तःकोष्ठो महास्रोत आमपक्काशयाश्रयः ।
 तत्स्थानाः च्छर्षतीसारकासश्वासोदरज्वराः ॥ ४६ ॥
 अन्तर्भागं च शोफार्शोगुल्मवीसर्पविद्रधि ।
 शिरोहृदयवस्त्यादिमर्माण्यरक्षां च सन्धयः ॥ ४७ ॥
 तन्निबद्धाः सिरास्त्रायुकण्डराद्याश्च मध्यमः ।
 रोगमार्गः स्थितास्तत्र यक्ष्मपक्षवधार्दिताः ॥ ४८ ॥
 मूर्धादिरोगाः सन्ध्यस्थित्रिकशूलग्रहादयः ।
 संस्रव्यासव्यधस्वापसादरुक्तोदभेदनम् ॥ ४९ ॥
 मङ्गाङ्गभङ्गसङ्कोचवर्तहर्षणतर्षणम् ।
 कम्पपारुष्यसौपिर्यशोपस्पन्दनवेष्टनम् ॥ ५० ॥
 स्तग्मः कषायरसता वर्णः श्यावोऽरुणोऽपि वा ।
 कर्माणि वायोः

पित्तस्य दाहरागोष्मपाकिताः ॥ ५१ ॥

श्लेदः क्लेदः क्षुतिः कोथः सदनं मूर्च्छनं मदः ।
 कटुकाम्लौ रसौ वर्णः पाण्डुरारुणवर्जितः ॥ ५२ ॥
 श्लेष्मणः स्नेहकाठिन्यकण्डूशीतत्वगौरवम् ।
 बन्धोपलेपस्त्रैमित्यशोफापक्षयतिनिद्रताः ॥ ५३ ॥
 वर्णः श्वेतो रसौ स्वादुलवणौ शिरकारिता ।
 इत्यशेषामयमपि यदुक्तं दोषलक्षणम् ॥ ५४ ॥
 दर्शनाद्यैरवहितस्तत्सम्यगुपलक्षयेत् ।
 व्याध्यवस्थाविभागज्ञः पश्यच्चार्यान् प्रतिक्षणम् ॥ ५५ ॥

अभ्यासात्प्राप्यते दृष्टिः कर्मसिद्धिप्रकाशिनी ।
 रत्नादिसदसज्ज्ञानं न शास्त्रादेव जायते ॥ ५६ ॥
 दृष्टापचारजः कश्चित्कश्चित्पूर्वापराधजः ।
 तत्सङ्कराज्जवत्यन्यो व्याधिरेवं त्रिधा स्मृतः ॥ ५७ ॥
 यथानिदानं दोषोत्थः कर्मजो हेतुभिर्विना ।
 महारम्भोऽल्पके हेतावातङ्को दोषकर्मजः ॥ ५८ ॥
 विपक्षशीलनात्पूर्वः कर्मजः कर्ममङ्गयात् ।
 गच्छत्युभयजन्मा तु दोषकर्मभयात्क्षयम् ॥ ५९ ॥
 द्विधा स्वपरतन्त्रत्वाभ्याधयोऽन्त्याः पुनर्द्विधा ।
 पूर्वजाः पूर्वरूपाख्या, जाताः पश्चादुपद्रवाः ॥ ६० ॥
 यथास्वजन्मोपशयाः स्वतन्त्राः स्पष्टलक्षणाः ।
 विपरीतान्तोऽन्ये तु

विद्यादेवं मलानपि ॥ ६१ ॥

तांस्तुक्षयेदवहितो विकुर्वाणान् प्रतिउवरम् ।
 तेषां प्रधानप्रशमे प्रशमोऽशाम्यतन्मथा ॥ ६२ ॥
 पश्चाच्चिकित्सेत्सृणं वा बलवन्तमुपद्रवम् ।
 व्याधिक्लिष्टशरीरस्य पीडाकरजरो हि सः ॥ ६३ ॥
 विकारनामाकुशलो न जिहीयात् कदाचन ।
 न हि सर्वविकाराणां नामतोऽस्ति ध्रुवा स्थितिः ॥ ६४ ॥
 स एव कुपितो दोषः समुत्थानविशेषतः ।

१ 'सात्केवल दृष्टिः' इति पाठः. २ 'त्सेत्पूर्व' इति पाठः.

स्थानान्तराणि च प्राप्य विकारान् कुरुते बहून् ॥ ६५ ॥

तस्माद्विकारप्रकृतीरधिष्ठानान्तराणि च ।

बुद्धा हेतुविशेषांश्च शीघ्रं कुर्यादुपक्रमम् ॥ ६६ ॥

दूष्यं देशं बलं कालमनलं प्रकृतिं वयः ।

सत्त्वं सात्त्व्यं तथाऽऽहारमवस्थाश्च पृथग्विधाः ॥ ६७ ॥

सूक्ष्मसूक्ष्माः समीक्ष्यैषां दोषौपधनिरूपणं ।

यो वर्तते चिकित्सायां न स स्वलति जानुचित् ॥ ६८ ॥

गुर्वल्पव्याधिसंस्थानं सत्त्वदेहबलाबलात् ।

दृश्यतेऽप्यभ्यथाकारं तस्मिन्नवहितो भवेत् ॥ ६९ ॥

गुरुं लघुमिति व्याधिं कल्पयंस्तु भिषग्भुवः ।

अल्पदोषाकलनया पथ्ये विप्रतिपद्यते ॥ ७० ॥

ततोऽल्पमल्पवीर्यं वा गुरुव्याधौ प्रयोजितम् ।

उदीरयेत्तरां रोगान् संशोधनमयोगतः ॥ ७१ ॥

शोधनं त्वनियोगेन विपरीतं विपर्यये ।

क्षिणुयाच्च मलानेव केवलं वैपुरस्यति ॥ ७२ ॥

अतोऽभियुक्तः सततं सर्वमालोच्य सर्वथा ।

तथा युञ्जीत भैषज्यमारोग्याय यथा ध्रुवम् ॥ ७३ ॥

वक्ष्यन्तेऽतः परं दोषा वृद्धिक्षयविभेदतः ।

पृथक् त्रीन् विद्धि

संसर्गस्त्रिधा, तत्र तु तावत् ॥ ७४ ॥

श्रीनेव समया वृद्ध्या, षडेकस्यातिशायने ।

त्रयोदश समस्तेषु

पद् द्व्येकातिशयेन तु ॥ ७५ ॥

एकं तुल्यधिकैः

पद् च तारतम्यविकल्पनात् ।

पञ्चविंशतिमित्येवं वृद्धैः

क्षीणैश्च तावतः ॥ ७६ ॥

एकैकवृद्धिसमताक्षरैः पद् ते

पुनश्च षट् ।

एकक्षयद्वन्द्ववृद्ध्या सविपर्यययाऽपि ते ॥ ७७ ॥

भेदा द्विपष्टिनिर्दिष्टाः

त्रिपष्टः स्वास्थ्यकारणम् ।

संसर्गाद्रसरुधिरादिभिर्स्त्रैर्यथा

दोषास्तु क्षयसमताविवृद्धिभेदैः ।

आनन्त्यं तरतमयोगतश्च यातान्

जानीयादवहितमानसो यथास्वम् ॥ ७८ ॥”

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथातो दोषोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“वातस्योपक्रमः स्नेहः स्वेदः संशोधनं मृदु ।

स्वादम्ललवणोष्णानि भोज्यान्यस्यङ्गमर्दनम् ॥ १ ॥

१ ‘स्तभेतान् दो’ इति पाठः.

वेष्टनं त्रासनं सेको मद्यं पैष्टिकगोडिकम् ।
 स्निग्धोष्णा वस्तयो व्रत्तिनियमः सुखशीलता ॥ २ ॥
 दीपनैः पाचनैः सिद्धाः स्नेहाश्चानेकयोनयः ।
 विशेषान्मेघपिशितरसतैलानुवासनम् ॥ ३ ॥
 पित्तस्य सर्पिषः पानं स्वादुशीतैर्विरेचनम् ।
 स्वादुनिक्तकपायाणि भोजनान्यौषधानि च ॥ ४ ॥
 सुगन्धिशीतहृद्यानां गन्धानामुपसेवनम् ।
 कण्ठेगुणानां हाराणां मणीनामुरसा धृतिः ॥ ५ ॥
 कर्पूरचन्दनोशीरैरनुलेपः क्षणे क्षणे ।
 प्रदोषश्चन्द्रमाः सांधं हारि गीतं हिमोऽनिलः ॥ ६ ॥
 अयश्चर्णसुखं मित्रं पुत्रः सन्दिग्धमुग्धवाक् ।
 छन्दानुवर्तिनो दाराः प्रियाः शीलविभूषिताः ॥ ७ ॥
 शीताम्बुधारागर्भाणि गृहाण्युद्यानदीर्घिकाः ।
 सुतीर्थविपुलस्वच्छसलिलाशयसैकते ॥ ८ ॥
 साग्भोजजलतीरान्ते कायमाने हुमाकुले ।
 सौम्या भावाः पयः सर्पिर्विरेकश्च विशेषतः ॥ ९ ॥
 श्लेष्मणो विधिना युक्तं तीक्ष्णं वमनरेचनम् ।
 भक्षं रूक्षाल्पतीक्ष्णोष्णं कटुनिक्तकपायकम् ॥ १० ॥
 दीर्घकालस्थितं मद्यं रतिप्रीतिः प्रजागरः ।
 अनेकरूपो व्यायामश्चिन्ता रूक्षं विमर्दनम् ॥ ११ ॥
 विशेषाद्वमनं यूषः क्षौद्रं मेदोप्लवमौषधम् ।

धूमोपवासगण्डूषा निःसुखत्वं सुखाय च ॥ १२ ॥

उपक्रमः पृथग्दोषान् योऽयमुद्दिश्य कीर्तितः ।

संसर्गसन्निपातेषु तं यथास्वं विकल्पयेत् ॥ १३ ॥

ग्रेष्मः प्रायो मरुत्पित्ते वासन्तः कफमारुते ।

मरुतो योगवाहित्वात्, कफपित्ते तु शारदः ॥ १४ ॥

अथ एव जयेद्दोषं कुपितं त्वविरोधयन् ।

सर्वकोपे बलीयांसं शेषदोषाविरोधतः ॥ १५ ॥

प्रयोगः शमयेद्वाधिमेकं योऽन्यमुदीरयेत् ।

नाऽसौ विशुद्धः शुद्धस्तु शमयेद्यो न कोपयेत् ॥ १६ ॥

व्यायामादृष्मणस्तैक्ष्ण्यादहिताचरणादपि ।

कोष्ठाब्जास्त्रास्थिमर्माणि द्रुतत्वान्मारुतस्य च ॥ १७ ॥

दोषा यान्ति

तथा तेभ्यः स्रोतोमुखविशोधनात् ।

वृक्षाऽभिष्यन्दनात्पाकात्कोष्ठं वायोश्च निग्रहात् ॥ १८ ॥

तत्रस्थाश्च विलम्बेरम् भूयो हेतुप्रतीक्षिणः ।

ते कालादिबलं लब्ध्वा कुप्यन्त्यन्याश्रयेऽपि ॥ १९ ॥

तत्रान्यस्थानसंस्थेषु तर्हीयामबलेषु तु ।

कुर्याच्चिकित्सां

स्वामेव बलेनान्याभिभाविषु ॥ २० ॥

आगन्तुं शमयेद्दोषं स्थानिनं प्रतिकृत्य वा ।

“साधारणं वा कुर्वीत क्रियामुभययोगिनीम् ।”

१ ‘अपि योऽन्यमन्यम्’ इति पाठः.

प्रायस्तिर्यग्गता दोषाः क्लेशयन्त्यातुरांश्चिरम् ॥ २१ ॥

कुर्यान्न नेषु त्वरया देहाग्निबलवित् क्रियाम् ।

शमयेत्तान् प्रयोगेण सुखं वा कोष्ठमानवेत् ॥ २२ ॥

जान्वा कोष्ठप्रपन्नांश्च यथामन्नं विनिहरित् ।

स्रोतोरोधबलभ्रंशगौरवानिलमूढताः ॥ २३ ॥

आलस्यापक्तिनिष्ठीवमलसङ्गारुचिक्रमाः ।

“विण्मूत्रनखदन्तत्वक्चक्षुषां पीतता भवेत् ।

रक्तत्वमथ कृष्णन्वं पृष्ठास्थिकटिसन्धिरुक् ॥

शिरोरुक् जायते तीव्रा, निद्रा विरसता मुखे ।

क्वचिच्च श्वयथुर्गात्रे ज्वरातीसारहर्षणम् ॥”

लिङ्गं मलानां सामानां, निरामाणां विपर्ययः ॥ २४ ॥

ऊर्ध्वणोऽल्पबलत्वेन धातुमाद्यमपाचितम् ।

दुष्टमाभाशयगतं रसमामं प्रचक्षते ॥ २५ ॥

अन्त्रे दोषेभ्य एवातिदुष्टेभ्योऽन्योन्यमूर्च्छनात् ।

कोद्वेभ्यो विपत्येव वदन्त्यामस्य सम्भवम् ॥ २६ ॥

आमेन तेन सम्पृक्ता दोषा दूष्याश्च दूषिताः ।

सामा इत्युपदिश्यन्ते ये च रोगास्तदुद्भवाः ॥ २७ ॥

“वायुः सामो विबन्धाग्निसादस्तम्भाच्चकूजनैः ।

वेदनाशोफनिस्तोदैः क्रमशोऽङ्गानि पीडयन् ॥

विचरेद्युगपच्चापि गृह्णाति कुपितो मृशम् ।

ब्रह्मार्थवृद्धिमायाति सूर्यमेघोदये निशि ॥

निरामो विशदो रूक्षो निर्विबन्धोऽल्पवेदनः ।

विपरीतगुणैः शान्तिं भिन्धेयाति विशेषतः ॥
 दुर्गन्धि हरितं रथावं पित्तमम्लं घनं गुरु ।
 अम्लीकाकण्ठहृदाहकरं गामं भिनिदंशेत् ॥
 आनाम्रपीतमत्युष्णं रसे कटुकमस्थिरम् ।
 पक्वं विगन्धि पिज्ञेयं रुचिपक्तिबलप्रदम् ॥
 आविलस्तन्तुलः स्त्यानः कण्ठदेशेऽवतिष्ठते ।
 मामो बलासो दुर्गन्धिः क्षुद्रुद्गारविघातकृत् ॥”
 फेनवान् पिण्डितः पाण्डुर्निःसारोऽगन्ध एव च ।
 पक्वः स एव विज्ञेयश्छेदवान् वक्त्रशुद्धिदः ॥
 सर्वदेहप्रविसृतान् सामान् दोषान् न निर्हरेत् ।
 लीनान् धानुष्वनुक्लिष्टान् फलाद्रामाद्रसानिव ॥ २८ ॥
 आश्रयस्य हि नाशाय ते स्युर्दुर्निर्हरस्वतः ।
 पाचनर्दीपनैः स्नेहेस्तान् स्वेदैश्च परिष्कृतान् ॥ २९ ॥
 शोधयेच्छोधनैः काले यथात्मकं यथाबलम् ।
 हन्त्याशु युक्तं वज्रेण द्रव्यमामाशयान्मलान् ॥ ३० ॥
 घ्राणेन चोर्ध्वजत्रुत्यान् पक्वाधानाद्गुदेन च ।
 उक्लिष्टानध ऊर्ध्वं वा न चामान् वहतः स्वयम् ॥ ३१ ॥
 धारयेद्दौषधौषान् विधृतास्ते हि रोगदाः ।
 प्रवृत्तान् प्रागतो दोषानुपेक्षेत हिताशिनः ॥ ३२ ॥
 विबन्धान् पाचनैस्तैस्तैः पाचयेन्निर्हरेत् वा ।
 श्रावणे कार्तिके चैत्रे मासि साधारणे क्रमात् ॥ ३३ ॥

“प्रावृद्धशरद्वसन्तेषु मासेष्वेतेषु शोधयेत् ।
साधारणेषु विधिना त्रिमासान्तरितान् मलान् ॥”
ग्रीष्मवर्षाहिमचितान् वास्वार्दानांशु निर्हरेत् ।
अत्युष्णवर्षशीता हि ग्रीष्मवर्षाहिमागमाः ॥ ३४ ॥
सन्धां साधारणे तेषां दुष्टान् दोषान् विशोधयेत् ।
“त्रयः साधारणास्तेषामन्तरे प्रावृषादयः ।
प्रावृद् शुचिनर्भा तेषु शरदूर्जसर्हा स्मृतौ ॥
तपस्यो मधुसामश्च वसन्तः शोधनं प्रति ।
एतानृतून् एकत्प्येवं दद्यात्संशोधनं भिषक् ॥”
स्वस्थवृत्तमभिप्रेत्य, व्याधौ व्याधिवशेन तु ॥ ३५ ॥
कृत्वा शीतोष्णवृष्टीनां प्रतीकारं यथायथम् ।
प्रयोजयेत्क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न हापयेत् ॥ ३६ ॥
युञ्ज्यादनञ्जमन्नादां मध्येऽन्ते कवलान्तरे ।
प्रासे प्रासे मुहुः साञ्चं सामुद्रं निधि चैषधम् ॥ ३७ ॥
कफोद्रेके गदेऽनञ्जं बलिनो रोगरोगिणोः ।
अन्नादां विगुणेऽपाने, समाने मध्य इष्यते ॥ ३८ ॥
वसानेऽन्ते प्रातराशस्य, सायमाशस्य तूत्तरे ।
ग्रामप्रासान्तयोः प्राणे प्रदुष्टे मातरिश्चनि ॥ ३९ ॥
मुहुर्मुहुर्विषच्छर्दिहिध्मातृदन्धासकासिषु ।
योजय सभोज्यं भैषज्यं भोज्यैश्चित्रैररोचके ॥ ४० ॥
कम्पाक्षेपकहिध्मासु सामुद्रं लघुभोजिनाम् ।
कर्ध्वजमुषिकारेषु स्वप्नकालं प्रशस्यते ॥ ४१ ॥”

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथातो द्विविधोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“उपक्रम्यस्य हि द्वित्वाद्विधैवोपक्रमो मतः ।

एकः सन्तर्पणस्तत्र द्वितीयश्चापतर्पणः ॥ १ ॥

बृंहणो लङ्घनश्चेति तत्पर्यायाबुदाहृतौ ।

बृंहणं यदृहस्वाय लङ्घनं लाघवाय यन् ॥ २ ॥

वेदस्य

भवतः प्रायो भौमापमितरच्च ते ।

ज्वेहनं रुक्षणं कर्म स्वेदनं सग्भनं च यत् ॥ ३ ॥

भूतानां तदपि द्वैध्याद्वितयं नातिवर्तेते ।

शोधनं शमनं चेति द्विधा तत्रापि लङ्घनम् ॥ ४ ॥

यदीरयेद्बहिर्दोषान् पञ्चधा शोधनं च तत् ।

निरुद्धो वमनं कायशिरोरेकोऽस्त्रविस्रुतिः ॥ ५ ॥

न शोधयति यदोषान् समाशोदीरयत्यपि ।

समीकरोति विषमान् शमनं तच्च सप्तधा ॥ ६ ॥

पाचनं दीपनं क्षुत्तृड्व्यायामातपमाहताः ।

बृंहणं शमनं त्वेव चायोः पित्तानिलस्य च ॥ ७ ॥

बृंहयेद्याधिमैत्र्यमथस्त्रीशोककैर्षितान् ।

भाराध्वोरक्षतक्षीणरूक्षदुर्बलवातलान् ॥ ८ ॥

१ ‘माप्यमे’ पा. २ ‘ति यत्कुड्बन्’ पा. ३ ‘कर्षितान्’ पा.

गभिणीसृतिकाबालवृद्धान् ग्रीष्मेऽपरानपि ।
 मांसक्षीरसितासर्पिर्मधुरस्निग्धवन्तिभिः ॥ ९ ॥
 स्वप्नश्चयासुखाम्यङ्गस्नाननिवृत्तिहर्षणैः ।
 मेहामदोपातिस्निग्धज्वरोरुस्तम्भकुष्ठिनः ॥ १० ॥
 विसर्पविद्रधिप्लीहशिरःकण्ठाक्षिरोगिणः ।
 स्थूलांश्च लङ्घयेन्नित्यं शिशिरे स्वपरानपि ॥ ११ ॥
 तत्र संशोधनैः स्थौल्यबलपित्तकफाधिकान् ।
 आमदोषज्वरच्छर्दिरतीसारहृदामयैः ॥ १२ ॥
 विबन्धगौरवोद्गारहृत्लासादिभिरातुरान् ।
 मध्यस्थौल्यादिकान् प्रायः पूर्वं पाचनदीपनैः ॥ १३ ॥
 एभिरेवामयैरातान् हीनस्थौल्यबलादिकान् ।
 क्षुत्तृष्णानिग्रहैर्दोषैस्त्वार्तान् मध्यबलैर्दृढान् ॥ १४ ॥
 समीरणातपायासैः किमुताल्पबलैर्नरान् ।
 न वृंहयेल्लङ्घनीयान्
 वृंष्टांस्तु मृदु लङ्घयेत् ॥ १५ ॥
 युक्त्या वा देशकालादिबलतस्तानुपाचरेत् ।
 वृंहिते स्वादुलं पुष्टिस्तस्याध्यामयसङ्क्षयः ॥ १६ ॥
 विमलेन्द्रियता सगौ मलानां लाघवं रुचिः ।
 क्षुत्तृप्तसहोदयः शुद्धहृदयोद्गारकण्ठता ॥ १७ ॥
 व्याधिमादवमुत्साहस्तन्द्रानाशश्च लङ्घिते ।
 अनपेक्षितमात्रादिसेविते कुलस्तु ते ॥ १८ ॥

अतिस्थौल्यातिकाश्वादीन्, वक्ष्यन्ते ते च सौषधाः ।
 रूपं तैरेव ऋ ज्ञेयमर्तिवृंहितलङ्घिते ॥ १९ ॥
 अतिस्थौल्यापचीमेहज्वरोदरभगन्दरान् ।
 कासमन्त्र्यासकृच्छ्रामकुष्ठादीनतिदारुणान् ॥ २० ॥
 तत्र मेदोऽनिलश्लेष्मनाशनं सर्वमिष्यते ।
 कुलथजूर्णश्यामाकथवमुद्रमधूतकम् ॥ २१ ॥
 मस्तुदण्डाहतारिष्टचिन्ताशोधनजागरम् ।
 मधुना त्रिफलां लिङ्गाद्बहुचीमभयां घनम् ॥ २२ ॥
 रमाञ्जनस्य महतः पञ्चमूलस्य गुग्गुलोः ।
 शिलाजतुप्रयोगश्च साग्निमन्थरसो हितः ॥ २३ ॥
 विडङ्गं नागरं क्षारः काललोहरजो मधु ।
 यवामलकचूर्णं च योगोऽतिस्थौल्यदोषजित् ॥ २४ ॥
 श्योषकद्दीवराशिमुविडङ्गानिविषास्थिराः ।
 हिङ्गुर्मावर्चलाजाजीयवानीधान्यचित्रकाः ॥ २५ ॥
 निशो बृहत्या हपुषा पाठा मूलं च केम्बुकान् ।
 एषां चूर्णं मधु घृतं तैलं च सदृशांशकम् ॥ २६ ॥
 मक्नुभिः षोडशगुणैर्युक्तं पीतं निहन्ति तत् ।
 अतिस्थौल्यादिकान् सर्वान् रोगानन्यांश्च तद्विधान् ॥ २७ ॥
 हृद्रोगकामलाश्वित्रासकासगलग्रहान् ।
 बुद्धिमेधास्मृतिकरं मन्त्रस्याग्नेश्च दीपनम् ॥ २८ ॥
 अनिकाश्यं भ्रमः कासस्तृष्णाभिव्यमरोचकः ।
 ज्वरामिनिद्रादृक्श्रोत्रशुक्रौजःक्षुत्स्वरक्षयः ॥ २९ ॥

बन्निहन्मूर्धजङ्घोरुत्रिकपाश्वरुजा ज्वरः ।

प्रलापोर्ध्वानिलग्लानिच्छर्दिपर्वास्थिभेदनम् ॥ ३० ॥

वर्चोमूत्रग्रहाद्याश्च जायन्तेऽतिविलङ्घनात् ।

कार्श्यमेव वरं स्थौल्यात्

न हि स्थूलस्य भेषजम् ॥ ३१ ॥

दृंहणं लङ्घनं वाऽलमतिभेदोऽग्निवातजित् ।

मधुरस्निग्धसौहित्यैर्यत्सौख्येन च नश्यति ॥ ३२ ॥

क्रशिमा स्थविमाऽत्यन्तविपरीतनिषेवणैः ।

योजयेद्दृंहणं तत्र सर्वं पानाक्षभेषजम् ॥ ३३ ॥

अचिन्तया हर्षणेन ध्रुवं सन्तपणेन च ।

स्वप्नप्रसङ्गाच्च कृशो वराह इव पुप्यति ॥ ३४ ॥

न हि मांससमं किञ्चिदन्यदेहवृहत्त्वकृत् ।

मांसादमांसं मांसेन सम्भृतत्वाद्विशेषतः ॥ ३५ ॥

गुरु चातर्पणं स्थूले विपरीतं हितं कृशे ।

यवगोधूममुभयोस्तद्योग्याहितकल्पनम् ॥ ३६ ॥

दोषगत्याऽतिरिच्यन्ते ग्राहिभेद्यादिभेदतः ।

उपक्रमा न ते द्विधाङ्गिष्ठा अपि गदा इव ॥ ३७ ॥”

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथातः शोधनादिगणसङ्ग्रहमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

“मदनमधुकलम्बानिम्बबिम्बीविशाला-

त्रपुसकुटजमूर्वादेवदालीकृमिघ्नम् ।

विदुलदहनचित्राः कोशवत्या करञ्जः

कणलवणवचैलामर्षपाश्छर्दनानि ॥ १ ॥

निकुम्भकुम्भत्रिफलागवाक्षी-

क्षुक्शस्त्रिनीनीलिनितिल्वकानि ।

शम्याककम्पिलकहेमदुग्धा

दुग्धं च मूत्रं च विरेचनानि ॥ २ ॥

मदनकुटजकुष्ठदेवदाली-

मधुकवचादशमूलदारुक्ताः ।

यवमिशिकृतवेधनं कुलरथा

मधु लवणं त्रिवृता निरुहणानि ॥ ३ ॥

वेलापामार्गव्योषदावींसुराला

बीजं शैरीषं बार्हतं शैप्रवं च ।

मारो माधुकः सैन्धवं तार्क्ष्यशैलं

त्रुट्यौ पृथ्वीका शोधयन्त्युत्तमाङ्गम् ॥ ४ ॥

भद्रदारु नतं कुष्ठं दशमूलं बेलाद्वयम् ।

वायुं वीरतरादिश्च विदार्यादिश्च नैशयेत् ॥ ५ ॥

दूर्वाऽनन्ता निम्बवासाऽऽमगुसा

गुन्द्राऽभीरुः शीतपाकी प्रियङ्गुः ।

१ 'त्रयम्' इति पाठः. २ 'शोधयेत्' इति पाठः.

न्यग्रोधादिः पद्मकादिः स्थिरे द्वे

पद्मं वन्यं सारिवादिश्च पित्तम् ॥ ६ ॥

आरग्वधादिरकादिर्मुक्ककाद्योऽसनादिकः ।

सुरसादिः समुत्तादिर्बलकादिर्बलासजित् ॥ ७ ॥

जीवन्ती काकोल्या मेदे द्वे मुद्रमाषण्यौ च ।

ऋषभकजीवकमधुकं चेति गणो जीवनीयास्त्यः ॥ ८ ॥

विदारिपञ्चाकुलवृश्चिकालीवृश्चीवदेवाह्वयशूर्पपण्यः ।

कण्डूकरा जीवन्हस्वसंज्ञे द्वे पञ्चके गोपसुता त्रिपादी ॥ ९ ॥

विदार्यादिरयं हृद्यो बृंहणो वातपित्तहा ।

शोषगुल्माङ्गमर्दोर्ध्वश्वासकासहरो गणः ॥ १० ॥

सारिवोशीरकाङ्गमर्बमधूकशिशिरद्वयम् ।

यक्षी परूषकं हन्ति दाहपित्तास्तृद्वज्वरान् ॥ ११ ॥

पद्मकपुण्ड्रौ वृद्धितुगर्भाः

शृङ्गपमृता दश जीवनसंज्ञाः ।

स्तन्यकरा मन्तीरजपित्तं

प्रीणनजीवनबृंहणवृष्याः ॥ १२ ॥

परूषकं वरा द्राक्षा कटफलं केतकान् फलम् ।

राजाङ्गं दाडिमं शाकं तृणमूत्रामयवातजित् ॥ १३ ॥

अज्जनं फलिनी मांसी पद्मोत्पलरसाञ्जनम् ।

सैलामधुकनागाङ्गं विषान्तर्दाहपित्तनुत् ॥ १४ ॥

१ 'देवाह्वय' इति पाठः. २ 'केतक फ' इति पाठः.

पटोलकटुरोहिणीचन्दनं
 मधुस्रवगुडचिपाठान्वितम् ।
 निहन्ति कफपित्तकुष्ठज्वरान्
 विषं वमिमरोचकं कामलाम् ॥ १५ ॥

गुडूचीपत्रकारिष्टधानकारक्तचन्दनम् ।
 पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्दिदाहतृणाल्नममिकृत् ॥ १६ ॥

आरग्वधेन्द्रयवपाटलिकाकतिक्ता-
 निम्बामृतामधुरनास्रववृक्षपाठाः ।
 भूनिम्बसैर्यकपटोलकरज्युग्म-

ससच्छशमिसुषवीफलबाणघोण्टाः ॥ १७ ॥
 आरग्वधादिर्जयति छर्दिकुष्ठविषज्वरान् ।
 कफं कण्डूं प्रमेहं च दुष्टव्रणविशोधनः ॥ १८ ॥

असनतिनिशभूर्जश्वेतवाहप्रकीर्याः
 खदिरकदरभण्डीशिशिपामेषशृङ्गः ।
 त्रिहिमैतलपलाशा जोङ्गकः शाकशाली
 कमुकधवकलिङ्गच्छागकर्णोश्चकर्णाः ॥ १९ ॥

असनादिर्विजयते श्वित्रकुष्ठकफक्रिमीन् ।
 पाण्डुरोगं प्रमेहं च मेदोदोषनिवर्हणः ॥ २० ॥
 वरुणसैर्यकयुग्मशतावरी-

दहनमोरटबिल्वविषाणिवाः ।

१ 'धान्यका' इति पा. २ 'च मेदोदरविशोधनः' इति पा.

३ 'मनतप' इति पा. ४ 'धवकयुककलि' पा. ५ 'वरण' पा.

द्विष्टहतीद्विकरजयाद्वयं

बहलपल्लवदर्भरुजाकराः ॥ २१ ॥

वरुणादिः कफं मेदो मन्दाभित्वं नियच्छति ।

भ्राष्ट्रवातं शिरःशूलं गुल्मं चान्तः सविद्रधिम् ॥ २२ ॥

ऊपकस्तुत्थकं हिङ्गु कासीसद्वयसैन्धवम् ।

सशिलाजतु कृच्छ्राश्मगुल्ममेदःकफापहम् ॥ २३ ॥

वेलुन्तरारणिकनूकवृषाश्ममेद-

गोकर्णकेकटसहाचरबाणकाशाः ।

वृक्षादनीजलकुशद्वयगुण्ठगुन्द्रा-

भल्लुकमोरट्कुरण्टकरम्भपार्याः ॥ २४ ॥

वर्गो वीरतराद्योऽयं हन्ति वातकृतान् गदान् ।

भश्मरीशर्करामूत्रकृच्छ्राघातरुजाहरः ॥ २५ ॥

रोध्रशाबरकरोध्रपलाशा जिङ्गिणीसरलकटफलपुष्पाः ।

कुन्तिताम्बकदलीगतशोकाः सैलवालुपरिपेलघमोक्षाः २६

पुष रोध्रादिको नाम मेदःकफहरो गणः ।

योनिदोषहरः स्तम्भी वण्यो विषविनाशनः ॥ २७ ॥

अर्कालर्को नागदन्ती विशल्या

भार्ङ्गी रास्त्रा वृश्चिकाली प्रकीर्या ।

प्रत्यक्पुष्पी पीततैलोदकीर्या

श्वेतायुग्मं तापसानां च वृक्षः ॥ २८ ॥

१ 'अधोवातं' इति पाठः. २ 'मेदकफा' इति पाठः.

३ 'ण्टकोत्कट' इति पा. ४ 'दिङ्गिणी' इति पाठः.

अयमर्कादिको वर्गः कफमेदोविषापहः ।

कृमिकुष्ठप्रशमनो विशेषाद्गणशोधनः ॥ २९ ॥

सुरमयुगफणिज्ज कालमाला विडङ्गं

खरबुसवृषकर्णीकट्फलं कासमर्दः ।

क्षवकमरसिभार्ङ्गीकामुंकाः काकमाची

कुलहलविषमुष्टीभूस्तृणो भूतकेशी ॥ ३० ॥

सुरसादिर्गणः श्लेष्ममेदःकृमिनिपूदनः ।

प्रतिश्यायारुचिश्चासकासप्तो व्रणशोधनः ॥ ३१ ॥

मुष्ककस्तुरवराद्रीपिपलाशधवर्शिशिपाः ।

गुल्ममेहाश्मरीपाण्डुमेदोर्शःकफशुक्रजित् ॥ ३२ ॥

वत्सकमूर्वाभार्ङ्गीकटुका मरीचं घृणप्रिया च गण्डीरम् ।

एला पाठाऽजाजी कटुङ्गफलाजमोदसिद्धार्थवचाः ॥ ३३ ॥

जीरकहिङ्गुविडङ्गं पशुगन्धा पञ्चकोलकं हन्ति ।

चलकफमेदःपीनसगुल्मज्वरशूलदुर्नाशः ॥ ३४ ॥

वचाजलददेवाह्नागरातिविषाभयाः ।

हरिद्राद्वययष्ट्याह्मकलशीकुटजोद्भवाः ॥ ३५ ॥

वचाहरिद्रादिगणावामातीसारनाशनौ ।

मेदःकफाण्यपवनस्तन्वदोषनिवर्हणौ ॥ ३६ ॥

प्रियङ्गुपुष्पाञ्जनयुग्मपद्माः पद्माद्रजो योजनबल्लयनन्ता ।

मानद्रुमो मोक्षरसः समङ्गा पुञ्जागशीतं मदनीयहेतुः ३७

१ 'रपाचनी' पाठः, २ 'सारदु' पाठः, ३ 'पुञ्जामशी' पाठः.

अम्बष्टा मधुकं नमस्करी नन्दीवृक्षपलाशकच्छुराः ।
 रोध्रं धातकिबिल्वपेशिके कद्वङ्गः कमलोद्भवं रजः ॥ ३८ ॥
 गणौ प्रियङ्गुवम्बष्टादी पक्वातीसारनाशनौ ।
 सन्धानीयौ हितौ पित्ते व्रणानामपि रोपणौ ॥ ३९ ॥

मुस्तावचाग्निद्विनिशाद्वितक्ता-

मह्लातपाठाग्निफलाविषाख्याः ।

कुष्ठं त्रुटी हैमवती च योनि-

स्तन्यामयम्ना मलपाचनाश्च ॥ ४० ॥

म्यग्रोधपिप्पलसदाफलोद्भयुग्मं

जम्बूद्वयार्जुनकपीतनसोमवल्काः ।

प्लक्षान्नवज्जुलपियालपलाशनन्दी-

कोलीकदम्बविरलामधुकं मधूकम् ॥ ४१ ॥

म्यग्रोधादिर्गणो व्रण्यः सङ्काही भग्नसाधनः ।

मेदःपित्तासृग्द्वदाहयोनिरोगनिवर्हणः ॥ ४२ ॥

पुलायुग्मतुरुष्ककुष्ठफलिनीमांसीजलध्यामकं

स्पृक्काचोरकचोचपत्रतगरस्थौण्यजातीरसाः ।

शुक्तिर्म्याघ्नखोऽमराह्वमगुरुः श्रीवासकः कुङ्कुमं

चण्डागुग्गुलुदेवधूपखपुराः पुन्नागनागाह्वमम् ॥ ४३ ॥

एलादिको वातकफौ विषं च विनियच्छति ।

वर्णप्रसादनः कण्टपिटिकाकोठनाशनः ॥ ४४ ॥

इयामादन्तीद्रवन्तीक्रमुककुटरणाशङ्किनीचर्मसाह्ला-
 स्वर्णक्षीरीगवाक्षीशिखरिरजनकच्छिन्नरोहाकरजाः ।
 बस्ताञ्जी व्याधिघातो बहलबहुरसस्तीक्ष्णवृक्षात् फलानि
 इयामाद्यो हन्ति गुल्मं विषमरुचिकफौ हृदुजं मूत्रकृच्छ्रम् ॥
 त्रयस्त्रिंशदिति प्रोक्ता वर्गास्तेषु स्वलाभतः ।
 पुञ्ज्यास्तद्विधमन्यथा द्रव्यं ज्ञादयौगिकम् ॥ ४६ ॥

एते वर्गा दोषदूष्याद्यपेक्ष्य

कल्ककाथस्नेहलेहादियुक्ताः ।

पाने नस्येऽन्वासनेऽन्तर्धर्हिवां

लेपाभ्यङ्गैर्गन्ति रोगान् सुकृच्छ्रान् ॥ ४७ ॥”

षोडशोऽध्यायः ।

अथातः स्नेहविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“गुरुशीतसरस्त्रिगन्धमन्दसूक्ष्ममृदुद्रवम् ।

औषधं स्नेहनं प्रायो, त्रिपरीतं विरूक्षणम् ॥ १ ॥

सर्पिर्मजा वसा तैलं स्नेहेषु प्रवरं मतम् ।

तत्रापि श्वेतमं सर्पिः संस्कारस्थानुवर्तनात् ॥ २ ॥

माधुर्यादविदाहित्वाजन्माद्येव च शीलनात् ।

पित्तघ्नास्ते यथापूर्वमितरघ्ना यथोत्तरम् ॥ ३ ॥

घृतात्तैलं गुरु वसा तैलान्मज्जा ततोऽपि च ।
 द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिस्तैर्यमकस्त्रिवृतो महान् ॥ ४ ॥
 स्वेद्यसंशोध्यमद्यस्त्रीभ्यायामासकचिन्तकाः ।
 वृद्धबालाबलकृशा रुक्षाः क्षीणाक्षरेतसः ॥ ५ ॥
 वातार्तस्यन्दतिमिरदारुणप्रतिबोधिनः ।

ज्येष्ठाः

न त्वतिमन्दाग्नितीक्ष्णाग्निस्थूलदुर्बलाः ॥ ६ ॥
 ऊरुस्तम्भातिसाराऽऽमगलरोगगरोद्गैः ।
 मूर्च्छाच्छर्शरुचिश्लेष्मतृणामर्द्यैश्च पीडिताः ॥ ७ ॥
 भ्रमप्रसूता युक्ते च नस्ये वस्तौ विरेचने ।
 तत्र धीस्मृतिमेधादिकाङ्क्षिणां शस्यते घृतम् ॥ ८ ॥
 ग्रन्थिनाडीकृमिश्लेष्ममेदोमारुतरोगिषु ।
 तैलं काषवदार्याथिक्कूरकोष्ठेषु देहिषु ॥ ९ ॥
 वातातपाध्वभारस्त्रीभ्यायामक्षीणधातुषु ।
 रुक्षक्लेशक्षमात्यग्निवातावृतपथेषु च ॥ १० ॥
 शेषौ

वसा तु सन्ध्यस्थिमर्मकोष्ठरुजासु च ।
 तथा दग्धाहतभ्रष्टयोनिकर्णशिरोरुजि ॥ ११ ॥
 तैलं प्रावृषि, वर्षान्ते सर्पिरन्यौ तु माधवे ।
 ऋतौ साधारणे ज्येष्ठः शस्तोऽह्नि विमले रवौ ॥ १२ ॥

तैलं त्वरायां शीतेऽपि

वर्मेऽपि च घृतं निशि ।

निश्चयेव पित्ते पबने संसर्गे पित्तवत्यपि ॥ १३ ॥

निश्चयम्यथा वातकफाद्रोगाः स्युः पित्ततो दिवा ।

युक्तयाऽवचारयेत्स्नेहं भक्ष्याद्यजेन वस्त्रिभिः ॥ १४ ॥

मत्स्याभ्यञ्जनगण्डूपमूर्धकर्णाक्षितर्पणैः ।

रसमेदैककत्वाभ्यां चतुःषष्टिर्विचारणाः ॥ १५ ॥

ज्वेहस्याभ्याभिभूतत्वादल्पत्वाच्च क्रमात्स्मृताः ।

अथोक्तहेत्वभावाच्च नाच्छपेयो विचारणा ॥ १६ ॥

ज्वेहस्य कल्पः स श्रेष्ठः ज्वेहकर्मांशुसाधनात् ।

द्वाभ्यां चतुर्भिरष्टाभिर्यामैर्जीर्यन्ति याः क्रमात् ॥ १७ ॥

इत्स्वमध्योत्तमा मात्रास्तास्ताभ्यश्च इसीयसीम् ।

कल्पयेद्वीक्ष्य दोषादीन् प्रागेव तु इसीयसीम् ॥ १८ ॥

ह्यस्तने जीर्ण एवाग्रे ज्वेहोऽच्छः शुद्धये बहुः ।

शमनः क्षुद्रतोऽनजो मध्यमात्रश्च शस्यते ॥ १९ ॥

बृंहणो रसमद्याद्यैः समक्तोऽल्पः

हितः स च ।

बालवृद्धपिपासार्तज्वेहद्विष्मद्यशीलिषु ॥ २० ॥

जीर्णेहनित्यमन्दाग्निमुखितक्लेशभीरुषु ।

मृदुकोष्ठाल्पद्रोषेषु काले चोष्णे कृशेण च ॥ २१ ॥

प्राग्वाभ्योत्तरमक्तोऽसावधोमध्योर्ध्वदेहजान् ।

१ 'च्छपेये' इति पाठः.

व्याधीअयेद्वलं कुर्यादङ्गानां च यथाक्रमम् ॥ २२ ॥

वार्युष्णमच्छेऽनु पिबेत् स्नेहे तत्सुखपक्षये ।

भास्योपलेपद्युच्चै च, तौवरारुक्करे न तु ॥ २३ ॥

“मूर्च्छा दाहोऽरतिस्तृष्णा जृम्भा मोहभ्रमक्लमाः ।

भवन्ति जीर्यति स्नेहे जीर्णः स्यात्तैः शमं गतैः ॥”

जीर्णाजीर्णविशङ्कायां पुनश्छणोदकं पिबेत् ।

तेनोद्गारविशुद्धिः स्वात्ततश्च लघुता कषिः ॥ २४ ॥

भोऽयोऽङ्गं मात्रया पास्यन् चः पिबन् पीतवानपि ।

द्रवोष्णमनभिष्यन्दि नानिच्छिग्धमसङ्करम् ॥ २५ ॥

छणोदकोपचारी स्याद्द्रव्यचारी क्षपाशयः ।

न वेगरोधी व्यायामक्रोधशोकहिमातपान् ॥ २६ ॥

“व्यायामवेगसंरोधशोकवर्षहिमातपान् ।”

प्रवातयनयानाध्वमाप्यात्यासनसंस्थितीः ।

नीचात्युच्चोपधानाहःस्वप्नधूमरजांसि च ॥ २७ ॥

यान्यहानि पिबेत्तानि तावन्त्यन्याम्यपि त्यजेत् ।

सर्वकर्मस्वयं प्रायो व्याधिक्षीणेषु च क्रमः ॥ २८ ॥

उपचारस्तु शमने कार्यः स्नेहे विरिक्तवत् ।

व्यहमच्छं मृदौ कोष्ठे क्रूरे सप्तदिनं पिबेत् ॥ २९ ॥

सम्यक्स्निग्धोऽथवा यावदतः सात्मीयौ भवेत्परम् ।

वातानुलोम्यं दीप्तोऽग्निर्वर्धः स्निग्धमसंहतम् ॥ ३० ॥

स्नेहोद्वेगः क्लमः सम्यक्स्निग्धे, रुद्धो विपर्ययः ।

अतिस्निग्धे तु पाण्डुत्वं प्राणवक्रगुदस्रवाः ॥ ३१ ॥
 अमाश्रयाऽहितो काले मिथ्याहारविहारतः ।
 स्नेहः करोति शोफाशंसन्द्रास्तम्भसिंशताः ॥ ३२ ॥
 कण्डूकुष्ठज्वरोत्फेगशूलानाहंभमादिकान् ।
 क्षुत्तृणोल्लेखनस्वेदरूक्षपानाश्च भेषजम् ॥ ३३ ॥
 तक्रारिष्टखलोद्दालयवश्यामाककोद्रवम् ।
 पिप्पलीत्रिफलाक्षौद्रपथ्यागोमूत्रगुग्गुलु ॥ ३४ ॥
 यथास्वं प्रतिरोगं च स्नेहस्यापि साधनम् ।
 विरूक्षणे लङ्घनवस्कृतातिकृतलक्षणम् ॥ ३५ ॥
 स्निग्धद्रवोष्णधन्वोत्थरसभुक् स्वेदमाचरेत् ।
 स्निग्धकथं स्थितः कुर्याद्विरेकं, वमनं पुनः ॥ ३६ ॥
 एकाहं दिनमन्यच्च कफमुत्फेदय तत्करैः ।
 मांसका मेदुरा भूरिक्षेप्त्मानो विषमाग्रयः ॥ ३७ ॥
 स्नेहोचिताश्च ये स्नेहास्तान् पूर्वं रूक्षयेत्ततः ।
 संस्नेह्य शोधयेदेवं स्नेहस्यापन्नं जायते ॥ ३८ ॥
 अलं मलानीरयितुं स्नेहश्चासात्म्यतां गतः ।
 बालवृद्धादिषु स्नेहपरिहारासहिष्णुषु ॥ ३९ ॥
 योगानिमाननुद्वेगान् सद्यःस्नेहान् प्रयोजयेत् ।
 प्राज्यमांसरसास्तेषु, पेया वा स्नेहभर्जिता ॥ ४० ॥
 निलचूर्णश्च सस्नेहफणितः, कृशरा तथा ।
 क्षीरपेया घृताक्योष्णा, दध्नी वा सगुडः सरः ॥ ४१ ॥

१ 'हवल्क्षयान्' इति पा. २ 'यं च मस्नेहफणितं' इति पा.

येया च पञ्चप्रसृता स्नेहेस्तण्डुलपञ्चमैः ।
 सप्तते स्नेहनाः सद्यः, स्नेहाश्च लवणोत्वणाः ॥ ४२ ॥
 तज्ज्वलित्यन्तरिक्षं च सूक्ष्ममुष्णं व्यवायि च ।
 गुडानूपामिषक्षीरतिलमापसुरादधि ॥ ४३ ॥
 कुष्ठशोफप्रमेहेषु स्नेहार्थं न प्रकल्पयेत् ।
 त्रिकलापिप्पलीपथ्यागुग्गुल्वादिविपाचितान् ॥ ४४ ॥
 स्नेहान् यथास्वमेतेषां योजयेदधिकारिणः ।
 क्षीणानां त्वामर्चरग्निदेहसन्धुक्षणक्षमान् ॥ ४५ ॥
 दीप्तान्तराग्निः परिशुद्धकोष्ठः
 प्रत्यप्रधातुर्बलवर्णयुक्तः ।
 इन्द्रेन्द्रियो मन्दजरः शतायुः
 स्नेहोपसेवी पुरुषः प्रदिष्टः ॥ ४६ ॥”

सप्तदशोऽध्यायः ।

अथातः स्वेदविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह स्नाहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥
 “स्वेदस्नापोपनाहोष्मद्रवमेदाश्चतुर्विधः ।
 तपोऽग्नितप्तवसनफालहस्ततलादिभिः ॥ १ ॥
 उपनाहो वचाकिण्वशताह्लादेवदारुभिः ।
 शान्यैः समस्तैर्गन्धैश्च राक्षैरण्डजटामिषैः ॥ २ ॥
 इन्द्रिकलवणैः स्नेहशुक्रतक्रपयःशुतैः ।
 क्वले पवने, श्लेष्मसंसृष्टे सुरसादिभिः ॥ ३ ॥

पित्तेन पद्मकाद्यैस्तु सौत्वणाख्यैः पुनःपुनः ।
 स्निग्धोष्णावीर्यैर्मृदुभिश्चर्मपट्टैरपूनिभिः ॥ ४ ॥
 अलामे वातजित्पत्रकौशेयाविक्रान्ताटकैः ।
 बद्धं रात्रौ दिवा मुञ्चेन्मुञ्चेद्रात्रौ दिवाकृतम् ॥ ५ ॥
 ऊष्मा तूत्कारिकालोष्टकपालोपलपांसुभिः ।
 पत्रभङ्गेन धाम्येन करीषसिकतानुषैः ॥ ६ ॥
 भनेकोपायसन्तसैः प्रयोग्यो देशकालतः ।
 शिम्बुवारणकैरण्डकरजसुरमार्जकात् ॥ ७ ॥
 शिरीषवासावंशार्कमालतीदीर्घवृन्ततः ।
 पत्रभङ्गैर्वचाद्यैश्च मांसैश्चानूपवारिजैः ॥ ८ ॥
 दशमूलेन च पृथक् सहितैर्वा यथामलम् ।
 ज्वेहवद्भिः सुराशुक्तवारिक्षीरादिसार्धितैः ॥ ९ ॥
 कुम्भीर्गलन्तीनांहीर्वा पूरयित्वा रुजार्दितम् ।
 वाससाऽऽच्छादितं गात्रं स्निग्धं सिञ्चेद्यथामुखम् ॥ १० ॥
 तैरेव वा द्रवैः पूर्णं कुण्डं सर्वाङ्गोऽनिले ।
 भवगाद्यातुरस्तिष्ठेदर्शः कृच्छ्रादिरुक्षु च ॥ ११ ॥
 निर्वातेऽन्तर्बहिःस्निग्धो जीर्णाद्यः स्वेदमाचरेत् ।
 व्याधिष्व्याधितदेशर्तुवशान्मध्यवरावरम् ॥ १२ ॥
 कफार्तो रुक्षणं रुक्षो, रुक्षः स्निग्धं कफानिले ।
 आमाशयगते वायौ कके पक्काशयाश्रिते ॥ १३ ॥
 रुक्षपूर्वं तथा ज्वेहपूर्वं स्थानानुरोधतः ।

१ 'सात्वलाख्यैः' इति पाठः. २ 'निर्वाते' इति पाठः.

भल्पं बङ्गण्योः, खल्पं हृष्युक्कहृदये न वा ॥ १४ ॥

शीतशूलक्षये स्विन्नो जातेऽङ्गानां च मार्दवे ।

स्याच्छर्नमृदितः स्नातस्ततः स्नेहविधिं भजेत् ॥ १५ ॥

पित्तास्रकोपनृण्मूर्च्छास्वराङ्गसदनभ्रमाः ।

सन्धिपीडा ज्वरः श्यावरक्तमण्डलदर्शनम् ॥ १६ ॥

स्वेदातियोगाच्छर्दिश्च, तत्र स्तम्भनमौषधम् ।

विषक्षाराभ्यतीसारच्छर्दिमोहातुरेषु च ॥ १७ ॥

स्वेदनं गुरु तीक्ष्णोष्णं प्रायः, स्तम्भनमन्यथा ।

द्रवस्थिरसरस्त्रिग्वरूक्षसूक्ष्मं च भेषजम् ॥ १८ ॥

स्वेदनं, स्तम्भनं रुक्षं रुक्षसूक्ष्मसरद्रवम् ।

प्रायस्त्रिंशं कषायं च मधुरं च समासतः ॥ १९ ॥

स्तम्भितः स्यादले लब्धे ययोक्तामयसङ्ख्यात् ।

१ स्तम्भत्वकृत्त्रायुसङ्कोचकम्पहृद्वाग्धनुग्रहैः ॥ २० ॥

पादौष्ठत्वक्कैः श्यावैरतिस्तम्भितमादिशेत् ।

न स्वेदयेदतिस्थूलरूक्षदुर्बलमूर्च्छितान् ॥ २१ ॥

स्तम्भनीयक्षतक्षीणक्षाममद्यविकारिणः ।

तिमिरोदरवीसर्पकुष्ठशोषाण्यरोणिः ॥ २२ ॥

पीतदुग्धदन्त्रिस्नेहमधून् कृतविरेचनान् ।

अष्टदग्धगुदग्लानिकोर्ध्वशोकभयादितान् ॥ २३ ॥

क्षुत्तृष्णाकामलापाण्डुमेहिनः पित्तपीडितान् ।

१ 'योः स्वेदं' इति पाठः. २ 'शोफाढ्य' इति पाठः.

३ 'धरक्तक्षयान्वितान्' इति पाठः.

गर्भिणीं पुष्पितां सुतां, मृदु चात्ययिके गदे ॥ २४ ॥

श्वासकासप्रतिश्यायहिष्माध्मानविबन्धिषु ।

स्वरभेदानिलन्याधिष्ठेष्मामस्तम्भगौरवे ॥ २५ ॥

अङ्गमर्दकटीपाश्वृष्टकुक्षिहनुग्रहे ।

महत्त्वे मुष्कयोः सहयामायामे वातकण्टके ॥ २६ ॥

मूत्रकृच्छ्राबुद्धग्रन्थिशुक्राघातात्थमारुते ।

स्वेदं यथायथं कुर्यात्तदौषधविभागतः ॥ २७ ॥

स्वेदो हितस्त्रनाभयो वाने मेदःकफावृते ।

निवातं गृहमायासो गुरुप्रावरणं भयम् ॥ २८ ॥

उपनाहाहवक्रोधा भूरिपानं क्षुधाऽऽतपः ॥ २९ ॥

स्रष्टृक्षिन्नाः कोष्ठगा धातुगा वा

खोतोलीना ये च शाखास्थिसंस्थाः ।

दोषाः स्वेदैस्ते द्रवीकृत्य कोष्ठं

नीताः सम्यक् शुद्धिभिर्निर्दिश्यन्ते ॥ २९ ॥”

अष्टादशोऽध्यायः ।

अथातो वमनविरेचनविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह आहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

“कफे विद्ध्याद्वमनं संयोगे वा कफोत्त्वणे ।

शङ्खद्विरेचनं पित्ते

विशेषेण तु वामयेत् ॥ १ ॥

नवज्वरातिसाराधःपित्तासृग्प्राज्वयक्षिणः ।
 कुष्ठमेहापचीग्रन्थिस्त्रीपदोन्मादकातिनः ॥ २ ॥
 श्वासहृत्तासवीसर्पस्तन्वदोषोर्ध्वरोगिणः ।
 भवाभ्या गर्भिणी रुक्षः क्षुधितो नित्यदुःखितः ॥ ३ ॥
 बालवृद्धकृशस्थूलहृदोगिक्षतदुर्बलाः ।
 प्रसक्तवमथुष्टीहतिमिरकिमिकोष्ठिनः ॥ ४ ॥
 ऊर्ध्वप्रवृत्तवाक्वस्त्रदत्तवस्तिहतस्वराः ।
 मूत्रावात्युदरी गुल्मी दुर्बलोऽत्यभिरशंसः ॥ ५ ॥
 उदावर्तभ्रमाष्टीलापाश्वरुवातरोगिणः ।
 ऋते विषगराजीर्णविरुद्धाभ्यवहारतः ॥ ६ ॥
 प्रसक्तवमथोः पूर्वं प्रायेणामज्वरोऽपि च ।
 धूमन्तैः कर्मभिर्वज्याः, सर्वैरेव त्वजीर्णिनः ॥ ७ ॥
 विरेकसाध्या गुल्माशोविस्फोटव्यङ्गकामलाः ।
 जीर्णज्वरोदरगरच्छर्दिष्टीहृल्लीमकाः ॥ ८ ॥
 विद्रधिस्तिमिरं काचः स्यन्दः पक्काशयव्यथा ।
 योनिशुक्राश्रया रोगाः कोष्ठगाः कृमयो व्रणाः ॥ ९ ॥
 वाताक्षमूर्ध्वगं रक्तं मूत्राघातः शकृद्ग्रहः ।
 वाग्धाश्च कुष्ठमेहाद्याः

न तु रेण्या नवज्वरी ॥ १० ॥

अल्पाभ्यधोगपित्ताक्षतपाक्वतिसारिणः ।
 सशल्वास्यापितक्रूरकोष्ठातिस्निग्धशोषिणः ॥ ११ ॥
 अथ साधारणे काले स्निग्धस्निग्धं यथाविधि ।

श्वेदम्यमुष्णैककं मत्स्यमापतिलादिभिः ॥ १२ ॥
 निशां सुप्तं सुजीर्णाद्यं पूर्वाह्ने कृतमङ्गलम् ।
 निरक्षमीपन्निग्धं वा पेयया पीतसर्पिषम् ॥ १३ ॥
 वृद्धबालाबलह्नीबभीरून् रोगानुरोधतः ।
 भ्राकण्डं पायितान्मद्यं क्षीरमिक्षुरसं रसम् ॥ १४ ॥
 यथाविकारविहितां मधुसैन्धवसंयुताम् ।
 कोष्ठं विभज्य भैषज्यमात्रां मन्त्राभिमन्त्रिताम् ॥ १५ ॥
 “ब्रह्मदक्षाभिरुद्रेन्द्रभूचन्द्रार्कानिलानलाः ।
 ऋषयः सौपधिग्रामा भूतसङ्गाश्च पान्तु वः ॥ १६ ॥
 रसायनमिवर्षाणाममराणामिवामृतम् ।
 सुधेवोत्तमनागानां भैषज्यमिदमस्तु ते ॥ १७ ॥
 ॐ नमो भगवते भैषज्यगुरवे वैदूर्यप्रभराजाय ।
 तथागतापार्हते सम्यक्सम्बुद्धाय । तद्यथा ।
 ॐ भैषज्ये भैषज्ये महाभैषज्ये समुद्रते स्वाहा ॥”
 प्राशुस्वं पाययेत्

पीतो मुहूर्तमनुपालयेत् ।

तन्मनाः

जातहृत्तासप्रसेकश्चर्दयेत्ततः ॥ १८ ॥
 भङ्गुलिभ्यामनायसो नालेन मृदुताऽथवा ।
 गलताल्वरुज्जन् वेगानप्रवृत्तान् प्रवर्तयन् ॥ १९ ॥
 प्रवर्तयन् प्रवृत्तांश्च जानुतुल्यासने स्थितः ।
 उमे पार्श्वे ललाटं च वमत्तश्चाक्षं धारयेत् ॥ २० ॥

प्रपीडयेत्तथा नाभिं पृष्ठं च प्रतिलोमतः ।
 कफे तीक्ष्णोष्णकटुकैः पित्ते स्वादुहिमैरिति ॥ २१ ॥
 वमेत् स्निग्धाम्ललवणैः संसृष्टे भरुता कफे ।
 पित्तस्य दर्शनं यावच्छेदो वा श्लेष्मणो भवेत् ॥ २२ ॥
 हीनवेगः कणाधात्रीसिद्धार्थलवणोदकैः ।
 वमेत्पुनःपुनः

तत्र वेगानामप्रवर्तनम् ॥ २३ ॥
 प्रवृत्तिः सविबन्धा वा केवलस्यौषधस्य वा ।
 भयोगस्तेन निष्ठीवकण्डूकोठज्वरादयः ॥ २४ ॥
 निर्विबन्धं प्रवर्तन्ते कफपित्तामिलाः क्रमात् ।
 (मनःप्रसादः स्वास्थ्यं चावस्थानं च स्वयं भवेत् ।
 वैपरीत्यमयोगानां न चातिमहती स्थिता ॥)
 सम्यग्योगे

अतियोगे तु फेनचन्द्रकरकवत् ॥ २५ ॥
 वमितं क्षामता दाहः कण्ठशोषस्तमो अमः ।
 घोरा वाक्त्वामया मृत्युर्जीवशोणितमिर्गमात् ॥ २६ ॥
 सम्यग्योगेन वमितं क्षममाश्वास्य पाययेत् ।
 धूमत्रयस्याम्यतमं स्नेहाचारमथादिशेत् ॥ २७ ॥
 ततः सायं प्रभाते वा क्षुद्धान् स्नातः सुस्वाग्बुना ।
 मुञ्जानो रक्तशाक्यञ्च भजेत्येवादिकं क्रमम् ॥ २८ ॥
 पैयां विलेपीमकृतं कृतं च यूषं रसं त्रीनुभयं तथैकम् ।

१ टीकाकारैरव्याख्यातोऽप्ययं सङ्ग्रहग्रन्थानुसारी युक्तश्च.

क्रमेण सेवेत नरोऽन्नकालान् प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्धः ॥

यथाऽणुरग्निस्तृणगोमयाद्यैः

सन्धुक्ष्यमाणो भवति क्रमेण ।

महान् स्थिरः सर्वपक्षस्तथैव

शुद्धस्य पेयादिभिरन्तराग्निः ॥ ३० ॥

जघन्यमध्यप्रवरे तु वेगा-

श्रन्वार इष्टा वमने पट्ट्यौ ।

दशैव ते द्वित्रिगुणा विरेके

प्रस्थस्तथा स्याद्विचतुर्गुणश्च ॥ ३१ ॥

पित्तावसानं वमनं विरेका-

दधं, कफान्तं च विरेकमाहुः ।

द्वित्रान् सविक्लामपनीय वेगान्

मेयं विरेके, वमने तु पीतम् ॥ ३२ ॥

अथैनं वामितं भूयः स्नेहस्वेदोपपादितम् ।

श्लेष्मकाले गते ज्ञात्वा कोष्ठं सम्यग्विरेचयेत् ॥ ३३ ॥

बहुपित्तो मृदुः कोष्ठः क्षीरेणापि विरिच्यते ।

प्रभूतमाहृतः क्रूरः कृच्छ्राच्छयामादिकैरपि ॥ ३४ ॥

कपायमधुरैः पित्ते विरेकः, कटुकैः कफे ।

स्निग्धोष्णलवणैर्वायौ

अप्रवृत्तौ तु पाययेत् ॥ ३५ ॥

ठण्णाम्बु, स्नेदयेदस्य पाणितापेन चोदरम् ।

तत्पानेऽल्पे दिने तस्मिन्मुक्त्वा ज्ञेयेषुः पुनः पिबेत् ॥ ३६ ॥

अदृष्टोहकोष्ठस्तु पित्रेदूर्ध्वं दशाहृतः ।

भूयोऽप्युपस्कृततनुः स्नेहस्वेदैर्विरेचनम् ॥ ३७ ॥

यौगिकं सम्यगालोच्य स्मरन्पूर्वमतिक्रमम् ।

हृत्कुक्ष्यशुद्धिररुचिरुत्क्लेशः स्लेष्मपित्तयोः ॥ ३८ ॥

कण्डूर्विदाहः पिटिकाः पीनसो वातविद्वहः ।

अयोगलक्षणम्

योगो वैपरीत्ये यथोदितात् ॥ ३९ ॥

विदपित्तकफवातेषु निःसृतेषु क्रमात्स्ववेत् ।

निःस्लेष्मपित्तमुदकं श्वेतं कृष्णं सलोहितम् ॥ ४० ॥

मांसधावनतुल्यं वा मेदःखण्डाभमेव वा ।

गुदनिःसरणं तृष्णा भ्रमो नेत्रप्रवेशनम् ॥ ४१ ॥

अवनत्यतिविरिक्तस्य तथाऽतिवमनामयाः ।

सम्यग्विरिक्तमेनं च वमनोक्तेन योजयेत् ॥ ४२ ॥

भूमवर्ज्येन विधिना

ततो वमितवानिब ।

क्रमेणास्त्रानि भुञ्जानो भजेत्पकृतिभोजनम् ॥ ४३ ॥ •

मन्दवह्निमसंशुद्धमक्षामं दोषदुर्बलम् ।

अदृष्टजीर्णलिङ्गं च लङ्घयेत्पीतमेपजम् ॥ ४४ ॥

स्नेहस्वेदौषधोत्क्लेशसङ्गरिति न बाध्यते ।

संशोधनास्रविज्ञावस्नेहयोजनलङ्घनैः ॥ ४५ ॥

वात्यग्निर्मन्दतां तस्मात् क्रमं पेयादिमाचरेत् ।

स्नुताल्पपित्तश्लेष्माणं मद्यपं वातपैत्तिकम् ॥ ४६ ॥
 पेयां न पाययेत्तेषां तर्पणादिक्रमो हितः ।
 अपक्वं वमनं दोषान् पच्यमानं विरेचनम् ॥ ४७ ॥
 निहरेद्वमनस्यातः पाकं न प्रतिपालयेत् ।
 दुर्बलो बहुदोषश्च दोषपाकेन यः स्वयम् ॥ ४८ ॥
 विरिच्यते भेदनीयैर्भोज्यैर्मनुषपादयेत् ।
 दुर्बलः शोधितः पूर्वमल्पदोषः कृशो नरः ॥ ४९ ॥
 अपरिज्ञातकोष्ठश्च पिवेन्मृद्वल्पमापघम् ।
 वरं तदसकृत्पीतमन्यथा संशयावहम् ॥ ५० ॥
 हरेद्वह्नुंश्चलान् दोषानल्पानल्पान् पुनःपुनः ।
 दुर्बलस्य मृदुद्रव्यैरल्पान् संशमयेत्तु तान् ॥ ५१ ॥
 क्लेशयन्ति चिरं ते हि हन्युर्वनमनिर्हताः ।
 मन्दाग्निं क्रूरकोष्ठं च सक्षारलवणधृतैः ॥ ५२ ॥
 सन्धुक्षिताग्निं विजितकफवातं च शोधयेत् ।
 रुक्षबह्वनिलक्रूरकोष्ठव्यायामशीलिनाम् ॥ ५३ ॥
 दीप्ताग्नीनां च भैषज्यमविरेक्यैव जीर्यति ।
 तेभ्यो ब्रूहि पुरा दद्यात्ततः स्निग्धं विरेचनम् ॥ ५४ ॥
 शकृन्निर्हन्त्य वा किञ्चित्सीक्ष्णाभिः फलवर्तिभिः ।
 प्रवृत्तं हि मलं स्निग्धो विरेको निर्हरेत्सुखम् ॥ ५५ ॥
 विषाभिघातपिटिकाकुष्ठशोफविसर्पिणः ।
 कामलापाण्डुमेहार्ताश्चातिस्निग्धान् विसोधयेत् ॥ ५६ ॥
 सर्वान् कोहविरेकैश्च, रुक्षैस्तु कोहभाक्तान् ।

कर्मणां वमनादीनां पुनरप्यन्तरेऽन्तरे ॥ ५७ ॥

स्नेहस्वेदौ प्रयुज्जीत, स्नेहमन्ते बलाय च ।

मलो हि देहादुत्क्रेश्य हियते वाससो यथा ॥ ५८ ॥

स्नेहस्वेदैस्तयोत्क्रिष्टः शोध्यते शोधनैर्मलः ।

स्नेहस्वेदावनभ्यस्य कुर्यात्संशोधनं तु यः ॥ ५९ ॥

दारु शुष्कमिवाऽऽनामे शरीरं तस्य दीर्यते ॥ ५९½ ॥

बुद्धिप्रसादं बलमिन्द्रियाणां

धातुस्थिरत्वं ज्वलनस्य दीप्तिम् ।

विराज पाकं वयसः करोति

संशोधनं सम्यगुपास्यमानम् ॥ ६०½ ॥”

एकोनविंशोऽध्यायः ।

अथातो बस्तिविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“वातोल्बणेषु दोषेषु वाते वा बस्तिरिष्यते ।

उपक्रमाणां सर्वेषां सोऽग्रणीस्त्रिविधस्तु सः ॥ १ ॥

निरुहोऽन्वासनं बस्तिरुत्तरः

तेन साधयेत् ।

गुल्मानाहखुड्ग्रीहशुद्धातीसारशूलिनः ॥ २ ॥

जीर्णज्वरप्रतिश्यायशुक्कानिलमलग्रहान् ।

वर्ध्माश्मरीरजोनाशान् दारुणांश्चालिकामयान् ॥ ३ ॥

अनास्थाप्यास्तबतिस्त्रिगधः क्षतोरस्को भृशं कृशः ।

आमातिसारी वमिमान् संशुद्धो दत्तनावनः ॥ ४ ॥

आसकासप्रसेकाशोहिध्माध्मानाल्पवह्नयः ।

घ्ननपायुः कृताहारो बद्धच्छिद्रोदकोदरी ॥ ५ ॥

कुष्ठी च मधुमेही च मासान् सप्त च गर्भिणी ।

आस्थाप्या एव चान्वास्या विशेषादतिवह्नयः ॥ ६ ॥

रूक्षाः केवलवातार्ताः

नानुवास्यास्त एव च ।

येऽनास्थाप्यास्तथा पाण्डुकामलामेहपीनसाः ॥ ७ ॥

निरञ्जलीहविद्भेदिगुरुकोष्ठकफोदराः ।

अभिप्यन्दिभृशस्थूलकृमिकोष्ठाढ्यमारुताः ॥ ८ ॥

पीते विषे गरेऽपचयां श्लीपदी गलगण्डवान् ।

तयोस्तु नेत्रं हेमादिधातुदार्ढ्यस्थिवेणुजम् ॥ ९ ॥

गोपुच्छाकारमच्छिद्रं श्लक्ष्णजं गुलिकामुखम् ।

ऊनेऽब्दे पञ्च, पूर्णेऽस्त्रिंशत्सप्तम्योऽङ्गुलानि च ॥ १० ॥

सप्तमे सप्त, तान्यष्टौ द्वादशे, षोडशे नव ।

द्वादशैव परं विंशद्दीर्घवर्षान्तरेषु च ॥ ११ ॥

वयोबलशरीराणि प्रमाणमभिवर्धयेत् ।

स्वाङ्गुष्ठेन समं मूले स्थौल्येनाग्रे कनिष्ठया ॥ १२ ॥

पूर्णेऽब्देऽङ्गुलमादाय तदर्धार्धप्रवर्धितम् ।

अ्यङ्गुलं परमं छिद्रं मूलेऽग्रे बहते तु यत् ॥ १३ ॥

१ 'कफोदरी' इति पाठः. २ 'न्दिः' इति पाठः.

मुद्रं माषं कलायं च क्लिप्तं कर्कन्धुकं क्रमात् ।
मूलच्छिद्रप्रमाणेन प्रान्ते घटितकर्णिकम् ॥ १४ ॥
वर्षाऽग्रे पिहितं, मूले यथास्वं अङ्गुलान्तरम् ।
कर्णिकाद्वितयं नेत्रे कुर्यात्

तत्र च योजयेत् ॥ १५ ॥

भोजाविमहिषादीनां वस्तिं सुसृदितं दृढम् ।
कपायरक्तं निश्छिद्रग्रन्थिगन्धस्तिरं तनुम् ॥ १६ ॥
ग्रथितं साधु सूत्रेण सुखसंस्थाप्यमेवजम् ।
वस्त्यभावेऽङ्गपादं वा न्यसेद्वासोऽथवा घनम् ॥ १७ ॥
निरुहमात्रा प्रथमे प्रकुञ्जो वत्सरे परम् ।
प्रकुञ्जवृद्धिः प्रत्यब्दं यावत्षट्प्रसृतास्ततः ॥ १८ ॥
प्रसृतं वर्धयेदूर्ध्वं द्वादशाष्टादशस्य तु ।
आसप्ततेरिदं मानं, दशैव प्रसृताः परम् ॥ १९ ॥
यथायथं निरुहस्य पादो मात्राऽनुवासने ।
आस्थाप्यं ज्ञेहितं स्त्रिंशं क्षुद्रं लब्धवकं पुनः ॥ २० ॥
अन्वासनाहं विज्ञाय पूर्वमेवानुवासयेत् ।
शीते वसन्ते च दिवा रात्रौ केचित्ततोऽन्यदा ॥ २१ ॥
अभ्यक्तज्ञातमुचितात्पादहीनं हितं लघु ।
अजिग्धरुक्षमशितं सानुपानं द्रवादि च ॥ २२ ॥
कृतचक्रमणं मुक्तविष्मूत्रं शयने सुखे ।
नात्युच्छिन्ने न चोच्छीर्षे संविष्टं वामपार्श्वतः ॥ २३ ॥

सङ्कोच्य दक्षिणं सविथ प्रसार्य च ततोऽपरम् ।
 अथास्य नेत्रं प्रणयेत्त्रिगधे त्रिगधमुखं गुदे ॥ २४ ॥
 उच्छ्वासाय बस्तेर्वदने बद्धे हस्तमकम्पयन् ।
 पृष्ठवंशं प्रति ततो नानिद्रुतविलम्बितम् ॥ २५ ॥
 नातिवेगं न वा मम्यं सकृदेव प्रपीडयेत् ।
 सावशेषं च कुर्वीत वायुः शेषे हि तिष्ठति ॥ २६ ॥
 वृत्ते सूक्ष्मानदेहस्य प्राणिना ताडयेत्स्फिजौ ।
 तत्पार्थिव्यां तथा शब्दां पादतश्च त्रिरुत्क्षिपेत् ॥ २७ ॥
 ततः प्रसारिताङ्गस्य सोपधानस्य पार्थिके ।
 आहम्याम्मुष्टिनाऽङ्गं च स्नेहेनाभ्यज्य मर्दयेत् ॥ २८ ॥
 वेदनार्नमिति स्नेहो न हि शीघ्रं निवर्तते ।
 योज्यः शीघ्रं निवृत्तेऽन्वः स्नेहोऽतिष्ठन्नकार्यकृन् ॥ २९ ॥
 दीप्ताग्निं स्वागतस्नेहं सायाह्ने भोजयेद्बुधु ।
 निवृत्तिकालः परमकथो यामास्ततः परम् ॥ ३० ॥
 अहोरात्रमुपेक्षेत, परतः फलवर्तिभिः ।
 तीक्ष्णैर्वा वस्तिभिः कुर्याद्यसं स्नेहनिवृत्तये ॥ ३१ ॥
 अतिरौक्ष्यादनागच्छन्न स्नेजादवादिदोषकृत् ।
 उपेक्षेतैव हि ततोऽध्युषितश्च निशां पिबेत् ॥ ३२ ॥
 प्रातर्नागरधान्याम्भः कोष्णं, केवलमेव वा ।
 अन्वासयेत्तृतीयेऽह्नि पञ्चमे वा पुनश्च तम् ॥ ३३ ॥
 यथा वा स्नेहपक्तिः स्वादुतोऽत्युल्बगमारुतान् ।
 न्यायामलितान् दीप्ताग्नीन् रूक्षांश्च प्रतिवासरम् ॥ ३४ ॥

“आध्मानसङ्कोचपुरीषबन्धक्षीणेन्द्रियत्वारुचिभङ्गशूलाः ।
पाहुल्यशाखाश्रितवातभग्नबन्धाश्च साध्या ह्यनुवासनेन ॥”

इति स्नेहैस्त्रिचतुरैः स्निग्धे स्रोतोविशुद्धये ।

निरूहं शोधनं युञ्ज्यादस्निग्धे स्नेहनं तनोः ॥ ३५ ॥

पञ्चमेऽथ तृतीये वा दिवसे साधके शुमे ।

मध्याह्ने किञ्चिदावृत्ते प्रयुक्तं बलिमङ्गले ॥ ३६ ॥

अभ्यक्तस्वेदितोत्सृष्टमलं नातिबुभुक्षितम् ।

अवेक्ष्य पुरुषं दोषमेपजादीनि चादरात् ॥ ३७ ॥

वास्ति प्रकल्पयेद्वैद्यस्तद्विधैर्बहुभिः सह ।

काथयेद्विंशतिपलं द्रव्यस्याष्टौ फलानि च ॥ ३८ ॥

ततः काथाच्चतुर्थांशं स्नेहं वाते प्रकल्पयेत् ।

पित्ते स्वल्पे च पष्टांशमष्टमांशं कफेऽधिके ॥ ३९ ॥

सर्वत्र चाष्टमं भागं कल्काद्भवति वा यथा ।

नात्यच्छसान्द्रता बस्तेः पलमात्रं गुडस्य च ॥ ४० ॥

मधुपट्टादिशेषं च युक्त्या

सर्वं तदेकतः ।

उष्णाम्बुकुम्भीवाप्येण तप्तं स्रजसमाहृतम् ॥ ४१ ॥

प्रक्षिप्य बस्तौ प्रणयेत्पायौ नात्युष्णशीतलम् ।

नातिस्निग्धं न वा रुक्षं नातिवीक्षणं न वा मृदु ॥ ४२ ॥

नात्यच्छसान्द्रं मोनातिमात्रं नापटु नाति च ।

१ ‘स्तद्वैद्यै,’ ‘स्तद्विधैर्ब’ इति पाठौ. २ ‘वातेऽनु क’ इति पा.

लवणं तद्वदम्भं च

पठन्त्यन्ये तु तद्विदः ॥ ४३ ॥

मात्रां त्रिपलिकां कुर्यात्स्नेहमाक्षिकयोः पृथक् ।

कर्षार्थं माणिमन्थस्य स्वस्थे कल्कपलद्वयम् ॥ ४४ ॥

सर्वद्रवाणां शेषाणां पलानि दश कल्पयेत् ।

माक्षिकं लवणं स्नेहं कल्कं काथमिति क्रमात् ॥ ४५ ॥

भाक्षपेत निरुहाणामेष संयोजने विधिः ।

उत्तानो दत्तमात्रे तु निरुहे तन्मना भवेत् ॥ ४६ ॥

कृतोपधानः सञ्जातवेगश्चोत्कटकः सृजेत् ।

भागतौ परमः कालो मुहूर्तो मृत्यवे परम् ॥ ४७ ॥

तत्रानुलोमिकं स्नेहक्षारमूत्राम्लकक्षिपतम् ।

स्वरितं क्षिग्धतीक्ष्णोष्णं बस्तिमन्यं प्रपीडयेत् ॥ ४८ ॥

विदध्यात्फलवर्ति वा स्वेदनोच्चासनादि च ।

स्वयमेव निष्ठुते तु द्वितीयो बस्तिरिष्यते ॥ ४९ ॥

तृतीयोऽपि चतुर्योऽपि यावद्वा सुनिरुद्धता ।

विरिक्तवच्च योगादीन्विधात्

योगे तु भोजयेत् ॥ ५० ॥

कोष्णेन वारिणा स्नातं तनुधन्वरसौदनम् ।

विकारा ये निरुद्धस्य भवन्ति प्रचलैर्मलैः ॥ ५१ ॥

१ 'श्चोत्कटकः' 'श्चोत्कुटकः' 'श्चोत्कुटिकः' इति पाठाः.

२ 'निरुद्धता' इति पाठः. ३ 'योजयेत्' इति पाठः. ४ 'स्नानं'

इति पाठः. ५ 'निरुद्धस्य' इति पाठः.

ते सुखोष्णाम्बुसिक्तस्य याम्बि भुक्त्वतः शमम् ।
 भय वातार्दितं भूयः सद्य एवानुवासयेत् ॥ ५२ ॥
 सम्यग्धीनातियोगाश्च तस्य स्युः खेहपीतवत् ।
 किञ्चित्कालं स्थितो यैश्च सपुरीषो निवर्तते ॥ ५३ ॥
 सानुलोमानिलः खेहस्तत्सिद्धमनुवासनम् ।
 एकं त्रीन् वा बलासे तु खेहवस्तीन् प्रकल्पयेत् ॥ ५४ ॥
 पञ्च वा सप्त वा पित्ते, नवैकादश वाऽनिले ।
 पुनस्ततोऽप्ययुग्मांस्तु पुनरास्थापनं ततः ॥ ५५ ॥
 कफपित्तानिलेष्वन्नं यूषधीररसैः क्रमात् ।
 वातप्रौषधनिष्काथत्रिवृतासैन्धवैर्युतः ॥ ५६ ॥
 बस्तिरेकोऽनिले खिग्धः स्वाद्ग्लोष्णो रसान्वितः ।
 म्यग्रोधादिगणकाथपञ्चकादिसितायुतौ ॥ ५७ ॥
 पित्ते स्वादुहिमौ माज्यधीरेक्षुरसमाक्षिकौ ।
 आरग्वधादिनिष्काथवत्सकादियुताश्चयः ॥ ५८ ॥
 रुक्षाः सक्षौद्रगोमूत्रास्तीक्ष्णोष्णकटुकाः कफे ।
 त्रयस्ते सन्निपातेऽपि दोषान् घ्नन्ति यतः क्रमात् ॥ ५९ ॥
 त्रिभ्यः परं बस्तिमतो नेष्टुम्यन्ये चिकित्सकाः ।
 न हि दोषश्चतुर्योऽस्ति पुनर्दीयेत यं प्रति ॥ ६० ॥
 उत्क्लेशनं शुद्धिकरं दोषाणां समनं क्रमात् ।
 त्रिधैव कल्पयेद्वस्तिमित्यन्येऽपि प्रचक्षते ॥ ६१ ॥
 दोषौषधादिबलतः सर्वमेतत्प्रमाणयेत् ।

सम्यक्निरुद्धलिङ्गं तु नासम्भाष्य निवर्तयेत् ॥ ६२ ॥

प्राक्छेह एकः पञ्चान्ते द्वादशास्थापनानि च ।

सान्वासनानि कर्मैवं वस्त्यास्त्रिंशदीरिताः ॥ ६३ ॥

कालः पञ्चदशैकोऽत्र प्राक् छेहोऽन्ते त्रयस्तथा ।

षट् पञ्चवस्त्यन्तरिताः

योगोऽष्टौ वस्त्योऽत्र तु ॥ ६४ ॥

त्रयो निरुद्धाः छेहाश्च छेहावाच्यन्तयोरुभौ ।

छेहवस्ति निरुद्धं वा नैकमेवाति शीलयेत् ॥ ६५ ॥

उल्लेशाग्निबधौ छेहास्त्रिरुहान्मरुतो भयम् ।

तस्मात्त्रिरुहः छेहाः स्यात्त्रिरुहश्चानुवासितः ॥ ६६ ॥

छेहशोधनयुक्त्यैवं वस्तिकर्म त्रिदोषजित् ।

हृत्स्वया छेहपानस्य मात्रया योजितः ममः ॥ ६७ ॥

मात्रावस्तिः स्पृतः छेहः

शीलनीयः सदा च सः ।

बालवृद्धाध्वभारस्त्रीध्यायामासक्तचिन्तकैः ॥ ६८ ॥

वातभग्नबालपाक्षिर्नृपेश्वरसुखारमभिः ।

दोषघ्नो निष्परीहारो बल्यः सृष्टमलः सुखः ॥ ६९ ॥

वस्तौ रोगेषु नारीणां योनिगर्भाशयेषु च ।

द्वित्रास्थापनशुद्धेभ्यो विदध्याद्वस्तिमुत्तरम् ॥ ७० ॥

आतुराङ्गुलमानेन तच्चेन्न द्वादशाङ्गुलम् ।

वृत्तं गोपुच्छवन्मूलमध्ययोः कृतकर्णिकम् ॥ ७१ ॥

सिद्धार्थकप्रवेशाग्रं श्लक्ष्णं हेमादिसम्भवम् ।
 कुन्दाश्वमारसुमनःपुष्पवृन्तोपमं दृढम् ॥ ७२ ॥
 तस्य वस्तिर्गुदुलघुर्मात्रा शुक्तिर्विकल्प्य वा ।
 अथ स्नाताशितस्थास्य स्नेहवस्तिविधानतः ॥ ७३ ॥
 ऋजोः सुखोपविष्टस्य पीठे जानुसमे मृदौ ।
 हृष्टे मेढ्रे स्थिते चर्जोः शनैः स्रोतोविशुद्धये ॥ ७४ ॥
 सूक्ष्मां शलाकां प्रणयेत्तया शुद्धेऽनुसंवनि ।
 आमेहनान्तं नेत्रं च निष्कम्पं गुदवत्ततः ॥ ७५ ॥
 पीडितेऽन्तर्गते स्नेहे स्नेहवस्तिक्रमो हितः ।
 वस्तीननेन विधिना दद्याच्चीश्चतुरोऽपि वा ॥ ७६ ॥
 अनुवासनवच्छेषं सर्वमेवात्य चिन्तयेत् ।
 क्रीणामार्तवकाले तु योनिर्गृह्यात्पावृतेः ॥ ७७ ॥
 विदधीत तदा तस्मादनृतावपि चात्यये ।
 योनिविभ्रंशशूलेषु योनिभ्यापद्यसुन्दरे ॥ ७८ ॥
 नेत्रं दशाङ्गुलं मुद्रप्रवेशं चतुरङ्गुलम् ।
 अपत्यमार्गे योजयं स्याद् व्यङ्गुलं मूत्रवर्त्मनि ॥ ७९ ॥
 मूत्रकृच्छ्रधिकारेषु, बालानां त्वेकमङ्गुलम् ।
 प्रकुञ्चो मध्यमा मात्रा, बालानां शुक्तिरेष तु ॥ ८० ॥
 वत्तानायाः शयानायाः सम्यक् सङ्कोच्य सविथनी ।
 ऊर्ध्वजान्वास्त्रिचतुरानहोरात्रेण योजयेत् ॥ ८१ ॥
 वस्तीक्षिरात्रमेवं च स्नेहमात्रां विवर्धयन् ।

१ 'नुसीवनीम्' इति पाठः. २ 'तेऽनुगते' इति पाठः.

इवहमेव च विश्रम्य प्रणिदध्यात्पुनरुपहम् ॥ ८२ ॥

पक्षाद्विरेकोऽवमिते ततः पक्षाग्निरुहणम् ।

सद्यो निरुदध्यान्वात्यः सप्तरात्राद्विरेचितः ॥ ८३ ॥

यथा कुसुम्भादियुतात्तोयाद्रागं हरेत्पटः ।

तथा द्रवीकृताद्देहाद्वस्तिर्निर्हरते मलान् ॥ ८४ ॥

शास्त्रागताः कोष्ठगताश्च रोगा

मर्मोर्ध्वसर्वावयवाङ्गजाश्च ।

ये सन्ति तेषां न तु कश्चिदन्यो

वायोः परं जन्मनि हेतुरस्ति ॥ ८५ ॥

विद्वेक्षेऽप्यपितादिमैलोच्चयानां

विक्षेपमंहारकरः स यस्मात् ।

तस्यातिबृद्धस्य क्षमाय नान्य-

द्वस्तेर्विना भेषजमस्ति किञ्चित् ॥ ८६ ॥

तस्माच्चिकित्सार्थ इति प्रविष्टः

कृत्स्ना चिकित्साऽपि च वस्तिरेकः ।

तथा निजागन्तुचिकारकारि-

रक्तौषधत्वेन सिराग्न्यधोऽपि ॥ ८७ ॥”

विंशोऽध्यायः ।

अथातो नस्यविधिमाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

१ ‘विष्मूत्रपि’ पा. २ ‘मलाशयानां’ पा. ३ ‘त्सार्धमिति’ पा.

“ऊर्ध्वजत्रुविकारेषु विशेषाश्चस्यमिष्यते ।
 नासा हि शिरसो द्वारं तेन तद्याप्य हन्ति तान् ॥ १ ॥
 विरेचनं बृंहणं च शमनं च त्रिधाऽपि तु ।
 “मर्शध्मानावपीडाख्यैस्तत्पुनः षड्विधं स्मृतम् ।”
 विरेचनं शिरःशूलजाख्यस्यन्दगलामये ॥ २ ॥
 शोफगण्डकृमिग्रन्थिकुष्ठापस्मारपीनसे ।
 “क्षेहेन तीक्ष्णैः सिद्धेन कल्ककाथादिभिश्च तत् ।”
 बृंहणं वातजे शूले सूर्यावर्ते स्वरक्षये ॥ ३ ॥
 नासास्यशोथे वाक्सङ्गे कृष्णबोधेऽवबाहुके ।
 शमनं नीलिकाण्यङ्गकेशदोषाक्षिराजिषु ॥ ४ ॥
 यथास्वं यौगिकैः क्षेहैर्यथास्वं च प्रसाधितैः ।
 कल्ककाथादिभिश्चाद्यं मधुपद्मासर्वरपि ॥ ५ ॥
 बृंहणं धन्वमांसोत्थरसासृक्खण्डैरपि ।
 शमनं योजयेत्पूर्वैः क्षीरेण सलिलेन वा ॥ ६ ॥
 मर्शश्च प्रतिमर्शश्च द्विधा क्षेहोऽत्र मात्रया ।
 कल्काधैरवपीडस्तु स तीक्ष्णैर्मूर्धरेचनः ॥ ७ ॥
 ध्मानं विरेचनश्रृणौ

युक्त्याप्तं मुखवायुना ।

षडङ्गुलद्विमुख्या नाख्या मेघजगर्भया ॥ ८ ॥
 स हि भूरितरं दोषं चूर्णत्वावपकर्षति ।
 प्रदेशिन्यङ्गुलीपर्वद्वयान्मग्नसमुद्धृतात् ॥ ९ ॥

१ ‘क्षिरोगिषु,’ ‘क्षिरोगजित्’ इति पाठौ.

यावत्पतस्यसौ बिन्दुर्दशाष्टौ पद क्रमेण ते ।

मर्शस्योत्कृष्टमध्याना मात्रास्ता एव च क्रमात् ॥ १० ॥

बिन्दुद्वयोनाः कल्कादेः

योजयेच्च तु नावनम् ।

तोयमद्यगरस्त्रेहपीतानां पातुमिच्छताम् ॥ ११ ॥

भुक्तभक्तशिरःस्नातस्नानुकामस्तुतासृजाम् ।

नवपीनसवेगातंसूतिकाश्वासकासिनाम् ॥ १२ ॥

शुद्धानां दत्तबस्तीनां तथाऽनातवदुर्दिने ।

अन्यत्रात्ययिकाद्याधेः

अथ नस्यं प्रयोजयेत् ॥ १३ ॥

प्रातः श्लेष्मणि, मध्याह्ने पित्ते, सायंनिशोश्चले ।

स्वस्थवृत्ते तु पूर्वाह्ने शरत्कालवसन्तयोः ॥ १४ ॥

शीते मध्यंदिने, ग्रीष्मे मायं वर्षासु सातपे ।

वाताभिभूते शिरसि हिध्मायामपतानके ॥ १५ ॥

मन्यास्तम्भे स्वरभ्रंशे सायंप्रातर्दिनेदिने ।

एकाहान्तरमन्यत्र

सप्ताहं च तदाचरेत् ॥ १६ ॥

शिग्धस्त्रिभोत्तमाङ्गस्य प्राकृतावश्यकस्य च ।

निवातशयनस्थस्य जत्रूर्ध्वं स्वेदयेत् पुनः ॥ १७ ॥

अथोत्तानर्जुदेहस्य पाणिपादे प्रसारिते ।

किञ्चिदुन्नतपादस्य किञ्चिन्मूर्धनि नामिते ॥ १८ ॥

नासापुटं पिधायैकं पर्यायेण निवेचयेत् ।

उष्णाम्बुतप्तं भैषज्यं प्रणाह्वा पितुनाऽथवा ॥ १९ ॥

दत्ते पादतलस्कन्धहस्तकर्णादि मर्दयेत् ।

शनैरुच्छिद्य निष्टीवेत्पार्श्वयोरुभयोस्ततः ॥ २० ॥

आभेषजक्षयादेवं द्विस्त्रिर्वा नस्यमाचरेत् ।

मूर्च्छायां शीततोयेन सिञ्चेत्परिहरन् क्षिरः ॥ २१ ॥

ज्वहं विरेचनस्यान्ते दद्याद्दोषाद्यपेक्षया ।

नस्यान्ते वाक्कातं तिष्ठेदुत्तानः

धारयेत्ततः ॥ २२ ॥

धूमं पीत्वा कपोणाम्बुकवलान् कण्ठशुद्धये ।

सम्यक्स्निग्धे सुखोष्णसस्वप्नबोधाक्षपाटवम् ॥ २३ ॥

रुक्षेऽक्षिप्तवधता शोषो नासास्ये मूर्धश्शून्यता ।

स्निग्धेऽति कण्ठगुरुताप्रसेकारुचिपीनसाः ॥ २४ ॥

सुविरिक्तेऽक्षिलघुतावक्रस्वरविशुद्धयः ।

दुर्विरिक्ते गदोद्रेकः, क्षामताऽतिविरेचिते ॥ २५ ॥

प्रतिमर्शः क्षतक्षामबालवृद्धसुखात्मसु ।

प्रयोज्योऽकालवर्षेऽपि

न त्विष्टो दुष्टपीनसे ॥ २६ ॥

मणपीतेऽबलश्रोत्रे कृमिदूषितमूर्धनि ।

उत्कृष्टोत्कृष्टदोषे च, हीनमौग्रतया हि सः ॥ २७ ॥

निशाहर्भुक्तवान्ताहःस्वप्नाध्वशमरेतसाम् ।

शिरोभ्यङ्गनगण्डूषप्रस्तावाङ्गनवर्षसाम् ॥ २८ ॥
 दन्तकाष्ठस्य हासस्य योज्योऽन्तेऽसौ द्विविन्दुकः ।
 पञ्चसु स्रोतसां शुद्धिः, कुमनाशस्त्रिषु क्रमात् ॥ २९ ॥
 दृग्बलं पञ्चसु, ततो दन्तदाह्यं मरुच्छमः ।
 न नस्यमूनसप्ताब्दे नातीताशीतिवत्सरे ॥ ३० ॥
 न चोनाष्टादशे धूमः, कवलो नोनपञ्चमे ।
 न शुद्धिरूनदशमे न चातिक्रान्तसप्ततौ ॥ ३१ ॥
 आजन्ममरणं शस्तः प्रतिमर्शस्तु बलिवत् ।
 मर्शवच्च गुणान् कुर्यात्स हि नित्योपसेवनात् ॥ ३२ ॥
 न चात्र यज्ञणा नापि व्यापज्यो मर्शवज्रयम् ।
 तैलमेव च नस्यार्थं नित्याभ्यासेन शस्यते ॥ ३३ ॥
 शिरसः श्लेष्मधामत्वात्स्नेहाः स्वस्थस्य नेतरे ।
 आशुशिरकारित्वं गुणोत्कर्षापकृष्टता ॥ ३४ ॥
 मर्शं च प्रतिमर्शं च विशेषो न भवेद्यदि ।
 को मर्शं सपरीहारं सापदं च भजेत्ततः ॥ ३५ ॥
 अच्छपानविचाराख्यौ कुटीवातातपस्थिनी ।
 अन्वात्ममात्रावस्ती च तद्वदेव विनिर्दिशेत् ॥ ३६ ॥
 “पटोलमुद्गवार्ताकहस्वमूलकजाङ्गलैः ।
 रमेः शालियवानयाजस्यकर्मणि षड्विधे ॥
 उच्चैर्भाषणमायासमजीर्णासात्म्यभोजनम् ।
 दत्तनस्यो नरः क्रोधं यानादींश्च विवर्जयेत् ॥”

जीवन्तीजलदेवदारुजलदत्वक्सेव्यगोपीहिमं
 दार्वीत्वक्काधुकप्लवागुरुवरीपुण्ड्राङ्गुलित्वोत्पलम् ।
 धावन्यौ सुरभिं स्थिरे कृमिहरं पत्रं श्रुटिं रेणुकां
 किञ्जल्कं कमलाद्वलां शतगुणे दिव्येऽभसि काथयेन् ॥
 तैलाद्रसं दशगुणं परिशेष्य तेन

तैलं पचेत्त सलिलेन दशैव वारान् ।

पाके क्षिपेच्च दशमे सममाजदुग्धं

नस्यं महागुणमुशनस्यणुतैलमेतत् ॥ ३८ ॥

घनोक्षतप्रसक्तत्वक्स्कन्धग्रीवास्यवक्षसः ।

दृढेन्द्रियास्तपलिता भवेयुर्नस्यशीलिनः ॥ ३९ ॥”

एकविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातो धूमपानविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“जत्रूर्ध्वकफवातोत्थविकाराणामजन्मने ।

उच्छेदाय च जातानां पिबेद्धूमं सदाऽऽत्मवान् ॥ १ ॥

शिग्धो मध्यः स तीक्ष्णश्च, वाते वातकफे कफे ।

योज्यः

न रक्तपित्तार्तिविरिक्तोदरमेहिषु ॥ २ ॥

तिमिरोर्ध्वानिलाध्मानरोहिणीदत्तवस्तियु ।

मत्स्यमद्यदधिहीरक्षौद्रजेहविषाशिशु ॥ ३ ॥

शिरस्यभिहते पाण्डुरोगे जागरिते निशि ।

रक्तपित्तान्धबाधिर्यतृष्णमूर्च्छामदमोहकृत् ॥ ४ ॥

धूमोऽकालेऽतिपीतो वा

तत्र शीतो विधिर्हितः ।

क्षुनजृम्भितविष्णूत्रस्त्रीसेवाशस्त्रकर्मणाम् ॥ ५ ॥

हासस्य दम्नकाष्ठस्य धूममन्त्रे पिबेन्मृदुम् ।

कालेऽप्येषु निशाहारनावनान्ते च मध्वमम् ॥ ६ ॥

निद्रानस्याजनस्नानच्छादितान्ते विरेचनम् ।

वस्तिनेत्रसमद्रव्यं त्रिकोशं कारयेदजु ॥ ७ ॥

मूलाग्रेऽङ्गुष्ठकोलास्थिप्रवेशं धूमेनेत्रकम् ।

तीक्ष्णश्लेहनमध्येषु त्रीणि चत्वारि पञ्च च ॥ ८ ॥

अङ्गुलानां क्रमात्पातुः प्रमाणेनाष्टकानि तत् ।

शृङ्गपविष्टस्तब्धेता विवृतास्तस्मिपर्ययम् ॥ ९ ॥

पिधाय च्छिद्रमेकैकं धूमं नासिकया पिबेत् ।

प्राक् पिबेत्नासयोत्क्रिष्टे दोषे प्राणशिरोगते ॥ १० ॥

उत्क्रेशनाथं वक्त्रेण, विपरीतं तु कण्ठगे ।

मुखेनैवोद्गमेद्धूमं

नासया हन्विचातकृत् ॥ ११ ॥

आग्नेपमोक्षैः पातः श्वो धूमस्तु त्रिस्त्रिभिस्त्रिभिः ।

महः पिबेत्सकृत् त्रिगन्धं, द्विर्मध्यं, शोधनं परम् ॥ १२ ॥

त्रिस्तुर्धा

मृदां तत्र द्रव्याण्यगुत्सुगुत्सु ।

मुस्तस्यौणेयशैलेयनलदोशीरवालुकम् ॥ १३ ॥
 वराङ्गकौन्तीमधुकविस्वमजौलवालुकम् ।
 श्रीवेष्टकं सर्जरसो ध्यामकं मदनं प्लवम् ॥ १४ ॥
 शल्लकी कुङ्कुमं माषा यवाः कुन्दुरुकस्तिलाः ।
 ज्वेहः फलानां साराणां मेदो मज्जा वसा घृतम् ॥ १५ ॥
 शमने शल्लकी लाक्षा पृथ्वीका कमलोत्पलम् ।
 न्यग्रोधोदुम्बराश्चत्थप्लक्षरोध्रत्वचः सिता ॥ १६ ॥
 यष्टीमधु सुवर्णत्वक् पद्मकं रक्तयष्टिका ।
 गन्धाश्चाकुष्ठतगराः

तीक्ष्णे ज्योतिष्मती निशा ॥ १७ ॥

दशमूलमनोह्वलं लाक्षा श्वेता फलत्रयम् ।
 गन्धद्रव्याणि तीक्ष्णानि गणो मूर्धविरेचनः ॥ १८ ॥
 जले स्थितामहोरात्रमिषीकां द्वादशाङ्गुलाम् ।
 पिष्टैर्धूमैर्धरेवं पञ्चकृत्वः प्रलेपयेत् ॥ १९ ॥
 वर्तिरङ्गुष्ठैकस्थूला यवमध्या यथा भवेत् ।
 छायाङ्गुष्ठां विगर्भा तां खेहाभ्यक्तां यथायथम् ॥ २० ॥
 धूमनेत्रार्पितां पातुमभिजुष्टां प्रयोजयेत् ।
 शरावसम्पुटच्छिद्रे नाडीं न्यस्य दशाङ्गुलाम् ॥ २१ ॥
 अष्टाङ्गुष्ठां वा वक्त्रेण कासवान् धूममापिबेत् ॥ २१.१ ॥
 कासः श्वासः पीनसो विस्वरत्नं
 पूतिर्गन्धः पाण्डुता केशदोषाः ॥ २२ ॥

१ 'रेव प' इति पाठः. २ 'ष्ठवस्थूला' इति पाठः.

कर्णास्याक्षिस्त्राचकण्ड्वर्तिजाकं

तन्द्रा हिध्मा धूमपं न स्पृशन्ति ॥ २२ ॥

“हृत्कण्ठेन्द्रियसंशुद्धिर्लाघवं शिरसः समः ।

यथेरितानां दोषाणां सम्यक्पीतस्य लक्षणम् ॥”

द्वाविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातो गण्डूपादिविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“चतुष्प्रकारो गण्डूपः स्निग्धः क्षमनशोधनौ ।

रोपणश्च

त्रयस्तत्र त्रिषु योज्याश्चक्षुःपटुः ॥ १ ॥

अन्यो व्रणघ्नः

स्निग्धोऽत्र स्वाद्वल्पपटुः साधितैः ।

तैर्हैः

संशमनस्तित्ककषायमधुरौषधैः ॥ २ ॥

शोधनस्तित्ककट्वल्पपटुः

रोपण्य पुनः ।

कषायतित्कैः

तत्र खेहः क्षीरं मधूदकम् ॥ ३ ॥

शुक्तं मधं रसो मूत्रं घान्ध्याम्बुः व यथावथम् ।

कल्कैर्युक्तं विपक्वं वा यथास्पर्शं प्रयोजयेत् ॥ ४ ॥

दन्तहर्षे दन्तचाले मुखरोगे च वातिके ।
सुखोष्णमथवा शीतं तिलकस्कोदकं हितम् ॥ ५ ॥
गण्डूषधारणे

नित्यं तैलं मांसरसोऽथवा ।

ऊषादाहान्विते पाके क्षते चागन्तुसम्भवे ॥ ६ ॥
विषे क्षाराग्निदग्धे च सर्पिर्धार्य पयोऽथवा ।
वैशद्यं जनयत्याशु मन्दधाति मुखे व्रणान् ॥ ७ ॥
दाहमृष्णाप्रशमनं मधुगण्डूषधारणम् ।
धाम्याग्लमास्यवैरस्यमलदौर्गन्ध्यनाशनम् ॥ ८ ॥
तदेवालवणं शीतं मुखशोषहरं परम् ।
आशु क्षाराम्बुगण्डूषो भिनसि श्लेष्मणश्चयम् ॥ ९ ॥
सुखोष्णोदकगण्डूषैर्जायते वक्रलाघवम् ।
निवाते सातपे स्विन्नमृदितस्कन्धकन्धरः ॥ १० ॥
गण्डूषमपिबन् किञ्चिदुक्ततास्यो विधारयेत् ।
कफपूर्णास्यता यावत्त्रयद्वयाणाक्षताऽथवा ॥ ११ ॥
असन्नार्यो मुखे पूर्णे गण्डूषः, कबलोऽन्यथा ।

मन्याशिरःकर्णमुखाक्षिरोगाः

प्रसेककण्ठामयवक्रशोषाः ।

हृत्तासतन्द्रारुचिपीनसाश्च

साध्या विशेषात्कबलग्रहेण ॥ १२ ॥

१ 'त्यास्ये स' इति पाठः. २ 'मुखव्रणान्' इति पाठः.

३ 'मुखेऽपूर्णे' इति हेमाद्रिः.

कल्को रसक्रिया चूर्णस्त्रिविधं प्रतिसारणम् ॥ १३ ॥

युऽथास्तत् कफरोगेषु गण्डूषविहितौषधैः ।

“व्याधेरपचयः पुष्टिवैशद्यं वक्त्रलाघवम् ।

इन्द्रियाणां प्रसादश्च कवले शुद्धिलक्षणम् ॥

हीनाज्वाल्य(नात् ध्मान)कफोक्लेशावरसज्ञानमेव च ।

अतियोगान्मुखे पाकः शोषतृष्णारुचिक्रमाः ॥”

मुत्सालेपस्त्रिधा दोषविपहा वर्णकृच्च

सः ॥ १४ ॥

उष्णो वातकफे शस्तः, शेषेष्वत्यर्थशीतलः ।

त्रिप्रमाणश्चतुर्भागात्रिभागार्धाङ्गुलोन्नतिः ॥ १५ ॥

अशुष्कस्य स्थितिस्तस्य, शुष्को दूषयति च्छत्रिम् ।

तमाद्रंयित्वाऽपनयेत्तदन्तेऽभ्यङ्गमाचरेत् ॥ १६ ॥

विवर्जयेद्दिवास्त्रमभाष्याऽयातपशुकुधः ।

न योज्यः पीनसेऽजीर्णे दत्तनस्ये हनुग्रहे ॥ १७ ॥

अरोचके जागरिते

स तु हन्ति सुयोजितः ।

अकालपलितव्यङ्गवलीतिमिरनीलिकाः ॥ १८ ॥

कोलमजा वृषान्मूलं शावरं गौरसर्पपाः ।

सिंहीमूलं तिलाः कृष्णा दार्वात्स्वह्निस्तुषा यवाः ॥ १९ ॥

दर्भमूलहिमोशीरशिरीषमिशितण्डुलाः ।

कुमुदोपलकङ्कारदूर्वामधुकचन्दनम् ॥ २० ॥

कालीयकतिलोक्षीरमांसीतगरपद्मकम् ।
 तालीसगुन्द्रापुण्ड्राह्वयष्टीकाशनतागुरु ॥ २१ ॥
 इत्यर्धाधोदिता लेपा हेमन्तादिषु पद स्मृताः ।
 मुखालेपनशीलानां दृढं भवति दर्शनम् ॥ २२ ॥
 वदनं चापरिस्नानं श्लक्ष्णं तामरसोपमम् ।
 अभ्यङ्गसेकपिचवो बस्तिश्रेति चतुर्विधम् ॥ २३ ॥
 मूर्धतैलम्

बहुगुणं तद्विद्यादुत्तरोत्तरम् ।
 तत्राभ्यङ्गः प्रयोक्तव्यो रौक्ष्यकण्डूमलादिषु ॥ २४ ॥
 अरुणिकाशिरस्तोददाहपाकग्रणेषु तु ।
 परिषेकः

पिबुः केशशातस्फुटनधूपने ॥ २५ ॥
 नेत्रस्तम्भे च

बस्तिस्तु प्रसुप्त्यर्दितजागरे ।
 नासात्यशोषे तिमिरे शिरोरोगे च दारुणे ॥ २६ ॥
 विभिस्तस्य निषण्णस्य पीठे जानुसमे मृदौ ।
 शुद्धाक्तस्विन्नदेहस्य दिनान्ते गन्धमाहिषम् ॥ २७ ॥
 द्वादशाङ्गुलविस्तीर्णं चर्मपट्टं शिरःसमम् ।
 आकर्णबन्धनस्थानं ललाटे वस्त्रवेष्टिते ॥ २८ ॥
 त्रैलवेणिकया बद्धा माषकल्केन लेपयेत् ।
 ततो यथाव्याधि शृतं स्नेहं कोष्णं निषेचयेत् ॥ २९ ॥

ऊर्ध्वं केशभुवो यावदकुलम्

धारयेच्च तम् ।

आवक्रनासिकोत्क्रेदाद्दशाष्टौ षट् चलादिषु ॥ ३० ॥

मात्रासहस्राण्यरुजे त्वेकं

स्कन्धादि मर्दयेत् ।

मुक्तजेहस्य

परमं सप्ताहं तस्य सेर्वनम् ॥ ३१ ॥

धारयेत्पूरणं कर्णे कर्णमूलं विमर्दयन् ।

रुजः स्यान्मार्दवं यावन्मात्राशतमवेदने ॥ ३२ ॥

यावत्पर्येति हस्ताग्रं दक्षिणं जानुमण्डलम् ।

निमेषोन्मेषकालेन समं मात्रा तु सा स्मृता ॥ ३३ ॥

केशमदनसितत्वपिञ्जरत्नं

परिफुटनं शिरसः समीररोगान् ।

जयति, जनयतीन्द्रियप्रसादं

स्वरहनुमूर्धबलं च मूर्धतैलम् ॥ ३४ ॥”

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अथात आश्रोतनाञ्जनविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“सर्वेषामक्षिरोगाणामादावाश्रोतनं हितम् ।

१ ‘सेचनम्’ इति पाठः. २ षमात्रेण स’ इति पाठः.

३ ‘कचशदन’, ‘कचशतन’ इति पाठौ.

रक्तोदकण्डूवर्षाध्रुदाहंरागनिबर्हणम् ॥ १ ॥
उष्णं वाते, कफे कोष्णं, तच्छीतं रक्तपित्तयोः ।
निवातस्थस्य वामेन पाणिनोन्मील्य लोचनम् ॥ २ ॥
शुक्तौ प्रलम्बयाऽन्येन पित्तवत्यां कनीनिके ।
दश द्वादश वा बिन्दून् त्र्यङ्गुलादवसेचयेत् ॥ ३ ॥
ततः प्रमृज्य मृदुना चैलेन, कफवातयोः ।
अन्येन कोष्णपानीयप्लुतेन स्वेदयेन्मृदु ॥ ४ ॥
अत्युष्णतीक्ष्णं रुग्णागदहनाशयाक्षिसेचनम् ।
अनिशीतं तु कुरुते निस्तोदस्तम्भवेदनाः ॥ ५ ॥
कषायवर्मेतां घर्षं कृच्छ्रादुन्मेषणं बहु ।
विकारवृद्धिमत्यल्पं संरम्भमपरिस्तुतम् ॥ ६ ॥
गत्वा सन्निधिशिरोघ्राणमुखस्रोतांसि मेघजम् ।
ऊर्ध्वगात्रयने न्यस्तमपवर्तयते मलान् ॥ ७ ॥
अभाजनं शुद्धतनोर्नेत्रमात्राश्रये मले ।
पक्कलिङ्गेऽल्पशोफातिकण्डूपैष्ठिक्यलक्षिते ॥ ८ ॥
मन्दघर्षाध्रुरागेऽक्षिणं प्रयोज्यं घनदूषिके ।
आर्ते पित्तकफासृग्निर्मास्तेन विशेषतः ॥ ९ ॥
लेखनं रोपणं दृष्टिप्रसादनमिति त्रिधा ।
अञ्जनम्

लेखनं तत्र कषायाम्लपट्टवर्णैः ॥ १० ॥

रोपणं तिलकैर्द्रव्यैः

१ 'हरोग' इति पा. २ 'शिराग्रा' पा. ३ 'फातिकाण्डू' पा.

स्वादुशीतैः प्रसादनम् ।

तीक्ष्णाञ्जनाभिसन्तप्ते नयने तत्प्रसादनम् ॥ ११ ॥

प्रयुज्यमानं लभते प्रत्यञ्जनसमाह्वयम् ।

यन्माकुला तनुर्मध्ये शलाका मुकुलानना ॥ १२ ॥

प्रशस्त्वा, लेखने ताम्बूरी, रोपणे काललोहजा ।

अङ्गुली च, सुवर्णोत्था रूप्यजा च प्रसादने ॥ १३ ॥

“पिण्डस्य तीक्ष्णद्रव्यस्य मृदुद्रव्यकृतस्य च ।

हरेणुमात्रं द्विगुणं प्रमाणं कथयन्त्यपि ॥

रसक्रियायामप्येवं विडम्बलमात्रकम् ।

शलाकां द्विगुणां तीक्ष्णे चूर्णे च त्रिगुणां मृदौ ॥

पिण्डो रसक्रिया चूर्णसिद्धेर्वाञ्जनकल्पना ।

गुरौ मध्ये क्वचौ दोषे तां क्रमेण प्रयोजयेत् ॥ १४ ॥

हरेणुमात्रा पिण्डस्य वेष्टुमात्रा रसक्रिया ।

तीक्ष्णस्य, द्विगुणं तस्य मृदुनः

चूर्णितस्य च ॥ १५ ॥

द्वे शलाके तु तीक्ष्णस्य, तिक्तस्तद्वितरस्य च ।

निशि स्वप्ने न मध्वाह्ने म्लाने नोष्णगमस्तिभिः ॥ १६ ॥

अक्षिरोगाय दोषाः स्युर्बर्धितोत्पीडितद्रुताः ।

प्रातः सायं च तृष्णाम्यै क्वचोऽर्केऽस्तौऽअयेत्सदा ॥ १७ ॥

वदन्यम्ये तु न दिवा प्रयोज्यं तीक्ष्णमञ्जनम् ।

१ ‘ता’ इति पा. २ ‘स्वप्नेन मध्वाह्ने पानाज्जोष्ण’ इति पाठः.

विरेकदुर्बलं चक्षुरादित्यं प्राप्य सीदति ॥ १८ ॥
 स्वप्नेन रात्रौ कालस्य सौम्यत्वेन च तर्पिता ।
 शीतसात्म्या दृग्गोपेयी स्थिरतां लभते पुनः ॥ १९ ॥
 अत्युद्रिक्ते बलासे तु लेखनीयेऽथवा गदे ।
 काममह्वयपि नात्युष्णे तीक्ष्णमक्षिण प्रयोजयेत् ॥ २० ॥
 भस्मनो जन्म लोहस्य तत एव च तीक्ष्णता ।
 उपघातोऽपि तेनैव तथा नेत्रस्य तेजसः ॥ २१ ॥
 न रात्रावपि शीतेऽस्ति नेत्रे तीक्ष्णाञ्जनं हितम् ।
 दोषमस्त्रावयेत्क्षब्धं कण्डूजाढ्यादिकारि तत् ॥ २२ ॥
 नाज्येन्नीतवमितविरिक्ताशितवेगिते ।
 क्रुद्धज्वरिततान्ताक्षिशिरोरुक्षशोकजागरे ॥ २३ ॥
 अदृष्टेऽर्के क्षिरःस्नाते पीतयोर्धूममद्ययोः ।
 अजीर्णेऽभ्यर्कसन्तप्ते दिवासुप्ते पिपासिते ॥ २४ ॥
 अक्षितीक्ष्णमृदुस्तोकबहुच्छवनकर्कशम् ।
 अत्यर्थशीतलं तप्तमञ्जनं नावधारयेत् ॥ २५ ॥
 अयानुन्मीलयन् दृष्टिमन्तः सञ्चारयेच्छनैः ।
 अजिते वर्त्मनी किञ्चिच्चालयेच्चैवमञ्जनम् ॥ २६ ॥
 तीक्ष्णं न्याप्नोति सहसा, न चोन्मेयनिमेषणम् ।
 निष्पीडनं च वर्त्मन्यां क्षालनं वा समाचरेत् ॥ २७ ॥
 अपेतौषधसंरम्भं निर्वृतं नयनं यदा ।
 न्याजिदोषतुयोग्याभिरद्भिः प्रक्षालयेत्तदा ॥ २८ ॥

दक्षिणाङ्गुष्ठकेनाक्षि ततो वामं सवाससा ।
 ऊर्ध्ववर्मनि सकृद्वा शोष्यं धामेन चेतरेत् ॥ २९ ॥
 वर्त्मप्राप्तोऽजनादोषो रोगान् कुर्यादतोऽन्यथा ।
 कण्डूजात्येऽजनं तीक्ष्णं धूमं वा योजयेत् पुनः ॥ ३० ॥
 तीक्ष्णाजनाभितप्ते तु घूर्णं प्रत्यजनं हिमम् ॥ ३० ॥”

चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ।

अथातस्तर्पणपुटपाकविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रयादयो महर्षयः ॥

“नयने तान्यति स्तब्धे शुष्के रूक्षेऽभिघातिते ।

वातपित्ततुरे जिह्वे शीर्णपदमाविलेक्षणे ॥ १ ॥

कृच्छ्रोन्मीलस्तिराहर्षस्तिरोत्पाततमोर्जुनैः ।

त्यन्दमन्धान्यतोवातवातपर्यायशुक्रकैः ॥ २ ॥

आतुरे शान्तरागाधुशूलसंरम्भदृषिके ।

निवाते तर्पणं योज्यं शुद्धयोर्मूर्धकाययोः ॥ ३ ॥

काले साधारणे प्रातः सायं दोत्तानशायिनः ।

यवमाचमयीं पालीं नेत्रकोशाद्वहिः समाम् ॥ ४ ॥

अङ्गुलोष्ठां इडां कृत्वा यथास्वं सिद्धमावपेत् ।

सर्पिर्निमीलिते नेत्रे तप्ताम्बुप्रविलायितम् ॥ ५ ॥

नक्तान्ध्यवाततिमिरकृच्छ्रबोधादिके वसाम् ।

१ ‘प्राप्ताजना’ इति पाठः. २ ‘यत्ततो’ इति पाठः. ३ ‘ना-
 त्तियोगे तु,’ ‘नातितप्ते’ इति पाठौ. ४ ‘दितम्’ इति पाठः.

आपक्षमाग्रात्

अथोन्मेषं क्षनकैस्तस्य कुर्वतः ॥ ६ ॥

मात्रा विगुणयेत्तत्र वर्त्मसन्धिसितासिते ।

दष्टौ च क्रमशो व्याधां क्षतं त्रीणि च पञ्च च ॥ ७ ॥

क्षतानि सप्त चाष्टौ च, दश मन्थे, दशानिले ।

पित्ते पट्, स्वस्थवृत्ते च बलासे पञ्च धारयेत् ॥ ८ ॥

कृत्वाऽपाङ्गे ततो द्वारं स्नेहं पात्रे निगालयेत् ।

पिबेच्च धूमं, नेक्षेत व्योम रूपं च भास्वरम् ॥ ९ ॥

इत्थं प्रतिदिनं चायौ, पित्ते त्वेकान्तरं, कफे ।

स्वस्थे च अन्तरं दद्यादातृसेरिति योजयेत् ॥ १० ॥

प्रकाशक्षमता स्वास्थ्यं विशदं लघु लोचनम् ।

तृप्ते, विपर्ययोऽतृप्तेऽतितृप्ते श्लेष्मजा रुनः ॥ ११ ॥

स्नेहपीता तनुरिव क्लान्ता दृष्टिर्हि सीदति ।

तेर्पणानन्तरं तस्माद्दृग्बलाधानकारिणम् ॥ १२ ॥

पुटपाकं प्रयुजीत पूर्वोक्तेष्वेव यक्ष्मसु ।

स वाते स्नेहनः, श्लेष्मसहिते लेखनो हितः ॥ १३ ॥

इग्दौर्बल्येऽनिले पित्ते रक्ते स्वस्थे प्रसादनः ।

भूशयप्रसहानूपमेदोमज्जवसामिषैः ॥ १४ ॥

स्नेहनं पयसा पिष्टैर्जीवनीयैश्च कल्पयेत् ।

सृगपक्षियकृन्मांसमुक्तायस्ताम्रसैन्धवैः ॥ १५ ॥

१ 'मात्रा' इति पाठः. २ 'तेषु च व' 'तेष्वेव' इति पाठौ.

स्रोतोऽजशङ्कुफेनाल्लेखनं मस्तुकश्चितैः ।

मृगपक्षिमर्कूम्रजवसाङ्गहृदयामिषैः ॥ १६ ॥

मधुरैः सघृतैः स्तन्यक्षीरपिष्टैः प्रसादनम् ।

विह्वमात्रं पृथक् पिण्डं मांसमेपजकलकषोः ॥ १७ ॥

उरुक्कवटाभोजपत्रैः खेहादिषु क्रमात् ।

वेष्टयित्वा मृदा लिप्तं चक्षुष्यन्वनगोमयैः ॥ १८ ॥

पथेत्प्रदीप्तैरङ्गुलिभ्यं पक्वं लिप्पीड्य तद्रसम् ।

नेत्रे तर्पणवद्युभयात्

शतं द्वे त्रीणि धारयेत् ॥ १९ ॥

लेख्यस्नेहनाम्त्येषु

कोष्ठा पूर्वा, हिमोऽपरः ।

धूमपोऽन्ते तयोरेव

योगास्तत्र च तृप्तिवत् ॥ २० ॥

तर्पणं पुटपाकं च नस्नानहं न योजयेत् ।

यावन्त्यहानि युजीत द्विस्ततो हितभागभवेत् ॥ २१ ॥

मालतीमल्लिकापुष्पैर्बद्धाक्षो निवसेत्तिशाम् ॥ २१½ ॥

सर्वात्मना नेत्रवत्कायं यत्नं

कुर्वीत नस्याञ्जनतर्पणाद्यैः ।

दृष्टिश्च नष्टा विविधं जगच्च

तमोमयं जायत एकरूपम् ॥ २२½ ॥”

पञ्चविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातो यज्ञविधिमध्यायं न्यास्यास्यामः ।

इति ह स्वाहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

“नानाविधानां शल्यानां नानादेशप्रवाधिनाम् ।

आहर्तुमभ्युपायो यस्तद्यज्ञं यच्च दर्शने ॥ १ ॥

अशौभगन्दरादीनां शस्त्रक्षाराग्नियोजने ।

शेषाङ्गपरिरक्षायां तथा वस्त्यादिकर्मणि ॥ २ ॥

घटिकालाबुशृङ्गं च जाम्बवृष्टादिकानि च ।

अनेकरूपकार्याणि यज्ञाणि विविधान्यतः ॥ ३ ॥

विकल्प्य कल्पयेद्बुद्ध्या

यथास्थूलं तु वक्ष्यते ।

तुल्यानि कङ्कसिंहर्षकाकादिसृगपक्षिणाम् ॥ ४ ॥

मुखैर्मुखानि यज्ञाणां कुर्वात्तत्संशकानि च ।

अष्टादशाङ्गुलाबाह्यान्मातृसानि च भूरिशः ॥ ५ ॥

मसूराकारपर्यन्तैः कण्ठे बद्धानि कीलकैः ।

विघातस्वस्तिकयन्त्राणि मूलेऽङ्गुशनस्तानि च ॥ ६ ॥

तैर्द्वैरस्थिसंलग्नशल्याहरणमिष्यते ।

कीलकद्विमुक्ताग्रौ सन्वृशौ षोडशाङ्गुलौ ॥ ७ ॥

त्वक्सिरास्त्रायुपिशितलग्नशल्यापकर्षणौ ।

षडङ्गुलोऽन्धो हरणे सूक्ष्मशल्कोपपक्ष्मणाम् ॥ ८ ॥

मुचुण्डी सूक्ष्मदन्तर्जुर्मूले हृत्कभूषणा ।

१ ‘शनभानि’ पा. २ ‘मुचुण्डी’ ‘भूचुण्डी’ ‘मुचुडी’ पाठाः.

गम्भीरव्रणमांसानामर्मणः शेषितस्य च ॥ ९ ॥

द्वे द्वादशाङ्गुले मत्स्यतालवत् श्लोकतालके ।

तालयन्त्रे स्मृते कर्णनाडीशल्यापहारीणी ॥ १० ॥

नाडीयन्त्राणि सुषिराण्येकानेकमुखानि च ।

ओतोगतानां शल्यानामामयानां च दर्शने ॥ ११ ॥

क्रियाणां सुकरत्वाय कुर्यादाचूषणाय च ।

तद्विस्तारपरीणाहदैर्ध्वं ओतो नुरोधतः ॥ १२ ॥

दशाङ्गुलाऽर्धनाहाऽन्तःकण्ठशल्यावलोकिनी ।

नाडी

पञ्चमुखच्छिद्रा चतुष्कर्णस्य सङ्ग्रहे ॥ १३ ॥

वारङ्गस्य, द्विकर्णस्य त्रिच्छिद्रा तत्प्रमाणतः ।

वारङ्गकर्णसंस्थानानाहदैर्ध्वानुरोधतः ॥ १४ ॥

नाडीरेवंविधाश्चान्या ब्रह्म शल्यानि कारयेत् ।

पञ्चकर्णिकया मूर्ध्नि सदृशी द्वादशाङ्गुला ॥ १५ ॥

चतुर्थसुषिरा नाडी श्लयनिर्घातिनी मता ।

अर्शसां गोस्तनाकारं यच्चकं चतुरङ्गुलम् ॥ १६ ॥

नाहे पञ्चाङ्गुलं पुंसां प्रमदानां षडङ्गुलम् ।

द्विच्छिद्रं दर्शने व्याधेरेकच्छिद्रं तु कर्मणि ॥ १७ ॥

मध्येऽस्य त्र्यङ्गुलं छिद्रमङ्गुलोदरविस्तृतम् ।

अर्धाङ्गुलोच्छिद्रतोदृक्चकर्णिकं च तदूर्ध्वतः ॥ १८ ॥

शम्यारूपं तादृगच्छिद्रं यच्चमर्शःप्रपीडनम् ।

१ 'तालु' इति पाठः. २ 'पकर्षणी' इति पाठः.

सर्वथाऽपनयेदोष्ठं छिद्रादूर्ध्वं भगन्दरे ॥ १९ ॥
 घ्राणाबुंदाशमामेकच्छिद्रा नाह्यङ्गुलद्वया ।
 प्रदेक्षिनीपरीणाहा स्याद्भगन्दरयश्चवत् ॥ २० ॥
 अङ्गुलित्राणकं दान्तं बाक्षं वा चतुरङ्गुलम् ।
 द्विच्छिद्रं गोमन्ताकारं तद्वक्रविधृतौ सुप्तम् ॥ २१ ॥
 योनिवर्णेष्वक्षं मध्ये सुषिरं षोडशाङ्गुलम् ।
 मुद्रावदं चतुर्भिस्तमम्भोजमुकुलाननम् ॥ २२ ॥
 चतुःशलाकमाक्रान्तं मूले तद्विकसेन्मुखे ।
 यस्मै नाडीत्रणाभ्यङ्गशालनाय षडङ्गुले ॥ २३ ॥
 वस्त्रियञ्जाकृती मूले मुत्सेऽङ्गुलकलायसे ।
 भ्रमत्तोऽकर्णिके मूले निबद्धमृदुचर्मणी ॥ २४ ॥
 द्विद्वारा नलिका पिच्छनलिका बोदकोदरे ।
 धूमवस्त्यादियन्त्राणि निर्दिष्टानि यथायथम् ॥ २५ ॥
 व्यङ्गुलास्यं भवेच्छृङ्गं चूषणेऽष्टादशाङ्गुलम् ।
 भग्रे सिद्धार्थकच्छिद्रं सुनदं चूषुकाकृति ॥ २६ ॥
 स्याद्वा दशाङ्गुलोऽलावुर्नाहे त्वष्टादशाङ्गुलः ।
 चतुर्गुलङ्गुलवृत्तास्यो दीप्तोऽन्तः श्लेष्मरक्तवत् ॥ २७ ॥
 तद्वद्वटी हिता गुल्मषिकृयोन्नमने च सा ।
 शलाकारूपानि यन्त्राणि नानाकर्माकृतीनि च ॥ २८ ॥

१ 'तुर्भिन्नम,' 'तुष्कोणम' इति पाठौ. २ 'का वा दको'
 इति पाठः. ३ 'तु' इति पाठः.

यथायोगप्रमृणादि

तेषामेषणकर्मणि ।

उभे गण्डूपदमुखे

स्त्रोतोभ्यः शल्यहारिणी ॥ २९ ॥

मसूरदलवक्त्रे द्वे स्यातामष्टनवाङ्गुले ।

शङ्खवः षट्

उभौ तेषां षोडशद्वादशाङ्गुलौ ॥ ३० ॥

व्यूहनेऽहिफणावक्रौ

द्वा दशद्वादशाङ्गुलौ ।

चालने शरपुङ्खास्यौ

आहार्ये बटिशकृनी ॥ ३१ ॥

नतोऽग्रे शङ्कुना तुल्यो गर्भशङ्कुरिति स्मृतः ।

अष्टाङ्गुलावतस्त्रेण मूढगर्भं हरेत् स्त्रियाः ॥ ३२ ॥

अश्मर्याहरणं सर्पफणावद्वैकमग्रतः ।

शरपुङ्खमुखं दन्तपातनं चतुरङ्गुलम् ॥ ३३ ॥

कार्पासविहितोष्णीषाः शलाकाः षट् प्रमार्जने ।

पाषाणासन्नदूरार्थे द्वे दशद्वादशाङ्गुले ॥ ३४ ॥

द्वे षट्सप्ताङ्गुले प्राणे, द्वे कर्णेऽष्टनवाङ्गुले ।

कर्णशोधनमश्वत्थपत्रप्राम्तं खवाननम् ॥ ३५ ॥

शलाकाजाम्बवौष्ठानां क्षारेऽसौ १ पृथक् त्रयम् ।

१ 'कर्मणि' इति पाठः. २ 'द्वैकम्' इति पाठः.

युज्यात् स्थूलाणुदीर्घाणां

शलाकामुञ्जवर्ध्मेनि ॥ ३६ ॥

मध्येर्ध्ववृत्तदण्डां च मूले चार्धेन्दुसन्निभाम् ।

कोलास्थिदलतुल्यास्या नासाशोर्बुददाहकृत् ॥ ३७ ॥

अष्टाङ्गुला निम्नमुखास्तितः क्षारौषधक्रमे ।

कैनीनीमध्यमानामीनखमानसमैर्मुखैः ॥ ३८ ॥

स्वस्वमुक्तानि यन्त्राणि मेढूशुच्यजनादिषु ।

अनुयन्त्राण्ययस्कान्तरजुवस्त्राश्ममुद्राः ॥ ३९ ॥

वैभ्राञ्जिह्वाबालाश्च शाखानखमुखद्विजाः ।

कालः पाकः करः पादो भयं हृषंश्च, तत्क्रियाः ॥ ४० ॥

उपायवित्प्रविभजेदालोच्य निपुणं धिया ॥ ४० १/२ ॥

निर्घातनोन्मथनपूरणमार्गशुद्धि-

संयूहनाहरणबन्धनपीडनानि ।

आसूषणोष्मननामनबालभङ्ग-

व्यावर्तनर्जुकरणानि च यज्ञकर्म ॥ ४१ १/२ ॥

विवर्तते साध्यवगाहते च

ग्राह्यं गृहीत्वोद्धरते च यस्मात् ।

यन्नेष्वतः कङ्कमुखं प्रधानं

स्थानेषु सर्वेष्वधिकारि यच्च ॥ ४२ १/२ ॥”

१ ‘कनिष्ठाम’ इति पा. २ ‘अणुय’ इति पा. ३ ‘वध्यत्र’
‘वर्धात्र’ पाठौ. ४ ‘लाभशाखा’ चन्द्रः. ५ ‘अधिकारि’ पा.

षड्विंशोऽध्यायः ।

अथातः शस्त्रविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

“षड्विंशतिः सुकर्मारैर्घटितानि यथाविधि ।

शस्त्राणि रोमवाहीनि बाहुल्येनाकुलानि षट् ॥ १ ॥

सुरूपाणि सुधाराणि सुग्रहाणि च कारयेत् ।

अकरालानि सुध्मातसुतीक्ष्णावर्तितेऽयसि ॥ २ ॥

समाहितमुस्त्राग्राणि नीलाम्भोजच्छवीनि च ।

नामानुगतरूपाणि सदा सन्निहितानि च ॥ ३ ॥

स्वोन्मानार्धचतुर्थांशफलान्येकैकशोऽपि च ।

प्रायो द्वित्राणि, युज्जीत तानि स्थानविशेषतः ॥ ४ ॥

(मण्डलाग्रं वृद्धिपत्रमुत्पलाध्यर्धधारके ।

सर्पैषण्यौ वेतसाख्यं शरार्यास्यत्रिकूर्ध्वके ॥ १ ॥

कुशाख्यं साटवदनमन्तर्बन्धार्धचन्द्रके (कम्) ।

व्रीहिमुखं कुठारी च शलाकाकुलिशस्त्रके ॥ २ ॥

बलिशं करपत्राख्यं कर्तरी नखप्रसन्नकम् ।

दन्तलेखनकं सूत्र्यः कूर्चो नाम खजाह्वयम् ॥ ३ ॥

भारा चतुर्विधाकारा तथा स्यात्कर्णवेधनी (नम्) ॥)

मण्डलाग्रं फेले तेषां तर्जन्यन्तर्नखाकृति ।

लेखने छेदने योज्यं पोयकीशुण्डिकादिषु ॥ ५ ॥

वृद्धिपत्रं क्षुराकारं छेदमेदनपाटने ।

१ ‘स्वमानार्ध’ इति पाठः. २ केपुचित्पुस्तकेषूपलब्धोय

( ) चिन्हान्तर्गतः पाठः. ३ ‘फलं ते’ इति पाठः.

ऋज्वग्रमुद्धते शोके गम्भीरे च तदन्यथा ॥ ६ ॥

नताग्रं पृष्ठतो दीर्घह्रस्ववक्त्रं यथाश्रयम् ।

उपलाध्यर्धधाराख्ये मेदने छेदने तथा ॥ ७ ॥

सर्पास्यं घ्राणकर्णार्शोऽछेदनेऽर्धाङ्गुलं फले ।

गतेरन्वेपणे श्लक्ष्णा गण्डूपदमुखैषणी ॥ ८ ॥

मेदनाथेऽपरा सूचीमुखा मूलनिविष्टा ।

वेतसं व्यधने

त्वान्ये *शरार्यास्त्रिकूर्चके ॥ ९ ॥

*कुशाटावदने त्वान्ये आङ्गुलं स्यात्तयोः फलम् ।

तद्वदन्तमुखं तस्या फलमध्यर्धमङ्गुलम् ॥ १० ॥

अर्धचन्द्राननं चैतत्

तथाऽध्यर्धाङ्गुलं फले ।

घ्रीह्रिवक्त्रं प्रयोज्यं च तत्सिरोदरयोर्बन्धे ॥ ११ ॥

पृथुः कुठारी गोदन्तसदृशार्धाङ्गुलानना ।

तयोर्ध्वदण्डया विभ्येदुपर्यस्मां स्थितां सिराम् ॥ १२ ॥

ताम्री शलाका त्रिमुष्णी मुखे कुरुवकाकृतिः ।

लिङ्गनाशं तथा विभ्येत्

कुर्यादङ्गुलिशास्त्रकम् ॥ १३ ॥

मुद्रिकानिर्गतमुखं फलं त्वर्धाङ्गुलायतम् ।

* अरुणदत्तस्तु 'शरार्यास्त्रिकूर्चके' इत्यत्र 'कुशाटावदने'

इत्यत्र च क्रमेण 'शरार्यास्यं' इति 'कुशाटा' इति च पृथक्पद-

मेकैकं च शूलं बन्धन्वते तदसत्, सङ्ग्रहसुष्ठुतादिविरुद्धत्वात्,

योगतो वृद्धिपत्रेण मण्डलाग्रेण वा समम् ॥ १४ ॥

तत्प्रदेशिन्यप्रपर्वप्रमाणार्पणमुद्रिकम् ।

सूत्रबद्धं गलस्रोतोरोगच्छेदनभेदने ॥ १५ ॥

ग्रहणे गुण्डिकार्मादेर्बहिः सुनताननम् ।

छेदेऽस्त्रां करपत्रं तु खरधारं दशाङ्गुलम् ॥ १६ ॥

विस्तारे अङ्गुलं सूक्ष्मदन्तं सुत्तरबन्धनम् ।

आयुसूत्रकचच्छेदे कर्तरी कर्तरीनिभा ॥ १७ ॥

वक्रजुधारं द्विमुखं नखशङ्खं नवाङ्गुलम् ।

सूक्ष्मशलयोद्धृतिच्छेदभेदग्रच्छानलेखने ॥ १८ ॥

एकधारं चतुष्कोणं प्रबद्धाकृति चैकतः ।

दन्तलेखनकं तेन शोधयेद्दन्तशर्कराम् ॥ १९ ॥

वृत्ता गूढरताः पाशे तिस्रः सूच्योऽत्र सीवने ।

मांसलानां प्रदेशानां त्र्यस्त्रा अङ्गुलमायता ॥ २० ॥

अल्पमांसास्थिसन्निवस्थव्रणानां अङ्गुलायता ।

ग्रीहिवक्त्रा धनुर्वक्त्रा पक्वमाशयमर्मसु ॥ २१ ॥

सा सार्धमाङ्गुला

सर्ववृत्तास्ताश्चतुरङ्गुलाः ।

कूर्चो वृत्तैकपीठस्थाः सप्ताष्टौ वा सुबन्धनाः ॥ २२ ॥

स योज्यो नीलिकाभ्यङ्गकेशशैतेषु कुट्टने ।

अर्धाङ्गुलमुखैर्वृत्तैरष्टाभिः कण्टकैः खजः ॥ २३ ॥

१ 'णार्पितम्' पाठः. २ 'प्रच्छिन्नले' पाठः. ३ 'प्रवृद्धा'
पाठः. ४ 'सर्वा वृत्ता' पाठः. ५ 'आत्मकु' इति पाठः.

पाणिभ्यां मध्वमानेन प्राणात्तेन हरेदसृक् ।
 व्यधनं कर्णपालीनां यूथिकामुकुलाबनम् ॥ २४ ॥
 आराऽर्धाङ्गुलवृत्तास्या तत्प्रवेशा तथोर्ध्वतः ।
 चतुरस्ता, तथा विध्येच्छोफं पक्वामसंशये ॥ २५ ॥
 कर्णपालीं च बहलाम्

बहलायाश्च ज्ञस्यते ।

सूची त्रिभागसुषिरा श्यङ्गुला कर्णवेधनी ॥ २६ ॥
 जलौकःक्षारदहनकाचोपलनस्तादयः ।
 भक्षौहान्यनुशस्त्राणि, तान्येवं च विकल्पयेत् ॥ २७ ॥
 अपराण्यपि यन्त्रादीन्युपयोगं च यौगिकम् ।
 उत्पाठ्यपाठ्यसीधैष्यलेख्यप्रच्छानकुट्टनम् ॥ २८ ॥
 छेद्यं मेघं व्यधो मन्थो ग्रहो दाहश्च तत्क्रियाः ।
 कृण्ठक्षण्डतनुस्थूलह्रस्वदीर्घत्ववक्रताः ॥ २९ ॥
 शस्त्राणां स्वरधारत्वमथौ दोषाः प्रकीर्तिताः ।
 छेदमेदनलेख्यार्थं शस्त्रं वृन्तफलान्तरे ॥ ३० ॥
 तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैर्गृहीयात्सुसमाहितः ।
 विस्त्रावणानि वृन्ताग्रे तर्जन्यङ्गुष्ठकेन च ॥ ३१ ॥
 तलप्रच्छन्नवृन्ताग्रं ग्राह्यं व्रीहिमुखं मुखे ।
 भूलेप्त्वाहरणार्थानि क्रियासौकर्यतोऽपरम् ॥ ३२ ॥
 स्यान्नवाङ्गुलविस्तारः सुवनो द्वादशाङ्गुलः ।
 क्षौमपत्रोर्णकौशेयदुकूलमृदुचर्मजः ॥ ३३ ॥

विष्यस्तपाशः सुस्यूतः सान्तरौर्णास्थशस्त्रकः ।

शलाकापिहितास्थश्च शस्त्रकोशः सुसञ्चयः ॥ ३४ ॥

जलौकसस्तु सुखिनां रक्तस्त्रावाय योजयेत् ।

बुष्टाशुमस्यभेकौहिशवकोयमलोद्भवाः ॥ ३५ ॥

रक्ताः श्वेता भृक्षं कृष्णाश्चपलाः स्थूलपिच्छिलाः ।

इन्द्रायुधविचित्रोर्ध्वराजयो रोमशाश्च ताः ॥ ३६ ॥

सविषा वर्जयेत्

ताभिः कण्डूपाकज्वरभ्रमाः ।

विषपित्तास्त्रनुत्कार्यं तत्र

शुक्लाशुजाः पुनः ॥ ३७ ॥

निर्विषाः शैबलश्यावा वृत्ता नीलोर्ध्वराजयः ।

कषायपृष्ठास्त्रन्वङ्गयः किंचित्पीतोदराश्च याः ॥ ३८ ॥

ता अप्यसम्यग्दमनात् प्रतप्तं च निपातनात् ।

सीदन्तीः सलिलं प्राप्य रक्तमक्ता इति त्यजेत् ॥ ३९ ॥

अथेतरा निष्ठाकस्कयुक्तेऽम्भसि परिश्रुताः ।

भैवन्तिसोमे तत्रे वा पुनश्चास्त्रासिता जले ॥ ४० ॥

लाग्येद्भुतमृत्स्तन्यरक्तशस्त्रनिपातनैः ।

पिबन्तीरुक्षतस्कन्धाश्चद्वयेन्मृदुवाससा ॥ ४१ ॥

सम्पृक्ताहुष्टशुद्धास्त्राजलौका दुष्टशोणितम् ।

आदसे प्रथमं हंसः क्षीरं क्षीरोदकादिव ॥ ४२ ॥

१ 'कादिश्व' इति पाठः. २ 'सीदन्ती स' इति पाठः.

३ 'काजिकेये कालशेये' इति पा. ४ 'गयेत्पलम्' इति पाठः.

(गुरुमाशौचिद्विधीन् कुष्ठवातरक्तगलामयान् ।
नेत्ररुग्विषवीसर्पान् शमयन्ति जलोक्तसः ॥)
दंशस्य तोदे कण्डूनां वा मोक्षयेत्

वामयेत् ताम् ।

पटुतैलाक्तवदनां श्लक्ष्णकण्डनरूपिताम् ॥ ४३ ॥
रक्षन् रक्तमदान्मयः सप्ताहं ता न पातयेत् ।
पूर्ववत् पटुता दाढ्यां सम्यग्दान्ते जलौकसाम् ॥ ४४ ॥
ह्रस्वोऽतियोगान्मृत्युर्वा

दुर्वान्ते मृच्छता मदः ।

अन्यत्रान्यत्र ताः स्थाप्या घटे मृत्प्लाशुगर्भिणि ॥ ४५ ॥
लालादिकोथनाशार्थं, सन्निपाः स्युस्तदन्वयात् ।
अशुद्धौ स्त्रावयेद्दंशान् हरिद्रागुहमाक्षिकैः ॥ ४६ ॥
शतधौताज्मपिचवस्ततो लेपाश्च शीतलाः ।
दुद्धरक्तापगमनात्सद्यो रागरुजां शमः ॥ ४७ ॥
अशुद्धं चलितं स्थानात्स्थितं रक्तं व्रणाशये ।
वैम्लीभवेत्पूर्युषितं तस्मात्तस्त्रावयेत्पुनः ॥ ४८ ॥
युष्माच्चालाबुघटिका रक्ते पित्तेन दूषिते ।
तासामनलसंयोगात्

युष्वात्तु कफवायुना ॥ ४९ ॥

कफेन दुष्टं रुधिरं न शृङ्गेण विनिर्हरेत् ।

-
- १ श्लोकोऽयमुपलभ्यते कचित्. २ 'रुक्षि' इति पाठः.
३ 'अम्ली' इति पाठः.

स्कन्धात्वात्

वातपित्ताभ्यां दुष्टं मृत्त्रेण निर्हरेत् ॥ ५० ॥

गात्रं बद्धोपरि दृढं रज्ज्वा पटेन वा समम् ।

स्नायुसन्ध्यस्थिमर्माणि त्यजन् प्रच्छानमाचरेत् ॥ ५१ ॥

अधोदेशप्रविसृतैः पदैरुपरिगामिभिः ।

न गाढघनतिर्यग्भिर्न पदे पदमाचरन् ॥ ५२ ॥

प्रच्छानेनैकदेशस्थं ग्रथितं जलजन्मभिः ।

हरेच्छृङ्गादिभिः सुप्तमसृग्भ्यापि सिराम्यधैः ॥ ५३ ॥

प्रच्छानं पिण्डिते वा स्यात्

अवगाढे जलौकसः ।

त्वक्स्थेऽलाबुघटीशृङ्गम्

सिरैव व्यापकेऽसृजि ॥ ५४ ॥

वातादिधाम वा शृङ्गजलौकोलाबुभिः क्रमात् ।

स्रुतासृजः प्रदेहाद्यैः शीतैः स्याद्वायुकोपतः ॥ ५५ ॥

सतोदकण्डूः शोफस्तं सर्पिषोष्णेन सेचयेत् ॥ ५५½ ॥”

सप्तविंशोऽध्यायः ।

अथातः सिराम्यधविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह आहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“मधुरं लवणं किञ्चिद्वृद्धीतोष्णमसंहतम् ।

पद्मेन्द्रगोपहेमाविशशलोहितलोहितम् ॥ १ ॥

१ ‘अन्धितं’ इति पाठः.

लोहितं प्रभवः शुद्धं, कनोसो नैव च स्थितिः ।

तत्पित्तश्लेष्मकैः प्रायो दूष्यते

कुरुते ततः ॥ २ ॥

विसर्पविद्रधिद्विहगुल्माग्निसदनज्वरान् ।

मुखनेत्रशिरोरोममदृढलवणास्यताः ॥ ३ ॥

कुष्ठवातास्रपित्ताक्षकट्वम्लोद्विरणभ्रमान् ।

शीतोष्णास्त्रिग्वरूक्षाद्यैरुपक्रान्ताश्च ये गदाः ॥ ४ ॥

सम्यक्साध्या न सिध्यन्ति ते च रक्तप्रकोपजाः ।

तेषु स्त्रावयितुं रक्तमुद्रिकं व्यधयेत्सिराम् ॥ ५ ॥

न तूनषोढशातीतससत्यब्दस्रुतासृजाम् ।

अस्त्रिग्वारूक्षेदितात्यर्यस्वेदितामिलरोगिणाम् ॥ ६ ॥

गर्भिणीसूतिकाजीर्णपित्तास्रश्वासकासिनाम् ।

अतीसारोदरच्छर्दिपाण्डुसर्वाङ्गशोफिनाम् ॥ ७ ॥

खेहभीते प्रयुक्तेषु तथा पञ्चसु कर्मसु ।

नायजितां सिरां विध्येन्न तिर्यङ्गाप्यनुत्थिताम् ॥ ८ ॥

नानिशीतोष्णवाताभेष्वन्यत्रात्ययिकाद्रदात् ।

शिरोनेत्रविकारेषु ललाट्यां मोक्षयेत्सिराम् ॥ ९ ॥

अपार्ङ्ग्यामुपनास्यां वा

कर्णरोगेषु कर्णजाम् ।

-
- १ 'प्रवदेच्छुद्धं' इति पाठः. २ 'न्ति रक्तजांस्तान् विभाव-
येत्' इति पाठः. ३ 'न न्यून' पाठः. ४ 'नुच्छ्रिताम्' पाठः.
५ 'षु लालाट्या' इति पाठः. ६ इया उपनास्या वा' पाठः.

नासारोगेषु नासाग्रे स्थिताम्

नासाललाटयोः ॥ १० ॥

पीनसे

मुखरोगेषु जिह्वौष्ठहनुतालुगाः ।

जङ्गध्वं प्रन्यपु ग्रीवाकर्णशङ्कुशिरःश्रिताः ॥ ११ ॥

उरोपाङ्गललाटस्था उन्मादे

ऽपस्मृतौ पुनः ।

हनुसन्धौ समस्ते वा सिरां भ्रमध्यगामिनीम् ॥ १२ ॥

विद्रधौ पार्श्वशूले च पार्श्वकक्षास्तनान्तरे ।

तृतीयकेंऽसयोर्मध्ये

स्कन्धस्याधश्चतुर्थके ॥ १३ ॥

प्रवाहिकायां शूलिन्यां शोणितो अङ्गुले स्थिताम् ।

शुक्रमेढामये मेढू

ऊरुगां गलगण्डयोः ॥ १४ ॥

गृध्रस्यां जानुनोऽधस्तादूर्ध्वं वा चतुरङ्गुले ।

हन्द्रबन्धोऽपच्यां अङ्गुले

चतुरङ्गुले ॥ १५ ॥

ऊर्ध्वं गुल्फस्य सङ्ख्यतौ, तथा क्रोष्टुकशीर्षके ।

पाददाहे खुडे हर्षे विपाद्यां घातकण्टके ॥ १६ ॥

विप्ये च अङ्गुले विध्येदुपरि क्षिप्रमर्मणः ।

गृध्रस्यामिव विश्वाध्याम्

यथोक्तानामदर्शने ॥ १७ ॥

मर्महीने यथासन्ने देशेऽन्यां व्यधयेत् सिराम् ।

अथ क्षिग्धतनुः सज्जसर्वोपकरणो बली ॥ १८ ॥

कृतस्वस्त्ययनः क्षिग्धरसाक्षप्रतिभोजितः ।

अग्नितापातपस्त्रिष्टो जानून्वासनसंस्थितः ॥ १९ ॥

मृदुपट्टात्तकेशान्तो जानुस्थापितकूर्परः ।

मुष्टिभ्यां वस्त्रगर्भाभ्यां मन्ये गाढं निपीडयेत् ॥ २० ॥

दन्तप्रपीडनोत्कासगण्डाध्मानानि चाचरेत् ।

पृष्ठतो यन्नयेच्चैनं वस्त्रमावेष्टयन्नरः ॥ २१ ॥

कन्धरायां परिक्षिप्ये न्यस्यान्तर्वाततर्जनीम् ।

एषोऽन्तर्मुखवर्ज्यानां सिराणां यन्नणे विधिः ॥ २२ ॥

ततो मध्यमयाऽङ्गुल्या वैशोऽङ्गुष्ठविमुक्तया ।

ताडयेत्

उन्धितां ज्ञात्वा स्पर्शाद्वाऽङ्गुष्ठीपीडनैः ॥ २३ ॥

कुठार्यां लक्षयेन्मध्ये वामहस्तगृहीतया ।

कलोद्देशे सुनिष्क्रम्यं सिरां, तद्वच्च मोक्षयेत् ॥ २४ ॥

ताडयन् पीडयन् चैनां

विध्येद्ग्रीहिमुखेन तु ।

अङ्गुष्ठेनोक्षमद्याग्रे नासिकामुपनासिकाम् ॥ २५ ॥

१ 'प्य तस्या' इति पाठः. २ 'स्पर्शाङ्गुष्ठप्रपीडनैः' इति पाठः. ३ 'पीडयन् वैनां' इति पाठः.

अभ्युन्नतविदष्टाग्रजिह्वाधस्तदाश्रयाम् ।
 यध्वयेत्स्तनयोरुर्ध्वं ग्रीवाश्रितसिरान्यधे ॥ २६ ॥
 पाषाणगर्भहस्तस्य जानुस्थे प्रसृते भुजे ।
 कुक्षेरारभ्य मृदिते विध्येद्वज्रोर्ध्वपट्टके ॥ २७ ॥
 विध्येद्वस्तसिरां बाहावनाकुञ्चितकूर्परे ।
 बद्धा सुखोपविष्टस्य मुष्टिमङ्गुष्ठगर्भिणम् ॥ २८ ॥
 ऊर्ध्वं वेध्यप्रदेशाच्च पट्टिकां चतुरङ्गुले ।
 विध्येदालम्बमानस्य बाहुभ्यां पार्श्वयोः सिराम् ॥ २९ ॥
 ग्रहष्टे मेहने

जङ्घासिरां जानुन्यकुञ्चिते ।

पादे तु सुस्थितेऽधस्ताज्जानुसन्धेर्निपीडिते ॥ ३० ॥
 गाढं कराभ्यामागुलं चरणे तस्य चोपरि ।
 द्वितीये कुञ्चिते किञ्चिदारूढे हस्तवत्ततः ॥ ३१ ॥
 बद्धा विध्येत्सिराम्

हृत्पथमनुकेष्वपि कल्पयेत् ।

तेषु तेषु प्रदेशेषु तत्तद्यन्त्रमुपायवित् ॥ ३२ ॥
 मांसले निक्षिपेद्देशे व्रीह्यास्यं व्रीहिमात्रकम् ।
 यवार्धमस्त्रामुपरि सिरां विध्वेन् कुठारिकाम् ॥ ३३ ॥
 सम्यग्विद्धा सवेद्वारां यन्त्रे मुक्ते तु न स्रवेत् ।

१ 'गर्भिणीम्' इति पाठः. २ 'तु सुस्थिते' इति पाठः.

३ 'विध्येत्' इति पाठः. ४ 'कुठारया' इति पाठः. ५ 'सम्य-
 ग्विद्धे सवेद्वारा' इति पाठः.

अल्पकालं बहुत्यस्यं, दुर्विद्धा तैलचूर्णनैः ॥ ३४ ॥
 सशब्दमतिविद्धा तु खवेदुःखेन धार्यते ।
 भीमूर्च्छायप्रशैथिल्यकुण्ठशक्नातिरुस्यः ॥ ३५ ॥
 क्षामत्ववेगितास्वेदा रक्तस्यास्रुतिहेतवः ।
 असम्यगस्त्रे खवति बेल्लन्योषनिशानतैः ॥ ३६ ॥
 सागारधूमलवणतैर्दिग्धात्सिरामुखम् ।
 सम्यक्प्रवृत्ते कोष्णेन तैलेन लवणेन च ॥ ३७ ॥
 अग्रे खवति दुष्टास्त्रं कुसुम्भादिव पीतिका ।
 सम्यक्स्त्रुत्वा स्वयं तिष्ठेच्छुद्धं तदिति नाहरेत् ॥ ३८ ॥
 यच्च विमुच्य मूर्च्छायां वीजिते व्यजनैः पुनः ।
 स्वावयेन्मूर्च्छति पुनस्त्वपरेषुस्यहेऽपि वा ॥ ३९ ॥
 वाताच्छ्यावारुणं रूक्षं वेगस्त्रास्यच्छफेनिलम् ।
 पित्तात् पीतासितं विस्त्रमस्कन्धौणयात्सर्वेन्द्रिकम् ॥ ४० ॥
 कफात् क्षिग्धमसृक्पाण्डु तन्तुमत्पिच्छिलं घनम् ।
 संसृष्टलिङ्गं संसर्गात्

त्रिदोषं मलिनाविलम् ॥ ४१ ॥

भेदशुद्धौ बलिनोऽप्यस्यं न प्रस्थात्स्त्रावयेत्परम् ।

१ 'चूर्णितैः' इति पाठः. २ 'चन्द्रकम्' इति पाठः.
 ३ 'वातिकं ओणिन शीघ्रं भूमिः पिबति चावृतम् । मक्षिकाणा-
 मकान्तं च रक्तं भवति पैतिकम् ॥ ४१ ॥ भूमिकं मक्षिकाक्रान्तं
 शुष्यत्यपि न चेणयत् (?) ।' एतत्पाठान्तरीभूतोऽयं वर्तते.
 ४ अशुद्धं इति पाठः.

अतिस्तुतौ हि शूल्युः स्याद्धारुणा वा चलामयाः ॥ ४२ ॥
 तत्राम्यङ्गरसक्षीररक्तपानानि मेघजम् ।
 स्तुते रक्ते शनैर्यज्ञमपनीय हिमाम्बुना ॥ ४३ ॥
 प्रक्षाल्य तैलक्षोताक्तं बन्धनीयं सिरामुखम् ।
 अशुद्धं स्त्रावयेद्भूयः सायमङ्गयपरेऽपि वा ॥ ४४ ॥
 स्नेहोपस्कृतदेहस्य पक्षाद्वा भृशदूषितम् ।
 किञ्चिद्धि शेषे दुष्टास्त्रे नैव रोगोऽतिवर्तते ॥ ४५ ॥
 सशेषमप्यतो धार्यं न चातिस्तुतिमाचरेत् ।
 हरेच्छृङ्गादिभिः शेषम्

प्रसादमथवा नयेत् ॥ ४६ ॥

शीतोपचारपित्तास्रक्रियाशुद्धिशोषणः ।
 दुष्टं रक्तमनुद्रिक्तमेवमेव प्रसादयेत् ॥ ४७ ॥
 रक्ते त्वतिष्ठति क्षिप्रं क्षम्भनीमाचरेत्क्रियाम् ।
 रोध्रप्रियङ्गुपक्ष्मापयष्ट्याङ्गैरिक्तैः ॥ ४८ ॥
 मृत्कपालाञ्जनक्षौममषीक्षीरित्वगङ्गुरैः ।
 विचूर्णयेद्गणमुखं पद्मकादिहिमं पिबेत् ॥ ४९ ॥
 तामेव वा सिरां विध्येद्वाधातस्मादनन्तरम् ।
 सिरामुखं वा त्वरितं दहेत्तप्तशलाकया ॥ ५० ॥

उन्मार्गगा यन्ननिपीडनेन

स्वस्थानमायान्ति पुनर्न यावत् ।

१ 'अशुद्धौ' इति पाठः.

दोषाः प्रदुष्टा रुधिरं प्रपञ्चा-
 स्तावद्विताहारविहारभाक् स्यात् ॥ ५१ ॥
 नात्युष्णशीतं कषु दीपनीयं
 रक्तेऽपनीते हितमन्नपानम् ।
 तदा शरीरं ज्ञानवस्थितासु-
 गमिर्विशेषादिति रक्षितव्यः ॥ ५२ ॥
 प्रसन्नवर्णेन्द्रियमिन्द्रियार्था-
 निच्छन्तमव्याहतपक्ववेगम् ।
 सुसान्वितं पुष्टिबलोपपन्नं
 विशुद्धरक्तं पुरुषं वदन्ति ॥ ५३ ॥”

“रक्तजा व्यक्तकुष्टाद्याः कण्ठास्याक्षिषिरोगदाः ।
 पलितास्त्रिकाबाधाः शाम्यन्त्येते सिराव्यधात् ॥
 निर्व्याधिनीलोत्पलपत्रनेत्रं सुव्यक्तमूलासितवद्वक्त्रकेशम् ।
 चन्द्रोपमं पद्मसुगन्धि वक्रं भवेत्तल्लाले तु सिराव्यधेन ॥”

अष्टाविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातः शल्याहरणविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह साहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“वक्रजुंतिर्यगूर्धाधः शल्यानां पञ्चधा गतिः ।

ध्यामं शोफरुजावन्तं खवन्तं शोणितं मुहुः ॥ १ ॥

अभ्युन्नतं बुहुदवत्पटिकोपषितं व्रणम् ।

मृदुमांसं च जानीशादन्तःशल्यं समासतः ॥ २ ॥

विशेषास्त्वगाते शल्ये विवर्णः कठिनायतः ।

शोफो भवति

मांसस्थे शोषः शोफो विवर्धते ॥ ३ ॥

पीडनाक्षमता पाकः शल्यमार्गो न रोहति ।

पेय्यन्तरगते मांसप्रासवच्छ्रयथुं विना ॥ ४ ॥

आक्षेपः आयुजालस्य संरम्भस्तम्भवेदनाः ।

आयुगे दुर्हरं चैतत्

सिराध्मानं सिराभिते ॥ ५ ॥

स्वकर्मगुणहानिः स्यात्स्रोतसां स्रोतसि स्थिते ।

धमनीस्थेऽनिलो रक्तं फेनयुक्तमुदीरयेत् ॥ ६ ॥

निर्वाति शब्दवान् स्याच्च हलासः साङ्गवेदनः ।

सङ्घर्षो बलवानस्थिसन्धिप्राप्तेऽस्थिपूर्णता ॥ ७ ॥

नैकरूपा रुजोऽस्थिस्थे शोफः

तद्वच्च सन्धिगे ।

षेष्टानिवृत्तिश्च भवेत्

आटोपः कोष्ठसंभिते ॥ ८ ॥

आनाहोऽञ्जनाकृन्मूत्रदर्शनं च व्रणानने ।

विधाम्मर्मगतं शल्यं मर्मविद्योपलक्षणैः ॥ ९ ॥

यथासं च परित्वावैस्त्वगादिषु विभावयेत् ।

रुह्यते शुद्धदेहानामनुलोमस्थितं तु तत् ॥ १० ॥

दोषकोपाभिघातादिभ्योभान्द्रयोऽपि बाधते ।

त्वङ्नष्टे यत्र तत्र स्युरभ्यङ्गस्वेदमर्दनैः ॥ ११ ॥

रागकृदाहसंरम्भा यत्र चाज्यं विलीयते ।

आशु शुष्यति लेपो वा तत्स्थानं शल्यवद्देत् ॥ १२ ॥

मांसप्रणष्टं संशुष्या कर्षणाच्छ्रुतार्ता गतम् ।

क्षोभाद्वागादिभिः शल्यं लक्षयेत्

तद्देव च ॥ १३ ॥

पेदयस्थिसन्धिकोष्ठेषु नष्टम्

अस्थिषु लक्षयेत् ।

अस्थामभ्यङ्गनस्वेदबन्धपीडनमर्दनैः ॥ १४ ॥

प्रसारणाकुञ्चनतः सन्धिनष्टं तथाऽस्थिवत् ।

नष्टे क्षायुसिरास्रोतोधमनीष्वसमे पथि ॥ १५ ॥

अश्वयुक्तं रथं क्षण्डचक्रमारोप्य रोगिणम् ।

शीघ्रं नयेत्तत्स्थल्य संरम्भाच्छल्यमादिशेत् ॥ १६ ॥

मर्मनष्टं पृथङ्गोक्तं तेषां मांसादिसंश्रयात् ।

सामान्येन सशल्यं तु क्षोभिण्या क्रियया सरहः ॥ १७ ॥

वृत्तं पृथु चतुष्कोणं त्रिपुटं च समासतः ।

अदृश्यशल्यसंस्थानं ग्रणाकृत्या विभावयेत् ॥ १८ ॥

तेषामाहरणोपायौ प्रतिलोमानुलोमकौ ।

अर्वाचीनपराचीने निहरेत्सद्विपर्ययात् ॥ १९ ॥

सुस्नाहार्यं यत्किञ्चित्वा तत्तत्किर्यमातं हरेत् ।

१ 'यत्र वाऽऽज्यं' इति अरुणः. २ 'आशुष्यति प्रलेपो वा'
इति पाठः. ३ 'कर्षणाच्छ्रु' इति पाठः. ४ 'अवाचीन' पाठः.

शल्यं न निर्घात्यमुरःकक्षावङ्गुणपार्श्वगम् ॥ २० ॥
 प्रतिलोममनुत्तुण्डं छेद्यं पृथुमुखं च यत् ।
 नैवाहरेद्विशल्यग्रं नष्टं वा निरुपद्रवम् ॥ २१ ॥
 अथाहरेत्करप्राप्यं करेणैव

इतरत्पुनः ।

इदं सिंहाहिमकरवमिकर्कटकाननैः ॥ २२ ॥
 अइदं व्रणसंस्थानाद्गृहीतुं शक्यते यतः ।
 कङ्कशृङ्गाङ्कुररक्षरारीबायसाननैः ॥ २३ ॥
 सन्दंशाभ्यां त्वगादिस्थम्

तालाभ्यां शुषिरं हरेत् ।

शुषिरस्थं तु नलकैः

क्षेपं क्षेपैर्यथायथम् ॥ २४ ॥

शस्त्रेण वा विशल्यादौ ततो निर्लोहितं व्रणम् ।
 कृत्वा षुतेन संस्त्रेण बद्धाऽऽचारिकमादिशेत् ॥ २५ ॥
 सिराज्जायुविलग्नं तु चालयित्वा शलाकया ।
 हृदये संस्थितं शल्यं प्रासितस्य हिमाम्बुना ॥ २६ ॥
 ततः स्थानान्तरं प्रासमाहरेत्तथायथम् ।
 यथामार्गं दुराकर्षम्

अन्यतोऽप्येवमाहरेत् ॥ २७ ॥

अस्थिदृष्टे नरं पत्र्यां पीडयित्वा विनिहरित् ।

१ 'शुषिर' इति पाठः. २ 'स्त्राववि' इति पाठः. ३ 'अस्थि-
 नष्टे,' 'अस्थिसं न परं,' 'अस्थिदृष्टे' 'अस्थिलग्नं नरं' पाठाः.

इत्यशक्ये सुबलिभिः सुगृहीतस्य किङ्करैः ॥ २८ ॥

तथाऽप्यशक्ये वारङ्गं वक्त्रीकृत्य धनुर्ज्या ।

सुबद्धं वक्रकटके बध्नीयात्सुसमाहितः ॥ २९ ॥

सुसंयतस्य पञ्चाङ्ग्या वाजिनः कशयाऽथ तम् ।

ताडयेदिति मूर्धानं वेगेनोन्नमयन् यथा ॥ ३० ॥

उद्धरेच्छल्यम्

एवं वा शाखायां कल्पयेत्तरोः ।

बद्धा दुर्बलवारङ्गं कुशाभिः शल्यमाहरेत् ॥ ३१ ॥

अथधुमन्तवारङ्गं शोफमुत्पीठ्य युक्तितः ।

मुद्राहतया नाड्या निर्वात्योत्तुण्डितं हरेत् ॥ ३२ ॥

तैरेव चानयेन्मार्गममार्गोत्तुण्डितं तु यत् ।

मृदित्वा कर्णिनां कर्णं नाड्यास्येन निगृह्य वा ॥ ३३ ॥

भयस्कान्तेन निष्कर्णं विवृतास्यमृजुस्थितम् ।

पक्काशयगतं शल्यं विरेकेण विनिहरेत् ॥ ३४ ॥

दुष्टवातविषस्तन्यरक्ततोयादि चूषणैः ।

कण्ठस्रोतोगते शल्ये सूत्रं कण्ठे प्रवेशयेत् ॥ ३५ ॥

विसेनात्ते ततः शल्ये बिसं सूत्रं समं हरेत् ।

नाड्याऽग्नितापितां क्षित्वा शलाकामप्स्थिरीकृताम् ॥ ३६ ॥

आनयेज्जातुषं कण्ठात्

जनुदिग्धौमजातुषम् ।

१ 'मयेद्यथा' इति पाठः. २ 'तेनैव वा नये' इति हेमाद्रिः.
'दिग्धम' इति पाठः.

केशोण्डुकेन पीतेन द्रवैः कण्टकमाक्षिपेत् ॥ ३७ ॥
सहसा सूत्रबदेन वमतः

तेन चेतरेत् ।

भक्षकं सुखनासाभ्यामाहर्तुं परतो नुदेत् ॥ ३८ ॥
अप्यानस्कन्धघाताभ्यां प्रासशल्यं प्रवेशयेत् ।
सूक्ष्माक्षिव्रणशल्यानि क्षौमवालजलैर्हरेत् ॥ ३९ ॥
अपां पूर्णं विधुनुयादवाक्शिरसमायतम् ।
वामयेदामुखं भस्मराशौ वा निखनेद्धरम् ॥ ४० ॥
कर्णेऽम्बुपूर्णं हस्तेन मथित्वा तैलवारिणी ।
क्षिपेदधोमुखं कर्णं हन्याद्वाऽऽचूपयेत् वा ॥ ४१ ॥
कीटे स्रोतोगते कर्णं पूरयेच्छवणाम्बुना ।
शुक्लेन वा सुखोष्णेन मृते क्लृप्तद्वारे विधिः ॥ ४२ ॥
जातुषं हेमरूप्यादिधातुजं च विरस्थितम् ।
ऊष्मणा प्रायशः शल्यं देहजेन विलीयते ॥ ४३ ॥
मृद्रेणुदारुशृङ्गास्थिदन्तवाकोपलानि न ।
विषाणवेण्वयस्तालदारुशल्यं चिरादपि ॥ ४४ ॥
प्रायो निर्भुज्यते तद्धि पक्षत्याशु पलासजी ।
शल्ये मांसावर्गादे चेत्स देशो न विदह्यते ॥ ४५ ॥

१ 'केशोण्डुकेन,' 'केशाण्डुकेन,' 'केशाण्डकेन' इति पाठाः.

२ 'वामयेदाऽऽमुखं,' 'वामयेदामुखं,' 'वामयेदा मुखं' इति पाठाः.

३ 'येच्छदा' इति पाठः. ४ 'शुक्लेन' इति पाठः. ५ 'लादि न'

इति पाठः. ६ 'दे च स' इति पाठः.

ततस्तं मर्दनस्वेदशुद्धिकर्षणबृंहणैः ।
 तीक्ष्णोपनाहपानाश्चघनशक्नपदाङ्गनैः ॥ ४६ ॥
 पाचयित्वा हरेच्छुष्यं पाटनैषण्मेदनैः ।
 शल्यप्रदेशयन्नाणामवेक्ष्य बहुरूपताम् ॥ ४७ ॥
 तैक्ष्णैरुपायैर्मतिमान् शल्यं विधात्तेथाऽऽहरेत् ॥ ४७ १/२ ॥”

एकोनविंशोऽध्यायः ।

अथातः शस्त्रकर्मविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।
 “व्रणः सञ्जायते प्रायः पाकाच्छुष्यधुपूर्वकात् ।
 तमेवोपचरेत्तस्माद्रक्षन् पाकं प्रयत्नतः ॥ १ ॥
 सुशीतलेपसेकास्तमोक्षसंशोधनादिभिः ।
 शोफोऽल्पोऽल्पोष्मरुक्षसामः सवर्णः कठिनः स्थिरः ॥ २ ॥
 पच्यमानो विवर्णस्तु रागी वस्तिरिचाततः ।
 स्फुटतीव सनिस्तोदः साङ्गमर्दविजृम्भकः ॥ ३ ॥
 संरम्भारुषिदाहोषातृङ्ग्वरानिद्रतान्वितः ।
 स्थानं विष्यन्दयत्यज्यं व्रणवत्स्पर्शनासहः ॥ ४ ॥
 पक्वेऽर्क्षवेगता ग्लानिः पाण्डुता बलिसम्भवः ।
 नामोऽन्तेषूच्चतिर्मध्ये कण्डूशोफादिमार्दवम् ॥ ५ ॥

१ ‘कर्शनबृंह’ इति पाठः. २ ‘णपीडनैः’ इति पाठः. ३ ‘ततो
 हरेत्’ इति पाठः. ४ ‘कृचाम’ इति पाठः. ५ ‘रूपवेदना’
 इति पाठः. ६ ‘ग्लानि’ इति पाठः.

स्पृष्टे पूयस्य सञ्चारो भवेद्वस्त्राविवाम्भसः ।
 शूलं नर्तेऽनिलाद्वाहः पित्ताच्छोफः कफोदयात् ॥ ६ ॥
 रागो रक्ताच्च पाकः स्यादतो दोषैः सशोणितैः ।
 पाकेऽतिवृत्ते सुषिरस्तनुत्वग्दोषभक्षितः ॥ ७ ॥
 वलीभिराशितः श्यावः शीर्यमाणतनूरुहः ।
 कफजेषु तु शोफेषु गम्भीरं पाकमेत्यसृक् ॥ ८ ॥
 पक्वलिङ्गं ततोऽस्पृष्टं यन्न स्याच्छीतशोफता ।
 त्वक्सावर्ण्यं रुजोऽस्पृष्टं घनस्पर्शत्वमश्मवत् ॥ ९ ॥
 रक्तपाकमिति ब्रूयात्तं प्राज्ञो मुक्तसंशयः ।
 भक्ष्यसावेऽबले बाले पाकाद्वाऽत्यर्थमुद्धते ॥ १० ॥
 दारणं मर्मसन्ध्यादिस्थिते चान्यत्र पाटनम् ।
 भामच्छेदे सिरास्त्रायुष्यापदोऽसृगतिस्तुतिः ॥ ११ ॥
 रुजोऽतिवृद्धिर्दरणं विसर्पो वा क्षतोद्भवः ।
 तिष्ठन्नन्तः पुनः पूयः सिरास्त्राव्वसृगामिषम् ॥ १२ ॥
 विवृद्धो दहति क्षिप्रं तृणोलपमिवानलः ।
 यश्छिनस्याममज्ञानाद्यश्च पक्वमुपेक्षते ॥ १३ ॥
 अपचापिव बिज्ञेयौ तावन्निश्चितकारिणो ।
 प्राक् शस्त्रकर्मणश्चेष्टं भोजयेदन्नमातुरम् ॥ १४ ॥
 पानपं पाययेन्मद्यं तीक्ष्णं यो वेदनाक्षमः ।
 न मूर्च्छत्यन्नसंयोगान्मत्तः शस्त्रं न बुध्यते ॥ १५ ॥

१ 'श्याम' पाठः. २ 'पाके चाल्यर्थे' पाठः. ३ 'तृणो-
 लुप', 'तृणोच्चय', 'तृणोपल' पाठाः. ४ 'णश्चेष्टं' पाठः.

अन्यत्र मूढगर्भास्मसुखरोगोदरातुरात् ।

अथाहतोपकरणं वैद्यः प्राक्कुसमातुरम् ॥ १६ ॥

सम्मुखो यच्चयित्वाऽऽशु न्यस्येन्मर्मादि वर्जयन् ।

अनुलोमं सुनिश्चितं शस्त्रमापूयदर्शनात् ॥ १७ ॥

सकृदेवाहरेत्तच्च

पाके तु सुमहत्पि ।

पाटयेत् अङ्गुलं सम्यग्अङ्गुलऽयङ्गुलान्तरम् ॥ १८ ॥

एषित्वा सम्यगेषिण्या परितः सुनिरूपितम् ।

अङ्गुलीनालवालैर्वा यथादेशं यथाशयम् ॥ १९ ॥

यतो गतां गतिं विद्यादुत्सङ्गो यत्र यत्र च ।

तत्र तत्र व्रणं कुर्यात्सुविभक्तं निराशयम् ॥ २० ॥

आयतं च विशालं च यथा दोषो न तिष्ठति ।

शौर्यमाशुक्रिया तीक्ष्णं शस्त्रमस्येदवेपथू ॥ २१ ॥

असम्मोहश्च वैद्यस्य शस्त्रकर्मणि शस्यते ।

तिर्यक्छिन्धाललाटभूदन्तचेष्टकजत्रुणि ॥ २२ ॥

कुक्षिकक्षाक्षिकूटौष्ठकपोलगालवङ्गणे ।

अन्यत्र छेदनात्तिर्यक् सिरास्त्रायुषिपाटनम् ॥ २३ ॥

शस्त्रेऽवचारिते चाग्निः शीताम्भोभिश्च रोगिणम् ।

आश्वास्य परितोऽङ्गुल्या परिपीड्य व्रणं ततः ॥ २४ ॥

क्षालयित्वा कषायेण श्लोतेनाग्भोऽपनीय च ।

१ 'यतो यतो गति,' 'यतो दोषगति' इति पाठौ.

गुग्गुल्वगुरुसिद्धार्थहिङ्गुसर्जरसान्वितैः ॥ २५ ॥
 धूपयेत्पटुपट्टग्रन्थानिम्बपत्रैर्घृतघृतैः ।
 तिलकल्काज्यमधुभिर्बन्धास्त्रं भेषजेन च ॥ २६ ॥
 दिग्भां वर्ति ततो दद्यात्तैरेवाच्छादयेच्च ताम् ।
 घृताक्तैः सक्तुभिश्चोर्ध्वं घनां कवलिकां ततः ॥ २७ ॥
 निधाय युक्तया बध्नीयात्पट्टेन सुसमाहितम् ।
 पार्श्वं सव्येऽपसव्ये वा नाभस्ताञ्चैव चोपरि ॥ २८ ॥
 शुचिसूक्ष्महृदाः पट्टाः कवल्यः सविकेशिकाः ।
 धूपिता मृदवः श्लक्ष्णा निर्बलीका व्रणे हिताः ॥ २९ ॥
 कुर्वीतानन्तरं तस्य रक्षां रक्षोनिषिद्धये ।
 बलिं चोपहरेत्तेभ्यः

सदा मूर्ध्ना च धारयेत् ॥ ३० ॥

लक्ष्मीं गुह्यामतिगुहां जटिलां ब्रह्मचारिणीम् ।
 वचां छत्रामतिच्छत्रां दूर्वां सिद्धार्थकानपि ॥ ३१ ॥
 ततः 'क्षेहविनेहोक्तं' तस्याचारं समादिशेत् ।
 दिवास्वप्नो व्रणे कण्डूरागरुशोफपूयकृत् ॥ ३२ ॥
 स्त्रीणां तु स्मृतिसंस्पर्शदर्शनैश्चलितक्षुते ।
 शुक्रं न्यवायजान् दोषानसंसर्गेऽप्यवाप्नुयात् ॥ ३३ ॥
 (व्रणे श्वयथुरावासात् स च रागश्च जागरात् ।

१ 'हित' इति पाठः. २ 'शुवि' पाठः. ३ 'रं सम्यग्रक्षां'
 पाठः. ४ 'निवृत्तये' पाठः. ५ 'क्षेहविधानोक्तं' पाठः.
 ६ सुश्रुतानुसारी ( ) विहितोयं श्लोकः कचित्पठ्यते.

तौ च रुक् च दिवास्वापात्ताश्च मृत्युश्च मैथुनात् ॥ १)
 भोजनं च यथासात्म्यं यवगोधूमषष्टिकाः ।
 मसूरमुद्गतुवरीजीवन्तीसुनिषण्णकाः ॥ ३४ ॥
 बालमूलकवार्ताकतण्डुलीयकवास्तुकम् ।
 कारवेल्लककर्कोटपटोलकटुकाफलम् ॥ ३५ ॥
 सैन्धवं दाडिमं धात्री धृतं तप्तहिमं जलम् ।
 जीर्णशाह्योदनं क्षिग्धमल्पमुष्णोदकोत्तरम् ॥ ३६ ॥
 भुजानो जाङ्गलैर्मांसैः शीघ्रं व्रणमपोहति ।
 अक्षितं मात्रया काले पथ्यं याति जरां सुखम् ॥ ३७ ॥
 अजीर्णात्त्वनिलादीनां विभ्रमो बलवान् भवेत् ।
 ततः शोफरुजापाकदाहानाहानवाप्नुयात् ॥ ३८ ॥
 नवं धान्यं तिलान् माषान् मधं मांसमजाङ्गलम् ।
 क्षीरेक्षुबिकृतीरम्लं लवणं कटुकं त्यजेत् ॥ ३९ ॥
 यथान्यदपि विष्टम्भि विदाहि गुरु शीतलम् ।
 वर्गोऽयं नवधान्यादिर्ब्रजिनः सर्वदोषकृत् ॥ ४० ॥
 मधं तीक्ष्णोष्णरूक्षाम्लमाशु व्यापादयेद्व्रणम् ।
 वैलोक्षीरैश्च बीज्येत न चैनं परिघट्टयेत् ॥ ४१ ॥
 न तुदेन्न च कण्डूयेच्छेष्टमानश्च पालयेत् ।
 क्षिग्धवृद्धद्विजातीनां कथाः शृण्वन्मनःप्रियाः ॥ ४२ ॥

१ 'मुष्णं द्रवोत्तरम्' पा. २ 'अजीर्णे त्व' पा. ३ 'जास्त्रावदा'
 पाठः. ४ 'बालो' पाठः. ५ 'येच्छयानः परिपाल' पाठः.
 ६ 'सिद्धवृद्ध' इति पाठः.

आश्रयान् व्याधिमोक्षाय क्षिप्रं व्रणमपोहति ।
 तृतीयेऽङ्गि पुनः कुर्याद्व्रणकर्म च पूर्ववत् ॥ ४३ ॥
 प्रक्षालनादि, दिवसे द्वितीये नाचरेत्तथा ।
 तीव्रव्यथो विप्रयितक्षिरात्संरोहति व्रणः ॥ ४४ ॥
 क्षिग्रधां रुक्षां श्लथं गाढां दुर्न्यस्तां च विकेशिकाम् ।
 व्रणे न दद्यात्कटकं वा

जेहात्केदो विवर्धते ॥ ४५ ॥

मांसच्छेदोऽतिरुग्रोऽप्याहरणं शोणितागमः ।
 श्लथानिगाढदुर्न्यासैर्व्रणवत्सांववर्षणम् ॥ ४६ ॥
 सपूतिमांसं सौत्सङ्गं सगतिं पूयगर्भिणम् ।
 व्रणं विशोभयेच्छीघ्रं स्थिता ह्यन्तर्विकेशिका ॥ ४७ ॥
 व्यम्बं तु पादितं शोफं पाचनैः समुपाचरेत् ।
 भोजनैरुपनाहैश्च नातिव्रणविरोधिभिः ॥ ४८ ॥
 सद्यः सद्योव्रणान् सीव्येद्विबुतानमिघातजान् ।
 मेदोर्जाक्षितान् ग्रन्थीन् इस्त्राः पालीश्च कर्णयोः ४९
 शिरोक्षिक्कृत्वासौष्ठगण्डकर्णोरुबाहुषु ।
 ग्रीवाललाटमुष्कस्त्रिकब्जोदूपायूदरादिषु ॥ ५० ॥
 गम्भीरेषु प्रदेशेषु मांसलेष्वचलेषु च ।
 न तु वक्ष्णकक्षादावल्पमांसे चले व्रणान् ॥ ५१ ॥
 वायुनिर्वाहिणः शल्यगर्भान् क्षारविषाभिजान् ।

१ 'दुर्न्यस्तैर्ब्र' इति पा. २ 'व्रणं शोभयते शीघ्रं' इति पा.
 ३ 'विशोधिभिः' इति पा. ४ 'मांसचलान् व' इति पाठः.

सौम्येक्षलास्थिशुष्कास्तृणरोमापनीय तु ॥ ५२ ॥
 प्रलम्बि मांसं विच्छिन्नं निवेद्य स्वनिषेक्षणे ।
 सन्ध्यस्थि च स्थिते रक्ते स्नात्वा सूत्रेण बल्कलैः ॥ ५३ ॥
 सौम्येक्ष दूरे नासन्ने गृह्णन्नाल्पं न वा बहु ।
 सौम्ययित्वा ततश्चार्तं व्रणे मधुघृतद्रुतैः ॥ ५४ ॥
 अञ्जनक्षौमजमषीफलिनीशालुकीफलैः ।
 सरोध्रममधुकैर्दिग्धे युञ्ज्याद्वन्धादि पूर्ववत् ॥ ५५ ॥
 व्रणो निःशोणितौहो यः किञ्चिदेवौबलित्व्य तम् ।
 सञ्जातरुधिरं सौम्येत्सन्धानं ह्यस्य शोणितम् ॥ ५६ ॥
 बन्धनानि तु देहादीन् वीक्ष्य युञ्जीत तेषु च ।
 भाविकाजिनकौशेयमुष्णं, क्षौमं तु शीतलम् ॥ ५७ ॥
 शीतोष्णं तूलसन्तानकार्पासर्क्षाद्युबल्कजम् ।
 तान्नायस्त्रपुसीसालि व्रणे मेदःकफाधिके ॥ ५८ ॥
 भङ्गे च युञ्ज्यात्फलकं चर्मवल्ककुशादि च ।
 स्वनामानुगताकारा बन्धास्तु दक्ष पञ्च च ॥ ५९ ॥
 कोशस्थलिकमुत्तोलीचीनदामानुबेहितम् ।
 लद्वाविबन्धस्थगिकावितानोत्सङ्गगोष्फणाः ॥ ६० ॥
 यमकं मण्डलाख्यं च पञ्चाङ्गी चेति योजयेत् ।
 (*विदध्यात्तेषु तेष्वेव कोशमङ्गलिपर्वसु ।

- १ 'साम्ना' इति पाठः. २ 'सान्तवि,' 'शान्तवि' इति पाठौ.
 ३ 'लावबल्क' इति पाठः. * ( ) चिह्निताः श्लोकाः कचिदत्र
 पठ्यन्ते.

स्वस्तिकं कर्णकक्षादिस्तनेपूक्तं च सन्धिषु ॥
 सुतोलीं मेढ्रीत्रादौ युज्याच्चीनमपाङ्गयोः ।
 सम्बाधेऽङ्गे तथा दाम, शास्त्रास्त्रेवानुपेक्षितम् ॥
 खट्वां गण्डे हनौ शङ्के, विबन्धं पृष्ठकोदरे ।
 भङ्गुष्ठाङ्गुलिमेढ्राग्रे स्थगिकामन्नवृद्धिषु ॥
 चितानं पृथुलाङ्गादौ तथा शिरसि चेरयेत् ।
 विलम्बितं तथोत्सङ्गं, नासौष्ठविबुकादिषु ॥
 शोष्कणं सन्धिषु तथा, यमकं यमिके व्रणे ।
 वृषेऽङ्गे मण्डलाख्यं च, पञ्चाङ्गीं चोर्ध्वजत्रुपु ॥)
 यो यत्र सुनिविष्टः स्थाप्यं तेषां तत्र बुद्धिमान् ॥ ६१ ॥
 बङ्गीयाङ्गादमूर्लस्फिकक्षावङ्गणमूर्धसु ।
 शास्त्रावदनकर्णोरःपृष्ठपार्श्वमलोदरे ॥ ६२ ॥
 समं मेहनमुष्के च, नेत्रे सन्धिषु च श्लथम् ।
 बङ्गीयाच्छिलस्थाने वातश्लेष्मोन्नये समम् ॥ ६३ ॥
 गाढमेव समस्थाने, भृशं गाढं तदाशये ।
 शीते वसन्तेऽपि च तौ मोक्षणीयौ ग्रहग्रह्यात् ॥ ६४ ॥
 पित्तरक्तोत्थयोर्बन्धो गाढस्थाने समो मतः ।
 समस्थाने श्लथो, नैव शिथिलस्थाशये तथा ॥ ६५ ॥
 सायंप्रातस्तयोर्मोक्षो ग्रीष्मे क्षरदि चेप्यते ।
 अवदो दंशमशकशीतवातादिपीडितः ॥ ६६ ॥
 दुष्टीमवेक्षिरं चात्र न तिष्ठेत्कोहमेवजम् ।

१ 'तदाशये' इति पाठः. २ 'न्ते न तथा मो' इति पाठः.

कृच्छ्रेण शुद्धिं रुद्धिं वा वाति रुद्धो विवर्णताम् ॥ ६० ॥
 बद्धस्तु चूर्णितो भक्षो विस्त्रिष्टः पाटितोऽपि वा ।
 छिन्नस्त्रायुसिरोऽप्याशु सुखं संरोहति व्रणः ॥ ६८ ॥
 दन्तानशयनाद्यासु सर्वेहासु न पीड्यते ।
 उद्धृतौष्ठः समुत्सन्नो विषमः कठिनोऽतिरुहः ॥ ६९ ॥
 समो मृदुररुहः शीघ्रं व्रणः शुष्यति रोहति ।
 स्थिराणामल्पमांसानां रौक्ष्यादनुपरोहताम् ॥ ७० ॥
 प्रच्छाद्यमौषधं पत्रैर्यथादोषं यथर्तुं च ।
 भ्रूजीर्णतरुणाच्छिद्रैः समन्तात्सुनिवेशितैः ॥ ७१ ॥
 धौतैरकर्कशैः क्षीरिभूर्जार्जुनकदम्बजैः ।
 कुष्ठिनामम्लिङ्गधानां पिटिकामधुमेहिनाम् ॥ ७२ ॥
 कर्णिकाश्चोन्मुहविषे क्षारदग्धा विषान्विताः ।
 बन्धनीया न मांस्याके गुदपाके च दारुणे ॥ ७३ ॥
 शीर्यमाणाः सखदाहाः शोफावस्थाविसर्पिणः ।
 भरक्षया व्रणे यस्मिन् भक्षिका निक्षिपेत्कृमीन् ॥ ७४ ॥
 ते भक्षयन्तः कुर्वन्ति रुजाशोफासंलघान् ।
 सुरसार्दि प्रयुजीत तत्र धावनपूरणे ॥ ७५ ॥
 सप्तपर्णकरार्कनिम्बराजादनत्वचः ।
 गोमूत्रकल्कितो लेपः सेकः क्षाराम्बुना हितः ॥ ७६ ॥
 प्रच्छाद्य मांसपेइया वा व्रणं तानाशु निर्हरेत् ।
 न चैनं त्वरमाणोऽन्तः सदोषमुपरोहयेत् ॥ ७७ ॥

१ 'पीडयेत्' पा. २ 'उद्धृतौष्ठः' पाठः. ३ 'भ्रूजीर्णतरु' पाठः.

सोऽल्पेनाप्यपचारेण भूयो विदुस्ते यतः ।
 रुद्धेऽप्यजीर्णव्यायामव्यवायादीन् विवर्जयेत् ॥ ७८ ॥
 हृषं क्रोधं भयं चापि यावदास्थैर्बलसम्भवात् ।
 आदरेणानुवर्त्योऽयं मासान् यद्द सप्त वा विधिः ॥ ७९ ॥
 उत्पद्यमानासु च तासु तासु
 वातासु दोषादिबलानुसारी ।
 तैश्चैरुपायैः प्रवर्तयित्वै-
 दालोचयन् विस्तरमुत्तरोक्तम् ॥ ८० ॥”

त्रिंशोऽध्यायः ।

अथातः क्षाराश्लिकर्मविधिमाध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह आहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥
 “सर्वशस्त्रानुशस्त्राणां क्षारः श्रेष्ठो बहूनि यत् ।
 श्लेष्ममेधादिकर्माणि कुस्ते विषमेष्वपि ॥ १ ॥
 दुःखावधार्यशब्देषु तेन सिद्धिमयास्तु च ।
 अतिकृच्छ्रेषु रोगेषु यच्च पानेऽपि युज्यते ॥ २ ॥
 च येयोऽर्शोभिसादाहमगुल्मोद्वरगरादिषु ।
 योज्यः साक्षान्मवशिष्टबाह्यार्शःकुष्ठसुतिषु ॥ ३ ॥
 भगन्दरीर्बुदग्रन्थिदुष्टनाडीव्रणादिषु ।
 न तूभयोऽपि मोक्ष्यः पित्ते रक्ते चैलेऽबले ॥ ४ ॥
 ज्वरेऽतिसारे हन्मूर्धरोगे पाण्ड्यामयेऽरुचौ ।

तिमिरे कृतसंशुद्धौ श्वयथौ सर्वगात्रगे ॥ ५ ॥
 भीरुगर्भिण्युत्तुमतीप्रोदुत्तफलयोनिषु ।
 अजीर्णेऽन्ने शिशौ वृद्धे धमनीसन्धिमर्मसु ॥ ६ ॥
 तरुणास्थिसिरास्त्रायुसेवनीगलनाभिषु ।
 देशेऽल्पमांसे वृषणमेढ्रोतो नखान्तरे ॥ ७ ॥
 वर्मरोगादृतेऽक्ष्णोश्च शीतवर्षोष्णदुर्दिने ।
 कालमुष्ककशम्याककदलीपारिभद्रकान् ॥ ८ ॥
 भक्षकर्ममहावृक्षपलाशास्फोटवृक्षकान् ।
 इन्द्रवृक्षार्कपूतीकनकमालाभमारकान् ॥ ९ ॥
 काकजङ्घामपामार्गमग्निमन्थाभितिल्वकान् ।
 सार्द्रान् समूलशाखादीन् खण्डशः परिकल्पितान् ॥ १० ॥
 कोशातकीश्चतस्रश्च शूकं नालं ववसा च ।
 निवाते निचयीकृत्य पृथक् तानि शिलातले ॥ ११ ॥
 प्रक्षिप्य मुष्ककचये सुधाश्मानि च दीपयेत् ।
 ततश्चिलानां कुतलैर्दग्ध्वाऽग्नौ विगते पृथक् ॥ १२ ॥
 कृत्वा सुधाश्मनां भस्म द्रोणं त्वितरभस्मनः ।
 मुष्ककोत्तरमादाय प्रत्येकं जलमूत्रयोः ॥ १३ ॥
 गालवेदर्धभारेण महता वाससा च तत् ।
 यावत्पिच्छिलरक्ताच्छसीक्ष्णो जातस्तदा च तम् ॥ १४ ॥
 गृहीत्वा क्षारनिष्यन्दं पचेद्धौशां विघट्टयन् ।
 पच्यमाने ततस्त्रासिस्ताः सुधाभस्मशर्कराः ॥ १५ ॥

१ 'शूकनालं' इति पाठः. २ 'कुन्तालै', 'कुतिलै' इति पाठौ.

शुक्लीः क्षीरपकं वाङ्मनामीश्वायसमाजने ।
 कृत्वाऽभिवर्णान्बहुशः क्षारोत्थे कुडवोन्मिमे ॥ १६ ॥
 निर्वाप्य पिष्ट्वा तेनैव प्रतीवापं विनिक्षिपेत् ।
 श्लक्ष्णं शकृदक्षशिखिगृध्रकङ्कपोतजम् ॥ १७ ॥
 चतुष्पात्पक्षिपित्तालमनोद्दालवणानि च ।
 परितः सुतरां चातो द्रव्या तमवधट्टयेत् ॥ १८ ॥
 सबाष्पैश्च यदोत्तिष्ठेद्बहुदैर्लेहवदनः ।
 अवतार्य तदा शीतो यवराप्तावयोमये ॥ १९ ॥
 स्थाप्योऽयं मध्यमः क्षारो

न तु पिष्ट्वा क्षिपेन्मृदौ ।

निर्वाप्यापनयेत्तीक्ष्णे पूर्ववत् प्रतिवापनम् ॥ २० ॥
 तथा लाङ्गलिकादम्बिचित्रकातिविषादचाः ।
 स्वर्जिकाकनकक्षीरिहिङ्गुपूनीकपल्लावाः ॥ २१ ॥
 तालपत्री 'विडं' चेति, सप्तरात्रात्परं तु सः ।
 योजयः

तीक्ष्णोऽन्निश्लेष्ममेदोजेष्त्वबुंदादिषु ॥ २२ ॥
 मध्येष्वेष्वेव मध्योऽन्यः पित्तास्रगुदजन्मसु ।
 बलार्थं क्षीणपानीये क्षाराम्बु पुनरावपेत् ॥ २३ ॥

१ 'नामीश्व' इति पाठः. २ 'क्षाराच्छे' इति पाठः.
 ३ 'यदा तिष्ठे' इति पाठः. ४ 'शीते' इति पाठः. ५ 'विडङ्गं
 च सप्त' इति पाठः. ६ 'मध्येष्वेव च मध्यो', 'मध्येष्वेषु च
 मध्यो' इति पाठौ.

नातितीक्ष्णमृदुः श्लक्ष्णः पिच्छिलः शीघ्रगः सितः ।
 शिखरी सुखनिर्वाप्यो न विष्यन्दी न चातिरुक् ॥ २४ ॥
 क्षारो दशगुणः शस्त्रतेजसोरपि कर्मकृत् ।
 आचूषश्चिव संरम्भाद्वाग्रमापीहयश्चिव ॥ २५ ॥
 सर्वतोऽनुसरन् दोषानुन्मूलयति मूलतः ।
 कर्म कृत्वा गतरुजः स्वयमेवोपशाम्यति ॥ २६ ॥
 क्षारसाध्ये गदे छिन्ने लिखिते स्थावितेऽथवा ।
 क्षारं शलाकया दत्त्वा श्लोतेप्रावृत्तदेहया ॥ २७ ॥
 मात्राशतमुपेक्षेत

तत्रार्घ्यैः स्वावृताननम् ।

हस्तेन यन्नं कुर्वीत

वर्त्मरोगेषु वर्त्मनी ॥ २८ ॥

निर्मुञ्ज्य पिचुनाऽऽच्छाद्य कृष्णभागं विनिक्षिपेत् ।

पञ्चपत्रतनुः क्षारलेपो, प्राणार्बुदेषु च ॥ २९ ॥

प्रत्यादित्यं निषण्णस्य समुन्मेष्याग्रनासिकाम् ।

मात्रा विधैर्यः पञ्चाशत्

तद्वदृशसि कर्णजे ॥ ३० ॥

क्षारं प्रमार्जनेनानु परिसृज्यावगम्य च ।

सुदग्धं घृतमध्वक्कं तत्पयोमस्तुकाजिकैः ॥ ३१ ॥

-
- १ 'तप्रावित' इति पाठः. २ 'अस्वाग्र' इति पाठः.
 ३ 'धार्य', 'धार्याः' इति पाठौ. ४ 'नाञ्च ५' इति पाठः.

निर्वापयेत्ततः साज्यैः स्वादुशीतैः प्रदेहयेत् ।

अभिष्वन्दीनि भोज्यानि भोज्यानि क्लेदनाय च ॥ ३२ ॥

यदि च स्थिरमूलत्वात्क्षारदग्धं न शीर्यते ।

धान्याम्लबीजयष्ट्याह्नितैरालेपयेत्ततः ॥ ३३ ॥

तिलकल्कः समधुको घृताक्तो घणरोपणः ।

पक्वजम्ब्वसितं सन्नं सम्यग्दग्धम्

विपर्यये ॥ ३४ ॥

ताम्रतातोदकण्ठाद्यैर्दुर्दग्धम्

तं पुनर्दहेत् ।

अतिदग्धे ज्वेदकं मूर्च्छादाहज्वरादयः ॥ ३५ ॥

गुदे विशेषाद्विष्मूत्रसंरोधोऽतिप्रवर्तनम् ।

पुंस्त्वोपघातो मृत्युर्वा गुदस्य श्वातनाद्भवम् ॥ ३६ ॥

नासायां नासिकावंशदरणाकुञ्चनोद्भवः ।

अवेष्ट विषयाज्ञानम्

तद्वच्छ्रोत्रादिकेष्वपि ॥ ३७ ॥

विशेषादत्र सेकोऽम्लैर्लैपो मधु घृतं तिलाः ।

वातपित्तहरा चेष्टा सर्वैव शिथिरा क्रिया ॥ ३८ ॥

अम्लो हि शीतः स्पर्शेन क्षारस्तेनोपसंहितः ।

यात्याशु स्वादुतां तस्मादम्लैर्निर्वापयेत्तराम् ॥ ३९ ॥

१ 'जम्बूनिभं स' इति पाठः. २ 'तत्पुन' इति पाठः.

३ श्वातनं 'ध्रुवम्', 'सदनाद्भु', 'सदनं ध्रु' इति पाठाः.

(विषाग्निशक्ताशनिमृत्युतुल्यः
क्षारो भवेदल्पमतिप्रयुक्तः ।

स धीमता सम्बगनुप्रयुक्तो
रोगाग्निहन्यादचिरेण घोरान् ॥)

अग्निः क्षारादपि श्रेष्ठस्तद्वधानामसम्भवात् ।
भेषजक्षारशब्देन न सिद्धानां प्रसाधनात् ॥ ४० ॥

त्वष्टि मांसे सिरास्त्रायुसन्ध्यस्थिषु स युज्यते ।
मषाङ्गलानि मूर्धार्तिमन्यकीलतिलादिषु ॥ ४१ ॥

त्वग्दाहो वर्तिगोदन्तसूर्यकान्तशरादिभिः ।
अर्शोभगन्दरग्रन्थिनाडीदुष्टव्रणादिषु ॥ ४२ ॥

मांसदाहो मधुच्छेहजाम्बवौष्टगुडादिभिः ।
श्लिष्टवर्त्मन्यसृक्क्षौद्रनील्यसम्यग्व्यधादिषु ॥ ४३ ॥

सिरादिदाहस्तैरेव

न दहेत्क्षारैर्वारितान् ।

अन्तःशल्यासृजो भिन्नकोष्ठान् भूरिव्रणातुरान् ॥ ४४ ॥

सुदग्धं घृतमध्वक्तं स्निग्धशीतैः प्रदेहयेत् ।

तस्य लिङ्गं स्थिते रक्ते शब्दवल्लसिकान्वितम् ॥ ४५ ॥

पक्वतालकपोतामं सुरोहं नातिवेदनम् ।

प्रमाददग्धवत्सर्वं दुर्दग्धात्यर्थदग्धयोः ॥ ४६ ॥

१ ( ) सुश्रुतानुसारी श्लेकोऽयं क्वचित् पठ्यते. २ 'त्युक्त्वाः
क्षारो भवत्यल्प' इति पाठः. ३ 'रवर्जितान्' इति पाठः.

चतुर्धा तत्तु तुच्छेन सह

तुच्छस्य लक्षणम् ।

त्वग्विवर्णोप्यतेऽत्यर्थं न च स्फोटसमुद्भवः ॥ ४७ ॥

सस्फोटदाहतीघोषं दुर्दग्धम्

अतिदाहतः ।

मांसलम्बनसङ्कोचदाहधूपनवेदनाः ॥ ४८ ॥

सिरादिनाशस्तृणमूर्च्छाव्रणगाम्भीर्यमृत्यवः ।

तुच्छस्याग्निप्रतपनं कार्यमुष्णं च मेघजम् ॥ ४९ ॥

स्थानेऽस्त्रे वेदनाऽत्यर्थं विलीने मन्दता रुजः ।

दुर्दग्धे शीतमुष्णं च युञ्ज्यादादौ ततो हिमम् ॥ ५० ॥

सम्यग्दग्धे तैवक्षीरिप्लक्षचन्दनगौरिकैः ।

लिम्पेत्साज्यामृतैरूर्ध्वं पित्तविद्रधिषत्क्रिया ॥ ५१ ॥

अतिदग्धे द्रुतं कुर्यात्सर्वं पित्तविसर्पवत् ।

स्नेहदग्धे भृशतरं रुक्षं तत्र तु योजयेत् ॥ ५२ ॥

(शैश्वक्षाराग्रयो यस्मान्मृत्योः परममायुधम् ।

अप्रमत्तो भिषक् तस्मात्तान् सम्यगवधारयेत् ॥)

समाप्यते स्थानमिदं हृदयस्य रहस्यवत् ।

अत्रार्याः सूत्रिताः सूक्ष्माः प्रतन्यन्ते हि सर्वतः ॥ ५३ ॥”

समाप्तं चेदं प्रथमं सूत्रस्थानम् ।

१ ‘तुत्थेन’ इति पाठः. २ ‘तुत्थस्या’ इति पाठः. ३ ‘तु-
गाक्षीरि’ इति पाठः. ४ ( ) निहितः श्लोकोऽयं केषुचित्पुस्तकेषु
पठ्यते. ५ ‘सूत्रिताः’ इति पाठः.

अष्टाङ्गहृदयम् ।

शारीरस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो गर्भावक्रान्तिं शारीरं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

“शुद्धे शुक्रार्तवे सत्वः स्वकर्मकेशचोदितः ।

गर्भः सम्पद्यते युक्तिवशादग्निरिबारणौ ॥ १ ॥

बीजात्मकैर्महाभूतैः सूक्ष्मैः सत्त्वानुगैश्च सः ।

मातुश्चाहाररसजैः क्रमात्कुक्षौ विवर्धते ॥ २ ॥

तेजो यथाऽर्करश्मीनां स्फटिकेन तिरस्कृतम् ।

नेन्धनं दृश्यते गच्छत्सत्त्वो गर्भाशयं तथा ॥ ३ ॥

कारणानुविधायित्वात्कार्याणां तत्त्वभावता ।

नानायोन्वयाकृतीः सत्त्वो भवेत्ततो हुतकोहवत् ॥ ४ ॥

अत एव च शुक्रस्य बाहुस्याज्जायते पुमान् ।

रक्तस्य स्त्री, तयोः साम्ये स्त्रीवः

शुक्रार्तवे पुनः ॥ ५ ॥

१ ‘कर्मफलनोदि’ इति पाठः.

वायुना बहुशो भिन्ने यथास्वं बहुपत्यता ।
 वियोनिविकृताकारा जायन्ते विकृतैर्मलैः ॥ ६ ॥
 मासि मासि रजः स्त्रीणां रसजं स्रवति व्यहम् ।
 वत्सराद्वादशादूर्ध्वं याति पञ्चाशतः क्षयम् ॥ ७ ॥
 पूर्णषोडशवर्षा स्त्री पूर्णविशेन सङ्गता ।
 शुद्धे गर्भाशये मार्गे रक्ते शुक्लेऽनिले हृदि ॥ ८ ॥
 वीर्यवन्तं सुतं सूते

ततो न्यूनाब्दयोः पुनः ।

रोग्यलपायुरधम्यो वा गर्भो भवति नैव वा ॥ ९ ॥
 वातादिकुणपग्रन्थिपूयक्षीणमलाङ्गयम् ।
 बीजासमर्थं रेतोत्तम्

स्वलिङ्गैर्दोषजं वदेत् ॥ १० ॥

रक्तेन कुणपं, श्लेष्मवाताभ्यां ग्रन्थिसक्तिभम् ।
 पूयाभं रक्तपित्ताभ्यां, क्षीणं मारुतपित्ततः ॥ ११ ॥
 कृच्छ्राण्येतान्यसाध्यं तु त्रिदोषं मूत्रविश्रम्भम् ।
 कुर्याद्वातादिभिर्दुष्टे स्वौषधम्

कुणपे पुनः ॥ १२ ॥

धातकीपुष्पस्त्रिदोषादिमार्जुनसाधिवम् ।
 पाययेत्सर्पिरयवा विषकमसनादिभिः ॥ १३ ॥
 पलाशभस्मादमभिदा ग्रन्थिघ्नामे

पूयरेतसि ।

परुषकवटादिभ्याम्

क्षीणे शुक्रकरी क्रिया ॥ १४ ॥

“स्निग्धं वान्तं विरिक्तं च निरुद्धमनुवासितम् ।

योजयेच्छुक्रदोषार्तं सम्यगुत्तरवस्तिभिः ॥”

संशुद्धो विद्वद्भे सपिर्हिङ्गुसेव्यादि(भिः)साधितम् ।

पिबेत्

ग्रन्थार्तवे पाठाभ्योषवृक्षकजं जलम् ॥ १५ ॥

पेयं कुणपपूयास्ते चन्दनं वक्ष्यते तु यत् ।

गुद्धारोगे च तत्सर्वं कार्यं सोत्तरवस्तिकम् ॥ १६ ॥

शुक्रं शुक्रं गुरु स्निग्धं मधुरं बहलं बहु ।

घृतमाक्षिकतैलाभं सद्रभाय

भार्तवं पुनः ॥ १७ ॥

लाक्षारसशशाङ्गाभं धौतं यच्च विरज्यते ।

शुद्धशुक्रार्तवं स्वस्थं संरक्तं मिथुनं मिथः ॥ १८ ॥

स्नेहैः पुंसवनैः स्निग्धं शुद्धं शीलितवस्तिकम् ।

नरं विशेषात्क्षीराज्यैर्मधुरौषधैः संस्कृतैः ॥ १९ ॥

नारीं तैलेन माषैश्च पित्तलैः समुपाचरेत् ।

क्षौमप्रसन्नवदनां स्फुरच्छोणिषयोधराम् ॥ २० ॥

स्रस्ताक्षिकुक्षिं पुंस्कामां विद्यादतुमतीं स्त्रियम् ।

पशं सङ्कोचमायाति दिनेऽतीते यथा, तथा ॥ २१ ॥

१ ‘शुद्धं शुक्रं गु’ इति पाठः, २ ‘वसाधितैः’ इति पाठः.

३ ‘क्षामां प्र’ इति पाठः.

ऋतावतीते 'योनिः', सा शुक्रं नातः प्रतीच्छति ।
 मासेनौपचितं रक्तं धमनीभ्यामृतौ पुनः ॥ २२ ॥
 ईषत्कृष्णं विगन्धं च वायुर्योनिर्मुखाद्भुदेत् ।
 ततः पुण्येक्षणादेव कल्याणध्यायिनी भ्यहम् ॥ २३ ॥
 मृजालङ्काररहिता दर्भसंस्तरशायिनी ।
 क्षैरेयं यावकं स्तोकं कोष्ठशोधनकर्षणम् ॥ २४ ॥
 पर्णे शरावे हस्ते वा भुजीत ब्रह्मचारिणी ।
 चतुर्थेऽङ्गि ततः ज्ञाता शुक्लमाल्याम्बरा शुचिः ॥ २५ ॥
 हृच्छन्ती भर्तृसदृशं पुत्रं पश्येत्पुरः पतिम् ।
 ऋतुस्तु द्वादश निशाः पूर्वास्तिलोऽत्र निन्दिताः ॥ २६ ॥
 एकादशी च, युग्मासु स्यात्पुत्रोऽन्यासु कन्यका ।
 उपाध्यायोऽथ पुत्रीयं कुर्वीत विधिवद्विधिम् ॥ २७ ॥
 नमस्कारपरायास्तु शूद्राया मन्त्रवर्जितम् ।
 अवन्ध्य एवं संयोगः स्यादपत्यं च कामतः ॥ २८ ॥
 सन्तो ब्राह्मरपत्यार्थं दम्पत्योः संक्रतिं रहः ।
 दुरपत्यं कुलाङ्गारो गोत्रे जातं महत्यपि ॥ २९ ॥
 इच्छेतां यादृशं पुत्रं तद्रूपचरितांश्च तौ ।
 चिन्तयेतां जनपदांस्तदाचारपरिच्छदौ ॥ ३० ॥
 कर्मान्ते च पुमान् सर्पिःक्षीरशाख्योदनाशितः ।

१ 'योनिः स्वाच्छुक्रं' इति पाठः. २ 'नान्तः' इति पाठः.

३ 'मुखं नयेत्' इति पाठः. ४ 'कर्शनम्' इति पाठः. ५ 'स-
 कृतं' इति पाठः.

प्राग्दक्षिणेन पादेन क्षत्र्यां मौहूर्तिकाज्ञया ॥ ३१ ॥
 आरोहेत् स्त्री तु वामेन तस्य दक्षिणपार्श्वतः ।
 तैलमापोत्तराहारा तत्र मन्त्रं प्रयोजयेत् ॥ ३२ ॥
 ॐ अहिरसि आयुरसि सर्वतः प्रतिष्ठासि धार्ता त्वां
 दधातु विधाता त्वा दधातु ब्रह्मवर्चसा भवेति ।
 ब्रह्मा बृहस्पतिर्विष्णुः सोमः सूर्यस्तथाऽग्निर्नौ ।
 भगोऽथ मित्रावरुणौ वीरं ददतु मे सुतम् ॥ ३३ ॥
 साम्बयित्वा ततोऽन्योन्यं संविशेतां मुदान्वितौ ।
 उत्ताना तन्मना योषित्तिष्ठेदङ्गैः सुसंस्थितैः ॥ ३४ ॥
 तथा हि बीजं गृह्णाति दोषैः स्वस्थानमास्थितैः ।
 लिङ्गं तु सद्योगर्भाया योन्या बीजस्य सङ्ग्रहः ॥ ३५ ॥
 तृसिर्गुल्वं स्फुरणं शुक्राक्षाननुबन्धनम् ।
 हृदयस्पन्दनं तन्द्रा तृह्मलानिर्लोमहर्षणम् ॥ ३६ ॥
 अभ्यक्तः प्रथमे मासि सप्ताहात्कललीभवेत् ।
 गर्भः पुंसवनान्यत्र पूर्वं व्यक्तेः प्रयोजयेत् ॥ ३७ ॥
 बली पुरुषकारो हि दैवमप्यतिवर्तते ।
 पुष्ये पुरुषकं हेमं राजतं वाऽथवाऽऽयसम् ॥ ३८ ॥
 कृत्वाऽग्निवर्णं निर्वाप्य क्षीरे तस्याञ्जलिं पिबेत् ।
 गौरदण्डमपामार्गं जीवकर्षभसैर्यकान् ॥ ३९ ॥

१ 'अहि' इति पाठः. २ 'ता वाग्दधातु' इति पाठः.

३ 'गौ पुत्रं वीरं दधातु मे' इति चरकः. ४ 'संवसेतां' इति

५ 'माभितैः' इति पाठः. ६ 'योन्यां' इति पाठः.

विवेत्युदये जले पिष्टानेकद्वित्रिसमस्तशः ।
 क्षीरेण श्वेतवृहतीमूलं नासापुटे स्वयम् ॥ ४० ॥
 पुत्रार्थं दक्षिणे सिञ्चेद्दामे दुहितृवाञ्छया ।
 पयसा लक्ष्मणामूलं पुत्रोत्पादस्थितिप्रदम् ॥ ४१ ॥
 नासयाऽऽस्येन वा पीतं वटशुक्लाष्टकं तथा ।
 भोषधीर्जीवनीयाश्च बाह्यान्तरूपयोजयेत् ॥ ४२ ॥
 उपचारः प्रियहितैर्भर्त्रा मृत्यैश्च गर्भघृक् ।
 नवनीतघृतक्षीरैः सदा चैनामुपाचरेत् ॥ ४३ ॥
 अतिव्यवसायमायासं भारं प्रावरणं गुरु ।
 भ्रूकालजागरस्वप्नं कठिनोत्कटकासनम् ॥ ४४ ॥
 शोकक्रोधभयोद्वेगवेगश्रद्धाविधारणम् ।
 उपवासोऽध्वनीक्ष्णोष्णगुरुबिष्टम्भिभोजनम् ॥ ४५ ॥
 रक्तं निर्वसनं श्वभ्रकूपेक्षां मद्यमामिषम् ।
 उत्तानशयनं यच्च स्त्रियो नेच्छन्ति तस्यजेत् ॥ ४६ ॥
 तथा रक्तक्षुतिं शुद्धिं वस्तिमामासतोऽष्टमात् ।
 पुंभिर्गर्भः स्रवेदामः कुक्षौ शुष्येन्निषेत् वा ॥ ४७ ॥
 वातलेश्च भवेद्गर्भः कुक्षान्धजडवामनः ।
 पित्तलैः खलतिः पिङ्गः, श्वित्री पाण्डुः कफात्मभिः ॥ ४८ ॥
 व्याधींश्चास्या मृदुसुखैरसीक्ष्णैरौषधैर्जयेत् ।

१ 'वटशुक्ला', 'वटशुक्ला' इति पाठौ. २ 'वायं व्यायामं भा'
 इति पाठः. ३ 'त्वदुका', 'नोत्कुट' इति पाठौ. ४ 'सादिनी'
 इति पाठः. ५ 'विवसनं' इति पाठः. ६ 'पय गर्भः' इति पाठः.

द्वितीये मासि कललादनः पेक्ष्ययवाऽर्बुदम् ॥ ४९ ॥
पुंस्त्रीक्रीडाः क्रमात्तेभ्यः

तत्र व्यक्तस्य कक्षणम् ।

क्षामता गरिमा कुंक्षेर्मूर्च्छा च्छर्दिरोधकः ॥ ५० ॥
जृम्भा प्रसेकः सदनं रोमराज्याः प्रकाशनम् ।
भ्रम्लेष्टता स्तनौ पीनौ सस्तन्यौ कृष्णचूचुकौ ॥ ५१ ॥
पादशोफो बिदाहोऽन्ये भ्रद्धाश्च विविधात्मिकाः ।
मातृजं ह्यस्य हृदयं मातुश्च हृदयेन तत् ॥ ५२ ॥
सम्बद्धं तेन गर्भिण्या नेष्टं भ्रद्धाविमौननम् ।
देयमप्यहितं तस्यै हितोपहितमल्पकम् ॥ ५३ ॥
भ्रद्धाविचाताङ्गर्भस्य विकृतिभ्युतिरेव वा ।
व्यक्तीभवति मासेऽस्य तृतीये गात्रपञ्चकम् ॥ ५४ ॥
मूर्धा द्वे सन्धिनी बाहू सर्वसुक्ष्माङ्गजन्म च ।
सममेव हि मूर्धाघैर्ज्ञानं च सुस्तदुःखयोः ॥ ५५ ॥
गर्भस्य नाभौ मातुश्च हृदि नाडी निबध्यते ।
यथा स पुष्टिमाप्नोति केदार इव कुल्यया ॥ ५६ ॥
चतुर्थे व्यक्तताऽङ्गानां, चेतनायाश्च पञ्चमे ।
षष्ठे स्नायुसिरारोमबलवर्णनसत्त्वचाम् ॥ ५७ ॥
सर्वैः सर्वाङ्गसम्पूर्णो भावैः पुष्यति सप्तमे ।
गर्भेणोत्पीडिता दोषास्तस्मिन् हृदयमाश्रिताः ।

१ 'कुक्षौ मू' इति पाठः. २ 'होऽन्ने' इति पाठः. ३ 'विधा-
रणम्' इति पाठः. ४ 'वैविज्ञानं सू' इति पाठः.

कण्डूं विद्राहं कुर्वन्ति गर्भिण्याः किकिसानि च ॥ ५८ ॥
 नवनीतं हितं तत्र कोलायुमधुरौषधैः ।
 सिद्धमल्पपदुच्छेहं लघु स्वादु च भोजनम् ॥ ५९ ॥
 चन्दनोशीरकक्केन लिम्पेदूरुस्तनोदरम् ।
 श्रेष्ठया वैणहरिणशशशोणितयुक्तया ॥ ६० ॥
 भक्ष्यपत्रसिद्धेन तैलेनाभ्यज्य मर्दयेत् ।
 पटोलनिम्बमञ्जिष्ठासुरसैः सेचयेत्पुनः ॥ ६१ ॥
 दार्वीमधुकतोयेन सृजां च परिशीलयेत् ।
 भोजोऽष्टमे सञ्चरति मातापुत्री मुहुः क्रमात् ॥ ६२ ॥
 तेन तौ स्नानमुदितौ तत्र जातो न जीवति ।
 शिशुरोजोनवस्थानाञ्जरी संशयिता भवेत् ॥ ६३ ॥
 क्षीरपेया च पेयाऽत्र सञ्चिताऽम्बासनं घृतम् ।
 मधुरैः साधितं शुद्धै पुराणशकृतस्तथा ॥ ६४ ॥
 शुष्कमूलककोलायकपायेण प्रशस्यते ।
 शताङ्गाकलिकतो बस्तिः सतैलघृतसैन्धवः ॥ ६५ ॥
 तस्मिंस्त्वेकाहयातेऽपि कालः सूतेरतः परम् ।
 वर्षाद्विकारकारी स्यात्कुक्षौ बातेन धारितः ॥ ६६ ॥
 शतश्च नवमे मासि श्लिग्धो मांसरसौदनः ।
 बहुस्नेहा यवागूर्वा पूर्वोक्तं चानुवासनम् ॥ ६७ ॥
 तत एव पिबुं चास्या योनौ नित्यं निधापयेत् ।
 वातपत्रभङ्गाग्भः शीतं स्नानेऽम्बहं हितम् ॥ ६८ ॥

१ 'तौ स्यातामत्र न' इति पाठः. २ 'हितम्' इति पाठः.

निःश्वेहाङ्गीं च नवमान्मासात्प्रभृति वासयेत् ।
 प्राग्दक्षिणस्तनस्तन्या पूर्वं तत्पार्श्वचेष्टिनी ॥ ६९ ॥
 पुष्पामदौर्हृदप्रभरता पुंस्वप्नदर्शिनी ।
 उच्चते दक्षिणे कुक्षौ गर्भे च परिमण्डले ॥ ७० ॥
 पुत्रं सूतेऽन्यथा कन्यां या चेच्छति नृसङ्गतिम् ।
 नृत्यवादित्रगान्धर्वगन्धमाल्यप्रिया च या ॥ ७१ ॥
 ह्रीबं तत्सङ्करे, तत्र मध्यं कुक्षेः समुन्नतम् ।
 यमौ पार्श्वद्वयोष्णमात्कुक्षौ द्रोण्यामिव स्थिते ॥ ७२ ॥
 प्राक् चैव नवमान्मासात् सा सूतिगृहमाभयेत् ।
 देशे प्रशस्ते सम्भारैः सम्पन्नं साधकेऽहनि ॥ ७३ ॥
 तत्रोदीक्षेत सा सूतिं सूतिकापरिवारिता ।
 अश्वत्थःप्रसवे ग्लानिः कुक्ष्यक्षिभ्यता ह्रमः ॥ ७४ ॥
 अजोगुल्फमरुधिः प्रसेको बहुमूत्रता ।
 वेदनोरुदरकटीपृष्ठहृदस्तिवङ्कुणे ॥ ७५ ॥
 योनिमेदरुजातोदस्फुरणक्षवणानि च ।
 आवीनामनु जन्मातस्ततो गर्भोदकक्षुतिः ॥ ७६ ॥
 अथोपस्थितगर्भा तां कृतकौतुकमङ्गलाम् ।
 हस्तस्थपुष्पामफलां स्वभ्यक्कोष्णाम्भुसेचिताम् ॥ ७७ ॥
 पायवेत्सष्टतां पेषां
 तनौ भूशयने स्थिताम् ।

आभुप्रसविधमुत्तानामभ्यक्ताङ्गी पुनः पुनः ॥ ७८ ॥
 अधो नामेर्विष्टृतीयात्कारयेज्जृम्भचङ्क्रमम् ।
 गर्भः प्रयात्यबागेवं, तल्लिङ्गं हृदिमोक्षतः ॥ ७९ ॥
 आविश्य जठरं गर्भो बसेरूपरि तिष्ठति ।
 आग्न्योऽभित्वरयन्त्येनां खट्वामारोपयेत्ततः ॥ ८० ॥
 अथ सम्पीडिते गर्भे योनिमत्स्याः प्रसारयेत् ।
 मुहु पूर्व प्रवाहेत् बाढमाप्रसवाच्च सा ॥ ८१ ॥
 हर्षयेत्तां मुहुः पुत्रजन्मशब्दजलानिलैः ।
 प्रत्यायान्ति तथा प्राणाः सूतिक्लेशावसादिताः ॥ ८२ ॥
 धूपयेद्गर्भसङ्गे तु योनिं कृष्णाहिकञ्चुकैः ।
 हिरण्यपुष्पीमूलं च पाणिपादेन धारयेत् ॥ ८३ ॥
 सुवर्चलां विशल्यां वा जराम्बपतनेऽपि च ।
 कार्यमेतत्तथोत्क्षिप्य बाह्वोरेनां विकम्पयेत् ॥ ८४ ॥
 कटीमाकोटयेत्पाण्यां स्फिजौ गाढं निपीडयेत् ।
 तालुकण्ठं स्पृशेद्रेण्वा मूर्ध्नि दद्यात्खुहीपयः ॥ ८५ ॥
 भूर्जकाङ्गलिकीतुम्बीसर्पत्वक्कुष्ठसर्पैः ।
 पृथग्द्वाभ्यां समसौर्वा योनिलेपनधूपनम् ॥ ८६ ॥
 कुष्ठतालीसकल्कं वा सुरामण्डेन पाययेत् ।
 यूषेण वा कुलस्थानां बौल्वजेनासवेन वा ॥ ८७ ॥
 शताङ्गासर्षपाजजीक्षिमुतीक्ष्णकचित्रकैः ।

१ 'साधयेत्' इति पाठः. २ 'योत्कृष्य' इति पाठः.

३ 'नित्त्व' इति हेमाद्रिः.

सहिष्णुकुष्ठमदनैर्मृत्रे क्षीरे च सार्धपम् ॥ ८८ ॥
 तैलं सिद्धं हितं पायौ योन्यां वाऽप्यनुवासनम् ।
 शतपुष्पावचाकुष्ठकणासर्पकल्कितः ॥ ८९ ॥
 निरुहः पातयत्याशु सञ्जेहलवणोऽपराम् ।
 तत्सङ्गे ह्यनिलो हेतुः सा निर्यात्याशु तजयात् ॥ ९० ॥
 कुशला पाणिनाऽकेन हरेत्कृसनस्त्रेन वा ।
 मुक्तगर्भापरां योनिं तैलेनाङ्गं च मर्दयेत् ॥ ९१ ॥
 मक्कल्लाख्ये शिरोबस्तिकोष्ठशूले तु पाययेत् ।
 सुचूर्णितं यवक्षारं धृतेनोष्णजलेन वा ॥ ९२ ॥
 धान्याम्बु वा गुढयोषत्रिजातकरजोन्वितम् ।
 भथ बालोपचारेण बालं योषिदुपाचरेत् ॥ ९३ ॥
 सूतिका क्षुद्रती तैलादृताद्वा महतीं पिबेत् ।
 पञ्चकोलकिनीं मात्रामनु चोष्णं गुढोदकम् ॥ ९४ ॥
 वातघ्नौषधतोषं वा, तथा वायुर्न कुप्यति ।
 विशुध्यति च दुष्टास्त्रं द्वित्रिरात्रमयं क्रमः ॥ ९५ ॥
 स्नेहायोग्या तु निःस्नेहममुमेव विधिं भजेत् ।
 पीतवत्याश्च जठरं यमकाकं विवेष्टयेत् ॥ ९६ ॥
 जीर्णे स्नाता पिबेत्पेषां पूर्वोक्तावधसाधिताम् ।
 त्र्यहादूर्ध्वं विदार्यादिवर्गकायेन साधिता ॥ ९७ ॥
 हिता यवागूः स्नेहाख्या सास्त्रमतः पयसाऽथवा ।
 ससरात्रात्परं चोत्स्यै क्रमशो बृंहणं हितम् ॥ ९८ ॥

१ 'यथा' इति पाठः. २ 'चास्याः', 'वाऽस्याः' इति पाठौ.

द्वादशाहेऽनर्तिक्रान्ते पिशितं नोपयोजयेत् ।
यत्नेनोपचरेत्सूतां, दुःसाध्यो हि तदामयः ॥ ९९ ॥
गर्भवृद्धिप्रसवरुक्छेदासस्रुतिपीडनैः ।
एवं च आसादध्यधोभुक्ताहारादियज्ञया ॥ १०० ॥
गतसूताभिधाना स्वायुनरार्तवदर्शनात् ॥ १००^१/_२ ॥”

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो गर्भस्थापदं शारीरं व्याख्यास्यामः ।
इति ह आहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥
“गर्भिण्याः परिहर्षाणां सेवया रोगतोऽथ वा ।
पुष्पे दृष्टेऽथवा शूले बाह्यान्तः क्षिप्रशीतलम् ॥ १ ॥
सेव्याम्भोजहिमक्षीरिवरुक्कृक्काज्यले पितान् ।
धारयेद्योनिवसिभ्यामार्द्राद्रांश्च पिचुनकघ्नम् ॥ २ ॥
शतधौतघृताक्षां क्षीं तदम्भस्यवगाहयेत् ।
ससिताक्षौद्रकुमुदकमलोत्पलकेसरम् ॥ ३ ॥
लिङ्गात् क्षीरघृतं खादेच्छृङ्गाटककसेरुम् ।
पिनेरकान्तालशालूकबालोदुम्बरवरपयः ॥ ४ ॥
शृतेन शालिकाकोलीद्विबलामधुकेशुभिः ।
पयसा रक्तशाल्यज्जमघात्समधुशर्करम् ॥ ५ ॥
रसेर्वा जाङ्गलैः

१ ‘नैव योज’ इति पाठः, २ ‘तोऽपि वा’ इति पाठः,

शुद्धिर्बर्ज चास्त्रोक्तमाचरेत् ।

असम्पूर्णत्रिमासायाः प्रत्याख्याय प्रसाधयेत् ॥ ६ ॥

आमान्वये च

तत्रेष्टं शीतं रूक्षोपसंहितम् ।

उपवासो वनोशीरगुह्यरलुधान्यकाः ॥ ७ ॥

दुरालभापर्यटकचन्दनातिविषाबलाः ।

कथिताः सलिले पानं तृणधान्यैर्नामि भोजनम् ॥ ८ ॥

मुद्रादियूपैरामे तु जिते स्निग्धादि पूर्ववत् ।

गर्भे निपतिते तीक्ष्णं मद्यं सामर्थ्यतः पिबेत् ॥ ९ ॥

गर्भकोष्ठविशुद्ध्यर्थमर्तिविसरणाय च ।

लघुना पञ्चमूलेन रूक्षां पेयां ततः पिबेत् ॥ १० ॥

पेयाममथपा कल्के साधितां पाञ्चकौलिके ।

मिल्वादिपञ्चककाथे तिलोद्दालकतण्डुलैः ॥ ११ ॥

मांसतुल्यदिनान्येवं पेयादिः पतिते क्रमः ।

लघुरन्नेहलवणो दीपनीययुतो हितः ॥ १२ ॥

दोषधातुपरिक्लेशशोषार्थं विधिरित्ययम् ।

स्नेहाच्चवस्तयश्चोर्ध्वं बल्यदीपनजीवनाः ॥ १३ ॥

सञ्जातसारे महति गर्भे योनिपरिज्ञवात् ।

वृद्धिमप्रामुख्यं गर्भः कोष्ठे तिष्ठति सस्फुरः ॥ १४ ॥

उपविष्टकमाहुस्तं वर्धते तेन नोदरम् ।

१ 'वाऽस्त्रो' इति पाठः, २ 'न्यादिभ्यो' इति पाठः.

३ 'हि सः' इति पाठः.

शोकोपवासरुक्षाद्यैरथवा योन्यतिस्रवात् ॥ १५ ॥
 वाते कुद्वे कृशः शुष्येद्गर्भो नागोदरं तु तम् ।
 उदरं वृद्धमप्यत्र हीयते स्फुरणं चिरात् ॥ १६ ॥
 तयोर्बृहणवातघ्नमधुरद्रव्यसंस्कृतैः ।
 घृतक्षीररसैस्तृप्तिरामगर्भांश्च स्नादयेत् ॥ १७ ॥
 तैरेव च सुमिक्षायाः क्षोभणं यानवाहनैः ।
 लीनालये निस्फुरे श्येनगोमत्स्योत्क्रोशबर्हिजाः ॥ १८ ॥
 रसा बहुघृता देया माषमूलकजा अपि ।
 बालबिल्वं तिलाग्माषान्सक्तूश्च पयसा पिबेत् ॥ १९ ॥
 समेधमांसं मधु वा कठ्यभ्यङ्गं च शीलयेत् ।
 हर्षयेत्सततं चैनामेवं गर्भः प्रवर्धते ॥ २० ॥
 पुष्टोऽन्यथा वर्षगणैः कृच्छ्राजायेत, नैव वा ।
 उदावर्तं तु गर्भिण्याः खेहेराश्रुतरां जयेत् ॥ २१ ॥
 योग्यैश्च बस्तिभिर्हन्यात्सगर्भां स हि गर्भिणीम् ।
 गर्भेऽतिदोषोपचयादपथ्यैर्देवतोऽपि वा ॥ २२ ॥
 मृतेऽन्तरुदरं शीतं स्तब्धं ध्यातं भृशम्यथम् ।
 गर्भास्पन्दो भ्रमतृष्णा कृच्छ्रादुच्छ्वसनं क्लमः ॥ २३ ॥
 भरतिः स्रस्तनेत्रत्वमाबीनामसमुद्भवः ।
 तस्याः कोष्णाम्बुसिक्तायाः पिष्ट्वा योनिं प्रलेपयेत् ॥ २४ ॥
 गुडं किण्वं सलवणं तथान्तः पूरयेन्मुहुः ।
 घृतेन कल्कीकृतया शास्मत्यतसिपिच्छया ॥ २५ ॥

१ 'तत्' इति पाठः. २ 'मुतृसायाः' इति पाठः.

मञ्जयोगैर्जरायूक्तैर्मूढगर्भो न चेत्यतेत् ।

अथापृच्छयेन्नरं वैद्यो यत्नेनाशु तमाहरेत् ॥ २६ ॥

हस्तमभ्यज्य योनिं च साज्यक्षात्मलिपिच्छया ।

हस्तेन शक्यं तेनैव

गात्रं च विषमं स्थितम् ॥ २७ ॥

आच्छनोत्पीडसम्पीडविक्षेपोत्क्षेपणादिभिः ।

आनुलोम्य समाकपेद्योनिं प्रत्यार्जवागतम् ॥ २८ ॥

हस्तपादशिरोभिर्यो योनिं भुजः प्रपद्यते ।

पादंन योनिमेकेन भुजोऽन्येन गुदं च यः ॥ २९ ॥

त्रिष्कम्भौ नाम तौ मूढौ शस्त्रदारणमर्हतः ।

मण्डलाकुलिशस्त्राभ्यां तत्र कर्म प्रशस्यते ॥ ३० ॥

वृद्धिपत्रं हि तीक्ष्णाग्रं न योनाववचारयेत् ।

पूर्वं शिरःकपालानि दारयित्वा विशोधयेत् ॥ ३१ ॥

कक्षोरस्तालुचिबुकप्रदेशेऽन्यतमे ततः ।

समालम्ब्य दृढं कर्षेःकुशलो गर्भशङ्कुना ॥ ३२ ॥

अभिन्नक्षिरसं त्वक्षिकूटयोग्ण्डयोरपि ।

बाहुं छित्त्वाऽससक्तस्य वाताध्मातोदरस्य तु ॥ ३३ ॥

विदार्य कोष्ठमन्त्राणि बहिर्वा सन्निरस्य च ।

कटीसक्तस्य तद्गृह्य तत्कपालानि दारयेत् ॥ ३४ ॥

यद्यद्वायुवशादङ्गं सज्जेद्गर्भस्य खण्डशः ।

तत्तच्छित्त्वाऽऽहरेत्सम्यग्रक्षेत्रीं च यत्नतः ॥ ३५ ॥

गर्भस्य हि गतिं चित्रां करोति विगुणोऽनिलः ।
 तत्रानल्पमतिस्तस्यादवस्थापेक्षमाचरेत् ॥ ३६ ॥
 छिन्धाद्रूर्ध्वं न जीवन्तं मातरं स हि मारयेत् ।
 सहात्मना, न चोपेक्ष्यः क्षणमप्यस्तजीवितः ॥ ३७ ॥
 योनिसंवरणम्रंशमकलुषासपीडिताम् ।
 पूत्युद्गारां हिमार्ग्रीं च मूढगर्भां परित्यजेत् ॥ ३८ ॥
 अथापतन्तीमपरां पातयेत्पूर्ववद्विषह् ।
 एवं निर्हृतशल्यां तु सिञ्चेदुष्णेन वारिणा ॥ ३९ ॥
 दद्यादभ्यक्तदेहायै योनौ खेहपिचुं ततः ।
 योनिर्मुदुर्भवेत्तेन शूलं चास्याः प्रक्षाम्यति ॥ ४० ॥
 दीप्यकातिविषारास्त्राहिरुग्बेलापञ्चकोलकात् ।
 चूर्णं खेहेन कल्कं वा क्वाथं वा(तां)पाययेत्ततः ॥ ४१ ॥
 कटुकातिविषापाठाशाकत्वग्निघ्नतेजिनीः ।
 तद्वच्च दोषस्यन्दार्थं वेदनोपशमाय च ॥ ४२ ॥
 त्रिरात्रमेवं, सप्ताहं खेहमेव ततः पिबेत् ।
 सावं पिबेदरिष्टं च तथा सुकृतमासवम् ॥ ४३ ॥
 क्षिरीषककुम्भकायपिचून् योनौ विनिक्षिपेत् ।
 उपद्रवाश्च येऽन्ये स्युस्तान् यथास्वमुपाचरेत् ॥ ४४ ॥
 पयो वातहरैः सिद्धं दशाहं भोजने हितम् ।
 रसो दशाहं च परं कषुपप्याल्पभोजना ॥ ४५ ॥

१ 'मष्कल', 'मकल', 'मकल' इति पाठाः. २ 'तेजनीः'
 इति पाठः.

स्वेदाभ्यङ्गपरा चेहान् बलातैलादिकान् भजेत् ।
ऊर्ध्वं चतुर्भ्यो मासेभ्यः सा क्रमेण सुखानि च ॥ ४६ ॥
बलामूलकषायस्य भागाः षट् पयसस्तथा ।
यवकोलकुलत्थानां दशमूलस्य चकतः ॥ ४७ ॥
निष्कायभागो भागश्च तैलस्य तु चतुर्दशः ।
द्विमेदादारुमज्जिष्ठाकाकोलीद्वयचम्बनैः ॥ ४८ ॥
सारिवाकुष्ठतगरजीवकर्पमसैन्धवैः ।
कालानुसार्यांशैलेयवचागुरुपुनर्नवैः ॥ ४९ ॥
अश्वगन्धावरीक्षीरशुक्लायष्टीवरारसैः ।
शताह्वाक्षपंपण्यैलात्वक्पत्रैः श्लक्ष्णकल्कितैः ॥ ५० ॥
पक्वं मृद्वग्निना तैलं सर्ववातविकारजित् ।
सूतिकाबालमर्मास्थिहृत्क्षीणेषु पूजितम् ॥ ५१ ॥
अवरगुल्मग्रहोन्मादमूत्राघाताच्चवृद्धिजित् ।
धन्वन्तरेरभिमतं योनिरोगक्षयापहम् ॥ ५२ ॥
बस्तिद्वारे विपश्चायाः कुक्षिः प्रस्पन्दते यदि ।
जन्मकाले ततः शीघ्रं पाटयित्वोदरेच्छिद्यम् ॥ ५३ ॥
मधुकं शाकबीजं च पयस्यां सुरदारु च ।
अश्मन्तकः कृष्णतिलास्त्रावल्ली क्षतावरी ॥ ५४ ॥
वृक्षादनी पयस्या च कर्त्ता सोत्पलसारिवा ।

१ 'सायंशै', 'सारीशै' इति पाठः. २ 'स्थिहृत' इति पाठः.

३ 'स्याश्मर.' इति पाठः. ४ 'ता चोत्पल' इति पाठः.

अनन्ता सारिवा रास्त्रा पद्मा च मधुयष्टिका ॥ ५५ ॥

बृहतीद्वयकाश्मर्यक्षीरिशुक्लत्वा घृतम् ।

पृथिव्यां बला शिग्रुः श्वद्वेष्टा मधुपर्णिका ॥ ५६ ॥

शृङ्गाटकं विसं द्राक्षा कसेरु मधुकं सिता ।

ससैतान् पयसं योगानर्धश्लोकसमापनान् ॥ ५७ ॥

क्रमात्सप्तसु मासेषु गर्भे स्रवति योजयेत् ।

कपित्थविल्वबृहतीपटोलेक्षुनिदिग्धिकात् ॥ ५८ ॥

मूलैः शृतं प्रयुञ्जीत क्षीरं मासे तथाऽष्टमे ।

नवमे सारिधानन्तापयस्यामधुयष्टिभिः ॥ ५९ ॥

योजयेद्दशमं मासि सिद्धं क्षीरं पयस्यया ।

अथवा यष्टिमधुकनागरामरदारुभिः ॥ ६० ॥

अवस्थितं लोहितमङ्गनाया

वातेन गर्भं श्रुवतेऽनभिज्ञाः ।

गर्भाकृतिस्वात्कटुकोष्णतीक्ष्णैः

स्रुते पुनः केवल एव रक्ते ॥ ६१ ॥

गर्भं जडा भूतहतं वदन्ति

मूर्तेर्न दृष्टं हरणं यतस्तैः ।

भोजोशनस्वादयवाऽव्यवस्थै-

र्भूतैरुपेक्ष्येत न गर्भमाता ॥ ६२ ॥”

१ ‘अहमधु’ इति पाठः. २ ‘रिमृक्’ इति पाठः. ३ ‘बला’
इति पाठः. ४ ‘ग्नियैः’ इति पाठः.

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातोऽङ्गविभागं शारीरं न्याख्यास्यामः ।

इति ह स्नादुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

“शिरोऽन्तराधिद्वौ बाहू सक्थ्नीति समासतः ।

षट्कमङ्गं प्रत्यङ्गं तस्याक्षिहृदयादिकम् ॥ १ ॥

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धः क्रमादुणाः ।

त्वानिलाद्भ्यश्चक्षुषा

एकगुणवृक्षान्वयः परे ॥ २ ॥

तत्र स्वात् त्वानि देहेऽस्मिन् ओत्रं शब्दो विविक्तता ।

वातात्स्पर्शत्वगुच्छ्वासा बह्वेर्द्रूपपक्षयः ॥ ३ ॥

आप्या जिह्वारसकृदा घ्राणगन्धास्थि पार्थिवम् ।

मृद्वत्र मातृजं रक्तमांसमज्जगुदादिकम् ॥ ४ ॥

पैतृकं तु स्थिरं शुक्रधमन्यस्थिकचादिकम् ।

चैतैर्न विस्तमक्षाणि नानायोनिषु जन्म च ॥ ५ ॥

सात्म्यजं त्वायुरारोग्यमनालस्यं प्रभा बलम् ।

रसजं वपुषो जन्म वृत्तिर्वृद्धिरलोलता ॥ ६ ॥

सात्त्विकं शौचमास्तिक्यं शुक्रधर्मरुचिर्मतिः ।

राजसं बहुभाषित्वं मानकुहम्भमत्सरम् ॥ ७ ॥

तामसं भयमज्ञानं निद्राऽऽलस्यं विषादिता ।

इति भूतमयो देहः

तत्र सप्त त्वचोऽसृजः ॥ ८ ॥

१. ‘लाड्यम्पुगूध्वेक’पा. २. ‘वृक्ष्याऽन्वयः’पा. ३. ‘आत्मज्ञ वि’ पा.

पच्यमानात्प्रजग्न्यन्ते क्षीरात्सन्तानिका इव ।
 धात्वाशयान्तरक्लेदो विपक्वः स्वस्वमूष्मणा ॥ ९ ॥
 श्लेष्मन्नायवपराच्छन्नः कलाख्यः काष्ठसारवत् ।
 ताः सप्त

सप्त चाधारा रक्तस्थाघः क्रमात् परे ॥ १० ॥
 कफामपित्तपक्वानां वायोर्मूत्रस्य च स्मृताः ।
 शर्भाशयोऽष्टमः स्त्रीणां पिच्छपकाशयान्तरे ॥ ११ ॥
 कोष्ठाङ्गानि स्थितान्धेषु हृदयं ह्योमं कुक्कुसम् ।
 यकृत्प्लीहोन्दुकं वृक्कौ नाभिर्हिमन्नामस्तयः ॥ १२ ॥
 दश जीवितधामानि शिरोरसनबन्धनम् ।
 कण्ठोऽक्षं हृदयं नाभिर्बलिः शुक्रौजसी गुदम् ॥ १३ ॥
 जालानि कण्ठराश्चाङ्गे पृथक् षोडश निर्दिशेत् ।
 षट् कूर्चाः सप्त सैबिन्यो मेढूजिह्वाशिरोगताः ॥ १४ ॥
 शैलेण ताः परिहरेच्चतस्रो मांसरजवः ।
 चतुर्दशास्थिसङ्घाताः, सीमन्ता द्विगुणा नव ॥ १५ ॥
 अस्मां शतानि र्षष्टिञ्च त्रीणि दन्तनखैः सह ।
 धन्वन्तरिस्तु त्रीण्यह, सन्धीनां च शतद्वयम् ॥ १६ ॥
 दशोत्तरं

सहस्रे द्वे निजगादात्रिनन्दनः ।

१ 'स्थाघः क्र' इति पाठः. २ 'सैबिन्यो' 'सेबिन्यो' इति
 पाठौ. ३ 'शैलेणैताः' इति पाठः. ४ 'षष्ठीनि त्री' इति पाठः.

स्त्रोत्रां नवशती

पञ्च पुंसां पेशीशतानि तु ॥ १७ ॥

अधिका विंशतिः स्त्रीणां योनिस्तनसर्माश्रिताः ।

दश भ्रूलसिरा हृत्स्थान्ताः सर्व सर्वतो वपुः ॥ १८ ॥

रसात्मकं वहन्योजस्तश्चिद्दं हि चेष्टितम् ।

स्थूलमूलाः सुसूक्ष्माग्राः पत्ररेखाप्रतानवत् ॥ १९ ॥

भिद्यन्ते तास्ततः सप्तशतान्यासां भवन्ति तु ।

तत्रैकैकं च शाखायां शतं, तस्मिन् वेधयेत् ॥ २० ॥

मिरां जालम्भरां नाम तिलज्जाम्यन्तराश्रिताः ।

षोडशद्विगुणाः श्रोण्यां, तासां द्वे द्वे तु बङ्गणे ॥ २१ ॥

द्वे द्वे कटिकतरुणे शस्त्रेणाष्टौ स्पृशेत् ताः ।

पार्श्वयोः षोडशैकैकामूर्ध्वगां वर्जयेत्तयोः ॥ २२ ॥

द्वादशद्विगुणाः पृष्ठे पृष्ठवंशस्य पार्श्वयोः ।

द्वे द्वे तत्रोर्ध्वगामिन्यौ न शस्त्रेण परास्पृशेत् ॥ २३ ॥

पृष्ठवज्जठरे तासां मेहनस्योपरि स्थिते ।

रोमराजीमुभयतो द्वे द्वे शस्त्रेण न स्पृशेत् ॥ २४ ॥

चत्वारिंशदुरस्यासां चतुर्दश न वेधयेत् ।

स्तनरोहिततन्मूलहृदये तु पृथग्द्वयम् ॥ २५ ॥

अपस्तम्भाख्ययोरेकां तथाऽपाक्तापयोरपि ।

श्रीवायां पृष्ठवत्तासां नीले मध्ये कृत्वाटिके ॥ २६ ॥

१ 'स्त्रायोर्नव' इति पाठः. २ 'कैकत्र ज्ञा' इति पाठः.

३ 'येत्तिराम्' इति पाठः. ४ 'पार्श्वगे' इति पाठः.

विधुरे मातृकाश्राष्टौ षोडशेति परित्यजेत् ।
 हन्वोः षोडश, तासां द्वे सन्धिवन्धनकर्मणी ॥ २७ ॥
 जिह्वायां हनुवत्तासामधो द्वे रसबोधने ।
 द्वे च वाचःप्रवर्तिन्यौ

नासायां चतुरुत्तरा ॥ २८ ॥

विंशतिर्गन्धवेदिन्यौ तासामेकां च तालुगाम् ।
 षट्पञ्चाशन्नयनयोर्निमेषोन्मेषकर्माणी ॥ २९ ॥
 द्वे द्वे, अपाङ्गयोर्द्वे च तासां पटिति वर्जयेत् ।
 नासानेत्राश्रिताः पटिललाटे, स्थपनीभिताम् ॥ ३० ॥
 तन्मैकां, द्वे तथाऽऽवर्तौ, चतस्रश्च कचान्तगाः ।
 सप्तैवं वर्जयेत्तासाम्

कर्णयोः षोडशाश्च तु ॥ ३१ ॥

द्वे शब्दबोधने शङ्खौ सिरास्ता एव चाश्रिताः ।
 द्वे नाङ्गसन्धिगे तासाम्

मूर्ध्नि द्वादश तत्र तु ॥ ३२ ॥

एकैकां पृथगुत्क्षेपसीमन्ताधिपतिस्थिताम् ।
 इत्यवेध्यविभागार्थं प्रत्यङ्गं वर्णिताः सिराः ॥ ३३ ॥
 अवेध्यान्तत्र कास्त्वयेन देहेऽष्टानवतिस्तथा ।
 सङ्कीर्णा ग्रथिताः क्षुद्रा वक्राः सन्धिवु चाश्रिताः ॥ ३४ ॥
 तासां शतानां सप्तानां पादोऽर्धं बहते पृथक् ।
 वातपित्तकफैर्मुहं शुद्धं चैवं स्थिता मलाः ॥ ३५ ॥

शरीरमनुगृह्णन्ति पीडयन्त्यन्यथा पुनः ।

तत्र दयावारुणाः सूक्ष्माः पूर्णरिक्ताः क्षुणात्सिराः ॥ ३६ ॥

प्रस्पन्दिन्यश्च वाताक्षं वहन्ते

पित्तशोणितम् ।

स्पर्शोष्णाः शीघ्रवाहिन्यो नीलपीताः

कफं पुनः ॥ ३७ ॥

गौर्यः स्निग्धाः स्थिराः शीताः

संसृष्टं लिङ्गसङ्करे ।

गूढाः समस्थिताः स्निग्धा रोहिण्यः शुद्धशोणितम् ॥ ३८ ॥

धमन्यो नाभिसम्बद्धा विंशतिश्चतुस्तरा ।

ताभिः परिवृता नाभिश्चक्रनाभिरिवारकैः ॥ ३९ ॥

ताभिश्चोर्ध्वमधस्तिर्यग्देहोऽयमनुगृह्यते ।

स्रोतांसि नासिके कर्णौ नेत्रे पादबाह्यमेहनम् ॥ ४० ॥

स्तनौ रक्तपथश्चेति नारीणामधिकं त्रयम् ।

जीवितायतनान्यन्तः स्रोतांस्याहुस्त्रयोदश ॥ ४१ ॥

प्राणधातुमलाग्भोजवाहीनि

अहितसेवनात् ।

तानि दुष्टानि रोगाय, विशुद्धानि सुखाय च ॥ ४२ ॥

स्वधातुसमवर्णानि वृत्तस्थूलान्यणूनि च ।

स्रोतांसि दीर्घाण्याकृत्या प्रतानसदृशानि च ॥ ४३ ॥

आहारश्च विहारश्च यः स्यादोषगुणैः समः ।

धातुभिर्विगुणो यश्च स्रोतसां स प्रदूषकः ॥ ४४ ॥
 अतिप्रवृत्तिः सङ्गो वा सिराणां ग्रन्थयोऽपि वा ।
 विमार्गतो वा गमनं स्रोतसां दुष्टिलक्षणम् ॥ ४५ ॥
 विसानामिव सूक्ष्माणि दूरं प्रविसृतानि च ।
 द्वाराणि स्रोतसां देहे रसो यैरुपचीयते ॥ ४६ ॥
 व्यधे तु स्रोतसां मोहकम्पाध्मानवमिज्वराः ।
 प्रलापशूलविण्मूत्ररोधा मरणमेव वा ॥ ४७ ॥
 स्रोतोविद्धमतो वैद्यः प्रत्याख्याय प्रसाधयेत् ।
 उद्धृत्य शक्यं यत्नेन सद्यःक्षतविधानतः ॥ ४८ ॥
 भक्षस्य पक्त्र पित्तं तु पाचकाख्यं पुरेरितम् ।
 दोषधातुमलादीनामूष्मेत्याग्नेयज्ञासनम् ॥ ४९ ॥
 “वामपार्श्वार्थितं नाभेः किञ्चित्सूर्यस्य मण्डलम् ।
 तन्मध्ये मण्डलं सौम्यं तन्मध्येऽभिर्व्यवस्थितः ॥
 जरायुमात्रप्रच्छन्नः काचकोशस्थवीपवत् ।”
 तदधिष्ठानमक्षस्य ग्रहणाद्ग्रहणी मता ।
 सैव धन्वन्तरिमते कला पित्तधराङ्गया ॥ ५० ॥
 आयुरारोग्यवीर्यौजोभूतधात्वग्निपुष्टये ।
 स्थिता पक्वाशयद्वारि मुक्तमार्गार्गलेव सा ॥ ५१ ॥
 मुक्तमामाशये रुध्वा सा विपाण्य नयत्यधः ।
 बलवत्यबला त्वक्नमाममेव विमुञ्चति ॥ ५२ ॥
 ग्रहण्या बलमग्निर्हि स चापि ग्रहणीबलः ।

दूषितेऽप्रावतो दुष्टा ग्रहणी रोगकारिणी ॥ ५३ ॥
 यदन्नं देहधात्वोजोबलवर्णादिपोषणम् ।
 तत्राग्निर्हेतुराहाराच्च क्षपकाद्रसादयः ॥ ५४ ॥
 अन्नं कालेऽभ्यवहृतं कोष्ठं प्राणानिलाहतम् ।
 द्रवैर्विभिन्नसङ्घातं नीतं क्षेदेन मार्दवम् ॥ ५५ ॥
 सन्धुक्षितः समानेन पचत्यामाशयस्थितम् ।
 औदर्योऽग्निर्यथा बाह्यः स्थालीस्थं तोयतण्डुलम् ॥ ५६ ॥
 आदौ षड्समप्यन्नं मधुरीभूतमीरयेत् ।
 केनीभूतं कफं, पातं विदाहादम्लतां ततः ॥ ५७ ॥
 पित्तमाशयात्कुर्याच्चयवमानं, च्युतं पुनः ।
 अग्निना शोषितं पक्वं पिण्डितं कटु मारुतम् ॥ ५८ ॥
 भौमाप्याग्नेयवायव्याः पञ्चोष्माणः सनाभसाः ।
 पञ्चाहारगुणान्स्वान् स्वान् पार्थिवादीन् पचन्त्यनु ॥ ५९ ॥
 यथास्वं ते च पुष्पन्ति पक्वा भूतगुणान् पृथक् ।
 पार्थिवाः पार्थिवानेव क्षेपाः क्षेपांश्च देहगान् ॥ ६० ॥
 किं सारंश्च तत्पक्वमन्नं सम्भवति द्विधा ।
 तत्राच्छं किट्टमन्नस्य मूत्रं विद्यादनं शकृत् ॥ ६१ ॥
 सारस्तु सप्तभिर्भूयो यथास्वं पच्यतेऽग्निभिः ।
 रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेर्वस्ततोऽस्थि च ॥ ६२ ॥
 अस्थौ मज्जा ततः शुक्रं शुक्राद्रर्मः प्रजायते ।

१ 'कोष्ठे' इति पा. २ 'फेनभूतं' इति पा. ३ 'पुष्पन्ति' पा.

४ 'रस्तवा पक्' पा. ५ 'मेदोऽस्ति मेदसः' पा. ६ 'प्रसादजः' पा.

कफः पित्तं मूलाः स्त्रेषु प्रस्वेदो नक्षरोम च ॥ ६३ ॥

खेहोऽक्षित्वनिर्वाणो जौ धातूनां क्रमशो मलाः ।

प्रसादकिष्टौ धातूनां पाकादेवं द्विधच्छेतः ॥ ६४ ॥

परस्परौपसंस्तम्भाद्धातुखेहपरम्परा ।

केचिदाहुरहोरात्रात्पट्टहादपरे, परे ॥ ६५ ॥

मासेन याति शुक्रत्वमकं पाककर्मादिभिः ।

सन्तता भोज्यधातूनां परिवृत्तिस्तु चक्रवत् ॥ ६६ ॥

वृष्यादीनि प्रभावेण सद्यः शुक्रादि कुर्वते ।

प्रायः करोत्यहोरात्रात्कर्मान्यदपि मेघजम् ॥ ६७ ॥

व्यानेन रसधातुर्हि विक्षेपोचितकर्मणा ।

युगपत्सर्वतोऽज्जलं देहे विक्षिप्यते सदा ॥ ६८ ॥

क्षिप्यमाणः खवैगुण्याग्रसः सजति यत्र सः ।

तस्मिन्निवारं कुरुते खे वर्षमिव तोषदः ॥ ६९ ॥

दोषाणामपि चैवं स्यादेकदेशप्रकोपणम् ।

अन्नभौतिकधात्वग्निकर्मेति परिभाषितम् ॥ ७० ॥

अन्नस्य पक्ता सर्वेषां पक्वणामधिको मतः ।

तन्मूलास्ते हि तद्बुद्धिक्षयबुद्धिक्षयात्मकाः ॥ ७१ ॥

तस्मात्तं विधिवशुक्तैरन्नपानेन्धनैर्हितैः ।

पालयेत्प्रयतस्तस्य स्थितौ ह्यायुर्बलस्थितिः ॥ ७२ ॥

१ 'मलः' इत्यरुणः. २ 'म्भा धातु' इति पाठः. ३ 'मासा-
त्प्रयाति' इति पाठः. ४ 'मादिति' इति पाठः. ५ 'सन्तत्या'
इति पाठः. ६ 'प्रभावात्तु' पाठः. ७ 'शुक्रं प्रकु' पाठः.

समः समात्ने स्थानस्थे विषमोऽग्निर्विमार्गगे ।
 पित्ताभिमृच्छिते तीक्ष्णो मन्दोऽस्मिन्कफपीडिते ॥ ७३ ॥
 समोऽग्निर्विषमस्तीक्ष्णो मन्दश्चैवं चतुर्विधः ।
 यः पचेत्सम्यगेवाहं भुक्तं सम्यक् समस्त्वसौ ॥ ७४ ॥
 विषमोऽसम्यगप्याशु सम्यग्वाऽपि विरात्पचेत् ।
 तीक्ष्णो वह्निः पचेच्छीघ्रमसम्यगपि भोजनम् ॥ ७५ ॥
 मन्दस्तु सम्यगप्यन्नमुपैयुक्तं विरात्पचेत् ।
 कृत्वाऽऽस्यशोषाटोपान्नकृजनाभ्मानगौरवम् ॥ ७६ ॥
 “शान्तेऽमौ भ्रियते, युक्तं चिरं जीवत्यनामयः ।
 रोगी स्याद्विकृते, मूलमग्निस्तस्माच्चिरुच्यते ॥”
 सहजं कालजं युक्तिकृतं देहबलं त्रिधा ।
 तत्र सत्त्वशरीरोत्थं प्राकृतं सहजं बलम् ॥ ७७ ॥
 वयस्कृतसृत्तूथं च कालजं, युक्तिकृतं पुनः ।
 विहासहारजनितं तथोर्जस्करयोगजम् ॥ ७८ ॥
 देशोऽल्पवारिद्रुनगो जाग्रलः स्वप्नरोगदः ।
 भानूपो विपरीतोऽस्मात्समः साधारणः स्मृतः ॥ ७९ ॥
 मज्जमेदोवसामूत्रपित्तश्लेष्मशकृन्त्यसृक् ।
 रसो जलं च देहेऽस्मिन्नेकैकाग्रालिवर्धितम् ॥ ८० ॥
 पृथक् स्वप्नसृतं प्रोक्तमोजोमस्तिष्करेतसाम् ।
 द्वावज्जली तु सन्त्यस्य चत्वारो रजसः स्त्रियाः ॥ ८१ ॥

१ ‘समस्तु सः’ अरुणः. २ ‘म्यगेवाशु सम्यगेव चि’ इति
 पाठः. ३ ‘पमुक्तं’ इति पाठः.

समधातोरिदं मानं विद्यादृष्टिक्षयावतः ॥ ८२ ॥

शुक्रासृग्गर्भिणीभोज्यचेष्टागर्भाण्यर्तुषु ।

यः स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधोदिता ॥ ८३ ॥

विभुत्वादाशुकारित्वादलित्वादन्यकोपनात् ।

स्वातन्त्र्याद्दुरोगत्वादोषाणां प्रबलोऽनिलः ॥ ८४ ॥

प्रायोऽत एव पवनाध्युषिता मनुष्या

दोषात्मकाः स्फुटितधूसरकेशगात्राः ।

शीतद्विषमलघुतिष्ठतिबुद्धिचेष्टा-

सौहार्ददृष्टिगतयोऽतिबहुप्रलापाः ॥ ८५ ॥

अल्पविसेकजीवितनिद्राः

सप्तसक्तचलजर्जरवाचः ।

नास्तिका बहुभुजः सविलासा

गीतहाससृगयाकलिलोलाः ॥ ८६ ॥

मधुराम्लपटुणासात्म्यकाङ्क्षाः

कृशदीर्घाकृतयः सशब्दयाताः ।

न इडा न जितेन्द्रिया न चार्वा

न च कान्तादयिता बहुप्रजा वा ॥ ८७ ॥

नेत्राणि चैषां शरधूसराणि

वृत्तान्यचारुणि मृतोपमानि ।

१ 'ल्पविस्त' इति पाठः. २ 'सप्तकृजी' इति पाठः

३ 'याना' इति पा. ४ 'वैषां' इति पाठः.

उन्मीलितानीव भवन्ति सुप्ते

शैलद्रुमांस्ते गगनं च यान्ति ॥ ८८ ॥

धन्या मत्सराध्माताः स्तेनाः ^१प्रोद्धद्वपिण्डिकाः ।

शृगालोद्भृगृध्रास्तुकाकानूकाश्च वातिकाः ॥ ८९ ॥

पित्तं वह्निर्वह्निजं वा यदस्मा-

त्पित्तोद्विक्तस्त्रीक्ष्णतृष्णाबुभुक्षः ।

गौरोष्णाङ्गस्ताम्रहस्ताङ्गिवक्रः

शूरो मानी पिङ्गकेशोऽल्परोमा ॥ ९० ॥

दयितमाल्यविलेपनमण्डनः

सुचरितः शुचिराश्रितवत्सलः ।

विभवसाहसबुद्धिबलान्वितो

भवति भीषु गतिर्द्विषतामपि ॥ ९१ ॥

मेधावी प्रशिथिलसन्धिबन्धमांसो

नारीणामनभिमतोऽल्पशुक्रकामः ।

भावासः पलिततरङ्गनीलिकानां

भुङ्क्तेऽञ्जं मधुरकषायतिकशीतम् ॥ ९२ ॥

धर्मद्वेषी स्वेदनः पूतिगन्धि-

भूर्युषारक्रोधपानाघनेर्ष्यः ।

सुप्तः पश्येत्कर्णिकारान्पलाशान्

दिग्दाहोल्काविधुदर्कानलान् ॥ ९३ ॥

तनूनि पिङ्गानि चलानि चैषां
तन्वल्पपद्माणि हिमप्रियाणि ।

क्रोधेन मधेन रवेश्च भासा
रागं व्रजन्त्याशु विलोचनानि ॥ ९४ ॥

मध्यायुषो मध्यबलाः पण्डिताः क्लेशभीरवः ।
व्याघ्रर्क्षकपिमार्जारैर्यक्षानूकाश्च पैत्तिकाः ॥ ९५ ॥

श्लेष्मा सोमः श्लेष्मलस्तेन सौम्यो
गूढस्निग्धस्त्रिष्टसन्ध्यस्थिमांसः ।

क्षुत्तुदुःसक्लेशचर्मैरगस्तो
बुद्ध्या युक्तः सात्विकः सत्यमन्धः ॥ ९६ ॥

प्रियङ्गुदूर्वाशरकाण्डशस्त्र-
गोरोचनापद्मसुवर्णवर्णः ।

प्रलम्बबाहुः पृथुपीनवक्षा
महाललाटो घननीलकेशः ॥ ९७ ॥ ३ ५

मृदङ्गः समसुविभक्तचारुदेहो
बह्वोजोरतिरसशुक्रपुत्रमृत्युः ।

धर्मात्मा वदति न निष्ठुरं च जातु
प्रच्छन्नं वहति दृढं चिरं च वैरम् ॥ ९८ ॥

समदद्विरदेन्द्रतुल्यर्यातो
जलदाम्भोधिमृदङ्गैर्सिंहबोधः ।

१ 'वैषा' इति पाठः. २ 'रक्षकानु' इति पाठः. ३ 'रुवर्ष्मा'
इति पाठः. ४ 'यानो' इति पाठः. ५ 'जशङ्गयो' इति पाठः.

स्मृतिमानभियोक्ताः गवान् विनीतो
 न च बालेभ्यश्च्यवतिरोदनो न लोलः ॥ ९९ ॥
 तिकं कषायं राक्षसं कटुकोष्णरूक्ष-
 मल्पं शरत्सं भुक्ते बलवांस्तथाऽपि ।
 रक्तान्तःस्थं पुच्छिग्धविनालदीर्घ-
 सुखं च्यक्नुस्त्वसितपद्मलाक्षः ॥ १०० ॥
 भक्ष्यं शय्याहारकोषपानाशनेहः
 प्राज्यायुर्विचो दीर्घदर्शी वदान्वः ।
 प्रादो गम्भीरः स्थूललक्षः क्षमावा-
 नावो निद्रालुर्दीर्घसूत्रः कृतज्ञः ॥ १०१ ॥
 कर्तुर्विपश्चित्सुमगः सुलज्जो
 भक्तो गुरुणां स्थिरसौहृदश्च ।
 स्वप्ने सपद्मान्सविहङ्गमाकां-
 स्तोयाशयान् पश्यति तोयदांश्च ॥ १०२ ॥
 प्रह्लादो नृद्वरुणतादर्यहंसगजाधिपैः ।
 श्लेष्मजो हृतचस्तुल्बालया सिंहाश्वगोवृषैः ॥ १०३ ॥
 प्रकृतीहैव सर्वोत्था बृन्दसर्वगुणोदये ।
 शौचातिशयक्यादिभिश्चैवं गुणगुणमयीर्वदेत् ॥ १०४ ॥
 वयस्संशयोऽप्येवमिदं तत्र धात्विन्द्रियौजसात् ।
 वृद्धिरात्मनस्तर्मेभ्यं तत्रावृद्धिः परं क्षयः ॥ १०५ ॥

२ 'विष्यः' इति पा. २ 'युयुक्तो दी' इति पा. ३ 'लक्ष्यः'

पा. ४ 'क्षी' पाठः. ५ 'सलज्जो' पा. ६ 'मौजसात्' --

खं खं हस्तत्रयं सार्धं वपुः पात्रं ३
 न च यद्युक्तमुद्रिकैरष्टाभिर्निर्मितैर्नि ॥
 भरोमशासितस्थूलदीर्घत्वैः सविपर्ययैः ॥
 सुखिग्धा भृदवः सूक्ष्मा नैकमूलाः स्थिरा १ २४ ॥
 कलाटमुन्नतं छिष्टशङ्कुमधेन्दुसन्निभम् ।
 कर्णौ मीचोन्नतौ पश्चान्महान्तौ छिष्टमांसली २५ ॥
 नेत्रे व्यक्तासितसिते सुबद्धघनपद्मणी ।
 उन्नताग्रा महोच्छ्वासा पीनजुर्नासिका समा ॥ १
 ओष्ठौ रक्तावनुवृत्तौ, महत्यौ नोद्वेगे हनू ।
 महदास्यं, घना दन्ताः क्षिग्धाः श्लक्ष्णाः सिताः सम २६ ॥
 जिह्वा रक्ताऽऽयता तन्वी, मासलं विबुधं महत् ।
 ग्रीवा हस्ता घना वृत्ता, स्कन्धावुन्नतपीवरौ ॥ १ २७ ॥
 उदरं दक्षिणावर्तगूढनाभि ससुन्नतम् ।
 तनुरक्तोन्नतनखं क्षिग्धमाताग्रमांसलम् ॥ १२८ ॥
 दीर्घाच्छिद्राङ्गुलि महत्पाणिपादं प्रतिष्ठितम् ।
 गूढवंशं बृहत्पृष्ठं, निगूढाः सन्धयो दृढाः ॥ १२९ ॥
 धीरः स्वरोऽनुनादी च, वर्णः क्षिग्धः स्थिरग्रमः ॥
 स्वभावजं स्थिरं सत्त्वमधिकारि विपत्स्वपि ॥ १३० ॥
 उत्तरोत्तरसुक्षेत्रं वपुर्गर्भादिनीरुजम् ।
 आयामज्ञानविज्ञानैर्वर्धमानं शनैः शुभम् ॥ १३१ ॥
 इति सर्वगुणोपेते शरीरे शरदां शतम् ।

१ 'महत्पृष्ठं' इति पाठः. २ 'त्रं गर्मात्प्रवृत्ति नी' इति पाठः.

११६ ॥ अथैवायुः सर्वे भावाः प्रतिष्ठिताः ॥ ११६ ॥

तैः पश्यान्त्ययाप्यष्टौ यथोत्तरम् ।

नित्तं ॥ ११७ ॥ शाराण्युक्तानि देहिनाम् ॥ ११७ ॥

मल्पं अस्परं गौरवसंयुतः ।

रक्तान्तर्वासान्सहिष्णुः सन्मतिः स्थिरः ॥ ११८ ॥

सुखं च सुखं दुःखं च सेवते ।

अल्पवानस्तु राजसो नैव तामसः ॥ ११९ ॥

वासत्यग्रहचर्यकृतज्ञताः ।

नि मैत्री च पुण्यायुर्वृद्धिकृद्गणः ॥ १२० ॥”

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातो मर्मविभागं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥

इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

“सप्तोत्तरं मर्मशतम्

तेषामेकादशादिशेत् ।

पृथक्सप्तश्लोका बाह्योस्त्रीणि कोष्ठे नवोरसि ॥ १ ॥

पृष्ठे चतुर्दशोर्ध्वं तु अत्रोर्ध्वं सप्त च ।

मध्ये पादतलस्यादुरभितो मध्यमाङ्गुलिम् ॥ २ ॥

तलहृन्नाम रुजया तत्र विदस्य पञ्चता ।

अङ्गुष्ठाङ्गुलिमध्यस्थं क्षिप्रमाक्षेपमारणम् ॥ ३ ॥

तस्योर्ध्वं अङ्गुले कूर्चः पादभ्रमणकम्पकृत् ।

गुल्फसन्धेरधः कूर्धक्षिरःशोफरुजाकरम् ॥ ४ ॥
 जङ्घाचरणयोः सन्धौ गुल्फो रुक्स्तम्भमान्यकृतः ।
 जङ्घान्तरे त्विन्द्रबस्तिर्मारयत्यसृजः क्षयात् ॥ ५ ॥
 जङ्घोर्वोः सङ्गमे जानु सञ्जता तत्र जीवतः ।
 जानुनरुयकुलादूर्ध्वमाण्यूरुस्तम्भशोफकृतः ॥ ६ ॥
 डर्भ्यूरुमध्ये तद्वेधात्सक्थिशोषोऽस्त्रसङ्गयात् ।
 ऊरुमूले लोहिताक्षं हन्ति पक्षमसृजक्षयात् ॥ ७ ॥
 मुष्कबङ्गणयोर्मध्ये विटपं पण्डताकरम् ।
 इति सक्थोस्तथा बाह्वोर्मणिबन्धोऽत्र गुल्फवत् ॥ ८ ॥
 कूर्परं जानुवत्कौण्यं तयोर्विटपवत्पुनः ।
 कक्षाक्षमध्ये कक्षाधृक् कुणित्वं तत्र जायते ॥ ९ ॥
 स्थूलाग्रबद्धः सद्योज्ञो बिज्ञातवमनो गुदः ।
 मूत्राशयो धनुर्वक्रो बस्तिररुपात्त्रमांसगः ॥ १० ॥
 एकाधोवदनो मध्ये कट्याः सद्यो निहन्त्यसून् ।
 ऋतेऽश्मरीव्रणाद्विद्वस्तप्राप्युभयतश्च सः ॥ ११ ॥
 मूत्रस्राव्येकतो भिन्ने व्रजो रोहेच्च यत्नतः ।
 देहामपक्वस्थानानां मध्ये सर्वसिराग्रयः ॥ १२ ॥
 नाभिः, सोऽपि हि सद्योज्ञो

द्वारमामाशयस्य च ।

सत्त्वादिधाम हृदयं स्तनोरःकोष्ठमध्यगम् ॥ १३ ॥

१ 'म्भज्ञाण्यकृत', 'म्भजाव्यकृत' 'म्भस्त्राज्यकृत' पाठाः
 २ 'तारुयं' पा. ३ 'विटपं' इति चन्द्रः. ४ 'यः' चन्द्रः.

स्तनरोहितमूलाख्ये अङ्गुले स्तनयोर्वदेत् ।
 ऊर्ध्वाधोऽक्षकफापूर्णकोष्ठो नश्येत्तयोः क्रमात् ॥ १४ ॥
 अपस्तम्भावुरःपार्श्वे नाख्यावनिलवाहिनी ।
 रक्तेन पूर्णकोष्ठोऽत्र आसात्कासाच्च नश्यति ॥ १५ ॥
 पृष्ठवंशोरसोर्मध्ये तयोरेव च पार्श्वयोः ।
 अधोऽसकूटयोर्विद्यादपालापाख्यमर्मणी ॥ १६ ॥
 तयोः कोष्ठेऽसृजा पूर्णे नश्येद्यातेन पूयताम् ।
 पार्श्वयोः पृष्ठवंशस्य ओणीकर्णौ प्रति स्थिते ॥ १७ ॥
 वंशाभिते स्फिजोरूर्ध्वं कटीकतरुणे स्मृते ।
 तत्र रक्तक्षयात्पाण्डुर्होनरूपो विनश्यति ॥ १८ ॥
 पृष्ठवंशे शुभयतो यौ सन्धी कटिपार्श्वयोः ।
 जघनस्य बहिर्भागे मर्मणी तौ कुकुन्दरो ॥ १९ ॥
 चेष्टाहानिरधःकाये स्पर्शाज्ञानं च तत्राघात् ।
 पार्श्वान्तरनिबद्धौ यावुपरि ओणिकर्णयोः ॥ २० ॥
 आर्शयच्छादनौ तौ तु नितम्बौ तरुणास्थिरौ ।
 अधःशरीरे शोफोऽत्र दौर्बल्यं मरणं ततः ॥ २१ ॥
 पार्श्वान्तरनिबद्धौ च मध्ये जघनपार्श्वयोः ।
 तिर्यगूर्ध्वं च निर्दिष्टौ पार्श्वसन्धी तयोर्भ्रयात् ॥ २२ ॥
 रक्तपूरितकोष्ठस्य शरीरान्तरसम्भवः ।
 स्तनमूलार्जवे भागे पृष्ठवंशाग्रये सिरे ॥ २३ ॥

१ 'रक्तस्य पू' इति पाठः. २ 'प्रतिष्ठितौ', 'कर्णप्रतिष्ठिते'
 इति वचिन् । ३ 'वंशस्युभ' इति पाठः. ४ 'शयाच्छा' पाठः.

बृहत्सौ, तत्र विदुस्य मरणं रक्तसङ्कयात् ।
 बाहुमूलाभिसम्बद्धे पृष्ठवंशस्य पार्श्वयोः ॥ २४ ॥
 अंसयोः फलके बाहुस्वापशोषौ तयोर्व्यधात् ।
 ग्रीवामुभयतः स्नाही ग्रीवाबाहुशिरोन्तरे ॥ २५ ॥
 स्कन्धांसपीठसम्बन्धावंसौ बाहुक्रियाहरौ ।
 कण्ठनाडीमुभयतः सिरा हनुसमाभिताः ॥ २६ ॥
 चतस्रस्तासु नीले द्वे मन्ये द्वे मर्मणी स्मृते ।
 स्वरप्रणोदवैकुण्ठं रसाज्ञानं च तद्वधे ॥ २७ ॥
 कण्ठनाडीमुभयतो जिह्वानासागताः सिराः ।
 पृथक् चतस्रस्ताः सद्यो मन्त्रसून्मातृकाङ्गयाः ॥ २८ ॥
 कूकाटिके शिरोग्रीवासन्धौ, तत्र चलं शिरः ।
 अधस्तात्कर्णयोर्निम्ने विधुरे भुतिहारिणी ॥ २९ ॥
 फणामुभयतो घ्राणमार्गं श्रोत्रपथानुगौ ।
 अन्तर्गलस्थितौ वेधाद्रन्ध्रविज्ञानहारिणौ ॥ ३० ॥
 नेत्रयोर्बाह्यतोऽपाङ्गा भ्रुवोः पुष्कान्तयोरधः ।
 तथोपरि भ्रुवोर्निम्नावावर्तवान्ध्यमेषु तु ॥ ३१ ॥
 अनुकर्णं ललाटान्ते शङ्खौ सद्योविनाशनौ ।
 केशान्ते शङ्खयोरूर्ध्वमुखौषौ, स्थपनी पुनः ॥ ३२ ॥

१ 'शोफौ' इति चन्द्रः. २ 'व्यधे' इति चन्द्रः. ३ ('ठव-
 न्धार्यावंसौ' इति चन्द्रः;) 'ठवद्धार्यावंसौ', 'ठसम्बद्धावंसौ' इति च
 पाठाः. ४ 'शाशो वै' इति पाठः. ५ 'कृत्यरसाज्ञानानि त' इति
 चन्द्रः. ६ 'सन्धी' इति पाठः.

अक्षुवोर्मध्ये, त्रयेऽप्यत्र शल्ये जीवेदनुद्धते ।
 स्थयं वा पतिते पाकात्सद्यो नश्यति दूद्धते ॥ ३३ ॥
 जिह्वाक्षिणासिकाश्रोत्रस्तचतुष्टयसङ्गमे ।
 तालुन्यास्यानि चत्वारि क्षोतसां, तेषु मर्मसु ॥ ३४ ॥
 विद्वः शृङ्गाटकास्थेषु सद्यस्त्यजति जीवितम् ।
 कपाले सन्धयः पञ्च सीमन्तास्त्रिर्ध्वगूर्ध्वगाः ॥ ३५ ॥
 अमोन्मादमनोनाशैस्तेषु बिद्धेषु नश्यति ।
 भ्राम्तरो मस्तकस्योर्ध्वं सिरासन्धिसमागमः ॥ ३६ ॥
 रोमावर्तोऽधिपो नाम मर्म सद्यो हरत्यसून् ।
 विषमं स्पन्दनं यत्र पीडिते इह च मर्म तत् ॥ ३७ ॥
 मांसास्थिस्त्रायुधमनीसिरासन्धिसमागमः ।
 स्यान्मर्मेति च तेनात्र सुतरां जीवितं स्थितम् ॥ ३८ ॥
 बाहुल्येन तु निर्देशः चोद्वेगं मर्मकल्पना ।
 प्राणायतनसामान्यादैक्यं वा मर्मणां मतम् ॥ ३९ ॥
 मांसजानि दशेन्द्रास्त्यतलहस्तनरोहिताः ।
 शङ्खौ कटीकतरुणे नितम्बावंसयोः फले ॥ ४० ॥
 अस्थन्यष्टौ

स्नायवमर्माणि त्रयोविंशतिराणयः ।

कूर्ध्वकूर्ध्वशिरोऽपाङ्गक्षिप्रोत्क्षेपांसबस्तवः ॥ ४१ ॥
 गुदापस्तम्भविधुरशृङ्गाटानि नवादिशेत् ।

१ 'अस्तरे म' इति पाठः. २ 'स्नायुम' इति पाठः. ३ 'गु-
 दोऽय' इति चन्द्रः ।

मर्माणि धमनीस्थानि

सप्तत्रिंशत्सिराभ्याः ॥ ४२ ॥

बृहत्सौ मातृका नीले मन्थे कक्षाधरौ फणौ ।

विटपे हृदयं नाभिः पार्श्वसन्धी स्तनाधरे ॥ ४३ ॥

अपालापौ स्वपन्थुर्यमृतस्रो लोहितानि च ।

सन्धीं विंशतिरावर्तौ मणिवन्धौ कुकुन्दरौ ॥ ४४ ॥

सीमन्ताः कूर्परौ गुल्फौ कृकाव्यौ जानुनी पतिः ।

मांसमर्म गुदोऽन्धेषां, क्वात्रि कक्षाधरौ तथा ॥ ४५ ॥

विटपौ विधुराख्ये च, शृङ्गाटानि सिरासु तु ।

अपस्तम्भावपाङ्गौ च, धमनीस्थं न तैः स्मृतम् ॥ ४६ ॥

विद्वेऽजस्रमसृस्त्रावो मांसधावनवत्तनुः ।

पाण्डुरत्वमिन्द्रियाशनं मरणं चैशु मांसजे ॥ ४७ ॥

मज्जनितोऽङ्गो विच्छिन्नः

जावो रुक् चास्थिमर्मणि ।

आयामाक्षेपकस्तम्भाः क्वात्रजेऽभ्यधिकं रुजा ॥ ४८ ॥

यामस्थानासनाशक्तिर्वैकल्पमयवाऽन्तकः ।

रक्तं सशब्दफेनोष्णं धमनीस्थे विचेतसः ॥ ४९ ॥

सिरामर्मव्यथे सान्द्रमजस्रं बद्धसूक्ष्मवेत् ।

तत्क्षवात्पृष्ठमश्वासमोहहिध्यामिरन्तकः ॥ ५० ॥

१ 'स्तनान्तरे' इति पाठः.

२ 'क्वात्री' इति कचिद्.

३ 'वाऽऽशु' इति पाठः. ४ 'लायुगेऽ' इति पाठः. ५ 'धिका

रजः' 'कं रजः' इति पाठौ.

वस्तु शूकैरिचाकीर्णं रुढे च कुण्डलभृता ।
 बलचेष्टाक्षयः शोषः पर्वशोफश्च सन्धिजे ॥ ५१ ॥
 नाभिश्चाध्याधिपापानहच्छृङ्गाटकवस्तयः ।
 भट्टौ च मातृकाः सद्यो निम्नन्योर्ध्वविंशतिः ॥ ५२ ॥
 सप्ताहः परमस्तोषां कालः कालस्य कर्षणे ।
 त्रयस्त्रिंशदपस्तम्भतलहृत्पाश्वसन्धयः ॥ ५३ ॥
 कटीतरुणसीमन्तस्तनमूलेन्द्रवस्तयः ।
 क्षिप्रापालापवृहतीनितम्बस्तनरोहिताः ॥ ५४ ॥
 कालान्तरप्राणहरा मासमासाध्वंजीविताः ।
 उत्क्षेपौ स्थपनी त्रीणि विशल्यग्नानि, तत्र हि ॥ ५५ ॥
 वायुर्मांसवसामज्जमस्तुलुङ्गानि शोषयन् ।
 शल्यापाये विनिर्गच्छन् श्वासात्कासाच्च हन्त्यसून् ॥ ५५ ॥
 फणावपाङ्गौ विधुरे नीले मन्ये कृकाटिके ।
 अंसांसफलकावर्तविटपोर्वीकुकुन्दराः ॥ ५७ ॥
 सज्जानुलोहिताक्षाणिकक्षाष्टूर्ध्वकूर्पराः ।
 वैकल्यमिति चत्वारि चत्वारिंशच्च कुर्वते ॥ ५८ ॥
 हरन्ति तान्यपि प्राणान् कदाचिदभिघाततः ।
 भट्टौ कूर्चशिरोगुल्फमणिवन्धा रुजाकराः ॥ ५९ ॥
 तेषां विटपकक्षाष्टगुर्ध्वः कूर्चशिरोऽस्ति च ।

१ 'कोनवि' इति पाठः. २ 'परमं' इति चन्द्रः. ३ 'वि-
 धुरी' इति पाठः. ४ 'तास्याणि' इति पाठः.

द्वादशाङ्गुलमानानि

अङ्गुले मणिबन्धने ॥ ६० ॥

गुल्फौ च स्तनमूले च

अङ्गुलं जानुकर्परम् ।

अपानवसिहृन्नाभिनीलाः सीमन्तमातृकाः ॥ ६१ ॥

कूर्चश्चक्राटकमन्याश्च त्रिंशदेकेन वर्जिताः ।

भारमपाणितलोन्मानाः

शेषाण्यर्धाङ्गुलं वदेत् ॥ ६२ ॥

पञ्चाशत्पदं च मर्माणि, तिलव्रीहिसमान्यपि ।

इष्टानि मर्माण्यन्वेष्टाम्

चतुर्धोक्ताः सिरास्तु याः ॥ ६३ ॥

तर्पयन्ति वपुः कृच्छ्रं ता मर्माण्याश्रितास्ततः ।

तत्क्षताक्षतजात्यर्थप्रवृत्तेर्भातुसङ्गये ॥ ६४ ॥

बृद्धश्च लो रुजस्तीव्राः प्रतनोति समीरयन् ।

तेजस्तदुद्धृतं भस्मे तृष्णाशोषमदभ्रमान् ॥ ६५ ॥

स्विन्नस्तस्य श्लथतनुं हरत्येनं ततोऽन्तकः ।

वर्धयेत्सन्धितो गात्रं मर्मण्यभिहिते द्रुतम् ॥ ६६ ॥

छेदनात्सन्धिदेशस्य सङ्कुचन्ति सिरा हतः ।

जीवितं प्राणिनां तत्र रक्ते तिष्ठति तिष्ठति ॥ ६७ ॥

क्षुब्धितोऽप्यतो जीवेदमर्माणि न मर्माणि ।

प्राणघातिनि जीवेषु कश्चिद्वैद्यगुणेव चेत् ॥ ६८ ॥

असमग्राभिघाताच्च सोऽपि वैकल्यमभुते ।
तस्मात्क्षारविषाद्यादीन् यद्वान्मर्मसु वर्जयेत् ॥ ६९ ॥
ममाभिघातः स्वल्पोऽपि प्रायशो बाधतेतराम् ।
रोगा ममाश्रयास्तद्वत्प्रक्रान्ता यत्नतोऽपि च ॥ ७० ॥”

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो विकृतिविज्ञानीयं शारीरं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ।
“पुष्पं कलस्य धूमोऽग्नेर्बर्षस्य जलदोदयः ।
यथा भविष्यतो छिन्नं रिष्टं मृत्योस्तथा ध्रुवम् ॥ १ ॥
(‘आयुष्मति क्रियाः सर्वाः सफलाः सम्प्रयोजिताः ।
भवन्ति भिषजां मूलैः कृतज्ञ इव मृशुजि ॥
क्षीणायुषि कृतं कर्म व्यर्थं कृतमिनाधमे ।
अयशो देहसन्देहं स्वार्थहानिं च यच्छति ॥
तर्ह्यदानीं गतासूनां कक्षणं सम्प्रचक्षते ।
विकृतिः प्रकृतेः प्राज्ञैः प्रदिष्टा रिष्टसंज्ञया ॥)
अरिष्टं नास्ति मरणं इष्टरिष्टं च जीवितम् ।
अरिष्टे रिष्टविज्ञानं न च रिष्टेऽप्यनैपुणात् ॥ २ ॥
केचित्तु तद्विधेस्त्वादुः स्थाव्यस्थायिविभेदतः ।

१ ‘ममाभिघातः’ इति पाठः. २ ( ) केषुचित्पुस्तकेषु सुपलब्धा इमे श्लोकाः. ३ ‘अयासादेह’ इति पाठः. ४ ‘तदिदानीं’ इति पाठः.

दोषाणामपि बाहुल्यादिष्टाभासः समुद्भवेत् ॥ ३ ॥

स दोषाणां शमे शाम्येत्स्थान्यवश्यं तु मृत्यवे ।

रूपेन्द्रियस्वरच्छायाप्रतिच्छायाक्रियादिषु ॥ ४ ॥

अन्वेषेच्चपि च भावेषु प्राकृतेष्वनिमित्ततः ।

विकृतिर्या समासेन रिष्टं तदिति लक्षयेत् ॥ ५ ॥

केशरोम निरभ्यङ्गं यस्याभ्यक्तमिवेक्ष्यते ।

यस्यात्यर्थं चले नेत्रे स्तब्धान्तर्गतनिर्गते ॥ ६ ॥

जिह्वे विस्तृतसङ्क्षिप्ते सङ्क्षिप्तखिन्नभ्रुवी ।

उद्भ्रान्तदर्शने हीनदर्शने नकुलोपमे ॥ ७ ॥

कपोताभे भ्रूताभे क्षुते लुलितपद्मणी ।

नासिकाऽत्यर्थविवृता संवृता पिटिकाचिता ॥ ८ ॥

उच्छ्वना स्फुटिता म्लाना

यस्योष्ठो पात्यधोऽधरः ।

ऊर्ध्वं द्वितीयः स्यात्तां वा पक्कजम्बूनिभावुभौ ॥ ९ ॥

दन्ताः सशर्कराः श्यावास्ताम्राः पुष्पितपङ्किताः ।

सहसैव पतेयुर्वा

जिह्वा जिह्वा विसर्पिणी ॥ १० ॥

शूना शुष्का गुरुः श्यावा लिप्ता सुप्ता सकण्टका ।

शिरः शिरोधरा वोढुं पृष्ठं वा भारमात्मनः ॥ ११ ॥

हनुं वा पिण्डमास्थस्यं शक्नुवन्ति न यस्य च ।

यस्यानिमित्तमङ्गानि गुरुण्यति लघूनि वा ॥ १२ ॥

१ 'तदोषाणां' इति पाठः.

विषदोषाद्विना यस्य खेभ्यो रक्तं प्रवर्तते ।

उत्सिक्तं मेहनं यस्य वृषणावतिनिःसृतौ ॥ १३ ॥

अतोऽन्यथा वा यस्य स्यात्

सर्वे ते कालचोदिताः ।

यस्यापूर्वाः सिरालेखा बालेन्द्राकृतयोऽपि वा ॥ १४ ॥

ललाटे बक्षिशीर्षे वा षण्मासान्न स जीवति ।

पद्मिनीपत्रवत्तोयं शरीरे यस्य देहिनः ॥ १५ ॥

प्लवते प्लवमानस्य षण्मासान्नस्य जीवितम् ।

हरिताभाः सिरा यस्य रोमकूपाश्च संवृताः ॥ १६ ॥

सोऽग्लामिलापी पुरुषः पित्तान्मरणमश्नुते ।

यस्य गोमयचूर्णामं चूर्णं मूर्ध्नि मुखेऽपि वा ॥ १७ ॥

सज्जेहं, मूर्ध्नि धूमो वा, मासान्तं तस्य जीवितम् ॥

मूर्ध्नि जुषोर्वा कुर्वन्ति सीमन्तावर्तका जवाः ॥ १८ ॥

मृत्युं स्वस्थस्य पद्माग्निराग्रादातुरस्य तु ।

जिह्वा इयावा मुखं पूति सम्यग्मक्षि निमज्जति ॥ १९ ॥

खगा वा मूर्ध्नि लीयन्ते यस्य तं परिवर्जयेत् ।

यस्य स्नातानुलिसस्य पूर्वं शुण्यत्युरो भृशम् ॥ २० ॥

भार्द्रेषु सर्वगात्रेषु सोऽर्धमासं न जीवति ।

अकस्माद्युपद्रात्रे वर्णौ प्राकृतवैकृतौ ॥ २१ ॥

तथैवोपचयग्लानिरौक्ष्यस्नेहादि मृत्यवे ।

१ ('ण्मासं तस्य' इति चन्द्रः,) 'ण्मासांस्त', 'ण्मासात्तस्य'
इति पाठाः. २ 'वा यस्य स्युः सी' इति पाठः.

यस्य स्फुटेयुरङ्गुल्यो नाकृष्टा न स जीवति ॥ २२ ॥
 क्षवकासादिषु तथा यस्यापूर्वो ध्वनिर्भवेत् ।
 हस्तो दीर्घोऽति वोच्छ्वासः पूतिः सुरभिरेव वा ॥ २३ ॥
 आधुतानाधुते काये यस्य गन्धोऽतिमानुषः ।
 मलवस्त्रव्रणादौ वा वर्षान्तं तस्य जीवितम् ॥ २४ ॥
 भजन्तेऽत्यङ्गसौरस्याद्यं यूकामक्षिकादयः ।
 त्यजन्ति वाऽतिवैरस्यात्सोऽपि वर्षं न जीवति ॥ २५ ॥
 सततोष्मसु गात्रेषु शैत्यं यस्योपलक्ष्यते ।
 शीतेषु मृशमौष्ण्यं वा स्वेदः स्तम्भोऽप्यहेतुकः ॥ २६ ॥
 यो जातशीतपिटिकः शीताङ्गो वा विदह्यते ।
 उष्णद्वेषी च शीतार्तः स प्रेताधिपगोचरः ॥ २७ ॥
 उरस्यूष्मा भवेद्यस्य जठरे चातिशीतता ।
 भिन्नं पुरीषं तृष्णा च यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ २८ ॥
 मूत्रं पुरीषं निष्ठ्यूतं शुक्रं वाऽप्सु निमज्जति ।
 निष्ठ्यूतं बहुवर्णं वा यस्य मासात्स नश्यति ॥ २९ ॥
 घनीभूतमिवाकाशमाकाशमिव यो घनम् ।
 अमूर्तमिव मूर्तं च मूर्तं चामूर्तवत्स्थितम् ॥ ३० ॥
 तेजस्यतेजस्तद्रश्च शुक्लं कृष्णमसञ्च सत् ।
 अनेत्ररोगश्चन्द्रं च बहुरूपमलाम्बनम् ॥ ३१ ॥
 जाग्रद्रक्षांसि गन्धर्वान् प्रेतानन्यांश्च तद्विधान् ।
 रूपं व्याकृति तत्तच्च यः पश्यति स नश्यति ॥ ३२ ॥
 सप्तर्षीणां समीपस्थां यो न पश्यत्यरुन्धतीम् ।

ध्रुवमाकाशगङ्गां वा स न पश्यति तां समाम् ॥ ३३ ॥
 मेघतोयौघनिर्घोषबीणापणववेणुजान् ।
 शृणोत्यन्यांश्च यः शब्दानसतो न सतोऽपि वा ॥ ३४ ॥
 निष्पीड्य कर्णौ शृणुयाच्च यो धुकधुकास्वनम् ।
 तद्बद्गन्धरसस्पर्शान् मन्यते यो विपर्ययात् ॥ ३५ ॥
 सर्वशो वा न यो, यश्च दीपगन्धं न जिघ्रति ।
 विधिना यस्य दोषाय स्वास्थ्यायाविधिना रसाः ॥ ३६ ॥
 यः पांसुनेव कीर्णाङ्गो योऽङ्गे घातं न वेत्ति वा ।
 भन्तरेण तपस्तीव्रं योगं वा विधिपूर्वकम् ॥ ३७ ॥
 जानात्यतीन्द्रियं यश्च तेषां मरणमादिशेत् ।
 हीनो दीनः स्वरोऽव्यक्तो यस्य स्याद्बद्गदोऽपि वा ॥ ३८ ॥
 सहसा यो विमुञ्चेद्वा विवक्षुर्न स जीवति ।
 स्वरस्य दुर्बलीभावं हानिं च बलवर्णयोः ॥ ३९ ॥
 रोगवृद्धिमयुक्त्या च दृष्ट्वा मरणमादिशेत् ।
 अपस्वरं भाषमाणं प्राप्तं मरणमारमनः ॥ ४० ॥
 श्रोतारं चास्य शब्दस्य दूरतः परिवर्जयेत् ।
 संस्थानेन प्रमाणेन वर्णेन प्रभयाऽपि वा ॥ ४१ ॥
 छाया विवर्तते यस्य स्वप्नेऽपि प्रेत एव सः ।
 भातपादशतोयादौ या संस्थानप्रमाणतः ॥ ४२ ॥
 छायाऽङ्गात्सम्भवत्युक्ता प्रतिच्छायेति सा पुनः ।
 वर्णप्रभाश्च या या तु सा छायेव शरीरगा ॥ ४३ ॥
 भवेद्यस्य प्रतिच्छाया च्छिन्ना भिक्षाऽधिकाऽऽकुला ।

विशिरा द्विशिरा जिह्वा विकृता यदि वाऽन्यथा ॥ ४४ ॥
 तं समासायुषं विद्याच्च चेष्टक्षयनिमित्तजा ।
 प्रतिच्छायामयी यस्य न चाक्षणीक्ष्येत कन्यका ॥ ४५ ॥
 स्नादीनां पञ्च पञ्चानां छाया विविधलक्षणाः ।
 नाभसी निर्मलाऽऽनीला सखेहा सप्रभेव च ॥ ४६ ॥
 वाताद्रजोऽरुणा श्यावा भस्वरूपा हतप्रभा ।
 विशुद्धरक्ता त्वाग्नेयी दीप्ताभा दर्शनप्रिया ॥ ४७ ॥
 शुद्धवैदूर्यविमला सुस्निग्धा तोयजा सुखा ।
 स्थिरा स्निग्धा घना शुद्धा श्यामा श्वेता च पार्थिवी ॥ ४८ ॥
 वायवी रोगमरणक्लेशायान्याः सुखोदयाः ।
 प्रभोक्ता तैजसी सर्वा, सा तु सप्तविधा स्मृता ॥ ४९ ॥
 रक्ता पीता सिता श्यावा हरिता पाण्डुराऽसिता ।
 तासां याः स्युर्विकासिन्यः स्निग्धाश्च विमलाश्च याः ॥ ५० ॥
 तां शुभा, मलिना रूक्षाः सङ्क्षिप्ताश्चाशुभोदयाः ।
 वर्णमाक्रमति च्छाया प्रभा वर्णप्रकाशिनी ॥ ५१ ॥
 आसन्ने लक्ष्यते छाया विकृष्टे भा प्रकाशते ।
 नाच्छायो नाप्रभः कश्चिद्विशेषाद्विद्वयन्ति तु ॥ ५२ ॥
 नृणां शुभाशुभोत्पत्तिं काले छायासर्माश्रयाः ।
 निकपन्निव यः पादौ स्युतांसः परिसर्पति ॥ ५३ ॥

१ 'वायव्या' इति चन्द्रः. २ 'श्यावा' इति पाठः. ३ 'श्या-
 सुखोदयाः' इति पाठः. ४ 'छायाप्रभाश्रयाः' इति सुयुक्तश्वर-
 कोक्तः पाठः.

हीयते बलनः शश्वद्योऽन्नमन्नं हितं बहु । •
 योऽरुपाशी बहुविष्मूत्रो बह्वाशी चाल्पमूत्रविद् ॥ ५४ ॥
 यो वाऽरुपाशी कफेनातौ दीर्घं शसिति चेष्टते ।
 दीर्घमुच्छ्वस्य यो ह्रस्वं निःश्वस्य परिताम्यति ॥ ५५ ॥
 ह्रस्वं च यः प्रश्वसिति व्याविद्धं स्पन्दते शृणुम् ।
 शिरो विक्षिपते कृच्छ्राद्योऽञ्जयित्वा प्रपाणिकौ ॥ ५६ ॥
 यो ललाटात्स्रुतस्वेदः श्लथसन्धानबन्धनः ।
 इत्थाप्यमानः संमुखो बली दुर्बलोऽपि वा ॥ ५७ ॥
 उत्तान एव स्वपिति यः पादौ विकरोति च ।
 शयनासनकुल्यायोऽसदेव जिघृक्षति ॥ ५८ ॥
 अहास्यहासी सम्मुखान् यो लेढि दक्षगच्छदौ ।
 उत्तरौष्ठं परिलिहन् फूत्कारांश्च करोति यः ॥ ५९ ॥
 यमभिद्ववति कृष्णा पीताऽरुणाऽपि वा ।
 भिषग्भेषजपानाञ्चगुरुमिश्रद्विषश्च ये ॥ ६० ॥
 वशागाः सर्वं पृवैते विज्ञेयाः समवर्तिनः ।
 (ग्रीवाललाटहृदयं यस्य स्थिति शीतलम् ॥ ६१ ॥
 उष्णोऽपरः प्रदेशश्च शरणं तस्य देवताः ।)
 [पूर्वरूपाणि सर्वाणि ज्वरादिष्वतिमात्रया ।
 यं विज्ञाति विज्ञात्येनं मृत्युज्वरपुरःसरः ॥]

१ 'देयः सदैव' इति पाठः. २ 'हृन्नुद्गारांश्च' ('हृन्नुत्का'
 चन्द्रः) पाठः. ३ ( ) चिन्हितः श्लोकः अरुणचन्द्रयोरसमतः.
 ४ [ ] श्लोकोऽयं कचित्पठ्यते. ५ 'ज्वरोत्तान्यति' इति पाठः.

योऽऽणुज्योतिरनेकाग्रो दुःक्रुद्धायो दुर्मनाः सदा ॥ ६२ ॥
 बलिं बलिभृतो यस्य प्रणीतं नोपभुञ्जते ।
 निर्निमित्तं च यो मेधां शोभामुपचयं भियम् ॥ ६३ ॥
 प्राप्नोत्यतो वा विभवं स प्राप्नोति यमक्षयम् ।
 गुणदोषमयी यस्य स्वस्थस्य व्याधितस्य वा ॥ ६४ ॥
 यात्यन्यथात्वं प्रकृतिः चण्मासाच्च स जीवति ।
 भक्तिः शीलं स्मृतिस्त्यागो बुद्धिर्बलमहेतुकम् ॥ ६५ ॥
 पदेतानि निवर्तन्ते षट्मिमांसैर्मरिष्यतः ।
 मत्तवृत्तिवाक्कम्पमोहा मासान्मरिष्यतः ॥ ६६ ॥
 नश्यत्यजानन् षड्हात्केशलुञ्जनवेदनाम् ।
 न याति यस्य चाहारः कण्ठं कण्ठामयाहते ॥ ६७ ॥
 प्रेण्याः प्रतीपतां यान्ति प्रेताकृतिरुदीर्यते ।
 यस्य निद्रा भवेन्नित्या नैव वा न स जीवति ॥ ६८ ॥
 वक्रमापूर्यतेऽश्रूणां स्त्रिघृतश्चरणौ भृशम् ।
 चक्षुश्चाकुलतां याति यमराज्यं गमिष्यतः ॥ ६९ ॥
 यैः पुरा रमते भावैररतिस्तैर्न जीवति ।
 सहसा जायते यस्य विकारः सर्वलक्षणः ॥ ७० ॥
 निवर्तते वा सहसा, सहसा स विनश्यति ।
 ज्वरो निहन्ति बलवान् गम्भीरो दैर्घ्यरात्रिकः ॥ ७१ ॥
 सप्रलापञ्जमश्वासः क्षीणं शून्यं हतानरुम् ।
 अक्षामं सक्तवचनं रक्ताक्षं हृदि शूलिनम् ॥ ७२ ॥

सशुष्ककासः पूर्वोद्धे योऽपराद्धेऽपि वा भवेत् ।
 बलमांसविहीनस्य श्लेष्मकाससमन्वितः ॥ ७३ ॥
 रक्तपित्तं शृशं रक्तं कृष्णमिन्द्रधनुष्ममम् ।
 ताम्रहारिद्रहरितं रूपं रक्तं प्रदर्शयेत् ॥ ७४ ॥
 रोमकूपप्रविसृतं कण्ठास्थहृदये सजत् ।
 घौमसोऽरजनं पूति वेगवशाति मूरि च ॥ ७५ ॥
 घृद्धं पाण्डुज्वरच्छर्दिकासशोफातिसारिणम् ।
 कासश्चासौ ज्वरच्छर्दिर्तृष्णातीसारशोफिनम् ॥ ७६ ॥
 यक्ष्मा पार्श्वरजानाहरक्तच्छर्द्यसतापिनम् ।
 छर्दिर्वेगवती मूत्रशकृद्गन्धिः सचन्द्रिका ॥ ७७ ॥
 साक्षविदपूयरुकासश्चासवत्यनुषक्लिणी ।
 तृष्णाऽन्यरोगक्षपितं बहिर्जिह्वं विचेतैनम् ॥ ७८ ॥
 मदात्ययोऽतिशीतार्तं क्षीणं तैलप्रमाननम् ।
 अर्शासि पाणिपद्मानिगुदमुष्कास्यशोफिनम् ॥ ७९ ॥
 हृत्पार्श्वान्नरजाच्छर्दिपायुपाकज्वरातुरम् ।
 अतीसारो यकृत्पिण्डमांसधावनमेचकैः ॥ ८० ॥
 तुल्यक्षौलघृतक्षीरदधिमजवसासवैः ।
 मस्तुल्लङ्गमषीपूयवेसवाराम्बुमाक्षिकैः ॥ ८१ ॥
 अतिरक्तासितस्निग्धपूत्यच्छघनवेदनः ।
 कर्बुरः प्रस्रवन् घातन् निष्परीषोऽथवाऽतिविद ॥ ८२ ॥

१ 'वाससो रजनं'—बस्तरागकृत इति चन्द्रः. २ 'जिह्वमचे'
 इति पाठः. ३ 'तसम्' इति पाठः. ४ 'ष्कामिशो' इति पाठः.

दोषाणामपि बाहुल्याद्विष्टाभासः समुद्भवेत् ॥ ३ ॥
 सं दोषाणां शमे शाम्बेत्स्थाव्यवश्यं तु मृत्यवे ।
 रूपेन्द्रियस्वरच्छायाप्रतिच्छायाक्रियादिषु ॥ ४ ॥
 अन्येष्वपि च भावेषु प्राकृतेष्वनिमित्ततः ।
 विकृतिर्या समासेन रिष्टं तदिति लक्षयेत् ॥ ५ ॥
 केशरोम निरभ्यङ्गं यस्याभ्यक्तमिवेक्ष्यते ।
 यस्यात्यर्थं चले नेत्रे स्तब्धान्तर्गतनिर्गते ॥ ६ ॥
 जिह्वं विस्तृतसङ्क्षिप्ते सङ्क्षिप्तचिन्तभ्रुणी ।
 उद्भ्रान्तदर्शने हीनदर्शने नकुलोपमे ॥ ७ ॥
 कपोताभे भ्रूताभे स्तुते लुलितपद्मणी ।
 नासिकाऽत्यर्थविकृता संवृता पिटिकाचिता ॥ ८ ॥
 उपकुटना स्फुरिता म्लाना

यस्यौष्ठो चात्यधोऽधरः ।

ऊर्ध्वं द्वितीयः स्वातां वा पक्कजम्बूनिभाबुभौ ॥ ९ ॥
 दन्ताः सशर्कराः इमावास्ताम्राः पुष्पितपङ्क्तिताः ।
 सहस्रैव पतेयुर्वा

जिह्वा जिह्वा विसर्पिणी ॥ १० ॥

शूना झुप्का गुरुः श्यावा लिप्ता मुष्ता मकण्टका ।
 शिरः शिरोधरा वोढुं पृष्ठं वा भारमात्मनः ॥ ११ ॥
 हनू वा पिण्डमात्यस्थं शक्नुवन्ति न यस्य च ।
 यस्यानिमित्तमङ्गानि गुरुष्यन्ति लघूनि वा ॥ १२ ॥

१ 'तदोषाणा' इति पाठः.

विषदोषाद्विना यस्य स्वेभ्यो रक्तं प्रवर्तते ।

उत्सिक्तं मेहनं यस्य कृष्णावतिनिःसृता ॥ १३ ॥

अतोऽन्यथा वा यस्य स्यात्

सर्वं ते कालचोद्विताः ।

यस्यापूर्वाः सिरालेखा बालेन्द्राकृतयोऽपि वा ॥ १४ ॥

ललाटे बक्षिशीर्षे वा षण्मासाश्च स जीवति ।

पद्मिनीपत्रवत्तोयं शरीरे यस्य देहिनः ॥ १५ ॥

प्लवते प्लवमानस्य षण्मासास्तस्य जीवितम् ।

हरिताभाः सिरा यस्य रोमकृपाश्च संवृताः ॥ १६ ॥

सोऽग्लान्निष्ठापी पुरुषः पित्तान्मरणमश्नुते ।

यस्य गोमयचूर्णाभं चूर्णं मूर्ध्नि मुलेऽपि वा ॥ १७ ॥

सखेहं, मूर्ध्नि धूमो वा, मासान्तं तस्य जीवितम् ॥

मूर्ध्नि भ्रुवोर्वा कुर्वन्ति सीमन्तावतंका नवाः ॥ १८ ॥

मृत्युं स्वस्थस्य षड्मासाश्चिरान्नादानुरस्य तु ।

जिह्वा इयावा मुखं पूनि सग्नमक्षि निमज्जति ॥ १९ ॥

खगा वा मूर्ध्नि लीयन्ते यस्य तं परिवर्जयेत् ।

यस्य आतानुलिप्तस्य पूर्वं शुष्यत्युरो भृशम् ॥ २० ॥

आर्द्रेषु सर्वगात्रेषु सोऽर्धमासं न जीवति ।

अकस्माद्युपद्रात्रे वर्णो प्राकृतवैकृतौ ॥ २१ ॥

तथैवोपचयग्लानिरीक्ष्यखेहादि मृत्यवे ।

१ ('ण्मासं तस्य' इति चन्द्रः,) 'ण्मासास्त', 'ण्मासात्तस्य'
इति पाठाः. २ 'नो यस्य स्युः सी' इति पाठः.

यस्य स्फुटयुरङ्गुल्यो नाकृष्टा न स जीवति ॥ २२ ॥
 क्षवकासादिषु तथा यस्यापूर्वा ध्वनिर्भवेत् ।
 ह्रस्वो दीर्घोऽति वोच्छ्वासः पूतिः सुरभिरेव वा ॥ २३ ॥
 आलुतानालुते काये यस्य गन्धोऽतिमानुषः ।
 मलवस्त्रवणादौ वा वर्षान्तं तस्य जीवितम् ॥ २४ ॥
 भजन्तेऽत्यङ्गसौरस्याद्यं यूकामक्षिकादयः ।
 त्यजन्ति वाऽनिर्वरस्यात्सोऽपि वर्षं न जीवति ॥ २५ ॥
 सनतोष्मसु गात्रेषु शैत्यं यस्योपलक्ष्यते ।
 शीतेषु भृशमोष्णं वा स्वेदः स्तम्भोऽप्यहेतुकः ॥ २६ ॥
 यो जानशीतपिटिकः शीताङ्गो वा विदह्यते ।
 उष्णद्वेषी च शीतार्तः स प्रेताधिपगोचरः ॥ २७ ॥
 उरस्यूमा भवेद्यस्य जठरे चातिशीतता ।
 भिन्नं पुरीषं तृष्णा च यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ २८ ॥
 मूत्रं पुरीषं निष्ठगृतं शुक्रं वाऽप्सु निमज्जति ।
 निष्ठगतं बहुवर्णं वा यस्य मासात्स नश्यति ॥ २९ ॥
 घर्नाभृतमिवाकाशमाकाशमिव यो घनम् ।
 अमृतमिव मूर्तं च मूर्तं चामूर्तवस्थितम् ॥ ३० ॥
 नेत्रम्यतेजस्रश्च शुक्लं कृष्णमसच्च सत् ।
 भेदत्रोरोगश्चन्द्रं च बहुरूपमलाञ्छनम् ॥ ३१ ॥
 जाग्रदक्षामि गन्धर्वान् प्रेतानन्यांश्च तद्विधान् ।
 रूपं व्याकृतिं तत्तच्च यः पश्यति स नश्यति ॥ ३२ ॥
 मसृषीणां समीपस्थां यो न पश्यत्यरुन्धनीम् ।

ध्रुवमाकाशगङ्गां वा स न पश्यति तां समाम् ॥ ३३ ॥
 मेघतोयैर्धनिर्घोषवीणापणववेणुजान् ।
 शृणोत्यन्यांश्च यः शब्दान्मृतो न मृतोऽपि वा ॥ ३४ ॥
 निष्पीड्य कर्णौ शृणुयाच्च यो धुकधुकास्वनम् ।
 तद्गद्गन्धरसस्पर्शान् मन्यते यो विपर्ययात् ॥ ३५ ॥
 सर्वशो वा न यो, यश्च दीपगन्धं न जिघ्रति ।
 विधिना यस्य दोषाय स्वास्थ्यायाविधिना रसाः ॥ ३६ ॥
 यः पांसुनेव क्रीणाङ्गो योऽङ्गे घातं न वेत्ति वा ।
 भन्तरेण तपस्तीव्रं योगं वा विधिपूर्वकम् ॥ ३७ ॥
 जानात्यतीन्द्रियं यश्च तेषां मरणमादिशेत् ।
 हीनो दानः स्वरोऽव्यक्तो यस्य स्याद्गद्गदोऽपि वा ॥ ३८ ॥
 सहसा यो विमुद्येद्वा विवक्षुनं न जीवति ।
 स्वरस्य दुर्बलीभावं हानिं च बलवर्णयोः ॥ ३९ ॥
 रोगवृद्धिमयुक्त्या च दृष्ट्वा मरणमादिशेत् ।
 अपस्वरं भाषमाणं प्राप्तं मरणमात्मनः ॥ ४० ॥
 श्रोतारं चास्य शब्दस्य दूरतः परिवर्जयेत् ।
 संस्थानेन प्रमाणेन वर्णेन प्रभयाऽपि वा ॥ ४१ ॥
 छाया विवर्तते यस्य स्वप्नेऽपि प्रेत एव सः ।
 भातपादर्शतोयादीं वा संस्थानप्रमाणतः ॥ ४२ ॥
 छायाऽङ्गात्सम्भवत्युक्ता प्रतिच्छायेति सा पुनः ।
 वर्णप्रभाश्च या या तु सा छायेव शरीरगा ॥ ४३ ॥
 भवेद्यस्य प्रतिच्छाया च्छिन्ना भिन्नाऽधिकाऽऽकुला ।

विशिरा द्विशिरा त्रिशिरा विकृता यदि वाऽन्यथा ॥ ४४ ॥
 तं समासायुषं विद्यान्न चेच्छुद्ध्यनिमित्तजा ।
 प्रनिच्छायामयी यस्य न चाक्षणीद्वेत कन्यका ॥ ४५ ॥
 स्त्रादीनां पञ्च पञ्चानां छाया विविधलक्षणाः ।
 नाभसी निर्मलाऽऽनीला सखेहा सप्रमेव च ॥ ४६ ॥
 धाताद्रजोऽरुणा श्यावा भस्मरूपा हतप्रभा ।
 विशुद्धरक्ता त्वामेयी दीप्ताभा दर्शनप्रिया ॥ ४७ ॥
 शुद्धवैदर्पविमला सुखिरधा तोयजा सुखा ।
 स्थिरा स्निग्धा घना शुद्धा श्यामा श्वेता च पार्थिवी ॥ ४८ ॥
 वायवी रोगमरणहृशायान्याः सुखोदयाः ।
 प्रभोक्ता तैजसी सर्वा, सा तु सप्तविधा स्मृता ॥ ४९ ॥
 रक्ता पीता सिवा श्यावा हरिता पाण्डुराऽसिता ।
 तासां याः स्युर्विकासिन्यः स्निग्धाश्च विमलाश्च वाः ॥ ५० ॥
 तां शुभा, मलिना रूक्षाः सङ्किताश्चोशुभोदयाः ।
 वर्णमाक्रामति छाया प्रभा वर्णप्रकाशिनी ॥ ५१ ॥
 आसन्नं लक्ष्यते छाया विकृते भा प्रकाशते ।
 नाच्छात्यो नाप्रभः कश्चिद्विशेषाश्चिह्नयन्ति तु ॥ ५२ ॥
 नृणां शुभाशुभोत्पत्तिं काले छायासर्माश्रयाः ।
 निकषन्ति यः पादौ स्युतांसः परिसर्पति ॥ ५३ ॥

१ 'वाऽन्या' इति चन्द्रः. २ 'श्यामा' इति पाठः. ३ 'श्वा-
 सुखोदयाः' इति पाठः. ४ 'छायाप्रभाश्रयाः' इति सुयुक्तश्वर-
 कोक्तः पाठः.

हीयते बलनः शशयोऽक्षमभनू हितं बहु ।
 योऽल्पाशी बहुविष्मूत्रो बह्वाशी चाल्पमूत्रविद् ॥ ५४ ॥
 यो वाऽल्पाशी कफेनातौ दीर्घं श्वसिति चेष्टते ।
 दीर्घमुच्छ्वस्य यो ह्रस्वं निःश्वस्य परिताम्यति ॥ ५५ ॥
 हन्वं च यः प्रश्वसिति श्वाविह्वं स्पन्दते श्रृणाम् ।
 शिरो विक्षिपते कृच्छ्राघोऽञ्जयित्वा प्रपाणिकौ ॥ ५६ ॥
 यो ललाटारत्नतस्त्रेदः श्लथसन्धानबन्धनः ।
 उत्थाप्यमानः संमुखो बली दुर्बलोऽपि वा ॥ ५७ ॥
 उत्थान एव स्वपिनि यः पादौ विकरोति च ।
 शयनासनकुम्भार्योऽसदेव जिघृक्षति ॥ ५८ ॥
 अहास्यहासी सम्मुह्यन् यो लेहि दशनच्छदौ ।
 उत्तरौघं परलिहन् फूत्कारांश्च करोति यः ॥ ५९ ॥
 यमभिद्रवति प्लमा कृष्णा पीताऽरुणाऽपि वा ।
 भिषग्मेघजपानाक्षगुरुमित्रद्विषश्च ये ॥ ६० ॥
 वशागाः सर्वे एवमेते विज्ञेयाः समवर्तिनः ।
 (ग्रीवालललाटहृदयं यस्य स्थिति शीतलम् ॥ ६१ ॥
 उष्णोऽपरः प्रदेशश्च शरणं तस्य देवताः ।)
 [पूर्वकृपाणि सर्वाणि ज्वरादिष्वतिमात्रया ।
 यं विज्जति विज्ञान्येन मृत्युर्ज्वरपुरःसरः ॥]

१ 'देयः सदेव' इति पाठः. २ 'हृत्पदारांश्च' ('हृत्कोत्का'
 चन्द्रः) साठाः. ३ ( ) चिन्हितः श्लोकः अरुणचन्द्रयोरसंमतः.
 ४ [ ] श्लेकोऽयं कचित्पठ्यते. ५ 'ज्वरोक्तान्यति' इति पाठः.

योऽऽणुजयोनिरनेकाग्रो दुष्कृग्रयो दुर्मनाः सदा ॥ ६२ ॥
 बलिं बलिभृतो यस्य प्रणीतं नोपभुञ्जते ।
 निर्निमित्तं च यो मेधां शोभामुपचर्य भियम् ॥ ६३ ॥
 प्राप्नोत्यतो वा विभ्रंशं स प्राप्नोति यमक्षयम् ।
 गुणदोषमयी यस्य स्वस्थस्य उपाधितस्य वा ॥ ६४ ॥
 यात्यन्यथान्तं प्रकृतिः षण्मासान् स जीवति ।
 भक्तिः शीलं स्मृतिस्त्यागो बुद्धिर्बलमहेतुकम् ॥ ६५ ॥
 पडेतानि निवर्तन्ते बहुभिर्मांसैर्मरिष्यतः ।
 मत्तवद्रतिवाक्कम्पमोहा मासान्मरिष्यतः ॥ ६६ ॥
 नश्यत्यजानम् पदहात्केशलुञ्जानवेदनाम् ।
 न याति यस्य आहारः कण्ठं कण्ठामयाहते ॥ ६७ ॥
 प्रेप्याः प्रनीपतां बान्ति प्रेताकृतिरुदीर्यते ।
 यस्य निद्रा भवेन्नित्या नैव वा न स जीवति ॥ ६८ ॥
 वक्रमापूर्यतेऽधूणां स्निग्धतश्चरणौ भृशम् ।
 चक्षुश्चाकुलतां याति यमराज्यं गमिष्यतः ॥ ६९ ॥
 येः पुरा रमते भावैररनिस्तैर्न जीवति ।
 सहसा जायते यस्य विकारः सर्वलक्षणः ॥ ७० ॥
 निवर्तते वा सहसा, सहसा स विनश्यति ।
 ज्वरो निहन्ति बलवान् गम्भीरो दैर्घ्यरात्रिकः ॥ ७१ ॥
 सप्रकापभ्रमश्वासः क्षीणं शूनं हतानलम् ।
 अक्षामं सक्तवचनं रक्ताक्षं हृदि शूलिनम् ॥ ७२ ॥

सशुष्ककासः पूर्वाह्ने योऽपराह्णेऽपि वा भवेत् ।
 बलमांसविहीनस्य श्लेष्मकाससमन्वितः ॥ ७३ ॥
 रक्तपित्तं भृशं रक्तं कृष्णमिन्द्रधनुष्यभम् ।
 ताम्रहारिद्रहरितं रूपं रक्तं प्रदर्शयेत् ॥ ७४ ॥
 रोमकूपप्रविसृतं कण्ठास्यहृदये सजत् ।
 वेससोऽरञ्जनं पूति वेगवज्जानि भूरि च ॥ ७५ ॥
 वृद्धं पाण्डुज्वरच्छर्दिकासशोफातिसारिणम् ।
 कासश्चासौ ज्वरच्छर्दितृष्णानीसारशोफिनम् ॥ ७६ ॥
 यक्ष्मा पार्श्वरज्जानाहरक्तच्छर्द्यसतापिनम् ।
 छर्दिर्वगवती मूत्रशकृद्गन्धिः सचन्त्रिका ॥ ७७ ॥
 मान्मविदपूपरुक्कासश्चासवत्यनुषक्त्रिणी ।
 तृष्णाऽन्यरोगक्षपितं बहिर्जिह्वं चिचेतैनम् ॥ ७८ ॥
 मदात्ययोऽतिशीतातं क्षीणं तृणप्रभाननम् ।
 अज्ञांमि पाणिपद्माभिगुदमुष्कात्यशोफिनम् ॥ ७९ ॥
 हृत्पार्श्वरज्ज्ज्वाच्छर्दिपायुपाकज्वरातुरम् ।
 अनीसारो यकृत्पिण्डमांसप्रावनमेचकैः ॥ ८० ॥
 तुल्यकौलघृतक्षीरदधिमज्जवसासवैः ।
 मस्तुलुक्कमपीषूयवेसवाराम्बुमाक्षिकैः ॥ ८१ ॥
 आतिरक्तामितस्त्रिग्वप्युत्थन्नवेदनः ।
 कर्जुरः प्रस्रवन् धातून् निष्पुरीषोऽथवाऽतिविद्र ॥ ८२ ॥

१. 'वाससो रञ्जन'—वस्त्ररागकृत्य इति चन्द्रः. २. 'जिह्वमये'
 इति पाठः. ३. 'तसम्' इति पाठ. ४. 'क्लामिश्रो' इति पाठः.

तन्तुमान् मक्षिकाक्रान्तो राजीमांश्चन्द्रकैर्युतः ।
 शीर्णपायुवर्किं मुक्तनालं पर्वास्थिशूलिनम् ॥ ८३ ॥
 खस्तपायुं बलक्षीणमग्नमेवोपवेशयन् ।
 सत्पृष्ठश्चासज्वरच्छर्दिदाहानाहप्रवाहिकः ॥ ८४ ॥
 अश्मरी शूनवृषणं बद्धमूत्रं रुजार्दितम् ।
 मेहस्तृह्वाहपिटिकामांसकोथातिसारिणम् ॥ ८५ ॥
 पिटिका मर्महृत्पृष्ठस्त्रिंशत्सर्गुर्वर्धगाः ।
 पर्वपादकरस्थौ वा मन्दोत्साहं प्रमेहिणम् ॥ ८६ ॥
 सर्वं च मांससंक्रोथदाहतृष्णामदज्वरैः ।
 विसर्पमर्मसंरोधहिष्माश्चासभ्रमरुमैः ॥ ८७ ॥
 गुल्मः पृथुपरीणाहो वनः कूर्म इवोन्नतः ।
 सिरानद्धो ज्वरच्छर्दिहिष्माऽऽभ्रान् रुजान्वितः ॥ ८८ ॥
 कासपीनसहृष्टासश्चासातीसारशोकवान् ।
 विषमूत्रसङ्घातश्चासशोकहिष्माज्वरभ्रमैः ॥ ८९ ॥
 मूर्च्छाच्छर्द्यतिसारैश्च जठरं हन्ति दुर्बलम् ।
 शूनाक्षं कुटिलोपस्थमुपस्त्रिभ्रतनुत्पन्नम् ॥ ९० ॥
 विरेचनहृत्तानाहमान्मन्तं पुनः पुनः ।
 पाण्डुरोगः श्वयधुमान् पीताक्षिनस्त्वदर्शनम् ॥ ९१ ॥
 तन्म्रादाहारविषच्छर्दिमूर्च्छाभ्रानातिसारवान् ।

१ 'मुक्तनालं' ('मुक्ततालं' इति चन्द्रः), इति पाठः.
 २ 'श्वेत्' इति चन्द्रः. ३ 'मूर्धजाः' इति चन्द्रः. ४ 'स्याश्च म'
 इति पाठः. ५ 'क्रोच दा' इति क्वचित्. ६ 'नहता' इति क्वचित्.

अनेकोपद्रवयुतः पादाभ्यां प्रसृतो नरम् ॥ ९२ ॥
 नारीं शोफो मुखादन्ति कुक्षिगुह्यादुभावपि ।
 राजीक्षितः स्रवंश्छर्दिज्वरश्चातिसारिणम् ॥ ९३ ॥
 ज्वरातिसारौ शोफान्ते श्वयथुर्वा तयोः क्षये ।
 दुर्बलस्य विशेषेण जायन्तेऽन्ताय देहिनः ॥ ९४ ॥
 श्वयथुर्यस्य पादस्थः परित्स्नस्ते च पिण्डके ।
 सीदतः सक्थिनी चैव तं भिषक् परिवर्जयेत् ॥ ९५ ॥
 धाननं हस्तपादं च विशेषाद्यस्य शृण्व्यतः ।
 श्रूयेते वा बिना देहात्स मासाद्याति पञ्चताम् ॥ ९६ ॥
 विसर्पः कासवैद्यर्ण्यज्वरमूर्च्छाङ्गमङ्गवान् ।
 भ्रमास्यशोफहृत्कासदेहसादातिसारवान् ॥ ९७ ॥
 कुष्ठं विषीर्यमाणाङ्गं रक्तेनैवं हतस्वरम् ।
 मन्दार्घिं जन्तुभिर्जुष्टं हन्ति तृष्णातिसारिणम् ॥ ९८ ॥
 वायुः क्षुप्तत्वं भुङ्गं कम्पशोफरूजातुरम् ।
 वातान्नं मोहमूर्च्छायमदास्वप्नज्वरान्वितम् ॥ ९९ ॥
 शिरोग्रहाणुचिश्वाससङ्कोचस्फोटकोयवत् ।
 शिरोरोगाणुचिश्वासमोहविद्भेदतृद्भ्रमैः ॥ १०० ॥
 भ्रन्ति सर्वामयाः क्षीणस्वरधातुबलानलम् ।
 वातव्याधिरपस्मारी कुष्टी रक्त्युदरी क्षयी ॥ १०१ ॥
 गुल्मी मेही च तान् क्षीणान् चिकारेऽल्पेऽपि वर्जयेत् ।

१ 'शृण्व्यति' इति पाठः. २ 'श्रूयन्ते' इति पाठः. ३ 'शो-
 वद्' इति पाठः. ४ 'मङ्गं' इति पाठः.

बलमांसक्षयस्त्रीषो रोगवृद्धिरोचकः ॥ १०२ ॥
 यस्यातुरस्य लक्ष्यन्ते त्रीन् पक्षाञ्च स जीवति ।
 वाताहीलाऽतिसंबृद्धा तिष्ठन्ती दारुणा हृदि ॥ १०३ ॥
 तृष्ण्या नु परीतस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम् ।
 शैथिल्यं पिण्डिके वायुर्नीत्वा नासां च जिह्वताम् ॥ १०४ ॥
 क्षीणस्यायस्य मन्ये वा सद्यो मुष्णाति जीवितम् ।
 नाभीगुदाम्तरं गत्वा बह्वृणौ वा समाश्रयन् ॥ १०५ ॥
 गृहीत्वा पायुहृदये क्षीणदेहस्य वा बली ।
 मलान् बक्षिशिरो नाभिं विबध्ना जनयन् रुजम् ॥ १०६ ॥
 कुर्वन् बह्वृणयोः क्षूलं तृष्णां भिक्षपुरीषताम् ।
 श्वासं वा जनयन् वायुर्गृहीत्वा गुदवह्वृणम् ॥ १०७ ॥
 वितत्य पञ्चुकाग्राणि गृहीत्वोरश्च मास्यतः ।
 स्तिमितस्यातताक्षस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥ १०८ ॥
 सहसा उबरसन्तापस्तृष्णा मूर्च्छा बलक्षयः ।
 विभ्रेषणं च सन्धीनां मुमूर्षोरुपजायते ॥ १०९ ॥
 गोसर्गे वदनाद्यस्य स्वेदः प्रप्यवते भृशम् ।
 लेपज्वरोपतप्तस्य दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ ११० ॥
 प्रवालगुलिकाभासा यस्य गात्रे मसूरिकाः ।
 उत्पद्याशु विनश्यन्ति न विरास्य विनश्यति ॥ १११ ॥
 मसूरविदकप्रक्यास्तया विद्रुमसङ्घिभाः ।
 अन्तर्वक्त्राः किणाभाश्च बिस्फोट्य देहनाशनाः ॥ ११२ ॥

१ 'स्यायस' इति पाठः. २ 'पार्श्वका' इति पाठः.

कामलाऽक्ष्णोर्मुखं पूर्णं शङ्खयोर्मुक्तमांसात् ।
 सन्नासश्चोष्णताऽङ्गे च यस्य तं परिवर्जयेत् ॥ ११३ ॥
 अकस्मादनुधावच्च विघृष्टं त्वक्समाश्रयम् ।
 [चन्दनोशीरमदिराकुण्ठध्वाङ्गुगन्धयः ।
 शैवालकुङ्कुटशिलाकुङ्कुमालम्पीप्रभाः ॥
 अन्तर्दाहा निरुध्माणः प्राणनासकरा ग्रणाः ।]
 यो घातजो न शूलस्य स्याच्च दाहाय पित्तजः ॥ ११४ ॥
 कफजो न च पूषाय भर्मजश्च रुजे न यः ।
 अन्तर्गर्भार्णकीर्णाभो यत्राकस्माच्च दृश्यते ॥ ११५ ॥
 रूपं शक्तिध्वजादीनां सर्वास्तान्बर्जयेद्ग्रजान् ।
 विष्णुमूत्रमारुतवहं कृमिजं च भगन्दरम् ॥ ११६ ॥
 घट्टयन् जानुना जानु पादाबुध्यन् पातयन् ।
 योऽपास्यति मुहुर्वक्रमातुरो न स जीवति ॥ ११७ ॥
 दन्तैश्छिन्द्यन्नस्त्राग्राणि तैश्च केशास्तृणानि च ।
 भूमिं काष्ठेन विलिखन् लोटं लोष्टेन ताडयन् ॥ ११८ ॥
 हृष्टरोमा सान्द्रमूत्रः क्षुण्णकासी ज्वरी च यः ।
 मुहुर्हसन् मुहुः श्वेदन् शय्यां पादेन हन्ति यः ॥ ११९ ॥
 मुहुश्छिद्राणि विस्तृशङ्गातुरो न स जीवति ।
 मृत्यवे सहसाऽऽर्तस्य तिलकम्बुविप्लवः ॥ १२० ॥
 मुखे, दन्तनखे पुष्पं, जठरे विविधाः सिराः ।

१ [ ] इति सार्धः श्लोकः केषुचित्पुस्तकेषु सङ्ग्रहे चोपल-
 भ्यते. २ 'स्नानक्षमाल', 'स्नाकुन्दशालिमयप्रभाः' इति पाठौ.

ऊर्ध्वश्वासं गतोष्माणं शूलोपहतवङ्गणम् ॥ १२१ ॥
 शर्म चानधिर्गच्छन्तं बुद्धिमान् परिवर्जयेत् ।
 विकारा यस्य वर्धन्ते प्रकृतिः परिहीयते ॥ १२२ ॥
 सहसा सहसा तस्य मृत्युर्हरति जीवितम् ।
 यमुद्दिश्यातुरं वैद्यः संप्यादमितुमौषधम् ॥ १२३ ॥
 यतमानो न शक्नोति दुर्लभं तस्य जीवितम् ।
 विज्ञातं बहुशः सिद्धं विधिवन्नावधारितम् ॥ १२४ ॥
 न सिध्यत्यौषधं यस्य नास्ति तस्य चिकित्सितम् ।
 भवेद्यस्यौषधेऽपि वा कल्प्यमाने विपर्ययः ॥ १२५ ॥
 भक्ष्मादूर्णगन्धादेः स्वस्थोऽपि न स जीवति ।
 निवाते सेनवनं यस्य ज्योतिष्माप्युपशान्यति ॥ १२६ ॥
 आतुरस्य गृहे यस्य भिद्यन्ते वा पतन्ति वा ।
 अतिमात्रममत्राणि दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ १२७ ॥
 यं नरं सहसा रोगो दुर्बलं परिमुञ्चति ।
 संशयप्राप्तमात्रेयो जीवितं तस्य मन्यते ॥ १२८ ॥
 कथयेत्तं च पृष्टोऽपि दुःश्रवं मरणं भिषक् ।
 गतासोर्बन्धुमित्राणां न चेच्छेत्तं चिकित्सितम् ॥ १२९ ॥
 यमदूतपिशाचाद्यैर्यत्परासुरास्वते ।
 भ्रज्जिरौषधवीर्याणि तस्मात्तं परिवर्जयेत् ॥ १३० ॥
 आयुर्वेदफलं कृत्स्नं यदायुर्ज्ञे प्रतिष्ठितम् ।

१ 'वाऽन' इति कचिद्. २ 'संवर्धयेत्' इति पाठः.
 ३ 'येनैव पृ' इति पाठः.

रिष्टज्ञानादृतस्तस्मात्सर्वदेव भवेद्विषक् ॥ १३१ ॥
 मरणं प्राणिनां दृष्टमायुःपुण्योभयक्षयात् ।
 तयोरप्यक्षयाद्दुष्टं विषमापरिहारिणाम् ॥ १३२ ॥”

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातो दूतादिविज्ञानीयं शारीरं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।
 “पाक्ष्ण्डाश्रमवर्णानां सर्वर्णाः कर्मसिद्धये ।
 त एव विपरीताः स्युर्दूताः कर्मविपत्तये ॥ १ ॥
 दीनं भीतं व्रुतं व्रस्तं रुक्षामङ्गलवादिनम् ।
 शस्त्रिणं दण्डिनं बण्डं मुण्डश्मश्रुजटाधरम् ॥ २ ॥
 अमङ्गलाङ्ग्यं क्रूरकर्माणं मलिनं क्षियम् ।
 अनेकं व्याधितं व्यङ्गं रक्तमास्यानुलेपनम् ॥ ३ ॥
 तैलपक्वाङ्कितं जीर्णविवर्णाद्रैकवाससम् ।
 क्षरोद्भ्रमहिषारूढं काष्ठलौष्टादिमर्दिनम् ॥ ४ ॥
 नानुगच्छेन्नृपवृत्तमाङ्गवन्तं च दूरतः ।
 अशस्त्राचिन्तावचने नष्टे छिन्दति भिन्दति ॥ ५ ॥
 शुद्धाने पावकं पिण्डान् पितृभ्यो निर्वपत्यपि ।
 सुप्ते मुक्तकचेऽभ्यक्ते रुदत्यप्रयते^१ तथा ॥ ६ ॥
 वैद्ये दूता मनुष्याणामागच्छन्ति सुमूर्धताम् ।

१ ‘सपक्षाः क’ इति पाठः. २ ‘खण्डं’ इति पाठः. ३ ‘लो-
 हादि’ इति पाठः. ४ ‘तेऽगवा’ इति पाठः.

विकारमामान्यगुणे देशे कालेऽथवा भिषक् ॥ ७ ॥
 दूतमभ्यागतं दृष्ट्वा नातुरं तमुपाचरेत् ।
 स्पृशन्तो नाभिनासास्थिकेशरोमनखद्विजान् ॥ ८ ॥
 गुह्यपृष्ठस्तनूग्रीवाजठरानामिकाङ्गुलीः ।
 कार्पासबुससीसास्थिकपालमुशलोपलम् ॥ ९ ॥
 मार्जनीशूर्पचैलान्तभस्माङ्गारदशातुषान् ।
 रज्जुपान्तुलापाशमन्यद्वा भग्नविद्युतम् ॥ १० ॥
 तत्पूर्वदर्शने कृता व्याहरन्ति मरिष्यताम् ।
 तथाऽर्धरात्रे मध्याह्ने सन्ध्ययोः पर्ववासरे ॥ ११ ॥
 षष्ठीचतुर्थीनवमीराहुकेतूदयादिषु ।
 भरणीकृत्तिकाऽऽश्लेषापूर्वाऽऽर्द्राऽप्यन्यैर्ऋते ॥ १२ ॥
 यस्मिंश्च कृते भ्रुवति वाक्यमातुरसंभ्रयम् ।
 पश्येन्निमित्तमशुभं तं च नानुव्रजेन्निषक् ॥ १३ ॥
 तद्यथा विकलः प्रेतः प्रेतालङ्कार एव वा ।
 छिन्नं दग्धं विनष्टं वा तद्वादीनि वच्चांसि वा ॥ १४ ॥
 रसो वा कटुकस्तीव्रो गन्धो वा कौणपो महान् ।
 स्पृशो वा विपुलः क्रूरो यद्वाऽन्यदपि तादृशम् ॥ १५ ॥
 तत्सर्वमभितो वाक्यं वाक्यकालेऽथवा पुनः ।
 दूतमभ्यागतं दृष्ट्वा नातुरं तमुपाचरेत् ॥ १६ ॥
 हाहाक्रन्दितमुत्क्रुष्टमाकुष्टं स्खलनं क्षुतम् ।
 वक्त्रातपन्नपादन्नव्यसनं व्यसनीक्षणम् ॥ १७ ॥

---

१ 'साक्षिके' इति पाठः. २ 'विभुतम्' इति पाठः.

चेत्यध्वजानां पात्राणां पूर्णानां च निमज्जनम् ।
 हृतानिष्टप्रवादाश्च दूषणं भस्मपांसुभिः ॥ १८ ॥
 पथश्छेदोऽहिमार्जारगोधासरठवानरैः ।
 दीप्तां प्रति दिशं वाचः क्रूराणां मृगपक्षिणाम् ॥ १९ ॥
 कृष्णधान्यगुडोदश्चिल्लवणासवचर्मणाम् ।
 सर्षपाणां वसातैलमृणपङ्केन्धनस्य च ॥ २० ॥
 क्लीबक्रूरश्वपाकानां जालवागुरयोरपि ।
 छर्दितस्य पुरीषस्य पूतिदुर्दर्शनस्य च ॥ २१ ॥
 निःसारस्य व्यवायस्य कार्पासादेररेरपि ।
 शयनासनयानानामुत्तानानां तु दर्शनम् ॥ २२ ॥
 न्युत्थानामितरेषां च पात्रादीनामशोभनम् ।
 पुंसंज्ञाः पक्षिणो वामाः स्त्रीसंज्ञा दक्षिणाः शुभाः ॥ २३ ॥
 प्रदक्षिणं खगमृगा यान्तो, नैवं श्वजम्बुकाः ।
 अयुग्माश्च मृगाः शस्ताः
 शस्ता नित्यं च दर्शने ॥ २४ ॥
 चाषभासभरद्वाजनकुलच्छागबर्हिणः ।
 भशुभं सर्वथोलूकविडालसरठेक्षणम् ॥ २५ ॥
 प्रशस्ताः कीर्तने कोलगोधाहिशशजाहकाः ।
 न दर्शने न विस्ते, वानरर्क्षोवतोऽन्यथा ॥ २६ ॥
 धनुरैन्द्रं च लालाटमशुभं, शुभमन्यतः ।
 भग्निपूर्णानि पात्राणि भिन्नानि विशिखानि च ॥ २७ ॥
 दध्यक्षतादि निर्गच्छद्रव्यमाणं च मङ्गलम् ।

वैद्यो मरिष्यतां वैश्वं प्रविशन्नेव पश्यति ॥ २८ ॥
 वृत्ताद्यसाधु दृष्ट्वैवं त्यजेदातमतोऽन्यथा ।
 कल्याणशुद्धसन्तानो यस्ततस्तमुपाचरेत् ॥ २९ ॥
 दध्यक्षतेक्षुलिण्यावप्रियङ्गुमधुसर्पिणाम् ।
 यावकाञ्जनभृङ्गारघण्टादीपसरोरुहाम् ॥ ३० ॥
 दुर्वाद्रेमत्स्यमांसानां छाजानां फलभक्षयोः ।
 रत्नेभ्यर्णकुम्भानां कन्यायाः स्यन्दनस्य च ॥ ३१ ॥
 गरस्य वर्धमानस्य देवतानां नृपस्य च ।
 शुक्लानां सुमनोवाकचामराम्बरपाजिनाम् ॥ ३२ ॥
 शङ्खसाधुद्विजोष्णीपतोरणस्वस्तिकस्य च ।
 भूमेः समुद्रतायाश्च बह्वेः प्रज्वलितस्य च ॥ ३३ ॥
 मनोऽश्वत्थान्नपानस्य पूर्णस्य शकटस्य च ।
 नृभिर्धेन्वाः सवत्साया बहवायाः स्त्रिया अपि ॥ ३४ ॥
 जीवजीवकसारङ्गसारसप्रियवादिनाम् ।
 हंसानां शतपत्राणां बद्धस्यैकपशोस्तथा ॥ ३५ ॥
 दधकादर्शसिद्धार्थरोचनानां च दर्शनम् ।
 गन्धः सुसुरभिर्घर्णः सुशुक्लो मधुरो रसः ॥ ३६ ॥
 गोपतेरनुकूलस्य स्वनस्तद्गद्गवामपि ।
 मृगपक्षिनराणां च शोभिनां शोभना गिरः ॥ ३७ ॥
 छत्रध्वजपताकानामुल्लेपणमभिष्टुतिः ।
 मेरीमृदङ्गसङ्गानां सन्दाः पुण्याहर्षाःस्वनाः ॥ ३८ ॥

वेदाध्ययनशब्दाश्च सुखो वायुः प्रदक्षिणः ।

पश्चि वेश्मप्रवेशो च विद्यादारोग्यलक्षणम् ॥ ३९ ॥

इत्युक्तं दूतशकुनं

स्वप्नानूध्वं प्रचक्षते ।

स्वप्ने मद्यं सह प्रेतैर्यः पिबन् कृष्यते शुना ॥ ४० ॥

स मर्त्यो मृत्युना शीघ्रं ज्वररूपेण नीयते ।

रक्तमाल्यवपुर्वस्त्रो यो हसन् ह्रियते स्त्रिया ॥ ४१ ॥

सोऽक्षपित्तेन

महिषश्चवराहोद्भगर्वभैः ।

यः प्रयाति दिशं याम्यां मरणं तस्य यक्षमणा ॥ ४२ ॥

लता कण्टकिनी वंशस्तालो वा हृदि जायते ।

यस्य तस्याशु गुल्मेन

यस्य बद्धिमनर्चिषम् ॥ ४३ ॥

जुह्वतो वृत्तसिक्तस्य नमस्योरसि जायते ।

पशं स नश्येत्कुष्ठेन

चण्डालैः सह यः पिबेत् ॥ ४४ ॥

स्नेहं बहुविधं स्वप्ने स प्रमेहेण नश्यति ।

उन्मादेन जले मजेद्यो नृत्यन् राक्षसैः सह ॥ ४५ ॥

अपस्मारेण यो मर्त्यो नृत्यन् प्रेतेन नीयते ।

यानं स्तरोद्भुमाज्ज्वरकपिशार्दूलसूकरैः ॥ ४६ ॥

यस्य प्रेतैः शृगालैर्वा स मृत्योर्वर्तते मुखे ।

अपूपशङ्कुलीर्जग्ध्वा विबुद्धस्तद्विधं वमन् ॥ ४७ ॥

न जीवति

अक्षिरोगाय सूर्येन्दुग्रहणेक्षणम् ।

सूर्याचन्द्रमसोः पातदर्शनं दृग्विनाशनम् ॥ ४८ ॥

भूहिं वंशलतादीनां संभवो वयसां तथा ।

निलयो मुण्डता काकगृध्राद्यैः परिवारणम् ॥ ४९ ॥

तथा भ्रेतपिशाचस्त्रीद्रविडान्ध्रगवाशनैः ।

सङ्गो वेत्रलतावंशतृणकण्टकसङ्कटे ॥ ५० ॥

श्वभ्रमशानशयनं पतनं पांसुभस्मनोः ।

मज्जनं जलपङ्कादौ शीघ्रेण स्रोतसा हृतिः ॥ ५१ ॥

नृत्यवादित्रगीतानि रक्तखगवस्त्रधारणम् ।

वयोऋतुद्विरभ्यङ्गो विवाहः श्मश्रुकर्म च ॥ ५२ ॥

पङ्काद्वेदमद्याशः प्रच्छर्दनविरेचने ।

हिरण्यलोहयोर्लामः कलिर्वन्धपराजयौ ॥ ५३ ॥

उपानद्युगनाशश्च प्रपातः पादचर्मणोः ।

हृषो भृशं प्रकुपितैः पितृभिश्चावभर्त्सनम् ॥ ५४ ॥

प्रदीपग्रहनक्षत्रदन्तदैवतचक्षुषाम् ।

पतनं वा विनाशो वा, भेदनं पर्वतस्य च ॥ ५५ ॥

कानने रक्तकुसुमे पापकर्मनिवेशने ।

चितान्धकारसम्बाधे जनन्यां च प्रवेशनम् ॥ ५६ ॥

पातः प्रासादशैलादेर्मत्स्येन ग्रसनं तथा ।

काषायिणामसौम्यानां वभ्रानां दण्डधारिणाम् ॥ ५७ ॥

१ 'वा' इति पाठः.

रक्ताक्षाणां च कृष्णानां दर्शनं जातु नेष्यते ।
 कृष्णा पापाननाहारा दीर्घकेशनस्वस्वनी ॥ ५८ ॥
 विरागमात्यवसना स्वप्ने कालनिशा मता ।
 मनोवहानां पूर्णत्वात्स्रोतसां प्रबलैर्मलैः ॥ ५९ ॥
 दृश्यन्ते दारुणाः स्वप्ना रोगी यैर्याति पञ्चताम् ।
 अरोगः संशयं प्राप्य कश्चिदेव विमुच्यते ॥ ६० ॥
 इष्टः श्रुतोऽनुभूतश्च प्रार्थितः कल्पितस्तथा ।
 भाविको दोषजश्चेति स्वप्नः सप्तविधो मतः ॥ ६१ ॥
 तेष्वप्या निष्फलाः पञ्च यथैस्त्वप्रकृतिर्दिवा ।
 विस्मृतो दीर्घहर्स्वोऽति

पूर्वरात्रे चिरात्फलम् ॥ ६२ ॥

इष्टः करोति तुच्छं च

गोसर्गे तदहर्महत् ।

मिद्वया वाऽनुपहतः प्रतीपैर्बन्धनैस्तथा ॥ ६३ ॥

याति पापैऽल्पफलतां दानहोमजपादिभिः ।

अकल्याणमपि स्वप्नं दृष्ट्वा तत्रैव यः पुनः ॥ ६४ ॥

पश्येत्प्रौढ्यं शुभं तस्य शुभमेव फलं भवेत् ।

देवान् द्विजान् गोवृषभान् जीवतः सुहृदो नृपान् ॥ ६५ ॥

-
- १ 'पा निराचारा' इति पाठः. २ 'गत्वा' इति पाठः.
 ३ 'थास्व प्र' इति पाठः. ४ 'स्वो वा', 'स्वोऽपि' इति पाठौ.
 ५ 'वा' इति पाठः. ६ 'वानु' इति पाठः. ७ 'पोऽप्यफल'
 इति पाठः.

साधून् यशस्विनो वक्षिमिदं स्वच्छान् जलाशयान् ।
 केन्याः कुमारकान् गौरान् शुक्रवस्त्रान्सुतेजसः ॥ ६६ ॥
 नराशनं दीप्ततनुं समन्ताद्बुधिरोक्षितम् ।
 यः पश्येच्छ्रुमते यो वा छत्रादर्शविषामिषम् ॥ ६७ ॥
 शुक्लाः सुमनसो वस्त्रममेध्यालेपनं फलम् ।
 शैलप्रासादसफलवृक्षसिंहनरद्विपान् ॥ ६८ ॥
 आरोहेद्गोऽश्वयानं च, तरेन्नदहदोदधीन् ।
 पूर्वोत्तरेण गमनमगम्यागमनं शृतम् ॥ ६९ ॥
 सैन्धाघात्रिःसृतिर्देवैः पितृभिश्चाभिनन्दनम् ।
 रोदनं पतितोत्थानं द्विपतां चावमर्दनम् ॥ ७० ॥
 यस्य स्यादायुरारोग्यं वित्तं बहु च सोऽभुते ।
 मङ्गलाचारसम्पन्नः परिवारस्तथाऽऽतुरः ॥ ७१ ॥
 भ्रष्टानोऽनुकूलश्च प्रभूतद्रव्यसङ्ग्रहः ।
 सत्त्वलक्षणसंयोगो भक्तिर्वैद्यद्विजातिषु ॥ ७२ ॥
 चिकित्सायामनिर्वेदस्तदारोग्यस्य लक्षणम् ।
 इत्यत्र जन्ममरणं यतः सन्ध्यादाहृतम् ॥ ७३ ॥
 शरीरस्य ततः स्थानं शरीरमिदमुच्यते ॥ ७४ ॥”

-
- १ ‘केन्याः’ इति सङ्ग्रहे पाठः. २ ‘तनुः’ इति पाठः.
 ३ ‘क्षितः’ सङ्ग्रहे इति पाठः. ४ ‘भृतिम्’ इति सङ्ग्रहे पाठः.
 ५ ‘सङ्कटाग्निः’ इति पाठः.

अष्टाङ्गहृदयम् ।

निदानस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातः सर्वरोगनिदानं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“रोगः पाप्मा ज्वरो व्याधिर्विकारो दुःखमामयः ।

यक्ष्मातृक्कृगदाबाधाः शब्दाः पर्यायवाचिनः ॥ १ ॥

निदानं पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशयन्तथा ।

सम्प्राप्तिश्चेति विज्ञानं रोगाणां पञ्चधा स्मृतम् ॥ २ ॥

निमित्तहेत्वायतनप्रत्ययोत्थानकारणैः ।

निदानमाहुः पर्यायैः

प्राग्रूपं येन लक्ष्यते ॥ ३ ॥

उत्पित्तसुरामयो दोषविशेषेणानधिष्ठितः ।

लिङ्गमव्यक्तमल्पत्वाद्वाधीनां तद्यथायथम् ॥ ४ ॥

तदेव व्यक्तां यातं रूपमित्यभिधीयते ।

संस्थानं व्यञ्जनं लिङ्गं लक्षणं विद्वमाहुतिः ॥ ५ ॥

हेतुव्याधिविपर्यस्तविपर्यस्तार्थकारिणाम् ।

औषधान्नविहाराणामुपयोगं सुखावहम् ॥ ६ ॥

विद्यादुपशयं व्याधेः स हि सात्म्यमिति स्मृतः ।

विपरीतोऽनुपशयो व्याध्यसात्म्याभिसंज्ञितः ॥ ७ ॥

यथा दुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता ।

निर्वृत्तिरामयस्यासौ सम्प्राप्तिर्जातिरागतिः ॥ ८ ॥

सङ्ख्याधिकल्पप्राधान्यबलकालविशेषतः ।

सा भिद्यते, यथाऽत्रैव वक्ष्यन्तेऽष्टौ उवरा इति ॥ ९ ॥

दोषाणां समवेतानां विकल्पोऽज्ञांशकल्पना ।

स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां व्याधेः प्राधान्यमादिशेत् ॥ १० ॥

हेत्वादिकारकर्त्तव्यवैबल्यबलविशेषणम् ।

नक्तंदिनर्तुभुक्तांशैर्ग्याधिकालो यथामलम् ॥ ११ ॥

इति प्रोक्तो निदानार्थः

तं व्यासेनोपदेक्ष्यति ।

सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः ॥ १२ ॥

तत्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं त्रिविधाहितसेवनम् ।

अहितं त्रिविधो योगस्त्रयाणां प्रागुदाहृतः ॥ १३ ॥

तिकोषणकषायाल्परूक्षप्रमितभोजनैः ।

धारणोदीरणनिशाजारास्त्युषभाषणैः ॥ १४ ॥

क्रियातियोगभीशोकचिन्तान्यायाममैथुनैः ।

१ 'सेनोपदेक्ष्यते' इति हेमाद्रिः, चोदरश्च, २ 'हितस्त्रि' इति चन्द्रः.

ग्रीष्माहोरात्रिभुक्तान्ते प्रकुप्यति समीरणः ॥ १५ ॥

पित्तं कद्रुम्लतीक्ष्णोष्णपटुक्रोधविदाहिभिः ।

शरन्मध्याह्नरात्र्यर्धविदाहसमयेषु च ॥ १६ ॥

स्वादुम्ललवणस्निग्धगुर्वभित्यन्दिशीतलैः ।

भोस्यास्वप्नसुखाजीर्णविवास्वप्नातिवृंहणैः ॥ १७ ॥

प्रच्छर्दनाथयोगेन भुक्तमात्रवसन्तयोः ।

पूर्वाह्णे पूर्वरात्रे च श्लेष्मा

इन्द्रं तु सङ्करात् ॥ १८ ॥

मिश्रीभावास्समस्तानां सन्निपातस्तथा पुनः ।

सङ्कीर्णाजीर्णविषमविरुद्धाध्यशनादिभिः ॥ १९ ॥

व्यापन्नमद्यपानीयशुष्कशकाममूलकैः ।

पिण्याकमृद्यवसुरापूतिशुष्ककृशामिषैः ॥ २० ॥

दोषत्रयकरैस्तैस्तथाऽन्नपरिवर्तनात् ।

ऋतोर्दुष्टापुरोवाताद्गृहवैशाद्विषाद्गरात् ॥ २१ ॥

दुष्टास्नात् पर्वताश्लेषाद्गृहैर्जन्मक्षपीडनात् ।

मिथ्यायोगाच्च विविधात्पापानां च निषेवणात् ॥ २२ ॥

स्त्रीणां प्रसववैषम्यात्तथा मिथ्योपचारतः ।

प्रतिरोगमिति क्रुद्धा रोगाधिष्ठानगामिनीः ॥ २३ ॥

रसायनीः प्रपद्याशु दोषा देहे विकुर्वन्ते ॥ २३ ॥ १

१ 'धनिदाघस' इति पाठः. २ 'अतिस्वप्न' इति कचित्.

३ 'वर्ततः', 'रिष्टित्तः' इति पाठौ कचित्.

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो ज्वरनिदानं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

“उवरो रोगपतिः पाप्मा मृत्युरोजोशनोऽन्तकः ।

क्रोधो दक्षाध्वरध्वंसी रुद्रोर्ध्वनयनोद्भवः ॥ १ ॥

जन्मान्तयोर्मोहमयः सन्तापात्माऽपचारतः ।

विविधैर्नामभिः क्रूरो नानायोनिषु वर्तते ॥ २ ॥

स जायतेऽष्टधा दोषैः पृथक्भिन्नैः समागतैः ।

आगन्तुश्च

मलाक्षत्र स्वैः स्वेदुष्टाः प्रदूषणैः ॥ ३ ॥

आमाशयं प्रविश्याममनुगम्य पिधाय च ।

ओतांसि पक्विस्थानाश्च निरस्य ज्वलनं बहिः ॥ ४ ॥

सह तेनाभिसर्पन्तस्तपन्तः सकलं वपुः ।

कुर्वन्तो गात्रमत्युष्णं ज्वरं निर्बर्तयन्ति ते ॥ ५ ॥

ओतोविबन्धात्प्रायेण ततः स्वेदो न जायते ।

तस्य प्राग्रूपमालस्यमरतिर्गात्रगौरवम् ॥ ६ ॥

आस्यवैरस्यमरुचिर्जृम्भा साक्षाकुलक्षिता ।

भङ्गमर्दोऽविपाकोऽल्पप्राणता बहुलिङ्गता ॥ ७ ॥

रोमदुर्षो विनमनं पिण्डकोद्वेष्टनं क्रमः ।

हितोपदेशेष्वक्षान्तिः प्रीतिरम्लपदूषणे ॥ ८ ॥

१ ‘त्युस्तेजो’ इति चन्द्रः, २ ‘त्रमाशुष्कं ज्व’ इति पाठः

३ ‘लाक्षता’ इति पाठः.

द्वेषः स्वादुषु भक्ष्येषु तथा बालेषु तृह भृशम् ।
शब्दाभिशीतवाताम्बुच्छायोष्णेष्वनिमित्ततः ॥ ९ ॥
इच्छा द्वेषश्च

तदनु ज्वरस्य न्यक्तता भवेत् ।
आगमापगमक्षोभमृदुतावेदनोष्मणाम् ॥ १० ॥
वैषम्यं तत्रतन्नाङ्गे तास्ताः स्युर्वेदनाश्रयाः ।
पादयोः सुप्तता तन्ममः पिण्डिकोद्वेष्टनं भ्रमः ॥ ११ ॥
विश्लेष इव सन्धीनां साद ऊर्वोः कटीग्रहः ।
पृष्ठं क्षोदमिवाप्नोति निष्पीड्यत इवोदरम् ॥ १२ ॥
छिद्यन्त इव चास्थीनि पार्श्वगानि विशेषतः ।
हृदयस्य ग्रहस्तोदः प्राजनेनेव वक्षसः ॥ १३ ॥
स्कन्धयोर्मथनं बाह्वोर्भेदः पीडनमंसयोः ।
अशक्तिर्भक्षणे हन्वोर्जृम्भणं कर्णयोः स्वनः ॥ १४ ॥
नितोदः शङ्खयोर्मूर्ध्नि वेदना विरसास्यता ।
कषायास्यत्वमथवा मलानामप्रवर्तनम् ॥ १५ ॥
रूक्षारुणत्वगास्याक्षिनस्त्रपुरीषता ।
प्रसेकारोचकाश्रद्धाविपाकास्वेदजागराः ॥ १६ ॥
कण्ठौष्ठशोषस्तृद शुष्कौ च्छर्दिकासौ विषादिता ।
हर्षो रोमाङ्गदन्तेषु वैपथुः क्षवयोर्ग्रहः ॥ १७ ॥
भ्रमः प्रलापो घर्मेच्छा विनामश्रानिलज्वरे ।

१ 'कुमः' इति पाठः. २ 'मिद्यन्त' इति सङ्ग्रहे. ३ 'पु
श्वययुः' इति पाठः.

युगपद्यासिरङ्गानां प्रलापः कटुवक्रता ॥ १८ ॥
 नासास्यपाकः शीतेच्छा भ्रमो मूर्च्छा मदोऽरतिः ।
 विदस्त्रंसः पित्तवमनं रक्तघ्नीवनमम्लकः ॥ १९ ॥
 रक्तकोठोद्गमः पीतहरितत्वं त्वगादिषु ।
 स्वेदो निश्वासवैगन्ध्यमतितृष्णा च पित्तजे ॥ २० ॥
 विशेषादरुचिजांढ्यं स्रोतोरोधोऽल्पवेगता ।
 प्रसेको मुखमाधुर्यं हृद्येपश्वासपीनसाः ॥ २१ ॥
 हृत्तासश्छर्दनं कासः स्तम्भः शैत्यं त्वगादिषु ।
 अङ्गेषु शीतपिटिकास्तन्द्रोददः कफोद्भवे ॥ २२ ॥
 काले यथास्वं सर्वेषां प्रवृत्तिर्वृद्धिरेव वा ।
 निदानोक्तानुपशयो विपरीतोपशयिता ।
 यथास्वं लिङ्गसंसर्गे ज्वरः संसर्गजः

अपि च ॥ २३ ॥

शिरोतिमूर्च्छावमिदाहमोह-
 कण्ठास्यशोषारतिपर्वभेदाः ।
 उज्ज्वलातृद्भ्रमरोमहर्षा
 जृम्भातिवाक्त्वं च चलास्सपित्तात् ॥ २४ ॥
 तापहान्यरुचिपर्वशिरोरुक्
 पीनसश्चसनकासविबन्धाः ।
 शीतजाकृपतिमिरभ्रमतन्द्राः
 श्लेष्मवातजनितज्वरलिङ्गम् ॥ २५ ॥

शीतस्तम्भस्वेददाहान्यवस्था

तृष्णाकासश्लेष्मपित्तप्रवृत्तिः ।

मोहस्तन्द्रालिसतिक्तास्यता च

श्रेयं रूपं श्लेष्मपित्तज्वरस्य ॥ २६ ॥

सर्वजो लक्षणैः सर्वैर्दाहोऽत्र च मुहुर्मुहुः ।

तद्वच्छीतं महानिद्रा दिवा जागरणं निशि ॥ २७ ॥

सदा वा नैव वा निद्रा महास्वेदोऽति नैव वा ।

गीतनर्तनहास्यादिविकृतेहाप्रवर्तनम् ॥ २८ ॥

सौधुणी कलुषे रक्ते भुमे लुलितपद्मणी ।

अक्षिणी पिण्डिकापाश्वर्मूर्धपर्वस्थिरङ्गमः ॥ २९ ॥

सस्वनौ सरुजौ कर्णौ कण्ठः शूकरिवाचितः ।

परिदग्धा स्वरा जिह्वा गुंरुः खस्ताङ्गसन्धिता ॥ ३० ॥

रक्तपित्तकफष्टीवो लोलनं शिरसोऽतिरुक् ।

कोठानां श्यावरक्तानां मण्डलानां च दर्शनम् ॥ ३१ ॥

हृद्यथा मलसंसङ्गः प्रवृत्तिर्वाऽल्पशोऽति वा ।

स्निग्धास्यता बलभ्रंशः स्वरसादः प्रकापिता ॥ ३२ ॥

दोषपाकश्चिरात्तन्द्रा प्रवृत्तं कण्ठकृजनम् ।

सन्निपातमभिन्यासं तं ब्रूयाच्च हृतौजसम् ॥ ३३ ॥

“वायुना कफरुद्धेन पित्तमन्तः प्रपीडितम् ।

१ ‘ष्णा कासः श्ले’ इति पाठः. २ (‘महान् स्वे’ इति चन्द्रः.)

‘मुहुः स्वे’ इति पाठः. ३ ‘सम्भुते क’ इति पाठः. ४ ‘रुक्

श्रमः’ इति पाठः. ५ ‘गुरुन्व’ इति चन्द्रः. ६ ‘हृतौ’ इति चन्द्रः.

व्यवायित्वाच्च सूक्ष्मत्वाद्बहिर्भागं प्रवर्तते ॥
 तेन हारिद्रनेत्रत्वं सन्निपातोद्भवे ज्वरे ।”
 दोषे विबद्धे नष्टेऽग्नौ सर्वसम्पूर्णलक्षणः ।
 असाध्यः

सोऽन्यथा कृच्छ्रो भवेद्वैकल्यदोऽपि वा ॥ ३४ ॥
 अन्यच्च सन्निपातोत्थो यत्र पित्तं पृथक् स्थितम् ।
 त्वचि कोष्ठेऽथवा दाहं विदधाति पुरोऽनु वा ॥ ३५ ॥
 तद्वद्दातकर्फां शीतं, दाहादिदुस्तरस्तयोः ।
 शीतादौ तत्र पित्तेन कफे स्यन्दितशोषिते ॥ ३६ ॥
 शीते शान्तेऽम्लको मूर्च्छा मदस्तृष्णा च जायते ।
 दाहादौ पुनरन्ते स्युस्तन्द्राष्टीववमिहमाः ॥ ३७ ॥
 आगन्तुरभिघाताभिषक्कशापाभिचारतः ।
 चतुर्धा

अत्र क्षतच्छेददाहाघैरभिघातजः ॥ ३८ ॥

अमाश्च

तस्मिन्पवनः प्रायो रक्तं प्रदूषयन् ।
 सव्यथाशोफवैवर्ण्यं, सरुजं कुरुते ज्वरम् ॥ ३९ ॥
 ग्रहावेशौषधिविषक्रोधभीशोककामजः ।
 अभिषङ्गात्

ग्रहेणास्मिन्नकस्माद्वाप्तोदने ॥ ४० ॥

१ ‘अन्यश्च’ इति चन्द्रः, सङ्ग्रहश्च. २ ‘न्द्राष्टेव’, (‘न्द्रास्ते-
 दव’ सं.मू.) इति पाठः.

ओषधीगन्धजे मूर्च्छां शिरोरुग्मथुः क्षवः ।

विषान्मूर्च्छांतिसारास्वइथावतादाहहृद्गदाः ॥ ४१ ॥

क्रोधात्कम्पः शिरोरुक् च

प्रलापो भयशोकजे ।

कामैन्द्रमोऽरुचिर्दाहो 'हीनिद्राधीष्टतिक्षयः ॥ ४२ ॥

ग्रहादौ सन्निपातस्य मयादौ मरुतस्त्रये ।

क्रोपः 'कोपेऽपि पित्तस्य

यौ तु क्षापाभिचारजौ ॥ ४३ ॥

सन्निपातज्वरौ घोरौ तार्बसह्यतमौ मतौ ।

तन्नाभिचारिकैर्मग्नैर्हृयमानस्य तप्यते ॥ ४४ ॥

पूर्वं चेतस्ततो देहस्ततो विस्फोटनृद्भ्रमैः ।

सदाहमूर्च्छं प्रस्तस्य प्रत्यहं वर्धते ज्वरः ॥ ४५ ॥

इति ज्वरीऽष्टधा दृष्टः

समासाद्विविधस्तु सः ।

शारीरो मानसः सौम्यस्तीक्ष्णोऽन्तर्बहिराश्रयः ॥ ४६ ॥

प्राकृतो वैकृतः साध्योऽसाध्यः सामो निरामकः ।

पूर्वं शरीरे शरीरे तापो, मनसि मानसे ॥ ४७ ॥

पवने योगवाहित्वाच्छीतं श्लेष्मयुते भवेत् ।

१ 'रुक्मथुः', 'रुग्मथुः' इति च कचित्. २ 'हृद्गदाः'
इति तोदरः. ३ 'मान्मोहोऽ' इति पाठः. ४ 'भीनिद्रा' इति
देमाद्रिः. ५ 'कोपे तु पि' इति चन्द्रः, तो. ६ 'वसाध्यत' पाठः.

दाहः पित्तयुते, मिश्रं मिश्रे

अन्तःसंश्रये पुनः ॥ ४८ ॥

ज्वरेऽधिकं विकाराः स्युरन्तः क्षोभो मलग्रहः ।

बहिरेव बहिर्वेगे तापोऽपि च सुसाध्यता ॥ ४९ ॥

वर्षाशरद्वसन्तेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात् ।

वैकृतोऽन्यः स दुःसाध्यः प्रायश्च प्राकृतोऽनिलात् ॥ ५० ॥

वर्षासु मारुतो दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितो ज्वरम् ।

कुर्यात् पित्तं च शरदि तस्य चानुबलं कफः ॥ ५१ ॥

तत्प्राकृत्या विसर्गाच्च तत्र नानशनाद्भयम् ।

कफो वसन्ते तमसि वातपित्तं भवेदनु ॥ ५२ ॥

बलवत्स्वरूपदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ।

सर्वथा विकृतिज्ञाने प्रागसाध्य उदाहृतः ॥ ५३ ॥

ज्वरोपद्रवतीक्ष्णत्वमग्लानिर्बहुमूत्रता ।

न प्रवृत्तिर्न विद् जीर्णा न क्षुत्सामज्वराकृतिः ॥ ५४ ॥

ज्वरवेगोऽधिकं तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः ।

मलप्रवृत्तिरुक्लेशः पच्यमानस्य लक्षणम् ॥ ५५ ॥

जीर्णताऽऽमविपर्यासात्ससरात्रं च लङ्घनात् ।

ज्वरः पञ्चविधः प्रोक्तो मलकालबलाबलात् ॥ ५६ ॥

प्रायशः सक्षिपातेन भूयसा तूपदिश्यते ।

सन्ततः सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थवेगे ॥ ५७ ॥

धानुमूत्रशकृद्वाहिस्त्रोतसां व्यापिनो मलाः ।

तापयन्तस्तनुं सर्वां तुल्यदृष्यादिवर्धिताः ॥ ५८ ॥
 बलिनो गुरवः स्तब्धा विदोषेण रसाश्रिताः १
 सन्ततं निष्प्रतिद्वन्द्वा ज्वरं कुर्युः सुदुःसहम् ॥ ५९ ॥
 मलं ज्वरोष्मा धातून्वा स शीघ्रं क्षेपयेत्ततः ।
 सर्वाकारं रसादीनां शुद्ध्याऽशुद्ध्याऽपि वा क्रमात् ॥ ६० ॥
 वातपित्तकफैः सप्त दश द्वादश वासरान् ।
 प्रायोऽनुयाति मर्यादां मोक्षाय च वधाय च ॥ ६१ ॥
 इत्यभिवेशस्य मतं, हारीतस्य पुनः स्मृतिः ।
 द्विगुणा सप्तमी यावज्ज्वल्येकादशी तथा ॥ ६२ ॥
 एषा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च वधाय च ।
 शुद्ध्यंशुद्धौ ज्वरः कालं दीर्घमप्यनुवर्तते ॥ ६३ ॥
 कृशानां व्याधिमुक्तानां मिथ्याहारादिसेविनाम् ।
 अल्पोऽपि दोषो दृष्यादेर्लब्ध्वाऽन्यतमतो बलम् ॥ ६४ ॥
 सविपक्षो ज्वरं कुर्याद्विषमं क्षयवृद्धिमाह ।
 दोषः प्रवर्तते तेषां त्वे काले ज्वरयन् बली ॥ ६५ ॥
 निवर्तते पुनश्चैव प्रत्यनीकबलाबलः ।
 क्षीणे दोषे ज्वरः सूक्ष्मो रसादिष्वेव लीयते ॥ ६६ ॥
 लीनत्वात्काश्यवैवर्ण्यजाड्यादीनादभाति सः ।
 आसन्नविवृतास्यत्वात्त्रोतसां रसवाहिनाम् ॥ ६७ ॥

१ 'मलान् ज्व' इति तोडरः. २ 'क्षययस्ततः' इति पाठः.
 ३ 'दां विमोक्षाय वधाय वा ।' इति तोडरः. ४ 'शुभ्योज्वरः'
 इति हेमाद्रिः. ५ 'त्वकाले' इति पाठः.

आशु सर्वस्य वपुषो व्यासिर्दोषेण जायते ।

सन्ततः सततस्तेन, विपरीतो विपर्ययान् ॥ ६८ ॥

विषमो विषमारम्भक्रियाकालोऽनुषङ्गवान् ।

दोषो रक्ताश्रयः प्रायः करोति सततं ज्वरम् ॥ ६९ ॥

अहोरात्रस्य स द्विः स्यात्

सकृदन्येद्युराश्रितः ।

तस्मिन्मांसवहा नाडीः

मेदोनाडीस्तृतीयके ॥ ७० ॥

प्राग्ही पित्तानिलामूर्ध्नस्त्रिकस्य कफपित्ततः ।

सपृष्ठस्यानिलकफात्सं चैकाहान्तरः स्मृतः ॥ ७१ ॥

चतुर्थको मले मेदोमजास्थ्यन्यतमस्थिते ।

मज्जस्थ एवेत्यपरे प्रभावं स तु दर्शयेत् ॥ ७२ ॥

द्विधा कफेन जंघाभ्यां स पूर्वं क्षिरसोऽनिलात् ।

अस्थिमज्जोभयगते चतुर्थकविपर्ययः ॥ ७३ ॥

त्रिधा, ब्रह्म ज्वरयति दिनमेकं तु मुञ्चति ।

बलाबलेन दोषाणामग्नचेष्टादिजन्मना ॥ ७४ ॥

ज्वरः स्यान्मनसस्तद्वत्कर्मणश्च तदा तदा ।

दोषदूष्यत्वहोरात्रप्रभृतीनां बलाज्वरः ॥ ७५ ॥

मनसो विषयाणां च कालं तं तं प्रपद्यते ।

१ 'अस्मिन्मांसं' इति हेमाद्रिः. २ 'त्सं चैका' इति पाठः.

३ 'भ्यां प्रथमं शि' इति पाठः. ४ 'चतुर्थिक' इति पाठः.

५ 'व्यहात् ब्रह्म' इति हेमाद्रिः.

धातून् प्रक्षोभयन् दोषो मोक्षकाले विलीयते ॥ ७६ ॥

ततो नरः श्वसन् स्विद्यन् कृजन् वमति चेष्टते ।

वेपते प्रलपत्युष्णैः शीतैश्चाङ्गैर्हतप्रभः ॥ ७७ ॥

विसंज्ञो ज्वरवेगार्तः सक्रोध इव वीक्षते ।

सदोषशब्दं च शकृद्भवं सृजति वेगवत् ॥ ७८ ॥

देहो लघुर्गन्धपगतकृममोहतापः

पाको मुखे करणसौष्ठवमव्ययत्वम् ।

स्वेदः क्षवः प्रकृतियोगि मनोऽञ्जलिप्सा

कण्डूश्च मूर्ध्नि विगतज्वरलक्षणानि ॥ ७९ ॥”

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो रक्तपित्तकासनिदानं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

“भृशोष्णतीक्ष्णकटुम्ललवणादिविदाहिभिः ।

कोद्वोद्दालकैश्चास्त्रैस्तद्युक्तैरतिसेवितैः ॥ १ ॥

कुपितं पित्तकैः पित्तं द्रवं रक्तं च मूर्च्छिते ।

ते मिथस्तुल्यरूपत्वमागम्य व्यामुतस्तनुम् ॥ २ ॥

पित्तं रक्तस्य विकृतेः संसर्गादूषणादपि ।

गन्धवर्णानुवृत्तेश्च रक्तेन व्यपदिश्यते ॥ ३ ॥

प्रभवत्यसृजः स्थानात्प्लीहतो यकृतश्च तत् ।

शिरोगुरुत्वमरुचिः शीतेच्छा धूमकोऽम्लकः ॥ ४ ॥

१ 'विकृति' इति तोदरः.

छर्दिश्छर्दितचैभस्स्यं कासः श्वासो अमः कृमः ।
 लोहलोहितमत्स्यामगन्धास्यत्वं स्वरक्षयः ॥ ५ ॥
 रक्तहारिद्रहरितवर्णता नयनादिषु ।
 नीललोहितपीतानां वर्णानामविवेचनम् ॥ ६ ॥
 स्वप्ने तद्वर्णदर्शित्वं भवत्यस्मिन् भविष्यति ।
 ऊर्ध्वं नासाक्षिकर्णास्यैर्मण्डूयोनिगुदैरधः ॥ ७ ॥
 कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत्प्रवर्तते ।
 ऊर्ध्वं साध्यं कफाद्यस्मात्तद्विरेचनसाधनम् ॥ ८ ॥
 धक्षौषधं च, पित्तस्य विरेको हि वरौषधम् ।
 अनुबन्धी कफो यश्च तत्र तस्यापि शुद्धिकृत् ॥ ९ ॥
 कषायाः स्वादवोऽप्यस्य विशुद्धश्लेष्मणो हिताः ।
 किमु तिक्ताः कषाया वा ये निसर्गात्कफापहाः ॥ १० ॥
 अधो व्याप्यं चलाद्यस्मात्तत्प्रच्छर्दनसाधनम् ।
 अरुणौषधं च पित्तस्य वमनं न वरौषधम् ॥ ११ ॥
 अनुबन्धी चलो यश्च क्षान्तयेऽपि न तस्य तत् ।
 कषायाश्च हितास्तस्य मधुरा एव केवलम् ॥ १२ ॥
 कफमारुतसंसृष्टमसाध्यमुभयायनम् ।
 अशक्यप्रातिलोम्यत्वादभावादौषधस्य च ॥ १३ ॥
 न हि संशोधनं किञ्चिदस्त्वस्य प्रतिलोमैरगम् ।
 शोधनं प्रतिलोमं च रक्तपित्ते भिषगिजितम् ॥ १४ ॥
 एवमेवोपशमनं सर्वशो नास्य विद्यते ।

१ 'मनम्', ('मकम्' इति चन्द्रतोडरी,) इति पाठौ.

संसृष्टेषु हि दोषेषु सर्वजिच्छमनं हितम् ॥ १५ ॥

तत्र दोषानुगमनं सिरास इव लक्षयेत् ।

उपद्रवांश्च विकृतिज्ञानतस्तेषु चाधिकम् ॥ १६ ॥

आशुकारी यतः कासस्तमेवातः प्रवक्ष्यति ।

पञ्च कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ॥ १७ ॥

क्षयायोपेक्षिताः सर्वे

बलिनेश्चोत्तरोत्तरम् ।

तेषां भविष्यतां रूपं कण्ठे कण्ठूररोचकः ॥ १८ ॥

शूलकपूर्णाभकण्ठत्वम्

तत्राधो विहृतोऽनिलः ।

ऊर्ध्वं प्रवृत्तः प्राप्योरस्तस्मिन् कण्ठे च संसजन् ॥ १९ ॥

शिरःक्षोतांसि सम्पूर्य ततोऽङ्गान्युत्क्षिपन्निव ।

क्षिपन्निवाक्षिणी पृष्ठमुरः पार्श्वे च पीडयन् ॥ २० ॥

प्रवर्तते स वज्रेण भिन्नकांस्योपमध्वनिः ।

हेतुभेदात्प्रतीचातमेदो वायोः सरंहसः ॥ २१ ॥

यद्वृजाशब्दवैषम्यं कासानां जायते ततः ।

कुपितो वातलैर्वातः शुष्कोरः कण्ठवक्रताम् ॥ २२ ॥

हृत्पाश्र्वोरःशिरःशूलं मोहक्षोभस्वरक्षयान् ।

करोति शुष्कं कासं च महावेगरुजास्वनम् ॥ २३ ॥

सोऽङ्गहर्षी कफं शुष्कं कृच्छ्रान्मुक्त्वाऽल्पतां व्रजेत् ।

१ 'सः स एवा' सं. मू. २ 'नश्च यथोत्त' इति पाठः. ३ 'वायुः'

इति पाठः. ४ 'शुष्ककासं' इति हेमाद्रिः, चन्द्रश्च.

पित्तात्पीताक्षिकफता तित्तास्यत्वं ज्वरो भ्रमः ॥ २४ ॥
 पित्तामृगमनं तृष्णा वैस्वर्यं धूमकोऽम्लकः ।
 प्रतप्तं कासवेगेन ज्योतिषामिव दर्शनम् ॥ २५ ॥
 कफादुरोऽल्परुद्धूर्ध्वहृदयं स्तिमितं गुरु ।
 कण्ठोपलेपः सदनं पीनसच्छर्द्यरोचकाः ॥ २६ ॥
 रोमहर्षो घनस्निग्धश्चेतश्छेप्सप्रवर्तनम् ।
 युद्धार्थैः साहसैस्तैः सेवितैरयथाबलम् ॥ २७ ॥
 उरस्यन्तःक्षते वायुः पित्तनानुगतो बली ।
 कुपितः कुस्ते कासं कफं तेन सशोणितम् ॥ २८ ॥
 पीतं श्यावं च शुष्कं च ग्रथितं कुथितं बहु ।
 ष्ठीवेत्कण्ठेन रुजता विभिन्नेनेव चोरसा ॥ २९ ॥
 सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ।
 पर्वभेदज्वरश्चासतृष्णावैस्वर्यकम्पवान् ॥ ३० ॥
 पारावत इवाकूजन् पार्श्वशूल्री ततोऽस्य च ।
 क्रमाद्वीर्यं रुचिः पक्ता बलं वर्णश्च हीयते ॥ ३१ ॥
 क्षीणस्य सासृक्षान्नत्वं स्याच्च पृष्ठकटीग्रहः ।
 वायुप्रधानाः कुपिता धातवो राजयक्षिणः ॥ ३२ ॥
 कुर्वन्ति यक्ष्मायतनैः कासं ष्ठीवेत्कफं ततः ।
 पूनपूयोपमं पीतं विस्त्रं हरितलोहितम् ॥ ३३ ॥

१ 'यो मदः' इति चन्द्रः. २ 'कण्ठास्यलेपः' इति तोडरः
 ३ 'श्यामं' इति पाठः. ४ 'पक्तिर्बल' इति पाठः.

लुप्येत इव पार्श्वे च हृदयं पततीव च ।
 अकस्मादुष्णशीतेच्छा बह्वाक्षित्वं बलक्षयः ॥ ३४ ॥
 स्निग्धप्रसन्नवक्रत्वं श्रीमद्दशननेत्रता ।
 ततोऽस्य क्षयरूपाणि सर्वाण्याविर्भवन्ति च ॥ ३५ ॥
 इत्येष क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः ।
 याप्यो वा बलिनां, तद्वत् क्षतजोऽभिनवौ तु तौ ॥ ३६ ॥
 सिध्येतामपि सौनाध्यात्

साध्या दोषैः पृथक् त्रयः ।

मिश्रा याप्या द्रव्यात्सर्वे जरसा स्थविरस्य च ॥ ३७ ॥
 कासाच्छ्वासक्षयच्छर्दिस्वरसादादयो गदाः ।
 भवन्त्युपेक्षया यस्मात्तस्मात् त्वरया जयेत् ॥ ३८ ॥”

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातः श्वासहिध्मानिदानं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ।
 “कासवृद्ध्या भवेच्छ्वासः पूर्वैर्वा दोषकोपनैः ।
 आम्रातिसारवमथुविषपाण्डुज्वरैरपि ॥ १ ॥
 रजोभूमानिलैर्मर्मघातादतिहिमाग्बुना ।
 क्षुद्रकस्तमकश्छिन्नो महानूर्ध्वश्च पञ्चमः ॥ २ ॥
 कफोपरुद्धगमनः पवनो विष्वगास्थितः ।

१ ‘लुप्येत’ इति पाठः. २ ‘दशन’ इति पाठः. ३ ‘साम-
 ध्यात्’ सं.मू.

प्राणोदकाश्चवाहीनि दुष्टः स्रोतांसि दूषयन् ॥ ३ ॥

उरःस्थः कुरुते श्वासमामाशयसमुद्भवम् ।

प्राग्रूपं तस्य हृत्पार्श्वशूलं प्राणविलोमता ॥ ४ ॥

आनाहः शङ्खभेदश्च

तत्रायासातिभोजनैः ।

प्रेरितः प्रेरयेत् क्षुद्रं स्वयं संशमनं मरुत् ॥ ५ ॥

प्रतिलोमं सिरा गच्छन्नुदीर्य पवनः कफम् ।

परिगृह्य शिरोग्रीवमुरः पार्श्वं च पीडयन् ॥ ६ ॥

कासं घुर्धुरकं मोहमरुचिं पीनसं तृषम् ।

करोति तीव्रवेगं च श्वासं प्राणोपतापिनम् ॥ ७ ॥

प्रताम्येत्तस्य वेगेन निष्ठूतान्ते क्षणं सुखी ।

कृच्छ्राच्छयानः श्वासिति निषण्णः स्वास्थ्यमृच्छति ॥ ८ ॥

उच्छिन्नाक्षो कलाटेन स्विद्यता भृशमर्तिमान् ।

विशुष्कास्यो मुहुःश्वासी काङ्क्षत्युष्णं सवेपथुः ॥ ९ ॥

मेघाम्बुशीतप्राग्वातैः श्लेष्मलैश्च विवर्धते ।

स याप्यस्तमकः, साध्यो नवो वा बलिनो भवेत् ॥ १० ॥

ज्वरमूर्च्छायुतः शीतैः शाम्येत्प्रतमकस्तु सः ।

छिन्नाच्छ्वासिति विच्छिन्नं मर्मच्छेदरुजादितः ॥ ११ ॥

सस्वेदमूर्च्छं सानाहो बस्तिदाहनिरोधवान् ।

अधोदग्विधुताक्षश्च मुह्यन् रक्तैकलोचनः ॥ १२ ॥

शुष्कास्यः प्रलपन् दीनो नष्टच्छायो विचेतनः ।

महता महता दीनो नादेन शसिति कथन् ॥ १३ ॥

उद्धूयमानः संरब्धो मत्तर्षभ इवानिशम् ।

प्रणष्टज्ञानविज्ञानो विभ्रान्तनयनाननः ॥ १४ ॥

वक्षः समाक्षिपन् बद्धमूत्रवर्चा विशीर्णवाक् ।

शुष्ककण्ठो मुहुर्मुह्यन् कर्णशङ्खशिरोतिरुक् ॥ १५ ॥

दीर्घमूर्ध्व शसित्यूर्ध्वाक्ष च प्रत्याहरत्यधः ।

श्लेष्मावृतमुखस्रोताः क्रुद्धगन्धवहार्दितः ॥ १६ ॥

ऊर्ध्वदृग्वीक्षते भ्रान्तमक्षिणी परितः क्षिपन् ।

मर्मसु च्छिद्यमानेषु परिदेवी निरुद्धवाक् ॥ १७ ॥

पृते सिञ्चेयुरव्यक्ता व्यक्ताः प्राणहरा ध्रुमम् ।

[अथ हिध्मानिदानम् ।]

शालैकहेतुप्राग्रूपसङ्ख्याप्रकृतिसंश्रयाः ॥ १८ ॥

हिध्माः

भक्तोज्जवा क्षुद्रा यमला महतीति च ।

गम्भीरा च

मरुत्तत्र त्वरयाऽयुक्तिसेवितैः ॥ १९ ॥

रुक्षतीक्ष्णसरासाल्म्यैरक्षपानैः प्रपीडितः ।

करोति हिध्मामरुजां मन्दशब्दां क्षवानुगाम् ॥ २० ॥

शमं साल्म्याक्षपानेन या प्रयाति च साऽक्षजा ।

आयासाल्पवनैः क्षुद्रः क्षुद्रां हिध्मां प्रवर्तयेत् ॥ २१ ॥

१ 'महतो' हेमाद्रितोडरो. २ 'श्रया ॥ हिध्मा' इति पाठः.

३ 'नः क्रुद्धः क्षु' चन्द्रः तो. "क्षुद्रवातो यदा कोष्ठात्" च पा.

जश्रुमूलप्रविसृतामल्पवेगां मृदुं च सा ।
 वृद्धिमायास्यतो याति मुक्तमात्रे च मार्दवम् ॥ २२ ॥
 चिरेण यमलर्वेगैराहारे या प्रवर्तते ।
 परिणामोन्मुखे वृद्धिं परिणामे च गच्छति ॥ २३ ॥
 कम्पयन्ती शिरोग्रीवमाध्मातस्यातितृष्यतः ।
 प्रलापच्छर्धनीसारनेत्रविभ्रुतिजृम्भणः ॥ २४ ॥
 यमला वेगिनी हिध्मा परिणामवती च सा ।
 स्तब्धभ्रूशङ्खयुग्मस्य सास्त्रविभ्रुतचक्षुषः ॥ २५ ॥
 स्तम्भयन्ती तनुं वाचं स्मृतिं संज्ञां च मुष्णती ।
 रुन्धनी मार्गमन्त्रस्य कुर्वती मर्मघट्टनम् ॥ २६ ॥
 पृष्ठतो नमनं शोषं महाहिध्मा प्रवर्तते ।
 महामूला महाशब्दा महावेगा महाबला ॥ २७ ॥
 पक्काशयाद्वा नाभेर्वा पूर्ववद्या प्रवर्तते ।
 तद्रूपा सा मुहुः कुर्याज्जृम्भामङ्गप्रसारणम् ॥ २८ ॥
 गम्भीरेणानुनादेन गम्भीरा

तासु साधयेत् ।

आद्ये द्वे, वर्जयेदन्त्ये सर्वलिङ्गां च वेगिनीम् ॥ २९ ॥
 सर्वाश्च सञ्चितामस्य स्थविरस्य व्यवायिनः ।
 व्याधिभिः क्षीणदेहस्य भक्तच्छेदघातस्य वा ॥ ३० ॥

१ 'रो ग्रीवामा' इति पाठः. २ 'प्लुतजृ' इति पाठः. ३ 'ध्व-
 स्तत्र' इति तोडरः, 'स्तब्धशङ्खच्युतभ्रुवः' इति चरकपाठः.
 ४ "साश्रुवि" इति चंद्रस्तोडरश्च.

सर्वेऽपि रोगा नाशाय न त्वेवं शीघ्रकारिणः ।
हिध्माश्वासौ यथा तौ हि मृत्युकाले कृतालयौ ॥३१॥”

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो राजयक्ष्मादिनिदानं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

[अथ राजयक्ष्मनिदानम् ।]

“अनेकरोगानुगतो बहुरोगपुरोगमः ।

राजयक्ष्मा क्षयः शोषो रोगराष्टिति च स्मृतः ॥ १ ॥

नक्षत्राणां द्विजानां च राज्ञोऽभूद्यदयं पुरा ।

यच्च राजा च यक्ष्मा च राजयक्ष्मा ततो मतः ॥ २ ॥

पेहौषधक्षयकृतेः क्षयस्तत्सम्भवाच्च सः ।

रसादिशोषणाच्छोषो रोगराट् तेषु राजनात् ॥ ३ ॥

साहसं वेगसंरोधः शुक्रौजःस्नेहसङ्कुचः ।

अन्नपानविधित्यागश्चत्वारस्तस्य हेतवः ॥ ४ ॥

तैरुदीर्णोऽनिलः पित्तं कफं चोदीर्य सर्वतः ।

शरीरसन्धीनाविश्य तान् सिराश्च प्रपीडयन् ॥ ५ ॥

मुखानि स्रोतसां रुद्ध्वा तथैवातिविवृत्य वा ।

सर्पसूच्यमधस्तिर्यग्यथास्वं जनयेद्भदान् ॥ ६ ॥

रूपं भविष्यतस्तस्य प्रतिश्रयायो भृशं क्षयः ।

प्रसेको मुखमाधुर्यं सदनं वह्निदेहयोः ॥ ७ ॥

१ ‘इ रोगराजनात्’ इति तोडरः.

जश्रुमूलप्रविसृतामल्पवेगां मृदुं च सा ।
 वृद्धिमायास्यतो याति भुक्तमात्रे च मार्दवम् ॥ २२ ॥
 चिरेण यमलंवेगैराहारे या प्रवर्तते ।
 परिणामोन्मुखे वृद्धिं परिणामे च गच्छति ॥ २३ ॥
 कम्पयन्ती शिरोग्रीवमाध्मातस्यातितृप्यतः ।
 प्रलापच्छर्दनीसारनेत्रविडुतिजृम्भिजः ॥ २४ ॥
 यमला वेगिनी हिध्मा परिणामवती च सा ।
 स्तब्धभ्रूशङ्खयुग्मस्य सान्नविडुतचक्षुषः ॥ २५ ॥
 स्तम्भयन्ती तनुं वाचं स्मृतिं संज्ञां च मुष्णती ।
 रुन्धती मार्गमक्षस्य कुर्वती मर्मघट्टनम् ॥ २६ ॥
 पृष्ठतो नमनं शोषं महाहिध्मा प्रवर्तते ।
 महामूला महाशब्दा महावेगा महाबला ॥ २७ ॥
 पक्काशयाद्वा नाभेर्वा पूर्ववद्या प्रवर्तते ।
 तद्रूपा सा मुहुः कुर्याज्जृम्भामङ्गप्रसारणम् ॥ २८ ॥
 गम्भीरेणानुनादेन गम्भीरा

तासु साधयेत् ।

आद्ये द्वे, वर्जयेदन्त्ये सर्वलिङ्गां च वेगिनीम् ॥ २९ ॥
 सर्वाश्च सञ्चितामस्य स्थविरस्य व्यवायिनः ।
 व्याधिभिः क्षीणदेहस्य भक्तच्छेदक्षतस्य वा ॥ ३० ॥

१ 'रो ग्रीवामा' इति पाठः. २ 'श्रुतवृ' इति पाठः. ३ 'ध्व-
 स्तभ्र' इति तोडरः, 'स्तब्धशङ्खच्युतभ्रुवः' इति चरकपाठः.
 ४ "साश्रुवि" इति चंद्रस्तोडरश्च.

सर्वेऽपि रोगा नाशाय न त्वेवं शीघ्रकारिणः ।

हिम्माश्वासौ यथा तौ हि मृत्युकाले कृतालयौ ॥३१॥”

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो राजयक्ष्मादिनिदानं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

[अथ राजयक्ष्मनिदानम् ।]

“अनेकरोगानुगतो बहुरोगपुरोगमः ।

राजयक्ष्मा क्षयः शोषो रोगराडिति च स्मृतः ॥ १ ॥

नक्षत्राणां द्विजानां च राज्ञोऽभूद्यदयं पुरा ।

यश्च राजा च यक्ष्मा च राजयक्ष्मा ततो मतः ॥ २ ॥

देहौषधक्षयकृतेः क्षयस्तत्सम्भवाच्च सः ।

रक्षादिशोषणाच्छोषो रोगराटं तेषु राजनात् ॥ ३ ॥

साहसं वेगसंरोधः शुक्रौजःस्रोहसङ्क्षयः ।

अन्नपानविधित्यागश्चत्वारस्तस्य हेतवः ॥ ४ ॥

तैरुदीर्णोऽनिलः पित्तं कफं चोदीर्य सर्वतः ।

शरीरसन्धीनाविश्य तान् सिराश्च प्रपीडयन् ॥ ५ ॥

मुखानि स्रोतसां रुद्ध्वा तथैवातिविवृत्य वा ।

सर्पन्तूर्ध्वमधस्तिर्यग्यथास्वं जनयेद्गदान् ॥ ६ ॥

रूपं भविष्यतस्तस्य प्रतिश्रयायो भृशं क्षयः ।

प्रसेको मुखमाधुर्यं सदनं वह्निदेहयोः ॥ ७ ॥

१ ‘इ रोगराजनान्’ इति तोडरः.

स्थाल्यमन्त्रान्नपानादौ शुचावप्यशुचीक्षणम् ।
 मक्षिकातृणकेशादिपातः प्रायोऽन्नपानयोः ॥ ८ ॥
 हृत्लासश्छर्दिररुचिरभ्रतोऽपि बलक्षयः ।
 पाण्योरवेक्षा पादास्यशोफोऽक्षणोरतिशुक्लता ॥ ९ ॥
 बाह्वोः प्रमाणजिज्ञासा काये बभत्स्यदर्शनम् ।
 स्त्रीमद्यमांसप्रियता घृणित्वं मूर्धगुण्ठनम् ॥ १० ॥
 नखकेशातिवृद्धिश्च, स्वप्ने चाभिभवो भवेत् ।
 पतङ्गकृकलासाहिकपिश्वापदपक्षिभिः ॥ ११ ॥
 केशास्थितुषभस्मादिराशौ समधिरोहणम् ।
 शून्यानां ग्रामदेशानां दर्शनं शुष्यतोऽम्भसः ॥ १२ ॥
 ज्योतिर्गिरीणां पततां ज्वलतां च महीरुहाम् ।
 पीनसन्धासकासांसमूर्धस्वरुजोऽरुचिः ॥ १३ ॥
 ऊर्ध्वं, विद्भ्रंशसंशोपावधः, ञ्छर्दिश्च कोष्ठगे ।
 तिर्यक्स्ये पार्श्वरुदोषे, सन्धिगे भवन्ति ज्वरः ॥ १४ ॥
 रूपाण्येकादशैतानि जायन्ते राजयक्ष्मिणः ।
 तेषामुपद्रवान् विद्यात्कण्ठोद्धंसमुरोरुजम् ॥ १५ ॥
 जृम्भाङ्गमर्दनिष्टीववह्निसादास्यपूतिताः ।
 तत्र वाताच्छिरःपार्श्वशूलमंसाङ्गमर्दनम् ॥ १६ ॥
 कण्ठोद्धंसः स्वरभ्रंशः

पेत्तात्पादौसपाणिषु ।

- १ 'विद्वंससं' इति पाठः. २ 'दिस्तु को' इति पाठः.
 ३ 'दास्यपा' इति पाठः.

दाहोऽतिसारोऽसृक्छर्दिर्मुखगन्धो ज्वरो मदः ॥ १७ ॥

कफादरोचकश्छर्दिः कासो मूर्धाङ्गगौरवम् ।

प्रसेकः पीनसः श्वासः स्वरसादोऽल्पवह्निता ॥ १८ ॥

दोषैर्मन्दानलत्वेन सोपलेपः कफोल्बणैः ।

स्रोतोमुखेषु रुद्धेषु धातून्मस्वल्पकेषु च ॥ १९ ॥

विदह्यमानः स्वस्थाने रससांस्तानुपद्रवान् ।

कुर्यादगच्छन्मांसादीनसृक् चोर्ध्वं प्रधावति ॥ २० ॥

पच्यते कोष्ठ एवाग्नमन्नपक्त्रैव चास्य यत् ।

प्रायोऽस्मान्मलतां यातं नैवालं धातुपुष्टये ॥ २१ ॥

रसोऽप्यस्य न रक्ताय मांसाय कुत एव तु ।

उपस्रावः स शकृता केवलं वर्तते क्षयी ॥ २२ ॥

लिङ्गेष्वल्पेष्वपि क्षीणं व्याध्यौपधबलाक्षमम् ।

वर्जयेत्

साधयेदेवं सर्वेष्वपि ततोऽन्यथा ॥ २३ ॥

“क्षीणमांसबलं जह्यात्पूर्वलिङ्गरुपद्रुतम् ।

प्रत्याख्याय नरं चाशु द्रव्यवन्तमुपाचरेत् ॥”

[अथ स्वरभेदनिदानम् ।]

दोषैर्व्यसैः समस्तैश्च क्षयात् षष्ठश्च मेदसा ।

स्वरभेदो भवेत्

१ ‘स्वरभेदो’ इति तोडरः. २ ‘उपष्टब्धः’ इति सं.मू.
तोडरः, ‘अवष्टब्धः’ इति च पाठः. ३ ‘देवं’ इति चन्द्रः, सं.
मू. ४ ‘दसः’ इति पाठः. ५ ‘रसभेदो’ इति पाठः.

तत्र क्षामो रूक्षश्चलः स्वरः ॥ २४ ॥

शूकपूर्णाभकण्ट्वं क्षिग्धोष्णोपशयोऽनिलात् ।

पित्तात्तालुगले दाहः शोष उक्तावसूयनम् ॥ २५ ॥

लिम्पन्निव कफात्कण्ठं मन्दः खुरखुरायते ।

स्वरो विबद्धः

सर्वैस्तु सर्वलिङ्गः

क्षयात्कषेत् ॥ २६ ॥

धूमायनीव चात्यर्थम्

मेदसा श्लेष्मलक्षणः ।

कृच्छ्रलक्ष्याक्षरश्च

अत्र सर्वैरन्त्यं च वर्जयेत् ॥ २७ ॥

[अथारोचकनिदानम् ।]

अरोचको भवेद्दोषजिह्वाहृदयसंश्रयैः ।

सन्निपातेन मनसः सन्तापेन च पञ्चमः ॥ २८ ॥

कपायतिक्तमधुरं वातादिषु मुखं क्रमात् ।

सर्वोत्थे विरसं शोकक्रोधादिषु ययामलम् ॥ २९ ॥

[अथ छर्दिनिदानम् ।]

छर्दिर्दोषैः पृथक् सर्वैर्द्विष्टैरथैश्च पञ्चमी ।

उदानो विकृतो दोषान् सर्वान्गवप्यूर्ध्वमस्यति ॥ ३० ॥

तामूक्लेशास्यलावण्यप्रसेकारुचयोऽग्रगाः ।

नाभिपृष्ठं रुजन् वायुः पार्श्वे चाहारमुत्क्षिपेत् ॥ ३१ ॥

ततो विच्छिन्नमव्याप्तं कपायं फेनिलं वसेत् ।
 शब्दोद्गारयुतं कृष्णमच्छं कृच्छ्रेण वेगवत् ॥ ३२ ॥
 कासात्प्रशोषहन्मूर्धस्वरपीडाकृमान्वितः ।
 पिच्छात्क्षारोदकनिभं भूम्नं हरितपीतकम् ॥ ३३ ॥
 सासृगम्लं कटूष्णं च तृष्मूर्च्छातापदाहवत् ।
 कफात् श्लिग्धं घनं क्षीतं श्लेष्मतन्तुगवाक्षितम् ॥ ३४ ॥
 मधुरं कवणं भूरि प्रसक्तं कोमहर्षणम् ।
 सुक्ष्मभयधुमाधुर्यतन्त्राहृत्सासकासवान् ॥ ३५ ॥
 सर्वलिङ्गा मलैः सर्वै रितोक्ता या च तां त्यजेत् ।
 पूत्यमेध्याशुचिद्विष्टदर्शनश्रवणादिभिः ॥ ३६ ॥
 तत्ते चित्ते हृदि क्लिष्टे छर्दिर्द्विष्टार्थयोगजा ।
 बातादीनेव विमृशोक्तमिदृष्णामदौहृदे ॥ ३७ ॥
 शूलवेपथुहृत्सासैर्विशेषात् कृमिजां वदेत् ।
 कृमिहृद्गोलिङ्गैश्च

[अथ हृद्गोनिदानम् ।]

स्मृताः पञ्च तु हृद्गदाः ॥ ३८ ॥
 तेषां गुल्मनिदानोक्तैः समुत्थानैश्च सम्भवः ।
 वातेन शूल्यतेऽत्यर्थं तुद्यते स्फुटतीव च ॥ ३९ ॥
 भिद्यते शुष्यति स्रब्धं हृदयं शून्यता द्रवः ।
 अकस्माद्दीनता शोको अयं शब्दासहिष्णुता ॥ ४० ॥
 वेपथुर्वैद्येन मोहः श्वासरोघोऽल्पनिद्रता ।

१ 'सवत्' सं. मू. तोडरः, सङ्ग्रहश्च. २ 'शून्यताद्रवम्' तोडरः.

पित्तातृष्णा भ्रमो मूर्च्छा दाहः स्वेदोऽम्लकः कृमः ॥ ४१ ॥

छर्दनं चाम्लपित्तस्य धूमकः पीतता ज्वरः ।

श्लेष्मणा हृदयं स्तब्धं भारिकं साश्मगर्भवत् ॥ ४२ ॥

कासाम्निसादनिष्टीवनिद्रालस्यारुचिज्वराः ।

सर्वलिङ्गैश्चिभिर्दांघैः

कृमिभिः श्यावनेत्रता ॥ ४३ ॥

तमःप्रवेशो हृल्लासः शोथः कण्ठः कफस्तुतिः ।

हृदयं प्रतप्तं चात्र क्रकचेनेव दार्यते ॥ ४४ ॥

चिकित्सेदामयं घोरं तं शीघ्रं शीघ्रकारिणम् ।

[अथ तृष्णानिदानम् ।]

वातापित्तात्कफातृष्णा सञ्जिपाताद्गसक्षयात् ॥ ४५ ॥

पथी स्यादुपसर्गाच्च

वातपित्ते तु कारणम् ।

सर्वासु

तत्प्रकोपो हि सौम्यधातुप्रशोषणात् ॥ ४६ ॥

सर्वदेहभ्रमोत्कम्पतापतृहदाहमोहकृत् ।

जिह्वामूलगलक्लोमतालुतोयवहाः सिराः ॥ ४७ ॥

संशोष्य तृष्णा जायन्ते

तानां सामान्यलक्षणम् ।

मुखशोषो जलातृसिरस्त्रद्वेषः स्वरक्षयः ॥ ४८ ॥

१ 'स्य तमकः' इति पाठः. २ 'भारि कंसाश्म' इति पाठः.

३ 'लिङ्गं त्रिभि' द्वेमाद्रिः, तोडरः सं.गू.

कण्ठौष्ठजिह्वाकार्कश्यं जिह्वानिष्क्रमणं कृमः ।

प्रलापश्चित्तिभ्रंशस्तृङ्गहोक्तास्तथाऽऽमयाः ॥ ४९ ॥

मारुतात् क्षामता दैन्यं शङ्कतोदः शिरोभ्रमः ।

गन्धाज्ञानास्यवैरेस्यश्रुतिनिद्राबलक्षयाः ॥ ५० ॥

शीताम्बुपानादृद्धिश्च

पित्तान्मूच्छांस्यतिकृता ।

रक्तेक्षणत्वं प्रतप्तं शोषो दाहोऽतिधूमकः ॥ ५१ ॥

कफो रुग्णादि कुपितस्तोयवाहिषु मारुतम् ।

स्रोतःसु स कफस्तेन पङ्कवच्छोष्यते ततः ॥ ५२ ॥

शुक्लैरिवाचितः कण्ठो निद्रा मधुरवक्रता ।

आध्मानं शिरसो जाड्यं सौमित्यच्छर्द्यरोचकाः ॥ ५३ ॥

भालस्यमविपाकश्च

सर्वैः स्यात्सर्वलक्षणा ।

भामोद्भवा च, भक्षस्य संरोधाद्वातपित्तजा ॥ ५४ ॥

उष्णहृन्तस्य सहसा शीताम्भो भजतस्तृषम् ।

ऊष्मा रुद्धो गतः कोष्ठं यां कुर्यात्पित्तजैव सा ॥ ५५ ॥

या च पानातिपानोत्था, तीक्ष्णोष्णेः स्नेहजा च या ।

स्निग्धगुर्वग्न्यलवणभोजनेन कफोद्भवा ॥ ५६ ॥

तृष्णा रसक्षयोक्तेन लक्षणेन क्षयात्मिका ।

१ 'रस्य शु' इति तोडरः. २ 'क्षयः' इति तोडरः.

३ 'क्षणाभिक्षे' इति हेमाद्रिः.

शोपमेहज्वराद्यन्यदीर्घरोगोपसर्गतः ॥ ५७ ॥

या तृष्णा जायते तीव्रा सोपसर्गात्मिका स्मृता ॥ ५७ ½ ॥”

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातो मदात्म्यादिनिदानं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“तीक्ष्णोष्णरूक्षसूक्ष्माम्लं म्यवाद्याशुकरं लघु ।

विकाषि विशदं मध्यमोजसोऽस्माद्विपर्ययः ॥ १ ॥

तीक्ष्णादयो विषेऽप्युक्ताश्चित्तोपप्लाविनो गुणाः ।

जीवितान्ताय जायन्ते विषे तूत्कर्षवृत्तितः ॥ २ ॥

तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्मद्यं मन्दादीनोजसो गुणान् ।

दशभिर्दश सङ्क्षोभ्य चेतो नयति विक्रियाम् ॥ ३ ॥

आद्ये मदे

द्वितीये तु प्रमादायतने स्थितः ।

दुर्विकल्पहतो मूढः सुखमित्यधिमुच्यते ॥ ४ ॥

मध्यमोत्तमयोः सन्धिं प्राप्य राजसतामसः ।

निरङ्कुश इव व्यालो न किञ्चिन्नाचरेज्जडः ॥ ५ ॥

इयं भूमिरवद्यानां दौःशील्यस्येदमास्पदम् ।

एकोऽयं बहुमार्गाया दुर्गतेर्देशिकः परम् ॥ ६ ॥

१ ‘यमोह’ इति चन्द्रः, सं.मू. २ ‘काशि’ इति कच्चिह्. ३ ‘त्यभिमु’, ‘त्यभिमन्यते’, (‘भिमुद्यते’ सं.मू.), ‘त्यवबुध्यते’ ‘त्यवमन्यते’ इति पाठः. ४ ‘न किं किं वाऽऽच’ इति पाठः.

निश्चेष्टः शववच्छेते तृतीये तु भदे स्थितः ।
मरणादपि पापात्मा गतः पापतरां दशाम् ॥ ७ ॥
धर्माधर्मं सुखं दुःस्वमर्थानर्थं हिताहितम् ।
यदासक्तो न जानाति कथं तच्छीलयेद्बुधः ॥ ८ ॥
मद्ये मोहो भयं शोकः क्रोधो मृत्युश्च संश्रिताः ।
सोन्मादमदमूर्च्छायाः सापस्मारापतानकाः ॥ ९ ॥
यत्रैकः स्मृतिविभ्रंशस्तत्र सर्वमसाधु यत् ।
अयुक्तियुक्तमक्षं हि व्याधये मरणाय वा ॥ १० ॥
मद्यं त्रिवर्गधीधैर्यलज्जादेरपि नाशनम् ।
नातिमाद्यन्ति बलिनः कृताहारा महाक्षणाः ॥ ११ ॥
जिग्धाः सत्त्ववयोर्युक्ता मद्यनित्यास्तदन्वयाः ।
मेदःकफाधिका मन्दवातपित्ता दृढाग्नयः ॥ १२ ॥
विपर्ययेऽतिमाद्यन्ति विश्रब्धाः कुपिताश्च ये ।
मद्येन चाम्लरूक्षेण साजीर्णे बहुनाऽति च ॥ १३ ॥
वातापित्तात्कफात्सर्वैश्चत्वारः स्युर्मदात्मयाः ।
सर्वेऽपि सर्वैर्जायन्ते व्यपदेशस्तु भूयसा ॥ १४ ॥
सामान्यं लक्षणं तेषां प्रमोहो हृदयव्यथा ।
विद्वमेदः प्रतप्तं तृष्णा सौम्याग्नेयो ज्वरोऽरुचिः ॥ १५ ॥
शिरःपार्श्वस्थिरैकम्पो मर्मभेदक्षिकग्रहः ।
उरोविबन्धस्तिमिरं कासः श्वासः प्रजागरः ॥ १६ ॥

१ 'नापि च' इति चन्द्रतोडरी. २ 'दयेव्य' चन्द्रः, सं. मू.
३ 'रुक् स्तम्भो म' इति तोडरः.

स्वेदोऽतिमात्रं विष्टम्भः शयथुश्चित्तविभ्रमः ।
 प्रलापश्छर्दिल्लेशो भ्रमो दुःस्वप्नदर्शनम् ॥ १७ ॥
 विशेषाज्जागरन्वासकम्पमूर्धरुजोऽनिलात् ।
 स्वप्ने भ्रमत्युत्पतति प्रेतैश्च सह भाषते ॥ १८ ॥
 पित्ताद्वाहज्वरस्वेदमोहातीसारतृड्भ्रमाः ।
 देहो हरितहारिद्रो रक्तनेत्रकपोलता ॥ १९ ॥
 श्लेष्मणा छर्दिहृल्लासनिद्रोददाङ्गगौरवम् ।
 सर्वजे सर्वलिङ्गत्वम्

मुक्त्वा मघं पिवेत्तु यः ॥ २० ॥

सहसाऽनुचितं वाऽन्यत्तस्य ध्वंसकविज्ञेयौ ।
 भवेतां मारुतात्कष्टौ दुर्बलस्य विशेषतः ॥ २१ ॥
 ध्वंसके श्लेष्मनिष्टीवः कण्ठशोषोऽतिनिद्रता ।
 शब्दासहत्वं तन्द्रा च

विज्ञेयेऽङ्गशिरोतिरुह ॥ २२ ॥

हृत्कण्ठरोगः संमोहः कासस्तृण्णा वमिर्धरः ।
 निवृत्तो यस्तु मघेभ्यो जितात्मा बुद्धिपूर्वकृत् ॥ २३ ॥
 विकारैः स्पृश्यते जातु न स शारीरमानसैः ।
 रजोमोहाहिताहारपरस्य स्युस्त्रयो गदाः ॥ २४ ॥
 रसासृक्चेतनावाहिल्लोतोरोधसमुद्भवाः ।
 मदमूर्च्छासक्यासा यथोत्तरबल्लोत्तराः ॥ २५ ॥

१ 'ष्मणश्छ' इति पाठः. २ 'चान्ध' इति पाठः. ३ 'विदक्ष'
 इति पाठः. ४ 'ण्ठरोधः' इति पाठः.

[अथ मदनिदानम् ।]

मदोऽत्र दोषैः सर्वैश्च रक्तमद्यविषैरपि ।

सक्तानल्पद्रुताभाषश्चलः स्खलितचेष्टितः ॥ २६ ॥

रूक्षश्यावारुणतनुर्मदे वातोद्भवे भवेत् ।

पित्तेन क्रोधनो रक्तपीताभः कलहप्रियः ॥ २७ ॥

स्वल्पसम्बद्धवाक्पाण्डुः कफाद्यानपरोऽलसः ।

सर्वात्मा सन्निपातेन

रक्ताक्षन्धाङ्गदृष्टिता ॥ २८ ॥

पित्तलिङ्गं च

मद्येन विकृतेहास्वराङ्गता ।

विषे^१ कम्पोऽतिनिद्रा च सर्वेभ्योऽम्बधिकैस्तु सः ॥ २९ ॥

लक्षवेल्लक्षणोत्कर्षाद्वातादीन् शोणितादिषु ।

[अथ मूर्च्छावनिदानम् ।]

अरुणं कृष्णनीलं वा खं पश्यन्प्रविशेत्तमः ॥ ३० ॥

शीघ्रं च प्रतिबुध्येत हृत्पीडा वेपथुर्भ्रमः ।

काश्यं श्यावारुणा छाया मूर्च्छाये मारुतात्मके ॥ ३१ ॥

पित्तेन रक्तं पीतं वा नभः पश्यन् विशेषतमः ।

विबुध्येत च सस्वेदो दाहत्वेतापपीडितः ॥ ३२ ॥

भिन्नविष्णीरुपीतामो रक्तपीताकुलेक्षणः ।

१ 'वातकृते' इति पाठः. २ 'स्वल्पास' इति पाठः. ३ 'वि-
षात्कम्पो' इति पाठः. ४ 'कश्च सः' इति चन्द्रः. ५ 'रुण-
च्छाये' इति पाठः.

ककेन मेघसंकाशं पश्यन्नाकाशमाविशेत् ॥ ३३ ॥

तमश्चिराच्च बुध्येत सहस्रासः प्रसेकवान् ।

गुरुभिः स्तिमितैरङ्गैराद्र्धश्चर्मावनद्धवत् ॥ ३४ ॥

सर्वाकृतिस्त्रिभिर्दोषैरपस्मार इवापरः ।

पातयत्याशु निश्चेष्टं विना बीभत्सचेष्टितैः ॥ ३५ ॥

[अथ सङ्ख्यासन्निदानम् ।]

दोषेषु मदमूर्च्छायाः कृतवेगेषु देहिनाम् ।

स्वयमेवोपशाम्यन्ति, सङ्ख्यासो नापथैर्विना ॥ ३६ ॥

वारदेहमनसां चेष्टामाक्षिप्यातिबला मलाः ।

सङ्ख्यासं सन्निपतिताः प्राणायतनसंश्रयाः ॥ ३७ ॥

कुर्वन्ति, तेन पुरुषः कौष्टीभूतो मृतोपमः ।

त्रियेत शीघ्रं शीघ्रं चेच्चिकित्सा न प्रयुज्यते ॥ ३८ ॥

अगाधे ग्राहबहुले सलिलौघ इवातटे ।

सङ्ख्यासे विनिमज्जन्तं नरमाशु निवर्तयेत् ॥ ३९ ॥

मदमानरोषतोषप्रभृतिभिररिभिर्निजैः परिष्वङ्गः ।

युक्तयुक्तं च समं युक्तिवियुक्तेन मद्येन ॥ ४० ॥

बलकालदेशसात्म्यप्रकृतिसहायामयवयांसि ।

प्रविभज्य तदनु रूपं यदि पिबति ततः पिबत्यमृतम् ॥ ४१ ॥”

१ ‘ना बीभत्सते’ इति तोडरः. २ ‘काष्ठभू’ चंद्रस्तोडरश्च.

३ ‘अभिन्त्यासे च म’ इति पाठः.

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातोऽर्शसां निदानं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“अरिवप्राणिनो मांसकीलका विशसन्ति यत् ।

अर्शांसि तस्मादुच्यन्ते गुदमार्गनिरोधतः ॥ १ ॥

दोषास्त्वङ्मांसमेदांसि सन्दूष्य विविधाकृतीन् ।

मांसाङ्कुरानपानादौ कुर्वन्त्यर्शांसि तान् जगुः ॥ २ ॥

सहजन्मोत्तरोत्थानभेदाद्देहा समासतः ।

शुष्कत्वाविविभेदाच्च

गुदः स्थूलान्नसंश्रयः ॥ ३ ॥

अर्धपञ्चाङ्गुलस्तस्मिंस्तिष्ठोऽध्यर्धाङ्गुलाः स्थिताः ।

वक्ष्यः, प्रवाहिणी तासामन्तर्मध्ये विसर्जनी ॥ ४ ॥

बाह्या संवरणी तस्या गुदोष्ठो बहिरङ्गुले ।

यवाध्यैर्धः प्रमाणेन रोमाण्यत्र ततः परम् ॥ ५ ॥

तत्र हेतुः सहोत्थानां वलीबीजोपतप्तता ।

अर्शसां, बीजतस्मिन् मातापित्रपचारतः ॥ ६ ॥

दैवाच्च, ताभ्यां कोपो हि सन्निपातस्य तान्यतः ।

असाध्यान्येवमाख्याताः सर्वे रोगाः कुलोद्भवाः ॥ ७ ॥

सहजानि विशेषेण रूक्षदुर्दर्शनानि च ।

अन्तर्मुखानि पाण्डूनि दारुणोपद्रवाणि च ॥ ८ ॥

१ ‘ऽर्शोनि’ सं.मू. २ ‘तस्यां’ इति पाठः. ३ ‘ध्यधेप्र’

इति चन्द्रः. ४ ‘नान्यत’ इति पाठः.

पोढाऽन्यथानि पृथग्दोषसंसर्गनिचयास्ततः ।

शुष्काणि वातश्लेष्मभ्यामाद्राणि त्वक्षपित्ततः ॥ ९ ॥

दोषप्रकोपहेतुस्तु प्रागुक्तस्तेन सादिते ।

अग्नौ, मलेऽतिनिषिते, पुनश्चातिव्यवायतः ॥ १० ॥

यानसङ्क्षोभविषमकठिनोत्कटकासनात् ।

वस्तिनेत्राश्मलोष्टोर्वातलज्वादिघट्टनात् ॥ ११ ॥

भृशं शीताम्बुसंस्पर्शात्प्रततातिप्रवाहणात् ।

वातमूत्रशकृद्देगधारणात्तदुदीरणात् ॥ १२ ॥

उवरगुल्मातिसारामग्रहणीशोफपाण्डुभिः ।

कर्शनाद्विषमाभ्यश्च चेष्टाभ्यो, योषितां पुनः ॥ १३ ॥

आमगर्भप्रपतनाद्गर्भवृद्धिप्रपीडनात् ।

ईदृशैश्चापरैर्वायुरपानं कुपितो मलम् ॥ १४ ॥

पायोर्वलीषु तं धत्ते तास्वभिव्यण्णमूर्तिषु ।

जायन्तेऽर्शांसि

तत्पूर्वलक्षणं मन्दवह्निता ॥ १५ ॥

विष्टम्भः सक्थिसदनं पिण्डिकोद्वेष्टनं भ्रमः ।

सादोऽङ्गे नेत्रयोः शोफः शकृद्देदोऽथवा ग्रहः ॥ १६ ॥

मारुतः प्रचुरो मूढः प्रायो नाभेरधश्चरन् ।

सरक् सपरिकर्तश्च कृच्छ्राच्चिर्गच्छति स्थनन् ॥ १७ ॥

अन्नकूजनमाटोपः क्षामतोद्गारमूर्तिता ।

१ 'पायुवली' इति पाठः, २ 'यु संधत्ते' इति चंद्रतोडरौ.

प्रभूतं मूत्रमल्पा विद, अश्रद्धा धूमक्रीडमूलकः ॥ १८ ॥
 शिरःपृष्ठोरसां शूलमालस्यं भिन्नवर्णता ।
 तैन्द्रेन्द्रियाणां दौर्बल्यं क्रोधो दुःखोपचारता ॥ १९ ॥
 आशङ्का ग्रहणीदोषपाण्डुगुल्मोदरेषु च ।
 एतान्येवं विवर्धन्ते जातेषु हतनामसु ॥ २० ॥
 निवर्तमानोऽपानो हि तैरधोमार्गरोधतः ।
 क्षोभयन्ननिलानन्यान् सर्वेन्द्रियशरीरगान् ॥ २१ ॥
 तथा मूत्रशकृत्पित्तकफान् धातूंश्च साशयान् ।
 मृदात्यग्निं ततः सर्वो भवति प्रायशोऽर्शसः ॥ २२ ॥
 कृशो भृशं हतोत्साहो दीनः क्षामोऽतिनिष्प्रभः ।
 भसारो विगतच्छायो जन्तुजुष्ट इव द्रुमः ॥ २३ ॥
 कृच्छैरुपद्रवैर्ग्रस्तो यथोक्तैर्मर्मपीडनैः ।
 तथा कासपिपासास्यवैरस्यश्वासपीनसैः ॥ २४ ॥
 कुमाङ्गभङ्गवमथुक्षवथुश्वयथुज्वरैः ।
 क्लेदयवाधिर्यतैर्मिर्यशर्कराश्मरिपीडितः ॥ २५ ॥
 क्षामभिन्नस्वरो ध्यायन्मुहुः स्तीवन्नरोचकी ।
 सर्वपवांस्त्रिहृत्त्राभिपायुवङ्गुणशूलवान् ॥ २६ ॥
 गुदेन स्रवता पिच्छां पुलाकोदकसन्निभाम् ।
 विवदमुक्तं शुष्काद्रं पक्कामं चान्तराऽन्तरा ॥ २७ ॥
 पाण्डु पीतं हरिद्रक्तं पिच्छिलं चोपवेक्ष्यते ।

१ 'भूतमूत्रताऽल्पा' इति पाठः. २ 'विदश्रद्धे' इति पाठ-
 श्रित्यः. ३ 'तथेन्द्रि' इति पाठः. 'व ४ च व' इति चन्द्रः

अष्टाङ्गहृदये

[अशोनिदानम्

शुष्काश्चिमिचिमान्विताः ॥ २८ ॥

स्तब्धा विषमाः परुषाः खराः ।

शक्ता वक्रास्तीक्ष्णा विस्फुटिताननाः ॥ २९ ॥

कक्रेण्युखैर्जूरकार्पासीफलसन्निभाः ।

केचित्कदम्बपुष्पाभाः केचित्सिद्धार्थकोपमाः ॥ ३० ॥

शिरःपार्श्वांसकव्यस्वङ्गणाभ्यधिकव्यथाः ।

क्षवथूद्गारविष्टम्भहृद्ग्रहारोचकप्रदाः ॥ ३१ ॥

कासश्वासाग्निवैषम्यकर्णनादभ्रमावहाः ।

तैरातो ग्रथितं स्तोकं सशब्दं सप्रवाहिकम् ॥ ३२ ॥

रूपेन पिच्छानुगतं विबद्धमुपवेश्यते ।

कृष्णवङ्गनखविण्मूत्रनेत्रवक्त्रं जायते ॥ ३३ ॥

गुल्मप्लीहोदराष्टीलासम्भवस्तत एव च ।

पित्तोत्तरा नीलमुखा रक्तपीतासितप्रभाः ॥ ३४ ॥

तन्वस्त्राविणो विस्त्रास्तनवो मृदवः श्लुथाः ।

शुकजिह्वायकृत्स्नण्डजलौकावक्त्रसन्निभाः ॥ ३५ ॥

दाहपाकज्वरस्वेदनृण्मूर्च्छारुचिमोहदाः ।

सोष्माणो द्रवनीलोष्णपीतरक्तामवर्चसः ॥ ३६ ॥

यवमध्या हरिपीतहारिद्रत्वङ्नखादयः ।

श्लेष्मोल्बणा महामूला घना मन्दरुजः सिताः ॥ ३७ ॥

उच्छूनोपचिताः स्निग्धाः

स्तब्धवृत्तगुरुस्थिराः ।

पिच्छलाः स्तिमिताः श्लक्ष्णाः

कण्डूद्व्याः स्पर्शनप्रियः ॥ ३८ ॥

करिरपनसास्थ्याभास्तथा गोमन्तसन्निभाः ।

बङ्गणानाहिनः पायुर्वास्तनाभिविकर्तिनः ॥ ३९ ॥

सकासश्वासह्लासप्रसेकारुचिपीनसाः ।

मेहकृच्छ्रशिरोजाढ्यशिशिरज्वरकारिणः ॥ ४० ॥

क्लेश्याग्निमार्दवच्छर्दिशमप्रायविकारदाः ।

वसाभसकफप्राज्यपुरीषाः सप्रवाहिकाः ॥ ४१ ॥

न स्रवन्ति न भिद्यन्ते पाण्डुस्निग्धत्वगादयः ।

संसृष्टलिङ्गाः संसर्गात्

निचयात्सर्वलक्षणाः ॥ ४२ ॥

रक्तोत्थणा गुदे कीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः ।

वटप्ररोहसदृशा गुञ्जाविद्रुमसन्निभाः ॥ ४३ ॥

तेऽस्यर्थं दुष्टमुष्णं च गाढविट्प्रतिपीडिताः ।

स्रवन्ति सहसा रक्तं तस्य चातिप्रवृत्तितः ॥ ४४ ॥

भेकाभः पीड्यते दुःखैः शोणितक्षयसम्भवैः ।

हीनवर्णबलोत्साहो हैतौजाः कलुषेन्द्रियः ॥ ४५ ॥

मुत्रकोद्वज्जूर्णाङ्गकरीरचणकादिभिः ।

रुक्षैः सङ्गाहिभिर्वायुः स्वे स्थाने कुपितो बली ॥ ४६ ॥

अधोवहानि स्रोतांसि संरुज्याधः प्रशोषयन् ।

पुरीषं वातविण्मूत्रसङ्गं कुर्वीत दारुणम् ॥ ४७ ॥

तेन तीव्रा रुजा कोष्ठपृष्ठहृत्पार्श्वगा भवेत् ।

१ 'हृत्' पाठः. २ 'स्वस्थाने' तो, सं.मू. ३ 'तीव्ररु' पाठः.

आध्मानमुद्रावेष्टो हल्लासः परिकर्तनम् ॥ ४८ ॥
 वस्तौ च सुतरां शूलं गण्डश्चयथुसम्भवः ।
 पवनस्योर्ध्वगामित्वं ततश्छर्धरुचिज्वराः ॥ ४९ ॥
 हृद्रोगग्रहणीदोषमूत्रसङ्गप्रवाहिकाः ।
 बाधिर्यतिमिरश्वासशिरोरुक्कासपीनसाः ॥ ५० ॥
 मनोविकारस्तृष्णास्त्रपित्तगुल्मोद्रादयः ।
 ते ते च वातजा रोगा जायन्ते मृशदारुणाः ॥ ५१ ॥
 दुर्नाम्नामित्युदावर्तः परमोऽयमुपद्रवः ।
 वाताभिभूतकोष्ठानां तैर्विनाऽपि स जायते ॥ ५२ ॥
 सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरे बलौ ।
 स्थितानि तान्यसाध्यानि, याप्यन्तेऽग्निबलादिभिः ॥ ५३ ॥
 द्वन्द्वजानि द्वितीयायां बलौ यान्याभितानि च ।
 कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परिसंवत्सराणि च ॥ ५४ ॥
 बाह्यायां तु बलौ जातान्येकदोषोत्पन्नानि च ।
 अशांसि सुखसाध्यानि न चिरोत्पतितानि च ॥ ५५ ॥
 भेदादिष्वपि वक्ष्यन्ते यथास्वं

नाभिजानि तु ।

गण्डूपदास्यरूपाणि पिच्छिलानि मृदूनि च ॥ ५६ ॥
 श्यानो गृहीत्वा श्लेष्माणं करोत्यर्शस्त्वचो बहिः ।
 कीलोपमं स्थिरखरं चर्मकीलं तु तं विदुः ॥ ५७ ॥
 वातेन तोदः पारुष्यं पित्तादसितरक्तता ।
 श्लेष्मणा क्षिग्धता तस्य ग्रथितत्वं सवर्णता ॥ ५८ ॥

अध्यायः ८] निदानस्थानम् ।

२८३

अर्शमां प्रशमे यत्नमाशु कुर्वीत बुद्धिमान् ।

तान्याशु हि गुदं बद्ध्वा कुर्युर्बद्धगुदोदरम् ॥ ५९ ॥”

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातोऽनीसारग्रहणीदोषनिदानं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

“दोषैर्व्यस्तैः समन्तैश्च भवाच्छोकाच्च पङ्क्तिषः ।

अतीसारः

स सुतरां जायतेऽत्यम्बुपानतः ॥ १ ॥

कृशशुष्कामिषासात्म्यतिलपिष्टविरूढकैः ।

मद्यरूक्षातिमात्राच्चैरर्शोभिः स्नेहविभ्रमात् ॥ २ ॥

कृमिभ्यो वेगरोधाच्च तद्विधैः कुपितोऽनिलः ।

विस्त्रंसयत्यधोऽवधातुं हत्वा तेनैव चानलम् ॥ ३ ॥

व्यापद्यानुशकृत्कोष्ठं पुरीषं द्रवतां नयन् ।

प्रकल्पतेऽतिसाराय

लक्षणं तस्य भाविनः ॥ ४ ॥

तोदो हृद्गुदकोष्ठेषु गात्रसादो मलग्रहः ।

आध्मानमविपाकश्च

तत्र वातेन विद्भजलम् ॥ ५ ॥

अल्पाल्पं शब्दशूलाढ्यं विबद्धमुपवेक्ष्यते ।

रूक्षं सफेनमच्छं च ग्रथितं वा मुहुर्मुहुः ॥ ६ ॥

१ ‘णीरोगनि’ सं.म. २ ‘विज्जलं’ इतीन्दुः.

तथा दग्धगुडाभासं सपिच्छापरिकर्तिकम् ।

क्षुष्कास्यो अष्टपायुश्च हृष्टरोमा विनिष्टनन् ॥ ७ ॥

पित्तेन पीतमसितं हारिद्रं शाद्वलप्रभम् ।

सरक्तमतिदुर्गन्धं तृणमूर्च्छास्वेददाहवान् ॥ ८ ॥

संशूलं पायुसन्तापपाकवान्

श्लेष्मणा घनम् ।

पिच्छिलं तन्तुमच्छ्रेतं क्षिग्धमामं कफान्वितम् ॥ ९ ॥

अभीक्ष्णं गुरु दुर्गन्धं विबद्धमनुबद्धरुक् ।

निद्रालुरलसोऽञ्जद्विडल्पाल्पं सप्रवाहिकम् ॥ १० ॥

सरोमहर्षः सोत्क्लेशो गुरुबस्तिर्गुदोदरः ।

कृतेऽप्यकृतसंज्ञश्च

सर्वात्मा सर्वलक्षणः ॥ ११ ॥

भवेन क्षोभिते पित्ते सपित्तो द्रावयेच्छकृत् ।

वायुस्ततोऽतिसार्येत क्षिप्रमुष्णं द्रवं प्लवम् ॥ १२ ॥

वातपित्तसमं लिङ्गैराहुः

तद्वच्च शोकतः ।

अतीमार समासेन द्विधा सामो निरामकः ॥ १३ ॥

सासृष्टिरस्रः

तत्राद्ये गौरवादप्सु मज्जति ।

शकृदुर्गन्धमाटोपविष्टमभार्तिप्रसेकिनः ॥ १४ ॥

१ 'विनष्टवाक्' इति कचित्. २ 'शूलः पा' इति पाठः.

३ 'स्तिग्गुरुदरः' इति पाठः.

विपरीतो निरामस्तु

कफात्पक्वोऽपि मज्जति ।

भतीसारेषु यो नातिथल्वान् ग्रहणीगदः ॥ १५ ॥

तस्य स्यादग्निविध्वंसकरैरत्यर्थसेवितैः ।

सामं शकृच्चिरामं वा जीर्णे येनातिसार्यते ॥ १६ ॥

सोऽतिसारोऽतिसरणादाशुकारी स्वभावतः ।

सामं साध्वमजीर्णेऽन्ने जीर्णे पक्वं तु नैव वा ॥ १७ ॥

अकस्माद्वा मुहुर्बद्धमकस्माच्छिथिलं मुहुः ।

चिरकृद्ग्रहणीदोषः सञ्जयाच्चोपवेशयेत् ॥ १८ ॥

स चतुर्धा, पृथग्दोषैः सन्निपाताच्च जायते ।

प्राग्रूपं तस्य सदनं विरात्पचनमम्लकः ॥ १९ ॥

प्रसेको वक्रवैरस्यमरुचिस्तृद क्लमो भ्रमः ।

भानदोदरता छर्दिः कर्णद्वेढोऽन्नकूजनम् ॥ २० ॥

सामान्यं लक्षणं काश्यं धूमकस्तमको ज्वरः ।

मूर्च्छा शिरोरुग्विष्टम्भः श्वयथुः करपादयोः ॥ २१ ॥

तत्राऽनिलात्तालुशोषस्तिमिरं कर्णयोः स्वनः ।

पाश्वोरुवङ्गणग्रीवारुजाऽभीक्ष्णं विसूचिका ॥ २२ ॥

रसेषु गृद्धिः सर्वेषु क्षुत्तृष्णा परिकर्तिका ।

जीर्णे जीर्यति चाध्मानं मुक्तेऽस्वास्थ्यं समभुते ॥ २३ ॥

वातद्वद्गोगुल्मार्शः प्रीहपाण्डुत्वशङ्कितः ।

चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत् ॥ २४ ॥

पुनःपुनः सृजेद्गर्भः पायुस्वन्नासकासवान् ।

२८६

अष्टाङ्गहृदये [अनीसारग्रहणीदोषनि

पित्तेन नीलं पीतामं, पीतामः सृजति द्रवम् ॥ २५ ॥

पूत्यम्लोद्गारहृत्कण्ठदाहारुचितृर्दितः ।

श्लेष्मणा पच्यते दुःखमन्नं छर्दिरोचकः ॥ २६ ॥

आस्योपदेहनिष्ठीवकासहृष्टासपीनसाः ।

हृदयं मन्यते स्थानमुदरं स्तिमितं गुरु ॥ २७ ॥

उद्गारो दुष्टमधुरः सदनं क्षीष्वहर्षणम् ।

भिन्नामश्लेष्मसंसृष्टगुरुवर्चःप्रवर्तनम् ॥ २८ ॥

अकृशस्यापि दौर्बल्यम्

सर्वजे सर्वसङ्करः ।

विभागेऽङ्गस्य ये चोक्ता विषमाशास्त्रयोऽग्रयः ॥ २९ ॥

तेऽपि स्युर्ग्रहणीदोषाः

समस्तु स्वास्थ्यकारणम् ।

वातव्याध्यश्मरीकुष्ठमेहोदरभगन्दराः ।

अशांसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः सुदुस्तराः ॥ ३० ॥”

नवमोऽध्यायः ।

अथाऽतो मूत्रावातनिदानं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

“वस्तिवस्तिशिरोमेढ्रकटीवृषणपायवः ।

एकसम्बन्धनाः प्रोक्ता गुदाः शिविवराश्रयाः ॥ १ ॥

अधोमुखोऽपि वस्तिर्हि मूत्रवाहिसिरामुखैः ।

पाश्वेभ्यः पूर्यते सूक्ष्मैः स्यन्दमानैरनारतम् ॥ २ ॥

यैस्तैरेव प्रविश्यैनं दोषाः कुर्वन्ति विंशतिम् ।
 मूत्राघातान् प्रमेहांश्च कृच्छ्रान्मर्मसमांश्रयान् ॥ ३ ॥
 बस्तिवज्ज्वणमेढ्रार्तियुक्तोऽल्पाल्पं मुहुर्मुहुः ।
 मूत्रयेद्वातजे कृच्छ्रे पैत्ते पीतं सदाहरुह ॥ ४ ॥

रक्तं वा

कफजे बस्तिमेढ्रगौरवशोफवान् ।
 सपित्तं सविबन्धं च सर्वैः सर्वात्मकं मलैः ॥ ५ ॥

यदा वायुर्मुखं बस्तेरावृत्य परिशोषयेत् ।
 मूत्रं सपित्तं सकफं सशुक्रं वा तदा क्रमात् ॥ ६ ॥
 संजायतेऽश्मरी घोरा पित्ताद्गौरिव रोचना ।
 श्लेष्माश्रया च सर्वा स्यात्

अथाऽस्याः पूर्वलक्षणम् ॥ ७ ॥

बस्त्याभ्मानं तदासन्नदेशेषु परितोऽतिरुह ।
 मूत्रे च बस्तगन्धत्वं मूत्रकृच्छ्रं ज्वरोऽरुचिः ॥ ८ ॥
 सामान्यलिङ्गं रुह् नाभिसंवनीबस्तिमूर्धसु ।
 विशीर्णधारं मूत्रं स्यात्तया मार्गनिरोधने ॥ ९ ॥
 तत्रपायात्सुखं मेहेदृच्छं गोमेदकोपमम् ।
 तत्सङ्कोभात् क्षते साक्षं, आयासाच्चातिरुभवेत् ॥ १० ॥
 तत्र बातामृशात्यर्तो दन्तान् खादति वेपते ।

मृदाति मेहनं, नाभिं पीडयत्यनिशं कणम् ॥ ११ ॥
 सानिलं मुञ्चति शकृन्मुहुर्मेहति बिन्दुशः ।
 इयावा रुक्षाऽश्मरी चास्य स्याच्चिता कण्टकैरिव ॥ १२ ॥
 पित्तेन दह्यते बस्तिः पच्यमान इवोष्मवान् ।
 भल्लातकास्थिसंस्थाना रक्तपीताऽसिताऽश्मरी ॥ १३ ॥
 बस्तिर्निस्तुद्यत इव श्लेष्मणा शीतलो गुरुः ।
 अश्मरी महती श्लेष्मणा मधुवर्णाऽथवा सिता ॥ १४ ॥
 पृता भवन्ति बालानां तेषामेव च भ्रूयसा ।
 आश्रयोपचयात्पत्वाद्ग्रहणाहरणे सुखाः ॥ १५ ॥
 शुक्राश्मरी तु महतां जायते शुक्रधारणात् ।
 स्थानाद्युत्तममुक्तं हि मुष्कयोरन्तरेऽनिलः ॥ १६ ॥
 शोषयत्युपसङ्गं शुक्रं तच्छुष्कमश्मरी ।
 बस्तिरुष्णं मूत्रमवमुष्कथयधुकारिणी ॥ १७ ॥
 तस्यामुत्पन्नमात्रायां शुक्रमेति विर्लीयते ।
 पीडिते त्वक्काशोऽस्मिन्

अश्मर्येव च शर्करा ॥ १८ ॥

अणुशो वायुना भिन्ना, सा त्वस्मिन्ननुलोमगे ।
 निरेति सह मूत्रेण प्रतिलोमे विवर्धयते ॥ १९ ॥
 मूत्रसंधारिणः कुर्याद्बुद्ध्वा बलेमुत्सं मरुत् ।
 मूत्रसंज्ञं रुजं कण्डूं, कदाचिच्च स्वधामतः ॥ २० ॥
 प्रच्याव्य बस्तिमुद्धृतं गर्भाभं स्थूलविश्रुतम् ।

करोति तत्र रुग्दाहस्यन्दनोद्वेष्टनानि च ॥ २१ ॥

बिन्दुशश्च प्रवर्तेत, मूत्रं बस्तौ तु पीडिते ।

धारया, द्विविधोऽप्येष वातवस्तिरिति स्मृतः ॥ २२ ॥

दुस्तरो, दुस्तरतरो द्वितीयः प्रबलानिलः ।

शकृन्मार्गस्य बस्तेश्च वायुरन्तरमाश्रितः ॥ २३ ॥

अष्टीलाभ घन ग्रन्थि करोत्यचलमुग्रतम् ।

वाताष्टीलेति साऽऽध्मानविण्मूत्रानिलमङ्गकृत् ॥ २४ ॥

विगुणः कुण्डलीभूतो बस्तौ तीव्रग्न्यथोऽतिलः ।

आविश्य मूत्रं भ्रमति सस्तम्भोद्वेष्टगौरवः ॥ २५ ॥

मूत्रमल्पाल्पमथवा विमुञ्चति शकृत्सृजन् ।

वातकुण्डलिकेत्येषा

मूत्रं तु विधृतं चिरम् ॥ २६ ॥

न निरेति विबद्धं वा मूत्रातीतं तदल्परुक् ।

विधारणात्प्रतिहनं वातोदावर्तितं यदा ॥ २७ ॥

नाभेरधस्तादुदरं मूत्रमापूयेत्तदा ।

कुर्यात्तीव्ररुगाध्मानमपक्तिमलसङ्ग्रहम् ॥ २८ ॥

तन्मूत्रजठरम्

छिन्नवैगुण्येनानिलेन वा ।

आक्षिप्तमल्पं मूत्रं तु बन्धौ नालेऽथवा मणौ ॥ २९ ॥

स्थित्वा स्रवेच्छनैः पश्चात्सरुजं वाऽथवाऽरुजम् ।

मूत्रोत्सङ्गः स विच्छिन्नतच्छेषगुह्योपमः ॥ ३० ॥

अन्तर्बस्तिमुखे वृत्तः स्थिरोऽल्पः सहसा भवेत् ।
 भस्मरीतुल्यरुक् ग्रन्थिर्मूत्रग्रन्थिः स उच्यते ॥ ३१ ॥
 मूत्रितस्य स्त्रियं यातो वायुना शुक्रमुद्धतम् ।
 स्थानाच्युतं मूत्रयतः प्राक् पश्चाद्वा प्रवर्तते ॥ ३२ ॥
 भस्मोदकप्रतीकाशं मूत्रशुक्रं तदुच्यते ।
 रूक्षदुर्बलयोर्वातादुदावृत्तं शकृद्यदा ॥ ३३ ॥
 मूत्रस्रोतोऽनुपर्येति संस्पृष्टं शकृता तदा ।
 मूत्रं विदतुल्यगन्धं स्याद्विद्विघातं तमादिशेत् ॥ ३४ ॥
 पित्तं व्यायामतीक्ष्णोष्णभोजनाध्वातपादिभिः ।
 प्रवृद्धं वायुना क्षिप्तं बस्युपस्थातिंदाहवत् ॥ ३५ ॥
 मूत्रं प्रवर्तयेत्पीतं सरक्तं रक्तमेव वा ।
 उष्णं पुनःपुनः कृच्छ्रादुष्णघातं वदन्ति तम् ॥ ३६ ॥
 रूक्षस्य क्लान्तदेहस्य बस्तिस्थौ पित्तमारुतो ।
 मूत्रक्षयं सरुग्दाहं जनयेतां तदाङ्गयम् ॥ ३७ ॥
 पित्तं कफो द्वावपि वा संहन्येतेऽनिलेन चेत् ।
 कृच्छ्रान्मूत्रं तदा पीतं रक्तं श्वेतं वनं सृजेत् ॥ ३८ ॥
 सदाहं रोचनाशङ्खचूर्णवर्णं भवेच्च तत् ।
 शुष्कं समस्तवर्णं वा मूत्रसादं वदन्ति तम् ॥ ३९ ॥
 इति विस्तरतः प्रोक्ता रोगा मूत्राऽप्रवृत्तिजाः ।
 निदानलक्षणैरुष्णं वक्ष्यन्तेऽतिप्रवृत्तिजाः ॥ ४० ॥”

दशमोऽध्यायः ।

अथाऽतः प्रमेहनिदानं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्नाहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“प्रमेहा विंशतिस्तत्र श्लेष्मतो दश, पित्ततः ।

षट्, चत्वारोऽनिकात्,

तेषां मेदोमूत्रकफावहम् ॥ १ ॥

अन्नपानक्रियाजातं यत्प्रायस्तत्प्रवर्तकम् ।

स्नाद्वस्त्रलवणस्निग्धगुरुपिच्छिलशीतलम् ॥ २ ॥

नवधाम्यसुरानूपमांसेक्षुगुडगोरसम् ।

गृकस्थानासनरतिः शयनं विधिवार्जितम् ॥ ३ ॥

बस्तिमाश्रित्य कुरुते प्रमेहान् दूषितः कफः ।

दूषयित्वा वपुःक्लेदस्वेदमेदोरसामिषम् ॥ ४ ॥

पित्तं रक्तमपि क्षीणे कफादौ मूत्रसंश्रयम् ।

धातून् बस्तिमुपानीय तत्क्षयेऽपि च मारुतः ॥ ५ ॥

साध्ययाप्यपरित्याज्या मेहास्तेनैव तद्गवाः ।

समासमक्रियतया महात्ययतयाऽपि च ॥ ६ ॥

सामान्यं लक्षणं तेषां प्रभूताविलमूत्रता ।

दोषदूष्याविशेषेऽपि तत्संयोगविशेषतः ॥ ७ ॥

मूत्रवर्णादिभेदेन मेदो मेहेषु कल्प्यते ।

अरुचं बहु सितं शीतं निर्गन्धमुदकोपमम् ॥ ८ ॥

मेहत्युदकमेहेन किञ्चिच्चाविलपिच्छिलम् ।

इक्षो रसमिवात्यर्थं मधुरं चेक्षुमेहतः ॥ ९ ॥

सान्द्रीभवेत्पयुषितं सान्द्रमेही प्रमेहति ।

सुरामेही सुरातुल्यमुपर्यच्छमघो घनम् ॥ १० ॥

मंहृष्टरोमा पिष्टेन पिष्टवद्बहुलं सितम् ।

शुक्राभं शुक्रमिश्रं वा शुक्रमेही प्रमेहति ॥ ११ ॥

मूत्राणून् सिकतामेही सिकतारूपिणो मलान् ।

क्षीतमेही सुबहुगो मधुरं भृशक्षीतलम् ॥ १२ ॥

शनैःशनैः शनैर्मेही मन्दं मन्दं प्रमेहति ।

लालातन्नुद्युतं मूत्रं लालामेहेन पिच्छिलम् ॥ १३ ॥

गन्धवर्णरसस्पर्शैः क्षारेण क्षारतोयवत् ।

नीलमेहेन नीलाभं

कालमेही मषीनिभम् ॥ १४ ॥

हारिद्रमेही कटुकं हरिद्रासज्जिभं दहत् ।

विषं माज्जिष्टमेहेन मज्जिष्ठासलिलोपमम् ॥ १५ ॥

वित्तमुष्णं सलवणं रक्ताभं रक्तमेहतः ।

वसामेही वसामिश्रं वसां वा मूत्रयेन्मुहुः ॥ १६ ॥

मज्जानं मज्जमिश्रं वा मज्जमेही मुहुर्मुहुः ।

हस्ती मत्त इवाजस्रं मूत्रं वेगविवर्जितम् ॥ १७ ॥

मलसीकं विबद्धं च हस्तिमेही प्रमेहति ।

मधुमेही मधुसमम्

जायते स किल द्विधा ॥ १८ ॥

क्रुद्धे धातुक्षयाद्वायौ दोषावृतपयेऽथवा ।

आवृतो दोषलिङ्गानि सोऽभिहितं प्रदर्शयेत् ॥ १९ ॥

क्षीणः क्षणात्क्षणात् पूर्णो भजते कृच्छ्रसाध्यताम् ।
 कालेनोपेक्षिताः सर्वे यद्यान्ति मधुमेहताम् ॥ २० ॥
 मधुरं यच्च सर्वेषु प्रायो मध्विव मेहति ।
 सर्वेऽपि मधुमेहाख्या माधुर्याच्च तनोरतः ॥ २१ ॥
 भविष्यकोऽरुचिश्छर्दिर्निद्रा कासः सपीनसः ।
 उपद्रवाः प्रजायन्ते मेहानां कफजन्मनाम् ॥ २२ ॥
 बस्तिमेहनयोस्तोदो मुष्कावदरणं ज्वरः ।
 दाहस्तृष्णाश्लको मूर्च्छा बिह्वभेदः पित्तजन्मनाम् ॥ २३ ॥
 वातिकानामुदावर्तकण्ठहृद्ग्रहलोलताः ।
 शूलमुक्षिद्रता शोषः कासः श्वासश्च जायते ॥ २४ ॥
 शराविका कच्छपिका जालिनी विनताऽलजी ।
 मसूरिका सर्षपिका पुत्रिणी सविदारिका ॥ २५ ॥
 विद्रधिश्चेति पिटिकाः प्रमेहोपेक्षया दश ।
 सन्धिमर्मसु जायन्ते मांसलेषु च धामसु ॥ २६ ॥
 भन्तोन्नता मध्यनिम्ना श्यावा क्लेदरुजान्विता ।
 शरावमानसंस्थाना पिटिका त्याच्छराविका ॥ २७ ॥
 अवगाढार्तिनिस्तोदा महावस्तुपरिग्रहा ।
 श्लक्ष्णा कच्छपपृष्ठाभा पिटिका कच्छपी मता ॥ २८ ॥
 मन्धा सिराजालवती क्षिग्धन्नाद्या महाशया ।
 रुजानिस्तोदबहुला सूक्ष्मच्छिद्रा च जालिनी ॥ २९ ॥
 अवगाढरुजाक्लेदा पृष्ठे वा जठरेऽपि वा ।
 महती पिटिका नीला विनता विनता स्मृता ॥ ३० ॥

दहति त्वचमुत्थाने भृशं कष्टा विसर्पिणी ।

रक्तकृष्णातिमृदस्फोटदाहमोहज्वराऽलजी ॥ ३१ ॥

मानसंस्थानयोस्तुल्या मसूरेण मसूरिका ।

सर्षपामानसंस्थाना क्षिप्रपाका महारुजा ॥ ३२ ॥

सर्षपा सर्षपातुल्यपिटिकापरिवरिता ।

पुत्रिणी महती भूरिसुसूक्ष्मपिटिकावृता ॥ ३३ ॥

विदारीकन्दवद्वृत्ता कठिना च विदारिका ।

विद्वधिर्बध्यतेऽन्यत्र

तत्राद्यं पिटिकान्नयम् ॥ ३४ ॥

पुत्रिणी च विदारी च दुःसहा बहुमेदसः ।

सद्भाः पित्तोल्बणास्त्वन्याः सम्भवन्त्यल्पमेदसः ॥ ३५ ॥

तासु मेहवशाच्च स्यादोषोद्रेको यथायथम् ।

प्रमेहेण विनाप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः ।

तावच्च नोपलक्ष्यन्ते यावद्वस्तुपरिग्रहः ॥ ३६ ॥

हारिद्रवर्णं रक्तं वा मेहप्राग्रूपवर्जितम् ।

यो मूत्रयेद्ध तं मेहं रक्तपित्तं तु तद्विदुः ॥ ३७ ॥

स्वेदोऽङ्गगन्धः शिथिलत्वमङ्गे

शय्यासनस्वप्नसुखाभिषङ्गः ।

हृत्तेज्रजिह्वाश्रवणोपदेहो

घनाङ्गता केशनश्रातिवृद्धिः ॥ ३८ ॥

शीतप्रियत्वं गलतालुशोषो

माधुर्यमास्त्रे करपाददाहः ।

भविष्यतो मेहगणस्य रूपं
 मूत्रेऽभिधावन्ति पिपीलिकाश्च ॥ ३९ ॥
 दृष्ट्वा प्रमेहं मधुरं सपिच्छं
 मधूपमं स्याद्विविधो विचारः ।
 सन्तर्पणाद्वा कफसम्भवः स्यात्
 क्षीणेषु दोषेष्वनिलात्मको वा ॥ ४० ॥
 सपूर्वरूपाः कफपित्तमेहाः
 क्रमेण ये वातकृताश्च मेहाः ।
 साध्या न ते, पित्तकृतास्तु माप्याः
 साध्यास्तु, मेदो यदि नातिदुष्टम् ॥ ४१ ॥”

एकादशोऽध्यायः ।

अथाऽतो विद्रधिबृद्धिगुल्मनिदानं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ।

[अथ विद्रधिनिदानम् ।]

“भुक्तैः पर्युषितात्युष्णरूक्षशुष्कविदाहिभिः ।
 जिह्मशय्याविचेष्टामिस्त्रैस्तैश्चासृक्प्रदूषणैः ॥ १ ॥

१ यद्यपि निदानानन्तरं पूर्वरूपं वक्तव्यं तथापि निदानलक्ष-
 णानन्तरमत्र निदानलङ्घयोश्चिकित्साङ्गत्वप्रतिपादनाय त्वनयोः
 पूर्वमभिधानम् । अथवा, अवश्यं च वक्तव्यानां कामचारमभि-
 धानम् । एवमन्यत्रापि व्यतिक्रमे द्रष्टव्यम् इति मधुकोशभाष्ये ।

दुष्टत्वक्कांसमेदोस्त्रिजावासृक्कण्डराश्रयः ।

यः शोफो बहिरन्तर्वा महामूलो महारुजः ॥ २ ॥

वृत्तः स्यादायतो यो वा स्मृतः षोढा स विद्रधिः ।

दोषैः पृथक्समुदितैः शोणितेन क्षणेन च ॥ ३ ॥

बाह्योऽत्र तत्रतत्राङ्गे दारुणो ग्रथितोन्नतः ।

आन्तरो दारुणतरो गरभीरो गुल्मवद्भनः ॥ ४ ॥

वल्मीकवत्सभुच्छूयी शीघ्रधात्यग्निशस्त्रवत् ।

नाभिबस्तिपकृत्सीहक्रीमहत्कुक्षिवङ्गणे ॥ ५ ॥

स्याद्वृक्कथोरपाने च

वातात्तत्राऽतितीव्ररूक् ।

श्यावारुणश्चिरोत्थानपाको विषमसंस्थितिः ॥ ६ ॥

व्यधच्छेदभ्रमानाहस्यन्दसर्पणशब्दवान् ।

रक्तताम्रासितः पित्तातृप्मोहज्वरदाहवान् ॥ ७ ॥

क्षिप्रोत्थानप्रपाकश्च

पाण्डुः कण्डूयुतः कफात् ।

सोत्केशशीतकस्तम्भजृम्भारोचकगौरवः ॥ ८ ॥

विरोत्थानविदाहश्च

सङ्कीर्णः सन्निपाततः ।

सामर्थ्याच्चाऽत्र विभजेदाह्याभ्यन्तरलक्षणम् ॥ ९ ॥

कृष्णस्फोटावृतः श्यावस्तीव्रदाह्रुजाज्वरः ।

पित्तलिङ्गोऽसृजा बाह्यः स्त्रीणामेव तथान्तरः ॥ १० ॥

दाह्याद्यैरभिधातेन क्षते वाऽपथ्यकारिणः ।
 क्षतोष्मा वायुविक्षिप्तः सरक्तं पित्तमीरयन् ॥ ११ ॥
 पित्तासृग्लक्षणं कुर्याद्विद्वधिं भूर्युपद्रवम् ।
 तेषूपद्रवभेदश्च स्मृतोऽधिष्ठानभेदतः ॥ १२ ॥
 नाभ्यां हिध्मा भवेद्भ्रमौ मूत्रं कृच्छ्रेण पूति च ।
 श्वासो यकृति रोधस्तु ङीह्युच्छ्वासस्य तृद पुनः ॥ १३ ॥
 गलग्रहश्च क्लोन्नि स्यात्सर्वाङ्गप्रग्रहो हृदि ।
 प्रमोहममकः कासो हृदये घटनं व्यथा ॥ १४ ॥
 कुक्षिपार्श्वान्तरांसार्तिः कुक्षावाटोपजन्म च ।
 मक्त्रोर्ग्रहो वङ्गणयोर्बुद्ध्योः कटिपृष्ठयोः ॥ १५ ॥
 पार्श्वयोश्च व्यथा पायौ पवनस्य निरोधनम् ।
 भ्रामपक्वविदग्धत्वं तेषां शोकवदादिशेत् ॥ १६ ॥
 नाभेरूर्ध्वं मुखात्पक्वाः प्रस्रवन्त्यधरे गुदात् ।
 उभाभ्यां नाभिजो

विद्यादोषं क्लेदाच्च विद्वधौ ॥ १७ ॥

यथास्वं व्रणवत्

तत्र विवर्ज्यः सन्निपातजः ।

पक्वो हृन्नाभिवस्तिस्थो भिन्नोऽन्तर्बहिरेव वा ॥ १८ ॥
 पक्वश्चान्तः स्रवन्वक्रात् क्षीणस्योपद्रवाग्बितः ।
 एवमेव स्रनसिरा विवृताः प्राप्य योषिताम् ॥ १९ ॥
 सूतानां गर्भिणीनां वा सम्भवेच्छ्रयधुर्धनः ।
 स्तने सदुग्धेऽदुग्धे वा नाह्यद्विद्वधिलक्षणः ॥ २० ॥

नाडीनां सूक्ष्मवक्रत्वात्कन्यानां तु न जायते ।

[अथ वृद्धिवर्धनिदानम् ।]

कुब्जो रुद्धगतिर्वायुः शोफशूलकरश्चरन् ॥ २१ ॥

मुष्को वङ्गणतः प्राप्य फलकोशाभिवाहिनीः ।

प्रपीड्य धमनीर्वृद्धिं करोति फलकोशयोः ॥ २२ ॥

दोषान्नमेदोमूत्राञ्चैः स वृद्धिः सप्तधा गदः ।

मूत्राञ्चजावप्यनिलाद्येतुमेदस्तु केवलम् ॥ २३ ॥

वातपूर्णदतिस्पर्शो रुक्षो वातादहेतुरुक् ।

पक्वोदुम्बरसङ्काशः पित्ताहाहोष्मपाकवान् ॥ २४ ॥

कफाच्छीतो गुरुः स्निग्धः कण्डूमान् कठिनोऽल्परुक् ।

कृष्णस्फोटोदृतः पित्तवृद्धिलिङ्गश्च रक्ततः ॥ २५ ॥

कफवन्मेदसा वृद्धिर्मुदुस्तालफलोपमः ।

मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स तु गच्छतः ॥ २६ ॥

अग्भोभिः पूर्णदतिवरक्षोभं याति सरुक्सृदुः ।

मूत्रकृच्छ्रमधस्ताच्च बल्यं फलकोशयोः ॥ २७ ॥

वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः ।

धारणेरणभाराध्वविषमाङ्गप्रवर्तनैः ॥ २८ ॥

क्षोभणैः क्षुभितोऽन्यैश्च क्षुद्राञ्चावयवं यदा ।

पवनो विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत् ।

कुर्याद्वङ्गणसन्धिस्थो ग्रन्थ्यागं श्वयथुं तदा ॥ २९ ॥

उपेक्ष्यमाणस्य च मुष्कवृद्धि-

आध्मानरुक्स्तम्भवती स वायुः ।

प्रपीडितोऽन्तः स्वनवान् प्रयाति

प्रध्मापयन्नेति पुनश्च मुक्तः ॥ ३० ॥

भन्नवृद्धिरसाध्योऽयं वातवृद्धिसमाकृतिः ।

[अथ गुल्मरोगनिदानम् ।]

रूक्षकृष्णारुणसिरातन्तुजालगवाक्षितः ॥ ३१ ॥

गुल्मोऽष्टधा पृथग्दोषैः संस्पृष्टैर्निचयं गतैः ।

भार्तवस्य च दोषेण नारीणां जायतेऽष्टमः ॥ ३२ ॥

ज्वरच्छर्द्यतिसाराद्यैर्वमनाद्यैश्च कर्मभिः ।

कर्शितो वातलान्यत्ति शीतं वाम्बु बुभुक्षितः ॥ ३३ ॥

यः पिबत्यनु चास्त्रानि लङ्घनं श्रवनादिकम् ।

सेवते देहसङ्क्षोभि रूक्षं वा समुदीरयेत् ॥ ३४ ॥

अनुदीर्णामुदीर्णान्वा वातादीनां विमुञ्चति ।

जेहस्वेदावनभ्यस्य शोधनं वा निपेवते ॥ ३५ ॥

शुद्धो वाऽऽशुविदाहीनि भजते स्यन्दनानि वा ।

वातोल्बणास्तस्य मलाः पृथक् कुब्जा द्विशोऽथवा ॥ ३६ ॥

सर्वे वा रक्तयुक्ता वा महाक्षोतोऽनुशायिनः ।

ऊर्ध्वाधोमार्गमावृत्य कुर्वते शूलपूर्वकम् ॥ ३७ ॥

स्पर्शोपलभ्यं गुल्मालयमुत्प्लुतं ग्रन्थिरूपिणम् ।

कर्शनात्कफविद्वपितैर्मार्गस्यावरणेन वा ॥ ३८ ॥

वायुः कृताशयः कोष्ठे रौक्ष्यात्काठिन्यमागतः ।

स्वतन्त्रः स्वाभये दुष्टः परतन्त्रः पराभये ॥ ३९ ॥

१ 'पृथक्कुब्जा' इति पाठः कचित्.

पिण्डितत्वादमूर्तोऽपि मूर्तत्वमिव संश्रितः ।

गुल्म इत्युच्यते बक्षिनाभिहृत्पार्श्वसंश्रयः ॥ ४० ॥

वातान्मन्याशिरःशूलं ज्वरहीहाञ्जकूजनम् ।

व्यधः सूच्येव चिद्रसङ्गः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं मुहुः ॥ ४१ ॥

स्तम्भो गात्रे मुखे शोषः कार्यं विषमवह्निता ।

रुक्षकृष्णावगादित्वं चलत्वादनिलस्य च ॥ ४२ ॥

अनिरूपितसंस्थानस्थानवृद्धिक्षयव्ययः ।

पिपीलिकाव्यास इव गुल्मः स्फुरति तुद्यते ॥ ४३ ॥

पित्ताद्वाहोऽग्निको मूर्च्छाविद्भेदस्वेदमृदुज्वराः ।

हारिद्रत्वं त्वगाद्येषु गुल्मश्च स्पर्शनासहः ॥ ४४ ॥

दूयते, दीप्यते सोष्मा स्वस्थानं दहतीव च ।

कफात्क्षैमित्यमरुचिः सदनं शिशिरज्वरः ॥ ४५ ॥

पीनसालस्यद्वल्लासकासशुक्रत्वगादिताः ।

गुल्मोऽवगाढः कठिनो गुरुः सुप्तः स्थिरोऽल्परुक् ॥ ४६ ॥

स्वदोषस्थानधामानः स्वे स्वे काले च रुक्तराः ।

प्रायः

त्रयस्तु द्वन्द्वोत्था गुल्माः संस्पृष्टलक्षणाः ॥ ४७ ॥

सर्वजस्तीव्ररुग्दाहः शीघ्रपाकी घनोच्चतः ।

सोऽसाध्यो

रक्तगुल्मस्तु स्त्रिया एव प्रजायते ॥ ४८ ॥

ऋतौ वा नवसूता वा यदि वा योनिरोगिणी ।

सेवते वातकानि स्त्री कुड्मस्तस्याः समीरणः ॥ ४९ ॥

त्रिस्तब्धधातवं योन्यां प्रतिमासमवस्थितम् ।
 कुक्षिं करोति तद्रभलिङ्गमाविष्करोति च ॥ ५० ॥
 हृत्पासदौहृदस्तन्यदर्शनं क्षामतादिकम् ।
 क्रमेण वायुसंसर्गात्पित्तयोनितया च तत् ॥ ५१ ॥
 शोणितं कुरुते तस्या वातपित्तोत्थगुल्मजान् ।
 रुद्धस्तम्भदाहातीसारतृहृज्वरादीनुपद्रवान् ॥ ५२ ॥
 गर्भाशये च सुतरां शूलं दुष्टासृगाश्रये ।
 योन्याश्च स्नावदौर्गन्ध्यतोदस्यन्दनवेदनाः ॥ ५३ ॥
 न चाङ्गैर्गर्भवद्गुल्मः स्फुरत्यपि तु शूलवान् ।
 पिण्डीभूतः स एवास्याः कदाचित्स्पन्दते चिरात् ॥ ५४ ॥
 न चास्या वर्धते कुक्षिगुल्म एव तु वर्धते ।
 स्वदोषसंश्रयो गुल्मः सर्वो भवति तेन सः ॥ ५५ ॥
 पाकं चिरेण भजते नैव वा, विद्रधिः पुनः ।
 पश्यते शीघ्रमत्यर्थं दुष्टरक्ताश्रयत्वतः ॥ ५६ ॥
 अतः शीघ्रविदाहित्वाद्विद्रधिः सोऽभिधीयते ।
 गुल्मेऽन्तराश्रये बस्तिकुक्षिहृत्प्लीहवेदनाः ॥ ५७ ॥
 अग्निवर्णबलभ्रंशो वेगानां चाप्रवर्तनम् ।
 अतो विपर्ययो बाह्ये कोष्ठाङ्गेषु तु नातिरुक् ॥ ५८ ॥
 वैवर्ण्यमवकाशस्य बहिरुन्नतताऽधिकम् ।
 साटोपमत्युग्ररुजमाध्मानमुदरे भृशम् ॥ ५९ ॥
 ऊर्ध्वाधो वातरोधेन तमानाहं प्रचक्षते ।

घनोऽष्टीलौपमो ग्रन्थिरष्टीलोध्वं समुन्नतः ॥ ६० ॥

आनाहलिङ्गस्तिर्यक्तु प्रत्यष्टीला तदाकृतिः ।

पकाशयाद्गुदोपस्थं वायुस्तीव्ररुजः प्रयान् ।

तूनी, प्रतूनी तु भवेत्स एवातो विपर्यये ॥ ६१ ॥

उद्गारबाहुल्यपुरीषबन्ध-

तृप्त्यक्षमत्वाच्चिकूजनानि ।

आटोपमाध्मानमपक्तिशक्ति-

मासन्नगुल्मस्य वदन्ति चिह्नम् ॥ ६२ ॥”

द्वादशोऽध्यायः ।

अथाऽत उदरनिदानं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“रोगाः सर्वेऽपि मन्देऽग्नौ, सुतरामुदराणि तु ।

अजीर्णान्मलिनैश्चाग्नैर्जायन्ते मलसञ्चयात् ॥ १ ॥

ऊर्ध्वाधो धातवो रुद्धा बाहिनीरम्बुबाहिनीः ।

प्राणाऽप्यपानान् सन्तृप्य कुर्युस्त्वह्वासससन्धिगाः ॥ २ ॥

आध्माप्य कुक्षिमुदरम्

अष्टधा तच्च भिद्यते ।

पृथग्दोषैः समसैश्च श्लेहबद्धक्षगोदकैः ॥ ३ ॥

तेनार्ताः शुष्कताल्बोष्ठाः शूनपादकरोदराः ।

नष्टचेष्टाबलाहाराः कृष्णाः प्रध्मातकुक्षयः ॥ ४ ॥

स्युः प्रतरूपाः पुरुषाः

भाविनस्तस्य लक्षणम् ।

क्षुत्ताशोऽभ्रं चिरात्सर्वं सविदाहं च पच्यते ॥ ५ ॥

जीर्णाजीर्णं न जानानि सौहित्यं सहते न च ।

क्षीयते बलतः शशच्छसित्वल्पोऽपि चेष्टिते ॥ ६ ॥

वृद्धिर्विशोऽप्रवृत्तिश्च किञ्चिच्छोफश्च पादयोः ।

रुबस्तिस्सन्धो ततता लघ्वल्पाभोजनैरपि ॥ ७ ॥

राजीजन्म वलीनाशो जठरे

जठरेषु तु ।

सर्वेषु तन्द्रा सदनं मलसङ्गोऽल्पवह्निता ॥ ८ ॥

दाहः श्वयथुराध्मानमन्ते सलिलसम्भवः ।

सर्वं त्वतोयमरुणमशोकं नातिभारिकम् ॥ ९ ॥

नवाक्षितं सिराजालैः सदा गुडगुडायते ।

नाभिमग्नं च विष्टभ्य वेगं कृत्वा प्रणश्यति ॥ १० ॥

मारुतो हृत्कटीनाभिपायुवह्णवेदनः ।

सशब्दो निश्चरेद्वायुर्विद्वन्धो मूत्रमल्पकम् ॥ ११ ॥

नातिमन्दोऽनलो लौल्यं न च स्याद्विरसं सुखम् ।

तत्र वातोदरे शोकः पाणिपान्मुष्ककुक्षिषु ॥ १२ ॥

कुक्षिपार्श्वोदरकटीपृष्ठरुक् पर्वमेदनम् ।

शुष्ककासोऽङ्गमर्दोऽधोगुरुता मलसङ्ग्रहः ॥ १३ ॥

त्रयावारुणत्वगादित्वमकस्माद्वृद्धिहासवत् ।

सतोदभेदमुदरं ननुकृष्णसिराततम् ॥ १४ ॥
 आध्मातद्वतिवच्छब्दमाहतं प्रकरोति च ।
 वायुश्चात्र सरुक्षब्दो विचरेत्सर्वतोगतिः ॥ १५ ॥
 पित्तोदरे ज्वरो मूर्च्छा दाहस्तृट् कटुकास्यता ।
 अमोऽतिसारः पीतस्वं त्वगादाबुदरं हरित् ॥ १६ ॥
 पीतताम्रसिरानङ्गं सस्वेदं सोष्म दह्यते ।
 धूमायति मृदुस्पर्शं क्षिप्रपाकं प्रदूयते ॥ १७ ॥
 श्लेष्मोदरेऽङ्गसदनं स्वापश्चयथुर्गारवम् ।
 निद्रोऽहोऽहचिः श्वासः कासः शुक्रत्वगादिता ॥ १८ ॥
 उदरं निमित्तं भ्रक्षणं शुक्रराजीततं महत् ।
 चिराभिवृद्धि कठिनं शीतस्पर्शं गुद स्थिरम् ॥ १९ ॥
 त्रिदोषकोपनैर्मेतः कीदृशैश्च रजोमलैः ।
 गरदूषीविषाद्यैश्च सरक्ताः सञ्चिता मलाः ॥ २० ॥
 कोष्ठं प्राप्य विकूर्वाणाः शोषमूर्च्छाभ्रमान्वितम् ।
 कुर्युःखिलिङ्गमुदरं शीघ्रपाकं सुदारुणम् ॥ २१ ॥
 बाधते तच्च सुतरां शीतवाताभ्रदर्शने ।
 अत्याशितस्य सङ्क्षोभाद्यानयानादिचेष्टितः ॥ २२ ॥
 अतिव्यवायकर्मध्वमनव्याधिकर्शनैः ।
 वामपार्श्वोऽभितः स्त्रीहा च्युतः स्थानाद्विवर्धते ॥ २३ ॥
 शोणितं वा रसादिभ्यो विवृद्धं तं विवर्धयेत् ।
 मोऽष्टीलेवातिकठिनः प्राक्ततः कर्मपृष्ठवत् ॥ २४ ॥

क्रमेण वर्धमानश्च कुक्ष्यादुदरमावहेत् ।
 श्वासकासपिपासास्यैर्वरस्याध्मानरुज्ज्वरैः ॥ २५ ॥
 पाण्डुत्वच्छर्दिमूर्च्छातिदाहमोहैश्च संयुतम् ।
 भ्रूणाभं विवर्णं वा नीलहारिद्रराजिमत् ॥ २६ ॥
 उदावर्तरुगानाहैर्मोहतृददहनज्वरैः ।
 गौरवारुचिकाठिन्यैर्विद्यात्तत्र मलान् क्रमात् ॥ २७ ॥
 ग्रीहवदक्षिणात्पार्श्वान् कुर्याद्यकृदपि च्युतम् ।
 पक्ष्मवालैः सहाग्नेन भुक्तैर्बद्धायने गुदे ॥ २८ ॥
 दुर्नामभिरुदावर्तैरन्यैर्वाग्नौपलेपिभिः ।
 वर्धःपित्तकफान् रुद्धा करोति कुपितोऽनिलः ॥ २९ ॥
 अपानो जठरं, तेन स्युर्दाहज्वरतृदक्षवाः ।
 कासश्चासोरुसदनं शिरोहन्नाभिपायुरुक् ॥ ३० ॥
 मलैः सङ्गोऽरुष्विच्छर्दिरुदरं मूढमावृतम् ।
 स्थिरं नीलारुणसिराराजिवन्नेमराजि वा ॥ ३१ ॥
 नाभेरुपरि च प्रायो गोपुच्छाकृति जायते ।
 अस्थ्यादिशल्यैः साक्षैश्चेद्भुक्तैरत्यशनेन वा ॥ ३२ ॥
 भिद्यते पच्यते वाच्च तच्छिद्रं च सवन्बहिः ।
 धाम एव गुदादेति ततोऽल्पाल्पं स बिडूसः ॥ ३३ ॥
 तुल्यः कुणपगन्धेन पिच्छिलः पीतलोहितः ।
 शेषश्चापूर्य जठरं जठरं घोरमावहेत् ॥ ३४ ॥
 वर्धते तदधो नाभेराशु चैति जलात्मताम् ॥

उद्विक्तदोषरूपं च व्यासं च श्वासतृद्वज्रमैः ॥ ३५ ॥

छिद्रोदरमिदं प्राहुः परित्तावीति चापरे ।

प्रवृत्तस्नेहपानादेः सहसाऽऽमाग्बुपायिनः ॥ ३६ ॥

अत्यम्बुपानान्मन्दाग्नेः क्षीणस्यातिकृशस्य वा ।

रुद्धाऽम्बुमार्गाननिलः कफश्च जलमूर्च्छितः ॥ ३७ ॥

वर्धयेतां तदेवाम्बु तत्स्थानादुदराभितौ ।

ततः स्यादुदरं तृष्णागुदक्षुतिरुजायुतम् ॥ ३८ ॥

कासश्चासारुचियुतं नानावर्णसिराततम् ।

तोयपूर्णदतिस्पृशंशब्दप्रक्षोभवेपथु ॥ ३९ ॥

दकोदरं महस्निग्धं स्थिरमावृत्तनाभि तत् ।

उपेक्षया च सर्वेषु दोषाः स्वस्थानतश्च्युताः ॥ ४० ॥

पाकाद्गवा द्रवीकुर्युः सन्धिस्रोतोमुखान्यपि ।

स्वेदश्च बाह्यस्रोतःसु विहतस्त्रिर्यगास्थितः ॥ ४१ ॥

तदेवोदकमाध्माप्य पिच्छां कुर्यात्तदा भवेत् ।

गुरुदरं स्थिरं वृत्तमाहतं च न शब्दवत् ॥ ४२ ॥

मृदु व्यपेतराजीकं नाभ्यां स्पृष्टं च सर्पति ।

तदनूदकजन्मास्त्रिन्कुक्षिवृद्धिस्ततोऽधिकम् ॥ ४३ ॥

सिरान्तर्धानमुदकजठरोक्तं च लक्षणम् ।

वातपित्तकफप्लीहसन्निपातोदकोदरम् ॥ ४४ ॥

कृच्छ्रं यथोत्तरम्

पक्षात्परं प्रागोऽपरे इतः ।

सर्वं च जातसलिलं रिष्टोक्तोपद्रवान्वितम् ॥ ४५ ॥
जन्मनैवोदरं सर्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतम् ।
बलिनस्तदजाताम्बु यत्नसाध्यं नवोत्थितम् ॥ ४६ ॥”

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथातः पाण्डुरोगशोफविसर्पनिदानं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरान्नेयादयो महर्षयः ।

[अथ पाण्डुरोगनिदानम् ।]

“पित्तप्रधानाः कुपिता यथोक्तैः कोपनैर्मलाः ।
तत्रानिलेन बलिना क्षिप्तं पित्तं हृदि स्थितम् ॥ १ ॥
धमनीर्दश सम्प्राप्य व्यामुवत्सकलां तनुम् ।
श्लेष्मत्वग्रक्तमांसानि प्रदूष्यान्तरमाश्रितम् ॥ २ ॥
त्वक्कांसयोस्तत्कुरुते त्वम्बि वर्णान् पृथग्विधान् ।
पाण्डुहारिद्रहरितान् पाण्डुत्वं तेषु चाधिकम् ॥ ३ ॥
यतोऽतः पाण्डुरित्युक्तः स रोगः

तेन गौरवम् ।

धातूनां स्याच्च व्रैथिल्यमोजसश्च गुणक्षयः ॥ ४ ॥
ततोऽक्षरक्तमेदस्को निःसारः स्याच्छ्लथेन्द्रियः ।
मृद्यमानैरिवाङ्गैर्ना द्रवता हृदयेन च ॥ ५ ॥
शूनाक्षिकूटः सदनः कोपनः धीवनोऽल्पवाक् ।
अन्नद्विद शिशिरद्वेषी व्रीर्णरोमा हतानलः ॥ ६ ॥

सप्तसैविथर्ज्वरी श्वासी कर्णक्ष्वेडी अमी श्रमी ।
 स पञ्चधा पृथग्दोषैः समस्तैर्मृत्तिकादनात् ॥ ७ ॥
 प्राग्रूपमस्य हृदयस्पन्दनं रुक्षता त्वचि ।
 अरुचिः पीतमूत्रत्वं स्वेदाभावोऽल्पवह्निता ॥ ८ ॥
 सादः श्रमः

अनिलात्तत्र गात्ररुक्तोदकम्पनम् ।
 कृष्णरुक्षारुणसिरानखविण्मूत्रनेत्रता ॥ ९ ॥
 शोफाऽऽनाहाऽऽस्यवैरस्यषिदशोषाः पार्श्वमूर्धरुक् ।
 पित्ताद्धरितपीताभसिरादित्वं ज्वरस्तमः ॥ १० ॥
 तृदस्वेदमूर्च्छाशीतेच्छा दौर्गन्ध्यं कटुवक्त्रता ।
 वर्चोभेदोऽम्लको दाहः

कफाच्छुक्लसिरादिता ॥ ११ ॥
 तन्द्रा लवणवक्रत्वं रोमहर्षः स्वरक्षयः ।
 कासश्छर्दिश्च

निचयान्मिश्रलिङ्गोऽतिदुःमहः ॥ १२ ॥
 मृत्कषायाऽनिलं पित्तमृषरा मधुरा कफम् ।
 कृषयित्वा, रसादींश्च रौक्ष्याद्भुक्तं विरुक्ष्य च ॥ १३ ॥
 स्रोतांस्यपक्वैवापूर्य कुर्याद्भुक्त्वा च पूर्ववत् ।
 पाण्डुरोगं, ततः शूननाभिपादास्यमेहनः ॥ १४ ॥
 पुरीषं कृमिमन्मुञ्चेद्भिन्नं सासृक्कफं नरः ।
 यः पाण्डुरोगी सेवेत पित्तलं तस्य कामळाम् ॥ १५ ॥

कोष्ठशाखाश्रयं पित्तं दग्ध्वासृज्यांसमावहेत् ।
 हारिद्रनेत्रमूत्रत्वक्कुखवक्रशकृत्तया ॥ १६ ॥
 दाहाविपाकतृष्णावान् मेकाग्रो दुर्बलेन्द्रियः ।
 भवेत्पित्तोत्थणस्यासौ पाण्डुरोगादृतेऽपि च ॥ १७ ॥
 उपेक्षया च शोफाख्या सा कृच्छ्रा कुम्भकामला ।
 हरितश्यावपीतत्वं पाण्डुरोगे यदा भवेत् ॥ १८ ॥
 बातपित्ताद्भ्रमस्तृष्णा स्त्रीष्वहर्षो मृदुज्वरः ।
 तन्द्रा बलानलभ्रंशो लोढरं तं हलीमकम् ॥ १९ ॥
 भलसं चेति शंसन्ति

तेषां पूर्वमुपद्रवाः ।

[अथ शोफनिदानम् ।]

शोफप्रधानाः कथिताः, स एवातो निगद्यते ॥ २० ॥
 पित्तरक्तकफान्वायुर्दुष्टो दुष्टान् बहिःसिराः ।
 नीत्वा रुद्धगतिस्तैर्हि कुर्यात्स्वब्धांससंभयम् ॥ २१ ॥
 उत्सेधं संहतं शोफं तमाहुर्निचयादतः ।
 सर्वं

हेतुविशेषैस्तु रूपभेदाज्जवात्मकम् ॥ २२ ॥

दोषैः पृथग्द्वयैः सर्वैरभिघाताद्विषादपि ।
 द्विधा वा निजमागन्तुं सर्वाङ्गैकाङ्गजं च तम् ॥ २३ ॥
 पृथून्नतग्रथितताविशेषैश्च त्रिधा विदुः ।
 सामान्यहेतुः शोफानां, दोषजानां विशेषतः ॥ २४ ॥
 व्याधिकर्मोपवासादिक्षीणस्य भजतो द्रुतम् ।

अतिमात्रमथान्यस्य गुर्वम्लस्निग्धशीतलम् ॥ २५ ॥
 लवणक्षारतीक्ष्णोष्णं शाकाम्बु स्वप्नजागरम् ।
 मृद्प्राग्ग्रामांसवल्लरमजीर्णश्रममैथुनम् ॥ २६ ॥
 पदातेर्मार्गगमनं यानेन क्षोभिणाऽपि वा ।
 श्वासकासातिसाराशो जठरप्रदरज्वराः ॥ २७ ॥
 विषूच्यलसकच्छर्दिगर्भवीसर्पपाण्डुताः ।
 अन्ये च मिथ्योपक्रान्तास्तैर्दोषा वक्षसि स्थिताः ॥ २८ ॥
 ऊर्ध्वं शोफमधोवस्तौ मध्ये कुर्वन्ति मध्यगाः ।
 सर्वाङ्गाः सर्वगतं प्रत्यङ्गेषु तदाश्रयाः ॥ २९ ॥
 तत्पूर्वरूपं द्रवथुः सिरायामोऽङ्गगौरवम् ।
 वाताच्छोफश्चलो रूक्षः खररोमाकृणासितः ॥ ३० ॥
 सङ्कोचस्पन्दहर्षार्तितोदमेदप्रसुप्तिमान् ।
 क्षिप्रोत्थानशमः क्षीघ्रमुच्चमेत्पीडितस्तनुः ॥ ३१ ॥
 स्निग्धोष्णमर्दनैः शाम्येद्रात्रावल्पो दिवा महान् ।
 त्वक् च सर्वपलिसेव तस्मिन्निमिचिमायते ॥ ३२ ॥
 पीतरेकासिताभासः पित्तादाताश्रोमकृत् ।
 क्षीघ्रानुसारप्रक्षमो मध्ये प्राग्जायते तनुः ॥ ३३ ॥
 सतृद्धदाहज्वरस्येदद्रवक्लेदमदभ्रमः ।
 शीतामिलाषी बिद्भमेदी गन्धी स्पर्शासहो मृदुः ॥ ३४ ॥
 कण्डूमान् पाण्डुरोमत्वक्कठिनः क्षीतलो गुरुः ।

जिग्धः श्लक्ष्णः स्थिरः स्त्यानो निद्राच्छर्षभि-

- सादकृत् ॥ ३५ ॥

आक्रान्तो नोक्षमेत्कृच्छ्रशमजन्मा निशाबलः ।

स्रवेक्षासृक्चिरात्पिच्छां कुशशस्त्रादिविक्षतः ॥ ३६ ॥

स्पर्शोष्णकाङ्क्षी च कफात्

यथास्वं द्वन्द्वजास्त्रयः ।

सङ्कराद्येतुलिङ्गानाम्

निचयान्निचयात्मकः ॥ ३७ ॥

अभिघातेन शस्त्रादिच्छेदभेदक्षतादिभिः ।

हिमानिलोदध्यनिलैर्भस्मात्कपिकच्छुजैः ॥ ३८ ॥

रसैः शूकैश्च संस्पर्शाच्छ्रयधुः स्याद्विसर्पवान् ।

भृशोष्मा लोहिताभासः प्रायशः पित्तलक्षणः ॥ ३९ ॥

विषजः सविषप्राणिपरिसर्पणमूत्रणात् ।

दंष्ट्रादन्तनखापाताद्विषप्राणिनामपि ॥ ४० ॥

विषमूत्रशुक्रोपहतमलवद्वस्त्रसङ्करात् ।

विषवृक्षानिलस्पर्शाद्भ्रययोगावचूर्णनात् ॥ ४१ ॥

मृदुश्चलोऽवलम्बी च शीघ्रो दाहरुजाकरः ।

नवोऽनुपद्रवः शोफः साध्योऽसाध्यः पुरेरितः ॥ ४२ ॥

[अथ विसर्पनिदानम् ।]

स्याद्विसर्पोऽभिघातान्तैर्दोषैर्दुष्यैश्च शोफवत् ।

श्रयधिष्ठानं च तं प्राहुर्बाह्यान्तरुभयाश्रयात् ॥ ४३ ॥

यथोत्तरं च दुःसाध्याः

तत्र दोषा यथायथम् ।

प्रकोपनैः प्रकुपिता विशेषेण विदाहिभिः ॥ ४४ ॥

वेहे शीघ्रं विसर्पन्ति तेऽन्तरन्तःस्थिता बहिः ।

बहिःस्था द्वितये द्विस्थाः

विद्यात्तत्रान्तराश्रयम् ॥ ४५ ॥

मर्मोपेतापासस्मोहाद्यनानां विघट्टनात् ।

मृष्णातियोगाद्वेगानां विषमं च प्रवर्तनात् ॥ ४६ ॥

आशु चाग्निबलभ्रंशात्

अतो बाह्यं विपर्ययात् ।

तत्र वातात्परीसर्पो वातज्वरसमन्वितः ॥ ४७ ॥

शोफस्फुरणनिस्तोदभेदाऽऽयामार्तिहर्षवान् ।

पित्ताद्रुतगतिः पित्तज्वरलिङ्गोऽतिलोहितः ॥ ४८ ॥

कफात्कण्डूयुतः स्निग्धः कफज्वरसमानरुक् ।

स्वदोषलिङ्गं श्रीयन्ते सर्वे स्फोटैरुपेक्षिताः ॥ ४९ ॥

ते पक्वभिन्नाः स्वं स्वं च विभ्रति व्रणलक्षणम् ।

वातपित्ताज्वरच्छर्दिमूर्च्छा नीसारतृदभ्रमैः ॥ ५० ॥

अस्थिभेदाग्निसहनतमकारोचकैर्युतः ।

करोति सर्वमङ्गं च दीप्ताङ्गारावकीर्णवत् ॥ ५१ ॥

यं यं देशं विसर्पश्च विसर्पति भवेत्स सः ।

शान्ताङ्गारासितो नीलो रक्तो वाऽऽशु च चीयते ॥ ५२ ॥

१. 'पषातात्स' इति पाठः. २. 'भेदो वा' इति पाठः.

अभिदग्ध इव स्फोटैः शीघ्रगत्वाद्भुतं च सः ।
 मर्मानुसारी वीसर्पः स्याद्वातोऽतिबलस्ततः ॥ ५३ ॥
 व्यथेताङ्गं हरेत्संज्ञां निद्रां च श्वासमीरयेत् ।
 हिध्मां च न गतोऽवस्थामीदृशीं लभते न ना ॥ ५४ ॥
 क्वचिच्छर्मा रतिग्रस्तो भूमिशय्यासनादिषु ।
 चेष्टमानस्ततः क्लिष्टो मनोरेहश्चमोद्भवाम् ॥ ५५ ॥
 दुष्प्रबोधोऽभ्युते निद्रां सोऽग्निवीसर्प उच्यते ।
 कफेन रुद्धः पवनो भित्त्वा तं बहुधा कफम् ॥ ५६ ॥
 रक्तं वा वृद्धरक्तस्य त्वक्सिरास्त्रावमांसगम् ।
 दूषयित्वा च दीर्घाणुवृत्तस्थूलस्त्रात्मनाम् ॥ ५७ ॥
 ग्रन्थीनां कुरुते मालां रक्तानां तीव्ररुग्ज्वराम् ।
 श्वासकासातिसारास्यशोषहिध्मावमिश्रमैः ॥ ५८ ॥
 मोहवैवर्ण्यमूर्च्छाङ्गमङ्गाग्निसदनैर्युताम् ।
 इत्ययं ग्रन्थिवीसर्पः कफमारुतकोपजः ॥ ५९ ॥
 कफपित्ताज्वरः स्तम्भो निद्रातन्द्राशिरोरुजः ।
 भङ्गावसाद्विक्षेपप्रलापारोचकभ्रमाः ॥ ६० ॥
 मूर्च्छाग्निहानिर्भेदोऽस्त्रां पिपासेन्द्रियगौरवम् ।
 आमोपवेशनं लेपः ज्योत्सनां स च सर्पति ॥ ६१ ॥
 प्रायेणामाशये गृह्णजेकदेशं न चातिरुक् ।
 पिटकैरवकीर्णोऽति पीतलोहितपाण्डुरैः ॥ ६२ ॥
 मेचकामोऽसितः स्निग्धो मलिनः शोफवान् गुरुः ।

गम्भीरपाकः प्राड्योष्मा स्पृष्टः क्लिन्नोऽवदीर्यते ॥ ६३ ॥
 पङ्कवच्छीर्णमांसश्च स्पृष्टस्त्रायुसिरागणः ।
 शवगन्धिश्च वीसर्प कर्दमाख्यमुञ्चन्ति तम् ॥ ६४ ॥
 सर्वजो लक्षणैः सर्वैः सर्वधात्वतिसर्पणः ।
 बाह्यहेतोः क्षतात्कुब्जः सरक्तं पित्तमीरयन् ॥ ६५ ॥
 विसर्पं मारुतः कुर्यात् कुलत्थसदृशश्चितम् ।
 स्फोटैः शोफज्वररूजादाहाद्यं श्यावलोहितम् ॥ ६६ ॥
 पृथग्दोषैस्त्रयः साध्या द्वन्द्वजाश्चानुपद्भवाः ।
 असाध्यौ क्षतसर्वोत्थौ सर्वे चाक्रान्तमर्मकाः ॥ ६७ ॥
 शीर्णस्त्रायुसिरामांसाः प्रक्लिन्नाः शवगन्धयः ॥ ६७ ॥”

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथाऽतः कुष्ठश्वित्रकृमिनिदानं श्याख्यास्यामः ।
 इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

[अथ कुष्ठरोगनिदानम् ।]

“मिथ्याऽऽहारविहारेण विशेषेण विरोधिना ।
 साधुनिन्दाबभ्रान्यस्त्रहरणाद्यैश्च सेवितैः ॥ १ ॥
 पाप्मभिः कर्मभिः सद्यः प्राक्तनैश्चेरिता मत्वाः ।
 सिराः प्रपद्य तिर्यग्गास्त्वग्लसीकास्त्रागमिषम् ॥ २ ॥
 दूषयन्ति श्लथीकृत्य निश्चरन्तस्ततो बहिः ।
 त्वचः कुर्वन्ति वैवर्ण्यं दुष्टाः, कुष्ठमुञ्चन्ति तत् ॥ ३ ॥

कालेनोपेक्षितं यस्मात्सर्वं कुण्णाति तद्वपुः ।
 प्रपद्य धातून्व्याप्यान्तः सर्वान् सङ्कहेयं चावहेत् ॥ ४ ॥
 सस्वेदक्रेदसङ्कोथान् कृमीन्सूक्ष्मान्सुदारुणान् ।
 लोमत्वक्स्त्रायुधमनीतरुणास्थीनि यैः क्रमात् ॥ ५ ॥
 भक्षयेच्छ्वित्रमस्त्राच्च कुष्ठबाह्यमुदाहृतम् ।
 कुष्ठानि सप्तधा, दोषैः पृथक्छिन्नैः समागतैः ॥ ६ ॥
 सर्वेष्वपि त्रिदोषेषु व्यपदेशोऽधिकत्वतः ।
 वातेन कुष्ठं कापालं, पित्तादौदुम्बरं, कफात् ॥ ७ ॥
 मंडलाख्यं विचर्ची च, ऋक्षाख्यं वातपित्तजम्, ।
 चर्मैककुष्ठकिटिभसिष्मालसविपादिकाः ॥ ८ ॥
 वातश्लेष्मोद्भवाः, श्लेष्मपित्ताद्बहुशतारुणी ।
 पुण्डरीकं सविस्फोटं पामा चर्मदलं तथा ॥ ९ ॥
 सर्वैः स्यात्काकणं, पूर्वं त्रिकं दद्रुसकाकणम् ।
 पुण्डरीकक्षजिह्वे च महाकुष्ठानि सप्त तु ॥ १० ॥
 भतिश्लक्ष्णस्तरस्पर्शस्वेदास्वेदविवर्णताः ।
 दाहः कण्डूस्त्वधि स्वापस्रोदः कोठोन्नतिः श्रमः ॥ ११ ॥
 प्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ।
 रुढानामपि रुक्षत्वं निमित्तेऽल्पेऽपि कोपनम् ॥ १२ ॥
 रोमहर्षोऽसृजः काण्ड्यं कुष्ठलक्षणमग्रजम् ।
 कृष्णारुणकपालाभं रुक्षं सुप्तं स्वरं तनु ॥ १३ ॥
 विस्तृतासमपर्यन्तं दूषितैर्लोमभिश्चितम् ।

तोदाद्यमलकण्डूकं कापालं शीघ्रसर्पि च ॥ १४ ॥

पक्वोदुम्बरताम्रत्वग्रोमगौरसिराचितम् ।

बहुलं बहुलक्रेदरक्तं दाहुरुजाधिकम् ॥ १५ ॥

आशूस्थानाचदरणकृमिं विद्यानुदुम्बरम् ।

स्थिरं स्त्यानं गुरु स्निग्धं श्वेतरक्तमनाशुगम् ॥ १६ ॥

अन्योम्यसक्तमुत्सवं बहुकण्डूवृत्तिक्रिमि ।

श्लक्ष्णपीताभपर्यन्तं मण्डलं परिमण्डलम् ॥ १७ ॥

सकण्डूपिटिका श्यावा लसीकाद्या विचर्चिका ।

परुषं तनु रक्तान्तमन्तःश्यावं समुन्नतम् ॥ १८ ॥

सतोददाहरुक्रेदं कर्कशैः पिटिकैश्चितम् ।

ऋक्षजिह्वाकृति प्रोक्तमृक्षजिह्वं बहुक्रिमि ॥ १९ ॥

हस्तिचर्मस्तरस्पर्शं चर्म

एकारुषं महाश्रयम् ।

अस्वेदं मत्स्यशकलसन्निभम्

किटिभं पुनः ॥ २० ॥

रुक्षं किण्वरस्पर्शं कण्डूमत्परुषासितम् ।

सिध्मं रुक्षं बहिः, स्निग्धमन्तर्घृष्टं रजः किरेत् ॥ २१ ॥

श्लक्ष्णस्पर्शं तनु श्वेतताम्रं द्रौमिधकपुष्पवत् ।

प्रायेण चोर्ध्वकाये स्यात्

गण्डैः कण्डूयुतैश्चितम् ॥ २२ ॥

१ 'बहुल' इति पाठः. २ 'दं रक्तं' इति पाठः. ३ 'पिट-
कैः' इति पाठः.

रक्तेरलसकम्

पाणिपाददार्यो विपादिकाः ।

नीत्रात्यो मन्दकण्डूश्च सरागपिटिकाचिताः ॥ २३ ॥

दीर्घप्रतानादूर्वावदतसीकुसुमच्छविः ।

उत्सन्नमण्डला दद्रूः कण्डूमत्यनुषङ्गिणी ॥ २४ ॥

स्थूलमूलं सदाहार्ति रक्तश्यावं बहुव्रणम् ।

शतारुः क्लेदजन्मत्वात् प्रायशः पर्वजन्म च ॥ २५ ॥

रक्तान्तमन्तरा पाण्डु कण्डूदाहहजान्वितम् ।

सोत्सेधमाचितं रक्तैः पद्मपत्रमिवांशुभिः ॥ २६ ॥

घनभूरिलसीकासृक्प्रायमाशु बिभेदि च ।

पुण्डरीकम्

तनुवर्तिभश्चितं स्फोटैः सितारुणैः ॥ २७ ॥

विस्फोटम्

पिटिकाः पामा कण्डूक्लेदहजाधिकाः ।

सूक्ष्माः श्यावारुणा बह्वयः प्रायः स्फिक्पाणिकर्परे ॥ २८ ॥

सस्फोटमस्पर्शसहं कण्डूषातोददाहवत् ।

रक्तं दलवर्मदलम्

काकणं तीव्रशहरुक् ॥ २९ ॥

पूर्वं रक्तं च कृष्णं च काकणन्तीफलोपमम् ।

कुष्ठलिङ्गैर्युतं सर्वैर्नैकवर्णं ततो भवेत् ॥ ३० ॥

दोषभेदीयविहितैरादिशेष्टिज्ञकर्मभिः ।

१ 'क्लेदजं त्वात्त्वं' इति पदद्वयं कचिदृश्यते.

कुष्ठेषु दोषोल्बणताम्

सर्वदोषोल्बणं त्यजेत् ॥ ३१ ॥

रिष्टोक्तं यच्च यच्चाऽस्थि मज्जशुक्रसमाश्रयम् ।

याप्यं मेदोगतम्

कृच्छ्रं पित्तद्रुन्दावमांसगम् ॥ ३२ ॥

अकृच्छ्रं कफवाताख्यं त्वक्स्थमेकमलं च यत् ।

तत्र त्वचि स्थिते कुष्ठे तोदवैवर्ण्यरूक्षताः ॥ ३३ ॥

स्वेदस्वापश्चयथवः शोणिते, पिशिते पुनः ।

पाणिपादाक्षिताः स्फोटाः क्लेदः सम्भिषु चाधिकम्, ३४

कौण्यं गतिक्षयोऽङ्गानां दलनं स्याच्च, मेदसि ।

नासाभङ्गोऽस्थिमज्जस्थे नेत्ररागः स्वरक्षयः, ॥ ३५ ॥

[अथ श्वित्ररोगनिदानम् ।]

क्षते च कृमयः, शुके स्वदारापत्यबाधनम् ।

यथापूर्वं च सर्वाणि स्युर्लिङ्गाभ्यसृगादिषु ॥ ३६ ॥

कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलासं दारुणं च तत् ।

निर्दिष्टमपरिस्त्रावि त्रिधातुद्रवसंश्रयम् ॥ ३७ ॥

वाताद्रक्षारुणं, पित्तात्ताम्रं कमलपत्रवत् ।

सदाहं रोमविध्वंसि, कफाच्छ्वेतं घनं गुरु ॥ ३८ ॥

सकण्डु च क्रमाद्रक्तमांसमेदःसु चादिशेत् ।

वर्णेनैवेद्गुभयं कृच्छ्रं तच्चोत्तरोत्तरम् ॥ ३९ ॥

अशुक्ररोमाऽर्बुलमसंस्पृष्टं मिथो नवम् ।

अनमिदग्धजं साध्यं मित्रं, वर्ज्यमतोऽन्यथा ॥ ४० ॥

गुह्यपाणितलोष्ठेषु जातमप्यचिरन्तनम् ।

स्पर्शैकाहारशय्यादिसेवनात्प्रायशो गदाः ॥ ४१ ॥

सर्वे सञ्चारिणो, नेत्रत्वग्विकारा विशेषतः ।

[अथ कृमिरोगनिदानम् ।]

कृमयस्तु द्विधा प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरभेदतः ॥ ४२ ॥

बहिर्मलकफासृग्विद्वजन्मभेदास्तुर्विधाः ।

नामतो विंशतिविधाः

बाह्यास्तत्राऽसृगुद्भवाः ॥ ४३ ॥

तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाम्बराश्रयाः ।

बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूका लिक्षाश्च नामतः ॥ ४४ ॥

द्विधा ते, कोठपिटिकाकण्डूगण्डान् प्रकुर्वते ।

कुष्ठैकहेतवोऽन्तर्जाः, श्लेष्मजास्तेषु चाधिकम् ॥ ४५ ॥

मधुराब्जगुडक्षीरदधिसत्तुनचोदनैः ।

शकृज्जा बहुविद्धान्यपर्णशाकोलुकादिभिः ॥ ४६ ॥

कफादामाशये जाता वृद्धाः सर्पन्ति सर्वतः ।

पृथुवैभ्रनिभाः केचित् केचिद्गण्डूपदोपमाः ॥ ४७ ॥

रूढधान्याङ्कुराकारास्तनुदीर्घास्तथाऽणवः ।

श्वेतास्ताम्रावभासाश्च, नामतः सप्तधा तु ते ॥ ४८ ॥

अन्नादा उदराविष्टा हृदयादा महाकुंहाः ।

कुरवो दर्भकुसुमाः सुगन्धास्ते च कुर्वते ॥ ४९ ॥

हृल्लासमास्यस्त्रवणमविपाकमरोचकम् ।
 मूर्च्छार्च्छादिज्वरानाहकाश्चक्ष्वथुपीनसान् ॥ ५० ॥
 रक्तवाहिशिरोत्थाना रक्तजा जन्तवोऽणवः ।
 अपादा वृत्तताम्राश्च मौक्ष्यात्केचिददर्शनाः ॥ ५१ ॥
 केशादा लोमविध्वंसा लोमद्वीरा उदुम्बराः ।
 पद ते कुष्ठैरुक्कर्माणः सहस्रारममातरः ॥ ५२ ॥
 पक्काशये पुरीपोन्था जायन्तेऽधोविमपिणः ।
 वृद्धास्ते स्युर्भवेयुश्च ते यदाऽऽमाशयोन्मुखाः ॥ ५३ ॥
 तदाऽऽस्योद्गारनिःश्वासा विद्गन्धानुविधायिनः ।
 पृथुवृत्ततनुस्थूलाः श्यावपीतसितासिताः ॥ ५४ ॥
 ते पञ्च नास्त्रा कृमयः ककेरुकमकैरुकाः ।
 सौसुरादाः सलूनाख्या लेलिहा, जनयन्ति च ॥ ५५ ॥
 विद्भेदशूलविष्टम्भकाश्चपारुष्यपाण्डुताः ।
 रोमहर्षाभिसदनं गुदकण्डूर्विनिर्गमाम् ॥ ५६ ॥”

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथाऽतो वातव्याधिनिदान व्याख्यास्यामः ।
 इति ह स्यादुरात्रेयादयो महर्षयः ।
 “सर्वार्थानर्थकरणे विश्वस्यास्यैककारणम् ।
 अदुष्टदुष्टः पवनः शरीरस्य विशेषतः ॥ १ ॥
 स विश्वकर्मा विश्वात्मा विश्वरूपः प्रजापतिः ।
 स्रष्टा धाता विभुर्विष्णुः संहर्ता मृत्युरन्तकः ॥ २ ॥

तद्दुष्टौ प्रयत्नेन यतितव्यमतः सदा । *

तस्योक्तं दोषविज्ञाने कर्म प्राकृतवैकृतम् ॥ ३ ॥

समासाध्यासतो दोषमेदीये नाम धाम च ।

प्रत्येकं पञ्चधा चारो न्यापारश्च

इव वैकृतम् ॥ ४ ॥

तस्योच्यते विभागेन सनिदानं सलक्षणम् ।

धातुक्षयकरैर्वायुः कुप्यस्यतिनिषेवितैः ॥ ५ ॥

धरन् स्रोतःसु रिक्तेषु भृशं तान्येव पूरयन् ।

तेभ्योऽन्यदोषपूर्णैः प्राप्य वाऽऽवरणं बली ॥ ६ ॥

तत्र पक्काशये क्रुद्धः शूलानाहाञ्जकूजनम् ।

मलरोधाश्मवर्ध्मांशैश्चिकपृष्ठकटीग्रहम् ॥ ७ ॥

करोत्यधरकायेषु तांस्तान्मूच्छानुपद्रवान् ।

आमाशये तृद्वमथुश्वासकासविसृषिकाः ॥ ८ ॥

कण्ठोपरोधमुद्गारान् व्याधीनूर्ध्वं च नाभितः ।

ओत्रादिष्विन्द्रियवधं

त्वचि स्फुटनरुक्षणे ॥ ९ ॥

रक्ते तीव्रा रुजः स्वापं तापं रोगं विवर्णताम् ।

अरुण्यकस्य विष्टम्भमरुक्षिं कृशतां भ्रमम् ॥ १० ॥

मौंसमेदोगतो ग्रन्थीस्तोदबहुलान् कर्कशान् भ्रमम् ।

१ 'रोगं' इत्यपपाठः. २ 'कर्कशांस्तोदबहुलान् ग्रन्थीन्मांस-
समाभितः । वायुर्मेदोयुतः कुर्यात्' इति सुश्रुते. ३ 'दाधान्'
इति अरुणः.

गुर्धङ्गं चातिरूक्स्तब्धं मुष्टिदण्डहतोपमम् ॥ ११ ॥
 अस्थिस्थः सक्थिमन्ध्यस्थिशूलं तीव्रं बलक्षयम् ।
 मज्जस्थोऽस्थिषु सौविध्यमस्वप्नं स्तब्धतां रुजम् ॥ १२ ॥
 शुक्रस्य शीघ्रमुत्सर्गं सङ्गं विकृतिमेव वा ।
 तद्वद्गर्भस्य शुक्रस्थः

सिरास्वाध्मानरिक्तते ॥ १३ ॥

तस्थः

स्त्रावस्थितः कुर्याद्गृध्रस्यायामकुञ्जताः ।
 वानपूर्णदतिस्पर्शं शोफं सन्धिगतोऽनिलः ॥ १४ ॥
 प्रसारणाऽऽकुञ्जनयोः प्रवृत्तिं च सवेदनाम् ।
 सर्वोक्तसंश्रयस्तोदभेदस्फुरणभञ्जनम् ॥ १५ ॥
 स्तम्भमाक्षेपणं स्वापं सन्ध्याकुञ्जनकम्पनम् ।
 यदा तु धमनीः सर्वाः कुब्धोऽभ्येति मुहुर्मुहुः ॥ १६ ॥
 तदाङ्गमाक्षिपत्येव व्याधिराक्षेपकः स्मृतः ।
 अधः प्रतिहतो वायुर्वज्रत्यूर्ध्वं हृदाश्रयाः ॥ १७ ॥
 नाडीः प्रविश्य, हृदयं शिरः शङ्खौ च पीडयन् ।
 आग्निपेत्परितो गात्रं धनुर्वच्चास्य नामयेत् ॥ १८ ॥
 कृच्छ्रादुच्छ्वसिति स्तब्धस्रस्तमीलितहृत्तनः ।
 कपोत इव कूजेच्च निःसंज्ञः सोऽपतन्नकः ॥ १९ ॥
 स एव चाशतानारुयो मुक्ते तु मरुता हृदि ।
 अभुवीत मुहुः स्वास्थ्यं मुहुस्वास्थ्यमावृते ॥ २० ॥

गर्भपातसमुत्पन्नः शोणितातिस्रवोत्थितः ।

अभिघातसमुत्थश्च दुश्चिकित्स्यतमो हि सः ॥ २१ ॥

मन्ये संस्तभ्य वातोऽन्तरायच्छन् धमनीर्यदा ।

व्याप्नोति सकल देहं, जत्रुरायम्यते तदा ॥ २२ ॥

अन्तर्धनुरिवाङ्गं च वेगः स्तम्भं च नेत्रयोः ।

करोति जुम्भां दशनं दशनानां कफोद्धमम् ॥ २३ ॥

पार्श्वयोर्वेदनां वाक्यहनुपृष्ठशिरोग्रहम् ।

अन्तरायाम इत्येष

बाह्यायामश्च तद्विधः ॥ २४ ॥

देहस्य बहिरायामात्पृष्ठतो नीयते शिरः ।

उरश्चोत्क्षिप्यते तत्र कन्धरा चावमृष्यते ॥ २५ ॥

दन्तेष्वास्ये च वैवर्ण्यं प्रस्वेदः स्रस्तगात्रगा ।

बाह्यायामं धनुष्कम्भं ब्रुवते वेगिनं च तम् ॥ २६ ॥

व्रणं मर्माश्रितं प्राप्य समीरणसमीरणात् ।

व्यायच्छन्ति तनुं दोषाः सर्वाभापादमस्तकम् ॥ २७ ॥

तृण्यतः पाण्डुगात्रस्य व्रणायामः स वर्जितः ।

गते वेगे भवेत्स्वास्थ्यं सर्वेष्वाक्षेपकेषु च ॥ २८ ॥

जिह्वातिलेखनाच्छुक्लमक्षणादभिघाततः ।

कुपितो हनुमूलस्थः संसयि वाऽनिलो हनू ॥ २९ ॥

करोति विवृतास्यत्वमथवा संवृतास्यताम् ।

हनुघ्नसः स, तेन स्यात्कृच्छ्राच्चर्वणभाषणम् ॥ ३० ॥

वागवाहिनीसिरासंस्थो जिह्वां स्तम्भयतेऽनिलः ।
 जिह्वास्तम्भः स, तेनान्नपानवाक्येष्वनीक्षता ॥ ३१ ॥
 शिरसा भारहरणादतिहास्यप्रभाषणात् ।
 उन्नासिबक्रक्षवधुस्तरकामुं कर्षणात् ॥ ३२ ॥
 विषमादुपधानाच्च कठिनानां च चर्षणात् ।
 वायुर्विवृद्धस्तंस्तंश्च वातलैरूर्ध्वमास्थितः ॥ ३३ ॥
 वक्रीकरोति वक्रार्धमुक्तं हसितमीक्षितम्, ।
 ततोऽस्य कम्पते मूर्ध्ना, वाक्सङ्गः स्तब्धनेत्रता ॥ ३४ ॥
 दन्तचालः स्वरभ्रंगः क्षुतिहानिः क्षवग्रहः ।
 गन्धाज्ञानं स्मृतेर्मोहः स्वापः सुप्तस्य जायते ॥ ३५ ॥
 निष्ठीवः पार्श्वतो यायादेकस्याक्ष्णो निमीलनम् ।
 जत्रोरूर्ध्वं रुजा तीव्रा शरीराधेऽधरेऽपि वा ॥ ३६ ॥
 तमाहुर्वर्तितं केचिदेकायाममथापरे ।
 रक्तमाश्रित्य पवनः कुर्यान्मूर्धधराः सिराः ॥ ३७ ॥
 रुक्षाः सवेदनाः कृष्णाः सोऽसाध्यः स्यात्सिराग्रहः ।
 गृहीत्वार्धं तनोर्वायुः सिराः क्षायुर्विशोष्य च ॥ ३८ ॥
 पक्षमन्यतरं हन्ति सन्निवन्धान् विमोक्षयन् ।
 कृत्स्नोर्ध्वकायस्तस्य स्यादकर्मण्यो विचेतनः ॥ ३९ ॥
 एकाङ्गरोगं तं केचिदन्ये पक्षवधं विदुः ।
 सर्वाङ्गरोगं तद्वच्च सर्वकायाश्रितेऽनिले ॥ ४० ॥
 शुद्धवातहतः पक्षः कृष्णसाध्यतमो मतः ।

कृच्छ्रस्वन्त्येन संसृष्टो विवर्ज्यः क्षयहेतुकः ॥ ४१ ॥
 आमबद्धायनः कुर्यात्संस्तम्भाङ्गं कफाम्बितः ।
 असाध्यं हतसर्वेहं दण्डवद्दण्डकं मरुत् ॥ ४२ ॥
 अंसमूलस्थितो वायुः सिराः सङ्कोच्य तत्रगाः ।
 बाहुग्रस्पन्दितहरं जनयत्यवबाहुकम् ॥ ४३ ॥
 तलं प्रत्यङ्गुलीनां या कण्डरा बाहुपृष्ठतः ।
 बाहुचेष्टापहरणी विश्वाची नाम सा स्मृता ॥ ४४ ॥
 वायुः कठ्यां स्थितः सक्त्रः कण्डरामाक्षिपेद्यदा ।
 तदा खञ्जो भवेज्जन्तुः, पङ्क्तुः सक्त्रोर्द्वयोरपि, ॥ ४५ ॥
 कम्पते गमनारम्भे खञ्जश्चिद्व च याति यः ।
 कलायखञ्जं तं विद्यान्मुक्तसन्धिप्रवन्धनम् ॥ ४६ ॥
 शीतलेष्णाद्रवसंशुष्कगुरुस्निग्धनिषेधितः ।
 जीर्णाजीर्णं तथाऽऽयाससङ्कोभस्वप्नजागरैः ॥ ४७ ॥
 सश्लेष्ममेदःपवनमाममत्यर्थसञ्चितम् ।
 अभिभूयेतरं दोषमूरु चेत्प्रतिपद्यते ॥ ४८ ॥
 सक्थ्यस्थीनि प्रपूर्यान्तः श्लेष्मणा स्तिमितेन तत् ।
 तदा स्कन्नाति, तेनोरु खञ्जौ शीतावचेतनौ ॥ ४९ ॥
 परकीयाविव गुरु स्यातामतिभृशव्यथौ ।
 ध्यानाङ्गमर्दसौमित्यतन्द्राच्छर्धरुचिज्वरैः ॥ ५० ॥
 संयुतौ पादसदनकृच्छ्रोद्धरणसुप्तिभिः ।
 तमूरुस्तम्भमित्याहुराण्यवातमथापरे ॥ ५१ ॥
 यातन्नोणितजः शोफो जानुमध्ये महारुजः ।

ज्ञेयः क्रोटुकशीर्षश्च स्थूलः क्रोटुकशीर्षवत् ॥ ५२ ॥

रुक् पादे विषमन्यस्ते श्रमाद्वा जायते यदा ।

वातेन गुल्फमाश्रित्य तमाहुर्वातकण्टकम् ॥ ५३ ॥

पार्णि प्रत्यङ्गुलीनां या कण्डरा मारुतादिता ।

सकथ्युत्क्षेपं निगृह्णाति गृध्रसीं तां प्रचक्षते ॥ ५४ ॥

विश्वाधी गृध्रसी चोक्ता खड्गी तीव्ररुजान्विता ।

हृष्येते चरणां यस्य भवेतां च प्रसुप्तवत् ॥ ५५ ॥

पादहर्षः स विज्ञेयः कफमारुतकोपजः, ।

पादग्रोः कुरुते दाहं पित्तासृक्सहितोऽनिलः ॥ ५६ ॥

विशेषतश्चङ्क्रमिते पाददाहं तमादिशेत् ॥ ५६½ ॥”

षोडशोऽध्यायः ।

अथाऽतो वातशोणितनिदानं व्याख्यास्यामः ।

इति ह आहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

“विदाह्यश्च विरुद्धं च तत्तन्नासृक्प्रदूषणम् ।

भजतां विधिहीनं च स्वप्नजागरमैधुनम् ॥ १ ॥

प्रायेण सुकुमाराणामचङ्क्रमणशीलिनाम् ।

अभिघातादशु देशे नृणामसृजि दूषिते ॥ २ ॥

वातलः शीतलैर्वायुर्वृद्धः क्रुद्धो विमार्गगः ।

तादृशेनासृजा रुद्धः प्राक्तदेव प्रदूषयेत् ॥ ३ ॥

आस्थरोगं खुडं वातबलासं वातशोणितम् ।

तद्वाहुर्नामभिस्तच्च पूर्वं पादौ प्रधावति ॥ ४ ॥

विशेषाद्यानयानाद्यैः प्रलम्बौ

तस्य लक्षणम् ।

भविष्यतः कुष्ठसमं तथा सादः श्रुत्याङ्गता ॥ ५ ॥

जानुजङ्घोरुकट्यंसहस्रपादाङ्गसन्धिषु ।

कण्डूस्फुरणनिस्तोदभेदगारवसुसताः ॥ ६ ॥

भूत्वा भूत्वा ग्रणयन्ति मुहुराविर्मवन्ति च ।

पादयोर्मूलमास्थाय कदाचिद्वस्तयोरपि ॥ ७ ॥

आखोरिव विषं कुट्टं कृत्स्नं देहं विधावति ।

त्वक्कांसाश्रयमुत्तान तत्पूर्वं जायते ततः ॥ ८ ॥

कालान्तरेण गम्भीरं सर्वान् धातून्भिद्ववत् ।

कण्डूदिसंयुतोत्ताने त्वक्काञ्जइयावलोहिता ॥ ९ ॥

सायामा भृशदाहोषा

गम्भीरेऽधिकपूर्वरुक् ।

श्वयथुर्मथितः पाकी वायुः सन्ध्यस्थिमज्जसु ॥ १० ॥

छिन्दन्निव चरत्यन्तर्वक्रीकुर्वन्श्च वेगवान् ।

करोति खञ्जं पङ्क्तुं वा शरीरे सर्वतश्चरन् ॥ ११ ॥

वातेऽधिकेऽधिकं तत्र शूलस्फुरणतोदनम् ।

शोफस्य रौक्ष्यकृष्णत्वइयावतावृद्धिहानयः ॥ १२ ॥

धमन्यकुलिसन्धीनां सङ्कोचोऽङ्गग्रहोऽतिरुक् ।

शीतद्वेषानुपशयौ स्तम्भवेपथुसुसयः ॥ १३ ॥

रुक्ते शोफोऽतिरुक् तोदस्ताञ्जिमिषिमायते ।

खिरिधरुक्षैः शमं नैति कण्डूक्लेदसमन्वितः ॥ १४ ॥
 पित्ते विदाहः सम्मोहः स्वेदो मूर्च्छा मदः सतृद ।
 स्पर्शाक्षमत्वं रुग्णागः शोफपाको भृशोष्मता ॥ १५ ॥
 कफे स्तमित्यगुरुतासुप्तिखिरिधत्वशीतताः ।
 कण्डूर्मन्दा च स्मू

द्वन्द्वसर्वलिङ्गं च सङ्करे ॥ १६ ॥

एकदोषानुगं साध्यं नवं याप्यं द्विदोषजम् ।
 त्रिदोषजं त्यजेत्स्त्रावि स्तब्धमर्बुदकारि च ॥ १७ ॥
 रक्तमार्गं निहन्त्याशु शास्त्रासन्धिषु मारुतः ।
 निविड्यान्पोन्यमाचार्य वेदनाभिर्हरत्यसून् ॥ १८ ॥
 बायां पञ्चात्मके प्राणो रौक्ष्यव्यायामलङ्घनैः ।
 अत्याहाराभिघाताध्ववेगोदीरणधारणैः ॥ १९ ॥
 कुपितश्चक्षुरादीनामुपघातं प्रवर्तयेत् ।
 पीनसार्दिततृदकासश्वासादींश्चामयान्बहून् ॥ २० ॥
 उदानः क्षवथूद्गारच्छर्दिनिद्रावधारणैः ।
 गुरुभारातिरुदितहास्याद्येर्विकृतो गदान् ॥ २१ ॥
 कण्ठरोधमनोभ्रंशच्छर्धरोचकपीनसान् ।
 कुर्याच्च गलगण्डादींस्तांस्तान् जत्रूर्ध्वसंश्रयान् ॥ २२ ॥
 व्यानोऽतिगमनध्यानक्रीडाविषमधैष्टितैः ।
 विरोधिरुक्षभीहर्षविषादाद्यैश्च दूषितः ॥ २३ ॥
 पुंस्त्वोत्साहबलभ्रंशशोफचित्तोत्प्लवज्वरान् ।
 सर्वाङ्गरोगनिस्तोदरोमहर्षाङ्गसुप्तताः ॥ २४ ॥

कुष्ठं विसर्पमन्यांश्च कुर्यात्सर्वाङ्गगाम् गदान् ।
समानो विषमाजीर्णशीतसङ्कीर्णभोजनैः ॥ २५ ॥
करोत्यकालशयनजागराद्यंश्च दूषितः ।
शूलगुल्मग्रहण्यादीन् पक्वामाशयजान् गदान् ॥ २६ ॥
अपानो रूक्षगुर्वृक्षवेगघातातिवाहनैः ।
द्यानद्यानासनस्थानचङ्क्रमैश्चातिसेवितैः ॥ २७ ॥
कुपितः कुरुते रोगान् कृच्छ्रान् पक्वाशयाश्रयान् ।
मूत्रशुक्रप्रदोपाशौगुदभ्रंशादिकान्बहुन् ॥ २८ ॥
सर्वं च मारुतं सामं तन्द्रासैमित्त्यगौरवैः ।
स्निग्धत्वारोचकालस्यशैत्यशोफामिहान्निभिः ॥ २९ ॥
कटुरुक्षाभिलाषेण तद्विधोपशयेन च ।
युक्तं विद्याभिरामं तु तन्द्रादीनां विपर्ययात् ॥ ३० ॥
वायोरावरणं चातो बहुमेदं प्रवक्ष्यते ।
लिङ्गं पित्तानृते दाहस्तृष्णा क्षूलं अमस्तमः ॥ ३१ ॥
कटुकोष्णाम्ललवणैर्विदाहः शीतकामता ।
शैत्यगौरवक्षूलानि कट्टाद्युपशयोऽधिकम् ॥ ३२ ॥
लङ्घनायासरूक्षोष्णकामता च कफावृते ।
रक्तावृते सदाहार्तिस्त्वक्कांसान्तरजा भृशम् ॥ ३३ ॥
भवेच्च रागी श्वयधुर्जायन्ते मण्डलानि च ।
मांसेन कठिनः शोफो विवर्णः पिटिकास्तथा ॥ ३४ ॥
तर्षः पिपीलिकानां च सञ्चार इव जायते ।

चलः स्निग्धो मृदुः शीतः शोफो गात्रेष्वरोचकः ॥ ३५ ॥

आव्यवात इति श्रेयः, स कृच्छ्रो मेदसाऽऽवृते ।

स्पर्शमस्थ्यावृतेऽत्युष्णं पीडनं चाभिनन्दति ॥ ३६ ॥

सूच्येव तु घृतेऽत्यर्थमङ्गं सीदति शूल्यते ।

मज्जावृते विनमनं जृम्भणं परिवेष्टनम् ॥ ३७ ॥

शूलं च, पीड्यमानेन पाणिभ्यां लभते सुखम् ।

शुक्रावृतेऽनिवेशो वा न वा निष्फलताऽपि वा ॥ ३८ ॥

भुक्ते कुक्षौ रुजा जीर्णे शान्त्यस्यैवावृतेऽनिले ।

मूत्राप्रवृत्तिराध्मान वस्तौ मूत्रावृते भवेत् ॥ ३९ ॥

विड्वावृते विबन्धोऽधः स्वस्थाने परिक्रन्तति ।

ब्रजत्याशु जरां खंहो, भुक्ते चान्द्व्यते नरः ॥ ४० ॥

शकृत्पीडितमस्तेन दुःखं शुष्कं चिरात्सृजेत् ।

सर्वधात्वावृते वायौ श्रोणीवङ्गुणपृष्ठरुह ॥ ४१ ॥

विलोमो मातुलोऽस्वस्थं हृदयं पीड्यतेऽति च ।

अमो मूर्च्छां रुजा दाहः पित्तेन प्राण आवृते ॥ ४२ ॥

विदग्धेऽहं च वमनम्

उदानेऽपि अमादयः ।

दाहोऽन्तरुर्जा अंशश्च

दाहो ग्राने च सर्वगः ॥ ४३ ॥

कृमोऽङ्गचेष्टासङ्गश्च ससन्तापः सवेदनः ।

समान ऊष्मोपहतिरनिस्वेदोऽरतिः समृद्ध ॥ ४४ ॥

दाहश्च स्यात्, अपाने तु मले हारिद्रवर्णता ।
रुजोऽतिवृद्धिस्तापश्च योनिमेहनपायुषु ॥ ४५ ॥
श्लेष्मणा त्वावृते प्राणे सादस्तन्द्रारुचिर्वमिः ।
ष्टीवनक्षवथूद्गारनिःश्वासोच्छ्वाससद्ग्रहः ॥ ४६ ॥
उदाने गुरुगात्रस्त्वमरुचिर्वाक्स्वरग्रहः ।
बलवर्णप्रणाशश्च

न्याने पर्वास्थिवाग्ग्रहः ॥ ४७ ॥
गुरुताऽङ्गेषु सर्वेषु स्खलनं च गतौ मृशम् ।
समानेऽतिहिमाङ्गस्त्वमस्वेदो मन्दवह्विता ॥ ४८ ॥
अपाने सकफ मूत्रशकृतः स्यात्प्रवर्तेनम् ।
इति द्वाविंशतिविधं चायोरावरणं विदुः ॥ ४९ ॥
प्राणादयस्तथाऽन्योन्यमावृण्वन्ति यथाक्रमम् ।
सर्वेऽपि विंशतिविधं विद्यादावरणं च तत् ॥ ५० ॥
निःश्वासोच्छ्वाससंरोधः प्रतिश्यायः शिरोग्रहः ।
हृद्गो मुखशोषश्च प्राणेनोदान आवृते ॥ ५१ ॥
उदानेनाऽऽवृते प्राणे वर्णोजोबलसङ्क्षयः ।
दिशाऽनया च विमजेत्सर्वमावरणं भिषक् ॥ ५२ ॥
स्थानान्यवेद्य वातानां वृद्धिं हार्नि च कर्मणाम् ।
प्राणादीनां च पञ्चानां मिश्रमावरणं मिथः ॥ ५३ ॥
पित्तादिभिर्द्वादशभिर्मिश्राणां मिश्रितंश्च तैः ।
मिश्रैः पित्तादिभिस्तद्वन्मिश्रणाभिरनेकधा ॥ ५४ ॥

तारतम्यविकल्पाच्च यात्यावृतिरसङ्ख्यताम् ।
 तां लक्षयेदवहितो यथास्वं लक्षणोदयात् ॥ ५५ ॥
 शनैःशनैश्चोपशयाद्गूढामपि मुहुर्मुहुः ।
 विशेषज्जीवितं प्राण उदानो बलमुच्यते ॥ ५६ ॥
 स्यात्तयोः पीडनाद्धानिरायुषश्च बलस्य च ।
 आकृता वायवोऽज्ञाता ज्ञाता वा वत्सरं स्थिताः ॥ ५७ ॥
 प्रयत्नेनापि दुःसाध्या भवेयुर्वाऽनुपक्रमाः ।
 विद्रधिप्लीहहृद्रोगगुल्माग्निसदनादयः ।
 भवन्त्युपद्रवास्तेषामाकृतानामुपेक्षणात् ॥ ५८ ॥”

इति श्रीसिंहगुप्तसूनुवाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदय-
 संहितायां तृतीयं निदानस्थानं समाप्तम् ॥

समाप्तमिदं निदानस्थानम् ॥

अष्टाङ्गहृदयम् ।

चिकित्सास्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथाऽतो ज्वरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।
“आमाशयस्थो हृत्वाऽग्निं सामो मार्गान् पिचाय यत् ।
विदधाति त्वरं दोषस्तस्मात्कुर्वीत लङ्घनम् ॥ १ ॥
प्राग्रूपेषु ज्वरादौ वा बलं यत्नेन पालयन् ।
बलाधिष्ठानमारोग्यमारोग्यार्थं क्रियाक्रमः ॥ २ ॥
लङ्घनैः क्षपिते दोषे दीप्तेऽग्नौ काचवे सति ।
स्वास्थ्यं क्षुत्तृप्तं रुचिः परितर्कमोज्ञश्च जायते ॥ ३ ॥
तत्रोत्कृष्टे समुत्कृष्टे कफप्राये चले मले ।
सहस्रासप्रसेकाद्द्वेषकासविषूचिके ॥ ४ ॥
सद्योमुक्तस्व सञ्जाते ज्वरे सामे विशेषतः ।
वमनं वमनार्हस्य शस्तं, कुर्यात्तदन्यथा ॥ ५ ॥
श्वासातिसारसम्मोहहृद्गोगविषमज्वरान् ।
पिप्पलीमिर्युतान् गालान् कलित्रैर्मधुकेन वा ॥ ६ ॥
उष्णाम्भसा समधुना पिबेत्सलवणेन वा ।

पटोलनिम्बकर्कोटवेप्रपत्रोदकेन वा ॥ ७ ॥
 तर्पणेन रसनेक्षोर्मयैः कल्पोदितानि वा ।
 वमनानि प्रयुञ्जीत बलकालविभागवित् ॥ ८ ॥
 कृतेऽकृते वा वमने ज्वरी कुर्याद्विशोषणम् ।
 दोषाणां समुदीर्णानां पाचनाय शमाय च ॥ ९ ॥
 आमेन भस्मनेवाग्नौ छेदेऽन्नं न विपच्यते ।
 तस्माद्वादोषपचनाज्वरितानुपवासयेत् ॥ १० ॥
 तृष्णगल्पालपमुष्णाग्बु पिबेद्वातकफज्वरे ।
 तत्कफ विलयं नीत्वा तृष्णामाशु निवर्तयेत् ॥ ११ ॥
 उदीर्घा चाऽग्निं क्षोतांसि मृदूकृत्य विशोधयेत् ।
 लीनपित्तानिलस्वेदशकृन्मूत्रानुलोमनम् ॥ १२ ॥
 निद्राजाक्यारुचिहरं प्राणानामवलम्बनम् ।
 विपरीतमतः शीत दोषसङ्घातवर्धनम् ॥ १३ ॥
 उष्णमेवकुण्ठत्वेऽपि युक्त्यान्नकान्तपित्तले ।
 उद्विक्तपित्ते दवथुदाहमोहातिसारिणी ॥ १४ ॥
 विषमद्योत्थिते ग्रीष्मे क्षतक्षीणेऽस्रपित्तिनि ।
 घनचन्दनशुण्ठ्यम्बुपपटोशीरसाधितम् ॥ १५ ॥
 शीतं तेभ्यो हितं तोयं पाचनं तृहज्वरापहम् ।
 ऊष्मा पित्तादृते नास्ति ज्वरो नास्यूष्मणा विना ॥ १६ ॥
 तस्मात्पित्तविरुद्धानि त्यजेत् पित्ताधिकऽधिकम् ।
 खानाभ्यङ्गप्रदेहांश्च परिशेषं च लङ्घनम् ॥ १७ ॥

अजीर्णं हृत् शूलघ्नं सामे तीव्ररुजि ज्वरे ।
 न पिबेदौषधं तद्धि भूय एवाममावहेत् ॥ १८ ॥
 आमाभिभूतकोष्ठस्य क्षीरं विषमहेरिव ।
 सोदर्दपीनसम्भासे जङ्घापवास्थिशूलिनि ॥ १९ ॥
 वातश्लेष्मात्मके स्वेदः प्रशस्तः सम्प्रवर्तयेत् ।
 स्वेदमूत्रगकृद्वातान् कुर्यादग्नेश्च पाटवम् ॥ २० ॥
 स्नेहोक्तमाचारविधिं सर्वगश्चानुपालयेत् ।
 लङ्घनं स्वेदनं कालो यत्रागृस्तिक्तको रसः ॥ २१ ॥
 मलानां पाचनानि स्युर्यथावस्थं क्रमेण वा ।
 शुद्धवातक्षयागन्तुजीर्णज्वरिषु लङ्घनम् ॥ २२ ॥
 नेप्यते

तेषु हि हितं शमनं यन्न कर्शनम् ।
 तत्र सामज्वराकृत्या जानीयादविशोषितम् ॥ २३ ॥
 द्विविधोपक्रमज्ञानमवेक्षेत च लङ्घने ।
 युक्तं लङ्घितलिङ्गैस्तु त पेयाभिरुपाचरेत् ॥ २४ ॥
 यथास्त्रौषधसिद्धाभिर्मण्डपूर्वाभिरादितः ।
 तस्याग्निर्दीप्यते तामिः समिद्भिरिव पावकः ॥ २५ ॥
 षडहं वा सृदुत्वं वा ज्वरो यावदवाप्नुयात् ।
 प्राग्लाजपेयां सुजरां सशुण्ठीधान्यपिप्पलीम् ॥ २६ ॥
 ससैन्धवां तथाम्लार्थी तां पिबेत्सहदाडिमाम् ।
 सृष्टविद् बहुपित्तो वा सशुण्ठीमाक्षिकां हिमाम् ॥ २७ ॥
 वक्षिपार्श्वशिरःशूली ज्याघ्रीयोक्षुरसाधिताम् ।

पृथ्विपर्णीबलाबिल्वनागरोत्पलघान्धकैः ॥ २८ ॥
 सिद्धां ज्वरातिसार्यम्लां पेयां दीपनपाचनम् ।
 हस्तेन पञ्चमूलेन हिक्कारुक्थासकासवान् ॥ २९ ॥
 पञ्चमूलेन महता कफातां यवसाधिताम् ।
 विषद्ववर्चाः सयवां पिप्पल्यामलकैः कृताम् ॥ ३० ॥
 यवागूं सर्पिषा मृष्टां मलदोषानुलोमनीम् ।
 चविकापिप्पलीमूलद्राक्षामलकनागरैः ॥ ३१ ॥
 कोष्ठे विबद्धे सरुजि

पिबेत्तु परिकर्तन्ति ।

कोलवृक्षाम्लकलशीधावनीश्रीफलैः कृताम् ॥ ३२ ॥
 भस्वेदनिद्रस्तृष्णार्तः सितामलकनागरैः ।
 सिताबदरमृद्धीकासारिवामुस्तचन्दनैः ॥ ३३ ॥
 तृष्णाच्छर्दिपरीदाहज्वरर्त्री क्षौद्रसंयुताम् ।
 कुर्यात्पेयौषधैरेव रसयूषादिकानपि ॥ ३४ ॥
 मद्योद्भवे मद्यनित्ये पित्तस्थानगते कफे ।
 ग्रीष्मे तयोर्वाधिकयोस्तृदच्छर्दिदाहपीडिते ॥ ३५ ॥
 ऊर्ध्वं प्रवृत्ते रक्ते च पेयां नेच्छन्ति

तेषु तु ।

ज्वरापहैः फलरसैरग्निर्वा लाजतर्पणम् ॥ ३६ ॥
 पिबेत्सशर्कराक्षौद्रं

ततो जीर्णे च तर्पणे ।

यवाग्वामोदनं क्षुद्धानभीयाद्दुष्टतुलम् ॥ ३७ ॥
 दकलावणिकैर्युषै रसैर्वा मुत्रलावजैः ।
 इत्ययं षडहो नैषो बलं दोषं च रक्षता ॥ ३८ ॥
 ततः पक्केषु दोषेषु लङ्घनाद्यैः प्रशस्यते ।
 कषायो दोषशेषस्य पाचनः क्षमनो^२ यथा ॥ ३९ ॥
 तिक्तः पित्ते विशेषेण प्रयोज्यः कटुकः कफे ।
 पित्तश्लेष्महरत्वेऽपि कषायस्तु न शस्यते ॥ ४० ॥
 नवज्वरे मलस्तम्भात्कषायो विषमज्वरम् ।
 कुरुतेऽरुषिहृत्सासहिध्माऽऽध्मानादिकानपि ॥ ४१ ॥
 सप्ताह्वादौषधं केचिदाहुरन्ये दशाहतः ।
 केचिल्लघ्वज्जमुक्तस्य योज्यमामोल्बणे न तु ॥ ४२ ॥
 तीव्रज्वरपरीतस्य दोषवेगोदये यतः ।
 दोषेऽथवाऽतिनिश्चिते तन्द्रास्तैमित्यकारिणि ॥ ४३ ॥
 अपच्यमानं भैषज्यं भूयो ज्वलयति ज्वरम् ।
 मृदुज्वरो लघुर्देहश्चलिताश्च मला यदा ॥ ४४ ॥
 अचिरज्वरितस्यापि भैषजं^३ योजयेत्तदा ।
 मुस्तया पर्पटं युक्तं शुण्ठ्या दुःस्पर्शयाऽपि वा ॥ ४५ ॥
 पाक्यं शीतकषायं वा पाठोशीरं सवालकम् ।
 पिबेत्तद्वच्च भूमिम्बगुदूचीमुस्तनागरम् ॥ ४६ ॥
 यथायोगमिमे योज्याः कषाया दोषपाचनाः ।
 ज्वरारोचकतृष्णास्यवैरस्यापक्तिनाशनाः ॥ ४७ ॥

कलिङ्गकाः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी ॥ ४८ ॥

पटोलं सारिवा मुस्ता पाठा कटुकरोहिणी ।

पटोलनिम्बत्रिफलासृटीकामुस्तवत्सकाः ॥ ४९ ॥

किराततिक्रमसृता चन्दनं विश्वभेषजम् ।

धात्रीमुस्तासृताक्षोद्रमर्धश्लोकसमापनाः ॥ ५० ॥

पञ्चने सन्ततादीनां पञ्चानां शमना मताः ।

दुरालभाऽसृता मुस्ता नागरं वातजे ज्वरे ॥ ५१ ॥

अथवा पिप्पलीमूलं गुडूची विश्वभेषजम् ।

कनीयः पञ्चमूलं च

पित्ते शक्रयवा घनम् ॥ ५२ ॥

कटुका चेति सक्षाद्रं मुस्ता पर्पटकं तथा ।

सधन्वयासभूनिम्ब

वत्सकाद्यो गणः कफे ॥ ५३ ॥

अथवा वृषगाङ्गेयीशृङ्गवेरदुरालभाः ।

रुग्विबन्धानिलश्लेष्मयुक्तं दीपनपाचनम् ॥ ५४ ॥

अभया पिप्पलीमूलशम्याककटुकाचनम् ।

द्राक्षामधूकमधुकं रोध्रकाश्मर्यसारिवाः ॥ ५५ ॥

मुस्तामलकहीवेरपद्मकेसरपत्रकम् ।

मृणालचन्दनोशीरनीलोत्पलपरुषकम् ॥ ५६ ॥

फाण्टो हिमो वा द्राक्षादिर्जानीकुसुमवासितः ।

युक्तो मधुसितालार्जज्वयत्यनिलपित्तञ्चम् ॥ ५७ ॥

ज्वरं मदात्ययं कर्दि मूर्च्छां द्वाहं शमं शमम् ।

ऊर्ध्वगं रक्तपित्तं च पिपासां कामलामपि ॥ ५८ ॥
 पाचयेत्कटुकां पिप्पु कपरेऽभिनवे शुचौ ।
 निष्पीडितो घृतयुतस्तद्रसो ज्वरदाहजित् ॥ ५९ ॥
 कफवाते वचा तिक्ता पाठाऽऽरग्वधवत्सकाः ।
 पिप्पलीचूर्णयुक्तो वा काथश्छिन्नोद्भवोद्भवः ॥ ६० ॥
 व्याघ्रीशुण्ठ्यमृताकाथः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ।
 वातश्लेष्मज्वरश्वासकासपीनसशूलजित् ॥ ६१ ॥
 पथ्याकुस्तुम्बरीमुस्ताशुण्ठीकदत्तुणपर्पटम् ।
 सकदफलवचाभाङ्गादवाह्म मधुहङ्गुमत् ॥ ६२ ॥
 कफवातज्वरेष्वेव कुक्षिहृत्पार्श्ववेदनाः ।
 कण्ठामयास्यश्वयथुकासश्वासास्त्रियच्छति ॥ ६३ ॥
 भाररेवधादिः सक्षौद्रः कफपित्तज्वरं जयेत् ।
 तथा तिक्तावृषोशीरत्रायन्तीत्रिफलामृताः ॥ ६४ ॥
 सन्निपातज्वरे व्याघ्रीदेवदारुनिशाधनम् ।
 पटोलपत्रनिम्बत्वक्त्रिफलाकटुकायुतम् ॥ ६५ ॥
 नागरं पोष्करं मूलं गुडूची कण्टकारिका ।
 सकासश्वासपाश्चात्तौ वातश्लेष्मोत्तरे ज्वरे ॥ ६६ ॥
 मधूकपुष्पं मृद्रीका त्रायमाणा परुषकम् ।
 सोशीरातक्ता त्रिफला काशमयं कल्पयेद्दिमम् ॥ ६७ ॥
 कषायं तं पिबन् काले ज्वरान्सर्त्रानपोहति ।
 जात्यामलकमुस्तानि तद्वदन्वयवासकम् ॥ ६८ ॥

बद्धविद् कटुकाद्राक्षायन्तीन्निफलागुडान् ।
 जीर्णौषधोऽन्नं पेयाद्यमाचरेच्छेष्मवाञ्च तु ॥ ६९ ॥
 पेया कफं वर्धयति पक्वं पांसुषु वृष्टिवत् ।
 श्लेष्माभिष्पन्नदेहानामतः प्रागपि योजयेत् ॥ ७० ॥
 यूषान् कुलस्थचणकदाडिमादिकृतान् लघून् ।
 रुक्षांस्त्रिफलरसोपेतान् हृथान् रुचिकरान् पटून् ॥ ७१ ॥
 रक्ताद्याः क्षालयो जीर्णाः षष्टिकाश्च उवरे हिताः ।
 श्लेष्मोत्तरे वीततुषास्तथा वातप्रकृता यवाः ॥ ७२ ॥
 भोदनसैः शृतो द्वित्रिः प्रयोक्तव्यो यथायथम् ।
 दोषदूष्यादिवलतो ज्वरप्रकायसाधितः ॥ ७३ ॥
 मुद्गाद्यैर्लघुभिर्यूषाः कुलस्थैश्च उवरापहाः ।
 कारबेल्लककर्कोटबालमूलकपर्पटैः ॥ ७४ ॥
 वार्ताकनिम्बकुसुमपटोलफलपल्लवैः ।
 अत्यन्तलघुभिर्मासैर्जाङ्गलैश्च हिता रसाः ॥ ७५ ॥
 श्याम्रीपरूषतर्कारीद्राक्षामलकदाडिमैः ।
 संस्कृताः पिप्पलीशुण्ठीधाम्यजीरकसैन्धवैः ॥ ७६ ॥
 सितामधुम्यां प्रायेण संयुता वा कृताकृताः ।
 भनम्लतक्रसिद्धानि रुक्षानि मृज्जनानि च ॥ ७७ ॥
 अश्लान्यनलसम्पन्नानि

अनुपानेऽपि योजयेत् ।

तानि कथितशीतं च वारि मधं च सालयतः ॥ ७८ ॥
 सज्वरं ज्वरमुक्तं वा दिनान्ते भोजयेद्विषु ।

श्लेष्मक्षयविवृद्धोष्मा बलवाननलस्तदा ॥ ७९ ॥
 यथोचितेऽथवा काले देशसालयानुरोधतः ।
 प्रागल्भवह्निर्भुञ्जानो न ह्यजीर्णेन पीड्यते ॥ ८० ॥
 कषायपानपथ्याश्चैर्दशाह इति लङ्घिते ।
 सर्पिर्दद्यात्कफे मन्दे वातपित्तोत्तरे ज्वरे ॥ ८१ ॥
 पक्षेषु दोषेष्वष्टतं, तद्विषोपममन्यथा ।
 दशाहे स्यादतीतेऽपि ज्वरोपद्रववृद्धिकृत् ॥ ८२ ॥
 लङ्घनादिक्रमं तत्र कुर्यादाकफसङ्ख्यात् ।
 देहभात्वबलत्वाच्च ज्वरो जीर्णोऽनुवर्तते ॥ ८३ ॥
 रूक्षं हि तेजो ज्वरकृत्तेजसा रूक्षितस्य च ।
 घमनस्वेदकालाम्बुकषायलघुभोजनः ॥ ८४ ॥
 यः स्यादतिबलो धातुः सहचारी सदागतिः ।
 तस्य संशमनं सर्पिर्दीप्तस्येवाम्बु वैश्मनः ॥ ८५ ॥
 वातपित्तजितामग्न्यं संस्कारमनुरुध्यते ।
 सुतरां तज्ज्वतो दद्याद्यथास्त्रौषधसाधितम् ॥ ८६ ॥
 विपरीतं ज्वरोष्माणं जयेत्पित्तं च शैत्यतः ।
 ज्वेहाद्वातं घृतं तुल्ययोगसंस्कारतः कफम् ॥ ८७ ॥
 पूर्वं कषायाः सघृताः सर्वे योज्या यथामलम् ।
 त्रिफलापिचुमन्दत्वक्काधुकं बृहतीद्वयम् ।
 समसूरदलं काथः सघृतो ज्वरकासहा ॥ ८८ ॥

पिप्पलीन्द्रयवघावनितिका-

सारिवामलकतामलकीभिः ।

बिल्वमुस्तहिमपालनिसेव्यै-

द्रोक्षयातिविषया स्थिरया च ॥ ८९ ॥

घृतमाशु निहन्ति साधितं

ज्वरमग्निं विषमं हलीमकम् ।

अरुचिं शृशतापमंसयो-

र्वमथु पार्श्वशिरोरुजं क्षयम् ॥ ९० ॥

तैल्वकं पवनजन्मनि ज्वरे

योजयेन्निवृतया वियोजितम् ।

तिक्तकं वृषघृतं च पैत्तिके

यच्च पालनिकया शृतं हविः ॥ ९१ ॥

विदङ्गसौवर्चलचम्यपाठा-

व्योषाग्निसिन्धून्मवावशूकैः ।

पलांशकैः क्षीरसमं घृतस्य

प्रस्थं पचेज्जीर्णकफज्वरघ्नम् ॥ ९२ ॥

गुडूक्या रसकल्काभ्यां त्रिफलाया वृषस्य च ।

मृद्रीकाया बलायाश्च खेदाः सिद्धा ज्वरच्छिदः ॥ ९३ ॥

जीर्णे घृते च भुञ्जीत मृदु मांसरसौदनम् ।

बलं हलं दोषहरं परं तच्च बलप्रदम् ॥ ९४ ॥

कफपित्तहरा मुद्गकारवेष्टादिजा रसाः ।

प्रायेण तस्माच्च हिता जीर्णे वातोत्तरे ज्वरे ॥ ९५ ॥

शूलोदावर्तविष्टम्भजनना ज्वरवर्धनाः ।
 न शाम्यत्येवमपि चेज्वरः कुर्वीत शोधनम् ॥ ९६ ॥
 शोधनार्हस्य, वमनं प्रागुक्तं तस्य योजयेत् ।
 भामाशयगते दोषे बलिनः पालयन्बलम्, ॥ ९७ ॥
 पक्वे तु क्षिणिले दोषे ज्वरे वा विषमद्यजे ।
 मोदकं त्रिफलाश्यामात्रिवृत्पिप्पलिकेसरैः ॥ ९८ ॥
 ससितामधुभिर्दद्याद्योपायं वा विरेचनम् ।
 आरग्वधं वा पयसा मृद्वीकानां रसेन वा ॥ ९९ ॥
 त्रिफलां त्रायमाणां वा पयसा ज्वरितः पिबेत् ।
 विरिक्तानां च संसर्गी मण्डपूर्वा यथाक्रमम् ॥ १०० ॥
 ज्वरमानं ज्वरोत्क्लिष्टमुपेक्षेत मलं सदा ।
 पक्वोऽपि हि विकुर्वीत दोषः कोष्ठे कृतास्पदः ॥ १०१ ॥
 अतिप्रवर्तमान वा पाचयन्सङ्ग्रहं नयेत् ।
 आमसङ्ग्रहणे दोषा दोषोपक्रम ईरिताः ॥ १०२ ॥
 पाययेद्दोषहरणं मोहाशामज्वरे तु यः ।
 प्रसुप्तं कृष्णसर्पं स कराग्रेण परामृशेत् ॥ १०३ ॥
 ज्वरक्षीणस्य न हितं वमनं च विरेचनम् ।
 कामं तु पयसा तस्य निरूहैर्वा हरेन्मलान् ॥ १०४ ॥
 क्षीरोचितस्य प्रक्षीणश्लेष्मणो दाहवृद्धतः ।
 क्षीरं पित्तानिलार्तस्य पथ्यमप्यतिसारिणः ॥ १०५ ॥
 तद्वपुर्लङ्घनोत्तमं घृष्टं वनमिवाग्निना ।
 दिव्याम्बु जीवचेतस्य ज्वरं चाशु निवप्यति ॥ १०६ ॥

संस्कृतं शीतमुष्णं वा तस्माद्वारोष्णमेव वा ।
 विभज्य काले युञ्जीत ज्वरिणं हन्त्यतोऽन्यथा ॥ १०७ ॥
 पयः सशुण्ठीखर्जूरमृद्धीकाशर्कराघृतम् ।
 शृतशीतं मधुयुतं तृड्दाहज्वरनाशनम् ॥ १०८ ॥
 तद्वद् द्राक्षाबलायष्टीसारिवाकणचन्दनैः ।
 चतुर्गुणेनाम्भसा वा पिप्पल्या वा शृतं पिबेत् ॥ १०९ ॥
 कासाच्छ्वासाच्छिरःशूलात्पार्श्वशूलाच्चिरज्वरात् ।
 मुच्यते ज्वरितः पीत्वा पञ्चमूलीशृतं पयः ॥ ११० ॥
 शृतमेरण्डमूलेन बालविल्वेन वा ज्वरात् ।
 धारोष्णं वा पयः पीत्वा विषद्वानिलवर्धसः ॥ १११ ॥
 सरक्तपिच्छातिसृतेः सतृट्शूलप्रवाहिकात् ।
 सिद्धं शुण्ठीबलाभ्याघ्नोगोकण्टकगुडैः पयः ॥ ११२ ॥
 शोफमूत्रशकृद्वातविबन्धज्वरकासजित् ।
 वृश्चीवविल्ववर्षाभूसाधितं ज्वरशोफनुत् ॥ ११३ ॥
 शिंशिपासारसिद्धं वा क्षीरमाशु ज्वरापहन् ।
 निरुहस्तु बलं वह्निं विज्वरत्वं मुदं रुचिम् ॥ ११४ ॥
 दोषे युक्तः करोत्याशु पके पक्काशयं गते ।
 पित्तं वा कफपित्तं वा पक्काशयगतं हरेत् ॥ ११५ ॥
 संसनं त्रीनपि मलान् बसिः पक्काशयाश्रयान् ।
 प्रक्षीणकफपित्तस्य त्रिकपृष्ठकटिप्रहे ॥ ११६ ॥
 दीप्ताग्नेर्बद्धशकृतः प्रयुञ्जीतानुवासनम् ।
 पटोलनिम्बच्छदनकटुकाण्डपुरकुलैः ॥ ११७ ॥

स्थिराबलागोक्षुरकमदनोशीरवालकैः ।
 पयस्यधौदके कायं क्षीरशेषं विमिश्रितम् ॥ ११८ ॥
 कल्पितैर्मुत्तमदनकृष्णामधुकवत्सकैः ।
 बस्ति मधुघृताभ्यां च पीडयेज्ज्वरनाशनम् ॥ ११९ ॥
 चतस्रः पर्णिनीर्यष्टीफलोशीरनृपद्रुमान् ।
 काथयेत्कल्कयेद्यष्टीशताह्वाफलिनीफलम् ॥ १२० ॥
 मुस्तं च बस्तिः सगुडक्षौद्रसर्पिर्ज्वरापहः ।
 जीवन्तीं मदनं मेदां पिप्पलीं मधुकं वचाम् ॥ १२१ ॥
 श्लद्धिं राक्ष्णां बलां बिल्वं शतपुष्पां शतावरीम् ।
 पिष्ट्वा क्षीरं जलं सर्पिस्तलं चैकत्र साधितम् ॥ १२२ ॥
 ज्वरेऽनुवासनं दद्याद्यथास्नेहं यथामलम् ।
 ये च सिद्धिषु वक्ष्यन्ते बस्तयो ज्वरनाशनाः ॥ १२३ ॥
 शिरोरुग्गौरवश्लेष्महरमिन्द्रियबोधनम् ।
 जीर्णज्वरे रुचिकरं दद्यान्नस्य विरेचनम् ॥ १२४ ॥
 शैहिकं शून्यशिरसो दाहार्ते पित्तनाशनम् ।
 भूमगण्डूपकवलान् यथादोषं च कल्पयेत् ॥ १२५ ॥
 प्रतिशयायास्यवैरस्यशिरःकण्ठामयापहान् ।
 भरुचौ मातुलुङ्गस्य केसरं साज्यसैन्धवम् ॥ १२६ ॥
 धात्रीद्राक्षासितानां वा कल्कमासेन धारयेत् ।
 यथोपशयसंस्पर्शान् शीतोष्णाद्रव्यकल्पितान् ॥ १२७ ॥
 अभ्यङ्गालेपसेकादीन् ज्वरे जीर्णे त्वगाभिते ।
 कुर्यादक्षनभूमांश्च तथैवागन्तुजेऽपि तान् ॥ १२८ ॥

दाहे सहस्रधौतेन सर्पिषाऽभ्यङ्गमाचरेत् ।
 सूत्रोक्तैश्च गणैस्त्रैस्तैर्मधुराम्लकषायकैः ॥ १२९ ॥
 दूर्वादिभिर्वा पित्तघ्नैः शोधनादिगणोदितैः ।
 शीतवीर्यैर्हिमस्पन्नेः काथकल्कीकृतैः पचेत् ॥ १३० ॥
 तैलं सक्षीरमभ्यङ्गात्सद्यो दाहज्वरापहम् ।
 शिरो गात्रं च तैरेव नाऽतिपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥ १३१ ॥
 तत्काथेन परीषेकमवगाहं च योजयेत् ।
 तथाऽऽरनालसलिलक्षीरशुक्तघृणादिभिः ॥ १३२ ॥
 कपित्थमातुलिङ्गाम्लविदारीरोधदाडिमैः ।
 बदरीपल्लवोत्थेन केनेनारिष्टजेन वा ॥ १३३ ॥
 लिप्तेऽङ्गं दाहरुक्कोहाश्छर्दिस्तृष्णा च शाम्यति ।
 यो वर्णितः पित्तहरो दोषोपक्रमणे क्रमः ॥ १३४ ॥
 तं च शीलयतः शीघ्रं सदाहो नश्यति ज्वरः ।
 वीर्योष्णरुष्णसंस्पृशैस्तगरागुरुकुङ्कुमैः ॥ १३५ ॥
 कुष्ठस्थोणेयशैलेयसरलामरदारुभिः ।
 नखरास्त्रामुरवचाचण्डैलाद्वयचोरकैः ॥ १३६ ॥
 पृथ्वीकाशिमुसुरसाहिंस्त्राप्यामकसर्पपैः ।
 दशमूलामृतेरण्डद्वयपत्तूरोहिषैः ॥ १३७ ॥
 तमालपत्रभूनिम्बशल्लकीवान्यदीन्यकैः ।
 मिश्रिमाषकुलत्थाम्निप्रकीर्यानाकुलीद्वयैः ॥ १३८ ॥
 अन्यैश्च तद्विधैर्द्रव्यैः शीते तैलं ज्वरे पचेत् ।
 कषितैः कक्षिकैर्युक्तैः सुरासौवीरकादिभिः ॥ १३९ ॥

तेनाभ्यङ्ग्यात्सुखोष्णेन

तैः सुपिष्टैश्च लेपयेत् ।

कवोष्णैस्तैः परीषेकमवगाहं च कल्पयेत् ॥ १४० ॥

केवलरपि तद्वच्च शुक्लगोमूत्रमस्तुभिः ।

आरग्वधादिवर्गं च पानाभ्यङ्गनलेपनैः ॥ १४१ ॥

धूगनगरुजान्यांश्च वक्ष्यते विषमज्वरे ।

अभ्यनग्निहृतान्स्वेदान् स्वेदिभेषजमोजनम् ॥ १४२ ॥

गर्भभूषेष्टमशयनं कुथाकम्बलरल्लुकान् ।

निर्धूमदीप्तैरङ्गारैर्हसन्तीश्च हसन्तिकाः ॥ १४३ ॥

मद्यं सभ्यूषणं तक्रं कुलस्थग्रीहिकोद्वान् ।

संशीलयेद्द्वपथुमान् यक्षाऽन्यदपि पित्तलम् ॥ १४४ ॥

दयिनाः स्तनशालिन्यः पीना विभ्रमभूषणाः ।

यौवनासवमत्ताश्च तमालिङ्गेयुरङ्गनाः ॥ १४५ ॥

वीतशीतं च विज्ञाय तास्ततोऽपनयेत्पुनः ।

वर्धनेनैकदोषस्य क्षपणेनोच्छ्रितस्य च ॥ १४६ ॥

कफस्थानानुपूर्या वा तुल्यकक्षाञ्जयेन्मलान् ।

सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः ॥ १४७ ॥

शोफः सञ्जायते तेन कश्चिदेव प्रमुष्यते ।

रक्तावसेचनैः शीघ्रं सर्पिःपानैश्च तं जयेत् ॥ १४८ ॥

प्रदेहैः कफपित्तघ्नानावनैः कवकग्रहैः ।

शीतोष्णास्त्रिगुणैश्चाद्यैर्ज्वरो यस्य न शाम्यति ॥ १४९ ॥

शास्त्रानुसारी तस्याशु मुखेद्राहोः क्रमात्सिराम् ।
 अयमेव विधिः कार्यो विषमेऽपि यथायथम् ॥ १५० ॥
 ज्वरे विभज्य वातादीन् यश्चानन्तरमुच्यते ।
 पटोलकटुकामुस्ताप्राणदामधुकैः कृताः ॥ १५१ ॥
 त्रिचतुःपञ्चशः क्वाथा विषमज्वरनाशनाः ।
 योजयेन्निफलां पथ्यां गुडूर्चीं पिप्पलीं पृथक् ॥ १५२ ॥
 तैलेर्विधानैः सगुर्धर्मछातकमथाऽपि वा ।
 लङ्गनं बृंहणं चाऽपि ज्वरागमनवासरे ॥ १५३ ॥
 प्रातः सतैलं लङ्गुनं प्राग्भक्तं वा तथा घृतम् ।
 जीर्णं तद्वद्भिषयस्तक्रं सर्पिश्च षट्पलम् ॥ १५४ ॥
 कढ्याणकं पञ्चगव्यं तिक्ताख्यं वृषसाधितम् ।
 त्रिफलाकोलतर्कारीकाथदध्ना शृतं घृतम् ॥ १५५ ॥
 तिल्वकत्वक्कृतावापं विषमज्वरजित्परम् ।
 सुरां तीक्ष्णं च यन्मद्यं शिखितित्तिरिक्कुटान् ॥ १५६ ॥
 मांसं मध्योष्णवीर्यं च सहाच्चेन प्रकामतः ।
 सेवित्वा तदहः स्वप्यादयवा पुनरुल्लिखेत् ॥ १५७ ॥
 सर्पिषो महतीं मात्रां पीत्वा तच्छर्दयेत्पुनः ।
 नीलिनीमज्रगन्धां च त्रिवृतां कटुरोहिणीम् ॥ १५८ ॥
 पिबेज्वरस्यागमने स्नेहस्वेदोपपादितः ।
 मनोह्वा संन्धवं कृष्णा तैलेन नयनाञ्जनम् ॥ १५९ ॥
 योजयं

हिङ्गुसमा व्याघ्रीवसा नखं ससैन्धवम् ।

पुराणसर्पिः सिंहस्य वसा तद्वत्ससैन्धवा ॥ १६० ॥

पलङ्कषा निम्बपत्रं वचा कुष्ठं हरीतकी ।

मर्षपाः सयवाः सर्पिर्धूपो बिड्वा बिडालजा ॥ १६१ ॥

पुरध्यामवचासर्जनिम्बार्कागरुदारुभिः ।

धूपो ज्वरेषु सर्वेषु प्रयोक्तव्योऽपराजितः ॥ १६२ ॥

धूपनस्याञ्जनप्रासा ये चोक्ताश्चित्तवैकृते ।

दैवाश्च यं च भैषज्यं ज्वरान्सर्वान्व्यपोहति ॥ १६३ ॥

विशेषाद्विषमान्प्रायस्ते ज्ञागन्धवनुबन्धजाः ।

यथास्त्रं च मिरां विध्येदशान्तौ विषमज्वरे ॥ १६४ ॥

केवलानिलवीसर्पविस्फोटाभिहतज्वरे ।

सर्पिःपानहिमालेपसेकमांसरसाशनम् ॥ १६५ ॥

कुर्याद्यथास्त्रमुक्तं च रक्तमोक्षादिसाधनम् ।

प्रहोत्ये भूतविद्योक्तं बलिमज्जादिसाधनम् ॥ १६६ ॥

ओषधीगन्धजे पित्तशमनं विषजिह्विषे ।

इष्टैरयैर्मनोजैश्च यथादोषशमेन च ॥ १६७ ॥

हिताहितविवेकैश्च ज्वरं क्रोधादिजं जयेत् ।

क्रोधजो याति कामेन शान्तिं क्रोधेन कामजः ॥ १६८ ॥

भयशोकोद्भवौ ताभ्यां भीशोकाभ्यां तथेतरी ।

शापाथर्वणमज्जोत्ये विधिर्देवव्यपाश्रयः ॥ १६९ ॥

से ज्वराः केवलाः पूर्वं व्याप्यन्तेऽनन्तरं मलैः ।

तस्माद्दोषानुसारेण तेज्वाहारादि कल्पयेत् ॥ १७० ॥

न हि ज्वरोऽनुबध्नाति मारुताद्यैर्विनाकृतः ।
 ज्वरकालं स्मृतं चास्य हारिभिर्विषयैहरेत् ॥ १७१ ॥
 करुणाद्रं मनः शुद्ध सर्वज्वरविनाशनम् ।
 त्वजेदाबललाभाच्च व्यायामस्नानमैथुनम् ॥ १७२ ॥
 गुर्वमात्म्यविदाह्यन्न यच्चान्यज्वरकारणम् ।
 न विज्वरोऽपि सहसा सर्वाङ्गीनो भवेत्तथा ।
 निवृत्तोऽपि ज्वरः शीघ्रं व्यापादयति दुर्बलम् ॥ १७३ ॥
 सद्यः प्राणहरो यस्मात्तस्मात्तस्य विशेषतः ।
 तस्यां तस्यामवस्थायां तत्तत्कुर्याज्जिषग्वितम् ॥ १७४ ॥
 ओषधयो मणयश्च सुमन्त्राः
 साधुगुरुद्विजदैवतपूजाः ।
 प्रीतिकरा मनसो विषयाश्च
 ब्रन्त्यपि विष्णुकृतं ज्वरमुग्रम् ॥ १७५ ॥”

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो रक्तपित्तचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ॥
 “ऊर्ध्वगं बलिनोऽवेगमेकदोषानुगं नवम् ।
 रक्तपित्तं सुखे काले साधयेन्निरुपाह्वम् ॥ १ ॥
 अधोगं यापयेद्रक्तं यच्च दोषद्वयानुगम् ।
 शान्तं शान्तं पुनः कुप्यन्मार्गान्मागान्तरं च यत् ॥ २ ॥
 अतिप्रवृत्तं मन्दाग्नेस्त्रिदोषं द्विपथं त्यजेत् ।

“ज्ञात्वा निदानमयनं मलावनुमलौ बलम् ।
 देशकालायवस्थां च रक्तपित्ते प्रयोजयेत् ॥
 लङ्घनं बृंहणं चादौ शोभनं शमनं तथा ।”
 सन्तर्पणोत्थं बलिनो बहुदोषस्य साधयेत् ॥ ३ ॥
 ऊर्ध्वभागं विरेकेण वमनेन स्वधोगतम् ।
 शमनं बृंहणैश्चान्यलङ्घ्यबृंहणवेद्य च ॥ ४ ॥
 ऊर्ध्वं प्रवृत्ते शमनो रसो तिक्तकषायकौ ।
 उपवासश्च निःशुण्ठीषडङ्गोदकपायिनः ॥ ५ ॥
 अधोरो रक्तपित्ते तु बृंहणो मधुरो रसः ।
 ऊर्ध्वरो तर्पणं योज्यं, प्राक्च पेया स्वधोगते ॥ ६ ॥
 अशक्तो बलिनोऽशुद्धं न धार्यं तद्धि रंगकृत् ।
 धारयेदन्यथा शीघ्रमग्निवच्छीघ्रकारि तत् ॥ ७ ॥
 त्रिवृच्छ्यामाकषायेण कल्केन च सशर्करम् ।
 साधयेद्विधिवलेहं लिङ्गात्पाणितलं ततः ॥ ८ ॥
 त्रिवृता त्रिफला श्यामा पिप्पली शर्करा मधु ।
 मोदकः सन्निपातोर्ध्वरक्तशोफज्वरापहः ॥ ९ ॥
 त्रिवृत्समसिता तद्वत् पिप्पलीपादसंयुता ।
 वमनं फलसंयुक्तं तर्पणं ससितामधु ॥ १० ॥
 ससितं वा जलं क्षौद्रयुक्तं वा मधुकोदकम् ।
 क्षीरं वा रसमिक्षोर्वा
 शुद्धस्थानन्तरो विधिः ॥ ११ ॥
 यथास्वं मन्थपेयादिः प्रयोज्यो रक्षता बलम् ।

मन्थो ज्वरोक्तो द्राक्षादिः पित्तघ्नैर्वा फलैः कृतः ॥ १२ ॥
 मधुखर्जूरमृद्वीकापरूपकसिताम्भसा ।
 मन्थो वा पञ्चसारेण सघृतैर्लाजसक्तुभिः ॥ १३ ॥
 दाडिमामलकाम्लो वा मन्दाग्न्यम्लाभिलाषिणाम् ।
 कमलोत्पलकिञ्जल्कपृश्निपर्णीप्रियङ्गुकाः ॥ १४ ॥
 उशीरं शाबरं रोध्रं शृङ्गवेरं कुचन्दनम् ।
 हीवेरं धातकीपुष्पं बिल्वमध्वं दुरालभा ॥ १५ ॥
 अर्धाधैर्विहिता पेया वक्ष्यन्ते पादर्यागिकाः ।
 भूनिम्बसेव्यजलदा मसूराः पृश्निपर्ण्यपि ॥ १६ ॥
 विदारिगन्धा मुद्गाश्च बला सर्पिर्हरेणुका ।
 जाङ्गलानि च मांसानि शीतवीर्याणि साधयेत् ॥ १७ ॥
 पृथक्पृथग्जले तेषां यवागूः कल्पयेद्भसे ।
 शीताः सशर्कराक्षाद्रास्तद्वन्मांसरसानपि ॥ १८ ॥
 ईषदम्लाननम्लान्वा घृतभृष्टान्सशर्करान् ।
 शूकशिम्बीभवं धान्यं रक्ते शाकं च शस्यते ॥ १९ ॥
 भक्षस्वरूपविज्ञाने यदुक्तं लघु शीतलम् ।
 पूर्वोक्तमग्नु पानीयं पञ्चमूलेन वा शृतम् ॥ २० ॥
 लघुना शृतशीतं वा मध्वम्भो वा फलाम्बु वा ।
 शशः सवास्तुकः शस्रो बिबन्धे तैत्तिरिः पुनः ॥ २१ ॥
 उदुम्बरस्य निर्यूहे साधितो मारुतेऽधिके ।
 प्लक्षस्य बर्हिणस्तद्वक्ष्यप्रोधस्य च कुक्कुटः ॥ २२ ॥
 यत्किञ्चिद्रक्तपित्तस्य निदानं तच्च वर्जयेत् ।

वासारसेन फलिनी मृद्गोधाञ्जनमाक्षिकम् ॥ २३ ॥
 पित्तासृक् शमयेत्पीतं निर्यासो वाऽऽटरुषकात् ।
 शर्करामधुसंयुक्तः केवलो वा शृतोऽपि वा ॥ २४ ॥
 वृषः सद्यो जयत्यन्नं स ह्यस्य परमौषधम् ।
 पटोलमालतीनिम्बचन्दनद्वयपद्मकम् ॥ २५ ॥
 रौध्रो वृषस्तन्दुलीयः कृष्णामृन्मदयन्तिका ।
 शतावरी गोपकन्या काकोल्या मधुयष्टिका ॥ २६ ॥
 रक्तपित्तहराः काथास्त्रयः समधुशर्कराः ।
 पलाशवलककाथो वा सुशीतः शर्करान्वितः ॥ २७ ॥
 पिबेद्वा मधुसर्पिभ्यां गवाश्वशकृतो रसम् ।
 सक्षौद्रं ग्रथिते रक्ते लिङ्गात्पारावतं शकृत् ॥ २८ ॥
 भूतिनिःसृतरक्तश्च क्षौद्रेण रुधिरं पिबेत् ।
 जाङ्गलं भक्षयेद्वाजमामपित्तयुतं यकृत् ॥ २९ ॥
 चन्दनोशीरजलदलाजमुद्रकणायवः ।
 बलाजले पर्युषितैः कषायो रक्तपित्तहा ॥ ३० ॥
 प्रसादश्चन्दनाम्भोजसेव्यं मृद्गृष्टलोष्टजः ।
 सुशीतः ससिताक्षौद्रः शोणितातिप्रवृत्तिजित् ॥ ३१ ॥
 आपोथ्य वा नवे कुम्भे प्लावयेदिक्षुगण्डिकाः ।
 स्थितं तद्भुसमाकाशे रात्रिं प्रातः शृतं जलम् ॥ ३२ ॥
 मधुमृद्दीकजाम्भोजकृतोत्तंसं च तद्गुणम् ।
 ये च पित्तज्वरे चोक्ताः कषायास्तांश्च योजयेत् ॥ ३३ ॥

१ 'सृतं' इति पाठः. २ 'मदिकजा' इति पाठः.

कषायैर्विविधैरेभिर्दीप्तिऽभौ विजिते कफे ।

रक्तपित्तं न चेच्छाम्येत्तत्र वातोल्बणे पयः ॥ ३४ ॥

युक्त्याच्छागं शृतं तद्द्रव्यं पञ्चगुणेऽम्भसि ।

पञ्चमूलेन लघुना शृतं वा ससितामधु ॥ ३५ ॥

जीवकषभकद्राक्षाबलागोक्षुरनागरैः ।

पृथक्पृथक् शृतं क्षीरं सघृतं सितयाऽथवा ॥ ३६ ॥

गोकण्टकाऽभीरुशृतं पर्णिनीभिस्तथा पयः ।

हन्त्याशु रक्तं सरुजं विशेषान्मूत्रमार्गगम् ॥ ३७ ॥

विण्मार्गगे विशेषेण हितं मोचरसेन तु ।

वटप्ररोहैः शुक्लैर्वा शुण्ठ्युदीच्योत्पलैरपि ॥ ३८ ॥

रक्तातिसारदुर्नामचिकित्सां चाऽत्र योजयेत् ।

पीत्वा कषायान् पयसा भुञ्जीत पयसैव च ॥ ३९ ॥

कषाययोगैरेभिर्वा विषकं पाययेद्धृतम् ।

समूलमस्तकं क्षुण्णं वृषमष्टगुणेऽम्भसि ॥ ४० ॥

पक्त्वाष्टांशावशेषेण घृतं तेन विपाचयेत् ।

पुष्पगर्भं च तच्छीतं सक्षौद्रं पित्तशोणितम् ॥ ४१ ॥

पित्तगुल्मज्वरश्वासकासहृद्रोगकामलाः ।

तिमिरभ्रमवीसर्पस्वरसादांश्च नाशयेत् ॥ ४२ ॥

पालाशवृन्तस्वरसे तद्र्भं च घृतं पचेत् ।

सक्षौद्रं तच्च रक्तं तथैव त्रायमाणया ॥ ४३ ॥

रक्ते सपिच्छे सकफे ग्रथिते कण्ठमार्गगे ।

लिङ्गान्माक्षिकसर्पिभ्यां क्षारमुत्पलनालजम् ॥ ४४ ॥
 पृथक्पृथक् तथाभोजरेणुश्यामामधूकजम् ।
 गुदागमे विशेषेण शोणिते वन्तिरिष्यते ॥ ४५ ॥
 घ्राणगे रुधिरे शुद्धे नावनं चानुषेचयेत् ।
 कषाययोगान् पूर्वोक्तान् क्षीरेक्ष्वादिरसाऽऽद्भुतान् ॥ ४६ ॥
 क्षीरादीन्ससितांस्तोयं केवलं वा जलं हितम् ।
 रसो दाडिमपुष्पाणामाम्रोत्थः शाङ्गुलस्य वा ॥ ४७ ॥
 कल्पयेच्छीतवर्गं च प्रदेहाभ्यञ्जनादिषु ।
 यच्च पित्तज्वरे प्रोक्तं बहिरन्तश्च भेषजम् ।
 रक्तपित्ते हितं तच्च क्षतक्षीणे हितं च यत् ॥ ४८ ॥”

तृतीयोऽध्यायः ।

अथाऽतः कासचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह साहुरात्रेयादयो महर्षयः ।
 “केवलानिलजं कासं ज्वेहरादावुपाचरेत् ।
 वातघ्नसिद्धैः क्षिग्धैश्च पेयायूषरसादिभिः ॥ १ ॥
 लेहैर्धूमस्तथाभ्यङ्गैः स्वंदसेकावगाहनैः ।
 बस्तिभिर्बद्धविद्धातं सपित्तं तूर्ध्वभक्तिकैः ॥ २ ॥
 घृतैः क्षीरैश्च सकफं जयेत्क्षेहविरचनैः ।
 गुडूचीकण्टकारीभ्यां पृथक्त्रिशत्पलाद्रसे ॥ ३ ॥
 प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातकासनुद्रह्निदीपनः ।

क्षाररास्त्रावचाहिङ्गुपाठायष्ट्याङ्गधान्यकैः ॥ ४ ॥
 द्विशणैः सर्पिषः प्रस्थ पञ्चकोलयुतैः पचेत् ।
 दशमूलस्य नियुंहे पीतो मण्डानुपायिना ॥ ५ ॥
 सकासश्वासहृत्पार्श्वग्रहणीरोगगुल्मनुत् ।
 द्रोणेऽपां साधयेद्वाक्षादशमूलशतावरीः ॥ ६ ॥
 पलोन्मिता द्विकुडवं कुलत्थं बदरं यवम् ।
 तुलाचं चाजमांसस्य तेन साध्यं घृताढकम् ॥ ७ ॥
 समक्षीरं पलांशैश्च जीवनीयैः समीक्ष्य तत् ।
 प्रयुक्तं वातरोगेषु पाननावनवस्तिभिः ॥ ८ ॥
 पञ्चकासान् शिरःकम्पं योनिवङ्गुणवेदनाम् ।
 सर्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च सङ्गीहोर्ध्वानिलान् जयेत् ॥ ९ ॥
 विदार्यादिगणकाथकत्कसिद्धं च कासजित् ।
 अशोकबीजक्षबकजन्तुम्राजनपञ्चकैः ॥ १० ॥
 सन्निधैश्च घृतं सिद्धं तद्धृणं वा घृतद्रुतम् ।
 लिङ्गात्पयश्चानुपिबेदाजं कासाभिपीडितः ॥ ११ ॥
 विडङ्गं नागरं रास्ना पिप्पली हिङ्गुसैन्धवम् ।
 भार्ङ्गी क्षारश्च तच्चूर्णं पिबेद्वा घृतमात्रया ॥ १२ ॥
 सकफेऽनिलजे कासे श्वासहिध्माहताग्निषु ।
 दुरालमां शृङ्गवेरं शठीं द्राक्षां सितोपलाम् ॥ १३ ॥
 लिङ्गात्कर्कटशृङ्गी च कासे तैलेन वातजे ।
 दुःस्पर्शां पिप्पलीं मुस्तां भार्ङ्गीं कर्कटकीं शठीम् ॥ १४ ॥

पुराणगुडतैलाभ्यां चूर्णितान्यबलेहयेत् ।
तद्वत्सकृष्णां शुण्ठीं च समाङ्गौ तद्वदेव च ॥ १५ ॥
पिवेच्च कृष्णां कोष्णेन सलिलेन ससैन्धवाम् ।
मस्तुना ससितां शुण्ठीं दध्ना वा कणरेणुकाम् ॥ १६ ॥
पिवेद्ददरमज्जो वा मदिरादधिमस्तुभिः ।
अथवा पिप्पलीकल्कं घृतभृष्टं ससैन्धवम् ॥ १७ ॥
कासी सपीनसो धूमं ह्रिहिकं त्रिधिना पिवेत् ।
हिध्माश्वासोक्तधूमांश्च क्षीरमांसरसाशनः ॥ १८ ॥
ग्राम्यान्पूदकैः शालियवगोधूमपष्टिकान् ।
रसैर्मापात्मगुप्तानां यूवैर्वा भोजयेद्वितान् ॥ १९ ॥
यवानीपिप्पलीबिल्वमध्यनागरचित्रकैः ।
रास्त्राऽजाजीपृथक्पर्णीपलाशशठिपौष्करैः ॥ २० ॥
सिद्धौ त्रिगधाम्ललवणां पेयामनिलजे पिवेत् ।
कटिहृत्पार्श्वकोष्ठार्तिश्वासहिध्माप्रणाशिनीम् ॥ २१ ॥
दशमूलरसे तद्वत् पञ्चकोलगुडान्विताम् ।
पिवेत्पेयां समतिलां क्षैरेयीं वा ससैन्धवाम् ॥ २२ ॥
मात्स्यकौकुटवाराहैर्मांसैर्वा साज्यसैन्धवाम् ।
वास्तुको वायसीशाकं कासघ्नः सुनिषण्णकः ॥ २३ ॥
कण्टकार्याः फलं पत्रं बालं शुष्कं च मूलकम् ।
जेहास्तैलादयो भक्ष्याः, क्षीरेक्षुरसगौडिकाः ॥ २४ ॥
दधिमस्त्वारनालाम्लफलाम्बुमदिराः पिवेत् ।
पित्तकासे तु सकफे वमनं सर्पिषा हितम् ॥ २५ ॥

तथा मदनकाशमयमधुककथितैर्जलैः ।
 फलयष्ट्याह्वकल्कैर्वा विदारीक्षुरसाश्रुतैः ॥ २६ ॥
 पित्तकासे तनुकफे त्रिवृतां मधुरैर्युताम् ।
 युष्म्याद्विरेकाय युतां घनश्लेष्मणि तित्तकैः ॥ २७ ॥
 हृतदोषो हिमं स्वादु स्निग्धं संसर्जनं भजेत् ।
 घने कफे तु शिशिरं रूक्षं तित्तोपसंहितम् ॥ २८ ॥
 लेहः पैत्ते मिताधात्रीक्षौद्रद्राक्षाहिमोत्पलैः ।
 लकफे साठदमरिचः, सघृतः सानिले हितः ॥ २९ ॥
 सूद्रीकाध्वंशतं त्रिशत्पिप्पलीः शर्करा पलम् ।
 लेहयेन्मधुना गोर्वा क्षीरपस्य शकृद्रसम् ॥ ३० ॥
 त्वग्नेलाभ्योषसूद्रीकापिप्पलीमूलपौष्करैः ।
 लाजमुस्ताशठीराक्षाधात्रीफलबिभीतकैः ॥ ३१ ॥
 शर्कराक्षौद्रसर्पिर्भिल्लहो हृद्रोगकासहा ।
 मधुरैर्जाङ्गलरसैर्यवदयामाककोद्रवाः ॥ ३२ ॥
 मुद्रादियूषैः शार्कैश्च तित्तकैर्मात्रया हिताः ।
 घनश्लेष्मणि लेहाश्च तित्तका मधुसंयुताः ॥ ३३ ॥
 शालयः स्युस्तनुकफे षष्टिकाश्च रसादिभिः ।
 शर्कराम्भोऽनुपानार्थं द्राक्षेक्षुस्वरसाः पयः ॥ ३४ ॥
 काकोलीबृहतीमेदाद्वयैः सवृषणागैरैः ।
 पित्तकासे रसक्षीरपेयायूषान् प्रकल्पयेत् ॥ ३५ ॥
 द्राक्षां कणां पञ्चमूलं तृणाख्यं च पचेज्जले ।
 तेन क्षीरं शृतं शीतं पिबेत्समधुशर्करम् ॥ ३६ ॥

साधितां तेन पेयां वा सुशीतां मधुनाऽन्विताम् ।
 शठीहीवेरबृहतीशर्कराविश्वमेषजम् ॥ ३७ ॥
 पिष्ट्वा रसं पिबेत्पूतं वस्त्रेण घृतमूर्च्छितम् ।
 शर्करां जीवकं मुद्गमाषपण्यौ दुरालभाम् ॥ ३८ ॥
 कल्कीकृत्य पचेत्सर्पिः क्षीरेणाष्टगुणेन तत् ।
 पानभोजनलेहेषु प्रयुक्तं पित्तकासजित् ॥ ३९ ॥
 लिङ्गाद्वा चूर्णमेतेषां कपायमथवा पिबेत् ।
 कफकासी पिबेदादौ सुरकाष्ठात्प्रदीपितात् ॥ ४० ॥
 ज्ञेहं परिक्षुतं व्योषयवक्षारावचूर्णितम् ।
 क्षिग्धं विरेचयेदूर्ध्वमधो मूर्ध्नि च युक्तितः ॥ ४१ ॥
 तीक्ष्णैर्विरेकैर्बलिनं संसर्गा चास्य योजयेत् ।
 यवमुद्गकुलत्थाञ्जरुणरुक्षैः कटुकटैः ॥ ४२ ॥
 कासमर्दकवार्ताकम्याघ्रीक्षारकणान्वितैः ।
 धान्ववैल्बरसैः ज्ञेहैस्तिलसर्षपनिम्बजैः ॥ ४३ ॥
 वृक्षमूलान्मु धर्मांस्तु मध्वं मध्वस्तु वा पिबेत् ।
 मूलैः पौष्करशम्याकपटोलैः संस्थितं निशाम् ॥ ४४ ॥
 पिबेद्धारि सहस्रौद्रं कालेप्वन्नस्य वा त्रिषु ।
 पिप्पली पिप्पलीमूलं शृङ्गवेरं विभीतकम् ॥ ४५ ॥
 शिखिकुङ्कुटपिच्छानां मषी क्षारो यवोज्ज्वलः ।
 विशाला पिप्पलीमूलं त्रिवृता च मधुद्रवाः ॥ ४६ ॥
 कफकासहरा लेहास्त्रयः श्लोकार्धयोजिताः ।
 मधुना मरिचं लिङ्गान्मधुनैव च योजकम् ॥ ४७ ॥

पृथग्रसांश्च मधुना व्याघ्रीवातार्कभृङ्गजान् ।
 कासघ्नस्याश्वशकृतः सुरसस्यासितस्य च ॥ ४८ ॥
 देवदारुशठीरास्त्राकर्कटाख्यादुरालभाः ।
 पिप्पली नागरं मुस्तं पथ्या घात्री सितोपला ॥ ४९ ॥
 लाजा सितोपला सर्पिः शृङ्गी घात्रीफलोद्भवा ।
 मधुतैलयुता लेहास्त्रयो वातानुगे कफे ॥ ५० ॥
 द्वे पले दाडिमादष्टौ गुडाब्जोषात्पलत्रयम् ।
 रोचनं दीपनं स्वर्यं पीनसश्वासकासजित् ॥ ५१ ॥
 गुडक्षारोषणकणादाडिमं श्वासकासजित् ।
 क्रमात्पलद्वयार्धाक्षकर्षाक्षार्धपलोन्मितम् ॥ ५२ ॥
 पिबेज्वरोक्तं पथ्यादि सशृङ्गीकं च पाचनम् ।
 अथवा दीप्यकन्निबृद्विशालाघनपौष्करम् ॥ ५३ ॥
 सकणं कथितं मूत्रे कफकासी जलेऽपि वा ।
 तैलमृष्टं च वैदेहीकल्काक्षं ससितोपलम् ॥ ५४ ॥
 पाययेत्कफकासघ्नं कुलित्यसलिलाद्भुतम् ।
 दशमूलाढके प्रस्थं घृतस्याक्षसमैः पचेत् ॥ ५५ ॥
 पुष्कराङ्गशठीबिल्वसुरसान्योषहिङ्गुभिः ।
 पेयानुपानं तत्सर्पिर्वातश्लेष्मामयापहम् ॥ ५६ ॥
 निर्गुण्डीपत्रनिर्याससाधितं कासजिहृतम् ।
 घृतं रसे विदङ्गानां व्योषगर्भं च साधितम् ॥ ५७ ॥
 पुनर्नवक्षिवाटिकासरलकासमर्दासृता-
 पटोलबृहतीफणिजकरसैः पयःसंयुतैः ।

घृतं त्रिकटुना च सिद्धमुपयुज्य संजायते
न कासविषमज्वरक्षयगुदाङ्कुरेभ्यो भयम् ॥ ५८ ॥

समूलफलपत्रायाः कण्टकार्या रसाढके ।

घृतप्रस्थं बलाव्योषषिडङ्गशठिदादिभिः ॥ ५९ ॥

सौवर्चलयवक्षारमूलामलकपौष्करैः ।

वृश्चीवबृहतीपथ्यायवानीचित्रकर्द्धिभिः ॥ ६० ॥

मृद्वीकाचव्यवर्षाभृदुरालम्भाम्लवेतसैः ।

शृङ्गीतामलकीभाङ्गीरास्त्रागोक्षुरकैः पचेत् ॥ ६१ ॥

कल्कैस्तत्सर्वकासेषु श्वासहिध्मासु चेष्यते ।

पचेद्याघ्रीतुलां क्षुण्णां चहेऽपामाढकस्थिते ॥ ६२ ॥

क्षिपेत् पूते तु सङ्गूर्य व्योषरास्त्रामृताभिकान् ।

शृङ्गीभाङ्गीवनप्रन्थिधन्वयासान् पलार्धकान् ॥ ६३ ॥

सर्पिषः षोडशपलं चत्वारिंशत्पलानि च ।

मत्स्यण्डिकायाः शुद्धायाः पुनश्च तदधिभवेत् ॥ ६४ ॥

दर्वालेपिनि शीते च पृथक् द्विकुटवं क्षिपेत् ।

पिप्पलीनां तवक्षीर्या माक्षिकस्यानवस्य च ॥ ६५ ॥

लेहोऽयं गुल्महृद्दोगदुर्नामश्वासकासजित् ।

शमनं च पिबेद्धूमं शोधनं बहले कफे ॥ ६६ ॥

मनःशिलालमधुकर्मासीमुत्सेङ्कुर्दीत्वचः ।

धूमं कासघ्नविधिना पीत्वा क्षीरं पिबेदनु ॥ ६७ ॥

निष्ठयृतान्ते गुडयुतं कोष्णं धूमो निहन्ति सः ।

घातश्लेष्मोत्तरान् कासानचिरेण चिरन्तनान् ॥ ६८ ॥
 समकः कफकासे तु स्याच्चेत्पित्तानुबन्धजः ।
 पित्तकासक्रियां तत्र यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥ ६९ ॥
 कफानुबन्धे पवने कुर्यात्कफहरां क्रियाम् ।
 पित्तानुबन्धयोर्वातकफयोः पित्तनाशनीम् ॥ ७० ॥
 घातश्लेष्मात्मके शुष्के क्षिग्धं चाद्रं विरुक्षणम् ।
 कासे कर्म सपित्ते तु कफजे तिक्तसंयुतम् ॥ ७१ ॥
 उरस्यन्तःक्षते सद्यो लाक्षां क्षौद्रयुतां पिबेत् ।
 क्षीरेण शालीन् जीर्णेऽद्यान्क्षीरेणव सशर्करान् ॥ ७२ ॥
 पार्श्ववस्त्यादिरुक्चाल्पपित्ताभिस्तां सुरायुताम् ।
 निम्बविद्रकः समुस्तातिविषापाठां सक्त्सकाम् ॥ ७३ ॥
 लाक्षां सर्पिर्मधूच्छिष्टं जीवनीयं गणं सिताम् ।
 त्वक्क्षीरीसंमितं क्षीरे पक्त्वा दीप्तानलः पिबेत् ॥ ७४ ॥
 हृक्वारिकौविषग्रन्थिपद्मकेसरचन्दनैः ।
 शृतं पयो मधुयुतं सन्धानार्थं क्षनी पिबेत् ॥ ७५ ॥
 यक्षानां चूर्णमामानां क्षीरे सिद्धं घृतान्वितम् ।
 उदरदाहे सिताक्षाद्रसकृन्वा पयसा पिबेत् ॥ ७६ ॥
 कासबांश्च पिबेत्सर्पिर्मधुरौषधसाधितम् ।
 गुडोदकं वा कथितं सक्षाद्रमरिचं हिमम् ॥ ७७ ॥
 चूर्णमामलकानां वा क्षीरपकं घृतान्वितम् ।

१ 'वस्तिसरुक्' इति पाठः. २ 'सितम्' इति पाठः.
 ३ 'विसग्र' इति पाठः.

रसायनविधानेन पिप्पलीर्वा प्रयोजयेत् ॥ ७८ ॥
 कासी पर्वास्थिशूली च लिङ्गात्सवृतमाक्षिकान् ।
 मधूकमधुकद्राक्षात्वक्क्षीरीपिप्पलीबलान् ॥ ७९ ॥
 त्रिजातमर्धकर्पाशं पिप्पल्यर्धपलं सिता ।
 द्राक्षामधूकखर्जूरं पलांशं भृक्षचूर्णितम् ॥ ८० ॥
 मधुना गुटिका व्रन्ति ता वृष्याः पित्तशोणितम् ।
 कासश्वासारुचिच्छर्दिमूर्च्छाहिष्मामदभ्रमान् ॥ ८१ ॥
 क्षतक्षयस्वरभ्रंशप्लीहाशोफाढ्यमारुतान् ।
 रक्तनिष्टीवहृत्पाश्चरुस्विपासाज्वरानपि ॥ ८२ ॥
 वर्षाभूशर्करारक्तशालितण्डुलजं रजः ।
 रक्तघ्नीवी पिबेत्सिद्धं द्राक्षारसपयोधृतैः ॥ ८३ ॥
 मधूकमधुकक्षीरसिद्धं वा तण्डुलीयकम् ।
 यथास्वमार्गविसृते रक्ते कुर्याच्च भेषजम् ॥ ८४ ॥
 मूढवातस्त्वजामेदः सुराभृष्टं ससैन्धवम् ।
 क्षामः क्षीणः क्षतोरस्को मन्दक्षिद्रोऽग्निदीप्तिमान् ॥ ८५ ॥
 शृतक्षीरसरेणाद्यात्सवृतक्षौद्रशर्करम् ।
 शर्करां यवगोधूमं जीवकर्षभकौ मधु ॥ ८६ ॥
 शृतक्षीरानुपानं वा लिङ्गात्क्षीणः क्षतः कृशः ।
 कठ्यात्पिशितनिर्यूहं शृतमृष्टं पिबेच्च सः ॥ ८७ ॥
 पिप्पलीक्षौद्रसंयुक्तं मांसशोणितवर्धनम् ।
 मध्वोघोदुम्बराभ्यथप्लक्ष्मशालप्रिवङ्गुभिः ॥ ८८ ॥

तालमस्तकजम्बूवक्प्रियालैश्च सपञ्चकैः ।
 साश्वकर्णैः शूताक्षीरादद्याज्जातेन सर्पिषा ॥ ८९ ॥
 शाल्योदनं क्षतोरस्कः क्षीणशुक्रबलेन्द्रियः ।
 घातपित्तादितेऽभ्यङ्गो गात्रमेदे घृतैर्मतः ॥ ९० ॥
 तैलैश्चामिलरोग्नैः पीडिते मातरिश्वना ।
 हृत्पार्श्वार्तिषु पानं स्याज्जीवनीयस्य सर्पिषः ॥ ९१ ॥
 कुर्याद्वा वातरोगघ्नं पित्तरक्ताबिरोधि यत् ।
 यथ्याह्वनागबलयोः काथे क्षीरसमे घृतम् ॥ ९२ ॥
 पयस्यापिप्पलीवांसीकल्कैः सिद्धं क्षते हितम् ।
 जीवनीयो गणः शुण्ठी वरी वीरा पुनर्नवा ॥ ९३ ॥
 बला भार्ङ्गी स्वर्गुसर्दिः शठी तामलकी कणा ।
 शृङ्गाटकं पयस्या च पञ्चमूलं च यल्लघु ॥ ९४ ॥
 द्राक्षाक्षोडादि च फलं मधुरन्निग्धशृङ्गणम् ।
 तैः पचेत्सर्पिषः प्रस्थं कर्षाशैः श्लक्ष्णकल्कितैः ॥ ९५ ॥
 क्षीरधात्रीचिदारीक्षुच्छागमांसरसान्वितम् ।
 प्रस्थार्धं मधुनः क्षीते शर्करार्धतुलारजः ॥ ९६ ॥
 पलार्धकं च मरिचत्वगेलापत्रकैसरम् ।
 विनीय चूर्णितं तस्माद्विह्वान्मात्रां पथाबलम् ॥ ९७ ॥
 अमृतप्राशमित्येतच्चराणाममृतं घृतम् ।

१ 'क्षीरे समे' इति पाठः. २ 'गुप्तार्धशठी', 'स्वगुप्ता-
 ष्ढाश' इति पाठौ.

सुधामृतरसं प्राश्यं क्षीरमांसरसाशिना ॥ ९८ ॥
 नष्टशुक्रक्षतक्षीणदुर्बलन्याधिकर्शितान् ।
 स्त्रीप्रसक्तान् कृशान् वर्णस्वरहीनांश्च बृंहयेत् ॥ ९९ ॥
 कासहिष्माज्वरश्वासदाहतृष्णास्रपित्तनुत् ।
 पुत्रदं च्छर्दिमूर्च्छाहृद्योनिमूत्रामयापहम् ॥ १०० ॥
 श्वदंष्ट्रोक्षीरमज्जिघ्राबलाकाशमयंकटतृणम् ।
 दर्भमूलं पृथक्पर्णी पलाशर्षभकां स्थिरा ॥ १०१ ॥
 पालिकानि पञ्चेत्तेषां रसे क्षीरचतुर्गुणे ।
 कल्कैः स्वगुसाजीवन्तीमेदकर्षभजीवकैः ॥ १०२ ॥
 शतावरीर्द्धिमृद्नीकाशर्कराश्रावणीविसैः ।
 प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातपित्तहृद्दोगशूलनुत् ॥ १०३ ॥
 मूत्रकृच्छ्रप्रमेहार्शःकासशोषक्षयापहः ।
 धनुःस्त्रीमद्यभाराध्वस्त्रिभानां बलमांसदः ॥ १०४ ॥
 मधुकाष्ठपलद्राक्षाप्रस्थकाथे प्रचेदृतम् ।
 पिप्पल्यष्टपले कल्के प्रस्थं सिद्धे च शीतले ॥ १०५ ॥
 पृथगष्टपलं क्षौद्रशर्कराभ्यां त्रिमिश्रयेत् ।
 समसक्तु क्षतक्षीणरक्तगुल्मेषु तद्वितम् ॥ १०६ ॥
 भ्रात्रीफलविदारीक्षुजीवनीयरसाद्घृतात् ।
 शम्बाजयोश्च पयसोः प्रस्थं प्रस्थं विपाचयेत् ॥ १०७ ॥
 सिद्धपूते सिताक्षौद्रं द्विप्रस्थं विनयेत्ततः ।
 बक्ष्मापस्मादपित्तासृक्कासमेहक्षयापहम् ॥ १०८ ॥

वयःस्थापनमायुष्यं मांसशुक्रबलप्रदम् ।

घृतं तु पित्तेऽभ्यधिके लिङ्गाद्वाताधिके पिबेत् ॥ १०९ ॥

लीढं निर्वापयेत्पित्तमल्पत्वाद्दन्ति नानलम् ।

आक्रामत्यनिलं पीतमूष्माणं निरुणद्धि च ॥ ११० ॥

क्षामक्षीणकृशाङ्गानामेतान्येव घृतानि तु ।

त्वक्क्षीरीपिप्पलीलाजचूर्णैः पानानि बोजयेत् ॥ १११ ॥

सर्पिर्गुहान्समध्वंशान् कृत्वा दद्यात्पयोऽनु च ।

रेतो वीर्यं बलं पुष्टिं तैराशुतरमाप्नुयात् ॥ ११२ ॥

वीतस्वगस्थिकूष्माण्डतुलां स्विष्ठां पुनः पचेत् ।

घट्टयन् सर्पिषः प्रस्थे क्षौद्रवर्णेऽथ च क्षिपेत् ॥ ११३ ॥

खण्डाच्छतं कणाशुण्ठयोर्द्विपलं जीरकादपि ।

त्रिजातधान्यमरिचं पृथगर्धपलांशकम् ॥ ११४ ॥

अवतारितशीते च दत्त्वा क्षौद्रं घृतार्धकम् ।

स्रजेनामथ्य च स्थाप्यं तन्निहन्स्युपयोजितम् ॥ ११५ ॥

कासहिष्माणज्वरश्चासरक्तपित्तक्षतक्षयान् ।

उरःसन्धानजननं मेधास्मृतिबलप्रदम् ॥ ११६ ॥

अश्विभ्यां विहितं हृद्यं कूष्माण्डकरसायनम् ।

पिबेन्नागबलामूलस्यार्धकर्षाभिवर्धितम् ॥ ११७ ॥

पलं क्षीरयुतं मांसं क्षीरवृत्तिरन्नाभुम् ।

एष प्रयोगः पुष्ट्यायुर्बलवर्णकरः परम् ॥ ११८ ॥

मण्डूकपर्ण्याः कल्पोऽयं यष्ट्वा विशीषयस्य च ।

पादशेषं जलप्रीणे पचेन्नागबलानुलाय ॥ ११९ ॥

तेन काथेन तुल्याशं घृतं क्षीरेण पाचयेत् ।
 प्लार्थिकंश्चातिबलाबलायष्टीपुनर्नवैः ॥ १२० ॥
 प्रपौण्डरीककाश्मर्यप्रियालकपिकच्छुभिः ।
 अश्वगन्धासिताभीरुमेदायुग्मत्रिकण्टकैः ॥ १२१ ॥
 काकोलीक्षीरकाकोलीक्षीरशुक्लाद्विजीरकैः ।
 एतन्नागबलासर्पिः पित्तरक्तक्षतक्षयान् ॥ १२२ ॥
 जयेत्तृदश्रमदाहांश्च बलपुष्टिकरं परम् ।
 वर्ण्यमायुष्यमोजस्यं बलीपलितनाशनम् ॥ १२३ ॥
 उपयुज्य च षण्मासान् वृद्धोऽपि तरुणायते ।
 दीप्तेऽग्नौ विधिरेष स्वात्मन्दे दीपनपाचनः ॥ १२४ ॥
 यक्ष्मोकः क्षतिनां शस्तो ग्राही शकृति तु द्रवे ।
 दशमूलं स्वयङ्कुसां शङ्खपुष्पीं शर्ठीं बलाम् ॥ १२५ ॥
 हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान् ।
 भाङ्गीं पुष्करमूलं च द्विपलांशान् यवादकम् ॥ १२६ ॥
 हरीतकीशतं चैकं जले पञ्चादके पचेत् ।
 यवस्त्रिंशे कषायं तं पूतं तच्चाभयाशतम् ॥ १२७ ॥
 पचेद्बुद्धतुलां दत्त्वा कुडवं च पृथग्घृतात् ।
 तैलात्सपिप्पलीचूर्णात्सिद्धशीते च माक्षिकात् ॥ १२८ ॥
 लेहं द्वे चाभये नित्यमतः सादेद्रसायनात् ।
 तद्वलीपलितं हन्याद्वर्णायुर्बलवर्धनम् ॥ १२९ ॥
 पञ्चकासान् क्षयं श्वासं सहिष्मं विषमज्वरम् ।
 मेहगुल्ममृष्टयशौहृद्रोगारुचिपीनसान् ॥ १३० ॥

अगस्तिविहितं धन्यमिदं श्रेष्ठं रसायनम् ।
 दशमूलं बलां मूत्रां हरिद्रे पिप्पलीद्वयम् ॥ १३१ ॥
 पाठाश्वगन्धापामार्गस्वगुप्तातिविषामृतम् ।
 बालबिल्वं त्रिवृदन्तीमूलं पत्रं च चित्रकात् ॥ १३२ ॥
 पयस्यां कुटजं हिंसां पुष्पं सारं च बीजकात् ।
 बोटस्थबिरभल्लातकिककूतशतावरीः ॥ १३३ ॥
 पूतीकरजशम्याकचन्द्रलेखासहाचरम् ।
 सौभाजनकनिम्बत्वनिक्षुरं च पलांशकम् ॥ १३४ ॥
 पथ्यासहस्रं सशतं यवानां चाढकद्वयम् ।
 पचेदष्टगुणे तोये यवस्वेदेऽवतारयेत् ॥ १३५ ॥
 पूते क्षिपेत्सपथ्ये च तत्र जीर्णगुडात्तुलाम् ।
 तैलाज्यधाम्नीरसतः प्रस्थं प्रस्थं ततः पुनः ॥ १३६ ॥
 अभिश्रयेन्मृदाबभ्रौ दूर्वालेपेऽवतार्य च ।
 शीते प्रस्थद्वयं क्षौद्रात्पिप्पलीकुडवं क्षिपेत् ॥ १३७ ॥
 चूर्णीकृतं त्रिजाताच्च त्रिपलं निखनेत्ततः ।
 धान्ये पुराणकुम्भस्थं मासं खादेच्च पूर्ववत् ॥ १३८ ॥
 रसायनं वसिष्ठोक्तमेतत्पूर्वगुणाधिकम् ।
 स्वस्थानां निःपरीहारं सर्वर्तुषु च शस्यते ॥ १३९ ॥
 पालिकं सैन्धवं शुण्ठी द्वे च सौवर्चःशाले ।
 कुडवांशानि वृक्षाम्लं दाडिमं पत्रमार्जकम् ॥ १४० ॥
 एकैकां मरिचाऽजाज्योर्धान्यकाद् द्वे चतुर्थिके ।
 शर्करायाः पलान्यत्र दश द्वे च प्रदापयेत् ॥ १४१ ॥

कृत्वा चूर्णमतो मात्रामन्नपानेषु दापयेत् ।
 रुच्यं तद्दीपनं बल्यं पार्श्वार्तिश्वासकासजित् ॥ १४२ ॥
 एकां षोडशिकां धान्याद् द्वे द्वे चाऽजाजिदीप्यकात् ।
 ताभ्यां दाडिमवृक्षाम्लैर्द्विर्द्विः सौवर्चलात्पलम् ॥ १४३ ॥
 शुण्ठ्याः कर्षं कपित्थस्य मध्यात्पञ्च पलानि च ।
 तच्चूर्णं षोडशपलैः शर्कराया विमिश्रयेत् ॥ १४४ ॥
 खाण्डवोऽयं प्रदेयः स्यादन्नपानेषु पूर्ववत् ।
 विविश्च यक्ष्मविहितो यथावस्थं क्षते हितः ॥ १४५ ॥
 निवृत्ते क्षतदोषे तु कफे वृद्धे उरः शिरः ।
 दाल्यते कासिनो यस्य स धूमानापिबेदिमान् ॥ १४६ ॥
 द्विमेवाद्विबलायष्टीकल्कैः क्षौमे सुभाषिते ।
 वार्तिं कृत्वा पिबेद्भूमं जीवनीयघृतानुपः ॥ १४७ ॥
 मनःशिलापलाशाजगन्धात्वक्क्षीरनागरैः ।
 तद्वदंवाऽनुपानं तु शर्करेक्षुगुडोदकम् ॥ १४८ ॥
 पिष्ट्वा मनःशिलां तुल्यामार्द्रया वटशुङ्गया ।
 ससपिष्कं पिबेद्भूमं तित्तिरिप्रतिभोजनम् ॥ १४९ ॥
 क्षयजे बृंहणं पूर्वं कुर्यादग्रेष्व वर्धनम् ।
 बहुदोषाय सस्त्रेहं मृदु दद्याद्विरेचनम् ॥ १५० ॥
 शम्याकेन त्रिवृतया मृद्नीकारसयुक्तया ।
 तिल्वकस्य कपायेण विदारीस्त्रसेन च ॥ १५१ ॥
 सर्पिः सिद्धं पिबेद्युक्तया क्षीणदेहो विशोधनम् ।

पित्ते कफे धातुषु च क्षीणेषु क्षयकासवान् ॥ १५२ ॥
 घृतं कर्कटकीक्षीरद्विबलासाधितं पिबेत् ।
 विदारीभिः कदम्बैर्वा तालसस्यैश्च साधितम् ॥ १५३ ॥
 घृतं पयश्च मूत्रस्य वैवर्ण्यं कृच्छ्रनिर्गमे ।
 शूने सवेदने मेदे पायौ सश्रोणिबङ्गणे ॥ १५४ ॥
 घृतमण्डेन लघुनाऽनुवास्यो मिश्रकेण वा ।
 जाङ्गलैः प्रतिभुक्तस्य वर्तकाद्या विलेशयाः ॥ १५५ ॥
 कमशः प्रसहास्तद्वत्प्रयोज्याः पिशिताशिनः ।
 औष्ण्यात्प्रमाथिभावाच्च क्षोतोभ्यश्चयावयन्ति ते ॥ १५६ ॥
 कफं शुद्धैश्च तैः पुष्टिं कुर्यात्सम्यग् वहन् रसः ।
 चविकात्रिफलाभार्ङ्गिदशमूलैः सन्निभैः ॥ १५७ ॥
 कुलथपिप्पलीमूलपाठाकोलयवैर्जले ।
 शृतैर्नागरदुःस्पर्शापिप्पलीशठिपौष्करैः ॥ १५८ ॥
 पिष्टैः कर्कटशृङ्गा च समैः सर्पिर्विपाचयेत् ।
 सिद्धेऽस्मिंश्चूर्णितौ क्षारौ द्वौ पञ्चलवणानि च ॥ १५९ ॥
 दत्त्वा युक्त्या पिबेन्मात्रां क्षयकासनिपीडितः ।
 कासमर्दाभयामुस्तापाठाकटफलनागरैः ॥ १६० ॥
 पिप्पल्या कटुरोहिण्या काश्मर्याः स्वरसेन च ।
 अक्षमात्रघृतप्रस्थं क्षीरद्राक्षारसाढके ॥ १६१ ॥
 पचेच्छोषज्वरप्लीहसर्वकासहरं शिवम् ।
 वृषव्याघ्रीगुडूचीनां पत्रमूलफलकुुरात् ॥ १६२ ॥

रसकल्कैर्घृतं पक्वं हन्ति कासज्वरारुचीः ।

द्विगुणे दाडिमरसे सिद्धं वा व्योषसंयुतम् ॥ १६३ ॥

पिबेदुपरि भुक्तस्य यवक्षारयुतं नरः ।

पिप्पलीगुडसिद्धं वा छागक्षीरयुतं घृतम् ॥ १६४ ॥

एतान्यग्निविद्वृज्यथ सर्पिषि क्षयकासिनाम् ।

ह्युदोषबद्धकण्ठोरः स्रोतसां च विशुद्धये ॥ १६५ ॥

प्रस्थोन्मिते यवकाये विंशतिर्विजयाः पचेत् ।

स्विक्वा मृदिक्वा तास्तस्मिन्पुराणात्पदपलं गुडात् ॥ १६६ ॥

पिप्पल्या द्विपलं कर्षं मनोह्राया रसाञ्जनात् ।

दग्धार्धाक्षं पचेद्भूयः स लेहः श्वासकासनुत् ॥ १६७ ॥

आविधां सूचयो दग्धाः सघृतक्षौद्रशर्कराः ।

श्वासकासहरा बहिर्पादौ वा मधुसर्पिषा ॥ १६८ ॥

एरण्डपत्रक्षारं वा व्योषतैलगुडान्वितम् ।

लेहयेत् क्षारमेवं वा सुरसैरण्डपत्रजम् ॥ १६९ ॥

लिङ्गात् व्यूषणचूर्णं वा पुराणगुडसर्पिषा ।

पक्वं त्रिफला व्योषं विडङ्गं देवदारु च ॥ १७० ॥

बला राज्ञा च तथूर्णं समस्तं समशर्करम् ।

त्वादेन्मधुघृताभ्यां च लिङ्गात्कासहरं परम् ॥ १७१ ॥

तद्वन्मरिचचूर्णं वा सघृतक्षौद्रशर्करम् ।

पथ्याशुण्ठीघनगुदैर्गुटिकां धारयेन्मुखे ॥ १७२ ॥

सर्वेषु श्वासकासेषु केवलं वा विभीतकम् ।

पत्रकलकं घृतभृष्टं तिल्वकस्य सशर्करम् ॥ १७३ ॥
 पेया वोत्कारिका छर्दितृदकासाऽऽमातिसारनुत् ।
 कण्टकारीरसे सिद्धो मुद्गयूषः सुसंस्कृतः ॥ १७४ ॥
 सगौरामलकः साम्लः सर्वकासभिषग्विजितम् ।
 वातघ्नौषधनिःकाथे क्षीरं यूषान् रसानपि ॥ १७५ ॥
 वैष्किरान् प्रातुदान् बैलान् दापयेत्क्षयकासिने ।
 क्षतकासे च ये धूमाः सानुपाना निदर्शिताः ॥ १७६ ॥
 क्षयकासेऽपि ते योज्या, वक्ष्यते यच्च यक्ष्मणि ।
 बृंहणं दीपनं चाग्नेः स्रोतसां च विशोधनम् ॥ १७७ ॥
 व्यत्यासात्क्षयकासिभ्यो बह्व्यं सर्वं प्रशस्यते ।
 सन्निपातोद्भवो घोरः क्षयकासो यतस्ततः ।
 यथा दोषबलं तस्य सन्निपातहितं हितम् ॥ १७८ ॥”

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथाऽतः आसहिध्माचिकिरितं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह आहुरात्रेणादयो महर्षयः ।
 “आसहिध्मा यतस्तुल्यहेत्वाद्याः साधनं ततः ॥ १ ॥
 तुल्यमेव

तदार्तं च पूर्वं स्वेदैरुपाचोत् ।

स्निग्धैर्लवणतैलाक्तं तैः खेषु ग्रथितः कफः ॥ २ ॥
 सुलीनोऽपि विलीनोऽस्य कोष्ठं प्राप्तः सुनिर्हरः ।
 स्रोतसां स्यान्मृदुत्वं च मारुतस्थानुलोमता ॥ ३ ॥

स्निग्धं च भोजयेदन्नं स्निग्धमानूपजै रसैः ।
 दध्युत्तरेण वा दद्यात्ततोऽस्यै वमनं मृदु ॥ ४ ॥
 विशेषात्कासवमथुहृद्ग्रहस्वरसादिने ।
 पिप्पलीसैन्धवक्षौद्रयुक्तं वाताबिरोधि यत् ॥ ५ ॥
 निहंते सुखमाप्नोति सकफे दुष्टविग्रहे ।
 स्रोतःसु च विशुद्धेषु चरत्यविहतोऽनिलः ॥ ६ ॥
 ध्मानोदावर्ततमके मातुलुङ्गाम्लवेतसैः ।
 हिङ्गुपीलुबिडैर्युक्तमन्नं स्यादनुलोमनम् ॥ ७ ॥
 ससैन्धवं फलाम्लं वा कोष्णं दद्याद्विरेचनम् ।
 एते हि कफसंरुद्धगतिप्राणप्रकोपजाः ॥ ८ ॥
 तस्मात्तन्मार्गशुद्ध्यर्थमूर्ध्वाधः शोधनं हितम् ।
 उदीर्यते भृशतरं मार्गरोधाद्ग्रहजलम् ॥ ९ ॥
 यथाऽनिलस्तथा तस्य मार्गमस्माद्विशोधयेत् ।
 भक्षान्तौ कृतसंशुद्धेर्धूमैर्लीनं मलं हरेत् ॥ १० ॥
 हरिद्रापत्रमेरण्डमूलं द्राक्षां मनःशिलाम् ।
 सदेवदार्वलं मांसीं पिष्ट्वा वार्तिं प्रकल्पयेत् ॥ ११ ॥
 तां घृताक्तां पिबेद्धूमं यवान्वा घृतसंयुतान् ।
 मधूच्छिष्टं सर्जरसं घृतं वा गुरु वाऽगुरु ॥ १२ ॥
 चन्दनं वा तथा शृङ्गं बालान्वा स्त्रावजान्वावाम् ।
 ऋक्षगोधाकुरङ्गैर्ज्वरमशृङ्गखुराणि वा ॥ १३ ॥
 गुग्गुलुं वा मनोह्वां वा शालनिर्यासमेव वा ।
 शलकीं गुग्गुलुं लोहं पद्मकं वा घृतप्लुतम् ॥ १४ ॥

अवश्यं स्वेदनीयानामस्वेद्यानामपि क्षणम् ।

स्वेदयेत्ससिताक्षीरैः सुस्लोष्णस्नेहसेचनैः ॥ १५ ॥

उत्कारिकोपनाहैश्च स्वेदाध्यायोक्तमेषजैः ।

उरः कण्ठं च मृदुभिः सामे त्वामविधिं चरेत् ॥ १६ ॥

अतियोगोद्धतं वातं हृष्टा पवननाशनैः ।

स्निग्धै रसाद्यैर्नात्युष्णैरभ्यङ्गैश्च शमं नयेत् ॥ १७ ॥

अनुस्मिष्टकफास्विन्नदुर्बलानां हि शोधनात् ।

वायुर्लब्धास्पदो मर्म संशोष्याशु हरेदसून् ॥ १८ ॥

कषायलेपस्नेहाद्यैस्तेषां संशमयेदतः ।

क्षीणक्षतातिसारासृक्पित्ताहानुबन्धजान् ॥ १९ ॥

मधुरस्निग्धशीताद्यैर्हिष्माश्वासानुपाचरेत् ।

कुलत्थदशमूलानां काये स्युर्जाङ्गला रसाः ॥ २० ॥

यूषाश्च

शिमुवार्ताककासमृषमूलकैः ।

पल्लवैर्निम्बकुलकवृहतीमातुलुङ्गजैः ॥ २१ ॥

व्याघ्रीदुरालभाशृङ्गीषिल्वमध्यत्रिकण्टकैः ।

“सामृतामिकुलथैश्च यूषः स्यात्कथितैर्जले ।

तद्गद्गाक्षौवृहत्यातिबलमुद्गैः सचित्रकैः ॥”

पेया च चित्रकाजाजीशृङ्गीसौवर्धकैः कृता ॥ २२ ॥

दशमूलेन वा कासश्वासहिष्मारुजापहा ।

दशमूलशठीराक्षाभार्ङ्गीषिल्वर्द्धिपुष्करैः ॥ २३ ॥

कुलीरशृङ्गीचपलातामलवयमृतौषधैः ।
 पिबेत्कषायं जीर्णेऽस्मिन्पेयां तैरेव साधिताम् ॥ २४ ॥
 शालिषट्ठिकगोधूमयवमुद्वकुलत्यभुक् ।
 कासहृद्ब्रह्मपार्श्वार्तिहिध्माश्वासप्रशान्तये ॥ २५ ॥
 सक्तून् वाऽर्काङ्कुरक्षीरभावितानां समाक्षिकान् ।
 यवानां दशमूलादिनिःकायलुलितान् पिबेत् ॥ २६ ॥
 भस्त्रे च योजयेत् क्षारं हिङ्गुबाज्यबिडदाडिमान् ।
 सपौष्करशठीन्योषमातुलुङ्गम्लवेतसान् ॥ २७ ॥
 दशमूलस्य वा काथमथवा देवदारुणः ।
 पिबेद्वा वारुणीमण्डं हिध्माश्वासी पिपासितः ॥ २८ ॥
 पिप्पलीपिप्पलीमूलपथ्याजन्तुघ्नचित्रकैः ।
 कल्कितैलपिते रुढे निःक्षिपेद् घृतभाजने ॥ २९ ॥
 तक्रं मासस्थितं तद्वि दीपनं श्वासकासजित् ।
 पाठां मधुरसां दाह सरलं निशि संस्थितम् ॥ ३० ॥
 सुरामण्डेऽल्पलवणं पिबेत्प्रसृतिसंमितम् ।
 भाङ्गीशुण्ठ्यां सुखाम्भोमिः क्षारं वा मरिचान्वितम् ३१
 स्वकाथपिष्टां लुलितां बाष्पिकां पाययेत् वा ।
 स्वरसः सप्तपर्णस्य पुष्पाणां वा शिरीषतः ॥ ३२ ॥
 हिध्माश्वासे मधुकणायुक्तः पित्तकफानुगे ।
 उत्कारिका तुगाकृष्णामधूलीघृतनागरैः ॥ ३३ ॥
 पित्तानुबन्धे योक्तव्या
 पवने त्वनुबन्धिते ।

आविच्छशामिषकणाघृतशाल्यकशोणितैः ॥ ३४ ॥
 (सुवर्चलारसव्योषसर्पिर्भिः सहितं पयः ।
 अनु शाल्योदनं पेयं घातपित्तानुबन्धिनि ॥ ३५ ॥
 चतुर्गुणाम्बुसिद्धं वा छैगं सगुडनागरम् ।)
 पिप्पलीमूलमधुकगुडगोऽश्वशकृदसान् ।
 हिष्माभिष्यन्दकासघ्नान् लिङ्गान्मधुघृतान्वितान् ॥ ३६ ॥
 गोगजाश्ववराहोद्वस्त्रमेघाजविहरसम् ।
 समध्वैकैकशो लिङ्गाद्बहुश्लेष्माऽथवा पिबेत् ॥ ३७ ॥
 चतुष्पाञ्चर्मरोमास्थितुरशृङ्गोद्भवां मयीम् ।
 तथैव वाजिगन्धाया लिङ्गात् कासी कफोल्बणः ॥ ३८ ॥
 शठी पुष्करधात्रीर्वा पौष्करं वा कणान्वितम् ।
 गैरिकाञ्जनकृष्णां वा स्वरसं वा कपित्थजम् ॥ ३९ ॥
 रसेन वा कपित्थस्य धात्रीसैन्धवपिप्पलीः ।
 घृतक्षौद्रेण वा पथ्याविडङ्गोषणपिप्पलीः ॥ ४० ॥
 कोललाजामलद्राक्षापिप्पलीनागराणि वा ।
 गुडतैलनिशाद्राक्षारान्नोषणानि वा ॥ ४१ ॥
 पिबेद्रसान्मुमद्याम्लैर्लेहौषधरजांसि वा ।
 जीवन्तीमुस्तसुरसत्वगोलाद्वयपौष्करम् ॥ ४२ ॥
 चण्डातामलकीलोहमार्ज्जनागरवारःकम् ।

१ एतत्स्थले कचिपदुरितनसार्धश्लोकः श्लोकार्धमेनद्वा क-
 चित्पठ्यते—“सुवर्चलादिसिद्धं वा तयोः शाल्योदनादनु ॥”

२ ‘पयः’ इति पाठः. ३ ‘कासी’ इति पाठः.

कर्कटाख्या शठी कृष्णा नागकेसरचोरकम् ॥ ४३ ॥
उपयुक्तं यथाकामं चूर्णं द्विगुणशर्करम् ।
पार्श्वरुज्ज्वरकासघ्नं हिध्माश्वासहरं परम् ॥ ४४ ॥
शठी तामलकी भार्ङ्गी चण्डावालकपौष्करम् ।
शर्कराष्टगुणं चूर्णं हिध्माश्वासहरं परम् ॥ ४५ ॥
तुल्यं गुडं नागरं च भक्षयेन्नावयंत वा ।
लशुनस्य पलाण्डोर्वा मूलं गृञ्जनकस्य वा ॥ ४६ ॥
चन्दनाद्वा रसं दद्यान्मारीक्षीरेण नावनम् ।
स्तन्येन मक्षिकाविष्टामलक्तकरसेन वा ॥ ४७ ॥
कणासौवर्चलक्षारवयस्याहिकुचोरकैः ।
सकायस्थैर्घृतं मस्तुदशमूलरसे पचेत् ॥ ४८ ॥
तत्पिबेज्जीवनीदेवा लिङ्गास्समधुसाधितम् ।
तेजोवत्सभया कुष्ठं पिप्पली कटुरोहिणी ॥ ४९ ॥
भूतिकं पौष्करं मूलं पलाशश्चित्रकः शठी ।
पटुद्वयं तामलकी जीवन्ती बिल्वपेक्षिका ॥ ५० ॥
वचा पत्रं च तालीसं कर्षांशैर्विपाचयेत् ।
हिकुपादैर्घृतप्रस्थं पीतमाशु निहन्ति तत् ॥ ५१ ॥
शाखानिलाशोम्रहणीहिध्माहृत्पार्श्ववेदनाः ।
अर्धांशेन पिबेत्सर्पिः क्षारेण पटुनाऽथवा ॥ ५२ ॥
धान्वन्तरं वृषघृतं दाधिकं हंपुषादि वा ।

१ घृतमिदं अरुणदत्तेन 'इषुषादिकमुदरोक्तम्' इत्यनवधानतयोक्तम्, तत्तु गुल्मचिकित्सायां वक्ष्यते तदेव ग्राह्यम्.

शीताम्बुसेकः सहसा त्रासविक्षेपभीशुचः ॥ ५३ ॥
 हर्षेर्ष्याञ्छ्वाससंरोधा हितं कीटैश्च दंशनम् ।
 यत्किञ्चित्कफवातघ्नमुष्णं वातानुलोमनम् ।
 तत्सेव्यं प्रायशो यच्च सुतरां मारुतापहम् ॥ ५४ ॥
 सर्वेषां बृंहणे हृत्पः शक्यश्च प्रायशो भवेत् ।
 नात्यर्थं शमनेऽपायो भृशोऽशक्यश्च कर्षणे ॥ ५५ ॥
 शमनैर्बृंहणैश्चातो भूयिष्ठं तानुपाचरेत् ।
 कासत्रासक्षयच्छर्दिहिमाश्रान्योन्यमेषजैः ॥ ५६ ॥”

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथाऽतो राजयक्ष्मादिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।
 “बलिनो बहुदोषस्य खिग्धस्त्रिस्तस्य शोधनम् ।
 ऊर्ध्वाधो यदिमणः कुर्यात्सस्त्रेहं यच्च कर्शनम् ॥ १ ॥
 पयसा फलयुक्तेन मधुरेण रसेन वा ।
 सर्पिण्मत्या यवाग्वा वा वमनद्रव्यसिद्धया ॥ २ ॥
 वमेत्

विरेचनं दद्यान्निवृच्छ्यामानुपद्रुमान् ।
 शर्करामधुसर्पिभिः पयसा तर्पणेन वा ॥ ३ ॥
 द्राक्षाविदारीकाश्मर्यमांसानां वा रसैर्युतान् ।
 शुद्धकोष्ठस्य युजीत विधिं बृंहणदीपनम् ॥ ४ ॥

हृद्यानि चाऽङ्गपानानि वातघ्नानि लघूनि च ।
 शालिषष्टिकगोधूमयवमुद्रं समोषितम् ॥ ५ ॥
 आजं क्षीरं घृतं मांसं क्रव्यान्मांसं च शोषजित् ।
 काकोलूकवृकद्वीपिगवाश्वनकुलोरगम् ॥ ६ ॥
 गृध्रभासखरोष्ट्रं च हितं छगोपसंहितम् ।
 ज्ञातं जुगुप्सितं तद्वि छर्दिषे न बलौजसे ॥ ७ ॥
 मृगाद्याः पित्तकफयोः पवने प्रसहादयः ।
 वेषवारीकृताः पथ्या रसादिषु च कल्पिताः ॥ ८ ॥
 मृष्टाः सर्पपतैलेन सर्पिषा वा यथायथम् ।
 रसिका मृदवः स्निग्धा मृदुद्रव्याभिसंस्कृताः ॥ ९ ॥
 हिता मौलककौलथास्तद्वृषाश्च साधिताः ।
 सपिप्पलीकं सगवं सकुलथं सनागरम् ॥ १० ॥
 सदाढिमं ताम्रलकं स्निग्धमाजं रसं पिबेत् ।
 तेन षड्विनिवर्तन्ते विकाराः पीनसादयः ॥ ११ ॥
 पिबेच्च सुतरां मद्यं जीर्णं क्षोतोविशोधनम् ।
 पित्तादिषु विशेषेण मध्वरिष्टाच्छवारुणीः ॥ १२ ॥
 सिद्धं वा पञ्चमूलेन ताम्रलक्याथवा जलम् ।
 पर्णिनीभिश्चतसृभिर्धान्यनागरकेण वा ॥ १३ ॥
 कल्पयेच्चानुकूलोऽस्य तेनास्त्रं शुषि यस्तवान् ।
 दशमूलेन पयसा सिद्धं मांसरसेन वा ॥ १४ ॥
 बलागर्भं घृतं योज्यं क्रव्यान्मांसरसेन वा ।
 सक्षौद्रं पयसा सिद्धं सर्पिर्दशगुणेन वा ॥ १५ ॥

जीवन्तीं मधुकं द्राक्षां फलानि कुटजस्य च ।
 पुष्कराङ्गं शठीं कृष्णां व्याघ्रीं गोकुशुरकं बलाम् ॥ १६ ॥
 नीलोत्पलं तामलकीं त्रायमाणां दुरालभाम् ।
 कल्कीकृत्य घृतं पक्कं रोगराजहरं परम् ॥ १७ ॥
 घृतं खर्जूरमृद्धीकामधुकैः सपरुषकैः ।
 सपिप्पलीकं वैश्वर्यकासश्वासज्वरापहम् ॥ १८ ॥
 दशमूलशृताक्षीरात्सर्पिर्यदुदियाञ्चवम् ।
 सपिप्पलीकं सक्षौद्रं तत्परं स्वरबोधनम् ॥ १९ ॥
 शिरःपार्श्वसंशूलघ्नं कासश्वासज्वरापहम् ।
 पञ्चभिः पञ्चमूलैर्वा शृताद्यदुदियाद् घृतम् ॥ २० ॥
 पञ्चानां पञ्चमूलानां रसे क्षीरचतुर्गुणे ।
 सिद्धं सर्पिर्जयत्येतद्यदिमणः सप्तकं बलम् ॥ २१ ॥
 पञ्चकोलयवक्षारषट्पलेन पचेद् घृतम् ।
 प्रस्थोन्मितं तुल्यपयः क्षोतसां तद्विशोधनम् ॥ २२ ॥
 गुल्मज्वरोदरप्लीहग्रहणीपाण्डुपीनसान् ।
 श्वासकासाग्निमदनश्वयथूर्ध्वानिलाञ्जयेत् ॥ २३ ॥
 राज्ञाबलागोकुशुरकस्थिरावर्षाभुवारिणि ।
 जीवन्तीपिप्पलीगर्भं सक्षीरं शोषजिद् घृतम् ॥ २४ ॥
 अश्वगन्धाशृताक्षीराद् घृतं च ससितापयः ।
 साधारणामिषतुलां तोयद्रोणद्वये पचेत् ॥ २५ ॥

तेनाष्टभागशेषेण जीवनीयैः पलोन्मितैः ।
 साधयेत्सर्पिषः प्रस्थं वातपित्तामयापहम् ॥ २६ ॥
 मांससर्पिरिदं पीतं युक्तं मांसरसेन वा ।
 कासश्वासस्वरभ्रंशशोषहृत्पाश्वशूलजित् ॥ २७ ॥
 प्लाजमोदात्रिफलासौराष्ट्रीढ्योषचित्रकान् ।
 सारानरिष्टगायत्रीशालबीजकसम्भवान् ॥ २८ ॥
 भल्लातकं विडङ्गं च पृथगाष्टपलोन्मितम् ।
 सलिले षोडशगुणे षोडशांशस्थिते पचेत् ॥ २९ ॥
 पुनस्तेन घृतप्रस्थं सिद्धे चास्मिन्पलानि षट् ।
 तवक्षीर्याः क्षिपेद्विंशत्सिताया द्विगुणं मधु ॥ ३० ॥
 घृताग्निजाताग्निपलं ततो लीढं खजाहतम् ।
 पयोऽनुपानं तत्प्राङ्गे रसायनमयन्नणम् ॥ ३१ ॥
 मेध्यं चक्षुष्यमायुष्यं दीपनं हृन्नि चाचिरात् ।
 मेहगुल्मक्षयध्याधिपाण्डुरोगभगन्दरान् ॥ ३२ ॥
 ये च सर्पिर्गुढाः प्रोक्ताः क्षते योज्याः क्षयेऽपि ते ।
 त्वगोलापिप्पलीक्षीरीशर्करा द्विगुणाः क्रमात् ॥ ३३ ॥
 चूर्णिता भक्षिताः क्षौद्रसर्पिषा चाऽवलेहिताः ।
 स्वर्याः कासक्षयश्वासपाश्वरूफनाशनाः ॥ ३४ ॥
 विशेषात्स्वरसादेऽस्य नस्यधूमादि योजयेत् ।
 तत्राऽपि वातजे कोष्णं पिबेदुत्तरभक्तिकम् ॥ ३५ ॥

१ 'दौत्तर' इति पाठः. २ 'च बले हिताः' इति कञ्चित्.

कासमर्वकवातोकीमार्कवस्वरसैर्धृतम् ।
 साधितं कासजित्स्वर्यं सिद्धमार्तगलेन वा ॥ ३६ ॥
 बदरीपत्रकल्कं वा घृतभृष्टं ससैन्धवम् ।
 तैलं वा मधुकद्राक्षापिप्पलीकृमिनुत्फलेः ॥ ३७ ॥
 हंसपाद्याश्च मूलेन पक्वं नस्तो निषेचयेत् ।
 सुखोदकानुपानं च ससर्पिष्कं गुडोदनम् ॥ ३८ ॥
 अभ्नीयात्पायसं चैवं क्षिग्धं स्वेदं नियोजयेत् ।
 पित्तोद्गमे पिबेत्सर्पिः शृतशीतपयोऽनुपः ॥ ३९ ॥
 क्षीरिवृक्षाङ्कुरकाथकल्कसिद्धं समाक्षिकम् ।
 अभ्नीयाच्च ससर्पिष्कं यष्टीमधुकपायसम् ॥ ४० ॥
 बलाबिदारिगन्धाभ्यां विदार्या मधुकेन च ।
 सिद्धं सलवणं सर्पिर्नस्यं स्वर्यमनुत्तमम् ॥ ४१ ॥
 प्रपौण्डरीकं मधुकं पिप्पली बृहती बला ।
 साधितं क्षीरसर्पिश्च तत्स्वर्यं नावनं परम् ॥ ४२ ॥
 लिङ्गान्मधुरकाणां च चूर्णं मधुघृताद्भुतम् ।
 पिबेत्कटूनि मूत्रेण कफजे रुक्षभोजनः ॥ ४३ ॥
 कट्फलामलकव्योषं लिङ्गात्तैलमधुघृतम् ।
 व्योषक्षाराभिचविकाभार्ङ्गीपथ्यामधूनि वा ॥ ४४ ॥
 यवैर्यवागूं यमके कणाधारीकृतां पिबेत् ।
 भुक्त्वाद्यापिप्पलीं शुण्ठीं तीक्ष्णं वा वमनं भजेत् ॥ ४५ ॥
 शर्कराक्षौद्रमिश्राणि शृतानि मधुरैः सह ।
 पिबेत्पयांसि यस्योच्चैर्बदतोऽभिहतः स्वरः ॥ ४६ ॥

विचित्रमङ्गमरुचौ हितैरुपहितं हितम् ।

बहिरन्तर्मृजा चित्तनिर्वाणं हृद्यमौषधम् ॥ ४७ ॥

द्वौ कालौ दन्तधवनं भक्षयेन्मुखधावनैः ।

कषायैः क्षालयेदास्यं धूमं प्रायोगिकं पिबेत् ॥ ४८ ॥

तालीसचूर्णवटकाः सकर्पूरसितोपलाः ।

शशाङ्ककिरणाख्याश्च भक्ष्या रुचिकरा मृशम् ॥ ४९ ॥

वातादरोचके तत्र पिबेच्चूर्णं प्रसञ्जया ।

हरेणुकृष्णाकृमिजिद्राक्षसैन्धवनागरात् ॥ ५० ॥

एलाभार्ज्जीयवक्षारद्विकुयुकघृतेन वा ।

छर्दयेद्वा वचाम्भोभिः

पित्ताच्च गुडवारिभिः ॥ ५१ ॥

लिङ्गाद्वा शर्करासर्पिलवणोत्तममाक्षिकम् ।

कफाद्वमैश्चिम्बजलैर्दीप्यकारग्वधोदकम् ॥ ५२ ॥

पानं समध्वरिष्टाश्च तीक्ष्णाः समधुमाधवाः ।

पिबेच्चूर्णं च पूर्वोक्तं हरेण्वाद्युष्णवारिणा ॥ ५३ ॥

एलात्कृन्नागकुसुमतीक्ष्णकृष्णामहौषधम् ।

भागवृद्धं क्रमाच्चूर्णं निहन्ति समशर्करम् ॥ ५४ ॥

प्रसेकारुचिहृत्पाश्वकासश्वासगलामयान् ।

यवान्नीतित्तिडीकाम्लवेतसौषधदाडिमम् ॥ ५५ ॥

कृत्वा कोलं च कर्षाशं सितायाश्च चतुष्पलम् ।

धान्यसौवर्चलाज्जाजीवराङ्गं चार्धकार्षिकम् ॥ ५६ ॥

पिप्पलीनां शतं चैकं द्वे शते मरिचस्य च ।

चूर्णमेतत्परं रुच्यं ग्राहि हृद्यं, हिनस्ति च ॥ ५७ ॥
 विबन्धकासहृत्पार्श्वप्लीहाशोअहणीगदान् ।
 तालीसपत्रं मरिचं नागरं पिप्पली कणा ॥ ५८ ॥
 यथोत्तरं भागवृद्ध्या त्वगेले चार्धभागिके ।
 सद्रुच्यं दीपनं चूर्णं कणाष्टगुणशर्करम् ॥ ५९ ॥
 कासश्वासारुचिच्छर्दिप्लीहहृत्पार्श्वशूलनुत् ।
 पाण्डुज्वरातिसारघ्नं मूढवातानुलोमनम् ॥ ६० ॥
 भर्कामृताक्षारजले शर्बरीमुषितैर्यवैः ।
 प्रसेके कल्पितान्सक्तून् भक्ष्यांश्चाद्याद्वली वमेत् ॥ ६१ ॥
 कटुतिक्तैस्तथा शूल्यं भक्षयेज्जाङ्गलं पलम् ।
 शुष्कांश्च भक्ष्यान् सुलघूंश्चणकादिरसानुपः ॥ ६२ ॥
 श्लेष्मणोऽतिप्रसेकेन वायुः श्लेष्माणमस्यति ।
 कफप्रसेकं तं विद्वान्निघ्नग्धोष्णीरेव निर्जयेत् ॥ ६३ ॥
 पीनसेऽपि क्रममिमं वमथौ च प्रयोजयेत् ।
 विशेषात्पीनसेऽभ्यङ्गान् खेहस्वेदांश्च शीलयेत् ॥ ६४ ॥
 निघ्नधानुत्कारिकापिण्डैः शिरःपार्श्वगलादिषु ।
 लवणाम्लकटूष्णांश्च रसान् खेहोपसंहितान् ॥ ६५ ॥
 शिरोऽसपार्श्वशूलेषु यथादोषविधिं चरेत् ।
 औदकानूपपिशितैरुपनाहाः सुसंस्कृताः ॥ ६६ ॥
 तत्रेष्टाः सचतुःखेहाः

दोषसंसर्ग इष्यते ।

प्रलेपो मतयष्ट्याद्दशताद्वाकुष्ठचन्दनैः ॥ ६७ ॥
 बलारास्त्रातिलैस्तद्वत्समर्पिर्मधुकोरपलैः ।
 पुनर्नवाकृष्णगन्धाबलावीराविदारिभिः ॥ ६८ ॥
 नावनं धूमपानानि ज्ञेहाश्चोत्तरभक्तिकाः ।
 तैलान्यभ्यङ्गयोगीनि वस्तिकर्म तथा परम् ॥ ६९ ॥
 शृङ्गार्घवा यथादोषं दुष्टमेपां हरेदमृक् ।
 प्रदेहः सघृतैः श्रेष्ठः पद्मकोशीरचन्दनैः ॥ ७० ॥
 दूर्वामधुकमज्जिष्ठाकेसरैर्वा घृतघृतैः ।
 वटादिसिद्धतैलेन शतघातेन सर्पिषा ॥ ७१ ॥
 अभ्यङ्गः पयसा सेकः शस्त्राश्च मधुकाम्बुना ।
 प्रायेणोपहतामित्वात्सपिच्छमर्तिसार्यते ॥ ७२ ॥
 तस्यातिसारग्रहणीविहितं हितमौषधम् ।
 पुरीषं यत्नतो रक्षेच्छुष्यतो राजयक्ष्मिणः ॥ ७३ ॥
 सर्वधातुक्षयार्तस्य बलं तस्य हि विद्वबलम् ।
 मांसमेवाभतो युक्त्या मार्द्वाकं पिबतोऽनु च ॥ ७४ ॥
 भविधारितवेगस्य यदमा न लभतेऽन्तरम् ।
 सुरां समण्डां मार्द्वाकमरिष्टान् सीधुमाधवान् ॥ ७५ ॥
 यथार्हमनुपानार्थं पिबेन्मांसानि भक्षयन् ।
 स्रोतोविबन्धमोक्षार्थं बलौजःपुष्टये च तत् ॥ ७६ ॥
 ज्ञेहक्षीराम्बुकोष्ठेषु स्वम्यक्तमवगाहयेत् ।
 उत्तीर्णं मिश्रकैः ज्ञेहैर्मूयोऽम्यक्तं सुलैः करैः ॥ ७७ ॥
 वृद्धीयात्सुखमासीनं सुखं चोद्धर्तयेत्परम् ।

जीवन्तीं शतवीर्यां च विकसां सपुनर्नवाम् ॥ ७८ ॥
 अश्वगन्धामपामार्गं तर्कारीं मधुकं बलाम् ।
 विदारीं सर्षपान् कुष्ठं तण्डुलानतसीफलम् ॥ ७९ ॥
 माषांस्तिलांश्च किण्वं च सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ।
 यवचूर्णं त्रिगुणितं दध्ना युक्तं समाक्षिकम् ॥ ८० ॥
 एतदुद्धर्तनं कार्यं पुष्टिवर्णबलप्रदम् ।
 गौरसर्षपकल्केन स्नानीयौषधिभिश्च सः ॥ ८१ ॥
 स्नायादतुसुखैस्तोयैर्जीवनीयोपसाधितैः ।
 गन्धमालयादिकं भूषामलक्ष्मीनाशनीं भजेत् ॥ ८२ ॥
 सुहृदां दर्शनं गीतवादित्रोत्सवसंश्रुतिः ।
 वस्तयः क्षीरसर्पाणि मद्यं मांसं सुशीलता ॥ ८३ ॥
 दैवव्यपाश्रयं तत्तदथर्वोक्तं च पूजितम् ॥ ८३ ॥”

षष्ठोऽध्यायः ।

अथाऽतश्छदिहृद्रोगतृष्णाचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह स्नाहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥
 “आमाशयोत्क्लेशभवाः प्रायश्छर्षो हितं ततः ।
 लङ्घनं प्रागृते वायोर्वमनं तत्र योजयेत् ॥ १ ॥
 बलिनो बहुदोषस्य वमतः प्रतप्तं बहु ।
 ततो विरेकं क्रमशो हृद्यं मद्यैः फलाम्बुभिः ॥ २ ॥
 क्षीरैर्वा सह स ह्रस्व गतं दोषं नयत्यधः ।

१ ‘कैर्भूषा’ इति पाठः.

शमनं चौषधं रूक्षदुर्बलस्य तदेव तु ॥ ३ ॥
 परिशुष्कं प्रियं सात्म्यमन्नं लघु च शस्यते ।
 उपवासस्तथा यूषा रसाः काम्बलिकाः खलाः ॥ ४ ॥
 शाकानि लेहभोज्यानि रागस्त्राण्डवपानकाः ।
 भक्ष्याः शुष्का विचित्राश्च फलानि ज्ञानघर्षणम् ॥ ५ ॥
 गन्धाः सुगन्धयो गन्धफलपुष्पाश्चपानजाः ।
 भुक्तमात्रस्य सहसा मुखे शीताम्बुसेचनम् ॥ ६ ॥
 हन्ति मारुतजां छर्दि सर्पिः पीतं ससैन्धवम् ।
 किञ्चिदुष्णं विशेषेण सकासहृदयद्रवाम् ॥ ७ ॥
 व्योपत्रिलवणाढ्यं वा सिद्धं वा दाढिमाम्बुना ।
 सशुण्ठीदधिधान्येन शृतं तुल्याम्बु वा पयः ॥ ८ ॥
 व्यक्तसैन्धवसर्पिर्वा फलाग्लो वैक्किरो रसः ।
 खिरधं च भोजनं शुण्ठीदधिदाढिमसाधितम् ॥ ९ ॥
 कोष्णं सलवणं चात्र हितं ज्वेहविरेचनम् ।
 पित्तजायां विरेकार्थं द्राक्षेक्षुस्वरसैस्त्रिवृत् ॥ १० ॥
 सर्पिर्वा तैल्वकं योज्यं, वृद्धं च श्लेष्मधामगम् ।
 ऊर्ध्वमेव हरेत् पित्तं स्वादुतिक्तैर्विशुद्धिमान् ॥ ११ ॥
 पिबेन्मन्थं यवागूं वा लाजैः समधुशर्कराम् ।
 सुद्रजाङ्गलजैरद्याब्जजनैः शालिषष्टिकम् ॥ १२ ॥
 मृद्गृष्टलोटप्रभवं सुशीतं सलिलं पिबेत् ।
 सुद्रोशीरकणाधान्यैः सह वा संस्थितं निशाम् ॥ १३ ॥
 द्राक्षारसं रसं वेक्षोर्गुह्यम्बुपयोऽपि वा ।

जम्बवाभ्रपल्लवोशीरवटशुक्लावरोहजः ॥ १४ ॥
 कायः क्षौद्रयुतः पीतः शीतो वा विनियच्छति ।
 छर्दि उवरमतीसारं मूर्च्छां नृणां च दुर्जयाम् ॥ १५ ॥
 धात्रीरसेन वा शीतं पिबेन्मुद्गदलाम्बु वा ।
 कोलमज्जसितालाजामक्षिकाविदकणाञ्जनम् ॥ १६ ॥
 लिङ्गाक्षौद्रेण पथ्यां वा द्राक्षां वा बदराणि वा ।
 कफजायां वमेश्चिम्बकृष्णापीडितसर्षपैः ॥ १७ ॥
 युक्तेन कोष्णतोयेन, दुर्बलं चोपवासयेत् ।
 आरग्वधादिनिर्यूहं शीत क्षौद्रयुतं पिबेत् ॥ १८ ॥
 मन्थान्यवैर्वा बहुशश्छर्दिघ्नौषधभाषितैः ।
 कफघ्नमङ्गं हृद्यं च रागाः सार्जकभूस्तृणाः ॥ १९ ॥
 लीढं मनःशिलाकृष्णामरिचं बीजपूरकात् ।
 स्वरसेन कपिस्थाच्च सक्षौद्रेण वर्मि जयेत् ॥ २० ॥
 खादेत्कपित्थं सम्योषं मधुना वा दुरालभाम् ।
 अनुकूलोपचारेण याति द्विष्टार्थजा शमम् ॥ २१ ॥
 कृमिजा कृमिहृद्रोगगदितैश्च भिषग्विजैः ।
 यथास्त्रं परिशेषाश्च तत्कृताश्च तथामयाः ॥ २२ ॥

छर्दिप्रसङ्गेन हि मातरिश्वा

धातुक्षयात्कोपमुपैत्यवश्यम् ।

कुर्यादतोऽस्मिन् वमनातियोग-

प्रोक्तं विधिं साम्भनवृंहणीयम् ॥ २३ ॥

१ 'शृङ्गाव' इति पाठः. २ 'श्छर्दघ्नौ' इति अरुणः.

सर्पिर्गुंडा मांसरसा घृतानि
कल्याणकः शूषणजीवनानि ।

पयांसि पथ्योपहितानि लेहा-

श्छर्दिं प्रसक्तां प्रशमं नयन्ति ॥ २४ ॥

[अथ हृद्रोगनिदानम् ।]

हृद्रोगे घातजे तैलं मस्तुसौवीरतक्रवत् ।

पिबेत्सुखोष्णं सविडं गुल्मानाहार्तिजिघत्सु ॥ २५ ॥

तैलं च लवणैः सिद्धं समूत्राम्लं तथागुणम् ।

विल्वं राज्ञां यवाम्बूलं देवदारुं पुनर्नवाम् ॥ २६ ॥

कुलत्थाम्पञ्चमूलं च पक्त्वा तस्मिन्पचेज्जले ।

तैलं तच्चावने पाने वस्तौ च विनियोजयेत् ॥ २७ ॥

शुण्ठीवयस्यालवणकायस्थाहिक्कुपौष्करैः ।

पथ्यया च शृतं पार्श्वहृद्गुजागुल्मजिह्वघृतम् ॥ २८ ॥

सौवर्धलस्य द्विपले पथ्यापञ्चाशदन्विते ।

घृतस्य साधितः प्रस्थो हृद्रोगश्वासगुल्मजित् ॥ २९ ॥

पुष्कराक्षशठीशुण्ठीबीजपूरजटाभयाः ।

पीताः कल्कीकृताः क्षारघृताम्ललवणैर्युताः ॥ ३० ॥

विकर्तिकाशूलहराः काथः कोष्णश्च तद्गुणः ।

यवानीलवणक्षारवचाज्जाज्याषधैः कृतः ॥ ३१ ॥

सपूतिदारुबीजाङ्गविजयाशठिपौष्करैः ।

पञ्चकोलशठीपथ्यागुडबीजाङ्गपौष्करम् ॥ ३२ ॥

चारुणीकल्कितं शृतं यमके लवणान्वितम् ।

हृत्पार्श्वयोनिशूलेषु स्नादेद्रुल्मोदरेषु च ॥ ३३ ॥

स्निग्धाश्चेह हिताः स्वेदाः संस्कृतानि घृतानि च ।

लघुना पञ्चमूलेन शुण्ठ्या वा साधितं जलम् ॥ ३४ ॥

वारुणीदधिमण्डं वा धान्याम्लं वा पिबेत्तृषि ।

सायामस्तम्भशूलामे हृदि मारुतदूषिते ॥ ३५ ॥

क्रियैषा सद्रवायामग्रमोहे तु हिता रसाः ।

स्नेहाद्याक्षित्तिरिक्तौञ्चशिखिवर्तकदक्षजाः ॥ ३६ ॥

बलातैलं सहद्रोगः पिबेद्वा सुकुमारकम् ।

यष्ट्याङ्गशतपाकं वा महास्नेहं तथोत्तमम् ॥ ३७ ॥

रास्त्राजीवकजीवन्तीबलाग्याघ्रीपुनर्नवैः ।

भार्ङ्गीस्थिरावचाभ्योषैर्महास्नेहं विपाचयेत् ॥ ३८ ॥

दधिपादं तथाग्लैश्च लाभतः स निषेवितः ।

तर्पणो बृंहणो बल्यो वातहृद्गोणनाशनः ॥ ३९ ॥

दीप्तेऽग्नौ सद्रवायामे हृद्गोणे वातिके हितम् ।

क्षीरं दधि गुडः सर्पिरादकानूपमामिषम् ॥ ४० ॥

एतान्येव च वर्ज्यानि हृद्गोणेषु चतुर्विधम् ।

शेषेषु स्तम्भजाड्यामसंयुक्तेऽपि च वातिके ॥ ४१ ॥

कफानुबन्धे तस्मिंस्तु रूक्षोष्णामाचरेत्क्रियाम् ।

पैत्ते द्राक्षेष्टुनिर्याससिताक्षौद्रपरुषकैः ॥ ४२ ॥

१ 'ऋक्षजा' पा. २ घृतं चेदं अरुणदत्तेन 'सुकुमारकं प्रमेहोक्तं' इति आन्त्योक्तं, तत्तु विद्रव्यादिचिकित्सिते सुकुमार-
रसायननाम्ना वक्ष्यते.

युक्तो घिरेको हृद्यः स्यात् क्रमः शुद्धे च पित्तहा ।
 क्षतपित्तज्वरोक्तं च बाह्यान्तःपरिभार्जनम् ॥ ४३ ॥
 कट्टीमधुककल्कं च पिबेत्ससितमम्भसा ।
 श्रेयसीशर्कराद्राक्षाजीवकर्षभकोत्पलैः ॥ ४४ ॥
 बलाखर्जूरकाकोलीमेदायुग्मैश्च साधितम् ।
 सक्षीरं माहिषं सर्पिः पित्तहृद्रोगनाशनम् ॥ ४५ ॥
 प्रपौण्डरीकमधुकनिम्बप्रन्थिकसेरुकाः ।
 सशुण्ठीशैबलास्ताभिः सक्षीरं विपचेद् घृतम् ॥ ४६ ॥
 शीतं समधु तच्चेष्टं स्वादुवर्गकृतं च यत् ।
 बस्ति च दद्यात्सक्षौद्रं तैलं मधुकसाधितम् ॥ ४७ ॥
 कफोद्भवे वमेन्निब्रह्मः पिबुमन्दवचाम्बुना ।
 कुलस्थधन्वोत्थरसतीक्ष्णमद्ययवाक्षनः ॥ ४८ ॥
 पिबेच्चूर्णं वचाहिकुलवज्रद्वयनागरात् ।
 सैलायैवानककणाबघक्षारात् सुखाम्बुना ॥ ४९ ॥
 फलधान्याम्लर्कालस्थयूषमूत्रासवैस्तथा ।
 पुष्कराङ्गाभयाशुण्ठीशटीरास्त्रावचाकणाः ॥ ५० ॥
 कायं तथाऽभयाशुण्ठीमाद्रीपीतदुक्कफलात् ।
 काये रौहीतकाश्चत्थस्त्रदिरोहुम्बरार्जुने ॥ ५१ ॥
 सपलाशवटे व्योषत्रिवृक्षूर्णान्विते कृतः ।
 सुखोदकानुपानस्य लेहः कफविकारहा ॥ ५२ ॥
 श्लेष्मगुल्मोदिताज्यानि क्षारांश्च विविधान् पिबेत् ।

प्रयोजयेच्छिलाहं वा ब्राह्मं चात्र रसायनम् ॥ ५३ ॥
 तथामलकलेहं वा प्राश्यं वाऽगस्तिनिर्मितम् ।
 स्याच्छूलं यस्य भुक्तेऽन्ने जीर्यत्यल्पं जरां गते ॥ ५४ ॥
 शाम्येत्सकुष्ठकृमिजिह्ववणद्वयतिल्वकैः ।
 सदेवदार्ढ्यतिविषश्रृणमुष्णाम्बुना पिबेत् ॥ ५५ ॥
 यस्य जीर्णेऽधिकं स्नेहैः स विरेच्यः फलैः पुनः ।
 जीर्यत्यन्ने तथा मूलैस्तीक्ष्णैः शूले सदाधिके ॥ ५६ ॥
 प्रायोऽनिलो रुद्धगतिः कुप्यत्यामाशये गतः ।
 तस्यानुलोमनं कार्यं शुद्धिलङ्घनपाचनैः ॥ ५७ ॥
 कृमिघ्नमौषधं सर्वं कृमिजे हृदयामये ।

[अथ तृष्णारोगनिदानम् ।]

तृष्णासु वातपित्तघ्नो विधिः प्रायेण युज्यते ॥ ५८ ॥
 सर्वासु शीतो बाह्यान्तस्तथा शमनशोधनम् ।
 दिव्याम्बु शीतं सक्षौद्रं तद्वज्रैर्म च तद्रुणम् ॥ ५९ ॥
 निर्वापितं तप्तलोष्टकपालसिकतादिभिः ।
 सशर्करं वा कथितं पञ्चमूलेन वा जलम् ॥ ६० ॥
 दर्भपूर्वेण मन्थश्च प्रशस्तो छाजसक्तुभिः ।
 वाट्यश्चामयवैः शीतः शर्करामाक्षिकान्वितः ॥ ६१ ॥
 यथागूः शालिभिस्तद्वत्कोद्वैश्च चिरन्तनैः ।
 शीतेन शीतवीर्यैश्च द्रव्यैः सिद्धेन भोजनम् ॥ ६२ ॥
 हिमाम्बुपरिषिक्तस्य पयसा ससितामघु ।

रसेश्चानम्ललवणैर्जाङ्गलैर्घृतभर्जितैः ॥ ६३ ॥
 मुद्गादीनां तथा यूषैर्जीवनीयरसान्वितैः ।
 नस्यं क्षीरघृतं सिद्धं शीतैरिक्षोस्तथा रसः ॥ ६४ ॥
 निर्वापणाश्च गण्डूपाः सूत्रस्थानोदिता हिताः ।
 दाहज्वरोक्ता लेपाद्या निरीहृत्वं मनोरतिः ॥ ६५ ॥
 महासरिङ्गदादीनां दर्शनस्मरणादि च ।
 मृष्णायां पवनोत्थायां सगुडं दधि शस्यते ॥ ६६ ॥
 रसाश्च बृंहणाः शीता विदार्यादिगणाम्बु वा ।
 पित्तजायां सितायुक्तः पक्वोदुम्बरजो रसः ॥ ६७ ॥
 तत्काथो वा हिमस्तद्वत्सारिवादिगणाम्बु वा ।
 तद्विधैश्च गणैः शीतकषायां ससितामधून् ॥ ६८ ॥
 मधुरैराषधैस्तद्वत् क्षीरिवृक्षैश्च कल्पितान् ।
 बीजपूरकमृद्वीकावटवेतसपल्लवान् ॥ ६९ ॥
 मूलानि कुशकाशानां यष्ट्याह्वं च जले शृतम् ।
 ज्वरोदितं वा द्राक्षादि पञ्चसाराम्बु वा पिबेत् ॥ ७० ॥
 कफोज्जवायां वमनं निम्बप्रसववारिणा ।
 बिल्वाढकीपञ्चकोलदर्भपञ्चकसाधितम् ॥ ७१ ॥
 जलं पिबेद्भजन्या वा सिद्धं सक्षौद्रशर्करम् ।
 मुद्गयूषं च सव्योषपटोलीनिम्बपल्लवम् ॥ ७२ ॥
 यवाञ्च तीक्ष्णकवलनस्यलेहांश्च शीलयेत् ।
 सवैरामाञ्च तद्वज्री क्रियेष्टा वमनं तथा ॥ ७३ ॥
 त्र्यूषणारुक्करवचाफलाम्बोष्णाम्बुमस्तुभिः ।

अन्नात्ययान्मण्डमुष्णं हिमं मन्थं च कालवित् ॥ ७४ ॥
 तृषि क्षमान्मांसरसं मद्यं वा ससितं पिबेत् ।
 आतपात्ससितं मन्थं यवकोलाम्बुसक्तुभिः ॥ ७५ ॥
 सर्वाण्यङ्गानि लिम्पेच्च तिलपिण्याककाजिकैः ।
 शीतस्नानात्तु मध्याम्बु पिबेत्तृष्णमान् गुडाम्बु वा ॥ ७६ ॥
 मद्यादर्धजलं मद्यं स्नातोऽम्ललवणैर्युतम् ।
 स्नेहाक्षीक्ष्णतराम्निस्तु स्वभावशिशिरं जलम् ॥ ७७ ॥
 स्नेहादुष्णाम्बु जीर्णात्तु जीर्णान्मण्डं पिपासितः ।
 पिबेत्स्निग्धान्नतृषितो हिमस्पर्धि गुडोदकम् ॥ ७८ ॥
 गुर्वाद्यभेन तृषितः पीत्वोष्णाम्बु तदुल्लिखेत् ।
 क्षयजायां क्षयहितं सर्वं बृंहणमौषधम् ॥ ७९ ॥
 कृशदुर्बलरूक्षाणां क्षीरं छागो रसोऽथवा ।
 क्षीरं च सोर्ध्ववातायां क्षयकासहरैः शृतम् ॥ ८० ॥
 रोगोपसर्गजातायां धान्याम्बु ससितामधु ।
 पाने प्रशस्तं सर्वो च क्रिया रोगाद्यपेक्षया ॥ ८१ ॥
 तृष्यन् पूर्वामयक्षीणो न लभेत जलं यदि ।
 मरणं दीर्घरोगं वा प्राप्नुयात्त्वरितं ततः ॥ ८२ ॥
 साल्म्यान्नपानमैषज्यैस्तृष्णां तस्य जयेत्पुरः ।
 तस्यां जितायामन्योऽपि शक्यो व्याधिश्रिकि-
 त्सितुम् ॥ ८३ ॥

सप्तमोऽध्यायः । .

अथाऽतो मदात्ययचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुर्गात्रेयादयो महर्षयः ।

“यं दोषमधिकं पश्येत्तस्यादौ प्रतिकारयेत् ।

कफस्थानानुपूर्व्या वा तुल्यदोषे मदात्यये ॥ १ ॥

पित्तमारुतपर्यन्तः प्रायेण हि मदात्ययः ।

हीनमिध्यातिपीतेन यो व्याधिरुपजायते ॥ २ ॥

समपीतेन तेनैव स मधेनोपशाम्यति ।

मधस्य विषसादृश्यात्

विषं तूत्कर्षवृत्तिमिः ॥ ३ ॥

तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्योगाद्विषान्तरमपेक्षते ।

तीक्ष्णोष्णेनातिमात्रेण पीतेनाम्लविदाहिना ॥ ४ ॥

मधेनाग्नरसकृदो विदग्धः क्षारतां गतः ।

यान्कुर्यान्मदतृष्णमोहज्वरान्तर्दाहविभ्रमान् ॥ ५ ॥

मधोत्क्रिष्टेन दोषेण रुद्धः स्रोतःसु मारुतः ।

सुतीव्रा वेदना याश्च शिरस्यस्थिषु सन्निधुः ॥ ६ ॥

जीर्णममघदोषस्य प्रकाङ्क्षालाघवे सति ।

बौतिकं विधिवद्युक्तं मधमेव निहन्ति तान् ॥ ७ ॥

क्षारो हि याति माधुर्यं शीघ्रमम्लोपसंहितः ।

मधमम्लेषु च श्रेष्ठं दोषविष्यन्दनादलम् ॥ ८ ॥

तीक्ष्णोष्णाद्यैः पुरा प्रोक्तैर्दीपनाद्यैस्तथा गुणैः ।

सात्म्यत्वाच्च तदेवास्य धातुसाम्यकरं परम् ॥ ९ ॥
 सप्ताहमष्टरात्रं वा कुर्यात्पानात्ययोषधम् ।
 जीर्यत्येतावता पानं कालेन विपथाश्रितम् ॥ १० ॥
 परं ततोऽनुबध्नाति यो रोगस्तस्य भेषजम् ।
 यथायथं प्रयुज्जीत कृतपानात्ययोषधः ॥ ११ ॥
 तत्र वातोल्बणे मद्यं दद्यात्पिष्टकृतं युतम् ।
 बीजपूरकवृक्षाम्लकोलदाढिमदीपकैः ॥ १२ ॥
 यवानीहपुषाजाजीव्योपत्रिलवणाद्रङ्कैः ।
 घृक्ष्यैर्मांसैर्हरितकैः स्नेहवज्रिश्च सक्तुभिः ॥ १३ ॥
 उष्णस्त्रिधास्त्रिलवणा मेध्यमांसरसा हिताः ।
 भान्नाघ्रातकपेशीभिः संस्कृता रागस्त्राण्डवाः ॥ १४ ॥
 गोधूममाषविकृतिर्मृदुश्चित्रा मुखप्रिया ।
 भार्द्रिकार्द्रककुल्माषसूक्तमांसादिगर्भिणी ॥ १५ ॥
 सुरभिर्लवणा शीता निगदा वाञ्छवारुणी ।
 स्त्ररसो दाढिमात् क्राथः पञ्चमूलात्कनीयसः ॥ १६ ॥
 शुण्ठी भान्पास्तथा मस्तुसूक्ताम्भोल्याम्लकाजिकम् ।
 अभ्यङ्गोद्वर्तनस्नानमुष्णं प्रावरणं जनम् ॥ १७ ॥
 घनश्वागुरुजो धूपः पङ्कश्वागुरुकुङ्कुमः ।
 कुबोरुश्रोणिशालिन्यो यौवनोष्णाङ्गयष्टयः ॥ १८ ॥
 हर्षेणालिङ्गने युक्ताः प्रियाः संवाहनेषु च ।
 पित्तोल्बणे बहुजलं शार्करं मधुना युतम् ॥ १९ ॥

१ 'विकृती० प्रियाः ।' इति कर्चित्.

रसैर्दाडिमखर्जूरभव्यद्राक्षापरूषकैः ।
 सुशीतं ससितासक्तु योज्यं तादृक् च पानकम् ॥ २० ॥
 स्वादुवर्गकषायैर्वा युक्तं मधं समाक्षिकम् ।
 शालिषष्टिकमक्षीयाच्छशाजैणकपिञ्जलैः ॥ २१ ॥
 सतीनमुद्गामलकपटोलीदाडिमैरपि ।
 कफपित्तं समुच्छिष्टमुल्लिखेत्तृदिदाहवान् ॥ २२ ॥
 पीत्वाम्बु शीतं मधं वा भूरीक्षुरससंयुतम् ।
 द्राक्षारसं वा संसर्गो तर्पणादिः परं हितः ॥ २३ ॥
 तथाभिर्दीप्यते तस्य दोषदोषान्नपाचनः ।
 कासे सरक्तनिष्टीवे पार्श्वस्तनहजासु वा ॥ २४ ॥
 मृण्णायां सविदाहायां सोष्केशे हृदयोरसि ।
 गुह्यक्षीभद्रमुस्तानां पटोलस्याथवा रसम् ॥ २५ ॥
 सशृङ्गवेरं युजीत तिसिरिप्रतिभोजनम् ।
 मृष्यते चाऽतिबलवद्वातपित्ते समुद्धते ॥ २६ ॥
 दद्याद् द्राक्षारसं पानं शीतं दोषानुलोमनम् ।
 जीर्णेऽद्यान्मधुराम्लेन अगमांसरसेन च ॥ २७ ॥
 मृष्यरूपशः पिबेन्मद्यं मदं रक्षन् बहूदकम् ।
 मुस्तदाडिमलाजाम्बु जलं वा पर्णिनीशृतम् ॥ २८ ॥
 पटोल्युत्पलकन्दैर्वा स्वभावादेव वा हिमम् ।
 मद्यातिपानादब्धातौ क्षीणे तेजसि चोद्धते ॥ २९ ॥
 यः शुष्कगलतास्वोष्ठो जिह्वा निष्कृष्य चेष्टते ।

पाययेत्कामतोऽम्भस्तं निशीथपवनाहतम् ॥ ३० ॥

कोलदाडिमवृक्षाम्लचुक्रीकाचुक्रिकारसः ।

पञ्चाम्लको मुखालेपः सद्यस्तृष्णां नियच्छति ॥ ३१ ॥

त्वचं प्रास्रश्च पानोष्मा पित्तरक्ताभिमूर्च्छितः ।

दाहं प्रकुरुते घोरं तत्राऽतिशिशिरो विधिः ॥ ३२ ॥

अशाम्यति रसैस्तृप्ते रोहिणीं व्यधयेत्सिराम् ।

उल्लेखनोपवासाभ्यां जयेच्छ्लेष्मोल्बणं, पिबेत् ॥ ३३ ॥

क्षीतं शुण्ठीस्थिरोदीच्यदुःस्पर्शान्यतमोदकम् ।

निरामं क्षुधितं काले पाययेद्बहुमाक्षिकम् ॥ ३४ ॥

शार्करं मधु वा जीर्णमरिष्टं सीधुमेव च ।

रूक्षतर्पणसंयुक्तं यवानीनागराम्बितम् ॥ ३५ ॥

यूपेण यवगोधूमं तनुनाऽल्पेन भोजयेत् ।

उष्णाम्लकटुतिक्तेन कौलथेनाल्पसर्पिषा ॥ ३६ ॥

शुष्कमूलकजैश्छागै रसैर्वा धन्वचारिणाम् ।

साम्लवेतसवृक्षाम्लपटोलव्योषदाडिमैः ॥ ३७ ॥

प्रभूतशुण्ठीमरिचहरिताद्रंकपेशिकम् ।

भीजपूरसाधम्लमृष्टनीरसवर्तितम् ॥ ३८ ॥

करीरकरमर्दादिरोचिष्णु बहुशालनम् ।

प्रव्यक्ताष्टाङ्गलवणं त्रिकल्पितनिमर्दकम् ॥ ३९ ॥

यथाम्नि भक्षयन्मांसं माधवं निगदं पिबेत् ।

सितासौवर्धलाजाजीतित्तिडीकाम्लवेतसम् ॥ ४० ॥

त्वगेलामरिचार्घाशमष्टाङ्गलवणं हितम् ।

स्रोतोविशुद्ध्यग्निकरं कफप्राये मदात्यये ॥ ४१ ॥
 रुक्षोष्णोद्धर्तनोद्धर्षस्नानभोजनलङ्घनः ।
 सकामाभिः सह स्त्रीभिर्युक्त्या जागरणेन च ॥ ४२ ॥
 मदात्ययः कफप्रायः शीघ्रं समुपशाम्यति ।
 यादेदं कर्म निर्दिष्टं पृथग्दोषबलं प्रति ॥ ४३ ॥
 सन्निपाते दशविधे तच्छेषेऽपि विकल्पयेत् ।
 त्वरूनागपुष्पमगधामरिचाज्जिघान्यकैः ॥ ४४ ॥
 परूषकमधुकैलाससुराङ्गैश्च सितान्वितैः ।
 सकपित्थरसं हृद्यं पानकं शशिवोधितम् ॥ ४५ ॥
 मदात्ययेषु सर्वेषु पेयं रुच्यग्निदीपनम् ।
 नात्रिक्षोभ्य मनो मद्यं शरीरमबिहन्य वा ॥ ४६ ॥
 कुर्यान्मदात्ययं तस्मादिव्यते हर्षणी क्रिया ।
 संशुद्धिशमनाद्येषु मददोषः कृतेष्वपि ॥ ४७ ॥
 न चेष्टाम्येत्कफे क्षीणे जाते दौर्बल्यलाघवे ।
 तस्य मद्यविदग्धस्य वातपित्ताधिकस्य च ॥ ४८ ॥
 ग्रीष्मोपतप्तस्य तरोर्यथा वर्षं तथा पयः ।
 मद्यक्षीणस्य हि क्षीणं क्षीरमाश्रेय पुष्यति ॥ ४९ ॥
 भोजस्तुल्यं गुणैः सर्वैर्विपरीतं च मद्यतः ।
 पयसा विजिते रोगे बले जाते निवर्तयेत् ॥ ५० ॥
 क्षीरप्रयोगं मद्यं च क्रमेणाल्पाल्पमाचरेत् ।
 न विद्वक्ष्यध्वंसकोट्यैः स्पृशेतोपद्रवैर्यथा ॥ ५१ ॥

तयोस्तु स्याद्दृढं क्षीरं वसयो वृंहणाः शिवाः ।
 अभ्यङ्गोद्वर्तनस्नानमस्नपानं च वातजित् ॥ ५२ ॥
 युक्तमद्यस्य मद्योत्थो न व्याधिरुपजायते ।
 अतोऽस्य वक्ष्यते योगो यः सुखायैव केवलम् ॥ ५३ ॥
 आश्विनं या महत्तेजो बलं सारस्वतं च या ।
 दधालैन्द्रं च या वीर्यं प्रभावं वैष्णवं च या ॥ ५४ ॥
 अस्त्रं मकरकेतोर्या पुरुषार्थो बलस्य या ।
 सौत्रामण्यां द्विजमुखे या हुताशे च हूयते ॥ ५५ ॥
 या सर्वौषधिसम्पूर्णांश्मध्यमानात्सुरासुरैः ।
 महोदधेः समुद्भूता श्रीशशाङ्कामृतैः सह ॥ ५६ ॥
 मधुमाधवमैरेयसीधुगौडासवादिभिः ।
 मदशक्तिमनुऽक्षन्ती या रूपैर्बहुभिः स्थिता ॥ ५७ ॥
 यामासाद्य विलासिन्यो यथार्थं नाम विभ्रति ।
 कुलाङ्गनाऽपि यां पीत्वा नयत्युदतमानसा ॥ ५८ ॥
 अनङ्गालिङ्गितरङ्गः काऽपि चेतो मुनेरपि ।
 तरङ्गभङ्गभृकुटीतर्जनैर्मानिनीमनः ॥ ५९ ॥
 एकं प्रसाद्य कुरुते या द्वयोरपि निर्बृतिम् ।
 यथाकामं भटावासिपरिहृष्टाप्सरोगणे ॥ ६० ॥
 नृणवत्पुरुषा युद्धे यामासाद्य त्यजन्त्यसूत्रं ।
 यां शीलवित्त्वाऽपि चिरं बहुधा बहुविप्रहाम् ॥ ६१ ॥
 नित्यं हर्षातिवेगेन तत्पूर्वमिव सेवते ।
 शोकोद्वेगारतिभयैर्या दृष्ट्वा नाभिभूयते ॥ ६२ ॥

गोष्ठीमहोत्सवोद्यानं न यस्याः शोभते विना ।
 स्मृत्वा स्मृत्वा च बहुशो वियुक्तः शोचते यया ॥ ६३ ॥
 भप्रसन्नाऽपि या प्रीत्या प्रसन्ना स्वर्ग एव या ।
 भपीन्द्रं मन्यते दुःस्थं हृदयस्थितया यया ॥ ६४ ॥
 भनिर्देश्यसुखास्वादा स्वयंवेद्यैव या परम् ।
 इति चित्रास्त्रवस्थासु प्रियामनुकरोति या ॥ ६५ ॥
 प्रियाऽतिप्रियतां याति यत्प्रियस्य विशेषतः ।
 या प्रीतिर्या रतिर्या चाग् या पुष्टिरिति च स्तुता ॥ ६६ ॥
 देवदानवगन्धर्ववक्षराक्षसमानुषैः ।
 पानप्रवृत्तां सत्यां तां सुरां तु विधिना पिबेत् ॥ ६७ ॥
 सम्भवन्ति च ये रोगा मेदोऽनिलकफोज्जवाः ।
 विधियुक्तादृते मद्यास्ते न सिध्यन्ति दारुणाः ॥ ६८ ॥
 भस्ति देहस्य साऽवस्था यस्यां पानं निवार्यते ।
 अन्यत्र मद्याग्निगदाद्विविधौषधसम्भृतात् ॥ ६९ ॥
 आनूपं जाङ्गलं मांसं विधिनाऽप्युपकल्पितम् ।
 मद्यं सहायमप्राप्य सम्यक् परिणमेत्कथम् ॥ ७० ॥
 सुतीक्ष्णमारुतव्याधिघातिनो लघुनस्य च ।
 मद्यमांसवियुक्तस्य प्रयोगः स्यात्कियान् गुणः ॥ ७१ ॥
 निगूढशल्याहरणे शस्त्रक्षाराग्निकर्मणि ।
 पीतमद्यो विषहते सुखं वैद्यविकथनाम् ॥ ७२ ॥
 अनलोत्तेजनं रुच्यं शोकश्चमविनोदकम् ।

न चाऽतः परमस्त्यन्वदारोग्यबलपुष्टिकृत् ॥ ७३ ॥

रक्षता जीवितं तस्मात्प्रेयमात्मवता सदा ।

आश्रितोपाश्रितहितं परमं धर्मसाधनम् ॥ ७४ ॥

स्नातः प्रणम्य सुरविप्रगुरुन्यथास्वं

वृत्तिं विधाय च समस्तपरिग्रहस्य ।

आपानभूमिमथ गन्धजलाभिषिक्ता-

माहारमण्डपसमीपगतां श्रयेत् ॥ ७५ ॥

स्वास्तृतेऽथ शयने कमनीये

भृत्यमित्ररमणीसमवेतः ।

स्वं वशः कथकचारणसङ्घ-

रुद्धतं निशमयन्नतिलोकम् ॥ ७६ ॥

विलासिनीनां च विलासशोभि

गीतं सनृत्यं कलतूर्यघोषैः ।

काञ्चीकलापैश्चलकिङ्किणीकैः

क्रीडाविहङ्गैश्च कृतानुनादम् ॥ ७७ ॥

मणिकनकसमुत्थैरावनेयैर्विचित्रैः

सज्जलविविधलेखक्षौमवस्त्रानृत्यङ्गैः ।

अपि मुनिजनचित्तक्षोभसन्पादिनीभि-

श्चकितहरिणलोलप्रेक्षणीभिः प्रियाभिः ॥ ७८ ॥

स्तननितम्बकृतादतिगौरवा-

दलसमाकुलमीश्वरसम्भ्रमान् ।

इति गतं दधनीभिरसंस्थितं "

तरुणचित्तविलोभनकर्मणम् ॥ ७९ ॥

यौवनासवमत्ताभिर्विलासाधिष्ठितात्मभिः ।

सञ्चार्यमाणं युगपत्तन्वङ्गीभिरितस्ततः ॥ ८० ॥

तालवृन्तनलिनीदलानिलैः

शीतलीकृतमतीवशीतलैः ।

दर्शनेऽपि विदधद्वशानुगं

स्वादितं किमुत चित्तजन्मनः ॥ ८१ ॥

चूतरसेन्दुसृगैः कृतवासं

मल्लिकयोज्ज्वलया च सनाथम् ।

स्फाटिकशुक्तिगतं सतरङ्गं

कान्तमनङ्गमिवोद्बुद्धदङ्गम् ॥ ८२ ॥

तालीसाद्यं चूर्णमेलादिकं वा

हृद्यं प्राश्य प्राग्बयःस्थापनं वा ।

तत्प्रार्थिभ्यो भूमिभागे सुसृष्टे

तोयोन्मिश्रं दापयित्वा ततश्च ॥ ८३ ॥

धृतिमान् स्मृतिभास्वित्यमन्यूनाधिकमाचरन् ।

उचितेनोपचारेण सर्वमेवोपपादयन् ॥ ८४ ॥

जितविकसितासितसरो-

जनयनसङ्क्रान्तिवार्धितश्रीकम् ।

कान्तामुखमिव सौरभ-

हतमधुपराणं पिबेन्मद्यम् ॥ ८५ ॥

पीत्वैवं चषकद्वयं परिजनं सन्मान्य सर्वं ततो
 गत्वाहारभुवं पुरः सुभिपजो भुञ्जीत भूयोऽत्र च ।
 मांसापूपघृतार्द्रकादिहरितैर्युक्तं ससौवर्चलै-
 र्द्विचिर्वा निशि वाल्पमेव वनितासञ्चालनाथं पिबेत् ॥
 रहसि दयितामङ्गे कृत्वा भुजान्तरपीडना-
 स्फुलकिततनुं जातस्वेदां सकम्पपयोधराम् ।
 यदि सरभसं सीधूद्गारं न पाययते कृती
 किमनुभवति क्लेशप्रायं ततो गृहतन्त्रताम् ॥ ८७ ॥
 वरतनुवक्त्रसङ्गतिमुगन्धितरं सरकं
 द्रुतमिव पद्मरागमणिमासवरूपधरम् ।
 भवति रतिश्रमेण च मदः पिबतोऽल्पमपि
 क्षयमेत भोजसः परिहरन् स शयीत परम् ॥ ८८ ॥
 इत्थं युक्त्या पिबन्मद्यं न त्रिवर्गाद्विहीयते ।
 असारसंसारसुखं परमेवाधिगच्छति ॥ ८९ ॥
 ऐश्वर्यस्योपभोगोऽयं स्पृहणीयः सुरैरपि ।
 अन्यथा हि विपस्तु स्यात्पश्चात्तापेन्धनं धनम् ॥ ९० ॥
 उपभोगेन रहितो भोगवानिति निन्द्यते ।
 निर्मितोऽतिकदर्योऽयं विधिना निधिपालकः ॥ ९१ ॥
 तस्माच्चवस्थया पानं पानस्य सतां हितम् ।
 जित्वा विषयलुब्धानामिन्द्रियाणां स्वतन्त्रताम् ॥ ९२ ॥
 विधिर्वसुमतामेष भविष्यद्वसवस्तु ये ।

यथोपपत्ति तैर्मद्यं पातव्यं मात्रया हितम् ॥ ९३ ॥
 यावद्दृष्टेर्न सम्भ्रान्तिर्यावन्न क्षोभते मनः ।
 तावदेव विरन्तव्यं मद्यादात्मवता सदा ॥ ९४ ॥
 अभ्यङ्गोद्वर्तनस्नानवासभूपानुलेपनैः ।
 स्निग्धोष्णैर्भाक्षितश्चाक्षैः पानं वातोत्तरः पिबेत् ॥ ९५ ॥
 शीतोपचारैर्विबिधैर्मधुरस्निग्धशीतलैः ।
 पैत्तिको भाक्षितश्चाक्षैः पिबेन्मद्यं न सीदति ॥ ९६ ॥
 उपचारैरशिक्षिर्यवगोधूमभुक् पिबेत् ।
 श्लेष्मिको जाङ्गलैर्मांसैर्मद्यं मरिचकैः सह ॥ ९७ ॥
 तत्र वाते हितं मद्यं प्रायः पैष्टिकगौष्टिकम् ।
 पित्ते साम्भो मधु कफे मार्द्वीकारिष्टमाधवम् ॥ ९८ ॥
 प्राक् पिबेच्छ्लेष्मिको मद्यं, भुक्तस्योपरि पैत्तिकः ।
 वातिकस्तु पिबेन्मध्ये, समदोषो यथेच्छया ॥ ९९ ॥
 मदेषु वातपित्तज्ञं प्रायो मूर्च्छासु श्रेष्ठ्यते ।
 सर्वत्रापि विशेषेण पित्तमेवोपलक्षयेत् ॥ १०० ॥
 शीताः प्रदेहा मणयः सेका ग्यजनमारुताः ।
 सिताद्राक्षेक्षुखर्जूरकाश्मर्यः स्वरसाः पयः ॥ १०१ ॥
 सिद्धं मधुरवर्गेण रसा यूषाः सदाब्जिमाः ।
 षष्टिकाः शालयो रक्ता यवाः सर्पिश्च जीवनम् ॥ १०२ ॥
 कल्याणकं महातिक्तं वटपलं पयसाम्रिकः ।
 पिप्पल्यो वा शिलाह्वं वा रसायनविधानतः ॥ १०३ ॥

त्रिफला वा प्रयोक्तव्या सधृतक्षौद्रशर्करा ।
 प्रसक्तवेगेषु हितं मुखनासावरोधनम् ॥ १०४ ॥
 पिवेद्वा मानुषीक्षीरं तेन दद्याच्च नावनम् ।
 मृणालविसकृष्णा वा लिङ्गात्क्षौद्रेण सामयाः ॥ १०५ ॥
 दुरालभां वा मुस्तां वा शीतेन सलिलेन वा ।
 पिवेन्मरिचक्रोलास्थिमज्जोशीराहिकेसरम् ॥ १०६ ॥
 धात्रीफलरसे सिद्धं पथ्याकाथेन वा वृतम् ।
 कुर्यात्क्रियां यथोक्तां च यथादोषबलोदयम् ॥ १०७ ॥
 पञ्च कर्माणि चेष्टानि सेचनं शोणितस्य च ।
 सत्त्वस्यालम्बनं ज्ञानमगृद्धिर्विषयेषु च ॥ १०८ ॥
 मदेष्ट्वतिप्रवृद्धेषु मूर्च्छायेषु च योजयेत् ।
 तीक्ष्णं सक्त्यासविहितं, विषह्यं विषजेषु च ॥ १०९ ॥
 आशु प्रयोज्यं सक्त्यासे सुतीक्ष्णं नस्यमञ्जनम् ।
 भूमप्रधमनं तोदः सूचीभिश्च नसान्तरे ॥ ११० ॥
 केशानां लुञ्चनं दाहो दंशो दक्षानवृश्चिकैः ।
 कट्फलगालनं वक्त्रे कपिकञ्चुवचर्षणम् ॥ १११ ॥
 उत्थितो लब्धसंज्ञश्च लज्जुनस्वरसं पिवेत् ।
 खादेत्सव्योषलवणं बीजपूरककेसरम् ॥ ११२ ॥
 लघ्वन्नं कटुतीक्ष्णोष्णमद्यास्त्रोतोऽशुद्धये ।
 विस्मापनैः संस्मरणैः प्रियश्चरणदर्शनैः ॥ ११३ ॥
 पटुभिर्गीतवादिप्रशब्दैर्ध्यायामशीलनैः ।

अध्यायः ७] चिकित्सास्थानम् ।

४०७

शंसनोल्लेखनैर्धूमैः शोणितस्यावसेचनैः ॥ ११४ ॥

उपाधरेत्तं प्रततमनुबन्धमयात्पुनः ।

तस्य संरक्षितव्यं च मनः प्रलयहेतुतः ॥ ११५ ॥”

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातोऽर्शसां चिकित्सितं ज्वाल्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“काले साधारणे व्यञ्जे नातिदुर्बलमर्शसम् ।

विष्टुद्धकोष्ठं लघ्वल्पमनुलोमनमाशितम् ॥ १ ॥

शुचि कृतस्वस्त्ययनं मुक्तविण्मूत्रमन्यथम् ।

शयने फलके वान्यनरोत्सङ्गे व्यपाश्रितम् ॥ २ ॥

पूर्वेण कायेनोत्तानं प्रत्यादित्यगुदं समम् ।

समुन्नतकटीदेशमथ यज्जणवाससा ॥ ३ ॥

सक्नोः शिरोधरायां च परिक्षिप्तमृजुस्थितम् ।

आलम्बितं परिचरैः सर्पिषाम्भ्यक्तपायवे ॥ ४ ॥

ततोऽस्मै सर्पिषाऽभ्यक्तं निदध्यादृजु यज्जकम् ।

शनैरनुसुखं पायौ ततो दृष्ट्वा प्रवाहणात् ॥ ५ ॥

यञ्जे प्रविष्टं दुर्नामं श्लोतगुण्डितयाऽनु च ।

शलाकयोत्पीड्य मिषम् यथोक्तविधिना दहेत् ॥ ६ ॥

क्षारेणैवार्द्रमितरत्क्षारेण ज्वलनेन वा ।

महद्वा बलिनश्छित्त्वा वीतयज्जमयातुरम् ॥ ७ ॥

स्वभ्यक्तपायुजघनमवगाहे निधापयेत् ।

निर्वातमन्दिरस्थस्य ततोऽस्याचारमादिशेत् ॥ ८ ॥

एकैकमिति सप्ताहात्सप्ताहात्समुपाचरेत् ।

प्राग्दक्षिणं ततो चामर्शः पृष्ठाग्रजं ततः ॥ ९ ॥

बद्धार्शसः

सुदग्धस्य स्वाद्यायोरनुलोमता ।

रुचिरश्चेऽग्निपटुता स्वास्थ्यं वर्णबलोदयः ॥ १० ॥

बस्तिशूले त्वधो नामेल्लेपयेच्छुष्णकल्कितैः ।

वर्षाभूकुष्ठसुरभिमिशिलोहामराङ्गयैः ॥ ११ ॥

शकृन्मूत्रप्रतीचाते परिवेकावगाहयोः ।

वरणालम्बुचैरण्डगोकण्टकपुनर्नवैः ॥ १२ ॥

सुषवीसुरभीभ्यां च काथमुष्णं प्रयोजयेत् ।

सस्नेहमथवा क्षीरं तैलं वा वातनाशनम् ॥ १३ ॥

युक्षीतान्नं शकृन्नेदि स्नेहान् वातघ्नदीपनान् ।

अथाऽप्रयोज्यदाहस्य निर्गतान् कफवातजान् ॥ १४ ॥

संस्तम्भकण्डूखशोफानभ्यज्य गुदकीलकान् ।

बिल्वमूलाग्निकक्षारकुष्ठैः सिद्धेन सेचयेत् ॥ १५ ॥

तैलेनाहिबिडालोद्गराहवसयाऽथवा ।

स्वेदयेदनु पिण्डेन द्रवस्वेदेन वा पुनः ॥ १६ ॥

सैक्तूनां पिण्डिकाभिर्वा स्निग्धानां तैलसर्पिषा ।

रास्त्राया हपुषाया वा पिण्डेर्वा काण्यगन्धिर्नैः ॥ १७ ॥

१ 'मथवा क्षीरं तैलं' इति पाठः. २ 'सक्तूना पि' इति पाठः.

अर्कमूलं शमीपत्रं नृकेशाः सर्पकञ्जुकम् ।
 मार्जारचर्म सर्पिश्च धूपनं हितमर्शसाम् ॥ १८ ॥
 तथाऽश्वगन्धा सुरसा बृहती पिप्पली घृतम् ।
 धान्याम्लपिष्टैर्जीमूतबीजैस्तज्जालकं मृदु ॥ १९ ॥
 लेपितं छायाया शुष्कं वर्तिर्गुदजशातनी ।
 सज्जालमूलजीमूतलेहे वा क्षारसंयुते ॥ २० ॥
 गुञ्जासूरणकूष्माण्डबीजैर्बर्तिस्तथागुणा ।
 क्षुक्षीराद्रनिशालेपस्तथा गोमूत्रकल्किनैः ॥ २१ ॥
 कृकवाकुशकृकृष्णानिशागुञ्जाफलैस्तथा ।
 क्षुक्षीरपिष्टैः सङ्ग्रन्थाहलिनीवारणास्थिभिः ॥ २२ ॥
 कुलीरशृङ्गीविजयाकुष्ठारुकरतुस्थकैः ।
 शिमुमूलकजैर्बीजैः पत्रैरश्वत्थनिम्बजैः ॥ २३ ॥
 पीलुमूलेन बिल्वेन हिङ्गुना च समन्वितैः ।
 कुष्ठं शिरीषबीजानि पिप्पल्यः सैन्धवं गुडः ॥ २४ ॥
 अर्कक्षीरं सुधाक्षीरं त्रिफला च प्रलेपनम् ।
 भार्कं पयः क्षुहीकाण्डं कटुकालावुपलुवाः ॥ २५ ॥
 करञ्जो वस्तमूत्रं च लेपनं श्रेष्ठमर्शसाम् ।
 आनुवासनिकैर्लेपः पिप्पल्याद्यैश्च पूजितः ॥ २६ ॥
 एभिरेवौषधैः कुर्यात्तैलान्यम्यञ्जनानि च ।
 धूपनालेपनाभ्यङ्गैः प्रसूयन्ति गुदाङ्कुराः ॥ २७ ॥
 सञ्चितं दुष्टरुधिरं ततः सम्पद्यते सुखी ।

अवर्तमानमुच्छूनकठिनेभ्यो हरेदसृक् ॥ २८ ॥
 अर्शोभ्यो जलजाशस्त्रसूचीकूर्चैः पुनःपुनः ।
 शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैर्न व्याधिरुपशाम्यति ॥ २९ ॥
 रक्ते द्रुष्टे, भिषक् तस्याद्रक्तमेवावसेचयेत् ।
 यो जातो गोरसः क्षीराद्वह्निचूर्णावचूर्णितात् ॥ ३० ॥
 पिबंस्तमेव तेनैव भुञ्जानो गुदज्ञान् जयेत् ।
 कोविदारस्य मूलानां मथितेन रजः पिबेत् ॥ ३१ ॥
 अभन् जीर्णे च पथ्यानि मुच्यते हतनामभिः ।
 गुदश्चयथुशूलार्तो मन्दाग्निर्गौल्लिकान् पिबन् ॥ ३२ ॥
 हिङ्गवादीननुतक्रां वा स्वादेद्रुडहरीतकीम् ।
 तत्रेण वा पिबेत्पथ्यावेह्याभिकुटजत्वचः ॥ ३३ ॥
 कलिङ्गमगध्राज्योतिःसूरणान् वांशवर्धितान् ।
 कोष्णाम्बुना वा त्रिपटुव्योषहिङ्गवम्बुवेतसम् ॥ ३४ ॥
 युक्तं बिल्वकपित्थाभ्यां महौषधविडेन वा ।
 आरुक्करैर्यवान्या वा प्रदद्यात्तक्रतर्पणम् ॥ ३५ ॥
 दद्याद्वा हपुषाहिङ्गुभिन्नकं तक्रसंयुतम् ।
 मासं तक्रानुपानानि स्वादेत्पीलुफलानि वा ॥ ३६ ॥
 पिबेद्दहरहस्तक्रं निरञ्जो वा प्रकामतः ।
 अत्यर्थमन्दकायाग्नेस्तक्रमेवावचागयेत् ॥ ३७ ॥
 सप्ताहं वा दशाहं वा मासार्धं मासमेव वा ।
 बलकालविकारज्ञो भिषक् तक्रं प्रयोजयेत् ॥ ३८ ॥

सायं वा स्नाजसक्तूनां दद्यात्तक्रावलेहिकाम् ।

ग्रीष्मे तत्रे प्रदद्याद्वा तक्रपेयां ससैन्धवाम् ॥ ३९ ॥

तक्रानुपानं सस्नेहं तक्रौदनमतः परम् ।

यूषै रसैर्वा तक्राढ्यैः शालीन् भुञ्जीत मात्रया ॥ ४० ॥

रूक्षमर्धोद्धृतस्नेहं यतश्चानुद्धृतं घृतम् ।

तक्रं दोषाग्निबलवन्निविधं तत्प्रयोजयेत् ॥ ४१ ॥

न विरोहन्ति गुदजाः पुनस्तक्रसमाहताः ।

निषिक्तं तद्विदहति भृमावपि तृणोलुपम् ॥ ४२ ॥

क्षोतःसु तक्रशुद्धेषु रसो धातूनुपैति यः ।

तेन पुष्टिर्बलं वर्णः परं तुष्टिश्च जायते ॥ ४३ ॥

व्रतश्लेष्मविकाराणां शतं च विनिवर्तते ।

मथितं भाजने क्षुद्रवृहतीफललेपिते ॥ ४४ ॥

निशां पर्युषितं पेयमिच्छन्निर्गुदजक्षयम् ।

धान्योपकुञ्जिकाज्जीह्वुषापिप्पलीद्वयैः ॥ ४५ ॥

कारवीग्रन्थिकशठीयवान्यग्निप्रयवानकैः ।

चूर्णितैर्घृतपात्रस्थं नात्यम्लं तक्रमासुतम् ॥ ४६ ॥

तक्रारिष्टं पिबेजातं व्यक्तम्लकटु कामतः ।

दीपनं रोचनं वर्ण्यं कफवातानुलोमनम् ॥ ४७ ॥

गुदश्चयथुकण्ड्वार्तिनाशनं बलवर्धनम् ।

त्वचं चित्रकमूलस्य पिष्ट्वा कुम्भं प्रलेपयेत् ॥ ४८ ॥

तक्रं वा दधि वा तत्र जातमर्शोहरं पिबेत् ।

भाङ्गार्थास्फोतामृतापञ्चकोलेष्वप्येष संविधिः ॥ ४९ ॥

पित्तैर्गजकणापाठाकारवीपञ्चकोलकैः ।

सुम्बर्वजाजीधनिकाविल्वमध्यैश्च कल्पयेत् ॥ ५० ॥

फलाग्लान्यमकच्छेहान् पेयायूषरसादिकान् ।

एभिरेवौषधैः साध्यं वारि सर्पिश्च दीपनम् ॥ ५१ ॥

क्रमोऽयं भिक्षशकृतां, वक्ष्यते गाढवर्धसाम् ।

क्षेहाढ्यैः सक्तुभियुक्तां लवणां वारुणीं पिबेत् ॥ ५२ ॥

लवणा एव वा तक्रसीधुधान्याम्लवारुणीः ।

प्राग्भक्तं यमके मृष्टान् सक्तुभिश्चावचूर्णितान् ॥ ५३ ॥

करञ्जपल्लवान् खादेद्वातवर्चोऽनुलोमनान् ।

सगुडं नागरं पाठां गुडक्षारघृतानि वा ॥ ५४ ॥

गोमूत्राभ्युचितामद्यात्सगुडां वा हरीतकीम् ।

पथ्याशतद्वयान्मूत्रद्रोणेनाऽऽमूत्रसङ्कयात् ॥ ५५ ॥

पक्वान् खादेत्समधुनी द्वे द्वे, हन्ति कफोज्वान् ।

दुर्नामकुष्ठश्चयथुगुल्ममेहोदरकृमीन् ॥ ५६ ॥

ग्रन्थ्यर्बुदापचीस्थौल्यपाण्डुरोगाढ्यमारुतान् ।

अजमृक्नीजटाकल्कमजामूत्रेण यः पिबेत् ॥ ५७ ॥

गुडवार्ताकमुक्तस्य नश्यन्त्याशु गुदाङ्कुराः ।

श्रेष्ठारसेन त्रिवृतां पथ्यां तत्रेण वा सह ॥ ५८ ॥

पथ्यां वा पिप्पलीयुक्तां घृतमृष्टां गुडाम्विताम् ।

अथवा सत्रिवृदन्तीं मक्षयेदनुलोमनीम् ॥ ५९ ॥

१. 'द्वयं मूत्र' इति पाठः.

हते गुदाश्रये दोषे गुदजा यान्ति सङ्क्षयम् ।
दाढिमस्वरसाज्जाजीयवानीगुडनागरैः ॥ ६० ॥
पाठया वा युतं तक्रं वातवर्चोनुलोमनम् ।
सीधुं वा गौडमथवा सचित्रकमहौषधम् ॥ ६१ ॥
पिबेत्सुरां वा हृषुषापाठासौवर्चलान्विताम् ।
दशादिदशकैर्वृद्धाः पिप्पलीर्द्विपञ्चं तिलान् ॥ ६२ ॥
पीत्वा क्षीरेण लभते बलं देहदुताशयोः ।
दुःस्पर्शकेन बिल्वेन यवान्या नागरेण वा ॥ ६३ ॥
पुंकेनाऽपि संयुक्ता पाठा हन्त्यर्शसां रुजम् ।
सलिलस्य बहे पक्त्वा प्रस्थार्धमभयात्वचम् ॥ ६४ ॥
प्रस्थं धान्या दशपलं कपित्थानां ततोऽर्धतः ।
विशालां रोध्रमरिचकृष्णावेल्लवालुकम् ॥ ६५ ॥
द्विपलांशं पृथक्पादशेषे पूते गुडान्तुले ।
दशवा प्रस्थं च धातव्याः स्थापयेद् घृतभाजने ॥ ६६ ॥
पक्षात्स शीलितोऽरिष्टः करोत्यग्निं, निहन्ति च ।
गुदजग्रहणीपाण्डुकुष्ठोदरगरज्वरान् ॥ ६७ ॥
श्वयथुप्लीहहृद्रोगगुल्मबल्लभमिहमीन् ।
जलद्रोणे पचेदन्तीदशमूलवराभिकान् ॥ ६८ ॥
पालिकान्पादशेषे तु क्षिपेद्बुडतुलां परम् ।
पूर्ववत्सर्वमस्य स्यादानुलोमितरस्त्वयम् ॥ ६९ ॥
पचेदुराकभाप्रस्थं द्रोणेऽपां प्रासृतैः सह ।

दन्तीपाठाभिबिजयावासामलकनागरैः ॥ ७० ॥
 तस्मिन् सिताशतं दद्यात्पादस्थेऽन्यच्च पूर्ववत् ।
 लिम्पेत्कुम्भं तु कलिनीकृष्णाचम्याज्यमाक्षिकैः ॥ ७१ ॥
 प्राग्भक्तमानुलोम्याय कलाम्लं वा पिबेद् घृतम् ।
 चम्यचित्रकसिद्धं वा अवक्षारगुडान्वितम् ॥ ७२ ॥
 पिप्पलीमूलसिद्धं वा सगुडक्षारनागरम् ।
 पिप्पलीपिप्पलीमूलधानकादाडिमैर्घृतम् ॥ ७३ ॥
 दध्ना च साधितं वातशकृन्मूत्रविबन्धहृत् ।
 पलाशक्षारतोयेन त्रिगुणेन पचेद् घृतम् ॥ ७४ ॥
 वत्सकादिप्रतीवापमशोऽन्नं दीपनं परम् ।
 पञ्चकोलाभयाक्षारयवानीबिडसैन्धवैः ॥ ७५ ॥
 सपाठाधान्यमरिचैः सविष्वैर्दधिमदृतम् ।
 साधयेत्, तज्जयत्याशु गुदवङ्गणवेदनाम् ॥ ७६ ॥
 प्रवाहिकां गुदभ्रंशं मूत्रकृच्छ्रं परिश्रवम् ।
 पाठाजमोदधनिकाश्वदह्नापञ्चकोलकैः ॥ ७७ ॥
 सविष्वैर्दधि चाङ्गेरीस्वरसे च चतुर्गुणे ।
 हन्त्याज्यं सिद्धमानाहं मूत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकाम् ॥ ७८ ॥
 गुदभ्रंशार्तिगुदजग्रहणीगदमारुतान् ।
 शिखितित्तिरिलावानां रसानम्लान् सुसंस्कृतान् ॥ ७९ ॥
 दक्षाणां वर्तकानां वा दद्याद्विद्वातसङ्गहे ।
 वान्तुकाभिन्निवृहन्तीपाठाम्लीकादिपलवान् ॥ ८० ॥

अन्यच्च कफवातघ्नं शाकं च लघु मेदि च ।
 सहिष्णु यमके भृष्टं सिद्धं दधिसरैः सह ॥ ८१ ॥
 धनिकापञ्चकोलाभ्यां पिष्टाभ्यां दाढिमाम्बुना ।
 आर्दिकायाः किसलयैः शकलैरार्द्रकस्य च ॥ ८२ ॥
 युक्तमङ्गारधूपेन हृद्येन सुरभीकृतम् ।
 सजीरकं समरिचं बिडसौवर्चलोत्कटम् ॥ ८३ ॥
 वातोत्तरस्य रूक्षस्य मन्दाग्नेर्बद्धवर्षसः ।
 कल्पयेद्भक्षशाल्यन्नस्यैन्नान् शाकवद्रसान् ॥ ८४ ॥
 गोगोधाच्छागलोद्गाणां विशेषात्कस्यभोजिनाम् ।
 मदिरां शार्करं गौडं सीधुं तक्रं तुषोदकम् ॥ ८५ ॥
 भरिष्टं, मस्तु पानीयं पानीयं वाऽल्पकं शृतम् ।
 धान्येन धान्यशुण्ठीभ्यां कण्टकारिकयाऽथवा ॥ ८६ ॥
 अन्ते भक्तस्य मध्ये वा वातवर्चोऽनुलोमनम् ।
 विद्धातकफपित्तानामानुलोम्ये हि निर्मले ॥ ८७ ॥
 गुदे शान्मन्ति गुदजाः पावकश्चाभिवर्धते ।
 ददावर्तपरीता ये ये चात्यर्थं विरूक्षिताः ॥ ८८ ॥
 विलोमवाताः शूलार्तास्तोष्विष्टमनुवासनम् ।
 पिप्पलीं मदनं चित्तं शताह्नां मधुकं वचाम् ॥ ८९ ॥
 कुष्ठं शुण्ठीं पुष्कराख्यं चित्रकं देवदारु च ।
 पिष्ट्वा तैलं विपक्तव्यं द्विगुणक्षीरसंयुतम् ॥ ९० ॥
 अर्शसां मूढवातानां तच्छ्रेष्ठमनुवासनम् ।

गुदनिःसरणं शूलं मूत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकाम् ॥ ९१ ॥
 कट्यूरुपृष्ठदौर्बल्यमानाहं वङ्गणाश्रयम् ।
 पिच्छास्त्रावं गुदे शोफं वातवर्चोषिनिग्रहम् ॥ ९२ ॥
 उत्थानं बहुशो यच्च जयेत्तन्वानुवासनात् ।
 निरूहं वा प्रयुजीत सक्षीरं पाञ्चमूलिकम् ॥ ९३ ॥
 समूत्रस्नेहलवणं कल्कैर्युक्तं फलादिभिः ।
 अथ रक्तार्शसां वीक्ष्य मारुतस्य कफस्य वा ॥ ९४ ॥
 अनुबन्धं, ततः क्षिग्धं रूक्षं वा योजयेद्धिमम् ।
 शकृच्छ्यावं स्वरं रूक्षमधो निर्याति नानिलः ॥ ९५ ॥
 कट्यूरुगुदशूलं च हेतुर्यदि च रूक्षणम् ।
 तत्रानुबन्धो वातस्य स्नेहमणो यदि विद श्रुथा ॥ ९६ ॥
 श्वेता पीता गुरुः क्षिग्धा संपिच्छः स्तिमितो गुदः ।
 हेतुः क्षिग्धगुरुर्विषाद्यथास्वं चास्रलक्षणात् ॥ ९७ ॥
 दुष्टेऽस्त्रे शोधनं कार्यं लङ्घनं च यथावकम् ।
 यावच्च दोषैः कालुष्यं क्षुतेस्तावदुपेक्षणम् ॥ ९८ ॥
 दोषाणां पाचनार्थं च वह्निसन्धुक्षणाय च ।
 सङ्गहाय च रक्तस्य परं तिकैरुपाचरेत् ॥ ९९ ॥
 यत्तु प्रक्षीणदोषस्य रक्तं वातोल्बणस्य वा ।
 स्नेहैस्तच्छोधयेद्युक्तैः पानाम्यञ्जनवस्तिषु ॥ १०० ॥
 यत्तु पित्तोल्बणं रक्तं घर्मकाले प्रवर्तते ।
 स्तम्भनीयं तदेकान्ताच्च चेद्वातकफानुगम् ॥ १०१ ॥

१ 'सपिच्छा' इति पाठः.

सकफेऽस्ते पिबेत्पाक्यं शुण्ठीं कुटजवल्कलम् ।
 किराततिक्तकं शुण्ठीं धन्वयासं कुचन्दनम् ॥ १०२ ॥
 दार्वीत्वङ्निम्बसेव्यानि त्वचं वा दाडिमोद्भवाम् ।
 कुटजत्वक्फलं तार्क्ष्यं माक्षिकं घृणवल्लभाम् ॥ १०३ ॥
 पिबेत्सण्डूलतोयेन कल्कितं वा मयूरकम् ।
 तुलां दिव्याम्भसि पचेद्दार्द्रायाः कुटजत्वचः ॥ १०४ ॥
 नीरसायां त्वचि काथे दद्यात्सूक्ष्मरजीकृतान् ।
 समङ्गाफलिनीमोचरसान्मुष्ट्यंशकान्समान् ॥ १०५ ॥
 तैश्च शक्रयवान्पूते तता दर्वीप्रलेपनम् ।
 पक्त्वावलेहं लीढा च तं यथाम्निबलं पिबेत् ॥ १०६ ॥
 येयां मण्डं पयश्छागं गम्यं वा छागदुग्धभुक् ।
 लेहोऽयं शमयत्याशु रक्तातीसारपायुजान् ॥ १०७ ॥
 बलवद्रक्तपित्तं च स्रवदूर्ध्वमधोऽपि वा ।
 कुटजत्वक्तुलां द्रोणे पचेदष्टांशशेषिताम् ॥ १०८ ॥
 कल्कीकृत्य क्षिपेत्तत्र तार्क्ष्यशैलं कटुत्रयम् ।
 रोध्रद्रव्यं मोचरसं बलां दाडिमजां त्वचम् ॥ १०९ ॥
 बिल्वकर्कटिका मुखं समङ्गां धातकीफलम् ।
 पलोन्मितं दशपलं कुटजस्यैव च त्वचः ॥ ११० ॥
 त्रिंशत्पलानि गुडतो घृतात्पूते च विंशतिः ।
 तत्पक्वं लेहतां यातं धान्ये पक्षस्थितं लिहन् ॥ १११ ॥
 सर्वांशोऽग्रहणीदोषश्चासकासाक्षियच्छति ।

रोधं तिलान्मोचरसं समङ्गां चन्दनोत्पलम् ॥ ११२ ॥

पाययित्वाऽजदुग्धेन शालींस्तेनैव भोजयेत् ।

यष्ट्याह्वपञ्चकानन्तापयस्याक्षीरमोरटम् ॥ ११३ ॥

ससितामधु पातव्यं शीततोयेन तेन वा ।

रोध्रकद्वङ्गकुटजसमङ्गाशाल्मलीत्वचम् ॥ ११४ ॥

हिमकेसरयष्ट्याह्वसेव्यं वा तण्डुलाम्बुना ।

यवानीन्द्रयवाः पाठा बिल्वं शुण्ठी रसाञ्जनम् ॥ ११५ ॥

चूर्णञ्च लेहितः शूले प्रवृत्ते चाऽतिशोणिते ।

दुग्धिकाकण्टकारीभ्यां सिद्धं सर्पिः प्रशस्यते ॥ ११६ ॥

अथवा धातकीरोध्रकुटजत्वक्फलोत्पलैः ।

सकेसरैर्यवक्षारदाडिमस्करसेन वा ॥ ११७ ॥

शर्कराम्भोजकिञ्चल्कसहितं सह वा तिलैः ।

अभ्यस्तं रक्तगुद्जान् नवनीतं नियच्छति ॥ ११८ ॥

छागानि नवनीताज्यक्षीरमांसानि जाङ्गलः ।

अनम्लो वा कदम्लो वा सवास्तुकरसो रसः ॥ ११९ ॥

रक्तशालिः सरो दध्नः षष्टिकस्तर्णी सुरा ।

तरुणञ्च सुरामण्डः शोणितस्यौषधं परम् ॥ १२० ॥

पेयायूषरसाद्येषु पलाण्डुः केवलोऽपि वा ।

स जयत्युल्बणं रक्तं मारुतं च प्रयोजितः ॥ १२१ ॥

वातोल्बणानि प्रायेण भवन्त्यस्त्रेऽतिनिःसृते ।

अर्शांसि, तस्मादधिकं तज्जये यत्रमाचरेत् ॥ १२२ ॥

इष्ट्वाऽक्षपित्तं प्रबलमबलौ च कफानिलौ ।

शीतोपचारः कर्तव्यः सर्वथा तत्प्रशान्तये ॥ १२३ ॥

येदा चैवं शमो न स्यात् स्निग्धोष्णस्तर्पयेत्ततः ।

रसैः कोष्णैश्च सर्पिर्भिरवपीडकयोजितः ॥ १२४ ॥

सेचयेत्तं कवोष्णैश्च कामं तैलपयोधृतैः ।

यवासकुवाकाशानां मूलं पुष्पं च शाल्मलेः ॥ १२५ ॥

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थशुक्लाश्च द्विपलोन्मिताः ।

त्रिप्रस्थे सलिलस्यैतक्षीरप्रस्थे च साधयेत् ॥ १२६ ॥

क्षीरशेषे कषाये च तस्मिन्पूते विमिश्रयेत् ।

कल्कीकृतं मोक्षरसं समङ्गां चन्दनोत्पलम् ॥ १२७ ॥

म्रियङ्गुं कौटजं बीजं कमलस्य च केसरम् ।

पिच्छावस्तिरयं सिद्धः सधृतक्षाद्रशर्करः ॥ १२८ ॥

प्रवाहिकागुदभ्रंशरक्तचावज्वरापहः ।

यष्ट्याङ्गुपुण्डरीकेण तथा मोक्षरसादिभिः ॥ १२९ ॥

क्षीरद्विगुणितः पक्वो देयः स्नेहोऽनुवासनम् ।

मधुकात्पलरोध्राम्बुसमङ्गा बिल्वचन्दनम् ॥ १३० ॥

चविकातिविषा मुस्तं पाठा क्षारो यवाग्रजः ।

दार्वित्वङ्गागरं मांसी चित्रको देवदारु च ॥ १३१ ॥

चाङ्गेरीस्वरसे सर्पिः साधितं तस्मिदोषजित् ।

अर्शोऽतिसारग्रहणीपाण्डुरोगज्वरारुचौ ॥ १३२ ॥

मूत्रकृच्छ्रे गुदभ्रंशे बस्त्यानाहे प्रवाहणे ।

पिच्छास्त्रावेऽर्शसां शूले देयं तत्परमौषधम् ॥ १३३ ॥

१ 'तानदेवं समस्तस्य लि' इति पाठः.

व्यत्यासान्मधुराम्लानि शीतोष्णानि च योजयेत् ।
 नित्यमग्निबलापेक्षी जयत्यर्शःकृतान् गदान् ॥ १३४ ॥
 ठदावर्तार्तमभ्यज्य तैलैः शीतज्वरापहैः ।
 सुस्निग्धैः स्वेदयेत्पिण्डैर्वर्तिमस्मै गुदे ततः ॥ १३५ ॥
 अभ्यक्तां तत्कराङ्गुष्ठसन्निभामनुलोमनीम् ।
 दद्याच्छ्यामात्रिवृद्धन्तीपिप्पलीनीलिनीफलैः ॥ १३६ ॥
 बिसूर्णितैर्द्विलवणैर्गुडगोमूत्रसंयुतैः ।
 तद्वन्मागधिकाराठगृहधूमैः ससर्षपैः ॥ १३७ ॥
 एतेषामेव वा चूर्णं गुदे नाढ्या विनिर्धमेत् ।
 तद्विघाते सुतीक्ष्णं तु बस्ति स्निग्धं प्रपीडयेत् ॥ १३८ ॥
 ऋजूकुर्याद्गुदसिरा विण्मूत्रमस्तोऽस्य सः ।
 भूयोऽनुबन्धे वातघ्नैर्विरेच्यः स्नेहरेचनैः ॥ १३९ ॥
 अनुवात्यश्च रौक्ष्याद्वि सङ्गो मारुतवर्धसोः ।
 त्रिकटुत्रिपटुश्रेष्ठादन्त्यरूपकरचित्रकम् ॥ १४० ॥
 जर्जरं स्नेहमूत्राक्तमन्तर्धूमं विपाचयेत् ।
 शरावसन्धौ मृलिसे क्षारः कल्याणकाह्वयः ॥ १४१ ॥
 स पीतः सर्पिषा युक्तो भक्ते वा स्निग्धभोजिना ।
 ठदावर्तविबन्धाशौगुल्मपाण्डूदरकृमीन् ॥ १४२ ॥
 मूत्रसङ्गाश्मरीशोफहृद्रोगग्रहणीगदान् ।
 मेहप्लीहरुजानाहश्वासकासांश्च नाशयेत् ।
 सर्वं च कुर्याद्यत्प्रोक्तमर्शसां गाढवर्धसाम् ॥ १४३ ॥

१ 'द्रुदशिरो वि' इति अरुणसम्मतः पाठः.

द्रोणेऽपां पूतिवल्कदितुलमथ पचे-

त्पादशेषे च तस्मिन्

देयाऽशीतिर्गुडस्य प्रतनुकरजसो

व्योषतोऽष्टौ पलानि ।

षुतन्मासेन जातं जनयति परमा-

मूष्मणः पक्षिणां

शुक्लं कृत्वाऽनुलोम्यं प्रजयति गुदज-

प्लीहगुल्मोदराणि ॥ १४४ ॥

पचेत्तुलां पूतिकरजवल्काद्

द्वे मूलतश्चित्रककण्टकार्यौ ।

द्रोणप्रयेऽपां चरणावशेषे

पूते शतं तत्र गुडस्य दद्यात् ॥ १४५ ॥

पलिकं च सुचूर्णितं त्रिजात-

त्रिकटुप्रन्थिकदाडिमाहमसेदम् ।

पुरपुष्करमूलधान्यचम्प्यं

हपुषामार्द्रकमग्लवेतसं च ॥ १४६ ॥

शीतीभूतं क्षौद्रर्षिशत्युपेत-

मार्द्रद्राक्षाबीजपूरार्धकैश्च ।

शुक्लं कामं गण्डिकाभिस्तथेक्षोः

सर्पिःपात्रे मासमात्रेण जातम् ॥ १४७ ॥

चुक्रं कृकचमिवेदं दुर्नाम्नां वह्निदीपनं परिसम् ।
 पाण्डुगरोदरगुल्मप्लीहानाहाश्मकृच्छ्रमम् ॥ १४८ ॥
 द्रोणं पीलुरसस्य वज्रगलितं न्यस्तं हविर्भाजने
 युजीत द्विपलैर्मदामधुफलासर्जूरधात्रीफलैः ।
 पाठाभाद्रिदुराकभाग्लविदुलब्धोषत्वगेलाञ्छकैः
 स्पृकाकोललवङ्गवेल्हचपलामूलाग्निकैः पालिकैः ॥ १४९ ॥
 गुहपलशतयोजितं निवाते
 निहितमिदं प्रपिबंश्च पक्षमात्रात् ।
 निशमयति गुदाङ्कुरान् सगुल्मा-
 ननलबलं प्रबलं करोति चाशु ॥ १५० ॥
 एकैकशो दशपले दशमूलकुम्भ-
 पाठाद्वयार्कघुणवज्रभक्तफलानाम् ।
 दग्धे श्रुतेऽनु कलशेन जलेन पके
 पादस्थिते गुहगुलां पलपञ्चकं च ॥ १५१ ॥
 दद्यात्प्रत्येकं व्योषचक्षुःशयानां
 वज्रेर्मुष्टी द्वे यवक्षारतश्च ।
 दूर्वाभालिम्पन् हन्ति लीढो गुहोऽयं ॥ १५२ ॥
 गुल्मप्लीहार्शःकुष्ठमेर्हात्रिसादान् ।
 तोयद्रोणे चित्रकमूलगुलार्धं
 साध्यं यावत्पादजलस्थमपीदम् ताम् ।

१ 'लोछकैः' इति पाठः. २ 'श्रुतेऽनु' इति पाठः.

अष्टौ दत्त्वा जीर्णगुडस्य पलानि "

काथ्यं भूयः सान्द्रतया सममेतत् ॥ १५३ ॥

त्रिकटुकमिसिपथ्याकुष्ठमुस्तावराङ्ग-

कृमिरिपुदहनैलाचूर्णकीर्णोऽवलेहः ।

जयति गुदजकुष्ठप्रीहगुल्मोदराणि

प्रवलयति हुताश शश्वदभ्यस्यमानः ॥ १५४ ॥

गुडव्योषवरावेष्टितिलारूपकरचित्रकैः ॥

अशांसि हन्ति गुटिका स्वग्निकारं च शीलिता ॥ १५५ ॥

कृत्तिं सौरणं कन्दं पक्त्वाऽग्नौ पुटपाकवत् ।

अघात्सतैललवणं दुर्नामविनिवृत्तये ॥ १५६ ॥

मरिचपिप्पलिनागरचित्रकान्

क्रमविबर्धितभागसमाहतान् ।

शिलिञ्चतुर्गुणसूरणयोजितान्

कुरु गुडेन गुडान् गुदजच्छिदः ॥ १५७ ॥

चूर्णाकृताः षोडश सूरणस्य

भागास्ततोऽर्धेन च चित्रकस्य ।

महौषधाद्गौ मरिचस्य चैको

गुडेन दुर्नामजयाय पिण्डी ॥ १५८ ॥

पथ्यानागरकृष्णाकरजवेलाभिभिः सितातुल्यैः ।

वटवामुख इव जरयति बहुगुर्वपि मोजनं चूर्णम् ॥ १५९ ॥

कलिङ्गलाङ्गलीकृष्णावह्वयपामार्गतण्डुलैः ।

भूनिम्बसैम्भवगुडैर्गुडा गुदजनाम्ननाः ॥ १६० ॥

लवणोत्तमवह्निकलिङ्गयवां-

श्रिरिषिल्वमहापिचुमन्दयुतान् ।

पिब सप्तदिनं मथितालुडितान्

यदि मर्दितुमिच्छसि पायुरुहान् ॥ १६१ ॥

शुष्केषु भल्लातकमग्न्यमुक्तं

भैषज्यमार्द्रेषु तु वत्सकत्वक् ।

सर्वेषु सर्वर्तुषु कालशेय-

मर्शःसु बल्यं च मल्लापहं च ॥ १६२ ॥

भिस्वा विबन्धानुलोमनाय

यन्मारुतस्याऽग्निबलाय यथा ।

तदक्षपानौषधमर्शसेन

सेव्यं, विवर्ज्यं विपरीतमस्मात् ॥ १६३ ॥

अर्शोऽतिसारग्रहणीविकाराः

प्रायेण चान्द्योन्यनिदानभूताः ।

सन्नेऽनले सन्ति, न सन्ति दीप्ते

रक्षेदतस्तेषु विशेषतोऽग्निम् ॥ १६४ ॥”

नवमोऽध्यायः ।

अथातोऽतीसारधिकित्सर्तं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

“अतीसारो हि भूमिहं भवत्यामाशयान्वयः ।

१ ‘श्रिरिल्व’ इति पाठः.

हृत्वाग्निं, वातजेऽप्यस्मात्प्राक् तस्मिन्लङ्घनं हितम् ॥ १ ॥
 शूलानाहप्रसेकात् वामयेदतिसारिणम् ।
 दोषाः सन्निविता ये च विदग्धाहारमूर्च्छिताः ॥ २ ॥
 अतिसाराय कल्प्यन्ते, तेषूपेक्षैव भेषजम् ।
 भृशोत्प्लेशप्रवृत्तेषु स्वयमेव चलात्मसु, ॥ ३ ॥
 प्रयोज्यं न तु सङ्गाहि पूर्वमामातिसारिणि ।
 अपि चाध्मानगुरुताशूलसैमित्यकारिणि ॥ ४ ॥
 प्राणदा प्राणदा दोषे विबद्धे सम्प्रवर्तिनी ।
 विभेद्यकचित्तांस्तोषे मध्यदोषो विशोषयन् ॥ ५ ॥
 भूतीकपिप्पलीशुण्ठीवचाधान्यहरीतकीः ।
 अथवा बिल्वधनिकामुस्तानागरवालकम् ॥ ६ ॥
 बिडपाठावचापध्याकृमिजिह्वागराणि वा ।
 शुण्ठीवनवचामाद्रीबिल्ववत्सकहिङ्गु वा ॥ ७ ॥
 शस्यते त्वल्पदोषाणामुपवासोऽतिसारिणाम् ।
 वचाप्रतिविषाभ्यां वा मुस्तापर्पटकेन वा ॥ ८ ॥
 हीबेरनागराभ्यां वा विषकं पाययेज्जलम् ।
 युक्तेऽन्नकाले क्षुत्क्षामं लघ्वन्नं प्रतिभोजयेत् ॥ ९ ॥
 तथा स शीघ्रं प्राप्नोति रुचिमग्निबलं बलम् ।
 तक्त्रेणावन्तिसोमेन यवाग्वा तर्पणेन वा ॥ १० ॥
 सुरवा मधुना चाऽथ यथासात्म्यमुपाचरेत् ।
 भोज्याग्निं कल्पयेदूर्ध्वं ग्राहिदीपनपाचनैः ॥ ११ ॥

बालबिल्वशटीधान्यहिङ्गुवृक्षाम्लदाहिमैः ।
 पलाशहपुषाजाजीयवानीबिडसैन्धवैः ॥ १२ ॥
 कषुना पञ्चमूलेन पञ्चकोलेन पाठया ।
 क्षालिपर्णीबलाबिल्वैः पृथ्निपर्ण्या च साधिता ॥ १३ ॥
 दाडिमाम्ला हिता पेया कफपित्ते समुल्लवणे ।
 अमयापिप्पलीमूलबिल्वैर्वातानुलोमनी ॥ १४ ॥
 विबद्धं दोषबहुलं दीप्ताग्निर्योऽतिसार्यते ।
 कृष्णाबिडङ्गत्रिफलाकषायैस्तं विरेचयेत् ॥ १५ ॥
 येयां युञ्ज्याद्विरिक्तस्य वातग्नौर्दीपनैः कृताम् ।
 भामे परिणते यस्तु दीप्तेऽग्रावुपवेद्यते ॥ १६ ॥
 सफेनपिच्छं सदृजं सविबन्धं पुनः पुनः ।
 अल्पाल्पमल्पं समलं निर्विड्वा समवाहिकम् ॥ १७ ॥
 दधितैलघृतक्षीरैः स झुण्ठीं सगुडं पिबेत् ।
 स्निग्धानि गुडतैलेन भक्षयेद्ददराणि वा ॥ १८ ॥
 गाढविट्पित्तैः शाकैर्बहुस्नेहैस्तथा रसैः ।
 क्षुधितं भोजयेदेनं दधिदाडिमसाधितैः ॥ १९ ॥
 शाल्योदनं तिक्तैर्माषैर्मुद्गैर्वा साधु साधितम् ।
 झुण्ठ्या मूलकपोतायाः पाठायाः स्वस्तिकस्य वा ॥ २० ॥
 सुषायवानीकर्कारक्षीरिणीचिर्भटस्य वा ।
 उपोदकाया जीवन्त्या बाकुच्या वास्तुकस्य वा ॥ २१ ॥
 सुवर्षलायाश्चुञ्चोर्वा लोणिकाया रसैरपि ।

कूर्मवर्तकलोपाकशिखितित्तिरिक्कैः ॥ २२ ॥
 बिल्वमुस्ताक्षिमैषज्यधातकीपुष्पनागरैः ।
 पक्कातिसारजित्त्तके यवागृदाधिकी तथा ॥ २३ ॥
 कपित्थकच्छुराफलीयूथिकावटशैलुजैः ।
 दाडिमीशणकार्पासीशाल्मलीमोचपल्लवैः ॥ २४ ॥
 कल्को बिल्वशलाहूनां तिलकल्कश्च तत्समः ।
 दध्नः सरोऽम्लः सस्नेहः खलो हन्ति प्रवाहिकाम् ॥ २५ ॥
 मरिचं धनिकाजाजीतित्तिडीकशठीबिडम् ।
 दाडिमं धातकीपाठात्रिफलापन्नकोलकम् ॥ २६ ॥
 पाषाणकं कपित्थाञ्जम्बूमध्यं सदीप्यकम् ।
 पिष्टैः बहुणबिल्वैस्तैर्दधि मुद्गरसे गुडे ॥ २७ ॥
 स्नेहे च यमके सिद्धः खलोऽयमपराजितः ।
 दीपनः पाचनो ग्राही रुच्यो बिम्बशिनाशनः ॥ २८ ॥
 कोलानां बालबिल्वानां कल्कैः शालियवस्य च ।
 मुद्गरमापतिलानां च धान्ययूषं प्रकल्पयेत् ॥ २९ ॥
 ऐकभ्यं यमके भृष्टं दधिदाडिमसारिकम् ।
 वर्षैःक्षये शुष्कमुखं शाल्यञ्च तेन भोजयेत् ॥ ३० ॥
 दध्नः सरं वा यमके भृष्टं सगुडनागरम् ।
 सुरां वा यमके भृष्टां व्यञ्जनार्थं प्रयोजयेत् ॥ ३१ ॥
 फलाम्बुं यमके भृष्टं यूषं गृञ्जनकस्य वा ।
 भृष्टान्वा यमके सक्तून् खादेद्भोषावचूर्णितान् ॥ ३२ ॥

माषान् सुसिद्धांस्तद्वद्वा घृतमण्डोपसेवनान् ।
 रसं सुसिद्धं पूतं वा छागमेषान्तराधिजम् ॥ ३३ ॥
 पचेद्वाडिमसाराम्लं सधान्यस्नेहनागरम् ।
 रक्तशाढ्योदनं तेन भुञ्जानः प्रपिबंश्च तम् ॥ ३४ ॥
 वर्धःक्षयकृतैराशु विकारैः परिमुच्यते ।
 बालबिल्वं गुडं तैलं पिप्पलीविश्वमेषजम् ॥ ३५ ॥
 लिङ्गाद्वाते प्रतिहते सशूलः सप्रवाहिकः ।
 बल्कलं शाबरं पुष्पं धातक्या बदरीफलम् ॥ ३६ ॥
 पिनेहभिसरक्षौद्रकपित्थस्वरसाशुतम् ।
 विबद्धवातवर्चास्तु बहुशूलप्रवाहिकः ॥ ३७ ॥
 सरक्तपिच्छस्तृणार्तः क्षीरसौहित्यमर्हति ।
 यमकस्योपरि क्षीरं धारोष्णं वा प्रयोजयेत् ॥ ३८ ॥
 शृतमेरण्डमूलेन बालबिल्वेन वा पुनः ।
 पयस्युत्काथ्य मुस्तानां विंशतिस्त्रिगुणेऽम्भसि ॥ ३९ ॥
 क्षीरावशिष्टं तस्पीतं हन्यादामं सवेदनम् ।
 पिप्पल्याः पिबतः सूक्ष्मं रजो मरिचजन्म वा ॥ ४० ॥
 चिरकालानुषक्ताऽपि नश्यत्याशु प्रवाहिका ।
 निरामरूपं शूलार्तं लङ्घनाद्यैश्च कर्षितम् ॥ ४१ ॥
 रूक्षकोष्ठमपेक्ष्याग्निं सक्षारं पाययेद् घृतम् ।
 सिद्धं दधिसुरामण्डे दशमूलस्य चाम्भसि ॥ ४२ ॥
 सिन्धूत्थपञ्चकोलाभ्यां तैलं सद्योऽर्तिनाशनम् ।

बहभिः शुण्ठ्याः पलैर्द्वाभ्यां द्वाभ्यां ग्रन्थमसिसेन्धवात् ४३
तैलप्रस्थं पचेद्दध्ना निःसारकरुजापहम् ।

एकतो मांसदुग्धाज्यं पुरीषग्रहशूलजित् ॥ ४४ ॥

पानानुवासनाभ्यङ्गप्रयुक्तं तैलमेकतः ।

तद्धि वातजितामश्यं शूलं च विगुणोऽनिलः ॥ ४५ ॥

घात्वन्तरोपमदाद्वै चलो व्यापी स्वधामगः ।

तैलं मन्दानलस्याऽपि युक्त्या शर्मकरं परम् ।

वाध्वाधये सतले हि 'विम्बिषी' नावनिष्ठते ॥ ४६ ॥

क्षीणे मले स्वायतनच्युनेषु

दोषान्तरेप्यीरण एकवीरे ।

को निष्टनन् प्राणिति कोष्ठशूर्ला

नान्तर्बहिस्तैलपरो यदि स्यात् ॥ ४७ ॥

गुदरुग्भ्रंशयोर्युभ्यास्सक्षीरं साधितं हविः ।

रसे कोलाम्लचाङ्गेर्योर्दक्षि पिष्टे च नागरे ॥ ४८ ॥

तैरेव चाम्लैः संयोज्य सिद्धं सुश्लक्ष्णकल्कितैः ।

धान्योपणविट्टाजाजीपाञ्चकोलकदाडिमैः ॥ ४९ ॥

योजयेत्स्नेहवस्ति वा दशमूलेन साधितम् ।

शठीशताङ्गाकुष्ठैर्वा वचसा चित्रकेण वा ॥ ५० ॥

प्रवाहणे गुदभ्रंशे मूत्राघाते कटिग्रहे ।

मधुराम्लैः शृतं तैलं घृतं वाप्यनुवासनम् ॥ ५१ ॥

प्रवेशयेद्गुदं ध्वस्तमभ्यक्तं स्वेदितं मृदु ।

कुर्याच्च^१ गोफणाबन्धं मध्यछिद्रेण चर्मणा ॥ ५२ ॥

पञ्चमूलस्य महतः काथं क्षीरे विपाचयेत् ।

उन्दुरं चाग्निरहितं तेन वातघ्नकृत्कवत् ॥ ५३ ॥

तैलं पचेद्बुधभ्रंशं पानाम्यङ्गेन तज्जयेत् ।

पैत्ते तु सामे तीक्ष्णोष्णवर्ज्यं प्रागिव लङ्घनम् ॥ ५४ ॥

तृष्णान् पिबेत् षडङ्गाम्बु सभूनिम्बं ससारिवम् ।

पेयादि क्षुभितस्यान्नमग्निसन्धुक्षणं हितम् ॥ ५५ ॥

बृहत्यादिगणाभीरुद्विबलाद्यूर्पपर्णिभिः ।

पाययेदमुबन्धे तु सक्षौद्रं तण्डुलाम्भसा ॥ ५६ ॥

वत्सकस्य फलं पिष्टं सवलकं सधुणप्रियम् ।

पाठावत्सकबीजस्वर्गावीमन्थिकशुण्ठि वा ॥ ५७ ॥

काथं वाऽतिविषाबिल्ववत्सकोदीच्यमुस्तजम् ।

अथवाऽतिविषामूर्वानिशेन्द्रयवताक्ष्यजम् ॥ ५८ ॥

समध्वतिविषाशुण्ठीमुलेन्द्रयवकटफलम् ।

फलं वत्सकबीजस्य अपमित्वा रसं पिबेत् ॥ ५९ ॥

यो रसाशी जयेच्छीघ्रं स पैत्तं जाठरामयम् ।

मुस्ताकषायमेवं वा पिबेन्मधुसमायुतम् ॥ ६० ॥

सक्षौद्रं शाकमलीवृन्तकषायं वा हिमाह्वयम् ।

किराततिक्तकं मुस्तं वत्सकं सैरसाञ्जनम् ॥ ६१ ॥

कटुक्कटेरीं हीबेरं बिल्वमध्यं दुरालभायम् ।

१ 'गोःफणाब' इति पाठः. २ 'तृड्ढान्' इति पाठः.

३ 'सुरसाञ्जनम्' इति पाठः.

तिलान् मोचरसं रोध्रं समङ्गां कमलोत्पलम् ॥ ६२ ॥
 नागरं धातकीपुष्पं दाडिमस्य त्वगुत्पलम् ।
 अर्धश्लोकैः स्मृता योगाः सक्षौद्राम्ण्डुलाम्बुना ॥ ६३ ॥
 मिशेन्द्रयवरोध्रलाक्षाथः पक्वतिसारनुत् ।
 रोध्राम्बुष्टाग्रियङ्गवादिगणान्तद्वत् पृथक् पिबेत् ॥ ६४ ॥
 कदम्बवल्क्यष्ट्याह्वफलिनीदाडिमाङ्कुरैः ।
 पेयाविलेपीखलकान् कुर्यात्स्रग्धिदाडिमान् ॥ ६५ ॥
 तद्वृद्धित्वविल्वान्नजम्बुमध्येः प्रकल्पयेत् ।
 अजापयः प्रयोक्तव्यं निरासे, तेन चेष्टमः ॥ ६६ ॥
 दोषाधिक्याच्च जायेत बलिनं तं विरेचयेत् ।
 म्यत्यासेन शङ्खद्रक्तमुपवेश्येत योऽपि वा ॥ ६७ ॥
 पलाशफलनिर्यूहं युक्तं वा पयसा पिबेत् ।
 ततोऽनु कोष्णं पातव्यं क्षीरमेव यथाबलम् ॥ ६८ ॥
 प्रवाहिते तेन मले प्रशाम्यत्युदरामयः ।
 पलाशवत्प्रयोज्या वा त्रायमाणा विशोधनी ॥ ६९ ॥
 संसर्गां क्रियमाणानां शूलं यद्यनुवर्तते ।
 स्नुतदोषस्य तं शीघ्रं यथावद्ध्यनुवासयेत् ॥ ७० ॥
 शतपुष्पावरीभ्यां च बिल्वेन मधुकेन च ।
 तैलपादं पयोयुक्तं पक्वमन्वासनं धृतम् ॥ ७१ ॥
 अज्ञान्तावित्यतीसारे पिच्छावस्तिः परं हितः ।
 परिवेष्ट्य कुक्षैराद्वैरार्द्रवृन्तानि शालमलेः ॥ ७२ ॥
 कृष्णमृत्तिकयाऽऽलिप्य स्वेदनेद्गोमयाग्निना ।

मृच्छोवे तानि सङ्गुण तत्पिण्डं मुष्टिसम्मितम् ॥ ७३ ॥

मर्दयेत्पयसः प्रस्थे पूतेनास्थापयेत्ततः ।

नतयष्ट्याह्वकल्काज्यक्षौद्रतलवताऽनु च ।

स्नातो भुञ्जीत पयसा जाङ्गलेन रसेन वा ॥ ७४ ॥

पित्तातिसारज्वरशोफगुल्म-

समीरणास्त्रग्रहणीविकारान् ।

जयस्ययं क्षीघ्रमतिप्रवृत्तिं

विरेचनास्थापनयोश्च वस्तिः ॥ ७५ ॥

फाणितं कुटजोत्थं च सर्वातीसारनाशनम् ।

वत्सकादिसमायुक्तं साम्बद्यादि समाक्षिकम् ॥ ७६ ॥

निरुद्धिरामं दीसाग्रेरपि सास्त्रं विरोत्थितम् ।

नानावर्णमतीसारं पुटपाकैरुपाचरेत् ॥ ७७ ॥

त्वक्पिण्डाहीर्घवृन्तस्य श्रीपर्णीपत्रसंवृतात् ।

वृल्लिसादग्निना स्विन्नाद्रसं निष्पीडितं हिमम् ॥ ७८ ॥

अतीसारी पिबेद्युक्तं मधुना सितयाऽथवा ।

एवं क्षीरद्रुमत्वग्निमस्तप्ररोहैश्च कल्पयेत् ॥ ७९ ॥

कदङ्गत्वरघृतयुता स्वेदिता सलिलोष्मणा ।

सक्षाद्रा हन्त्यतीसारं बलवन्तमपि द्रुतम् ॥ ८० ॥

पित्तातिसारी सेवेत पित्तलाम्बेव यः पुनः ।

रक्तातिसारं कुरुते तस्य पित्तं सत्पृष्ठज्वरम् ॥ ८१ ॥

दारुणं गुदपाकं च, तत्र छागं पयो हितम् ।

पद्मोत्पलसमङ्गभिः शृतं मोचरसेन वा ॥ ८२ ॥

सारिवायष्टिरोध्रैर्वा प्रसवैर्वा वटादिजैः ।
 सक्षौद्रशर्करं पाने भोजने गुदसेचने ॥ ८३ ॥
 तद्वद्रसादयोऽनम्लाः साज्याः पानाश्चयोर्हिताः ।
 काश्मर्यफलयूषश्च किञ्चिदम्लः सशर्करः ॥ ८४ ॥
 पयस्यधोदके छागे ह्रीवेरोत्पलनागरैः ।
 पेया रक्तातिसारघ्नी पृथिपणीरसान्विता ॥ ८५ ॥
 प्राग्भक्तं नवनीतं वा लिङ्गान्मधुसितायुतम् ।
 बलिन्यसेऽन्नमेवाजं मार्गं वा घृतभर्जितम् ॥ ८६ ॥
 क्षीरानुपानं क्षीराशी त्र्यहं क्षीरोद्भवं घृतम् ।
 कपिशर्करासाशी वा लिङ्गारोग्यमश्नुते ॥ ८७ ॥
 पीत्वा शतावरीकल्कं क्षीरेण क्षीरभोजनः ।
 रक्तातिसारं हन्त्याशु तथा वा साधितं घृतम् ॥ ८८ ॥
 काक्षानागरवैदेहीकटुकादार्विबल्कलैः ।
 सर्पिः सेन्द्रयवैः सिद्धं पेयामण्डावचारितम् ॥ ८९ ॥
 भतीसारं जयेच्छीघ्रं त्रिदोषमपि दाहणम् ।
 कृष्णमृच्छङ्गमथ्वाह्वक्षौद्रासृक्स्तण्डुलोदकम् ॥ ९० ॥
 जयत्यस्रं प्रियङ्गुश्च तण्डुलाम्बुमधुपुता ।
 कटुकसिलालां कृष्णानां शर्करापाञ्चभागिकः ॥ ९१ ॥
 भाजेन पयसा पीतः सद्यो रक्तं नियच्छति ।
 पीत्वा सशर्कराक्षौद्रं चन्दनं तण्डुलाम्बुना ॥ ९२ ॥
 दाहवृष्णाग्रमेहेभ्यो रक्तस्रावाच्च मुच्यते ।

गुदस्य दाहे पाके वा सेकलेपा हिता हिमाः ॥ ९३ ॥
 भस्पाऽहपं बहुशो रक्तं सञ्चलमुपवेश्यते ।
 यदा विबद्धो वायुश्च कृच्छ्राच्चरति वा न वा ॥ ९४ ॥
 पिच्छावस्ति तदा तस्य पूर्वोक्तमुपकल्पयेत् ।
 पल्वान् जर्जरीकृत्य शिशिपाकोविदारयोः ॥ ९५ ॥
 पचेद्यवांश्च स काथो घृतक्षीरसमन्वितः ।
 पिच्छाक्षुतौ गुदभ्रंशे प्रवाहणरुजासु च ॥ ९६ ॥
 पिच्छावस्तिः प्रयोक्तव्यः क्षतक्षीणबलावहः ।
 प्रपौण्डरीकसिद्धेन सर्पिषा चाऽनुवासनम् ॥ ९७ ॥
 रक्तं विद्वसहितं पूर्वं पश्चाद्वा योऽतिसार्यते ।
 शतावरीघृतं तस्य लेहार्थमुपकल्पयेत् ॥ ९८ ॥
 शर्कराध्वांशकं लीढं नवनीतं नवोद्धृतम् ।
 क्षौद्रपादं जयेच्छीघ्रं तं विकारं हिताग्निः ॥ ९९ ॥
 न्यग्रोधोदुम्बराश्चथशुक्लानापोथ्य वासयेत् ।
 अहोरात्रं जले तप्ते घृतं तेनाम्भसा पचेत् ॥ १०० ॥
 तद्वर्धशर्करायुक्तं लेहयेत्क्षौद्रपादिकम् ।
 अधो वा यदि वाप्यूर्ध्वं यस्य रक्तं प्रवर्तते ॥ १०१ ॥
 श्लेष्मातिसारे वातोक्तं विशेषादामपाचनम् ।
 कर्तव्यमनुबन्धेऽस्य पित्रेत्यक्त्वाऽग्निदीपनम् ॥ १०२ ॥
 बिल्वकर्कटिकामुस्तप्राणदाविश्वमेघजम् ।
 वचाविडङ्गभूतीकधानकामरदारु वा ॥ १०३ ॥

अथवा पिप्पलीमूलपिप्पलीद्वयचित्रकान् ।
 पाठाम्निवत्सकग्रन्थितक्ताशुष्ठीवचाभयाः ॥ १०४ ॥
 कथिता यदि वा पिष्टाः श्लेष्मातीसारमेषजम् ।
 सौवर्चलवचाभ्योषहिङ्गुप्रतिविषाभयाः ॥ १०५ ॥
 पिबेच्छ्लेष्मातिसारार्तश्रृणिताः कोष्णवारिणा ।
 मध्यं लीढ्वा कपित्थस्य सभ्योषक्षौद्रशर्करम् ॥ १०६ ॥
 कट्फलं मधुयुक्तं वा मुच्यते जठरामयात् ।
 कणां मधुयुतां लीढ्वा तक्रं पीत्वा सचित्रकम् ॥ १०७ ॥
 भुक्त्वा वा बालबिल्वानि ज्यपोहस्युदरामयम् ।
 पाठामोचरसाम्भोजधातकीबिल्वनागरम् ॥ १०८ ॥
 सुकृच्छ्रमप्यतीसारं गुह्यतक्रेण नाशयेत् ।
 यवानीपिप्पलीमूलचैतुर्जातकनागरैः ॥ १०९ ॥
 मरिचाग्निजलाजाजीधान्यसौवर्चलैः समैः ।
 वृक्षाम्लधातकीकृष्णाबिल्वदाडिमदीप्यकैः ॥ ११० ॥
 त्रिगुणैः षड्गुणसितैः कपित्थाष्टगुणैः कृतः ।
 चूर्णोऽतिसारग्रहणीक्षयगुल्मोदरामयान् ॥ १११ ॥
 कासश्वासाग्निसादार्शःपीनसारोचकाजयेत् ।
 कर्षोन्मिता तवक्षीरी चानुर्जातं द्विकार्षिकम् ॥ ११२ ॥
 यवानीधान्यकाजाजीग्रन्थिभ्योषं पलांशकम् ।
 पलानि दाडिमादष्टौ सितायाश्चकतः कृतः ॥ ११३ ॥
 गुणैः कपित्थाष्टकचूर्णोऽयं दाडिमाष्टकः ।

१ 'साम्भोद' इति पाठः. २ 'चानुर्जा' इति पाठः.

भोज्यो वातातिसारोक्तैर्यथावस्थं खलादिभिः ॥ ११४ ॥
 सविडङ्गः समरिचः सकपित्थः सनागरः ।
 चाङ्गेरीतक्रकोलाम्लः खलः श्लेष्मातिसारजित् ॥ ११५ ॥
 क्षीणे श्लेष्मणि पूर्वोक्तमग्नं लाक्षादिषट्पलम् ।
 पुराणं वा घृतं दद्याद्येवागूमण्डमिश्रितम् ॥ ११६ ॥
 वातश्लेष्मविबन्धे च स्रवत्यतिकफेऽपि वा ।
 झूले प्रवाहिकायां वा पिच्छावस्तिः प्रशस्यते ॥ ११७ ॥
 वचाविल्वकणाकुष्ठशताङ्गालवणान्वितः ।
 विह्वतैलेन तैलेन वचाद्यैः साधितेन वा ॥ ११८ ॥
 बहुशः कफवातार्ते कोष्णेनाम्बासनं हितम् ।
 क्षीणे कफे गुदे दीर्घकालातीसारदुर्बले ॥ ११९ ॥
 अनिलः प्रबलोऽवश्यं स्वस्थानस्थः प्रजायते ।
 स बली सहसा हन्यात्तस्मात् त्वरया जयेत् ॥ १२० ॥
 वायोरनन्तरं पित्तं पित्तस्याऽनन्तरं कफम् ।
 जयेत्पूर्वं त्रयाणां वा भवेद्यो बलवत्तमः ॥ १२१ ॥
 भीशोकाभ्यामपि चलः शीघ्रं कुप्यत्यतस्तयोः ।
 कार्या क्रिया वातहरा हर्षणाश्वासनानि च ॥ १२२ ॥
 यत्सोष्णाराद्दिना मूत्रं पवनो वा प्रवर्तते ।
 दीप्ताग्नेर्लघुकोष्ठस्य शान्तस्तस्योदरः मयः ॥ १२३ ॥”

दशमोऽध्यायः ।

अथास्तौ ग्रहणीदोषचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“ग्रहणीमाश्रितं दोषमजीर्णवदुपाचरेत् ।

अतीसारोक्तविधिना तस्यामं च विपाचयेत् ॥ १ ॥

अन्नकाले यवाग्वादि पञ्चकोलादिभिर्युतम् ।

वितरेत्पटुलज्वल पुनर्योगांश्च दीपनान् ॥ २ ॥

दृष्यात्सतिविषां पेयामामे साम्लां सनागराम् ।

पानेऽतिसारविहितं वारि तक्रं सुरादि च ॥ ३ ॥

ग्रहणीदोषिणां तक्रं दीपनग्राहिलाघवात् ।

पथ्यं मधुरपाकित्वाच्च च पित्तप्रदूषणम् ॥ ४ ॥

कषाद्योष्णविकाशित्वाद्वक्षत्वाच्च कफे हितम् ।

वाते स्वाद्वस्कसान्द्रत्वात्सद्यस्कमविदाहि तत् ॥ ५ ॥

चतुर्णां प्रत्यमम्लानां श्यूषणाच्च पलत्रयम् ।

ऊवणानां च चत्वारि शर्करायाः पलाष्टकम् ॥ ६ ॥

तद्धूर्णं शाकसुपाक्तरागादिष्ववचारयेत् ।

कासाजीर्णारुचिश्चासहृत्पार्श्वाभयशूलनुत् ॥ ७ ॥

भागरातिविषामुस्तं पाक्थमामहरं पिबेत् ।

उष्णाम्बुना वा तत्कल्कं नागरं वाऽथवाऽभयाम् ॥ ८ ॥

ससैन्धवं वचादिं वा तद्वन्मदिरयाऽथवा ।

वर्चस्यामे सप्रवाहे पिबेद्वा दाडिमाम्बुना ॥ ९ ॥

१ ‘ग्राहि लाघवात्’ इति कञ्चित्.

बिडेन लवणं पिष्टं बिल्वचित्रकनागरम् ।
 सामे कफानिले कोष्ठरुद्धरे कोष्णवारिणा ॥ १० ॥
 कलिङ्गहिङ्गवतिविषावचासौवर्षलाभयम् ।
 छर्दिहृदोगशूलेषु पेयमुष्णेन वारिणा ॥ ११ ॥
 पथ्यासौवर्षलाजाजीचूर्णं मरिचसंयुतम् ।
 पिप्पलीं नागरं पाठां सारिवां बृहतीद्वयम् ॥ १२ ॥
 चित्रकं कौटजं क्षारं तथा लवणपञ्चकम् ।
 चूर्णीकृतं दधिसुरातन्मण्डोष्णाम्बुकाञ्जिकैः ॥ १३ ॥
 पित्रेदग्निविबुद्धयर्थं कोष्ठवातहरं परम् ।
 पट्टनि पञ्च द्वौ क्षारौ मरिचं पञ्चकोलकम् ॥ १४ ॥
 दीप्यकं हिङ्गु गुलिका बीजपूररसे कृता ।
 कोलदाडिमतोये वा परं पाचनदीपनी ॥ १५ ॥
 तालीसपत्रचविकामरिचानां पलं पलम् ।
 कृष्णा तन्मूलयोर्द्वे द्वे पले शुण्ठीपलत्रयम् ॥ १६ ॥
 चतुर्जातमुशीरं च कर्षांशं श्लक्ष्णचूर्णितम् ।
 गुडेन वटकान्कृत्वा त्रिगुणेन सदा भजेत् ॥ १७ ॥
 मधयूपरसारिष्टमस्तुपेयापयोऽनुषः ।
 वातश्लेष्मात्मनां छर्दिग्रहणीपाशहृद्गुजाम् ॥ १८ ॥
 उवरश्चयथुपाण्डुत्वगुल्मपानाल्यथार्शसाम् ।
 प्रसेकपीनसश्वासकासानां च निवृत्तये ॥ १९ ॥
 अभयां नागरस्थाने दद्यादत्रैव विद्ग्रहे ।
 छर्द्यादिषु च पैत्तेषु चतुर्गुणसितान्विताः ॥ २० ॥

पक्वेन वटकाः कार्या गुडेन स्तिनयाऽपि वा ।
 परं हि वह्निसम्पर्कालघिमानं भजन्ति ते ॥ २१ ॥
 धथैनं परिपक्वाममारुतग्रहणीगदम् ।
 दीपनीययुतं सर्पिः पाययेदल्पशो भिषक् ॥ २२ ॥
 किञ्चित्सन्धुक्षिते श्वेतां सक्तविष्णुमूत्रमारुतम् ।
 ग्रहं ग्रहं वा संखेदां स्विन्नाभ्यक्तं निरूहयेत् ॥ २३ ॥
 तत एरण्डतैलेन सर्पिषा तैल्वकेन वा ।
 सक्षारेणाऽनिले शान्ते स्तम्भदोषं विरेचयेत् ॥ २४ ॥
 शुद्धरुक्षाशयं बद्धवर्धस्कं चाऽनुवासयेत् ।
 दीपनीयाम्लवातघ्नसिद्धतैलेन तं ततः ॥ २५ ॥
 निरूढं च विरिक्तं च सम्यक्चाऽप्यनुवासितम् ।
 लघ्वक्त्रप्रतिसंयुक्तं सर्पिरभ्यामयेत्पुनः ॥ २६ ॥
 पञ्चमूलाभयाभ्योषपिप्पलीमूलसैन्धवैः ।
 राक्षाक्षारद्वयाज्जाजीविङ्गशठिभिर्धृतम् ॥ २७ ॥
 शुक्तेन मातुलुङ्गस्य स्वरसेनाङ्गकस्य वा ।
 शुष्कमूलककोलाम्लचुफ्रीकादाडिमस्य च ॥ २८ ॥
 तक्रमस्तुसुराभण्डसौवीरकतुषोदकैः ।
 काञ्जिकेन च तत्पक्वमग्निदीप्तिकरं परम् ॥ २९ ॥
 शूलगुल्मोदरश्वासकासानिलकफापहम् ।
 सबीजपूरकरसं सिद्धं वा पाययेद्भूतम् ॥ ३० ॥

१ 'स्ना क्षीरद्व' इति कचित्. २ 'शुक्तेन' इति पाठः.
 ३ 'पूरकरसे' इति पाठः.

तैलमभ्यञ्जनार्थं च सिद्धमेभिश्चलापहम् ।
 एतेषामौषधानां वा पिबेच्छूर्णं सुखाम्बुना ॥ ३१ ॥
 वातश्लेष्मावृते सामे कफे वा वायुनोद्धते ।
 अग्नेर्निर्वापकं पित्तं रेकेण वमनेन वा ॥ ३२ ॥
 हृत्वा तिक्तलघुग्राहिदीपनैरविदाहिभिः ।
 भक्षैः सन्धुक्षयेदग्निं चूर्णैः क्षौद्रैश्च तिक्तकैः ॥ ३३ ॥
 पटोलनिम्बत्रायन्तीतिक्तातिक्तकपपटम् ।
 कुटजत्वक्फलं मूर्वा मधुशिग्रुफलं वचा ॥ ३४ ॥
 दार्वित्वक्पद्मकोशीरयवानीमुस्ताचन्दनम् ।
 सौराष्ट्रयतिविषाभ्योषत्वगोलापन्नदारु च ॥ ३५ ॥
 चूर्णितं मधुना लेह्यं पेयं मधैर्जलेन वा ।
 हृत्पाण्डुग्रहणीरोगगुल्मशूलारुचिज्वरान् ॥ ३६ ॥
 कामलां सन्निपातं च मुखरोगांश्च नाशयेत् ।
 भूनिम्बकटुकामुस्ताः यूषणेन्द्रयवान् समान् ॥ ३७ ॥
 द्वौ चित्रकाद्वत्सकत्वग्भागान् षोडश चूर्णयेत् ।
 गुडशीताम्बुना पीतं ग्रहणीदोषगुल्मनुत् ॥ ३८ ॥
 कामलाञ्जरपाण्डुत्वमेहारुच्यतिसारजित् ।
 नागरातिविषामुस्तापाठाबिल्वं रसाञ्जनम् ॥ ३९ ॥
 कुटजत्वक्फलं तिक्ता घातकी च कृतं रजः ।
 क्षौद्रतण्डुलवारिभ्यां पैत्तिके ग्रहणीगदे ॥ ४० ॥
 प्रवाहिकाशोऽगुदरुग्रकोत्थानेषु चेष्यते ।

चन्दनं पद्मकोशीरं पाठां मूर्वां कुटञ्जटम् ॥ ४१ ॥
 बद्धग्रन्थासारिवाऽस्फोतासप्तपर्णाटरूषकान् ।
 पटोलोदुम्बराश्वत्थवटप्लक्षकपीतनम् ॥ ४२ ॥
 कटुकां रोहिणीं मुस्तां निम्बं च द्विपलांशकान् ।
 द्रोणेऽपां साधयेत्तेन पचेत्सर्पिः पिचून्मितैः ॥ ४३ ॥
 किराततिक्तेन्द्रियबवीरामागधिकोत्पलैः ।
 पित्तग्रहण्यां तत्पेयं कुष्ठोक्तं तिक्तकं च यत् ॥ ४४ ॥
 ग्रहण्यां श्लेष्मदुष्टायां तीक्ष्णैः प्रच्छर्दने कृते ।
 कद्रुम्लवणधारैः क्रमादग्निं त्रिवर्धयेत् ॥ ४५ ॥
 पद्मकोकामयाधान्यपाठागन्धपलाशकैः ।
 बीजपूरप्रबालैश्च सिद्धैः पेयादि कल्पयेत् ॥ ४६ ॥
 द्रोणं मधूकपुष्पाणां विडङ्गं च ततोऽर्धतः ।
 चित्रकस्य ततोऽर्धं च तथा भल्लातकाढकम् ॥ ४७ ॥
 मञ्जिष्ठाऽष्टपलं चैतजलद्रोणत्रये पचेत् ।
 द्रोणशेषं क्षतं शीतं मध्वर्धाढकसंयुतम् ॥ ४८ ॥
 शुलामृणालागुरुभिश्चन्दनेन च रूपिते ।
 कुम्भे मासं स्थितं जातमासवं तं प्रयोजयेत् ॥ ४९ ॥
 ग्रहणीं दीपयत्येष कुंहरणः पित्तरक्तनुत् ।
 शोषकुष्ठकिलासानां प्रमेहाणां च नाशनः ॥ ५० ॥
 मधूकपुष्पस्त्ररसं शृतमर्धक्षयीकृतम् ।
 क्षौद्रपादयुतं शीतं पूर्ववत्सन्निधापयेत् ॥ ५१ ॥

तत्पिबन् ग्रहणीदोषान् जयेत्सर्वान् हिताशनः ।
 तद्वदद्राक्षेक्षुखर्जूरस्वरसानासुतान् पिबेत् ॥ ५२ ॥
 हिङ्गुतिक्तावचामाद्रीपाटेन्द्रयवगोक्षुरम् ।
 पञ्चकोलं च कर्षाशं पलाशं पटुपञ्चकम् ॥ ५३ ॥
 घृततैलद्विकुडवे दध्नः प्रस्थद्वये च तत् ।
 आपोऽथ काथयेदग्नां मृदावनुगते रसे ॥ ५४ ॥
 अन्तर्धूसं ततो दग्ध्वा चूर्णीकृत्य घृताप्लुतम् ।
 पिबेत्पाणितलं तस्मिन् जीर्णे स्यान्मधुराशनः ॥ ५५ ॥
 वातश्लेष्मामयान् सर्वान् हन्याद्विषगरांश्च सः ।
 भूनिम्बं रोहिणीं तिक्तां पटोलं निम्बपर्पटम् ॥ ५६ ॥
 दग्ध्वा माहिषमूत्रेण पिबेदग्निविवर्धनम् ।
 द्वे हरिद्रे वचा कुष्ठं चित्रकः कटुरोहिणी ॥ ५७ ॥
 मुस्ता च छागमूत्रेण सिद्धः क्षारोऽग्निवर्धनः ।
 चतुःपलं सुधाकाण्डाग्निपलं लवणत्रयात् ॥ ५८ ॥
 वार्ताककुडवं चार्कादष्टौ द्वे चित्रकापले ।
 दग्ध्वा रसेन वार्ताकाद्रुटिका भोजनोत्तराः ॥ ५९ ॥
 भुक्तमन्नं पचन्त्याशु कासश्चासार्शसां हिताः ।
 विषूचिकाप्रतिश्यायहृद्रोगशमनाश्च ताः ॥ ६० ॥
 मातुलुङ्गशरीरास्त्राकटुत्रयहरीतकीः ।
 स्वर्जिकायावश्शूकाल्यौ क्षारौ पञ्चपटूनि च ॥ ६१ ॥
 सुखाम्बुपीतं तच्चूर्णं बलवर्णाग्निवर्धनम् ।

श्लैष्मिके ग्रहणीदोषे सवाने तैर्घृतं पचेत् ॥ ६२ ॥
 धाम्बन्तरं षट्पलं च भक्ष्यातकघृताभयम् ।
 बिडकाचोषलवणस्वार्जिकायावशूकजान् ॥ ६३ ॥
 सप्तलां कण्टकारीं च चित्रकं चैकतो दहेत् ।
 सप्तकृत्वः स्रुतस्याऽस्य क्षारस्याऽर्धाढके पचेत् ॥ ६४ ॥
 आढकं सर्पिषः पेयं तदग्निबलवृद्धये ।
 निचये पञ्चकर्माणि युञ्ज्याञ्चतयथाबलम् ॥ ६५ ॥
 प्रसेके श्लैष्मिकेऽरुपाग्नेर्दीपनं रूक्षनिकम् ।
 योज्यं कृशस्य, व्यत्यासात्स्निग्धरूक्षं कफोदये ॥ ६६ ॥
 क्षीणक्षामशरीरस्य दीपनं स्नेहसंयुतम् ।
 दीपनं बहुपित्तस्य तिक्तं मधुरकर्युतम् ॥ ६७ ॥
 स्नेहोऽम्ललवणैर्युक्तो बहुवातस्य शस्यते ।
 स्नेहमेव परं विद्याद्दुर्बलानलदीपनम् ॥ ६८ ॥
 नालं स्नेहसमिद्धस्य शमायाञ्च सुगुर्बपि ।
 योऽरुपाग्नित्वात्कफे क्षीणे वर्धः पक्वमपि श्लथम् ॥ ६९ ॥
 मुखेद्यद्वौषधयुतं स पिबेदल्पज्ञो वृतम् ।
 तेन स्वमार्गमानीतः स्वकर्मणि नियोजितः ॥ ७० ॥
 समानो दीपयत्यग्निमग्ने सन्धुक्षको हि सः ।
 पुरीषं यश्च कृच्छ्रेण कठिनत्वाद्विमुञ्चति ॥ ७१ ॥
 स घृतं लवणैर्युक्तं नरोऽश्वावग्रहं पिबेत् ।
 गैश्चान्मन्तेऽनले सर्पिस्त्रैलं वा दीपनैः पिबेत् ॥ ७२ ॥

क्षारचूर्णासधारिष्टान् मन्दे स्नेहातिपाततः ।
 उदावर्तात्प्रयोक्तव्या निरुहस्नेहवस्तयः ॥ ७३ ॥
 दोषाऽतिवृद्ध्याऽमन्देऽग्नौ संशुद्धोऽन्नविधिं चरेत् ।
 व्याधिमुक्तस्य मन्देऽग्नौ सर्पिरेव तु दीपनम् ॥ ७४ ॥
 अज्योपवासक्षामत्वैर्यवाग्वा पाययेद् धृतम् ।
 अन्नावपीडितं बल्यं दीपनं बृंहणं च तत् ॥ ७५ ॥
 दीर्घकालप्रसङ्गात् क्षामक्षीणकृशाक्षरान् ।
 प्रसहानां रसैः साम्लभोजयेत्पिशिताशिनाम् ॥ ७६ ॥
 लघूष्णकटुशोधित्वाद् दीपयन्त्याशु तेऽनलम् ।
 मांसोपधितमांसत्वात्परं च बलवर्धनम् ॥ ७७ ॥
 स्नेहासवसुरारिष्टचूर्णकायहिताशनैः ।
 सम्यक् प्रयुक्तैर्वेहस्य बलमग्रेष्व वर्धते ॥ ७८ ॥
 दीप्तो यथैव स्थाणुश्च बाह्योऽग्निः सारदाग्निः ।
 सस्नेहैर्जायते तद्वदाहारैः कोष्ठगोऽनलः ॥ ७९ ॥
 नाऽभोजनेन कायान्निर्दीप्यते नाऽतिभोजनात् ।
 यथा निरिन्धनो वह्निरल्पो वाऽतीन्धनोऽवृतः ॥ ८० ॥
 यदा क्षीणे कफे पित्तं स्वस्थाने पवनानुगम् ।
 प्रवृद्धं वर्धयत्यग्निं तदाऽसौ सानिलोऽनलः ॥ ८१ ॥
 पक्त्वाक्षमाशु धातूंश्च सर्वानोजश्च सङ्क्षिपन् ।
 मारयेत्साशनास्वस्थो भुक्ते जीर्णे तु ताम्यति ॥ ८२ ॥
 तृदकासदाहमूर्च्छाद्या व्याधयोऽस्यग्निसम्भवाः ।

१ 'न भोजनेन' इत्यरुणः, २ 'नान्वितः' इति पाठः.

तमत्यग्निं गुरुक्षिग्धमन्दसान्द्रहिमस्थिरैः ॥ ८३ ॥
 अक्षपानैर्नयेच्छान्तिं दीप्तमग्निमिवाम्बुभिः ।
 मुहुर्मुहुरजीर्णेऽपि भोज्यान्यस्योपहारयेत् ॥ ८४ ॥
 निरिन्धनोऽन्तरं लब्ध्वा यथैनं न विपादयेत् ।
 कृशरां पायसं क्षिग्धं पैष्टिकं गुडवैकृतम् ॥ ८५ ॥
 अभीयादौदकानूपपिशितानि ऋतानि च ।
 मत्स्यान्विशेषतः शृङ्गान् स्थिरतोयचराश्च ये ॥ ८६ ॥
 भाविकं सुमृतं मांसमद्यादत्यग्निवारणम् ।
 पयः सहमधूच्छिष्टं घृतं वा तृपितः पिबेत् ॥ ८७ ॥
 गोधूमचूर्णं पयसा बहुसर्पिःपरिप्लुतम् ।
 भानूपरसयुक्तान्वा ज्वेहांसौलबिवर्जितान् ॥ ८८ ॥
 श्यामान्निवृद्धिपकं वा पयो दद्याद्विरेचनम् ।
 असकृत्पित्तहरणं पायसं प्रतिभोजनम् ॥ ८९ ॥
 यत्किञ्चिद्गुरु मेघं च श्लेष्मकारि च भोजनम् ।
 सर्वं तदत्यग्निहितं भुक्त्वा च स्वपनं दिवा ॥ ९० ॥
 आहारमग्निः पचति, दोषानाहारवर्जितः, ।
 धातून् क्षीणेषु दोषेषु, जीवितं धातुसङ्क्षये ॥ ९१ ॥
 एतत्प्रकृत्यैव विरुद्धमग्निं
 संयोगसंस्कारवशेन चेदम् ।
 इत्याद्यविज्ञाय यथेष्टचेष्टा-
 श्ररन्ति यत्साऽग्निबलस्य शक्तिः ॥ ९२ ॥

तस्मादग्निं पालयेत्सर्वयवै-

स्तस्मिन्नष्टे याति. ना नाशमेव ।

दोषैर्ग्रस्ते ग्रस्यते रोगसङ्घे-

युक्ते तु आग्नीरुजो दीर्घजीवी ॥ ९३ ॥”

एकादशोऽध्यायः ।

अथाऽतो मूत्राघातचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“कृच्छ्रे वातघ्नतैलाक्तमधो नाभेः समीरजे ।

सुस्निग्धैः स्वेदयेदङ्गं पिण्डसेकावगाहनैः ॥ १ ॥

दशमूलबलैरण्दयवाभीरुपुनर्नवैः ।

कुलथकोकपत्तूरवृश्चीवोपलभेदकैः ॥ २ ॥

तैलसर्पिर्धराहर्क्षवसाः कथितकलिकतैः ।

सपञ्चलवणाः सिद्धाः पीताः शूलहराः परम् ॥ ३ ॥

द्रव्याण्येतानि पानाच्चे तथा पिण्डोपनाहने ।

सहतैलफलैर्युञ्ज्यात् साम्लानि ज्वेदवन्ति च ॥ ४ ॥

सौवर्चलाख्यां मदिरां पिबेन्मूत्ररुजापहाम् ।

पैत्ते युञ्जीत शिशिरं सेकलेपावगाहनम् ॥ ५ ॥

पिबेद्वरीं गोक्षुरकं त्रिदारीं सकसेरुकाम् ।

तृणाख्यं पञ्चमूलं च पाक्यं समधुशर्करम् ॥ ६ ॥

वृषकं त्रपुसैर्वाह लद्वावीजानि कुङ्कुमम् ।

द्राक्षाम्भोभिः पिबेत् सर्वान् मूत्राघातानपोहति ॥ ७ ॥
 एवाम्बीजयष्ट्याह्वदावीर्वा तण्डुलाम्बुना ।
 तोयेन कल्कं द्राक्षायाः पिबेत्पर्युषितेन वा ॥ ८ ॥
 कफजे वमनं स्वेदं तीक्ष्णोष्णकटुभोजनम् ।
 यवानां विकृतीः क्षारं कालशेयं च शीलयेत् ॥ ९ ॥
 पिबेन्मद्येन सूक्ष्मैलां धात्रीफलरसेन वा ।
 सारसास्थिश्वदंष्ट्रैलाभ्योषं वा मधुमूत्रवत् ॥ १० ॥
 स्वरसं कण्टकार्या वा पाययेन्माक्षिकान्वितम् ।
 शितिवारकबीजं वा तक्रेण श्लक्ष्णचूर्णितम् ॥ ११ ॥
 भवसप्ताहकुटजं गुडूचीचतुरङ्गुलम् ।
 कटुकैलाकरजं च पाक्यं समधुसाधितम् ॥ १२ ॥
 तैर्वा पेयां प्रवालं वा चूर्णितं तण्डुलाम्बुना ।
 सतैलं पाटलाक्षारं सप्तकृत्वोऽथवा स्तुतम् ॥ १३ ॥
 पाटलीयावश्चूकाभ्यां पारिभैद्रतिलादपि ।
 क्षारोदकेन मदिरां त्वगेलोषकसंयुताम् ॥ १४ ॥
 पिबेद्बुधोपदंशान्वा लिङ्गादेतान् पृथक् पृथक् ।
 सन्निपातात्मके सर्वं यथावस्थमिदं हितम् ॥ १५ ॥
 अश्मन्यथ चिरोस्थाने वातवस्त्यादिकेषु च ।
 अश्मरी दारुणो व्याधिरन्तकप्रतिमो मतः ॥ १६ ॥

१ 'पिबेत् स' इति पाठः. २ 'शृतम्' इति पाठः.
 'भद्रात्तिला', 'भद्रात्तिला' इति पाठौ.

तरुणो भेषजैः साध्यः, प्रवृद्धश्छेदमर्हति ।
 तस्य पूर्वेषु रूपेषु स्नेहादिक्रम इष्यते ॥ १७ ॥
 पाषाणभेदो वसुको वशिरोऽश्मन्तको वरी ।
 कपोतवंकातिबलाभल्लूकोशीरकन्तकम् ॥ १८ ॥
 वृक्षादनी शाकफलं व्याघ्री गुण्डत्रिकण्टकम् ।
 यवाः कुलत्थाः कोलानि वरुणः कतकारफलम् ॥ १९ ॥
 कपकादिप्रतीवापमेषां काथे शृतं घृतम् ।
 भिनसि वातसम्भूतां तत्पीतं शीघ्रमश्मरीम् ॥ २० ॥
 गन्धर्वहस्तवृहतीव्याघ्रीगोक्षुरकेश्वरात् ।
 मूलकल्कं पिबेद्दन्ना मधुरेणाऽश्मभेदनम् ॥ २१ ॥
 कुशः काशः शरो गुण्ड इत्कटो मोरटोऽश्मभित् ।
 दर्भो बिदारी वाराही शालिमूलं त्रिकण्टका ॥ २२ ॥
 भल्लूकः पाटली पाठा पत्तूरः सकुरण्टकः ।
 पुनर्नवा शिरीषश्च तेषां काथे पचेद्घृतम् ॥ २३ ॥
 पिष्टेन त्रिपुसादीनां बीजेनैन्दीवरेण वा ।
 मधुकेन शिलाजेन तत्पित्ताश्मरिभेदनम् ॥ २४ ॥
 वरुणादिसमीरत्रा गणावेला हरेणुका ।
 गुग्गुलुर्मरिचं कुष्ठं चित्रकः ससुराक्षयः ॥ २५ ॥
 तैः कल्कितैः कृतावापमूषकादिगणेन च ।
 भिनसि कफजामाशु साधितं घृतमश्मरीम् ॥ २६ ॥
 क्षारक्षीरयवाग्वादि द्रव्यैः स्वैः स्वैश्च कल्पयेत् ।

पिचुकाङ्गोल्लकतकशाकेन्दीवरजैः फलैः ॥ २७ ॥
 पीतमुष्णांस्तु सगुहं शर्करापातनं परम् ।
 क्रोञ्चोद्वरासभास्थीनि श्वदंष्ट्रा तालपत्रिका ॥ २८ ॥
 भजमोदा कदम्बस्य मूलं बिल्वस्य चौषधम् ।
 पीतानि शर्करा भिक्षुः सुरबोष्णोदकेन वा ॥ २९ ॥
 नृत्यकुण्डलीबीजानां चूर्णं माक्षिकसंयुतम् ।
 अविक्षीरेण सप्ताहं पीतमश्मरिपातनम् ॥ ३० ॥
 काथञ्च शिग्रुमूलोत्थः कटूष्णोऽश्मरिपातनः ।
 तिलापामार्गकदलीपलाशयवसम्भवः ॥ ३१ ॥
 क्षारः पेयोऽविमूत्रेण शर्करास्वश्मरीषु च ।
 कपोतवङ्कामूलं वा पिबेदेकं सुरादिभिः ॥ ३२ ॥
 तत्सिद्धं वा पिबेदक्षीरं वेदनाभिरुपद्रुतः ।
 हरीतक्यस्थिसिद्धं वा साधितं वा पुनर्नवैः ॥ ३३ ॥
 क्षीराज्जुक् बर्हिषित्त्वामूलं वा तण्डुलाम्बुना ।
 मूत्राघातेषु विमजेदतः शोषेऽपि क्रियाम् ॥ ३४ ॥
 बृहत्यादिगणे सिद्धं द्विगुणीकृतगोक्षुरे ।
 तोषं पयो वा सर्पिर्वा सर्वमूत्रविकारजित् ॥ ३५ ॥
 देवदारुं घनं मूर्वा वैष्टीमधु हरीतकीम् ।

१ 'शृङ्गकण्टकबीजानां चूर्णं'मिति सङ्ग्रहे पाठः. सुश्रुतस्तु-
 'त्रिकण्टकस्य बीजानां चूर्णं माक्षिकसंयुतम् । अविक्षीरेण स-
 ताहमश्मरीभेदनं पर'मिति पठति । २ 'वर्ष्णी मधु' इति कञ्चित्.

मूत्राघातेषु सवैषु सुराक्षीरजलैः पिबेत् ॥ ३६ ॥

रसं वा धन्वयासस्य कषायं ककुभस्य वा ।

सुखाम्भसा वा त्रिफलां पिष्ट्वा सैन्धवसंयुताम् ॥ ३७ ॥

व्याघ्रीगोक्षुरककाये यवागूं वा सफाणिताम् ।

काये वीरतरादेवां ताम्रचूडरसेऽपि वा ॥ ३८ ॥

अद्याद्वीरतराद्येन भावितं वा शिलाजतु ।

मद्यं वा निगदं पीत्वा रथेनाश्वेन वा ब्रजेत् ॥ ३९ ॥

शीघ्रवेगेन, सङ्क्षोभात्तथाऽस्य च्यवतेऽश्मरी ।

सर्वथा चोपयोक्तव्यो वर्गो वीरतरादिकः ॥ ४० ॥

रेकाथं तैल्वकं सर्पिर्भस्तिकर्म च शीलयेत् ।

विशेषादुत्तरान् बस्तीन्

शुक्राश्मर्या च शोधिते ॥ ४१ ॥

तैर्मूत्रमार्गं बलवान् शुक्राशयविशुद्धये ।

पुमान् सुतृप्तो वृष्याणां मांसानां कुकुटस्य च ॥ ४२ ॥

कामं सकामाः सेवेत प्रमदा मददायिनीः ।

सिद्धैरुपक्रमैरेभिर्न चेच्छान्तिस्तदा भिषक् ॥ ४३ ॥

इति राजानमापृच्छय शस्त्रं साध्ववचारयेत् ।

अक्रियायां ध्रुवो मृत्युः, क्रियायां संशयो भवेत् ॥ ४४ ॥

निश्चितस्याऽपि वैद्यस्य बहुशः सिद्धकर्मणः ।

अथाऽऽतुरमुपजिग्धं शुद्धमीषच्च कर्शितम् ॥ ४५ ॥

अभ्यक्तस्त्रिजवपुषममुक्तं कृतमङ्गलम् ।

भाजानुफलकस्थस्य नरस्याङ्गे न्यपाभितम् ॥ ४६ ॥
 पूर्वेण कायेनोत्तानं निषण्णं वस्त्रचुम्भले ।
 ततोऽस्याकुञ्चिते जानुकूर्परि वाससा दृढम् ॥ ४७ ॥
 सहाश्रयमनुष्येण बद्धस्याश्वासितस्य च ।
 नाभेः समन्तादभ्यज्यादधस्तस्याश्च वामतः ॥ ४८ ॥
 मृदित्वा मुष्टिर्नाऽक्रामेत् यावदश्मर्यभोगता ।
 तैलाक्ते बर्धितनखे तर्जनीमध्यमे ततः ॥ ४९ ॥
 अदक्षिणे गुदेऽङ्गुल्यौ प्रणिघायाऽनुसेवनीम् ।
 आसाद्य वलयं ताभ्यामश्मरीं गुदमेढ्रयोः ॥ ५० ॥
 कृत्वान्तरे तथा बस्तिं निर्वलीकमनायतम् ।
 उत्पीडयेदङ्गुलिभ्यां यावद्बन्धिरिवोन्नतम् ॥ ५१ ॥
 शल्यं स्यात्सेवनीं मुक्त्वा यवमात्रेण पाटयेत् ।
 अश्मभ्रानेन, न यथा भिद्यते सा तथा हरेत् ॥ ५२ ॥
 समग्रं सर्पवक्त्रेण, कीणां बस्तिस्तु पार्श्वगः ।
 गर्भाशयाश्रयस्तासां शस्त्रमुत्सङ्गवत्ततः ॥ ५३ ॥
 न्यसेदतोऽभ्यथा ह्यासां मूत्रस्रावी व्रणो भवेत् ।
 मूत्रप्रसेकक्षरणान्नरस्याऽप्यपि चैकधा ॥ ५४ ॥
 बस्तिमेदोऽश्मरीहेतुः सिद्धिं याति न तु द्विधा ।
 विशल्यमुष्णपानीयद्रोण्यां तमवगाहयेत् ॥ ५५ ॥
 तथा न पूर्यतेऽन्नेन बस्तिः पूर्णं तु पीडयेत् ।

मेहान्तः क्षीरिवृक्षाम्बु

मूत्रसंशुद्धये ततः ॥ ५६ ॥

कुर्याद्गुडस्य सौहित्यं मध्वाज्याक्तव्रणः पिबेत् ।

द्वौ कालौ सघृतां कोष्ठां यवागूं मूत्रशोधनैः ॥ ५७ ॥

त्रयहं दशाहं पयसा गुडाक्षेनाऽऽस्पमोदनम् ।

भुञ्जीतोष्णं फलाम्लैश्च रसजाङ्गलचारिणाम् ॥ ५८ ॥

क्षीरिवृक्षकपायेण व्रणं प्रक्षाल्य, लेपयेत् ।

प्रपौण्डरीकमज्जिष्ठायाध्याङ्गनयनौषधैः ॥ ५९ ॥

व्रणाभ्यङ्गे पचेत्तैलमेभिरेव निशान्वितैः ।

दशाहं स्वेदयेच्चनं स्वमार्गं सप्तरात्रतः ॥ ६० ॥

मूत्रे त्वगच्छति दहेदश्मरीव्रणमग्निना ।

स्वमार्गप्रतिपत्तौ तु स्वादुप्रायैरुपाचरेत् ॥ ६१ ॥

तं बस्तिभिः

न चारोहेद्वर्षं रुढव्रणोऽपि सः ।

नगनागाश्ववृक्षक्षीरथान्, नाप्सु पुवेत् सः ॥ ६२ ॥

मूत्रशुक्रवहौ बस्तिवृषणौ सेवनीं गुदम् ।

मूत्रप्रसेकं योनिं च शस्त्रेणाऽष्टौ विवर्जयेत् ॥ ६३ ॥”

द्वादशोऽध्यायः ।

अथाऽतः प्रमेहचिकित्सितं न्याख्यास्यामः ।

इति ह आहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“मेहिनो बलिनः कुर्यादादौ वमनरेचने ।

जिग्मस्य सर्वपारिष्टकुसुम्भाक्षकरञ्जकैः ॥ १ ॥
 तैलैश्चिकण्टकाद्येन यथास्वं साधितेन वा ।
 स्नेहेन मुस्तदेवाङ्गनागरप्रतिवापवत् ॥ २ ॥
 सुरसादिकषायेण दद्यादास्थापनं ततः ।
 म्यग्रोधादेस्तु पित्तातं रसैः शुद्धं च तर्पयेत् ॥ ३ ॥
 मूत्रग्रहरुजागुलमक्षयाद्यास्त्वपतर्पणात् ।
 ततोऽनुबन्धरक्षार्थं शमनानि प्रयोजयेत् ॥ ४ ॥
 असंशोध्यस्य तान्मेव सर्वमेहेषु पाययेत् ।
 धात्रीरसशुक्तां प्राक्ने हरिद्रां माक्षिकान्विताम् ॥ ५ ॥
 दार्वीसुराङ्गत्रिफला मुक्ता वा कथिता जले ।
 चित्रकत्रिफलादार्वीकलिङ्गान् वा समाक्षिकान् ।
 मधुयुक्तं गुडह्या वा रससामलकस्य वा ॥ ६ ॥
 रोध्राभयातोयदकदफलानां
 पाठाविडङ्गाञ्जुनधाम्यकानाम् ।
 गायत्रिदार्वीकृमिहृद्धानां
 कफे त्रयः क्षौद्रयुताः कषायाः ॥ ७ ॥

१ अत्र 'निकुम्भाक्षकरञ्जकैः' इति पाठः पश्यतेऽखिलपुस्त-
 केषु, परन्तु यत्पशोऽपि स्फोटानुत्पादकः अत एवोपविषसदृक्
 यस्यान्तःशीलनं च जेपालबीजगुणं, यश्चोदरे तीक्ष्णविरेकार्थ-
 मुपयुज्यते, तस्य निकुम्भस्य स्नेहनं न केवलं विचारासहं
 किञ्चननिष्ठकृदिति सुश्रुतसंमतमेव कुसुम्भतैलं प्रमेहे स्नेहनं
 युक्तमिति तदत्र गृह्यते.

उक्षीरसेधार्जुनचन्दनानां

पटोलनिम्बामलकामृतानाम् ।

रोध्राम्बुकालीयकघातकीनां

पित्ते त्रयः क्षौद्रयुताः कषायाः ॥ ८ ॥

यथास्वमेभिः पानाभं यवगोधूमभावनाम् ।

वातोल्बणेषु स्नेहांश्च प्रमेहेषु प्रकल्पयेत् ॥ ९ ॥

अपूपसक्तुवाद्यादिर्यवानां विकृतिर्हिता ।

गवाश्वगुदमुक्तानामथवा वेणुजन्मनाम् ॥ १० ॥

तृणधान्यानि मुद्गाद्याः शालिजीर्णः सपष्टिकः ।

श्रीकुङ्कुटोऽम्लः खलकस्तिलसर्पपकिट्टजः ॥ ११ ॥

कपित्थं तिन्दुकं जम्बुस्तकृता रागस्त्राण्डवाः ।

तिक्तं शाकं मधु श्रेष्ठा भक्ष्याः शुष्काः ससक्तवः ॥ १२ ॥

धन्वमांसानि शूल्यानि परिशुष्कान्ययस्कृतिः ।

मध्वरिष्टासवा जीर्णाः सीधुः पकरसोद्भवः ॥ १३ ॥

तथाऽसनादिसाराम्बु वर्धाम्भो माक्षिकोदकम् ।

वासितेषु वराकाथे शर्वरीं शोषितेष्वहः ॥ १४ ॥

यवेषु सुकृतान्सक्तुन् सक्षौद्रान् सीधुना पिबेत् ।

शालसप्ताहकम्पिलवृक्षकाक्षकपित्थजम् ॥ १५ ॥

रौहीतकं च कुसुमं मधुनाऽद्यात्सुचूर्णितम् ।

कफपित्तप्रमेहेषु पिबेद्धात्रीरसेन वा ॥ १६ ॥

त्रिकण्टकनिशारोध्रसोमवल्कवचाजुनेः ।

पद्मकाशमन्तकारिष्टचन्दनागुल्दीप्यकैः ॥ १७ ॥
 पटोलमुस्तमजिष्ठामाद्रीमल्लतकैः पचेत् ।
 तैलं वातकफे पित्ते घृतं, मिश्रेषु मिश्रकम् ॥ १८ ॥
 दशमूलं शठीं दन्तीं सुराह्णं द्विपुनर्नवम् ।
 मूलं स्रुगर्कयोः पथ्यां भूकदम्बमरुकरम् ॥ १९ ॥
 करञ्जवरुणाम्मूलं पिप्पल्याः पौष्करं च यत् ।
 पृथग् दशपलं प्रस्थान् यवकोलकुलत्थतः ॥ २० ॥
 श्रीश्चाष्टगुणिते तोये विपचेत्पादवर्तिना ।
 तेन द्विपिप्पलीचम्यवचानिचुलरोहिषैः ॥ २१ ॥
 त्रिवृद्विडङ्गकम्पिलभार्ङ्गीबिल्वैश्च साधयेत् ।
 प्रस्थं घृताजयेत्सर्वास्तन्मेहान् पिटिका विषम् ॥ २२ ॥
 पाण्डुविद्रधिगुल्मार्शः शोफशोषगरोदरम् ।
 आसं कासं वमिं वृद्धिं श्लीहानं वातशोणितम् ॥ २३ ॥
 कुष्ठोन्मादावपस्मारं ध्रान्वन्तरमिदं घृतम् ।
 रोध्रमूर्वाशठीवेल्लभार्ङ्गीनतनस्रप्लवान् ॥ २४ ॥
 कलिङ्गकुष्ठक्रमुकप्रियङ्गुवतिविषाभिकान् ।
 द्वे विशाले चतुर्जातं भूनिम्बं कटुरोहिणीम् ॥ २५ ॥
 यवानीं पौष्करं पाठां ग्रन्थिं चम्यं फलत्रयम् ।
 कर्षाशमम्बुकलशो पादशेषे स्नुते हिमे ॥ २६ ॥
 द्वौ प्रस्थौ माक्षिकात्क्षिप्त्वा रक्षोपक्षमुपेक्षया ।
 रोध्रासवोऽयं मेहार्शः श्वित्रकुष्ठारुचिकृमीन् ॥ २७ ॥

पाण्डुत्वं ग्रहणीदोषं स्थूलतां च नियच्छति ।
 साधयेदसनादीनां पलानां विंशतिं पृथक् ॥ २८ ॥
 द्विवहेऽपां क्षिपेत्तत्र पादस्थे द्वे धत्ते गुढात् ।
 क्षौद्राढकार्धं पलिकं वत्सकादि च कल्कितम् ॥ २९ ॥
 तरक्षौद्रपिप्पलीचूर्णप्रदिग्धे घृतभाजने ।
 स्थितं दृढे जतुसृते यवराशौ निघापयेत् ॥ ३० ॥
 खादिराङ्गारतप्तानि बहुशोऽत्र निमज्जयेत् ।
 तनूनि तीक्ष्णलोहस्य पत्राण्यालोहसङ्ख्यात् ॥ ३१ ॥
 अयस्कृतिः स्थिता पीता पूर्वस्मादधिका गुणैः ।
 रुक्षमुद्वर्तेन गाढं व्यायामो निशि जागरः ॥ ३२ ॥
 यच्चाऽभ्यच्छेदमेदोऽन्नं बहिरन्तश्च तद्धितम् ।
 सुभावितां सारजलैस्तुलां पीत्वा शिलोद्भवात् ॥ ३३ ॥
 साराम्बुनैव भुञ्जानः शालिं जाङ्गलजै रसैः ।
 सर्वानभिभवेन्मेहान् सुबहूपद्रवानपि ॥ ३४ ॥
 गण्डमालाङ्गुदग्रन्थिस्थौल्यकुष्ठभगन्दरान् ।
 कृमिस्त्रीपदशोकांश्च परं चैतद्वसायनम् ॥ ३५ ॥
 अधनश्छत्रपादग्ररहितो मुनिवर्तनः ।
 योजनानां शतं यायात् स्नेहेन सलिलाशयान् ॥ ३६ ॥
 गोशकृन्मूत्रवृत्तिर्वा गोभिरेव सह व्रजेत् ।
 बृंहयेदौषधाहारैरमेदोमूत्रलैः कृशम् ॥ ३७ ॥
 शराबिकाद्याः पिटिकाः शोफध्वंसः पुष्यचरेत् ।

१ 'णं प्र' इति पाठः. २ 'अमेत्' इति पाठः.

अपका व्रणवत्पकाः

तासां प्राग्रूप एव च ॥ ३८ ॥

क्षीरिवृक्षागु पानाय वस्तमूत्रं च क्षस्यते ।

तीक्ष्णं च शोधनं, ग्रामो दुर्विरेच्या हि मेहिनः ॥ ३९ ॥

तैलमेलादिना कुर्याद्रूपेण व्रणरोपणम् ।

उद्धर्तने कषायं तु वर्गेणारग्वधादिना ॥ ४० ॥

परिषेकोऽसनाद्येन पानाच्चे वत्सकादिना ।

पाठाचिन्नकशार्ङ्गष्टासारिवाकण्टकारिकाः ॥ ४१ ॥

ससाङ्गं कौटजं मूलं सोमवल्कं नृपद्रुमम् ।

सङ्घूर्य मधुना लिङ्गात्तद्रघूर्णं नवायसम् ॥ ४२ ॥

मधुमेहित्वमापन्नो भिषग्भिः परिवर्जितः ।

शिलाजतुतुलामघात्प्रमेहार्तः पुनर्नवः ॥ ४३ ॥”

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथाऽतो विद्रधिबृद्धिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

[अथ विद्रधिरोगचिकित्सितम् ।]

“विद्रधिं सर्वमेवामं शोफवत्समुपाचरेत् ।

प्रततं च हरेद्रक्तं, पक्वे तु व्रणवत्क्रिया ॥ १ ॥

पञ्चमूलजलैर्घृतं वातिकं लवणोत्तरैः ।

भद्रादिवर्गयष्ट्याङ्गतिक्तैरालेपयेद्रणम् ॥ २ ॥

वैरेचनिकयुक्तेन त्रैवृतेन विशोध्य च ।
 विदारीवर्गसिद्धेन त्रैवृतेनैव रोपयेत् ॥ ३ ॥
 क्षालितं क्षीरितोयेन लिम्पेद्यष्ट्यमृतातिलैः ।
 पैत्तं घृतेन सिद्धेन मज्जिघोशीरपक्वकैः ॥ ४ ॥
 पयस्याद्विनिशाभ्रेष्टायष्टीदुग्धैश्च रोपयेत् ।
 म्यग्रोधादिप्रवालत्वक्फलैर्वा

कफजं पुनः ॥ ५ ॥

भारग्वधाम्बुना धौतं सक्तुकुम्भनिशातिलैः ।
 लिम्पेत्कुलत्थिकादन्तीत्रिवृत्तयामाभित्तिस्वकैः ॥ ६ ॥
 ससैन्धवैः सगोमूत्रैस्तैलं कुर्वीत रोपणम् ।
 रक्तागन्तूद्भवे कार्या पित्तविद्रधिवत्क्रिया ॥ ७ ॥
 चरुणादिगणकाथमपकेऽभ्यन्तरेस्थिते ।
 ऊषकादिप्रतीवापं पूर्वाह्ने विद्रधौ पिबेत् ॥ ८ ॥
 घृतं विरेचनद्रव्यैः सिद्धं ताभ्यां च पाययेत् ।
 निरुहं खेहवस्ति च ताभ्यामेव प्रकल्पयेत् ॥ ९ ॥
 पानभोजनलेपेषु मधुशिग्रुः प्रयोजितः ।
 दत्तावापो यथादोषमपक्वं हन्ति विद्रधिम् ॥ १० ॥
 त्रायन्तीत्रिफलानिम्बकटुकामधुकं समम् ।
 त्रिवृत्पटोलमूलाभ्यां चत्वारोऽंशाः पृथक् पृथक् ॥ ११ ॥
 मसूराभिस्तुषादष्टौ तत्काथः सघृतो जयेत् ।
 विद्रधीगुल्मवीसर्पदाहमोहमदज्वरान् ॥ १२ ॥

१ 'न्तरे स्थिते' इत्यरुणः.

तृणमूर्च्छाच्छर्दिहृद्रोगपित्तासृक्कुष्ठकामलाः ।
 कुडवं त्रायमाणायः साध्यमष्टगुणेऽम्भसि ॥ १३ ॥
 कुडवं तद्रसाद्वात्रीस्वरसाक्षीरतो घृतात् ।
 कर्षाऽशं कल्कितं तिक्तात्रायन्तीधन्ववासकम् ॥ १४ ॥
 मुस्तातामलकीवीराजीवन्तीचन्दनोत्पलम् ।
 पचेदेकत्र संयोज्य तद्धृतं पूर्ववद्गुणैः ॥ १५ ॥
 द्राक्षामधूकं खर्जूरं बिदारी सशतावरी ।
 परूषकाणि त्रिफला तत्कारथे पाचयेद्धृतम् ॥ १६ ॥
 क्षीरेक्षुधात्रीनिर्यासे प्राणदाकल्कसंयुतम् ।
 तच्छीतं शर्कराक्षौद्रपादिकं पूर्ववद्गुणैः ॥ १७ ॥
 हरेच्छृङ्गादिभिरसृक् सिरया वा यथान्तिकम्, ।
 बिद्रधिं पच्यमानं च कोष्ठस्थं बहिरुन्नतम् ॥ १८ ॥
 शोत्वोपनाहयेत्

शूले स्थिते तत्रैव पिण्डिते ।

तत्पार्श्वपीडनात्सुप्तौ दाहादिष्वल्पकेषु च ॥ १९ ॥
 पक्वः स्याद्विद्रधिं भित्त्वा व्रणवत्तमुपाचरेत् ।
 भन्तर्भागस्य चाप्येतच्चिह्नं पक्वस्य विद्रधेः ॥ २० ॥
 पक्वः स्रोतांसि संपूर्य स यात्पूर्व्वमधोऽथवा ।
 स्वयं प्रवृत्तं तं दोषमुपेक्षेत हिताग्निनः ॥ २१ ॥
 दशाहं द्वादशाहं वा रक्षेज्जिषगुपद्रवान् ।
 असम्यग्बहति क्लेदे वरुणादिसुखाग्भसा ॥ २२ ॥

पाययेन्मधुशिग्रुं वा यवागूं तेन वा कृताम् ।
 यवकोलकुलस्थोत्थयूषैरञ्जं च शस्यते ॥ २३ ॥
 ऊर्ध्वं दशाहाभ्रायन्तीसर्पिणा तैल्वकेन वा ।
 शोधयेद्वलतः शुद्धः सधौद्रं तिक्तकं पिबेत् ॥ २४ ॥
 सर्वशो गुल्मवच्चैनं यथादोषमुपाचरेत् ।
 सर्वावस्थासु सर्वासु गुग्गुलुं विद्रधीषु च ॥ २५ ॥
 कषायैर्यौगिकैर्युञ्ज्यात् स्वैः स्वैस्तद्विच्छिन्नाजतु ।
 पाकं च वारयेद्यत्नात्, सिद्धिः पके हि दैविकी ॥ २६ ॥
 अपि चाऽऽशु विदाहिष्वद्विद्रधिः सोऽभिधीयते ।
 सति चालोचयेन्मेहे प्रमेहाणां चिकित्सितम् ॥ २७ ॥
 स्तनजे व्रणवत्सर्वं नस्त्वेनमुपनाहयेत् ।
 पाटयेत्पालयन् सान्ध्यवाहिनीः कृष्णचूचुकौ ॥ २८ ॥
 सर्वास्त्रामाद्यवस्थासु निर्दुहीत च तत्स्तनम् ।
 [अथ वृद्धिरोगचिकित्सितम् ।]
 शोधयेन्निवृत्तास्त्रिगुणं वृद्धौ ज्वेहैश्वलात्मके ॥ २९ ॥
 कौशाभ्रतिप्तवकैरण्डसुकुमारकमिश्रकैः ।
 ततोऽनिलज्जनिर्यूहकस्कन्धैर्निरुद्ध्येत ॥ ३० ॥
 रसेन भोजितं यष्टितैलेनान्वासयेदमुं ।
 स्वेदप्रलेपा वातघ्नाः, पके भिस्वा व्रणक्रियाः ॥ ३१ ॥
 पित्तरकोद्भवे वृद्धावामपके यथायथम् ।
 शोफव्रणक्रियां कुर्यात्, प्रतप्तं च हरेदसृक् ॥ ३२ ॥

गोमूत्रेण पिबेत्कटुकं श्लेष्मिके पीतदारुजम् ।
 विम्लापनादते चाऽत्र श्लेष्मग्रन्थिक्रमो हितः ॥ ३३ ॥
 पक्वे च पादिते तैलमिष्यते व्रणशोधनम् ।
 सुमनोऽरुष्कराक्नोल्लससर्पणेषु साधितम् ॥ ३४ ॥
 पटोलनिम्बरजनीविडङ्गकुटजेषु च ।
 मेदोजं मूत्रपिष्टेन सुस्विन्नं सुरसादिना ॥ ३५ ॥
 शिरोविरेकद्वयैर्वा वर्जयन्फलसेवनीम् ।
 दारयेद्वृद्धिपत्रेण सम्यज्जोदसि सूदृते ॥ ३६ ॥
 व्रणं माक्षिकाकासीससैन्धवप्रतिसारितम् ।
 सीन्येदन्धजनं चाऽस्य योज्यं मेदोविशुद्धये ॥ ३७ ॥
 मनःशिलैलासुमनोग्रन्थिभल्लातकैः कृतम् ।
 तैलम्नात्रणसन्धानात्स्नेहस्वेदौ च शीलयेत् ॥ ३८ ॥
 मूत्रजं स्वेदितं त्रिगधैर्दक्षपट्टेन वेष्टितम् ।
 विध्येदधस्तात्सेवन्या स्नापयेच्च यथोदरम् ॥ ३९ ॥
 व्रणं च स्थगिकाबद्धं रोपयेत्

अन्नहेतुके ।

फलकोशमसम्प्राप्ते चिकित्सा वातवृद्धिवत् ॥ ४० ॥
 पचेत्पुनर्नवतुलां तथा दक्षपलाः पृथक् ।
 दक्षमूलपयस्याश्च गन्धैरण्डक्षतावरीः ॥ ४१ ॥
 द्विदर्भेशरकाशेक्षुमूलपोटगलान्विताः ।
 बहेऽपामहभागस्थे तत्र त्रिंशत्पलं गुहात् ॥ ४२ ॥

प्रस्थमेरण्डतैलस्य द्वौ घृताल्पयसस्तथा ।

भावपेद् द्विपलांशं च कृष्णातन्मूलसैन्धवम् ॥ ४३ ॥

यष्टीमधुकमृद्वीकायवानीनागराणि च ।

तत्सिद्धं सुकुमाराख्यं सुकुमारं रसायनम् ॥ ४४ ॥

वातातपाध्वयानादिपरिहार्येष्वयन्नम् ।

प्रयोज्यं सुकुमाराणामीश्वराणां सुखात्मनाम् ॥ ४५ ॥

वृणां क्षीवृन्दभट्टणामलक्ष्मीकलिनाशनम् ।

सर्वकालोपयोगेन कान्तिलावण्यपुष्टिदम् ॥ ४६ ॥

वर्ध्मविद्रधिगुल्मार्शोयोनिमेद्रानिलार्तिषु ।

शोफोदरखुडप्लीहविड्ढिबन्धेषु चोत्तमम् ॥ ४७ ॥

यायाद्वर्ध्मं न चेच्छान्तिं ज्येष्ठरेकानुवासनैः ।

वस्त्रिकर्म पुरः कृत्वा वङ्गणस्यं ततो दहेत् ॥ ४८ ॥

अग्निना मार्गरोधार्थं मरुतः

अर्घेन्दुवक्रया ।

भङ्गुष्ठस्योपरि स्त्राव पीतं वन्तुसमं च यत् ॥ ४९ ॥

उरिक्षिप्य सूच्या तत्तिर्यग्दहेच्छित्त्वा यतो गदः ।

ततोऽन्यपार्श्वेऽन्ये त्वाहुर्दहेद्वाऽनामिकाकुले ॥ ५० ॥

गुल्मेऽन्यैर्वातकफजे प्लीहि चायं विधिः स्मृतः ।

कनिष्ठिकानामिकयोर्विश्वाद्यां च यतो गदः ॥ ५१ ॥”

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथाऽतो गुल्मचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“गुल्मं बद्धशकृद्वातं वातिकं तीव्रवेदनम् ।

रूक्षशीतोद्भवं तैलैः साधयेद्वातरोगिकैः ॥ १ ॥

पानाश्चान्वासनाभ्यङ्गैः क्षिग्धस्य स्वेदमाचरेत् ।

आनाहवेदनास्तम्भविबन्धेषु विशेषतः ॥ २ ॥

क्षोतसां मार्दवं कृत्वा जित्वा मारुतमुल्बणम् ।

भित्त्वा विबन्धं क्षिग्धस्य स्वेदो गुल्ममपोहति ॥ ३ ॥

क्षेहपानं हितं गुल्मे विशेषेणोर्ध्वनाभिजे ।

पक्काशयगते बस्तिरुभयं जठराग्रये ॥ ४ ॥

दीप्तेऽग्नौ वातिके गुल्मे विबन्धेऽनिलवर्धसोः ।

बृंहणान्यश्नपानानि क्षिग्धोष्णानि प्रदापयेत् ॥ ५ ॥

पुनःपुनः क्षेहपानं

निरूहाः सानुवासनाः ।

प्रयोज्या वातजे गुल्मे कफपित्तानुरक्षणः ॥ ६ ॥

बस्तिकर्म परं विद्याद्गुल्मघ्नं, तद्धि मारुतम् ।

स्वस्थाने प्रथमं जित्वा सद्यो गुल्ममपोहति ॥ ७ ॥

तस्मादभीक्ष्णशो गुल्मा निरूहैः सानुवासनैः ।

प्रयुज्यमानैः शाम्यन्ति वातपित्तकफात्मकाः ॥ ८ ॥

हिङ्गुसौवर्चलभ्योषविडदाडिमदीप्यकैः ।

पुष्कराजजिधान्याम्लवेतः क्षारवित्रकैः ॥ ९ ॥
 शठीवचाजगन्धैलासुरसैर्दधिसंयुतैः ।
 शूलानाहहरं सर्पिः साधयेद्वातगुल्मिनाम् ॥ १० ॥
 हपुषोषणपृथ्वीकापञ्चकोलकदीप्यकैः ।
 साजाजिसैन्धवैर्दध्ना दुग्धेन च रसेन च ॥ ११ ॥
 दाहिमान्मूलकात्कोलात्पचेत्सर्पिर्निहन्ति तत् ।
 घातगुल्मोदरानाहपार्श्वहृत्कोष्ठवेदनाः ॥ १२ ॥
 योन्यशोम्रहणीदोषकासश्वासारुचिज्वरान् ।
 दशमूलं बलां कालां सुषवीं द्वौ पुनर्नवौ ॥ १३ ॥
 पौष्करैरण्डरास्त्राश्वगन्धभाज्ज्यम्बूताशठीः ।
 पचेद्गन्धपलाशं च द्रोणेऽपां द्विपलोन्मितम् ॥ १४ ॥
 यवैः कालैः कुलथैश्च माषैश्च प्रास्थिकैः सह ।
 काथेऽस्मिन् दधिपात्रे च घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १५ ॥
 स्वरसैर्दाहिमात्रातमातुलज्जोद्धवैर्युतम् ।
 तथा तुषाम्बुधान्याम्लयुतैः श्लक्ष्णैश्च कल्कितैः ॥ १६ ॥
 भार्ङ्गीतुम्बुरुषहप्रन्थाग्रन्थिरास्त्राग्निधान्यकैः ।
 यवानकयवान्यम्लवेतसासितजीरकैः ॥ १७ ॥
 अजाजीहिह्रुहपुषाकारवीवृषकोषकैः ।
 निकुम्भकुम्भमूर्वेभपिप्पलीबेलुदाहिमैः ॥ १८ ॥
 श्वदंष्ट्राग्रपुसैर्वास्वीजर्हिस्त्राश्ममेदकैः ।
 मिशिक्षिक्षारसुरससारिवानीलिनीफलैः ॥ १९ ॥

त्रिकटुत्रिपटूपेतैर्दाधिकं तद्वपोहति ।

रोगानाशुतरं पूर्वान्कष्टानपि च शीलितम् ॥ २० ॥

अपस्मारगरोन्मादमूत्राघातानिलामयान् ।

शूषणत्रिफलाधान्यचविकावेष्टुषित्रकैः ॥ २१ ॥

कल्कीकृतैर्युतं पक्वं सक्षीरं वातगुल्मनुत् ।

तुलां लशुनकन्दानां पृथक्पञ्चपलांशकम् ॥ २२ ॥

पञ्चमूलं महश्चाम्बुभारार्धं तद्विपाचयेत् ।

पादशेषं तदधेन दाडिमस्वरसं सुराम् ॥ २३ ॥

धान्याम्लं दधि चादाय पिष्टांश्चार्धपलांशकान् ।

शूषणत्रिफलाहिङ्गयवानीचस्यदीप्यकान् ॥ २४ ॥

साम्बवेतससिन्धूस्थदेवदारुन्यचेदृतात् ।

तैः प्रस्थं तत्परं सर्ववातगुल्मविकारजित् ॥ २५ ॥

षट्पलं वा पिबेत् सर्पिर्यदुक्तं राजयक्ष्मणि ।

प्रसन्नया वा क्षीरार्थः सुरया दाडिमेन वा ॥ २६ ॥

घृते मारुतगुल्मघ्नः कार्यो दघ्नः सरेण वा ।

वातगुल्मे कफो वृद्धो हृत्वाग्निमरुचिं यदि ॥ २७ ॥

हृल्लासं गौरवं तन्द्रां जनयेदुल्लिखेतु तम् ।

शूलानाहविबन्धेषु ज्ञात्वा सस्नेहमाशयम् ॥ २८ ॥

निर्यूहचूर्णवटकाः प्रयोज्या घृतभेषजैः ।

कोलदाडिमघर्मांश्चुतक्रमघ्नांश्चकाञ्जिकैः ॥ २९ ॥

मण्डेन वा पिवेत्प्रातश्चूर्णान्यस्य वा पुरः ।

चूर्णानि मातुलुङ्गस्य भावितान्यसकृदसे ।

कुर्वीत कार्मुकतरान् वटकान् कफचातयोः ॥ ३० ॥

हिङ्गुवचाविजयापशुगन्धा-

दाडिमदीप्यकधान्यकपाठाः ।

पुष्करमूलशठीहपुषाभि-

क्षारयुगत्रिपटुत्रिकटूनि ॥ ३१ ॥

साजाजिचव्यं सहतित्तिहीकं

सवेतसाम्लं त्रिनिहन्ति चूर्णम् ।

हृत्पार्श्ववस्तित्रिकयोनिपायु-

शूलानि वाय्वामकफोज्ज्वानि ॥ ३२ ॥

कृच्छ्रान् गुल्मान्वातविण्मूत्रसङ्गं

कण्ठे बन्धं हृद्रहं पाण्डुरोगम् ।

अन्नाश्रद्धाह्रीहृदुर्नामहिध्मा-

वध्माध्मानश्वासकासाभिसादान् ॥ ३३ ॥

लवणयवानीदीप्यक-

कणनागरमुत्तरोत्तरं वृद्धम् ।

सर्वसमानहरीतकि-

चूर्णं वैश्वानरः साक्षात् ॥ ३४ ॥

त्रिकटुकमजमोदा सैन्धवं जीरके द्वे

समधरण्यतानामष्टमो हिङ्गुभागः ।

प्रथमकवलभोज्यः सर्पिषा चूर्णकोऽयं

जनयति जठराग्निं वातगुल्मं निहन्ति ॥ ३५ ॥

हिङ्गुग्राविडशुण्ठ्यजाजिविजयावाक्याभिधानामयै-

श्वर्णः कुम्भनिकुम्भमूलसहितैर्भागोत्तरं वर्धितैः ।

पीतः कोष्णजलेन कोष्ठजरुजो गुल्मोदरादीनघं

शार्दूलः प्रसभं प्रमथ्य हरति व्याधीन् मृगाघानिव ॥ ३६ ॥

सिन्धूत्थपथ्याकणदीप्यकानां

चूर्णानि तोयैः पिबतां कवोष्णैः ।

प्रयाति नाशं कफवातजन्मा

नाराचनिर्भिन्न इवामयौघः ॥ ३७ ॥

पूतीकपत्रगजचिर्भटचन्यवह्नि-

व्योषं च संस्तरचितं लवणोपधानम् ।

दग्ध्वा विचूर्ण्य दधिमस्तुयुतं प्रयोज्यं

गुल्मोदरश्वयथुपाण्डुगुदोन्नवेषु ॥ ३८ ॥

हिङ्गुत्रिगुणं सैन्धवमस्त्रात्रिगुणं तु तैलमैरण्डम् ।

तत्रिगुणरसोनरसं गुल्मोदरवर्ध्मशूलघ्नम् ॥ ३९ ॥

मातुलङ्गरसो हिङ्गु दाढिमं विडसैन्धवम् ।

सुरामण्डेन पातय्य वातगुल्मरुजापहम् ॥ ४० ॥

शुण्ठ्याः कर्षं गुडस्य द्वौ बीतात्कृष्णतिलारपलम् ।

स्वादश्लेकत्र सङ्खूर्यं कोष्णक्षीरानुपो जयेत् ॥ ४१ ॥

वातहृद्रोगगुल्माशौयोनिशूलशकृद्ग्रहान् ।

पिबेदेरण्डतैलं तु वातगुल्मी प्रसङ्गया ॥ ४२ ॥
 श्लेष्मण्यनुबले वायौ पित्ते तु पयसा सह ।
 विवृद्धं यदि वा पित्तं सन्तापं वातगुल्मिनः ॥ ४३ ॥
 कुर्याद्विरेचनीयोऽसौ सन्नेहैरानुलोमिकैः ।
 तापानुवृत्तावेवं च रक्तं तस्याऽवसेचयेत् ॥ ४४ ॥
 साधयेच्छुद्धशुष्कस्य लग्नस्य चतुःपलम् ।
 क्षीरोदकेऽष्टगुणिते क्षीरशेषं च पाचयेत् ॥ ४५ ॥
 वातगुल्ममुदावर्तं गृध्रसीं विषमज्वरम् ।
 हृद्रोगं विद्रधिं शोषं साधयत्याशु तत्पयः ॥ ४६ ॥
 तैलं प्रसङ्गागोमूत्रमारनालं यवाग्रजः ।
 गुल्मं जठरमानाहं पीतमेकत्र साधयेत् ॥ ४७ ॥
 चित्रकप्रस्थिकैरण्डकुण्ठीकायः परं हितः ।
 झूलानाहविवन्धेषु सहिष्णुविटसैन्धवः ॥ ४८ ॥
 पुष्करैरण्डयोर्मूलं यवधन्वयवासकम् ।
 जलेन कृषितं पीतं कोष्ठदाहरुजापहम् ॥ ४९ ॥
 बाज्याह्वैरण्डदर्भाणां मूलं दाह महौषधम् ।
 पीतं लिःकथ्य तोयेन कोष्ठपृष्ठयंसञ्चलजित् ॥ ५० ॥
 शिलाजं पयसाऽनल्पपञ्चमूलशृतेन वा ।
 वातगुल्मी पिबेद्वाक्यमुदावर्तं तु भोजयेत् ॥ ५१ ॥
 खिग्धं पेप्पलिकैर्यूषैर्मूलकानां रसेन वा ।
 बद्धविण्मास्तोऽग्नीयाक्षीरिणोष्णेन नावकम् ॥ ५२ ॥

कुल्माषान्वा बहुस्नेहान् भक्षयेत्पुनश्चरात् ।
नीलिनीत्रिवृतादन्तीपथ्याकम्पिष्ठकैः सह ॥ ५३ ॥
समलाय घृतं देयं सविद्वक्षारनागरम् ।
नीलिनीं त्रिफलां रास्नां बलां कटुकरोहिणीम् ॥ ५४ ॥
पचेद्विद्वज्जं ग्याघ्रीं च पालिकानि जलाढके ।
रसेऽष्टभागशेषे तु घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ५५ ॥
दध्नः प्रस्थेन संयोज्य सुधाक्षिरपलेन च ।
ततो घृतपलं दद्याद्यवागूमण्डमिश्रितम् ॥ ५६ ॥
जीर्णे सम्यग्विरिक्तं च भोजयेद्भक्षभोजनम् ।
गुल्मकुष्ठोदरव्यङ्गशोफपाण्ड्यामयज्वरान् ॥ ५७ ॥
श्वित्रं प्रीहानमुन्मादं हन्त्येतन्नीलिनीघृतम् ।
कुक्कुटाश्च मथूराश्च तिसिरिक्कौञ्चवर्तकाः ॥ ५८ ॥
शालयो मदिराः सर्पिर्वातगुल्मचिकित्सितम् ।
मितमुष्णं द्रवं स्निग्धं भोजनं वातगुल्मनाम् ॥ ५९ ॥
समण्डावाण्णीपानं तप्तं वा धान्यकैर्जलम् ।
स्निग्धोष्णेनोदिते गुल्मे पैत्तिके क्षंसनं हितम् ॥ ६० ॥
द्राक्षाऽभयागुडरसं कम्पिष्ठं वा मधुद्रुतम् ।
कल्पोक्तं रक्तपित्तोक्तं

गुल्मे रुक्षोष्णजे पुनः ॥ ६१ ॥

परं संशमनं सर्पिस्तिकं वासाघृतं शृतम् ।

तृणाख्यपञ्चकफाथे जीवनीयगणेन वा ॥ ६२ ॥

मृतं तेनैव वा क्षीरं न्यग्रोधादिगणेन वा ।
 तत्राऽपि खंसनं युञ्ज्याच्छीघ्रमात्यधिके भिषक् ॥ ६३ ॥
 वैरेचनिकसिद्धेन सर्पिषा पयसाऽपि वा ।
 रसेनामलकेक्षूणां घृतग्रस्थं विपाचयेत् ॥ ६४ ॥
 पथ्यापादं पिबेत्सर्पिस्तत्सिद्धं पित्तगुल्मनुत् ।
 पिबेद्वा तैल्वकं सर्पिर्यच्चोक्तं पित्तविद्रधौ ॥ ६५ ॥
 द्राक्षां पयस्यां मधुकं चन्दनं पञ्चकं मधु ।
 पिबेत्तण्डुलतोयेन पित्तगुल्मोपशान्तये ॥ ६६ ॥
 द्विपलं त्रायमाणाया जलद्विप्रस्थसाधितम् ।
 अष्टभागस्थितं पूतं कोष्णं क्षीरसमं पिबेत् ॥ ६७ ॥
 पिबेदुपरि तस्योष्णं क्षीरमेव यथाबलम् ।
 तेन निर्हृतदोषस्य गुल्मः शाम्यति पैत्तिकः ॥ ६८ ॥
 दाहेऽभ्यङ्गो घृतैः क्षीतैः साज्यैर्लेपो हिमौषधैः ।
 स्पर्शः सरोरुहां पत्रैः पात्रैश्च प्रचलजलैः ॥ ६९ ॥
 विदाहपूर्वरूपेषु शूले वहेश्च मार्दवे ।
 बहुशोऽपहरेद्रक्तं, पित्तगुल्मे विशेषतः ॥ ७० ॥
 छिन्नमूला विदहान्ते न गुल्मा यान्ति च क्षयम् ।
 रक्तं हि व्यग्लतां याति तच्च नास्ति न चाऽस्ति रुक् ॥ ७१ ॥
 हृतदोषं परिष्कानं जाङ्गलैस्तर्पितं रसैः ।
 समाश्रयं सशेषार्तिं सर्पिरभ्यासयेत्पुनः ॥ ७२ ॥
 रक्तपित्तातिवृद्धक्षालिकयामनुपलम्ब वा ।

गुल्मे पाकोन्मुखे सर्वा पित्तविद्रधिचक्रिया ॥ ७३ ॥
 शालिर्गव्याजपयसा पटोली जाङ्गलं घृतम् ।
 धात्रीपरूषकं द्राक्षा खजूरं दाडिमं ^१सिता ॥ ७४ ॥
 भोज्यं, पानेऽम्बु बलया बृहत्याद्यैश्च साधितम्, ।
 श्लेष्मजे वामयेत्पूर्वमवम्यमुपवासयेत् ॥ ७५ ॥
 तिक्तोष्णकटुसंस्पर्शा वह्निं सन्धुक्षयेत्ततः ।
 हिङ्गुवादिभिश्च द्विगुणधारहिङ्गुवस्त्ववेतसैः ॥ ७६ ॥
 निगूढं यदि बोधदं स्तिमितं कठिनं स्थिरम् ।
 भानाहादियुतं गुल्मं संशोध्य विनयेदनु ॥ ७७ ॥
 घृतं सक्षारकटुकं पातव्यं कफगुल्मिनाम् ।
 सव्योषक्षारलवणं सहिङ्गुविडदाडिमम् ॥ ७८ ॥
 कफगुल्मं जयत्याशु दशमूलशृतं घृतम् ।
 भल्लातकानां द्विपलं पञ्चमूलं पलोन्मितम् ॥ ७९ ॥
 अल्पं तोयाढके साध्यं पादशेषेण तेन च ।
 तुल्यं घृतं तुल्यपयो त्रिपचेदक्षसम्मितैः ॥ ८० ॥
 विडङ्गहिङ्गुसिन्धूत्ययावश्चकशठीबिडैः ।
 सद्दीपिरास्त्रायध्याह्नषट्प्रन्धाकणनागरैः ॥ ८१ ॥
 पृतन्मल्लातकघृतं कफगुल्महरं परम् ।
 ङ्गीहपाण्ड्यामयश्वासग्रहणीरोगकासनुत् ॥ ८२ ॥
 ततोऽस्य गुल्मे देहे च समस्ते स्वेदमाचरेत् ।
 सर्वत्र गुल्मे प्रथमं स्नेहस्वेदोपपादिते ॥ ८३ ॥

या क्रिया क्रियते याति सा सिद्धिं न विरुक्षिते ।
 स्निग्धस्निग्धशरीरस्य गुल्मे शैथिल्यमागते ॥ ८४ ॥
 यथोक्तां घटिकां न्यस्येद्गृहीतेऽपनयेच्च तम् ।
 घट्टान्तरं ततः कृत्वा ^१छित्त्वा गुल्मं प्रमाणवित् ॥ ८५ ॥
 विमार्गाजपदादूर्ध्वेयालाभं प्रपीडयेत् ।
 प्रसृज्याद्गुल्ममेवैकं न त्वन्नहृदयं स्पृशेत् ॥ ८६ ॥
 तिलंरण्डातसीबीजसर्षपैः परिलिप्य वा ।
 श्लेष्मगुल्ममयःपात्रैः सुखोष्णैः स्वेदयेत्ततः ॥ ८७ ॥
 एवं च विसृतं स्थानात्कफगुल्मं विरेचनैः ।
 सखेहैर्बस्तिभिश्चैनं शोधयेद्दशमूलिकैः ॥ ८८ ॥
 पिप्पल्यामलकद्राक्षाश्यामाद्यैः पालिकैः पचेत् ।
 एरण्डतैलहविषोः प्रस्थौ पयसि षड्गुणे ॥ ८९ ॥
 सिद्धोऽयं मिश्रकः खेहो गुल्मिणां क्षंसनं हितम् ।
 वृद्धिविद्रधिशूलेषु वातव्याधिषु चामृतम् ॥ ९० ॥
 पिबेद्वा नीलिनीसर्पिर्मात्रया द्विपलीकया ।
 तथैव सुकुमाराख्यं घृताभ्यौदरिकानि वा ॥ ९१ ॥
 द्रोणेऽम्भसः पचेद्दन्त्याः पलानां पञ्चविंशतिम् ।
 चित्रकस्य तथा पथ्यास्तावतीस्तद्वसे स्नुते ॥ ९२ ॥
 द्विप्रस्थे साधयेत्पूते क्षिपेद्दन्तीसमं गुडम् ।
 तैलात्पलानि चत्वारि त्रिवृतायाश्च चूर्णतः ॥ ९३ ॥

१ 'छिन्त्याद्' पा. २ 'विमार्गः'—चर्मकारशस्त्रविशेषः, 'कल-
 बूद' इति महाराष्ट्रभाषाप्रसिद्धश्च. ३ 'दशमूलकैः' इत्यरुणः.

कणाकषौ तथा शुण्ठ्याः सिद्धे लेहे तु शीतले ।
 मधु तैलसमं दद्याच्चतुर्जाताच्चतुर्थिकाम् ॥ ९४ ॥
 अतो हरीतकीमेकां सावलेहपलामदन् ।
 सुखं विरिच्यते स्निग्धो दोषप्रस्थमनामयः ॥ ९५ ॥
 गुल्महृद्गोगदुर्नामशोफानाहगरोदरान् ।
 कुष्ठोत्कंशारुचिप्लीहग्रहणीविषमज्वरान् ॥ ९६ ॥
 भ्रन्ति दन्तीहरीतक्यः पाण्डुतां च सकामलाम् ।
 सुधाक्षीरद्रवं चूर्णं त्रिवृतायाः सुभाषितम् ॥ ९७ ॥
 कार्ष्णिकं मधुसर्पिभ्यां लीढा साधु विरिच्यते ।
 कुष्ठश्यामात्रिवृदन्तीविजयाक्षारगुग्गुलुम् ॥ ९८ ॥
 गोमूत्रेण पिबेदेकं तेन गुग्गुलुमेव वा ।
 निरुहान्कल्पसिद्धयुक्तान् योजयेद्गुल्मनाशनान् ॥ ९९ ॥
 कृतमूलं महावास्तुं कठिनं स्तिमितं गुरुम् ।
 गूढमांसं जयेद्गुल्मं क्षारारिष्टाग्निर्कर्मभिः ॥ १०० ॥
 एकान्तरं द्वयन्तरं वा विभ्रमस्याऽथ वा त्र्यहम् ।
 शरीरदोषबलयोर्वर्धनक्षपणोद्यतः ॥ १०१ ॥
 अर्शोऽमरीग्रहण्युक्ताः क्षारा योज्याः कफोल्बणे ।
 देवदारुत्रिवृदन्तीकटुकापञ्चकोलकम् ॥ १०२ ॥
 स्वर्जिकायावशूकाल्यौ श्रेष्ठापाठोपकुक्षिकाः ।
 कुष्ठसर्पसुगन्धां च त्र्यक्षांशं पटुपञ्चकम् ॥ १०३ ॥
 पालिकं चूर्णितं तैलवसादभिघृताशुतम् ।

घटस्यान्तः पचेत्पक्वमग्निवर्णे घटे च तम् ॥ १०४ ॥
 क्षारं गृहीत्वा क्षीराज्यतक्रमद्यादिभिः पिबेत् ।
 गुल्मोदावर्तवर्ध्मांशोजठरग्रहणीकृमीन् ॥ १०५ ॥
 अपस्मारगरोन्मादयोनिशुक्रामयाश्मरीः ।
 क्षारोदोऽयं शमयेद्विषं चासुभुजङ्गजम् ॥ १०६ ॥
 श्लेष्माणं मधुरं क्षिग्धं रसक्षीरघृताशिनः ।
 छिस्वा भित्त्वाऽऽशयं क्षारः क्षारत्वात्पातयत्यधः ॥ १०७ ॥
 मन्देऽन्नावरुचौ सात्त्यैर्मद्यैः सस्नेहमश्वताम् ।
 योजयेदासवारिष्टाक्षिगदान् मार्गशुद्धये ॥ १०८ ॥
 शालयः षष्टिका जीर्णाः कुलथा जाङ्गलं पलम् ।
 चिरिबित्त्वामितर्कारीयवानीवरणाङ्कुराः ॥ १०९ ॥
 शिश्रोस्तृणमूलानि बालं शुष्कं च मूलकम् ।
 बीजपूरकहिङ्गवल्गुवेतसक्षारदाढिमम् ॥ ११० ॥
 द्योषं तक्रं घृतं तैलं भक्तं पानं तु वारुणी ।
 धान्याग्नं मस्तु तक्रं च यवानीषिडचूर्णितम् ॥ १११ ॥
 पञ्चमूलशृतं वारि जीर्णं मार्द्वीकमेव वा ।
 पिप्पलीपिप्पलीमूलचित्रकाजाजिसैन्धवैः ॥ ११२ ॥
 सुरा गुल्मं जयत्याशु जाङ्गलश्च विमिश्रितः ।
 वमनैर्लङ्घनैः स्वेदैः सर्पिःपानैर्विरेचनैः ॥ ११३ ॥
 बक्षिधारासवारिष्टैर्गोक्ष्मिकैः पथ्यभोजनैः ।

१ 'क्षारोऽगदो' इति पाठः. २ 'शिश्रोस्तृणवित्त्वानि' इति
 पाठः. ३ 'दृगुल्लिकाप' इति पाठः.

अध्यायः १४] चिकित्सास्थानम् ।

४७५

श्लैष्मिको बद्धमूलस्वाद्यदि गुल्मो न शाख्यति ॥ ११४ ॥

तस्य दाहं हृते रक्ते कुर्यादन्ते शरादिभिः ।

अथ गुल्मं सपर्यन्तं वाससान्तरितं भिषक् ॥ ११५ ॥

नाभिबस्त्यन्नहृदयं रोमराजीं च वज्रयन् ।

नातिगाढं परिमृशेच्छरेण ज्वलताऽथवा ॥ ११६ ॥

स्रोहेनारणिकोत्थेन दारुणा तैन्दुकेन वा ।

ततोऽग्निवेगे शमिते शीतैर्घ्नण इव क्रिया ॥ ११७ ॥

आमान्वये तु पेयाद्यैः सन्धुक्ष्याग्निं विलङ्घिते ।

त्वं त्वं कुर्यात्क्रमं मिश्रं मिश्रदोषे च कालवित् ॥ ११८ ॥

गतप्रसवकालायै नार्यै गुल्मेऽस्तसम्भवे ।

स्निग्धस्निग्धशरीरायै दद्यात्स्रोहविरेचनम् ॥ ११९ ॥

तिलकाथो घृतगुडव्योषभाङ्गीरजोन्वितः ।

पानं रक्तभवे गुल्मे, नष्टे पुष्णे च योषितः, ॥ १२० ॥

भाङ्गीकृष्णाकरञ्जत्वग्ग्रन्थिकामरदारुजम् ।

चूर्णं तिलानां काथेन पीतं गुल्मरुजापहम् ॥ १२१ ॥

पलाशक्षारपात्रे द्वे द्वे पात्रे तैलसर्पिषोः ।

गुल्मशैथिल्यजननीं पक्त्वा मात्रां प्रयोजयेत् ॥ १२२ ॥

न प्रमिद्येत यथेवं दद्याद्योनिविरेचनम् ।

क्षारेण युक्तं पल्लं सुधाक्षीरेण वा ततः ॥ १२३ ॥

ताभ्यां वा भावितान्दद्याद्योनौ कटुकमस्यकान् ।

वराहमस्यपित्ताभ्यां नक्तकान्त्वा सुभावितान् ॥ १२४ ॥

किण्वं वा सगुडक्षारं दद्याद्योनौ विशुद्धये ।
 रक्तपित्तहरं क्षारं लेहयेन्मधुसर्पिषा ॥ १२५ ॥
 लघुनं मदिरां तीक्ष्णां मत्स्यांश्चास्यै प्रयोजयेत् ।
 वस्तिं सक्षीरगोमूत्रं सक्षारं दाक्षमूलिकम् ॥ १२६ ॥
 भवर्तमाने रुधिरे हितं गुल्मप्रमेदनम् ।
 यमकाभ्यक्तदेहायाः प्रवृत्ते समुपेक्षणम् ॥ १२७ ॥
 रसौदनस्तथाऽऽहारः पानं च तरुणी सुरा ।
 रुधिरेऽतिप्रवृत्ते तु रक्तपित्तहराः क्रियाः ॥ १२८ ॥
 कार्पा, वातरुगार्तायाः सर्वा वातहराः पुनः, ।
 भानाहादाबुदावर्तबलासङ्गौ यथायथम् ॥ १२९ ॥”

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथाऽत उदरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।
 “दोषातिमात्रोपचयात्त्रोतोमार्गनिरोधनात् ।
 सम्भवत्युदरं, तस्माच्चित्तमेनं विरेचयेत् ॥ १ ॥
 पाययेत्तैलमैरण्डं समूत्रं सपयोऽपि वा ।
 मासं द्वौ वाथवा गव्यं मूत्रं माहिषमेव वा ॥ २ ॥
 पिबेद्, गोक्षीरमुक् स्याद्वा करमीक्षीरवर्तनः ।
 दाहानाहातिवृण्मूच्छांपरीतस्तु विशेषतः ॥ ३ ॥
 रुक्षाणां बहुवातानां दोषसंशुद्धिकाङ्क्षिणाम् ।
 ज्वेहनीयानि सर्पीषि जठरान्नानि योजयेत् ॥ ४ ॥

षट्पलं दशमूलाम्बुमस्तुष्पाढकसाधितम् ।
 नागरं त्रिपलं प्रस्थं घृततैलात्तथाऽऽढकम् ॥ ५ ॥
 मस्तुनः साधयित्वैतत्पिबेत्सर्वोदरापहम् ।
 कफमारुतसम्भूते गुल्मे च परमं हितम् ॥ ६ ॥
 चतुर्गुणे जले मूत्रे द्विगुणे चित्रकाष्णले ।
 कल्के सिद्धं घृतप्रस्थं सक्षारं जठरी पिबेत् ॥ ७ ॥
 यवकोलकुलस्थानां पञ्चमूलस्य चाम्भसा ।
 सुरासौवीरकाम्यां च सिद्धं वा पाययेद्घृतम् ॥ ८ ॥
 पृभिः क्षिग्धाय सञ्जाते बले शान्ते च मारुते ।
 ज्वले दोषाशये दद्यात्कल्पेदिष्टं विरेचनम् ॥ ९ ॥
 पटोलमूलं त्रिफलां निशां वेष्टं च कार्ष्णिकम् ।
 कम्पिल्लीलिनीकुम्भभागान् द्वित्रिचतुर्गुणान् ॥ १० ॥
 पिबेत्सञ्चूर्ण्य मूत्रेण पेयां पूर्वं ततो रसैः ।
 विरिक्तो जाङ्गलैरघाततः षड्दिवसं पयः ॥ ११ ॥
 शृतं पिबेद्बोधयुतं पीतमेवं पुनःपुनः ।
 हन्ति सर्वोदराण्येतच्चूर्णं जातोदकान्यपि ॥ १२ ॥
 गवाक्षीं शङ्खिनीं दन्तीं तिलकस्थ त्वचं वचाम् ।
 पिबेत्कर्कण्डुसुह्रीकाकोलाम्भोमूत्रसीधुभिः ॥ १३ ॥
 यवानी हपुषा धान्यं शतपुष्पोपकुञ्चिका ।
 कारवी पिप्पलीमूलमजगन्धा शठी वचा ॥ १४ ॥

चित्रकाजाजिकं व्योषं स्वर्णक्षीरी फलत्रयम् ।
 द्वौ क्षारौ पौष्करं मूलं कुष्ठं लवणपञ्चकम् ॥ १५ ॥
 विडङ्गं च समांशानि दन्त्या भागत्रयं तथा ।
 त्रिवृद्विशाले द्विगुणे सातला च चतुर्गुणा ॥ १६ ॥
 एष नारायणो नाम चूर्णो रोगगणापहः ।
 नैनं प्राप्याभिवर्धन्ते रोगा विष्णुमिवासुराः ॥ १७ ॥
 तक्रेणोदरिभिः पेयो गुल्मिभिर्बदराम्बुना ।
 आनाहवाते सुरया वातरोगे प्रसज्यया ॥ १८ ॥
 दधिमण्डेन विट्सक्ने दाढिमाग्भोभिरर्शसैः ।
 परिकर्ते सवृक्षाम्लैरुष्णाम्बुभिरजीर्णके ॥ १९ ॥
 भगन्दरे पाण्डुरोगे कासे श्वासे गलग्रहे ।
 हृद्रोगे ग्रहणीदोषे कुष्ठे मन्देऽनले ज्वरे ॥ २० ॥
 दंष्ट्राविषे मूलविषे सगरे कृत्रिमे विषे ।
 यथाहं स्निग्धकोष्ठेन पेयमेतद्विरेचनम् ॥ २१ ॥
 हपुषां काञ्चनक्षीरीं त्रिफलां नीलिनीफलम् ।
 त्रायन्तीं रोहिणीं तिक्तां सातलां त्रिवृतां वचाम् ॥ २२ ॥
 सैन्धवं काललवणं पिप्पलीं चेति चूर्णयेत् ।
 दाढिमत्रिफलामांसरसमूत्रसुखोदकैः ॥ २३ ॥
 पेयोऽयं सर्वगुल्मेषु प्लीहि सर्वोदरेषु च ।
 श्वित्रे कुष्ठेष्वजरके सदाने विषमेऽनले ॥ २४ ॥
 शोफार्शःपाण्डुरोगेषु कामलायां हलीमके ।
 वातपित्तकफांश्चाशु विरेकेण प्रसाधयेत् ॥ २५ ॥

नीलिनीं निचुलं व्योषं क्षारो लवणपञ्चकम् ।
चित्रकं च पिबेच्छृणं सर्पिषोदरगुल्मनुत् ॥ २६ ॥
पूर्ववच्च पिबेद्गुग्गुलं क्षामः शुद्धोऽन्तरान्तरा ।
कारभं गव्यमाजं वा दद्यादात्ययिके गदे ॥ २७ ॥
स्नेहमेव विरेकार्थं दुर्बलेभ्यो विशेषतः ।
हरीतकीसूक्ष्मरजःप्रस्थयुक्तं घृताढकम् ॥ २८ ॥
भग्नौ बिलाप्य मथितं खजेन यवपल्लके ।
निधापयेत्ततो मासादुद्धृतं गालितं पचेत् ॥ २९ ॥
हरीतकीनां काथेन दध्ना चाम्लेन संयुतम् ।
ठदरं गरमष्टीलामानाहं गुल्मविद्रधिम् ॥ ३० ॥
हन्येतस्कुष्ठमुन्मादमपसारं च पानतः ।
क्षुक्क्षीरयुक्ताद्रोक्षीराच्छृतक्षीतात्खजाहतात् ॥ ३१ ॥
यजातमाज्यं क्षुक्क्षीरसिद्धं तच्च तथागुणम् ।
क्षीरद्रोणं सुधाक्षीरप्रस्थार्धेन युतं दधि ॥ ३२ ॥
जातं मथित्वा तत्सर्पिश्चित्रसिद्धं च तद्गुणम् ।
तथा सिद्धं घृतप्रस्थं पयस्यष्टगुणे पिबेत् ॥ ३३ ॥
क्षुक्क्षीरपलकल्केन त्रिवृताषट्पलेन च ।
पृषां चाऽनु पिबेत्पेयां रसं स्वादु पयोऽथवा ॥ ३४ ॥
घृते जीर्णे विरिक्तश्च कोष्णं नागरसाधितम् ।
पिबेद्गुग्गु ततः पेयां ततो यूषं कुलत्थजम् ॥ ३५ ॥
पिबेद्दूक्षक्यहं त्वेवं भूयो वा प्रतिभोजितः ।

पुनः पुनः पिबेत्सर्पिरानुपूर्व्याऽनयैव च ॥ ३६ ॥
 घृतान्येतानि सिद्धानि विदध्यात्कुशलो भिषक् ।
 गुल्मानां गरदोषाणामुदराणां च शान्तये ॥ ३७ ॥
 पीलुकल्कोपसिद्धं वा घृतमानाहमेदनम् ।
 तैल्वकं नीलिनीसर्पिः स्नेहं वा मिश्रकं पिबेत् ॥ ३८ ॥
 हतदोषः क्रमादन्नं लघुशाल्योदनं प्रति ।
 उपयुञ्जीत जठरी दोषशेषनिवृत्तये ॥ ३९ ॥
 हरीतकीसहस्रं वा गोमूत्रेण पयोऽनुपः ।
 सहस्रं पिप्पलीनां वा क्षुक्षीरेण सुभावितम् ॥ ४० ॥
 पिप्पलीं वर्धमानां वा क्षीराशी वा शिलाजतु ।
 तद्गन्धं गुग्गुलुं क्षीरं तुल्यार्द्रकरसं तथा ॥ ४१ ॥
 चित्रकामरदादभ्यां कल्कं क्षीरेण वा पिबेत् ।
 मासं युक्तस्तथा हस्तिपिप्पलीविश्वमेवजम् ॥ ४२ ॥
 विडङ्गं चित्रको दन्ती चण्डं त्र्योषं च तैः पयः ।
 कल्कैः कोलसमैः पीत्वा प्रवृद्धमुदरं जयेत् ॥ ४३ ॥
 भोज्यं भुञ्जीत वा मासं क्षुहीक्षीरघृतान्वितम् ।
 उत्कारिकां वा क्षुक्षीरपीतपट्याकणाकृताम् ॥ ४४ ॥
 पार्श्वशूलमुपस्तम्भं हृद्ग्रहं च समीरणः ।
 यदि कुर्यात् ततस्तैलं त्रिस्वक्षारान्वितं पिबेत् ॥ ४५ ॥
 पक्वं व टिण्डुकबलापलाशतिलनालजैः ।
 क्षारैः कदम्बपामार्गतर्कारीजैः पृथक्कृतैः ॥ ४६ ॥

कफे घातेन पिप्ते वा ताम्ब्यां वाऽप्यावृर्तेऽनिले ।
 बलिनः स्वौषधयुतं तैलमेरण्डजं हितम् ॥ ४७ ॥
 देवदारूपलाशार्कहस्तिपिप्पलिशिग्रुकैः ।
 साश्वकर्णैः सगोमूत्रैः प्रदिह्यादुदरं बहिः ॥ ४८ ॥
 वृश्चिकालीवचाशुष्ठीपञ्चमूलपुनर्नवात् ।
 वर्षाभूधान्यकुष्ठाच्च क्वाथैर्मूत्रैश्च सेचयेत् ॥ ४९ ॥
 विरिक्तं म्लानमुदरं स्वेदितं सात्वणादिभिः ।
 वाससा वेष्टयेद्देवं वायुर्नाऽऽध्मापयेत्पुनः ॥ ५० ॥
 सुधिरिक्तस्य यस्य स्यादाध्मानं पुनरेव तम् ।
 सुस्निग्धैरम्ललवणैर्निरुहैः समुपाचरेत् ॥ ५१ ॥
 सोपस्तम्भोऽपि वा वायुराध्मापयति यं नरम् ।
 तीक्ष्णाः सक्षारगोमूत्राः शस्यन्ते तस्य बस्तयः ॥ ५२ ॥
 इति सामान्यतः प्रोक्ताः सिद्धा जठरिणां क्रियाः ।
 वातोदरेऽथ बलिनं विदार्यादिशृतं घृतम् ॥ ५३ ॥
 पाययेत्तु ततः स्निग्धं स्वेदिताङ्गं विरेचयेत् ।
 बहुशक्षौत्वकेनैनं सर्पिषा मिश्रकेण वा ॥ ५४ ॥
 कृते संसर्जने क्षीरं बलार्थमवचारयेत् ।
 प्रागुल्लेक्षाश्विर्वर्तेत बले लब्धे क्रमात्पयः ॥ ५५ ॥
 यूवै रसैर्वा मन्दाग्ललवणैरेधितानलम् ।
 सोदावर्तं पुनः स्निग्धं स्विन्नमास्थापयेत्ततः ॥ ५६ ॥

तीक्ष्णाऽधोभागयुक्तेन दाशमूलिकबस्तिना ।

तिलोरुबूकतैलेन वातघ्नाम्लशृतेन च ॥ ५७ ॥

स्फुरणाक्षेपसन्ध्यस्थिपार्श्वपृष्ठत्रिकार्तिषु ।

रूक्षं बद्धशकृद्वातं दीप्ताग्निमनुवासयेत् ॥ ५८ ॥

अविरेच्यस्य शमना बस्तिक्षीरघृतादयः ।

बलिनं स्वादुसिद्धेन पैत्ते संस्नेह्य सर्पिषा ॥ ५९ ॥

इयामाग्निभण्डीन्निफलाविपकेन विरेचयेत् ।

सितामधुघृतादयेन निरुहोऽस्य ततो हितः ॥ ६० ॥

न्यग्रोधादिकषायेण स्नेहबस्तिश्च तच्छृतः ।

दुर्बलं त्वनुवास्यादौ शोधयेत्क्षीरबस्तिभिः ॥ ६१ ॥

जाते त्वग्निबले स्निग्धं भूयो भूयो विरेचयेत् ।

क्षीरेण सन्निवृत्कल्केनोरुबूकशृतेन च ॥ ६२ ॥

सातलान्नायमाणान्यां शृतेनाऽऽरवधेन वा ।

सकफे वा समूत्रेण सतिक्ताज्येन सानिले ॥ ६३ ॥

पयसान्धतमेनैषां विदार्यादिशृतेन वा ।

भुञ्जीत, जठरं चाऽस्य पायसेनोपनाहयेत् ॥ ६४ ॥

पुनः क्षीरं पुनर्बस्तिं पुनरेव विरेचनम् ।

क्रमेण भुवमातिष्ठन् यतः पित्तोदरं जयेत् ॥ ६५ ॥

वत्सकादिविपकेन कफे संस्नेह्य सर्पिषा ।

त्विग्धं स्त्रवक्षीरसिद्धेन बलवन्तं विरेचितम् ॥ ६६ ॥

संसर्जयेत्कटुक्षारयुक्तैरश्वैः कफापहैः ।

अध्यायः १५] चिकित्सास्थानम् ।

४८३

मूत्रम्यूषणतैलाढ्यो निरूहोऽस्य ततो हितः ॥ ६७ ॥
मुष्ककादिकषायेण स्नेहवस्तिश्च तच्छृतः ।
भोजनं व्योषदुग्धेन कौलत्थेन रसेन वा ॥ ६८ ॥
स्त्रैमित्यारुचिहृत्तासैर्मन्देऽमौ मद्यपाय च ।
दद्यादरिष्टान् सारांश्च कफस्त्यानस्थिरोदरे ॥ ६९ ॥
हिङ्गूपकुल्ये त्रिफलां देवदारु निशाद्वयम् ।
भल्लातकं शिग्रुफलं कटुकां तिक्तकं वचाम् ॥ ७० ॥
शुण्ठीं माद्रीं घनं कुष्ठं सरलं पटुपञ्चकम् ।
दाहयेजर्जरीकृत्य दधिस्नेहचतुष्कवत् ॥ ७१ ॥
अन्तर्धूमं ततः क्षाराद्विडालपदकं पिबेत् ।
मदिशदधिमण्डोष्णजलारिष्टसुरासवैः ॥ ७२ ॥
उदरं गुल्ममष्टीलां तून्यौ शोफं विषूचिकाम् ।
श्रीहृद्द्रोगगुदजानुदावर्तं च नाशयेत् ॥ ७३ ॥
जयेदरिष्टगोमूत्रचूर्णायस्कृतिपानतः ।
सक्षारतैलपानैश्च दुर्बलस्य कफोदरम् ॥ ७४ ॥
उपनाहं ससिद्धार्थकिण्वैर्बीजैश्च मूलकात् ।
कलिकतैरुदरस्वेदमभीक्ष्णं चाऽत्र योजयेत् ॥ ७५ ॥
सन्निपातोदरे कुर्यान्नातिक्षीणबलानले ।
दोषोद्रेकानुरोधेन प्रत्याख्याय क्रियामिसाम् ॥ ७६ ॥
दन्तीद्रवन्तीफलजं तैलं पाने च शस्यते ।
क्रियानिवृत्ते जठरे त्रिदोषे तु विशेषतः ॥ ७७ ॥

दद्यादापृच्छा तज्ज्ञानीन् पातुं मद्येन कल्कितम् ।
 मूलं काकादनीगुञ्जाकरवीरकसम्भवम् ॥ ७८ ॥
 पानभोजनसंयुक्तं दद्याद्वा स्थावरं विषम् ।
 अस्मिन्वा कुपितः सर्पो विमुञ्चति फले विषम् ॥ ७९ ॥
 तेनास्य दोषसङ्घातः स्थिरो लीनो विमार्गगः ।
 बहिः प्रवर्तते भिक्षो विषेणाशु प्रमाथिना ॥ ८० ॥
 तथा व्रजत्यगदतां शरीरान्तरमेव वा ।
 हृत्तदोषं तु शीताम्बुस्नातं तं पाययेत्पयः ॥ ८१ ॥
 पेयां वा त्रिवृतः शाकं मण्डूक्या वास्तुकस्य वा ।
 कालशाकं यवाख्यं वा खादेत्स्वरससाधितम् ॥ ८२ ॥
 निरम्ललवणस्नेहं स्विन्नास्विन्नमनन्नभुक् ।
 मासमेकं ततश्चैवं तृषितः स्वरसं पिबेत् ॥ ८३ ॥
 एवं विनिर्हन्ते शाकैर्दोषे मासात् परं ततः ।
 दुर्बलाय प्रयुञ्जीत प्राणभृत्कारभं पयः ॥ ८४ ॥
 शीहोदरे यथादोषं श्लिग्धस्य स्वेदितस्य च ।
 सिरां भुक्तवतो दध्ना वामबाहौ विमोक्षयेत् ॥ ८५ ॥
 लब्धे बले च भूयोऽपि स्नेहपीतं विशोधितम् ।
 समुद्रशुक्तिजं क्षारं पयसा पाययेत्तथा ॥ ८६ ॥
 अम्लस्रुतं विडकणाचूर्णाढ्यं नक्तमालजम् ।
 सोभाञ्जनस्य वा काथं सैन्धवाग्निकणान्वितम् ॥ ८७ ॥
 हिङ्गवादिचूर्णक्षाराज्यं युञ्जीत च यथाबलम् ।

१ 'तज्ज्ञानीन्' इति पाठः. २ 'शृतं' इति पाठः.

पिप्पली नागरं दन्ती समांशं द्विगुणामयम् ॥ ८८ ॥
 विड्धाधांशयुतं चूर्णमिदमुष्णाग्बुना पिबेत् ।
 विडङ्गं चित्रकं सक्तून् सधृतान् सैन्धवं वचाम् ॥ ८९ ॥
 दग्ध्वा कपाले पयसा गुल्मप्लीहापहं पिबेत् ।
 तैलोन्मिश्रैर्बंदरकपत्रैः संमर्दितैः समुपनद्धः ।
 मुशलेन पीडितोऽनु याति प्लीहा पयोभुजो नाशम् ॥ ९० ॥
 रोहीतककृताः कृताः खण्डशः साभया जले ।
 मूत्रे वाऽऽनुयात्ततु तसराग्रस्थितं पिबेत् ॥ ९१ ॥
 कामलाप्लीहगुल्मार्शः कृमिमेहोदरापहम् ।
 रोहीतकत्वचः कृत्वा पलानां पञ्चविंशतिम् ॥ ९२ ॥
 कोकट्रिप्रस्थसंयुक्तं कषायमुपकरयेत् ।
 पालिकैः पञ्चकोलैस्तु तैः समस्तैश्च तुल्यया ॥ ९३ ॥
 हरीतकीत्वचा पिष्टैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 प्लीहाभिवृद्धिं शमयत्येतदाशु प्रयोजितम् ॥ ९४ ॥
 कदल्यास्तिलनालानां क्षारेणेश्वरकस्य च ।
 तैलं पक्वं जयेत्पानात्प्लीहानं कफवातजम् ॥ ९५ ॥
 अशान्तौ गुल्मविधिना योजयेदग्निर्कर्म च ।
 अप्रासपिच्छासलिले प्लीह्नि वातकफोरुषणे ॥ ९६ ॥
 पैत्तिके जीवनीयानि सर्पीणि क्षीरबस्तयः ।
 रक्तावसेकः संशुद्धिः क्षीरपानं च शस्यते ॥ ९७ ॥
 यकृति प्लीहवत्कर्म दक्षिणे तु भुजे सिराम् ।

स्विप्नाय बद्धोदरिणे मूत्रतीक्ष्णौषधान्वितम् ॥ ९८ ॥
 सतैललवणं दद्याच्चिरुहं सानुवासनम् ।
 परिचंसीनि चाक्षानि तीक्ष्णं चासौ विरेचनम् ॥ ९९ ॥
 उदावर्तहरं कर्म कार्यं यच्चानिलापहम् ।
 छिद्रोदरसृते स्वेदाच्छ्लेष्मोदरवदाचरेत् ॥ १०० ॥
 जातं जातं जलं चाप्यमेवं तथापयेद्विषक् ।
 अर्पा दोषहराण्यद्वा दौ योजयेदुदकोदरे ॥ १०१ ॥
 मूत्रयुक्तानि तीक्ष्णानि विविधक्षारवन्ति च ।
 क्षीपनीयैः कफत्रैश्च तमाहारैरुपाचरेत् ॥ १०२ ॥
 क्षारं छागकरीषाणां शृतं मूत्रेऽग्निना पचेत् ।
 घनीभवति तस्मिंश्च कर्षांशं चूर्णितं क्षिपेत् ॥ १०३ ॥
 पिप्पलीपिप्पलीमूलं शुण्ठीलवणपञ्चकम् ।
 निकुम्भकुम्भत्रिफलास्वर्णक्षीरीविषाणिकाः ॥ १०४ ॥
 स्वर्जिकाक्षारषड्ग्रन्थासातलायवशूकजम् ।
 कोलाभा गुटिकाः कूरवा तप्तः सौवीरकाञ्चुताः ॥ १०५ ॥
 पिभेदजरके शोफे प्रवृद्धे चोदकोदरे ।
 इत्यौषधैरप्रशमे त्रिषु बद्धोदरादिषु ॥ १०६ ॥
 प्रयुञ्जीत भिषक् शस्त्रमार्तबन्धुनृपार्थितः ।
 जिग्धस्विन्नतनोर्नामेरधो बद्धः प्रताम्रयोः ॥ १०७ ॥
 पाटयेदुदरं मुक्त्वा वामतश्चतुरङ्गुलात्, ।
 चतुरङ्गुलमानं तु निष्कास्याङ्गानि तेन च ॥ १०८ ॥
 निरीक्ष्याऽपनयेद्वाकमललेपोपकादिकम् ।

छिद्रे तु शल्यमुद्धृत्य विशोभ्यान्नं परिर्ज्वम् ॥ १०९ ॥

मर्कोटैर्वशयेच्छिद्रं, तेषु लघ्वेषु चाहरेत् ।

कायं मूर्ध्नाऽनु, चाभ्राणि यथास्थानं निवेशयेत् ॥ ११० ॥

भक्तानि मधुसर्पिर्म्यामथ सीम्येद्वहिर्वणम् ।

ततः कृष्णमृदाऽऽलिप्य बध्नीयाद्यष्टिमिश्रया ॥ १११ ॥

निवातस्थः पयोवृत्तिः स्नेहद्रोण्यां वसेत्ततः ।

सजले जठरे तैलैरभ्यक्तस्याऽनिकापहैः ॥ ११२ ॥

स्निग्धस्योष्णाम्बुनाऽऽकक्षमुदरे परिवेष्टिते ।

बद्धच्छिद्रोदितस्थाने विध्येदकुलिमात्रकम् ॥ ११३ ॥

निधाय तस्मिन्नाडीं च स्त्रावयेदर्धमम्भसः ।

अथाऽस्य नाडीमाकृष्य तैलेन लवणेन च ॥ ११४ ॥

ब्रणमभग्न्य बद्ध्वा च वेष्टयेद्वाससोदरम् ।

तृतीयेऽह्नि चतुर्थे वा यावदापोदशं दिनम् ॥ ११५ ॥

तस्य विश्रम्य विश्रम्य स्त्रावयेदल्पशो जलम् ।

^१निवेष्टयेद्वाततरं जठरं^२ वाससा श्लथम् ॥ ११६ ॥

निःश्रुते लक्षितः पेयामस्नेहलवणां पिबेत् ।

स्यात्क्षीरवृत्तिः षण्मासांस्त्रीन्येयां पयसा पिबेत् ॥ ११७ ॥

श्रींश्चाऽन्यान्पयसैवाद्यात् फलाम्लेन रसेन वा ।

भैरपशोऽस्नेहलवणं जीर्णं द्यामाककोद्वम् ॥ ११८ ॥

प्रयतो वत्सरेणैवं विजयेत जलौदरम् ।

१ 'निवेष्टयेद्वा' इति पाठः. २ 'च श्लथश्लथम्' इति पाठः.

३ 'अल्पशः स्नेह' इति पाठः. ४ 'विजयेत्तलो' इति पाठः.

वज्र्येषु यन्नितो दिष्टे नात्यदिष्टे जितेन्द्रियः ॥ ११९ ॥
 सर्वमेवोदरं प्रायो दोषसङ्घातजं यतः ।
 अतो वातादिशमनी क्रिया सर्वा प्रशस्यते ॥ १२० ॥
 वह्निर्मन्दत्वमायाति दोषैः कुक्षौ प्रपूरिते ।
 तस्माद्भोज्यानि भोज्यानि दीपनानि लघूनि च ॥ १२१ ॥
 सपञ्चमूलान्यल्पाम्लपटुत्वेहकटूनि च ।
 भावितानां गवां मूत्रे पष्टिकानां च तण्डुलैः ॥ १२२ ॥
 यवागृ पयसा सिद्धां प्रकामं भोजयेन्नरम् ।
 पिबेदिक्षुरसं चानु जठराणां निवृत्तये ॥ १२३ ॥
 स्वं स्वं स्थानं व्रजन्त्येषां वातपित्तकफास्तथा ।
 अत्यर्थोष्णाम्ललवणं रुक्षं ग्राहि हिमं गुरु ॥ १२४ ॥
 गुडं तैलकृतं शाकं वारि पानावगाहयोः ।
 आयासाध्वदिवास्वप्नयानानि च परित्यजेत् ॥ १२५ ॥
 नात्यर्थसान्द्रं मधुरं तक्रं पाने प्रशस्यते ।
 सकणालवणं वाते, पित्ते सोषणशर्करम्, ॥ १२६ ॥
 यवानीसैन्धवाजाजीमधुव्योषैः कफोदरे, ।
 श्यूषणक्षारलवणैः संयुतं निचयोदरे ॥ १२७ ॥
 मधुतैलवचाशुण्ठीशताह्वाकुष्ठसैन्धवैः ।
 झीङ्गि, बद्धे तु हृषुषायवानीर्पट्वाजिभिः ॥ १२८ ॥

१ 'पट्वाजिभिः' इति काचित्कः पाठः.

अध्यायः १३] चिकित्सास्थानम् ।

४८९

सकृष्णामाक्षिकं छिद्रे व्योषवत्सलिलोदरे ।

गौरवारोचकानाहमन्दवह्नयतिसारिणाम् ॥ १२९ ॥

तक्रं वातकफार्तानाममृतत्वाय कल्पते ।

प्रयोगाणां च सर्वेषामनु क्षीरं प्रयोजयेत् ॥ १३० ॥

स्थैर्यकृत्सर्वधातूनां बल्यं दोषानुबन्धहृत् ।

भेषजापचिताङ्गानां क्षीरमेवामृतायते ॥ १३१ ॥”

षोडशोऽध्यायः ।

अथाऽतः पाण्डुरोगचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“पाण्ड्वामची पिबेत्सर्पिरादौ कल्याणकाङ्क्षयम् ।

पञ्चगव्यं महातिक्रं शृतं वाऽऽरग्वधादिना ॥ १ ॥

दाडिमात्कुडवो धान्यात्कुडवार्धं पलं पलम् ।

चित्रकाच्छृङ्गवेराञ्च पिप्पल्यार्धपलं च तैः ॥ २ ॥

कल्कितैर्विंशतिपलं घृतस्य सलिलाढके ।

स्तिब्धं हृत्पाण्डुगुल्मार्शःप्लीहवातकफार्तिनुत् ॥ ३ ॥

दीपनं श्वासकासघ्नं मूढवातानुलोमनम् ।

दुःखप्रसविनीनां च वन्ध्यानां च प्रशस्यते ॥ ४ ॥

स्नेहितं वामयेस्त्रीक्ष्णैः पुनः स्निग्धं च शोधयेत् ।

पयसा मूत्रयुक्तेन बहुशः केवलेन वा ॥ ५ ॥

दन्तीफलरसे कोष्णे काश्मर्याञ्जलिमासुतम् ।
 द्राक्षाञ्जलिं वा मृदितं तत् पिबेत् पाण्डुरोगजित् ॥ ६ ॥
 मूत्रेण पिष्टां पथ्यां वा तत्सिद्धं वा फलत्रयम् ।
 स्वर्णक्षीरीत्रिवृच्छयामाभद्रदारुमंहौषधम् ॥ ७ ॥
 गोमूत्राञ्जलिना पिष्टं शृतं तेनैव वा पिबेत् ।
 साधितं क्षीरमेभिर्वा पिबेद्दोषानुलोमनम् ॥ ८ ॥
 मूत्रे स्थितं वा सप्ताहं पयसाऽयोरजः पिबेत् ।
 क्षीरेण क्षीरेण भुञ्जीत रसेन मधुरेण वा ॥ ९ ॥
 शुद्धभोमयतो लिङ्गात्पथ्यां मधुघृतद्रुताम् ।
 विशालां कटुकां मुस्तां कुष्ठं दारु कलिङ्गकाः ॥ १० ॥
 कर्षांशा द्विपिष्टुर्मर्वा कर्षार्धांशा घृणप्रिया ।
 पीत्वा तत्पूर्णमम्भोभिः सुखैर्लिङ्गात्ततो मधु ॥ ११ ॥
 पाण्डुरोगं उवरं दाहं कासं श्वासमरोचकम् ।
 गुल्मानाहामवातांश्च रक्तपित्तं च तज्जयेत् ॥ १२ ॥
 वासागुह्वरीत्रिफलाकट्टीभूनिम्बनिम्बजः ।
 काथः क्षौद्रयुतो हन्ति पाण्डुपित्ताक्षकामलाः ॥ १३ ॥

१ यत्तु 'दन्तीफलरसे' इति मुद्रितपुस्तकेष्वत्र पठ्यते तत्प्रा-
 मादिकम्, यतः दन्त्याः फलरसे (फलं-४ तोलकाः) काश्मर्या-
 दीनां पानं अतितीक्ष्णाऽऽशुकारिणिकाषिगुणवस्त्वान्न पाण्डुरोगे
 युक्तम् अतः हस्तलिखितपुस्तकावलम्ब्यश्चरकसम्मतश्च 'दन्ती-
 फलरसे' इति पाठः समीचीनः, 'फलरसे' इत्यनेन दन्तीश-
 काडुकरसो ग्राह्यः.

भ्योषाग्निवेल्लत्रिफलामुसैस्तुल्यमथोरजः ।

चूर्णितं तक्रमध्वाज्यकोष्णाम्भोभिः प्रयोजितम् ॥ १३ ॥

कामलापाण्डुहृद्रोगकुष्ठार्शोमेहनाशनम् ।

गुटनागरमण्डूरतिलांशान्मानतः समान् ॥ १४ ॥

पिप्पलीद्विगुणान्दद्याद्दुटिकां पाण्डुरोगिणे ।

ताप्यं दाढ्यास्त्वचं चक्ष्यं ग्रन्थिकं देवदारु च ॥ १५ ॥

भ्योषादिनवकं चैतच्चूर्णयेद्विगुणं ततः ।

मण्डूरं चाञ्जननिभं सर्वतोऽष्टगुणेऽथ तत् ॥ १७ ॥

पृथग्वपक्वे गोमूत्रे वटकीकरणक्षमे ।

प्रक्षिप्य वटकान्कुर्यात्तान्खादेत्तक्रभोजनः ॥ १८ ॥

एते मण्डूरवटकाः प्राणदाः पाण्डुरोगिणाम् ।

कुष्ठान्यजरकं शोफमूर्खस्तम्भमरोचकम् ॥ १९ ॥

अर्शासि कामलां मेहान् श्लीहानं शमयन्ति च ।

ताप्याद्रिजतुरौप्यायोमलाः पञ्चपलाः पृथक् ॥ २० ॥

चित्रकत्रिफलाभ्योषविडङ्गैः पालिकैः सह ।

शर्कराष्टपलोन्मिश्राश्चूर्णिता मधुना द्रुताः ॥ २१ ॥

पाण्डुरोगं विषं कासं यक्ष्माणं विषमं ज्वरम् ।

कुष्ठान्यजरकं मेहं शोफं श्वासमरोचकम् ॥ २२ ॥

विशेषाहन्त्यपस्मारं कामलां गुदजानि च ।

कौटजत्रिफलानिम्बपटोलघननागरैः ॥ २३ ॥

भाषितानि दशाहानि रसैर्द्वित्रिगुणानि वा ।

शिलाजतुपलान्वष्टौ तावती सितशर्करा ॥ २४ ॥

त्वक्क्षीरीपिप्पलीधात्रीकर्कटाख्याः पलोन्मिताः ।
 सिदिग्ध्याः फलमूलाभ्यां पलं युक्त्या त्रिजातकम् ॥ २५ ॥
 मधुत्रिपलसंयुक्तं कुर्यादक्षसमान्गुडान् ।
 दाढिमाश्वपयःपक्षिरसतोयसुरासवान् ॥ २६ ॥
 तान् भक्षयित्वानु पिबेन्निरञ्जो भुक्त एव वा ।
 पाण्डुकुष्ठज्वरह्रीहतमकार्शोभगन्दरम् ॥ २७ ॥
 हन्मूत्रपूनीशुक्रामिदोषशोषगरोदरम् ।
 कासासृग्दरपित्तासृक्कोफगुल्मगलामयान् ॥ २८ ॥
 मेहवर्ध्मभ्रमान् हन्युः सर्वदोषहराः शिवाः ।
 द्राक्षाप्रस्थं कणाप्रस्थं शर्करार्धतुलां तथा ॥ २९ ॥
 द्विपलं मधुकं शुण्ठीं त्वक्क्षीरीं च विचूर्णितम् ।
 धात्रीफलरसद्रोणे तत्क्षिप्त्वा लेहवत्पचेत् ॥ ३० ॥
 शीतान्मधुप्रस्थयुतात् लिङ्गात्पाणितलं ततः ।
 हलीमकं पाण्डुरोगं कामलां च नियच्छति ॥ ३१ ॥
 कर्नायःपञ्चमूलास्तु शस्यते पानभोजने ।
 पाण्डूनां कामलार्तानां मृद्वीकामलकाद्रसः ॥ ३२ ॥
 इति सामान्यतः प्रोक्तं पाण्डुरोगभिषग्जितम् ।
 विकल्प्य योज्यं विदुषा पृथग्दोषबलं प्रति ॥ ३३ ॥
 स्नेहप्रागं पवनजे, तिक्तशीतं तु पैत्तिके, ।
 श्लैष्मिके कटुरुक्षोष्णं, विमिश्रं रान्निपातिके, ॥ ३४ ॥
 मृदं निर्घातयेत्कायात्तीक्ष्णैः संशोषनैः पुरः ।

१ 'अम' पाठः, २ 'निर्यातये', 'निर्यापयेत्का' इति पाठौ.

बलाधानानि सर्पीषि शुद्धे कोष्ठे तु योजयेत् ॥ ३५ ॥
 ब्योषविल्वद्विरजनीत्रिफलाट्टिपुनर्नवम् ।
 मुस्तान्ययोरजः पाठा विडङ्गं देवदारु च ॥ ३६ ॥
 वृश्चिकाली च भार्ङ्गी च सक्षीरैस्तैः शृतं घृतम् ।
 सर्वान्प्रशमयत्याशु विकारान्मृत्तिकाकृतान् ॥ ३७ ॥
 तद्वत्केसरयष्ट्याहूपिप्पलीक्षीरशाङ्गुलैः ।
 मृद्वेष्टणाय तल्लौल्ये वितरेद्भावितां मृदम् ॥ ३८ ॥
 वेल्गाम्निनिम्बप्रसवैः पाठ्या मूर्वयाऽथवा ।
 मृद्वभेदमिषदोषानुगमाद्योज्यं च भेषजम् ॥ ३९ ॥
 कामलायां तु पित्तघ्नं पाण्डुरोगाविरोधि यत् ।
 पथ्याशतरसे पथ्यावृन्तार्धशतकल्कितः ॥ ४० ॥
 प्ररूपः सिद्धो घृताहुल्मकामलापाण्डुरोगनुत् ।
 आरग्वधं रसेनेक्षोर्विदार्यामलकस्थ वा ॥ ४१ ॥
 सशूष्णं बिल्वमात्रं पाययेत्कामलापहम् ।
 पित्रेक्षिकुम्भकल्कं वा द्विगुणं शीतवारिणा ॥ ४२ ॥
 कुम्भस्य चूर्णं सक्षौद्रं त्रैफलेन रसेन वा ।
 त्रिफलाया गुडचूया वा दान्त्र्या निम्बस्थ वा रसम् ॥ ४३ ॥
 प्रातः प्रातर्मधुयुतं कामलार्ताय योजयेत् ।
 शिलागैरिकधात्रीभिः कामलापहमञ्जनम् ॥ ४४ ॥
 तिलपिष्टनिभं यस्तु कामलावान्मृजेन्मलम् ।

कफरूढपथं तस्य पित्तं कफहरैर्जयेत् ॥ ४५ ॥
 रूक्षशीतगुरुस्वादुव्यायामचैलनिग्रहैः ।
 कफसम्भूर्च्छितो वायुर्यदा पित्तं बहिः क्षिपेत् ॥ ४६ ॥
 हारिद्रनेत्रमूत्रत्वक्श्वेतवर्चास्तदा नरः ।
 भवेत्साटोपविष्टम्भो गुरुणा हृदयेन च ॥ ४७ ॥
 दौर्बल्याल्पाग्निपार्श्वार्तिहिष्माश्वासारुचिज्वरैः ।
 क्रमेणारूपेऽनुपज्येत पित्ते शाखासमाश्रिते ॥ ४८ ॥
 रसैस्तं रूक्षकट्वस्त्रैः क्षिप्रितित्तिरिदक्षजैः ।
 शुष्कमूलकजैर्यूषैः कुलत्थोत्थैश्च भोजयेत् ॥ ४९ ॥
 भृशाम्लतीक्ष्णकटुकलवणोष्णं च शस्यते ।
 सबीजपूरकरसं लिङ्गाग्रापेयं तथाशयम् ॥ ५० ॥
 ह्यं पित्तमेति तेनाऽस्य शकृदप्यनुरज्यते ।
 वायुश्च याति प्रशमं सहाटोपाद्युपद्रवैः ॥ ५१ ॥
 निवृत्तोपद्रवस्याऽस्य कार्यः कामलिको विधिः ।
 गोमूत्रेण पिबेत्कुम्भकामलायां शिलाजतु ॥ ५२ ॥
 मासं माक्षिकधातुं वा किट्टं चापि हिरण्यजम् ।
 गुडूचीस्वरसक्षीरसाधितेन हलीमकी ॥ ५३ ॥
 महिषीहविषा स्निग्धः पिबेद्वात्रीरसेन तु ।
 त्रिवृतां तद्विरिकोऽद्यात्स्वादु पित्तानिलापहम् ॥ ५४ ॥
 द्राक्षालेहं च पूर्वोक्तं सर्पीषि मधुराणि च ।
 थापनान्क्षीरवर्तींश्च शीलयेत्सानुवासनान् ॥ ५५ ॥

मार्दीकारिष्टयोरांश्च पिबेद्युक्त्याग्निवृद्धये ।
कासिकं वाऽभयालेहं पिप्पलीमधुकं बलाम् ॥ ५६ ॥
पयसा च प्रयुज्जीत यथादोषं यथाबलम् ।
पाण्डुरोगेषु कुशलः शोफोक्तं च क्रियाक्रमम् ॥ ५७ ॥”

सप्तदशोऽध्यायः ।

अथाऽतः श्वयथुचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्नाहुरात्रेयादयो महर्षयः ।
“सर्वत्र सर्वाङ्गसरे दोषजे श्वयथौ पुरा ।
सामे विशोषितो भुक्त्वा लघु कोष्णाग्भसा पिबेत् ॥ १ ॥
नागरातिविषादारुबिडङ्गेन्द्रयवोषणम् ।
अथवा विजयाशुण्ठीदेवदारुपुनर्नवम् ॥ २ ॥
नवायसं वा दोषाढ्यः शुष्मै मूत्रहरीतकीः ।
वराकाथेन कटुकाकुम्भायक्यूषणानि वा ॥ ३ ॥
अथवा गुग्गुलुं तद्वज्रतु वा शैलसम्भवम् ।
मन्दाम्निः शीलयेदामगुहमिषविबद्धविद् ॥ ४ ॥
तक्रं सौवर्षलव्योषक्षौद्रयुक्तं गुडाभयाम् ।
तक्रानुपानामथवा तद्वद्वा गुहनागरम् ॥ ५ ॥
भार्द्रकं वा समगुहं प्रकुञ्चार्धविवर्धितम् ।
परं पञ्चपलं मासं यूषक्षीररसाशनः ॥ ६ ॥
गुल्मोदरार्शःश्वयथुप्रमेहान्
आसप्रतिश्यालसकाषिपाकान् ।

सकामलाशोफमनोषिकारान्

कासं कफं चैव जयेत्प्रयोगः ॥ ७ ॥

घृतमाद्र्दकनागरस्य कल्क-

स्वरसाभ्यां पयसा च साधयित्वा ।

श्वयथुक्षवथूदराग्निसादै-

रभिभूतोऽपि पिबन् भवत्यरोगः ॥ ८ ॥

निरामो बद्धशमलः पिवेच्छ्वयथुपीडितः ।

त्रिकटुत्रिवृतादन्तीचित्रकैः साधितं पयः ॥ ९ ॥

मूत्रं गोर्वा महिष्या वा सक्षीरं क्षीरभोजनः ।

सप्ताहं मासमथवा स्यादुद्धीक्षीरवर्तनः ॥ १० ॥

यवानकं यवक्षारं यवानीं पञ्चकोलकम् ।

मरिचं दाडिमं पाठां धानकामग्लवेतसम् ॥ ११ ॥

बालबिल्वं च कर्पाशं साधयेत्सलिलाढके ।

तेन पक्वो घृतप्रस्थः शोफाशोगुल्ममेहहा ॥ १२ ॥

दध्नाश्चित्रकगर्भाद्वा घृतं तत्तक्रसंयुतम् ।

पक्वं सचित्रकं तद्वद्गुणैः

युक्त्याच कालवित् ॥ १३ ॥

धान्वन्तरं महातिकं कल्याणमभयाघृतम् ।

दशमूलकषायस्य कंसे पथ्याशतं पचेत् ॥ १४ ॥

दत्त्वा गुडतुलां तस्मिन् लेहे दद्याद्विचूर्णितम् ।

त्रिजातकं त्रिकटुकं किञ्चिच्च यवशूकजम् ॥ १५ ॥

प्रस्थार्धं च हिमे क्षौद्रात्तं निहन्त्युपयोजितम् ।

प्रवृद्धशोफज्वरमेहगुल्म-

काश्यामवाताग्निकरक्तपित्तम् ।

वैवर्ण्यमूत्रानिलशुक्रदोष-

श्वासारुचिप्लीहगरोदरं च ॥ १६ ॥

पुराणयवशाल्यञ्च दशमूलाम्बुसाधितम् ।

अल्पमल्पपटुक्षेहं भोजनं शयथोर्हितम् ॥ १७ ॥

क्षारव्योषान्वितैर्मौद्वैः कौलस्थैः सकर्णै रसैः ।

तथा जाङ्गलजैः कूर्मगोघाशलयकजैरपि ॥ १८ ॥

अनम्लं मथितं पाने मद्यान्यौषधवन्ति च ।

अजाजीशठिजीवन्तीकारवीपौष्कराग्निकैः ॥ १९ ॥

बिल्वमध्ययवक्षारवृक्षाम्लैर्बंदरोन्मितैः ।

कृता पेयाऽऽज्यतैलाभ्यां युक्तिभृष्टा परं हिता ॥ २० ॥

शोफातिसारहृद्रोगगुल्मार्शोऽल्पाग्निमेहिनाम् ।

गुणैस्तद्वच्च पाठायाः पञ्चकोलेन साधिता ॥ २१ ॥

शैलेयकुष्ठस्थौणेयरेणुकागुरुपञ्चकैः ।

श्रीवेष्टकनखस्पृक्षादेवदारुप्रियङ्गुभिः ॥ २२ ॥

मांसीमागधिकावन्यधान्यध्यामकबालकैः ।

चतुर्जातकतालीसमुस्तागन्धपलाशकैः ॥ २३ ॥

कुर्यादभ्यक्षने तैलं लेपं स्नानाय तूदकम् ।

स्नानं वा निम्बवर्षाभूनकमालार्कवारिणा ॥ २४ ॥

एकाङ्गशोफे वर्षाभूकरवीरककिंशुकैः ।
 विशालात्रिफलारोध्रनलिकादेवदारुभिः ॥ २५ ॥
 हिंसाकोशातकीमाद्रीतालपर्णीजयन्तिभिः ।
 स्थूलकाकादनीशालनाकुलीवृषपर्णिभिः ॥ २६ ॥
 वृक्षार्द्धिहस्तिकर्णेश्च सुखोष्णैर्लेपनं हितम् ।
 अथाऽनिलोत्थे शयथौ मासार्धं त्रिवृतं पिबेत् ॥ २७ ॥
 तैलभैरण्डजं वातविड्विबन्धे तदेव तु ।
 प्राग्भक्तं पयसा युक्तं रसैर्वा कारयेत्तथा ॥ २८ ॥
 स्वेदाभ्यङ्गान्समीरयान् लेपमेकाङ्गो पुनः ।
 मातुलुङ्गाग्निमन्थेन शुण्ठीहिंसामराह्वयैः ॥ २९ ॥
 पैसे तित्कं पिबेत्सर्पिन्यग्रोधाद्येन वा शृतम् ।
 क्षीरं, तृद्दाहमोहेषु लेपाभ्यङ्गाश्च शीतलाः ॥ ३० ॥
 पटोलमूलत्रायन्तीयथ्याह्वकटुकाभयाः ।
 दारु दार्वी हिमं दन्ती विशाला निचुलं कणा ॥ ३१ ॥
 तैः क्वाथः सघृतः पीतो हन्यन्तस्तापतृद्भ्रमान् ।
 ससन्निपातवीसर्पशोफदाहविषज्वरान् ॥ ३२ ॥
 आरग्वधादिना सिद्धं तैलं श्लेष्मोद्भवे पिबेत् ।
 स्रोतोविबन्धे मन्देऽग्नावरुचौ स्तिमिताशयः ॥ ३३ ॥
 क्षारचूर्णासवारिष्टमूत्रतक्राणि शीलयेत् ।
 कृष्णापुराणपिण्याकशिग्रुत्वक्सिकतातप्तीः ॥ ३४ ॥
 प्रलेपोन्मर्दने युञ्ज्यात्सुखोष्णा मूत्रकक्षिताः ।

स्नानं मूत्राग्भसी सिद्धे कुष्ठतर्कारिचित्रकैः ॥ ३५ ॥

कुष्ठस्थनागराभ्यां वा चण्डागुरु विलेपने ।

कालाजशृङ्गीसरलवस्तगन्धाहयाह्वयाः ॥ ३६ ॥

एकैषिका च लेपः स्याच्छूयथावेकगात्रगे ।

यथादोषं यथासन्नं शुद्धिं रक्तावसेचनम् ।

कुर्वीत मिश्रदोषे तु दोषोद्रेकबलात्क्रियाम् ॥ ३७ ॥

अजाजिपाटाघनपञ्चकोल-

व्याघ्रीरजन्यः सुखतोयपीताः ।

शोफं त्रिदोषं चिरजं प्रवृद्धं

निघ्नन्ति भूनिम्बमहौषधे च ॥ ३८ ॥

अमृताद्वितयं शिवाटिका

सुरकाष्टं सपुरं सगोजलम् ।

अयथूवरकुष्ठपाण्डुता-

कृमिमेहोर्ध्वकफानिलापहम् ॥ ३९ ॥

इति निजमधिकृत्य पथ्यमुक्तं,

क्षतजनिते क्षतजं विशोधनीयम् ।

स्रुतिहिमघृतलेपसेकरै-

र्विषजनिते विषजिञ्च शोफ इष्टम् ॥ ४० ॥

(ग्राम्यानूपं पिशितमवलं शुष्कशाकं तिलाञ्जम्

गौडं पिष्टाञ्चं दधि सलवणं विज्जलं मद्यमग्लम् ।

---

(१) श्लोकोऽयं कचिन्मुद्रितपुस्तकेषु पठ्यते.

धानावल्लूरमशमनमथो गुर्वेसात्म्यं विदाहि

स्वप्नं रात्रौ श्वयथुगदवान्वर्जयेन्मैथुनं च ॥ ४१ ॥”)

अष्टादशोऽध्यायः ।

अथाऽतो विसर्पचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“आदावेव विसर्पेषु हितं लङ्घनरुक्षणम् ।

रक्तावसेको वसनं विरेकः स्नेहनं न तु ॥ १ ॥

प्रच्छर्दनं विसर्पघ्नं सयष्टीन्द्रियवं फलम् ।

पटोलपिप्पलीनिम्बपल्लवैर्वा समन्वितम् ॥ २ ॥

रसेन युक्तं त्रायन्त्या द्राक्षायास्त्रैफलेन वा ।

विरेचनं त्रिवृच्चूर्णं पयसा सर्पिषाऽथवा ॥ ३ ॥

योज्यं कोष्ठगते दोषे विशेषेण विशोधनम् ।

अविशोध्यस्य दोषेऽल्पे शमनं चन्दनोत्पलम् ॥ ४ ॥

मुस्तानिम्बपटोलं वा पटोलादिकमेव वा ।

सारिवामलकोशीरमुस्तं वा कथितं जले ॥ ५ ॥

दुरालभां पर्पटकं गुडूर्चिं विश्वमेषजम् ।

पाक्यं शीतकषायं वा तृष्णावीसर्पवान् पिबेत् ॥ ६ ॥

दावीपटोलकटुकामसूरत्रिफलास्तथा ।

सनिम्बयष्टीत्रायन्तीः कथिता घृतमूर्च्छिताः ॥ ७ ॥

आस्वादुष्टे तु रुधिरं रक्तमेवादितो हरेत् ।

त्वङ्मांसस्नायुसङ्कुटो रक्तछेदादि जायते ॥ ८ ॥
 निरामे श्लेष्मणि क्षीणे वातपित्तोत्तरे हितम् ।
 घृतं तिक्तं महातिक्तं कृतं वा त्रायमाणया ॥ ९ ॥
 निहतेऽस्ते विशुद्धेऽन्तर्दोषे त्वङ्मांससन्धिगे ।
 बहिःक्रियाः प्रदेहाद्याः सद्यो वीसर्पशान्तये ॥ १० ॥
 शताङ्गामुक्तवाराहीवंशार्तगलधान्यकम् ।
 सुराङ्गा कृष्णगन्धा च कुङ्कुं वा लेपनं चले ॥ ११ ॥
 न्यग्रोधोदगणः पित्ते तथा पद्मोत्पलादिकम् ।
 न्यग्रोधपादास्तरुणाः कदलीगर्भसंयुताः ॥ १२ ॥
 विसग्रन्थिश्च लेपः स्याच्छतधौतघृताद्भुतः ।
 पद्मिनीकर्दमः क्षीतः पिष्टं मौक्तिकमेव वा ॥ १३ ॥
 शङ्कुः प्रवालं शुक्तिर्वा गैरिकं वा घृतान्वितम् ।
 त्रिफलापद्मकोशीरसमङ्गाकरवीरकम् ॥ १४ ॥
 नलमूलान्यनन्ता च लेपः श्लेष्मविसर्पहा ।
 धवसप्ताङ्गसदिरदेवदारुकुरण्टकम् ॥ १५ ॥
 समुस्सारगवधं लेपो वर्गो वा वरुणादिकः ।
 भारगवधस्य पत्राणि त्वचः श्लेष्मातकोद्भवाः ॥ १६ ॥
 इन्द्राणीशाककाकाङ्गाशिरीषकुसुमानि च ।
 सेकमृणाभ्यङ्गहविलेपचूर्णान् यथायथम् ॥ १७ ॥
 एतैरेवौषधैः कुर्याद्द्वार्या लेपा घृताधिकाः ।
 कफस्थानगते सामे पित्तस्थानगतेऽथवा ॥ १८ ॥

अशीतोष्णा हिता रुक्षा, रक्तपित्ते घृतान्विताः ।
 अत्यर्थशीतास्त्रनवस्तनुवस्त्रान्तरास्थिताः ॥ १९ ॥
 योज्याः क्षणे क्षणेऽन्येऽन्ये, मन्दवीर्यास्त एव च, ।
 संसृष्टदोषे संसृष्टमेतत्कर्म प्रशस्यते ॥ २० ॥
 शतधौतघृतेनार्भिं प्रदिह्यात्केवलेन वा ।
 सेचयेद्घृतमण्डेन शीतेन मधुकाम्बुना ॥ २१ ॥
 शीताम्भसांभोजजलैः क्षीरेणेश्वरसेन वा ।
 पानलेपनसेकेषु महातिकं परं हितम् ॥ २२ ॥
 ग्रन्थ्याख्ये रक्तपित्तं कृत्वा सम्यग्यथोदितम् ।
 कफानिलं कर्मणं पिण्डस्वेदोपनाहनम् ॥ २३ ॥
 ग्रन्थिवीसर्पशूले तु तैलेनोष्णेन सेचयेत् ।
 दशमूलविपकेन तद्वन्मूत्रैर्जलेन वा ॥ २४ ॥
 सुखोष्णया प्रदिह्याद्वा पिष्टया कृष्णगन्धया ।
 नक्तमालत्वेन शुष्कमूलकैः कलिनाऽथवा ॥ २५ ॥
 वृन्तीचित्रकमूलत्वक् सौधार्कपयसी गुडः ।
 भस्मातकास्थिकासीसं लेपो भिन्धाच्छिलामपि ॥ २६ ॥
 बहिर्मागंश्रितं ग्रन्थिं किं पुनः कफसम्भवम् ।
 दीर्घकालस्थितं ग्रन्थिमेभिर्भिन्धाच्च भेषजैः ॥ २७ ॥
 मूलकानां कुलत्थानां यूपैः सक्षारदाडिमैः ।
 गोधूमाक्षैर्यवाक्षैश्च ससीधुमधुशार्करैः ॥ २८ ॥
 सक्षौद्रैर्वारुणीमण्डैर्मातुलुङ्गरसान्वितैः ।

त्रिफलायाः प्रयोगैश्च पिप्पल्याः क्षौद्रसंयुतैः ॥ २९ ॥
 देवदारुगुह्योश्च प्रयोगैर्गिरिजस्य च ।
 मुस्तभङ्गातसक्तूनां प्रयोगैर्माक्षिकस्य च ॥ ३० ॥
 धूमैर्विरेकैः शिरसः पूर्वोक्तैर्गुल्ममेदनैः ।
 तप्तयोद्देमलवणपाषाणादिप्रपीडनैः ॥ ३१ ॥
 आभिः क्रियाभिः सिद्धाभिर्विविधाभिर्बले स्थितः ।
 ग्रन्थिः पाषाणकठिनो यदि नैवोपशाम्यति ॥ ३२ ॥
 अथास्य दाहः क्षारेण शरैर्हेन्नाऽपि वा हितः ।
 पाकिभिः पाचयित्वा तु पाटयित्वा तमुद्धरेत् ॥ ३३ ॥
 मोक्षयेद्बहुशश्चाऽस्य रक्तमुत्केसमागतम् ।
 पुनश्चापहृते रक्ते वातश्लेष्मजिदौषधम् ॥ ३४ ॥
 प्रक्षिप्ते दाहपाकाम्यां बाह्यान्तर्वर्णवत्क्रिया ।
 दूर्वाविडङ्गकम्पिलैः सिद्धं तैलं ग्रणे हितम् ॥ ३५ ॥
 दूर्वास्वरससिद्धं तु कफपित्तोत्तरे घृतम् ।
 एकतः सर्वकर्माणि रक्तमोक्षणमेकतः ॥ ३६ ॥
 विसर्पो नष्टसंसृष्टः सोऽक्षपित्तेन जायते ।
 रक्तमेवाभयश्चास्य बहुशोऽस्त्रं हरेदतः ॥ ३७ ॥
 न घृतं बहु दोषाय देयं यच्च विरेचनम् ।
 तेन दोषो शुपस्तब्धस्त्वग्रक्तपिशितं पचेत् ॥ ३८ ॥”

एकोनविंशोऽध्यायः ।

अथाऽतः कुष्ठचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

“कुष्ठिनं स्नेहपानेन पूर्वं सर्वमुपाचरेत् ।

तत्र वातोत्तरे तैलं घृतं वा साधितं हितम् ॥ १ ॥

दशमूलासृतेरण्डशार्ङ्गधामेषशृङ्गिभिः ।

पटोलनिम्बकटुकादार्वापाठादुरालभाः ॥ २ ॥

पर्पटं त्रायमाणां च पलांश्च पाचयेदपाम् ।

द्वागढकेऽष्टांशशेषेण तेन कर्षोन्मितैस्तथा ॥ ३ ॥

त्रायन्तीमुखभूनिम्बकलिङ्गकणचन्दनैः ।

सर्पिषो द्वादशपलं पचेत्तत्तत्तकं जयेत् ॥ ४ ॥

पित्तकुष्ठपरीसर्पपिटिकादाहतुद्भ्रमान् ।

कण्डूपाण्ड्वामयान् गण्डान् दुष्टनाडीव्रणापचीः ॥ ५ ॥

विस्फोटविद्रधीगुल्मशोफोन्मादमदानपि ।

हृद्रोगतिमिरव्यङ्गग्रहणीश्वित्रकामलाः ॥ ६ ॥

भगन्दरमपस्सारमुदरं श्रुतं गरम् ।

अर्शोऽस्त्रपित्तमन्यांश्च

सुकृच्छ्रान् पित्तजान् गदान् ॥ ७ ॥

सप्तच्छदः पर्पटकः शम्याकः कटुका वचा ।

त्रिफला पद्मकं पाठा रजन्यौ सारिवे कणे ॥ ८ ॥

निम्बचन्दनयष्ट्याह्वविशालेन्द्रयवासृताः ।

किराततित्तकं सेच्यं वृषो मूर्वा शतावरी ॥ ९ ॥

पटोलातिविषामुस्तात्रायन्तीधन्वयासकम् ।
 तैर्जलेऽष्टगुणे सर्पिर्द्विगुणामलकीरसे ॥ १० ॥
 सिद्धं तिक्तान्महातिकं गुणैरभ्यधिकं मतम् ।
 कफोत्तरे घृतं सिद्धं निग्बससाहचित्रकैः ॥ ११ ॥
 कुष्ठोषणवचाशालप्रियालचतुरङ्गुलैः ।
 सर्वेषु चारुष्करजं तौवरं सार्धपं पिबेत् ॥ १२ ॥
 स्नेहं घृतं वा कृमिजित्पथ्याभस्मातकैः शृतम् ।
 आरग्वधस्य मूलेन क्षतकृत्वः शृतं घृतम् ॥ १३ ॥
 पिबन्कुष्ठं जयत्याशु भजन् सखदिरं जलम् ।
 एभिरेव यथास्वं च स्नेहैरभ्यञ्जनं हितम् ॥ १४ ॥
 जिग्धस्य शोधनं योज्यं विसर्पे यदुदाहृतम् ।
 ललाटहस्तपादेषु सिराश्चास्य विमोक्षयेत् ॥ १५ ॥
 प्रच्छानमल्पके कुष्ठे शृङ्गाद्याश्च यथायथम् ।
 स्नेहैराप्याययेच्चैनं कुष्ठघ्नैरन्तरान्तरा ॥ १६ ॥
 मुक्तरक्तविरक्तस्य रिक्तकोष्ठस्य कुष्ठिनः ।
 प्रभञ्जनस्तथा ह्यस्य न स्याद्देहप्रभञ्जनः ॥ १७ ॥

वासामृतानिम्बवरापटोल-

व्याघ्रीकरञ्जोदककल्कपकम् ।

सर्पिर्विसर्पज्वरकामलास-

कुष्ठापहं वज्रकमामनन्ति ॥ १८ ॥

त्रिफलात्रिकटुद्विकण्टकारि-

कटुकाकुम्भनिकुम्भराजवृक्षैः ।

सवचातिविषाग्निकैः सपाठैः

पिचुभागैर्नववज्रदुग्धमुष्ट्या ॥ १९ ॥

पिष्टैः सिद्धं सर्पिषः प्रस्थमेभिः

कूरे कोष्ठे स्नेहनं रेचनं च ।

कुष्ठभिन्नप्लीहमध्मांशमगुल्मान्

हन्त्यात्कुच्छ्रांस्तन्महावज्रकास्थम् ॥ २० ॥

वन्त्याहकमपां द्रोणे पक्त्वा तेन घृतं पचेत् ।

धामार्गवपले पीतं तदूर्ध्वाधो विशुद्धिकृत् ॥ २१ ॥

भाषर्तकीतुलां द्रोणे पचेदष्टांशशेषितम् ।

तन्मूलैस्तत्र निर्यूहे घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २२ ॥

पीत्वा तदेकदिवसान्तरितं सुजीर्णं

मुञ्जीत कोद्रवसुसंस्कृतकाञ्जिकेन ।

कुष्ठं किलासमपर्चीं च विजेतुमिच्छन्

इच्छन्प्रजां च विपुलां ग्रहणं स्मृतिं च ॥ २३ ॥

यतेर्लेलीतकवसा क्षौद्रजातीरसान्विता ।

कुष्ठप्री समसर्पिर्वा सगायत्र्यसनोदका ॥ २४ ॥

शालयो यवगोधूमाः कोरदूषाः प्रियङ्गवः ।

मुद्गा मसूरास्तुवरी तिक्तशाकानि जाङ्गलम् ॥ २५ ॥

वरापटोलखदिरनिम्बारुक्करयोजितम् ।

मद्यान्यौषधगर्भाणि मथितं चक्षुराजिमत् ॥ २६ ॥

अन्नपानं हितं कुष्ठे नत्वम्ललवणोषणम् ।

दधिदुग्धगुडानूपतिलमाषांस्त्यजेत्तराम् ॥ २७ ॥

पटोलमूलत्रिफलाविशालाः

पृथक्त्रिभागापचितत्रिशाणाः ।

स्युन्नायमाणा कटुरोहिणी च

भागार्धिके नागरपादयुक्ते ॥ २८ ॥

एतत्पलं जर्जरितं विषकं

जले पिबेद्दोषविशोधनाय ।

श्रीर्णे रसैर्धन्वमृगद्विजानां

पुराणशाल्योदनमाददीत ॥ २९ ॥

कुष्ठं किलासं ग्रहणीप्रदोष-

मशांसि कृच्छ्राणि हलीमकं च ।

पद्मरात्रियोगेन निहन्ति चैतद्

हृदस्तिशूलं विषमज्वरं च ॥ ३० ॥

विडङ्गसारामलकाभयानां

पलत्रयं त्रीणि पलानि कुम्भात् ।

गुह्यं च द्वादश मासमेव

जितात्मनां हन्त्युपयुज्यमानः ॥ ३१ ॥

कुष्ठं शिथ्रं श्वासकासोदराशौ-

मेहप्लीहग्रन्थिरुजन्तुगुल्मान् ।

सिद्धं योगं प्राह यक्षो मुमुक्षो-

भिक्षोः प्राणान्माणिभद्रः किलेभम् ॥ ३२ ॥

भूनिम्बनिम्बत्रिफलापत्रकातिविषाकणाः ।

मूर्वापटोलीद्विनिशापाठातिक्तेन्द्रवारुणीः ॥ ३३ ॥

सकलिङ्गवचास्तुल्या द्विगुणाश्च यथोत्तरम् ।

लिङ्गादन्तीत्रिवृद्धाह्वीश्चूर्णिता मधुसर्पिषा ॥ ३४ ॥

कुष्ठमेहप्रसुप्तीनां परमं स्यात्तदौषधम् ।

वराविडङ्गकृष्णा वा लिङ्गात्तैलाज्यमाक्षिकैः ॥ ३५ ॥

काकोदुम्बरिकावेलनिम्बाढद्वयोपकल्कवान् ।

हन्ति वृक्षकनिर्यूहः पानास्सवांस्स्वगामयान् ॥ ३६ ॥

कुटजाग्निनिम्बनृपतरुखदिरासनसप्तपर्णनिर्यूहे ।

सिद्धा मधुघृतयुक्ताः कुष्ठघ्नीर्भक्षयेदभयाः ॥ ३७ ॥

दार्वीखदिरनिम्बानां त्वक्काथः कुष्ठसूदनः ।

निशोत्तमानिम्बपटोलमूल-

तिकावचालोहितयष्टिकाभिः ।

कृतः कषायः कफपित्तकुष्ठं

सुसेवितो धर्म इवोच्छिनत्ति ॥ ३८ ॥

एभिरेव च शृतं घृतमुख्यं

भेषजैर्जयति मारुतकुष्ठम् ।

कल्पयेत्खदिरनिम्बगुह्वी-

देवदारुरजनीः पृथगेवम् ॥ ३९ ॥

पाठादार्वीवह्निघुणेशाकटुकाभि-

र्मैत्रं युक्तं शक्रयवैश्रोणाजकं च ।

कुष्ठी पीत्वा मासमरुक् स्याद्बुदकीली

मेही शोफी पाण्डुरजीर्णा कृमिमांश्च ॥ ४० ॥

लाक्षादन्तीमधुरसवराद्वीपिपाठाविडङ्गं

प्रत्यक्पुष्पीत्रिकदुरजनीससपर्णाटरूषम् ।

रक्ता निम्बं सुरतरुकृतं पञ्चमूल्यौ च चूर्णं

पीत्वा मासं जयति हितभुगव्यमूत्रेण कुष्ठम् ॥ ४१ ॥

निशाकणानागरवेष्टतौवरं

सबद्धिताप्यं क्रमशो विवर्धितम् ।

गवाम्बुपीतं वटकीकृतं तथा

निहन्ति कुष्ठानि सुदारुणान्यपि ॥ ४२ ॥

त्रिकटूत्तमातिलारूष्कराज्य-

माक्षिकसितोपला विहिता ।

गुलिका रसायनं स्यात्

कुष्ठजिह्व वृष्या च सप्तसमा ॥ ४३ ॥

चन्द्रशकलाभिरजनी-

विडङ्गनुवरास्थ्यरूष्करत्रिफलामिः ।

वटका गुडांशकूसाः

समस्तकुष्ठानि नाशयन्त्यभ्यन्ताः ॥ ४४ ॥

विडङ्गभल्लातकबाकुचीनां

सद्वीपिवाराहिद्वरीतकीनाम् ।

सलाङ्गलीकृष्णतिलोपकुल्या

गुडेन पिण्डी विनिहन्ति कुष्ठम् ॥ ४५ ॥

शशाङ्कलेखा सचिदङ्गमूला

सपिप्पलीका सहुताशमूला ।

साथोमला सामलका सतैला

कुष्ठानि कृच्छ्राणि निहन्ति लीढा ॥ ४६ ॥

पथ्यातिलगुडैः पिण्डी कुष्ठं सारुष्करैर्जयेत् ।

गुडारुष्करजन्तुघ्नसोमराजीकृताऽथवा ॥ ४७ ॥

विडङ्गाद्रिजनुक्षौद्रसर्पिष्मत्स्नादिरं रजः ।

किटिभश्चित्रदद्रुघ्नं स्वादेन्मिमतहिताशनः ॥ ४८ ॥

सितातैलकृमिघ्नानि धात्र्ययोमलपिप्पलीः ।

लिहानः सर्वकुष्ठानि जयन्त्यतिगुरुण्यपि ॥ ४९ ॥

मुस्तं व्योषं त्रिफला मज्जिष्ठा दारु पञ्चमूले द्वे ।

सप्तच्छदनिम्बत्वक् सविशाला चित्रको मूर्वा ॥ ५० ॥

चूर्णं तर्पणभागैर्नवभिः संयोजितं समध्वंशम् ।

नित्यं कुष्ठनिबर्हणमेतत्प्रायोगिकं स्वादन् ॥ ५१ ॥

श्वयथुं सपाण्डुरोगं चित्रं ग्रहणीप्रदोषमशांसि ।

वर्ध्मभगन्दरपिडकाकण्डूकोठापचीर्हन्ति ॥ ५२ ॥

रसायनप्रयोगेण तुवरास्थीनि शीलयेत् ।

भल्लातकं बाकुचिकां वह्निमूलं शिलाह्वयम् ॥ ५३ ॥

इति दोषे विजितेऽन्तःपु

त्वक्स्थे शमनं बहिः प्रलेपादि हितम् ।

तीक्ष्णालेपोत्क्रिष्टं

कुष्ठं हि विवृद्धिमेति मलिने देहे ॥ ५४ ॥

स्थिरकठिनमण्डलानां कुष्ठानां पोटलैर्हितः स्वेदः ।
 स्विन्नोत्सङ्गं कुष्ठं शस्त्रैर्लिखितं प्रलेपनैर्लिम्पेत् ॥ ५५ ॥
 येषु न शस्त्रं क्रमते स्पर्शेन्द्रियनाशनेषु कुष्ठेषु ।
 तेषु निपात्यः क्षारो रक्तं दोषं च विस्त्राव्यम् ॥ ५६ ॥
 लेपोऽतिकठिनपरुषे सुप्ते कुष्ठे स्थिरे पुराणे च ।
 पीतागदस्य कार्यो विषैः समञ्जोऽगदैश्चानु ॥ ५७ ॥
 स्तौब्धानि सुप्तसुप्तान्यस्वेदनकण्डूलानि कुष्ठानि ।
 घृष्टानि शुष्कगोमयफेनकशस्त्रैः प्रदेह्यानि ॥ ५८ ॥
 मुस्तात्रिफलामदनं करञ्ज भारग्वधकलिङ्ग्यवाः ।
 सप्ताङ्गकुष्ठफलिनीदार्यः सिद्धार्थकं स्नानम् ॥ ५९ ॥
 एष कषायो वमनं विरेचनं वर्णकरस्तथोद्धर्पः ।
 त्वग्दोषकुष्ठशोफप्रबाधनः पाण्डुरोगघ्नः ॥ ६० ॥
 करवीरनिम्बकुटजाच्छम्याकाञ्चित्रकाञ्च मूलानाम् ।
 मूत्रे दूर्वालेपी काथो लेपेन कुष्ठघ्नः ॥ ६१ ॥
 श्वेतकरवीरमूलं कुटजकरञ्जात्फलं त्वचो दार्ढ्याः ।
 सुमनःप्रवालथुक्तो लेपः कुष्ठपहः सिद्धः ॥ ६२ ॥
 क्षौरीषी त्वक् पुष्पं कार्पास्या राजवृक्षपत्राणि ।
 पिष्टा च काकमाची चतुर्विधः कुष्ठहा लेपः ॥ ६३ ॥
 श्योषसर्षपनिशागृहधूमै-
 र्यावशूकपटुचित्रकुष्ठैः ।

कोलमात्रगुटिकार्धविषांशाः

श्वित्रकुष्ठहरणो वरलेपः ॥ ६४ ॥

निम्बं हरिद्रे सुरसं पटोलं

कुष्ठाश्वगन्धे सुरदारु शिग्रुः ।

ससर्षपं तुम्बरुधान्यवन्यं

चण्डा च चूर्णानि समानि कुर्यात् ॥ ६५ ॥

तैलक्षपिष्टैः प्रथमं शरीरं

तैलाक्तमुद्वर्तयितुं यतेत ।

तेनास्य कण्डूपिटिकाः सकोटाः

कुष्ठानि शोफाश्च शमं ब्रजन्ति ॥ ६६ ॥

मुस्तामृतासङ्गकटङ्कटेरी-

कासीसकम्पिलककुष्ठरोध्राः ।

गन्धोपलः सर्जरसो विडङ्गं

मनःशिलाले करवीरकत्वक् ॥ ६७ ॥

तैलाक्तगात्रस्य कृतानि चूर्णा-

न्येतानि दद्यादवचूर्णनार्थम् ।

दण्डुः सकण्डूः किटिमानि यामा

विचर्चिका चेति तथा न सन्ति ॥ ६८ ॥

हनुमान्दे सर्षपात्कल्कः कुकूलानलपाचितः ।

लेपाद्विचर्चिकां हन्ति रागवेग इव त्रयाम् ॥ ६९ ॥

१ 'ण्डावचूर्' इति पाठः.

मनःशिलाले मरिचानि तैल-

मार्कं पयः कुष्ठहरः प्रदेहः ।

तथा करञ्जप्रपुनाटबीजं

कुष्ठान्वितं गोसलिलेन पिष्टम् ॥ ७० ॥

गुग्गुलुमरिचविडङ्गैः सर्षपकासीससर्जरसमुत्तैः ।

श्रीवेष्टकालगन्धैर्मनःशिलाकुष्ठकम्पिलैः ॥ ७१ ॥

उभयहरिद्रासहितैश्चाक्रिकतैलेन मिश्रितैरेभिः ।

दिनकरकराभित्तैः कुष्ठं घृतं च नष्टं च ॥ ७२ ॥

मरिचं तमालपत्रं कुष्ठं समनःशिलं सकासीसम् ।

तैलेन युक्तमुषितं सप्ताहं भाजने तात्रे ॥ ७३ ॥

तेनालितं सिध्मं सप्ताहाद्वर्मसेविनोपैति ।

मासाम्नायं किलासं ज्ञानेन विना विशुद्धस्य ॥ ७४ ॥

मयूरकक्षारजले सप्तकृत्वः परिस्रुते ।

सिद्धं ज्योतिष्मतीतैलमभ्यङ्गात्सिध्मनाशनम् ॥ ७५ ॥

वायसजङ्गामूलं वमनीपत्राणि मूलकाङ्गीजम् ।

तत्रेण भौमवारे छेपः सिध्मापहः सिद्धः ॥ ७६ ॥

जीवन्ती मजिष्ठा दार्वी कम्पिलकं पयस्तुथम् ।

एष घृततैलपाकः सिद्धः सिद्धे च सर्जरसः ॥ ७७ ॥

देवः समधूच्छिष्टो विपादिका तेन नश्यति ह्यक्ता ।

चर्मैककुष्ठकिटिभं कुष्ठं शाम्यत्यलसकं च ॥ ७८ ॥

मूर्कं सप्ताह्वाप्तवक्त्रशिरीषाभमारा-

दुर्कान्मालत्वाग्नित्रकास्फोटयिष्यात् ।

बीजं कारजं सार्षपं प्राप्नुनाटं
श्लेष्ठा जन्तुघ्नं श्यूषणं द्वे हरिद्रे ॥ ७९ ॥

तैलं तैलं साधितं तैः समूत्रै-
स्त्वग्दोषाणां दुष्टनाडीघणानाम् ।

अभ्यङ्गेन श्लेष्मवातोद्भवानां
नाशायालं वज्रकं वज्रतुल्यम् ॥ ८० ॥

एरण्डतार्क्ष्यघननीपकदम्बभाङ्गी-
कम्पिल्लवेल्लफलिनीसुरवारुणीभिः ।

निर्गुण्डयरुष्करसुराङ्गसुवर्णदुग्धा-
श्रीवेष्टगुगुलुशिलापटुताकचिकैः ॥ ८१ ॥

तुल्यक्षुगर्कदुग्धं सिद्धं तैलं स्मृतं महावज्रम् ।
अतिशयितवज्रकगुणं श्वित्राशौप्रस्थिमालान्नम् ॥ ८२ ॥

कुष्ठाशमारभृङ्गार्कमूत्रक्षुक्षीरसैन्धवैः ।
तैलं सिद्धं विषावापमभ्यङ्गात्कुष्ठजित्परम् ॥ ८३ ॥

सिद्धं सिक्थकसिन्दूरपुरतुल्यकतार्क्ष्यजैः ।
कण्डू विचर्चिकां चैऽऽशु कटुतैलं नियच्छति ॥ ८४ ॥

लाक्षा ज्योषं प्राप्नुनाटं च बीजं
सश्रीवेष्टं कुष्ठसिद्धार्थकाश्च ।

तक्रोन्मिश्रः स्याद्विद्रा च लेपो
दद्रूपृक्तो मूलकोत्थं च बीजम् ॥ ८५ ॥

चित्रकसोभाजनकौ शुद्धरूपामार्गदेवदारुणि ।

१ 'तिलतैलं' इति पाठः. २ 'वाशु क' इति पाठः.

स्त्रिद्विधो धवक्ष लेपः श्यामा दन्ती द्रवन्ती च ॥ ८६ ॥

काक्षारसाञ्जनैलाः पुनर्नवा चेति कुष्ठिनां लेपाः ।

दधिमण्डयुताः पादैः षट् प्रोक्ता मारुतकफघ्नाः ॥ ८७ ॥

जलवाप्यलोहकेसरपत्रप्लवचन्दनमृणालानि ।

भागोत्तराणि सिद्धं प्रलेपनं पित्तकफकुष्ठे ॥ ८८ ॥

तिक्तघृतैर्धौतघृतैरभ्यङ्गो वक्ष्यमानकुष्ठेषु ।

तैलैश्चन्दनमधुकप्रपौण्डरीकोत्पल्युतैश्च ॥ ८९ ॥

कुष्ठे प्रपतति चाङ्गे दाहे विस्फोटके च चर्मदले ।

शीताः प्रदेहसेका व्यधनविरेकौ घृतं तिक्तम् ॥ ९० ॥

स्त्रिद्विधपनिम्बकुटजाः

१ श्रेष्ठा कृमिजिस्पटोलमधुपर्ण्यः ।

अन्तर्बहिः प्रयुक्ताः

कृमिकुष्ठनुदः सगोमूत्राः ॥ ९१ ॥

वातोत्तरेषु सर्पिर्वमनं श्लेष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु ।

पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनं चाङ्ग्यम् ॥ ९२ ॥

ये लेपाः कुष्ठानां युज्यन्ते निर्दृताक्षदोषाणाम् ।

संशोभिताशयानां सद्यः सिद्धिर्भवति तेषाम् ॥ ९३ ॥

दोषे हृतेऽपनीते रक्ते बाह्यान्तरे कृते क्षमने ।

लोहे च कालयुक्ते न कुष्ठमतिवर्तते साध्यम् ॥ ९४ ॥

बहुदोषः संशोध्यः कुष्ठी बहुषोऽनुरक्षता प्राणान् ।

दोषे क्षतिमात्रहते वायुह्न्यादबलमाशु ॥ ९५ ॥

पक्षात्पक्षाच्छर्दनान्यभ्युपेया-

न्मासान्मासाच्छोधनान्वप्यधस्तात् ।

शुद्धिर्मांसे स्यान्निरात्रान्निरात्रात्

षष्ठे षष्ठे मास्यसुखोक्षणं च ॥ ९३ ॥

यो दुर्बान्तो दुर्विरक्तोऽथवा स्यात्

कुष्ठी दोषैरुद्धतैर्व्याप्यतेऽसौ ।

निःसन्देहं यात्यसाध्यस्त्वमेवं

तस्मात्कृत्वाभिर्हरेदस्य दोषान् ॥ ९४ ॥

अतदमघमसेवास्यागशीकाभियोगो

द्वित्रसुरगुरुपूजा सर्वसत्त्वेषु मैत्री ।

शिवशिवसुतताराभास्कराराधनानि

प्रकटितमलपापं कुहमुन्मूलयन्ति ॥ ९५ ॥”

विंशोऽध्यायः ।

अथाऽतः श्वित्रकृमिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

[अथ श्वित्ररोगचिकित्सितम् ।]

“कुष्ठादपि बीभत्सं यच्छीघ्रतरं च यात्यसाध्यस्त्वम् ।

श्वित्रम्, अतस्तच्छान्त्यै यतेत म्रवने यथा दीप्ते ॥ १ ॥

१ ‘सुरमोक्षणानि’ इति कचित्. २ ‘दीप्ते यथा म्रवने’
इति पदव्यत्यासः कचित्.

संशोधनं विशेषात्प्रयोजयेत्पूर्वमेव देहस्य ।

श्वित्रे क्षंसनमग्र्यं मलयूरस इष्यते सगुडः ॥ २ ॥

तं पीत्वाऽभ्यक्ततनुर्वथाबलं सूर्यपादसन्तापम् ।

सेवेत विरिक्ततनुक्यहं पिपासुः पिबेत्प्रेयाम् ॥ ३ ॥

श्वित्रेऽङ्गे ये स्फोटा जायन्ते कण्टकेन तान् भिन्धात् ।

स्फोटेषु निघ्नतेषु तु प्रातः प्रातः पिबेत् त्रिदिनम् ॥ ४ ॥

मलयमसनं प्रियङ्गुं सतपुष्पां चाम्भसा समुत्काश्य ।

पाकाशं वा क्षारं यथाबलं काणितोपेतम् ॥ ५ ॥

कस्तूरक्षवृक्षवल्कलनिर्युद्हेणेन्दुराजिकाकल्कम् ।

पीत्वाऽप्यस्थितस्य जाते स्फोटे तन्नेन भोजनं

निरुवणम् ॥ ६ ॥

१ गन्धं मूत्रं श्वित्रकस्योषयुक्तं

सर्पिःकुम्भे स्थापितं क्षौद्रमिश्रम् ।

पक्षादूर्ध्वं श्वित्रिभिः पेयमेतत्

कार्यं चासौ कुष्ठदिष्टं विधानम् ॥ ७ ॥

मार्कवमथवा सादेऽदृष्टं तैलेन लोहपात्रस्थम् ।

बीजकश्चतं च दुग्धं तदनुपिबेच्छ्वित्रनाशाय ॥ ८ ॥

पूतीकार्कस्याभिघातसुहीनां

मूत्रे पिष्टाः प्लुवा जातिजात्र ।

ग्न्यालेपाच्छ्वित्रदुर्नामदद्-

पामाकोठान् दुष्टनाडीघर्षांश्च ॥ ९ ॥

द्वैपं दग्धं चर्म मातङ्गजं वा

श्वित्रे लेपस्तैलयुक्तो वरिष्ठः ।

पूतिः कीटो राजवृक्षोऽमवेन

क्षारेणाक्तः श्वित्रमेकोऽपि हन्ति ॥ १० ॥

रात्रौ गोमूत्रे चासितान् जर्जराङ्गा-

नक्षि च्छायायां शोषयेत्स्फोटहेतून् ।

युवं वारांश्चीस्तैस्ततः श्लक्ष्णपिष्टैः

कुक्ष्याः क्षीरेण श्वित्रनाशाय लेपः ॥ ११ ॥

अक्षतैलकृतो लेपः कृष्णसर्पोद्भवा मयी ।

शिलिपिचं तथा दग्धं ह्रीवेरं वा तदाद्भुतम् ॥ १२ ॥

कुडवो वस्तुजबीजाद्वरितालचतुर्थभागसन्मिश्रः ।

मूत्रेण गवां पिष्टः सर्वर्णकरणं परं श्वित्रे ॥ १३ ॥

क्षारे सुदग्धे गजलिण्डजे च

गजस्य मूत्रेण परिस्रुते च ।

द्रोणप्रमाणे दशभागयुक्तं

दत्त्वा पचेद्बीजमवल्लुजानाम् ॥ १४ ॥

श्वित्रं जयेच्छिक्कणतां गात्रेण

तेन प्रलिम्पन्बहुशः प्रघृष्टम् ।

कुष्ठं मषं वा तिलकालकं वा

यद्वा व्रणे स्यादधिमांसजातम् ॥ १५ ॥

महातकद्वीपिसुधार्कमूलं
 गुञ्जाफलव्यूषणशङ्खचूर्णम् ।
 तुर्यं सकुष्ठं लवणानि पञ्च
 क्षारद्वयं लाङ्गलिकां च पक्त्वा ॥ १६ ॥
 स्नुगर्कदुग्धे घनमायसस्थं
 शलाकया तद्विदधीत लेपम् ।
 कुष्ठे किक्षासे तिलकालकेषु
 मेषु दुर्नामसु चर्मकीले ॥ १७ ॥

शुक्ला शोणितमोक्षैर्विरूक्षणैर्भक्षणैश्च सक्तूनाम् ।
 भिन्नं कस्यचिदेव प्रशास्यति क्षीणपापस्य ॥ १८ ॥

[अथ कृमिरोगचिकित्सितम् ।]

खिग्धस्त्रिघ्ने गुडक्षीरमत्स्याद्यैः कृमिणोदरे ।
 डल्लैशितकृमिकफे शर्वरीं तां सुलोषिते ॥ १९ ॥
 सुरसादिगणं मूत्रे काथयित्वाधवारिणि ।
 तं कषायं कणागालकृमिजित्कल्कयोजितम् ॥ २० ॥
 सतैलस्वार्जिकाक्षारं युञ्ज्याद्वस्त्रिं, ततोऽह्नि ।
 तस्मिन्नेव निरुद्धं तं पाययेत् विरेचनम् ॥ २१ ॥
 त्रिवृत्कल्कं फलकणाकषायालोडितं ततः ।
 कर्ष्वाधः शोषिते कुर्यात्पञ्चकोलयुतं क्रमम् ॥ २२ ॥
 कटुतिक्तकषायाणां कषायैः परिवेचनम् ।
 काले विदङ्गतैलेन ततस्तमनुवासयेत् ॥ २३ ॥

शिरोरोगनिषेधोक्तमाचरेन्मूर्धनेष्वनु ।
 उद्रिक्ततिक्तकटुकमल्पस्नेहं च भोजनम् ॥ २४ ॥
 विडङ्गकृष्णामरिचपिप्पलीमूलशिग्रुभिः ।
 पित्रेत्सस्वर्जिकाक्षारां यवागूं तक्रसाधिताम् ॥ २५ ॥
 रसं शिरीषकिणिहीपारिभद्रककेम्बुकात् ।
 पलाशबीजपत्तूरपूतीकाद्वा पृथक् पिबेत् ॥ २६ ॥
 सक्षौद्रं सुरसादीन्वा लिङ्गाश्वौद्रयुतान् पृथक् ।
 शसकृत्वोऽथ विट्चूर्णं विडङ्गकाथभाषितम् ॥ २७ ॥
 कृमिमान्मधुना लिङ्गाज्जाघितं वा वरारसैः ।
 शिरोगतेषु कृमिषु चूर्णं प्रथमनं च तत् ॥ २८ ॥
 आखुपर्णीकिसलयैः सुपिष्टैः पिष्टमिभितैः ।
 पक्त्वा पूपलिकां खादेद्वाभ्याग्लं च पिबेदनु ॥ २९ ॥
 सपञ्चकोललवणमसान्द्रं तक्रमेव वा ।
 मीपमार्कवनिर्गुण्डीपल्लवेष्वप्ययं विधिः ॥ ३० ॥
 विडङ्गचूर्णमिश्रैर्वा पिष्टैर्भक्ष्यान् प्रकल्पयेत् ।
 विडङ्गतण्डुलैर्युक्तमर्धाशैरातपस्थितम् ॥ ३१ ॥
 दिनमारुहकरं तैलं पाने वस्तौ च योजयेत् ।
 सुराहसरलस्नेहं पृथगेवं प्रकल्पयेत् ॥ ३२ ॥
 प्ररीषजेषु सुतरां दद्याद्वस्तिविरेचने ।
 शिरोविरेकं वमनं शमनं कफजन्मसु ॥ ३३ ॥

१ 'पूतिका' इति पाठः. २ 'आखुपर्णी' इति पाठः.

रक्तजानां प्रतीकारं कुर्यात्कुष्ठचिकित्स्तात् ।

इन्द्रलुप्तविधिश्चात्र विधेयो रोमभोजिषु ॥ ३४ ॥

क्षीराणि मांसानि घृतं गुडं च

दधीनि शाकानि च पर्णवन्ति ।

समासतोऽग्न्यान्मधुरान् रसांश्च

कृमीन् जिहासुः परिवर्जयेच्च ॥ ३५ ॥”

एकविंशोऽध्यायः ।

अथाऽतो वातव्याधिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

इति ह साङ्गुरात्रेणादयो महर्षयः ।

“केवलं निरुपस्तम्भमादौ स्नेहेरुपाचरेत् ।

वायुं, सर्पिर्वसामज्जातैरुपानैर्नरं ततः ॥ १ ॥

स्नेहाक्रान्तं समाश्वास्य पयोभिः स्नेहयेत्पुनः ।

गूचैर्माग्योदकानूपरसैर्वा स्नेहसंयुतैः ॥ २ ॥

पायसैः कृशरैः साम्लरुचणैः सानुवासनैः ।

वातग्नैरुपैश्चाक्षैः सुखिग्धैः स्नेहयेत्ततः ॥ ३ ॥

स्वम्यक्तं स्नेहसंयुक्तैः सङ्कराद्यैः पुनः पुनः ।

स्नेहाक्तं स्निग्धमङ्गं तु बक्तं स्रग्धं सवेदनम् ॥ ४ ॥

यूथेष्टमानमभितुं सुखमेव हि शक्यते ।

श्लेष्काद्यपि हि काष्ठानि स्नेहस्वेदोपपादनैः ॥ ५ ॥

दाक्यं कर्मण्यतां नेतुं किमु गात्राणि जीवताम् ।

इषंतोदरुगायामशोफस्तम्भग्रहादयः ॥ ६ ॥
 स्निग्धस्याशु प्रशाम्यन्ति मार्दवं चोपजायते ।
 स्नेहश्च धातून् संशुष्कान् पुष्पात्याशु प्रयोजितः ॥ ७ ॥
 बलमग्निबलं पुष्टिं प्राणं चाऽस्याभिवर्धयेत् ।
 असकृत् पुनः स्नेहैः स्वेदैश्च प्रतिपादयेत् ॥ ८ ॥
 तथा स्नेहमृदौ कोष्ठे न तिष्ठन्त्यनिलामयाः ।
 पचेतेन सदोषत्वात्कर्मणा न प्रशाम्यति ॥ ९ ॥
 मृदुभिः स्नेहसंयुक्तैर्भेषजैस्तं विशोधयेत् ।
 घृतं तिलवकसिद्धं वा सातलासिद्धमेव वा ॥ १० ॥
 पयसैरण्डतैलं वा पिबेद्दोषहरं शिवम् ।
 क्षिरधान्मल्लवणोष्णाधैराहारैर्हि मलश्चितः ॥ ११ ॥
 ज्वोतो दह्नाऽनिलं रुन्ध्यात्तस्मात्तमनुलोमयेत् ।
 दुर्बलो यो विरेच्यः स्यात्तं निरुहैरुपाचरेत् ॥ १२ ॥
 वीपनैः पाचनीयैर्वा भोज्यैर्वा तद्युतैर्नरम् ।
 संशुद्धस्योरिथते चाऽग्नौ स्नेहस्वेदौ पुनर्हितौ ॥ १३ ॥
 आमाशयगते वायौ वमितप्रतिभोजिते ।
 सुखाम्बुना र्षद्वचरणं वचादिं वा प्रयोजयेत् ॥ १४ ॥
 सन्धुक्षितेऽग्नौ परतो विधिः केवलवातिकः ।
 मत्स्यान्नामिप्रदेशस्थे सिद्धान् बिल्वशालादुभिः ॥ १५ ॥

१ स योगस्तु 'दार्वाकलिङ्गकटुकातिविषाग्निपाठा मूत्रेण सूक्ष्म-
 रजसा धरणप्रमाणाः । पीता जयन्ति' इत्यादि सङ्ग्रहोक्तोऽवग-
 न्तव्यः (धरणं=पलस्य दशमो भागः), 'वट्चरण'मित्यरुणः .

वस्तिकर्म त्वधोनाभेः शस्यते चाऽवपीडकः ।
कोष्ठगे क्षारचूर्णाद्या हिताः पाचनदीपनाः ॥ १६ ॥
इत्स्थे पथः स्थिरासिद्धम्

शिरोवस्तिः शिरोगते ।

क्षौहिकं नावनं धूमः श्रोत्रादीनां च तर्पणम् ॥ १७ ॥
स्वेदाभ्यङ्गानि शैस्तानि हृद्यं चाङ्गं त्वगाश्रिते ।
शीताः प्रदेहा रक्तस्थे विरेको रक्तमोक्षणम् ॥ १८ ॥
विरेको मांसमेदःस्थे निरुहाः शमनानि च ।
बाह्याभ्यन्तरतः क्षेहैरस्थिमज्जागतं जयेत् ॥ १९ ॥
ग्रहर्षोऽङ्गं च शुक्रस्थे बलशुक्रकरं हितम् ।
त्रिबद्धमार्गं दृष्ट्वा तु शुक्रं दद्याद्विरेचनम् ॥ २० ॥
विरिक्तं प्रतिशुक्तं च पूर्वोक्तं कारयेत्क्रियाम् ।
गर्भे शुष्के तु वातेन बालानां च विशुष्यताम् ॥ २१ ॥
सिताकाशमर्यमधुकैः सिद्धमुत्थापने पथः ।
स्त्रावसन्धिसिराप्राप्ते स्नेहदाहोपनाहनम् ॥ २२ ॥
तैलं सङ्कुचितेऽभ्यङ्गो माषसैन्धवसाधितम् ।
आमारधूमलवणतैलैर्लेपः क्षुतेऽसृजि ॥ २३ ॥
क्षुप्तेऽङ्गे वेष्टयुक्ते तु कर्तव्यमुपनाहनम् ।
अथाऽपतानकेनार्तमक्षस्ताक्षमवेपनम् ॥ २४ ॥
अस्तब्धमेढ्रमस्वेदं बहिरायामवर्जितम् ।
अक्षदाघातिनं चैनं त्वरितं समुपाचरेत् ॥ २५ ॥

१ 'वातानि,' 'वा तानि' इति पाठौ.

तत्र प्रागेव सुखिग्धस्त्रिजाङ्गे तीक्ष्णनावनम् ।
 स्रोतोविशुद्धये युञ्ज्यादच्छपानं ततो घृतम् ॥ २६ ॥
 विदार्यादिगणकाथदधिक्षीररसैः शृतम् ।
 नाऽतिमात्रं तथा वायुर्व्याप्नोति सहसैव वा ॥ २७ ॥
 कुलथयवकोलानि भद्रदार्वादिकं गणम् ।
 निःकाथ्यानूपमांसं च तेनाग्नैः पयसाऽपि च ॥ २८ ॥
 स्वादुस्कन्धप्रतीवापं महास्नेहं घिपाचयेत् ।
 सेकाभ्यङ्गावगाहाक्षपाननस्यानुवासनैः ॥ २९ ॥
 संहन्ति वातं ते ते च स्नेहस्वेदाः सुयोजिताः ।
 वेगान्तरेषु मूर्धाममसकृच्छास्य रेचयेत् ॥ ३० ॥
 अवपीडैः प्रधमनैस्तीक्ष्णैः श्लेष्मनिर्वहणैः ।
 श्वसनासु विमुक्तासु तथा संज्ञां स विन्दति ॥
 सौर्वर्चलाभयाभ्योषसिद्धं सर्पिश्रलेऽधिके ॥ ३१ ॥

पलाष्टकं तिल्वकतो वरायाः

प्रस्थं पलांशं गुरुपञ्चमूलम् ।

सैरण्डसिंहीत्रिवृतं घटेऽपां

पक्त्वा पचेत्पादशृतेन तेन ॥ ३२ ॥

दध्नः पात्रे यावद्दूकात्रिचिल्वैः

सर्पिःप्रस्थं हन्ति तस्सेव्यमानम् ।

दुष्टान्वातानेकसर्वाङ्गसंस्थान्

योनिव्यापद्गुल्मवध्मोदरं च ॥ ३३ ॥

विधिसित्वकवज्जो बो शम्याकाशोकयोरपि ।
चिकित्सितमिदं कुर्याच्छुद्धवातापतानके ॥ ३४ ॥
संसृष्टदोषे संसृष्टं

चूर्णयित्वा कफान्विते ।

तुम्बुरूष्यभयाहिक्कुपौष्करं लवणत्रयम् ॥ ३५ ॥
यवकायाम्बुना पेयं हृत्पार्श्वार्थपतन्नके ।
हिक्कु सौवर्चलं शुण्ठीं दाडिमं साम्लवेतसम् ॥ ३६ ॥
पिबेद्वा श्लेष्मपवनहृद्रोगोक्तं च शस्यते ।
आयामयोरर्दितवद्वाद्याभ्यन्तरयोः क्रिया ॥ ३७ ॥
तैलद्रोण्यां च क्षयनमान्तरोऽत्र सुदुस्तरः ।
विवर्णदन्तवदनः स्रस्ताङ्गो नष्टचेतनः ॥ ३८ ॥
प्रस्विद्यंश्च धनुष्कम्भी दशरात्रं न जीवति ।
वेगेध्वतोऽन्यथा जीवेन्मन्देषु विनतो जडः ॥ ३९ ॥
स्रजः कुणिः पक्षहतः पङ्गुलो विकलोऽथवा ।
हनुत्वंसे हनू श्लिग्धस्त्रिभौ स्वस्थानमानयेत् ॥ ४० ॥
उन्नामयेच्च कुशलश्लिषुकं विवृते मुखे ।
नामयेत्संवृते शेषमेकायामवदाचरेत् ॥ ४१ ॥
जिह्वास्तम्भे यथावस्थं कार्यं वातचिकित्सितम् ।
अर्दिते नावनं मूर्ध्नि तैलं श्रोत्राक्षितर्पणम् ॥ ४२ ॥
सक्षोके वमनं दाहरागयुक्ते सिराव्यधः ।
स्नेहनं स्नेहसंयुक्तं पक्षाघाते निरेचनम् ॥ ४३ ॥

अववाहौ हितं नस्यं ज्ञेहश्चोत्तरमक्तिकः ।
 ऊरुस्तम्भे न च ज्ञेहो न च संशोधनं हितम् ॥ ४४ ॥
 श्लेष्माममेदोबाहुल्याद्युत्तया तत्क्षपणान्यतः ।
 कुर्याद्रक्षोपचारश्च यवश्यामाककोद्रवाः ॥ ४५ ॥
 शाकैरलवणैः शस्ताः किञ्चित्तैलैर्जलेः शृतैः ।
 जाङ्गलैरघृतैर्मांसैर्मध्वम्भोऽरिष्टपायिनः ॥ ४६ ॥
 वत्सकाविहिरिद्रादिर्वचादिर्वा ससैम्भवैः ।
 आमवाते सुखाम्भोभिः पेयः षट्धरणोऽथवा ॥ ४७ ॥
 लिङ्गास्क्षौद्रेण वा श्लेष्माचव्यतिक्ताकणावनान् ।
 कल्कं समधु वा चव्यपथ्याग्निसुरदारुजम् ॥ ४८ ॥
 मूत्रैर्वा शीलयेत्पथ्यां गुग्गुलुं गिरिसम्भवम् ।
 श्योषाग्निमुस्तत्रिफलाविडङ्गगुग्गुलुं समम् ॥ ४९ ॥
 खादन् सर्वान् जयेद्याधीन् मेदःश्लेष्मामवातजान् ।
 शाम्यत्येवं कफाक्रान्तः समेदस्कः प्रमज्जनः ॥ ५० ॥
 क्षारमूत्रान्वितान् स्वेदान् सेकानुवर्तनानि च ।
 कुर्याद्विद्याच्च मूत्राढ्यैः करजफलसर्वपैः ॥ ५१ ॥
 मूत्रैर्वाप्यर्कतर्कारीनिम्बजैः ससुराङ्गयैः ।
 सक्षौद्रसर्वपापकलोष्टवल्मीकमृत्तिकैः ॥ ५२ ॥
 कफक्षयार्थं व्यायामे सह्ये चैनं प्रवर्तयेत् ।
 स्थलान्युल्लङ्घयेन्नारीः शक्तिः परिशीलयेत् ॥ ५३ ॥
 स्थिरतोयं सरः ज्ञेयं प्रतिबोतो नर्दां तरेत् ।
 श्लेष्ममेदःक्षये चाऽत्र ज्ञेहादीनवचारयेत् ॥ ५४ ॥

स्थानदृष्यादि चालोच्य कार्या शेषेष्वपि क्रिया ।

सहचरं सुरदारु सनागरं

कथितमम्भसि तैलविमिश्रितम् ।

पवनपीडितदेहगतिः पिबेद्

हुतविलम्बितगो भवतीच्छया ॥ ५५ ॥

रास्त्रामहौषधद्वीपिपिप्यलीशठिपौष्करम् ।

पिष्ट्वा विपाचयेत्सर्पिर्वातरोगहरं परम् ॥ ५६ ॥

निम्बासृताकृषपटोलनिविग्धकानां

भागान् पृथग्दद्यात् प्लान् विपचेद्दृटेऽपाम् ।

अष्टाङ्गशेषितरसेन पुनश्च तेन

ग्रस्थं घृतस्य विपचेत्पिबुभागकल्कैः ॥ ५७ ॥

पाठाविडङ्गसुरदारुगजोपकुल्या-

द्विक्षारनागरनिवामिशिचन्यकुष्ठैः ।

तेजोवतीभरिचयस्सकदीप्यकाभि-

रोहिण्यरुष्करवचाकणमूलयुक्तैः ॥ ५८ ॥

मञ्जिष्टयातिविषया विषया यवान्या

संशुद्धगुग्गुलुपलैरपि पञ्चसंलभैः ।

तत्सेवितं प्रधमति प्रबलं समीरं

सन्ध्यस्थिमज्जगतमप्यथ कुष्ठमीदृक् ॥ ५९ ॥

नाडीघणार्बुदभगन्दरगण्डमाला-

जत्रूर्ध्वसर्वगदगुल्मगुदोत्थमेहान् ।

यक्ष्माश्चिश्नपीवसकासशोथ-

हृत्पाण्डुरोगमदविद्रविवातरक्तम् ॥ ६० ॥

बलाबिह्वश्रुते क्षीरे घृतमण्डं विषाचयेत् ।

तस्य शुक्तिः प्रकुम्भो वा नस्यं वाते शिरोगते ॥ ६१ ॥

तद्वत्सिद्धा वसा नक्रमस्यकूर्मचुलुकजा ।

विशेषेण प्रयोक्तव्या केवले मातरिश्वनि ॥ ६२ ॥

जीर्णं पिण्याकं पञ्चमूलं गृथक्च

क्वाथं कायाभ्यामेकतस्तैलमाभ्याम् ।

क्षीरादष्टांशं पाचयेत्तेन पानाद्

वाता नश्येयुः श्लेष्मयुक्ता विशेषात् ॥ ६३ ॥

प्रसारिणीगुलाकाये तैलप्रस्थं पयःसमम् ।

द्विमेदामिश्रिमञ्जिष्ठाकुष्ठराक्ताकुचन्दनैः ॥ ६४ ॥

जीवकर्षभकाकोलीयुगुलामरदारुभिः ।

कविकतैर्विपचेत्सर्वमारुताभयनाशनम् ॥ ६५ ॥

समूलशास्त्रस्य सहाचरस्य

तुलां समेतां दशमूलतश्च ।

पलानि पञ्चाशदभीरुतश्च

पादावशेषं विपचेद्द्वहेऽपाम् ॥ ६६ ॥

तत्र सेव्वनसकुष्ठहिमैला-

स्पृक्प्रियङ्गुनलिकाम्बुनिकाजैः ।

लोहितानलदलोहसुराङ्गः

कोपनामितितुरुष्कनतैश्च ॥ ६७ ॥

तुल्यं क्षीरं पालिकैस्तैलपात्रं

सिद्धं कृच्छ्रान् शीलितं हन्ति वातान् ।

कम्पाक्षेपस्तम्भशोषादियुक्तान्

गुल्मोन्मादौ पीनसं योनिरोगान् ॥ ६८ ॥

सहाचरतुलायास्तु रसे तैलाढकं पचेत् ।

मूलककादशपलं पयो दत्वा चतुर्गुणम् ॥ ६९ ॥

अथवा नतचङ्गन्थास्थिराकुष्ठसुराङ्गयान् ।

सैलानलदशैलेयशताङ्गारक्तचन्दनान् ॥ ७० ॥

सिद्धेऽग्निन् शकैराचूर्णादष्टादशपलं क्षिपेत् ।

भेडस्य सम्मतं तैलं तत्कृच्छ्राननिलामयान् ॥ ७१ ॥

वातकुण्डलिकोन्मादगुल्मवध्मादिकान् जयेत् ।

बलाशतं छिन्नरुहापादं रास्त्राष्टभागिकम् ॥ ७२ ॥

जलाढकशते पक्त्वा क्षतभागस्थिते रसे ।

दधिमस्तिष्कुनिर्यासगुल्कैस्तैलाढकं समैः ॥ ७३ ॥

पचेत्साजपयोर्धातैः कल्कैरेभिः पलोन्मितैः ।

शठीसरलदार्वैलामज्जिष्ठागुरुचन्दनैः ॥ ७४ ॥

पञ्चकातिबलामुस्ताशूर्पपर्णीहरेणुभिः ।

बद्ध्याङ्गसुरसम्याघ्ननखर्षभकजीवकैः ॥ ७५ ॥

पलाशरसकस्तूरीनीलिकाजातिकोशकैः ।
 स्पृष्टाकुङ्कुमशैलेयजातिकाकदफलाम्बुभिः ॥ ७६ ॥
 त्वक्कुन्दरुक्कपूरतुल्यकशीनिवासकैः ।
 लवङ्गनखकङ्कोलकुष्ठमांसीप्रियङ्गुभिः ॥ ७७ ॥
 स्थौण्यतगरध्यामध्वचामदनकप्लवैः ।
 सनागकेसरैः सिद्धे दद्याच्चाऽग्रावतारिते ॥ ७८ ॥
 पत्रकल्कं ततः पूतं विधिना तत्प्रयोजितम् ।
 कासश्वासज्वरच्छर्दिमूर्च्छाङ्गुलमक्षतक्षयान् ॥ ७९ ॥
 ग्रीहशोषमपस्मारमलक्ष्मीं च प्रणाशयेत् ।
 बलातैलमिदं श्रेष्ठं वातव्याधिबिनाशनम् ॥ ८० ॥
 पाने नस्येऽम्बासनेऽभ्यञ्जने च
 स्नेहाः काले सम्यगेते प्रयुक्ताः ।
 दुष्टान्वातानाशु शान्तिं नयेयु-
 र्वन्ध्या नारीः पुत्रभाजश्च कुर्युः ॥ ८१ ॥
 स्नेहस्वेदैर्द्रुतः श्लेष्मा यदा पक्काशये स्थितः ।
 पित्तं वा दर्शयेद्रूपं नस्तिमिस्तं वित्तिर्जयेत् ॥ ८२ ॥”

द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथाऽतो वातशोणितचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥
 “वातशोणितिनो रक्तं क्षिग्धस्य बहुशो हरेत् ।
 अल्पारुपं पालयन् वायुं यथादोषं यथाबलम् ॥ १ ॥

रूमागतोददाहेषु जलौकोभिर्विनिहरित् ।
 शृङ्गानुगैश्चिमिषिमाकण्डूस्त्वयनान्वितम् ॥ २ ॥
 प्रच्छानेन सिराभिर्वा देशादेशान्तरं व्रजत् ।
 अङ्गम्लानौ तु न चाभ्यं रूक्षं वातोत्तरं च यत् ॥ ३ ॥
 गम्भीरं श्वयथुं स्तम्भं कम्पस्त्रायुसिरामयान् ।
 ग्लानिमन्यांश्च वातोस्थान् कुर्याद्वायुरस्यक्षयात् ॥ ४ ॥
 विरेच्यः स्नेहयित्वा तु स्नेहयुक्तैर्विरेचनैः ।
 वातोत्तरे वातरक्ते पुराणं पाबयेदृतम् ॥ ५ ॥
 आबणीक्षीरकाकोलीक्षीरिणीजीवकैः समैः ।
 सिद्धं सर्षपकैः सर्पिः सक्षीरं वातरक्तनुत् ॥ ६ ॥
 द्राक्षामधूकवारिम्यां सिद्धं वा ससितोपलम् ।
 घृतं पिबेत्तथा क्षीरं गुहूचीस्वरसे शृतम् ॥ ७ ॥
 तैलं पयः शर्करां च पाययेद्वा सुमूर्च्छितम् ।
 बलाशतावरीरास्त्रादशमूलैः सपीलुभिः ॥ ८ ॥
 श्यामैरण्डस्थिराभिश्च वातार्तिहं शृतं पयः ।
 धारोष्णं मूत्रयुक्तं वा क्षीरं दोषानुलोमनम् ॥ ९ ॥
 पैत्ते पक्त्वा वरीतिक्कापटोलत्रिफलाशृताः ।
 पिबेदृतं वा क्षीरं वा स्वादुतिक्रकसाधितम् ॥ १० ॥
 क्षीरेणैरण्डतैलं च प्रयोगेण पिबेच्चरः ।
 बहुदोषो विरेकार्थं जीर्णं क्षीरोदनाशनः ॥ ११ ॥

कषायमभयानां वा पाययेद्दृतभर्जितम् ।
 क्षीरानुपानं त्रिवृताचूर्णं द्राक्षाक्षरसेन वा ॥ १२ ॥
 निहरेद्वा मलं तस्य सघृतैः क्षीरवस्तिभिः ।
 नहि वस्तिसमं किञ्चिद्वातरक्तचिकित्सितम् ॥ १३ ॥
 विशेषात्पायुपाश्वोरुपर्वोस्त्रिजठरार्तिषु ।
 मुस्तद्राक्षाहरिद्राणां पित्रेत्कायं कफोद्वेगणे ॥ १४ ॥
 सक्षौद्रं त्रिफलाया वा गुहूचीं वा यथा तथा ।
 यथाऽह्वेहपीतं च वामितं मृदु रुक्षयेत् ॥ १५ ॥
 त्रिफलाग्न्योषपत्रैलात्सवक्षीरीचित्रकं वचाम् ।
 विडङ्गं पिप्पलीभूलं लोमशां वृषकं स्वचम् ॥ १६ ॥
 अङ्गिं लाङ्गलिकं चयं समभागानि पेषयेत् ।
 कल्कैर्लिहवायसीं पार्श्वीं मध्याह्ने भक्षयेदिदम् ॥ १७ ॥
 वाताग्ने सर्वदोषेऽपि परं शूलान्विते हितम् ।
 कोकिलोक्षकनिर्यूहः पीतस्तच्छाकभोजिना ॥ १८ ॥
 कृपाभ्यास इव क्रोधं वातरक्तं नियच्छति ।
 पञ्चमूलस्य धाम्ना वा रसैर्लेलीतकीं वसाम् ॥ १९ ॥
 खुवं सुरूतमप्यङ्गे ब्रह्मचारी नियच्छति ।
 इत्याभ्यन्तरमुद्दिष्टं कर्म बाह्यमतः परम् ॥ २० ॥
 आरनालाढके तैलं पादसर्जरसं शृतम् ।

१ कोकिलाक्षः—तालिमखानेति ३ सिद्धं बीजम्. २ 'पिबन्
 जयेत्' इति पाठः.

प्रभुते खजितं तोये ज्वरदाहार्तिनुत्परम् ॥ २१ ॥
 समधूच्छिष्टमजिष्टं ससर्जरससारिवम् ।
 पिण्डैकं तदभ्यङ्गाद्वातरक्तव्यापहम् ॥ २२ ॥
 दशमूलमृतं क्षीरं सद्यः शूलनिवारणम् ।
 परिषेकोऽनिलप्राये तद्वत्कोष्णेन सर्पिषा ॥ २३ ॥
 खेहैर्मधुरसिद्धैर्वा चतुर्भिः परिषेचयेत् ।
 स्तम्भाक्षेपकशूलार्तं कोष्णैर्दाहे तु शीतलैः ॥ २४ ॥
 तद्वद्द्रव्याधिकच्छागैः क्षीरैस्त्रैलविमिश्रितैः ।
 निःकायैर्जीवनीयानां पञ्चमूलस्य वा लघोः ॥ २५ ॥
 द्वाक्षेक्षुरसमद्यानि दधिमस्त्वम्लकाजिकम् ।
 सेकार्थं तण्डुलक्षौद्रशर्कराभ्यश्च शस्यते ॥ २६ ॥
 प्रियाः प्रियंवदा नार्यश्चन्दनार्द्रकरस्तनाः ।
 स्पृशंशीताः सुखस्पर्शा नम्रिता दाहं रुजं क्लमम् ॥ २७ ॥
 सरागे सरुजे दाहे रक्तं हृत्वा प्रलेपयेत् ।
 प्रपौण्डरीकमजिष्ठादावीमधुकचन्दनैः ॥ २८ ॥
 ससितोपलकासेक्षुमसूरैरकसकुभिः ।
 लेपो रुदाह्वीसर्परागशोफनिवर्हणः ॥ २९ ॥
 वातघ्नैः साञ्चितः खिग्धः कृशरो मुद्रपायसः ।
 तिलसर्पपिण्डैश्च शूलममुपनाहनम् ॥ ३० ॥
 औदकप्रसहानूपवेसवाराः सुसंस्कृताः ।

जीवनीयौषधैः हयुक्ताः स्युरपनाहने ॥ ३१ ॥

स्तम्भतोदरगायामशोफाङ्गग्रहनाशनाः ।

जीवनीयौषधैः सिद्धाः सपयस्का वसाऽपि वा ॥ ३२ ॥

घृतं सहचरान्मूलं जीवन्ती च्छाराणं पयः ।

लेपः पिष्ट्वा तिलास्तद्वद्भृष्टाः पयसि निर्वृताः ॥ ३३ ॥

क्षीरपिष्टक्षुमालेपमेरण्डस्य फलानि वा ।

कुर्याच्छूलनिवृत्त्यर्थं शताह्वा वाऽजिलेऽधिके ॥ ३४ ॥

मुखक्षारसितापकं घृतमभ्यजने हितम् ।

सिद्धं समधुसूक्तं वा ^१सेकेऽभ्यङ्गे

कफोत्तरे ॥ ३५ ॥

गृहभूमौ वचा कुहं शताह्वा रजनीद्वयम् ।

प्रलेपः शूलनुद्रातरके

वातकफोत्तरे ॥ ३६ ॥

मधुशिग्रोर्हितं तद्वद्वीजं धान्याम्लसंयुतम् ।

मुहूर्तलिसमम्लैश्च सिञ्चेद्वातकफोत्तरे ॥ ३७ ॥

उत्तानं लेपनाभ्यङ्गपरिषेकावगाहनैः ।

विरेकास्थापनैः स्नेहपानैर्गम्भीरमाचरेत् ॥ ३८ ॥

वातश्लेष्मोत्तरे कौष्ठा लेपाद्यास्तत्र शीतलैः ।

विदाहशोफरुक्णद्विविद्धिः स्तम्भनाद्भवेत् ॥ ३९ ॥

१ 'मूत्रक्षारसुरापकं' इति पाठः. २ 'शुक्तं वा' इति पाठः. ३ 'सेकाभ्यङ्गाः' इति पाठः.

पित्तरक्तोत्तरे वातरके लेपादयो हिमाः ।

दण्यैः प्लोषोषरूपागस्वेदावदरणोद्भवः ॥ ४० ॥

मधुयष्ट्याः पलशतं कषाये पादशेषिते ।

तैलाढकं समक्षीरं पचेत्कल्कैः पलोन्मितैः ॥ ४१ ॥

स्थिरातामलकीदूर्वापयस्याभीरुचन्दनैः ।

लोहहंसपदीमांसीद्विमेदामधुपर्णिभिः ॥ ४२ ॥

काकोलीक्षीरकाकोलीक्षतपुष्पादिपत्रकैः ।

जीवकर्षभजीवन्तीत्वक्पत्रनखवालकैः ॥ ४३ ॥

प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठासारिवैन्द्रीवितुषकैः ।

चतुःप्रयोगं वातासृक्पित्तदाहज्वरार्तिनुत् ॥ ४४ ॥

बलाकल्ककषायाभ्यां तैलं क्षीरसमं पचेत् ।

सहस्रशतपाकं तद्वातासृग्वातरोगनुत् ॥ ४५ ॥

रसायनं मुख्यतममिन्द्रियाणां प्रसादनम् ।

जीवनं बृंहणं स्वर्यं शुक्रासृग्दोषनाशनम् ॥ ४६ ॥

कुपिते मार्गसंरोधान्मेदसो वा कफस्य वा ।

अतिबृद्धयानिले शस्तं नादौ ज्वेहनबृंहणम् ॥ ४७ ॥

कृत्वा तत्राव्यवातोक्तं वातशोषितिकं ततः ।

भेषजं ज्वेहनं कुर्याद्यथा रक्तप्रसादनम् ॥ ४८ ॥

प्राणादिकोपे युगपद्यथोद्दिष्टं यथामयम् ।

यथासक्तं च भेषजं विकल्प्यं स्याद्यथाबलम् ॥ ४९ ॥

१ 'स्वेदापद' इति पाठः. २ हंसपदी-लाजरी. ३ 'स्तमा-
दौ ज्वेह' इत्यरुणः.

नीते निरामतां सामे स्वेदलङ्घनपाचनैः ।

रुक्षैश्चालेपसेकाद्यैः कुर्यात्केवलवातनुत् ॥ ५० ॥

शोषाक्षेपणसङ्कोचस्तम्भस्वपनकम्पनम् ।

हनुचंसोऽर्दितं स्नाश्वं पाकुस्थं खुडवातता ॥ ५१ ॥

सन्धिच्युतिः पक्षवधो मेदोमज्जास्थिगा मदाः ।

पृते स्थानस्य गाम्भीर्बांस्त्रिध्येयुर्यस्ततो न वा ॥ ५२ ॥

तस्माज्जयेच्चदानेतान् बलिनो विरूपद्रवान् ।

वायौ पित्तावृते शीतामुष्णां च बहुसः क्रियाम् ॥ ५३ ॥

व्यत्यासाधोजयेत्सर्पिर्ज्विनीयं च पाययेत् ।

धन्वमांसं यवाः शालिर्पिरिकः क्षीरवान्मृदुः ॥ ५४ ॥

सक्षीरा बस्तयः क्षीरं पञ्चमूलबलाश्रितम् ।

कालेऽनुवासनं तैलं मधुरौषधसाधितम् ॥ ५५ ॥

यष्टीमधुबलातैलवृतक्षीरैश्च सेचनम् ।

पञ्चमूलकषायेण बारिणा शीतलेन च ॥ ५६ ॥

कफावृते यवाश्चानि जाङ्गला मृगपक्षिणः ।

स्वेदास्तीक्ष्णा निरुहाश्च वमनं सविरेचनम् ॥ ५७ ॥

पुराणसर्पिस्तैलं च तिलसर्षपजं हितम् ।

संसृष्टे कफपित्ताभ्यां पित्तमादौ विनिर्जयेत् ॥ ५८ ॥

कारयेद्रक्तसंसृष्टे वाते शोणितिर्का क्रियाम् ।

स्वेदाभ्यङ्गरसाः क्षीरं स्नेहो मांसावृते हितः ॥ ५९ ॥

प्रमेहमेदोवातप्रमाव्यवाते भिषग्विजतम् ।

महास्नेहोऽस्थिमज्जस्थे

पूर्वांक्तं रेतसावृते ॥ ६० ॥

अन्नावृते पाचनीयं वमनं दीपनं लघु ।

मूत्रावृते मूत्रलानि स्वेदा उत्तरवस्तयः ॥ ६१ ॥

पूरण्डतैलं वर्षःस्थे बस्तिस्नेहाश्च मेदिनः ।

कफवाताविरुद्धं यद्यच्च वातानुलोमनम् ॥ ६२ ॥

सर्वस्थानावृते त्वाशु तत्कार्यं मातरिभ्यनि ।

अनभिष्यन्दि च स्निग्धं स्रोतसां शुद्धिकारणम् ॥ ६३ ॥

पाचना वस्तयः प्रायो मधुराः सानुवासनाः ।

प्रसमीक्ष्य बलाधिक्यं मृदु कार्यविरेचनम् ॥ ६४ ॥

रसायनानां सर्वेषामुपयोगः प्रदास्यते ।

शिलाङ्गस्य विशेषेण पयसा शुद्धगुग्गुलोः ॥ ६५ ॥

लेहो वा भार्गवस्तद्वेकादशसितसितः ।

अपाने त्वावृते सर्वं दीपनं ग्राहि भेषजम् ॥ ६६ ॥

वातानुलोमनं कार्यं मूत्राशयविशोधनम् ।

इति सङ्क्षेपतः प्रोक्तमावृतानां चिकित्सितम् ॥ ६७ ॥

प्राणादीनां भिषकुर्षाद्वितर्क्य स्वयमेव तत् ।

उदानं योजयेदूर्ध्वमपानं चानुलोमयेत् ॥ ६८ ॥

१ 'कार्यं विरेचनम्' इति पाठः. २ 'भार्गवस्त' इत्यरुणः,
(भार्गवः=व्यवनप्राशाबलेहः). ३ 'सितासितः' इति पाठः.

समानं शमयेद्विद्रांस्त्रिधा ज्ञानं च योजयेत् ।
 प्राणो रक्ष्यश्चतुर्भ्योऽपि तस्स्थितौ देहसंस्थितिः ॥ ६९ ॥
 स्वं स्वं स्थानं नयेदेवं वृत्तान् वातान् विमार्गगान् ।
 सर्वं चावरणं पित्तरक्तसंसर्गवर्जितम् ॥ ७० ॥
 रसायनविधानेन लघुनो हन्ति शीलितः ।
 पित्तावृते पित्तहरं मरुतश्चानुलोमनम् ॥ ७१ ॥
 रक्तावृतेऽपि तद्वच्च सुढोक्तं यच्च भेषजम् ।
 रक्तपित्तानिलहरं विविधं च रसायनम् ॥ ७२ ॥
 यथानिदानं निर्दिष्टमिति सम्यक् चिकित्सितम् ।
 आयुर्वेदफलं स्थानमेतत्सद्योऽर्तिनाशनम् ॥ ७३ ॥
 चिकित्सितं हितं पथ्यं प्रायश्चित्तं भिषग्जितम् ।
 भेषजं शमनं शस्तं पर्यायैः स्मृतमौषधम् ॥ ७४ ॥”

समाप्तमिदं चिकित्सितं स्थानम् ॥

अष्टाङ्गहृदयम् ।

कल्पस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथाऽतो वमनकर्म व्याख्यास्यामः ।
इति ह आहुरात्रेयादयो महर्षयः ।
“वमने मदनं श्रेष्ठं त्रिवृन्मूलं विरेचने ।
नित्यमन्यस्य तु व्याधिविशेषेण विशिष्टता ॥ १ ॥
फलानि तानि पाण्डूनि नचाऽतिहरितान्यपि ।
आद्यावाऽद्धि प्रशस्तार्धे मध्ये ग्रीष्मवसन्तयोः ॥ २ ॥
प्रसृज्य कुशमुत्तोर्यां क्षिप्वा बद्धा प्रलेपयेत् ।
गोमयेनानु मुत्तोर्लीं धान्यमध्ये निधापयेत् ॥ ३ ॥
मृदुमूतानि मैथेष्टगन्धानि कुशवेष्टनात् ।
निष्कृष्य निर्गतेऽष्टाहे शोषयेत्तान्वयातये ॥ ४ ॥
तेषां ततः सुशुष्काणामुद्धृत्य फलपिप्पलीः ।
दधिमध्वाज्यपल्लैर्मृदित्वा शोषयेत्पुनः ॥ ५ ॥
ततः सुगुहं संस्थाप्य कार्यकाले प्रयोजयेत् ।
अथाऽऽद्य ततो मात्रां जर्जरीकृत्य वासयेत् ॥ ६ ॥

शर्बरीं मधुषट्ठा वा कोविदारस्य वा जले ।
 कर्बुदारस्य विम्ब्या वा नीपस्य विदुलस्य वा ॥ ७ ॥
 शणपुष्प्याः सदापुष्प्याः प्रत्यक्पुष्प्युदकेऽथवा ।
 सतः पिबेत्कषायं तं प्रातर्मृदितगाकितम् ॥ ८ ॥
 सूत्रोदितेन विधिना साधु तेन तथा वमेत् ।
 श्लेष्मज्वरप्रतिशयायगुल्मान्तर्विद्रधीषु च ॥ ९ ॥
 प्रच्छर्दयेद्विशेषेण यावत्पित्तस्य दर्शनम् ।
 फलपिप्पलिचूर्णं वा क्वाथेन स्नेन भावितम् ॥ १० ॥
 त्रिभागत्रिफलाचूर्णं कोविदारादिवारिणा ।
 पिबेज्वरारुचिर्हीनप्रन्थ्यपच्यर्बुदोदरी ॥ ११ ॥
 पित्ते कफस्थानगते जीमूतादिजलेन तत् ।
 इहाहेऽधोऽपित्ते च क्षीरं तत्पिप्पलीशृतम् ॥ १२ ॥
 क्षैरेयीं वा

कफच्छर्दिप्रसेकतमकेषु तु ।

दध्युत्तरं वा दधि वा तच्छृतक्षीरसम्भवम् ॥ १३ ॥
 फलादिक्वाथकल्काम्यां सिद्धं तत्सिद्धदुग्धजम् ।
 सर्पिः कफाभिभूतेऽग्नौ क्षुण्यदेहे च वामनम् ॥ १४ ॥
 स्वरसं फलमज्ज्ञो वा भक्ष्यातकविधिशृतम् ।
 आदर्वोलेपनात्सिद्धं लीढा प्रच्छर्दयेत्सुप्तम् ॥ १५ ॥
 तं लेहं भक्ष्यभोज्येषु तत्कषायांश्च योजयेत् ।

वत्सकादिप्रतीवायः कषायः फलमञ्जजः ॥ १६ ॥
 लिम्बार्कान्यतरकायसमायुक्तो नियच्छति ।
 बद्धमूलानपि व्याधीन् सर्वान्सन्तपणोद्भवान् ॥ १७ ॥
 राठपुष्पफलश्लक्ष्णचूर्णैर्माल्यं सुरुषितम् ।
 बभेभ्मण्डरसादीनां तृप्तो जिघ्रन् सुखं सुखी ॥ १८ ॥
 द्रवमेव फलाभावे कल्प्यं पुष्पं शलाटु वा ।
 जीमूताद्याश्च फलघट्

जीमूतं तु विशेषतः ॥ १९ ॥

प्रयोक्तव्यं ज्वरश्वासकासहिष्मादिरोणिणाम् ।
 पयः पुष्पेऽस्य निर्वृत्ते फले पेया पयस्कृता ॥ २० ॥
 लोमशे क्षीरसन्तानं दध्युत्तरमलोमशे ।
 शृते पयसि दध्यम्बं जातं हरितपाण्डुके ॥ २१ ॥
 भासुत्य वाक्सीमम्बं पिबेन्मृदितगालितम् ।
 कफादरोचके काले पाण्डुस्ये राजवदमणि ॥ २२ ॥
 इयं च कल्पना कार्या तुम्बीकोशातकीष्वपि ।
 पर्यागतानां शुष्काणां फलानां वेणिजन्मनाम् ॥ २३ ॥
 चूर्णस्य पयसा शुक्तिं वातपित्तार्दितः पिबेत् ।
 द्वे वा त्रीण्यपि वाऽऽपोष्य काये तिक्रोत्तमस्य वा ॥ २४ ॥
 भारग्वधादिनवकादासुत्यान्यतमस्य वा ।
 विमृष्टं पूतं तं क्वाथं पित्तश्लेष्मज्वरी पिबेत् ॥ २५ ॥
 जीमूतकस्कं चूर्णं वा पिबेच्छीतेन वारिणा ।

१ 'तचूर्णं कस्कं वा' इति पदव्यत्यासः कचित्.

ज्वरे पैसे कवोष्णेन कफवातात्कफादपि ॥ २६ ॥
 कासश्वासविषच्छर्दिज्वरात्तं कफकर्षिते ।
 इक्ष्वाकुर्वमने शस्तः प्रताम्यति च मानवे ॥ २७ ॥
 फलपुष्पविहीनस्य प्रवालैस्तस्य साधितम् ।
 पित्तश्लेष्मज्वरे क्षीरं पित्तोद्विक्ते प्रयोजयेत् ॥ २८ ॥
 हृतमध्ये फले जीर्णे स्थितं क्षीरं यदा दधि ।
 स्यात्तदा कफजे कासश्वासे वैभ्यां च पाययेत् ॥ २९ ॥
 मस्तुना वा फलान्मध्यं पाण्डुकुष्ठविषादितः ।
 तेन तक्रं क्षिपकं वा पिबेत्समधुसैन्धवम् ॥ ३० ॥
 भावयित्वाऽऽजदुग्धेन बीजं तेनैव वा पिबेत् ।
 विषगुल्मोदरग्रन्थिगण्डेषु क्षीपदेषु च ॥ ३१ ॥
 सक्तुभिर्वा पिबेन्मन्थं तुम्बीस्त्रसभाषितैः ।
 कफोज्ज्वरे ज्वरे कासे गलरोगेष्वरोधके ॥ ३२ ॥
 गुल्मे ज्वरे ग्रसके च कल्कं मांसरसैः पिबेत् ।
 नरः साधु वमत्येवं न च दौर्बल्यमश्नुते ॥ ३३ ॥
 तुम्ब्याः फलरसैः शुष्कैः सपुष्पैरवचूर्णितम् ।
 छर्दयेन्माल्यमाग्राय गन्धसम्पत्सुखोचितः ॥ ३४ ॥
 कासगुल्मोदरगरे वाते श्लेष्माशयस्थिते ।
 कफे च कण्ठवक्त्रस्थे कफसञ्चयेषु च ॥ ३५ ॥
 धामार्गवो गदेष्विष्टः स्थिरेषु च महत्सु च ।
 जीवकर्षभकौ वीरा कपिकच्छूः क्षतावरी ॥ ३६ ॥

१ 'कफकर्षिते' इति पाठः, २ 'वम्यं(वमनार्थ)च' इत्यरुणः.

काकोली भावणी मेदा महामेदा मधूलिका ।
 तद्रजोभिः पृथग्लेहा धामार्गवरजोऽन्विताः ॥ ३७ ॥
 कासे हृदयदाहे च क्षस्ता मधुसिताद्रुताः ।
 ते सुखाम्भोनुपानाः स्युः पित्तोष्मसहिते कफे ॥ ३८ ॥
 धान्यतुम्बक्यूपेण कल्कस्तस्य विषापहः ।
 विम्ब्याः पुनर्नवाया वा कासमर्दस्य वा रसे ॥ ३९ ॥
 एकं धामार्गवं द्वे वा मानसे मृदितं पिबेत् ।
 तण्डुलक्षीरजं सर्पिः साधितं वा फलादिभिः ॥ ४० ॥
 क्ष्वेडोऽतिकटुतीक्ष्णोष्णः प्रगाढेषु प्रशस्यते ।
 कुष्ठपाण्ड्यामयल्लीहृषोफगुल्मगरादिषु ॥ ४१ ॥
 पृथक् फलादिषट्कस्य काये मांसमनूपजम् ।
 कोशातक्या समं सिद्धं तद्रसं लवणं पिबेत् ॥ ४२ ॥
 फलादिपिप्पलीतुल्यं सिद्धं क्ष्वेडरसेऽथवा ।
 क्ष्वेडकाये पिबेत्सिद्धं मिश्रमिक्षुरसेन वा ॥ ४३ ॥
 कुटजं सुकुमारेषु पित्तरक्तफोदये ।
 ज्वरे विसर्पे हृद्रोगे खुडे कुष्ठे च पूजितम् ॥ ४४ ॥
 सर्वपाणां मधूकानां तोयेन लवणस्य वा ।
 पाययेत्कौटजं बीजं युक्तं कृशरयाऽथवा ॥ ४५ ॥
 ससाहं वाऽर्कदुग्धाक्तं तच्चूर्णं पाययेत्पृथक् ।
 फलजीमूतकेक्ष्वाकुजीवन्तीजीवकोदकैः ॥ ४६ ॥
 वमनौषधमुखानामिति कल्पदिगीरिता ।
 बीजेनानेन मतिमानन्यान्वपि च कल्पयेत् ॥ ४७ ॥”

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथाऽतो विरेचनकल्पं न्याख्यास्यामः ।

इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“कषाया मधुरा रूक्षा त्रिपाके कटुका त्रिवृत् ।

कफपित्तप्रशमनी रौक्ष्याच्चानिलकोपवी ॥ १ ॥

सेदानीमौषधैर्युक्ता वातपित्तकफापहैः ।

कल्पवैशेष्यमासाद्य जायते सर्वरोगजित् ॥ २ ॥

द्विधा ख्यातं च तन्मूलं श्यामं श्यामारुणं त्रिवृत् ।

त्रिवृदाख्यं वरतरं निरपायं सुखं तयोः ॥ ३ ॥

सुकुमारे क्षिप्तौ बृद्धे मृदुकोष्ठे च तद्वितम् ।

मूर्च्छासम्भोहहृत्कण्ठकर्षणक्षपणप्रदम् ॥ ४ ॥

श्यामं तीक्ष्णाशुकारित्वादतस्तदपि शस्यते ।

क्रूरे कोष्ठे बहौ दोषे क्लेशक्षमिणि चातुरे ॥ ५ ॥

गम्भीरानुगतं श्लक्ष्णमतिर्यग्विसृतं च यत् ।

गृहीत्वा विसृजेत्काष्ठं त्वचं शुष्कां निधापयेत् ॥ ६ ॥

अथ काले तु तच्चूर्णं किञ्चिच्चागरसैन्धवम् ।

वातामये पिबेदम्लैः पित्ते साज्यसितामधु ॥ ७ ॥

क्षीरद्राक्षेक्षुकाश्मर्यस्वादुस्कन्धवारारसैः ।

कफामये पीलुरसमूत्रमधाम्लकाजिकैः ॥ ८ ॥

पञ्चकोलादिचूर्णैश्च युक्त्या युक्तं कफापहैः ।

त्रिवृत्कल्ककषायेण सञ्चितः सत्तितो हिमः ॥ ९ ॥

मधुत्रिजातसंयुक्तो लेहो हृद्यं विरेचनम् ।

भजगन्धा तवक्षीरी विदारी शर्करा त्रिवृत् ॥ १० ॥

चूर्णितं मधुसर्पिर्म्यां लीढा साधु विरिष्यते ।

सन्निपातज्वरस्तम्भपिपासादाहपीडितः ॥ ११ ॥

लिम्पेदन्तस्त्रिवृतया द्विधा कृत्वेक्षुगण्डिकाम् ।

एकीकृत्य च तस्त्रिंशं पुटपाकेन भक्षयेत् ॥ १२ ॥

त्वगोलाभ्यां समा नीली तैस्त्रिवृत्तैश्च शर्करा ।

चूर्णं फलरसक्षौद्रसक्तुभित्तर्पणं पिबेत् ॥ १३ ॥

वातपित्तकफोत्थेषु रोगेष्ववस्थानलेषु च ।

नरेषु सुकुमारेषु निरपायं विरेचनम् ॥ १४ ॥

विडङ्गतण्डुलवरायावशूककणास्त्रिवृत् ।

सर्वेभ्योऽर्धेन तल्लीढं मध्वाज्येन गुडेन वा ॥ १५ ॥

गुल्मं ह्रीहोदरं कासं हलीमकमरोचकम् ।

कफवातकृतांश्चाभ्यान् परिमार्ष्टि गदाम्बहून् ॥ १६ ॥

विडङ्गपिप्पलीमूलत्रिफलाद्याभ्यवित्रकम् ।

मरिचेन्द्रववाज्जर्जीपिप्पलीहस्तिपिप्पलीः ॥ १७ ॥

दीप्यकं पञ्चलवणं चूर्णितं कार्ष्णिकं पृथक् ।

तिलतैलत्रिवृच्चूर्णभागौ चाष्टपलोन्मितौ ॥ १८ ॥

धात्रीफलरसप्रस्थांस्त्रीन् गुडाधंतुलान्वितान् ।

पक्त्वा मृद्वग्निना स्वादेत्ततो मात्रामयन्नयः ॥ १९ ॥

१ 'क्षुगण्डिकाः' इति पाठः. २ 'पचेत्स्त्रि' इति पाठः.

कुष्ठार्शःकामलागुल्ममेहोदरभगन्दरान् ।
 ग्रहणीपाण्डुरोगांश्च हन्ति पुंसवनश्च सः ॥ २० ॥
 गुदः कल्याणको नाम सर्वेष्वृतुषु यौगिकः ।
 व्योषत्रिजातकाम्भोदकृमिघ्नमलकंश्चिवृत् ॥ २१ ॥
 सर्वैः समा समसिता क्षौद्रेण गुटिकाः कृताः ।
 मूत्रकृष्णज्वरच्छर्दिवासपोषभ्रमक्षये ॥ २२ ॥
 तापे पाण्ड्यामयेऽरूपेऽग्नौ शस्ताः सर्वविषेषु च ।
 त्रिवृता कौटजं बीजं पिप्पली विश्वमेवजम् ॥ २३ ॥
 क्षौद्रद्राक्षारसोपेतं वर्षाकाले विरेचनम्, ।
 त्रिवृदुरालभासुखाशर्करोदीच्यचन्दनम् ॥ २४ ॥
 द्राक्षांशुना सयष्ट्याङ्गसातलं जलदात्यये, ।
 त्रिवृतां चित्रकं पाठाममार्जी सरलं वचाम् ॥ २५ ॥
 स्वर्णक्षीरीं च हेमस्ते चूर्णमुष्णाम्बुना पिबेत्, ।
 त्रिवृता शर्करातुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनम्, ॥ २६ ॥
 त्रिवृन्नायन्तिहपुषासग्नलाकटुरोहिणीः ।
 स्वर्णक्षीरीं च सञ्ज्वर्य गोमूत्रे भावयेज्यहम् ॥ २७ ॥
 एष सर्वर्तुको योगः सिग्धानां मलदोषहृत् ।
 श्यामात्रिवृदुरालभाहस्तिपिप्पलिचत्सकम् ॥ २८ ॥
 नीलिनीकटुकामुखाश्रेष्ठायुः सुचूर्णितम् ।
 रसाज्योष्णाम्बुभिः शस्तं रूक्षाणामपि सर्वदा ॥ २९ ॥
 ज्वरहृद्रोगवातासृग्गुदावर्तादिरोगिषु ।

राजवृक्षोऽधिकं पथ्यो मृदुर्मधुरशीतलः ॥ ३० ॥
 बाले वृद्धे क्षते क्षीणे सुकुमारे च मानवे ।
 योज्यो मृद्वनपायित्वाद्विशेषाश्चतुरङ्गुलः ॥ ३१ ॥
 फलकाले परिणतं फलं तस्य समाहरेत् ।
 तेषां गुणवतां भारं सिकतासु विनिक्षिपेत् ॥ ३२ ॥
 ससरात्रात्समुद्धृत्य शोषयेदातपे ततः ।
 ततो मज्जानमुद्धृत्य शुष्मौ पात्रे निधापयेत् ॥ ३३ ॥
 द्राक्षारसेन तं दद्याद्वाहोदावर्तपीडिते ।
 चतुर्वर्षं सुखं बाले यावद्वादशवार्षिके ॥ ३४ ॥
 चतुरङ्गुलमज्जो वा कषायं पाययेद्धिमम् ।
 दधिमण्डसुरामण्डधात्रीफलरसैः पृथक् ॥ ३५ ॥
 सौवीरकेण वा युक्तं कल्केन त्रैवृतेन वा ।
 दन्तीकषाये तन्मज्जो गुडं जीर्णं च निक्षिपेत् ॥ ३६ ॥
 तमरिष्टं स्थितं मासं पाययेत् पक्षमेव वा ।
 त्वचं तिल्वकमूलस्य त्यक्त्वाऽऽभ्यन्तरवल्कलम् ॥ ३७ ॥
 विशोष्य चूर्णयित्वा च द्वां भागौ गालयेत्ततः ।
 रोध्रस्यैव कषायेण तृतीयं तेन भावयेत् ॥ ३८ ॥
 कषाये दशमूलस्य तं भागं भावितं पुनः ।
 शुष्कं चूर्णं पुनः कृत्वा ततः पाणितलं पिबेत् ॥ ३९ ॥
 मस्तुमूत्रसुरामण्डकोलधात्रीफलाम्बुभिः ।
 तिल्वकस्य कषायेण कल्केन च सशर्करः ॥ ४० ॥

सघृतः साधितो लेहः स च भ्रेष्टं विरेचनम् ।
 सुधा भिनत्ति दोषाणां महान्तमपि सञ्जयम् ॥ ४१ ॥
 आश्वेव कण्टविभ्रंशाच्चैव तां कल्पयेदतः ।
 मृदौ कोष्ठेऽबले बाले स्थाविरे दीर्घरोगिणि ॥ ४२ ॥
 कल्प्या गुल्मोदरगरत्वग्रोगमधुमेहिषु ।
 पाण्डौ दूषीविषे शोफे दोषविभ्रान्तचेतसि ॥ ४३ ॥
 सा भ्रेष्टा कण्टकैस्तीक्ष्णैर्बहुभिश्च समाधिता ।
 द्विषर्षा वा त्रिषर्षा वा शिशिरान्ते विशेषतः ॥ ४४ ॥
 तां पाटयित्वा शस्त्रेण क्षीरमुद्गारयेत्ततः ।
 बिड्वादीनां बृहत्पौर्वा क्रायेन सममेकतः ॥ ४५ ॥
 मिश्रयित्वा सुधाक्षीरं ततोऽङ्गारेषु शोषयेत् ।
 पिबेत्कृत्वा तु गुटिकां मस्तुमूत्रसुरादिभिः ॥ ४६ ॥
 त्रिवृतादीन् च वरां स्वर्णक्षीरीं ससातलाम् ।
 ससाहं क्षुब्धपयःपीतान् रसेनाज्येन वा पिबेत् ॥ ४७ ॥
 तद्वज्रोषोत्तमाकुम्भनिकुम्भादीन् गुह्याम्बुना ।
 नातिशुष्कं फलं ग्राह्यं शङ्खिन्वा निस्तुषीकृतम् ॥ ४८ ॥
 ससलायास्तथा मूलं ते तु तीक्ष्णविकारिणी ।
 श्लेष्मामयोदरगरन्धयत्वादेषु कल्पयेत् ॥ ४९ ॥
 अक्षमात्रं तयोः पिष्टं मदिराकवणान्वितम् ।
 हृद्रोगे चातकफजे तद्वद्वल्मे प्रयोजयेत् ॥ ५० ॥

दन्तिदन्तस्थिरं स्थूलं मूलं दन्तीव्रवन्तिजम् ।
 आवाहय्यावतीक्ष्णोष्णमाशुकारि विकृति च ॥ ५१ ॥
 गुरु प्रकोपि वातस्य पित्तश्लेष्मविलायनम् ।
 तत्क्षौद्रपिप्पलीलितं स्वेद्यं मृदुर्मवेष्टितम् ॥ ५२ ॥
 शोण्यं मृदातपेऽभ्यर्क्ष्य हतो ह्यस्य विकृतिताम् ।
 तत्पिबेन्मस्तुमदिरातक्रपीलुरसासवैः ॥ ५३ ॥
 भक्षिष्यण्णतनुर्गुल्मी प्रमेही जठरी गरी ।
 गोमृगाजरसैः पाण्डुः कुमिकोष्ठी भगन्दरी ॥ ५४ ॥
 सिद्धं तत्क्षायकल्काभ्यां दशमूलरसेन च ।
 विसर्पविद्रध्यलजीकक्षादाहान् जयेद्भृतम् ॥ ५५ ॥
 तैलं तु गुल्ममेदाशौचिबन्धकफमारुतान् ।
 महाखेहः शङ्खुक्रवातसङ्गानिलव्याधयः ॥ ५६ ॥
 विरेचने मुख्यतमा नवैते त्रिवृदादयः ।
 हरीतकीमपि त्रिवृद्विधानेनोपकल्पयेत् ॥ ५७ ॥
 गुहस्याष्टपले पथ्याविंशतिः स्यात्पलं पलम् ।
 दन्तीवित्रकयोः कषौ पिप्पलीत्रिवृतोर्दश ॥ ५८ ॥
 प्रकल्प्य मोदकानेवं दशमे दशमेऽहनि ।
 उष्णाम्भोऽनु पिबेत्खादेत्तान्सर्वान्विधिनाऽमुना ॥ ५९ ॥
 एते निःपरिहाराः स्युः सर्वव्याधिनिवर्हणाः ।
 विशेषाद्ब्रह्मणीपाण्डुकण्डूकोठाशैसां हिताः ६० ॥
 भक्ष्यस्याऽपि महार्थत्वं प्रभूतस्याऽल्पकर्मताम् ।

१ 'विकाशि' इति पाठः. २ 'भक्षिष्य' इति पाठः.

कुर्यात्संश्लेषविश्लेषकालसंस्कारयुक्तिभिः ॥ ६१ ॥

त्वक्केसराभ्रातकदाडिमैला-

सितोपलामाक्षिकमातुलङ्गः ।

मद्यैश्च तैस्तैश्च मनोनुकूलै-

र्युक्तानि देयानि विरेचनाणि ॥ ६२ ॥”

तृतीयोऽध्यायः ।

अथाऽतो वमनविरेचनव्यापत्तिर्द्वे व्याख्यास्यामः ।

इति ह आहुराग्नेयादयो महर्षयः ।

“वमनं स्रुदुकोष्ठेन क्षुद्रताऽल्पकफेन वा ।

अतितीक्ष्णहिमस्तोकमजीर्णं दुर्बलेन वा ॥ १ ॥

पीतं प्रयात्यथस्तस्मिन्निष्टहानिर्मलोदयः ।

शामयेत्तं पुनः क्षिग्धं स्मरन् पूर्वमतिक्रमम् ॥ २ ॥

अजीर्णिनः श्लेष्मवतो ब्रजस्यूर्ध्वं विरेचनम् ।

अतितीक्ष्णोष्णलवणमद्वयमतिभूरि वा ॥ ३ ॥

तत्र पूर्वोदिता व्यापत्तिद्विश्च न तथापि चेत् ।

आशये तिष्ठति ततस्तृतीयं नावधारयेत् ॥ ४ ॥

अन्यत्र सात्त्व्यादुष्माद्वा श्लेष्मजश्चिरपावतः ।

अक्षिग्धस्त्रिघ्नदेहस्य पुराणं रुक्षमौषधम् ॥ ५ ॥

दोषानुल्लेश्य निर्वर्तुमशक्तं जनयेद्भृदान् ।

१ ‘अक्षिग्धास्त्रिघ्न’ इति कचित्.

चित्रं शं श्रयथुं हिध्मां तमसो दर्शनं तृषम् ॥ ६ ॥

पिण्डकोद्वेष्टनं कण्डूमूर्वाः सादं विवर्णताम् ।

स्निग्धस्निग्धस्य वाऽत्यल्पं दीप्ताग्नेर्जीर्णमौषधम् ॥ ७ ॥

शीतैर्वा स्तब्धमामे वा तमुत्क्लेश्याहरन्मलान् ।

तानेव जनयेद्रोगानयोगः सर्व एव सः ॥ ८ ॥

तं तल्लवणाभ्यक्तं स्निग्धं संस्तरसङ्करैः ।

निरुद्धं जाङ्गलरसैर्भोजयित्वाऽनुवासयेत् ॥ ९ ॥

फलमागधिकादारुसिद्धतैलेन मात्रया ।

स्निग्धं वातहरैः क्षेहैः पुनस्तीक्ष्णेन शोधयेत् ॥ १० ॥

बहुदोषस्य रुक्षस्य मन्दाग्नेरल्पमौषधम् ।

सोदावर्तस्य चोत्क्लेश्य दोषान्मागं निरुध्य तैः ॥ ११ ॥

शृङ्गामाध्मापयेन्नाभिं पृष्ठपार्श्वशिरोरुजम् ।

श्वासं विण्मूत्रवातानां सङ्गं कुर्याच्च दारुणम् ॥ १२ ॥

अभ्यङ्गस्वेदवर्त्यादिसनिरुद्धानुवासनम् ।

उदावर्तहरं सर्वं कर्माऽऽध्मातस्य शस्यते ॥ १३ ॥

१ 'विभ्रश' इति पाठः २ 'मुत्क्लेश्य हनेन्म' इति पाठः.

३ संस्तरसङ्करा तु कृष्णस्वदपिण्डस्वेदनामभ्यां व्यवहियेते; चर-
कस्तु—'तत्र वस्त्रान्तरिन्तरवस्त्रान्तरितैर्वा पिण्डैर्यथोक्तैरुपस्वेदनं
सङ्करस्वेदः, शूकशमीधान्यपुलाकानां वेशवारायसकृशरोत्का-
रिकादीनां वा प्रस्तरे..... स्वभ्यक्तसर्वगात्रस्य शयानस्योपरि
स्वेदनं प्रस्तरस्वेदः'; 'प्रस्तरसङ्करैः' इत्यपि पाठः.

पञ्चमूलयवक्षारवचामूतिकसैन्धवैः ।

यवागूः सुकृता शूलविवन्धानाहवाशनी ॥ १४ ॥

पिप्पलीदाडिमक्षारद्विकुशुण्ठ्यम्लवेतसान् ।

ससैन्धवान्पिप्पलेन्मधैः सर्पिषोष्णोदकेन वा ॥ १५ ॥

प्रवाहिकापरित्वावे वेदनापरिकर्तने ।

पीतौषधस्य वेगानां निग्रहान्मारुतादयः ॥ १६ ॥

कुपिता हृदयं गत्वा घोरं कुर्वन्ति हृद्ग्रहम् ।

हिष्मापार्श्वरुजाकासदैर्म्यललाक्षिविभ्रमैः ॥ १७ ॥

जिह्वां खादति निःसंशो दन्तान्कटकटाययन् ।

न गच्छेद्विभ्रमं तत्र वामवेदाशु तं भिषक् ॥ १८ ॥

मधुरैः पित्तमूर्च्छार्तं कटुभिः कफमूर्च्छितम् ।

पाचनीयैस्तत्रास्य दोषशेषं विपाचयेत् ॥ १९ ॥

कायाऽग्निं च बलं चास्य क्रमेणाऽभिप्रवर्धयेत् ।

पवनेनाऽतिवमतो हृदयं यस्य पीड्यते ॥ २० ॥

तस्मै क्षिप्राम्ललवणं दद्यात्पित्तकफेऽन्यथा ।

पीतौषधस्य वेगानां निग्रहेण कफेन वा ॥ २१ ॥

हृदोऽति वा विशुद्धस्य गृह्णात्यङ्गानि मारुतः ।

स्तम्भवेपथुनिस्तोदसादोद्वेष्टार्तिमेदनैः ॥ २२ ॥

तत्र वातहरं सर्वं खेहस्तेदादि दास्यते ।

बहुतीक्ष्णं क्षुधार्तस्य खटुकोष्ठस्य मेषजम् ॥ २३ ॥

हत्वाऽऽशु विद्विषित्तकफान्धातूनासावयेद्भवान् ।

तन्नातियोगे मधुरैः शेषमौषधमुल्लिखेत् ॥ २४ ॥
 योज्योऽतिवमने रेको, विरेके वमनं मृदु ।
 परिषेकावगाहाद्यैः सुशीतैः स्तम्भयेच्च तम् ॥ २५ ॥
 अञ्जनं चन्दनोशीरमज्जासृक्शर्करोदकम् ।
 क्वाजधूर्णैः पिबेन्मन्थमतियोगहरं परम् ॥ २६ ॥
 वमनस्याऽतियोगे तु शीताम्बुपरिषेचितः ।
 पिबेत्फलरसैर्मन्थं सधृतक्षौद्रशर्करम् ॥ २७ ॥
 सोद्गारायां भृशं छर्षा मूर्वाया चान्यमुस्तयोः ।
 समधूकाञ्जनं चूर्णं लेहयेन्मधुसंयुतम् ॥ २८ ॥
 वमतोऽन्तःप्रविष्टायां जिह्वायां कवलग्रहाः ।
 जिग्धाम्लकवणा हृष्या यूषमांसरसा हिताः ॥ २९ ॥
 फलान्यम्लानि क्षादेयुस्तस्य चान्येऽग्रतो नराः ।
 निःसृतां तु तिलद्राक्षाकल्कलितां प्रवेशयेत् ॥ ३० ॥
 वाग्ग्रहानिलरोगेषु घृतमांसोपसाधिताम् ।
 यवागूं तनुकां दद्यात्क्षेहस्वेदौ च कालवित् ॥ ३१ ॥
 अतियोगाच्च औषज्यं जीवं हरति शोणितम् ।
 तज्जीवादानमित्युक्तमादत्ते जीवितं यतः ॥ ३२ ॥
 शुने काकाय वा दद्यात्तेनाजमसृजा सह ।
 भुक्ते तस्मिन् वदेज्जीवमभुक्ते पित्तमादिशेत् ॥ ३३ ॥
 शुक्रं वा भावितं वस्त्रमाधानं कोष्णवारिणा ।

प्रक्षालितं विवर्णं स्वापित्ते शुद्धं तु शोणिते ॥ ३४ ॥
 तृष्णामूर्च्छामदार्तस्य कुर्यादामरणं क्रियाम् ।
 रक्तपित्तातिसारघ्नीं तस्याशु प्राणरक्षणीम् ॥ ३५ ॥
 मृगगोमहिषाजानां सद्यस्कं जीवतामसृक् ।
 पिबेज्जीवाभिसन्धानं जीवं तज्ज्ञाशु गच्छति ॥ ३६ ॥
 तदेव दर्भमृदितं रक्तं बस्तौ निषेचयेत् ।
 श्यामाकाशमर्यमधुकदूर्वोशीरैः शृतं पयः ॥ ३७ ॥
 घृतमण्डाजनयुतं बस्ति वा योजयेद्धिमम् ।
 पिच्छाबस्तिं सुशीतं वा घृतमण्डानुवासनम् ॥ ३८ ॥
 गुदं भृष्टं कषायैश्च स्नाभयित्वा प्रवेक्षयेत् ।
 विसंशं श्रावयेत्सामवेणुगीतादिनिस्वनम् ॥ ३९ ॥”

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथाऽतो दोषहरणसाकल्यं बक्षिकल्पं

व्याख्यास्यामः ।

इति ह आहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“बलां गुह्वर्ची त्रिफलां सराञ्चां
 द्विपञ्चमूलं च पलोन्मिताणि ।

अष्टौ फलान्वर्धतुलां च मांसा-

च्छागात्पचेदप्सु चतुर्थशेषम् ॥ १ ॥

१ ‘यच्छति’ इति पाठः, २ ‘दोषहरणसाकल्य’मिति कश्चिन्न पठ्यते.

पूतो यवानीफलविल्वकुष्ठ-
 वचाशताङ्गाघनपिप्पलीनाम् ।
 कल्कैर्गुहक्षौद्रघृतैः सतैलै-
 र्युक्तः सुखोष्णो लवणान्वितश्च ॥ २ ॥
 वस्तिः परं सर्वगदप्रमाथी
 स्वस्थे हितो जीवनवृंहणश्च ।
 वस्तौ च यस्मिन्पठितो न कल्कः
 सर्वत्र दद्यादमुमेव सत्र ॥ ३ ॥
 द्विपञ्चमूलस्य रसोऽम्कयुक्तः
 सञ्छागमांसस्य सपूर्वकल्कः ।
 त्रिखेदयुक्तः प्रवरो निरुहः
 सर्वानिलम्याधिहरः प्रदिष्टः ॥ ४ ॥
 बलापटोलीलघुपञ्चमूल-
 त्रायन्तिकैरण्डयवात्सुसिद्धात् ।
 प्रस्थो रसाञ्छागरसार्धयुक्तः
 साध्यः पुनः प्रस्थसमः स यावत् ॥ ५ ॥
 प्रियङ्गुगृष्णाघनकल्कयुक्तः
 सतैलसर्पिर्मथुसैन्धवश्च ।
 स्याद्दीपनो मांसबलप्रदश्च
 चक्षुर्बलं चोपदधाति सद्यः ॥ ६ ॥
 पुरण्डमूलात्रिपलं पलाशा-
 तथा पलाशं लघुपञ्चमूलम् ।

राक्षार्वचाच्छिन्नरुहाभगन्धा-
 पुनर्नवारग्वधदेवदारु ॥ ७ ॥
 फलानि चाऽष्टौ सलिलाढकाम्यां
 विपाचयेदष्टमशेषितेऽस्मिन् ।
 यचाशताह्लाहपुषाप्रियङ्गु-
 यष्टीकणावत्सकबीजमुस्तम् ॥ ८ ॥
 दध्यात्सुपिष्टं सहताद्वयशैल-
 मक्षप्रमाणं लवणांशयुक्तम् ।
 समाक्षिकसैलयुतः समूत्रो
 वस्तिर्जयेछेस्त्रनदीपनोऽसौ ॥ ९ ॥
 जङ्घोरुपादत्रिकपृष्ठकोष्ठ-
 दद्रुश्चक्षुलं गुरुतां विबन्धम् ।
 गुल्माश्मवर्ध्मग्रहणीगुदोत्था-
 स्तांस्तांश्च रोगान्कफवातजातान् ॥ १० ॥
 यष्ट्याङ्कुरोद्भाभयचन्दनैश्च
 शृतं पयोऽप्यं कमलोत्पलैश्च ।
 सशर्कराक्षौद्रघृतं सुशीतं
 पित्तामयान्हन्ति सजीवनीयम् ॥ ११ ॥
 राक्षां वृषं लोहितिकामनन्तां
 बलां कनीयस्तृणपञ्चसूक्ष्मैः ।

गोपाङ्गनाचन्दनपद्मकर्द्धि-

यष्टयाङ्कुरोभ्राणि पलार्धकानि ॥ १२ ॥

निःकाश्य तोयेन रसेन तेन

शृतं पयोऽर्धाढकमम्बुहीनम् ।

जीवन्तिमेदर्द्धिवरीविदारी-

वीराद्विकाकोलिकसेरुकाभिः ॥ १३ ॥

सितोपलाजीवकपद्मरेणु-

प्रपौण्डरीकोत्पलपुण्डरीकैः ।

लोहात्मगुप्तान्धुयष्टिकाभि-

र्नागाङ्गमुञ्जातकचन्दनैश्च ॥ १४ ॥

पिटैर्धृतक्षौद्रयुतैर्निरुहं

ससैन्धवं शीतलमेव दद्यात् ।

प्रत्यागते जम्बरसेन शालीन्

क्षीरेण वाऽद्यात्परिषिक्तगात्रः ॥ १५ ॥

दाहातिसारप्रदरास्त्रपित्त-

हृत्पाण्डुरोगान्निषमज्वरं च ।

सगुल्ममूत्रग्रहकामलादीन्

सर्वामयान् पित्तकृताग्निहन्ति ॥ १६ ॥

कोशातकारम्बधदेवदारु-

मूर्वाश्वदंष्ट्राकुटजार्कपाठाः ।

पक्त्वा कुलस्थान्मुहूर्ती च तोये

रसस्य तस्य प्रसृता दद्यात् स्युः ॥ १७ ॥

तान् सर्षपैलामदनैः सकुष्ठै-

रक्षप्रमाणैः प्रसृतैश्च युक्तान् ।

क्षौद्रस्य तैलस्य फलाह्वयस्य

क्षारस्य तैलस्य च सार्षपस्य ॥ १८ ॥

दद्यान्निरुहं कफरोगिताय

मन्दाग्रये चाशननिद्रिषे च ।

वक्ष्ये मृदून्खेदकृतो निरुहान्

सुखोचितानां प्रसृतैः पृथक् स्युः ॥ १९ ॥

अथेमान्सुकुमाराणां निरुहान् खेदनान्मृदून् ।

कर्मणा विष्णुतानां तु वक्ष्यामि प्रसृतैः पृथक् ॥ २० ॥

क्षीराद् द्वौ प्रसृतौ कायौ मधुतैलघृताग्रयः ।

क्वजेन मथितो बस्तिर्वातघ्नो बलवर्णकृत् ॥ २१ ॥

एकैकः प्रसृतसैलप्रसन्नाक्षौद्रसर्पिणाम् ।

बिस्वादिमूलकायाद् द्वौ कौलस्याद् द्वौ स

वातजित् ॥ २२ ॥

पटोलनिम्बभूतीकरास्त्रासप्तच्छदाम्भसः ।

प्रसृतः पृथगाज्याश्च बस्तिः सर्षपकल्कवान् ॥ २३ ॥

सप्तशतिकोऽभिष्यन्दकृमिकुष्ठप्रमेहहा ।

चत्वारसैलगोमूत्रदधिमण्डाम्लकाजिकात् ॥ २४ ॥

प्रसृताः सर्षपैः पिष्टैर्विदसक्रानाहमेदनः ।

पयस्त्रैक्षुस्थिरारास्त्राविदारीक्षौद्रसर्पिणाम् ॥ २५ ॥

१ 'ससर्पिणश्च' इति पाठः.

एकैकः प्रसृतो बस्तिः कृष्णाकल्को वृषस्वकृत् ।
 सिद्धबस्तीनतो वक्ष्ये सर्वदा यान्प्रयोजयेत् ॥ २६ ॥
 निर्घ्यापदो बहुफलान् बलपुष्टिकरान् सुखान् ।
 मधुर्तले समे कर्षः सैन्धवाद्विपिचुर्मैसिः ॥ २७ ॥
 एरण्डमूलकायेन निरुद्धो माधुनैलिकः ।
 रसायनं प्रमेहार्शः कृमिगुल्मान्नवृद्धिनुत् ॥ २८ ॥
 स्रग्धिमधुकक्षैश्च चक्षुष्यो रक्तपित्तजित् ।
 यापनो घनकल्केन मधुतैलरसाज्यवान् ॥ २९ ॥
 पायुजङ्गोरुवृषणबस्तिमेहनशूलजित् ।
 प्रसृतांशैर्धृतक्षौद्रबसातेलैः प्रकल्पयेत् ॥ ३० ॥
 यापनं सैन्धवार्धाक्षहयुषार्धपलान्वितम् ।
 एरण्डमूलनिःकायो मधुतैलः ससैन्धवः ॥ ३१ ॥
 ऐष युक्तरथो बस्तिः सबचापिप्पलीफलः ।
 स कायो मधु षडग्रन्था शताङ्गा हिङ्गु सैन्धवः ॥ ३२ ॥
 सुरदा च रास्नाबस्तिदोषहरः परः ।
 पञ्चमूलस्य निःकायस्तैलं मागधिका मधु ॥ ३३ ॥
 ससैन्धवः समधुकः सिद्धबस्तिरिति स्मृतः ।

१ 'एकैकप्र' इति पाठः. २ एतद्वस्तेरर्वाक् पश्चाद्वा बहिर्ग-
 मनादि कर्म न वर्ज्यत्वादेतन्नामोक्तं तस्य; स च सुश्रुते—'रथे-
 ष्वपि च युक्तेषु हस्त्यश्वे चापि कल्पिते । यस्मान्न प्रतिषिद्धोऽ-
 यमतो युक्तरथः स्मृतः' इत्युक्तः. ३ 'नचा रास्ना' इति पाठः.

द्विपञ्चमूलत्रिकलाफलविल्वानि पाचयेत् ॥ ३४ ॥
 गोमूत्रेण च विष्टैश्च पाठावत्सकतोयदैः ।
 सफलेः क्षौद्रतैलाभ्यां क्षारेण कवणेन च ॥ ३५ ॥
 युक्तो बस्तिः कफप्याधिपाण्डुरोगविषूचिषु ।
 शुक्रानिलविबन्धेषु बस्त्याटोपे च पूजितः ॥ ३६ ॥
 सुस्तापाठासृतेरण्डबकारास्त्रापुनर्नवान् ।
 मज्जिष्ठारग्वधोशीरत्रायमाणाक्षरोहिणीः ॥ ३७ ॥
 कनीयः पञ्चमूलं च पालिकं मदनाटकम् ।
 जलाढके पचेत्तच्च पादशेषं परिजुतम् ॥ ३८ ॥
 क्षीरद्विप्रस्थसंयुक्तं क्षीरशेषं पुनः पचेत् ।
 सपादजातकरसः ससर्पिर्मधुसैन्धवः ॥ ३९ ॥
 विष्टैर्यष्टिमिसिद्धयामाकलिङ्गकरसाञ्जनैः ।
 बस्तिः सुखोष्णो मांसाक्षिबलशुक्रविवर्धनः ॥ ४० ॥
 चातासृब्धोहमेहाशोऽगुरुमणिमूत्रसङ्ग्रहम् ।
 विषमज्वरवीसर्पवर्ध्माऽऽध्मानप्रबाहिकाः ॥ ४१ ॥
 घङ्गुणोरुकट्टीकुक्षिमन्याश्रोत्रशिरोरुजः ।
 हन्यादसृग्दरोन्मादशोफकासाश्मकुण्डलान् ॥ ४२ ॥
 चक्षुष्यः पुत्रदो राजा यापनानां रसावनम् ।
 मृगाणां कषुबभ्रूणां दशमूलत्र चाम्भसा ॥ ४३ ॥
 हृषुषामिसिगाङ्गेयीकलकैर्वातहरः परम् ।
 निरुहोऽत्यर्थवृष्यश्च महाक्षेहसमन्वितः ॥ ४४ ॥
 मयूरं पक्षपित्ताग्रपादविद्वत्पुण्डवर्जितम् ।

लघुना पञ्चमूलेन पालिकेन समन्वितम् ॥ ४५ ॥
 पक्त्वा क्षीरजले क्षीरशेषं सघृतमाक्षिकम् ।
 तद्विदारीकणायष्टिशताङ्गाफलकस्कवत् ॥ ४६ ॥
 बस्तिरीषत्पट्टयुतः परमं बलशुक्रकृत् ।
 कल्पनेयं पृथक् कार्या तित्तिरिप्रभृतिष्वपि ॥ ४७ ॥
 विधिकरेषु समस्तेषु प्रतुदप्रसङ्गेषु च ।
 जलधारिषु तद्वच्च मस्त्येषु क्षीरवर्जिता ॥ ४८ ॥
 गोधानकुलमार्जारशल्यकोन्दुरजं पलम् ।
 पृथग्दशपलं क्षीरे पञ्चमूलं च साधयेत् ॥ ४९ ॥
 तत्पयः फलवैदेहीकल्कद्विलवणान्वितम् ।
 ससितातैलमध्वाज्यो बस्तिर्योज्यो रसाधनम् ॥ ५० ॥
 व्याघ्राममथितोरस्कक्षीणेन्द्रियबलौजसाम् ।
 शिवद्वशुक्रविण्मूत्रश्लुडवातविकारिणाम् ॥ ५१ ॥
 गजवाजिरथक्षोभभग्नजर्जरितात्मनाम् ।
 पुनर्नवत्वं कुरुते बाजीकरणमुत्तमम् ॥ ५२ ॥
 सिद्धेन पयसा भोज्यमात्मगुप्तोच्छेक्षुरैः ।
 केहांश्चायग्रणान् सिद्धान्सिद्धद्रव्यैः प्रकल्पयेत् ॥ ५३ ॥
 दोषघ्नाः सपरीहारा वक्ष्यन्ते स्नेहबलवः ।
 दधमूलं बलां राक्षामभगन्धां पुनर्नवाम् ॥ ५४ ॥
 गुह्येयैरण्डभूतीकमार्गीवृषकरोहिषम् ।

शतावरीं सहचरं काकनासां पलांशकम् ॥ ५५ ॥
 यवमाषातसीकोलकुलुत्थान्प्रस्तोन्मितान् ।
 बहे विपाच्य तोयस्य द्रोणशेषेण तेन च ॥ ५६ ॥
 पचे तैलादकंपेद्यैर्जीवनीयैः पलोन्मितैः ।
 अनुवासनमित्येतत्सर्वं वातविकारनुत् ॥ ५७ ॥
 अनूपानां वसा तद्वज्जीवनीयोपसाधिता ।
 शताङ्गाचिरिबिल्वाम्लैस्तैलं सिद्धं समीरणे ॥ ५८ ॥
 सैन्धवेनाभिवर्णेन तप्तं वाऽनिलजिद् धृतम् ।
 जीवन्तीं मदनं मेदां आवर्णीं मधुकं बलाम् ॥ ५९ ॥
 शताङ्गवर्षभकौ कृष्णां काकनासां शतावरीम् ।
 खगुप्तां क्षीरकाकोलीं कर्कटाख्यां शठीं वचाम् ॥ ६० ॥
 पिष्ट्वा तैलधृतं क्षीरे साधयेत्तप्तगुणैः ।
 बृंहणं वातपित्तं बलशुक्राभिवर्धनम् ॥ ६१ ॥
 रजःशुक्रामयहरं पुत्रीयमनुवासनम् ।
 सैन्धवं मदनं कुष्ठं शताङ्गा निचुलो वचा ॥ ६२ ॥
 ह्रीवेरं मधुकं भाङ्गीं देवदारुसकटफलम् ।
 नागरं पुष्करं मेदा चविका चित्रकः शठी ॥ ६३ ॥
 विडङ्गातिविषं इयाम्ना हरेणुर्नलिनी स्थिरा ।
 बिल्वजामोदचपला दन्ती रास्त्रा च तैः समैः ॥ ६४ ॥
 साध्यमैरण्डतैलं वा तैलं वा कफरोगनुत् ।

१ जीवनीयैः—पुण्यैः ।

वध्मोदावर्तगुल्मार्शःप्रीहमेहाद्यमाहृतान् ॥ ६५ ॥
 आनाहमश्मरीं चाशु हन्यात्तदनुवासनम् ।
 साधितं पञ्चमूलेन तैलं विस्वादिनाऽथवा ॥ ६६ ॥
 कफघ्नं कल्पयेत्तैलं द्रव्यैर्वा कफघातिभिः ।
 फलैरष्टगुणे चाम्ल सिद्धमन्वासनं कफे ॥ ६७ ॥
 मृदुबस्तौ जडीभूते तीक्ष्णोऽन्यो बस्तिरिष्यते ।
 तीक्ष्णैर्विकर्षिते खिग्धो मधुरः शिशिरो मृदुः ॥ ६८ ॥
 तीक्ष्णत्वं मूत्रपीस्वप्निलवणक्षारसर्षपैः ।
 प्रासकालं विधातव्यं दृढक्षीरैस्तु मार्दवम् ॥ ६९ ॥
 बलकालरोगदोषप्रकृतीः प्रविभज्य योजितो बस्तिः ।
 स्वैः स्वरौषधवर्गैः स्वान् स्वान् रोगाब्जिवर्तयति ॥ ७० ॥
 उष्णार्तानां शीतान् शीतार्तानां तथा सुस्रोष्णांश्च ।
 तद्योग्यौषधयुक्तान्बस्तीन्सन्तर्क्य युक्षीत ॥ ७१ ॥
 बस्तीश्च बृंहणीयान् दद्याद्याभिषु विशोधनीयेषु ।
 मेदस्त्रिनो विशोभ्या ये च नराः कुष्ठमेहार्ताः ॥ ७२ ॥
 न क्षीणक्षतदुर्बलमूर्च्छितकृशशुष्कशुब्ददेहानाम् ।
 दद्याद्विशोधनीयान् दोषनिबद्धान्युषो ये च ॥ ७३ ॥”

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथाऽतो बस्तिज्यापत्तिर्दि व्याख्यास्यामः ।

इति ह आहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

१ ‘गुणैश्चाम्लैः’ इति पाठः.

“अस्त्रिंशस्त्रिंशदेहस्य गुरुकोष्ठस्य योजितः ।
 शीताऽल्पस्त्रेहर्षवर्णप्रैवमात्रो घनोऽपि वा ॥ १ ॥
 वस्तिः सङ्क्षोभ्य सं दोषं दुर्बलत्वादनिर्हरन् ।
 करोत्ययोगं, तेन स्याद्वातमूत्रजकृद्ग्रहः ॥ २ ॥
 नाभिवस्तिरुजावाहो हृल्लेपः श्वबधुर्गुदे ।
 कण्डूर्गण्डानि वैवर्ण्यमरतिर्वह्निमार्दवम् ॥ ३ ॥
 काथद्वयं प्राग्विहितं मध्यदोषेऽतिसारिणि ।
 उष्णस्य तस्याश्चोकस्य तत्र पानं प्रशस्यते ॥ ४ ॥
 फलवर्त्यस्तथा स्वेदाः कालं ज्ञात्वा विरेचनम् ।
 निरुध्मूलत्रिबृहदारुधवकोलकुलत्थवान् ॥ ५ ॥
 सुरादिमांसात्र वस्तिः स प्राक्पेष्यस्तमानयेत् ।
 युक्तोऽल्पवीर्यो दोषाण्ये रूक्षे क्रूराशयेऽथवा ॥ ६ ॥
 वस्तिर्दोषावृतो रुद्धमार्गो रुन्ध्यात्समीरणम् ।
 सविमार्गोऽनिलः कुर्यादाध्मानं मर्मपीडनम् ॥ ७ ॥
 विदाहं गुदकोष्ठस्य मुष्कवङ्गणवेदनाम् ।
 रुणद्धि हृदयं शूलैरितश्चेतश्च भावति ॥ ८ ॥
 स्वम्यक्तस्त्रिंशगात्रस्य तत्र वार्तिं प्रयोजयेत् ।
 निरुधादिश्च निरुहः स्यात्पीलुसर्षपमूत्रवान् ॥ ९ ॥
 सरलामरदारुम्बां सावितं वाऽनुवासनम् ।
 कुर्वतो वेगसंरोधं पीडितो वाऽस्तिमात्रया ॥ १० ॥

अस्त्रिगधलवणोष्णो वा वस्तिरूपोऽल्पमेवजः ।
 मृदुर्वा मारुतेनोर्ध्वं विक्षिप्तो मुखनासिकात् ॥ ११ ॥
 निरेति मूर्च्छाहृष्टासत्तृहदाहादीन्प्रवर्तयन् ।
 मूर्च्छाविकारं दृष्ट्वात्य सिञ्चेच्छीताम्बुना मुखम् ॥ १२ ॥
 व्यजेदाकुमनाशाच्च प्राणायामं च कारयेत् ।
 पृष्ठपार्श्वोदरं मृष्टात्करैरुष्णैरधोमुखम् ॥ १३ ॥
 केशेषूक्षिप्य धुम्बीत भीषयेद्याकदंद्भिनिः ।
 शस्त्रोत्काराजपुरुषैर्वस्तिरेति तथा ह्यधः ॥ १४ ॥
 पाणिषस्रैर्गकापीडं कुर्यान्न त्रियते यथा ।
 प्राणोदाननिरोधाद्धि सुप्रसिद्धतरायनः ॥ १५ ॥
 अपानः पवनो वस्तिं तमाशेषापकर्षति ।
 कुट्टकमुककल्कं च पाययेताम्लसंयुतम् ॥ १६ ॥
 औष्ण्यासैक्षण्यात्सरत्वाच्च वस्तिं सोऽस्थानुलोमयेत् ।
 गोभूमेण त्रिवृत्पथ्याकल्कं चाधोऽनुलोमनम् ॥ १७ ॥
 पक्काशयस्थिते त्विमे निरुहो दाशमूलिकः ।
 यवकोलकुलत्यैश्च विधेयो मूत्रसाधितैः ॥ १८ ॥
 वस्तिर्गोमूत्रसिद्धैर्वा सासृतावंशपल्लवैः ।
 पूतीकरअत्थक्पत्रशठीदेवाह्वरोहिषैः ॥ १९ ॥
 सतैलगुडसिन्धूथबिरेकौषधकल्कवान् ।
 बिल्वादिपञ्चमूलेन सिद्धो वस्तिरःस्थिते ॥ २० ॥

१ 'मृज्यात्क' इति पाठः. २ 'सिम्बूत्थो वि' इति पाठः.

शिरःस्थे नावनं धूमं प्रच्छाद्यं सर्वपैः शिरः ।
 वस्तिरत्युष्णतीक्ष्णाम्लघनोऽतिस्वेदितस्य वा ॥ २१ ॥
 अल्पे दोषे मृदौ कोष्ठे प्रयुक्तो वा पुनः पुनः ।
 अतियोगत्वमापन्नो भवेत्कुक्षिरुजाकरः ॥ २२ ॥
 विरेचनातियोगेन सतुल्याकृतिसाधनः ।
 वस्तिः क्षाराम्लतीक्ष्णोष्णलवणः पैत्तिकस्य वा ॥ २३ ॥
 गुदं वहन् लिखन् क्षिण्वन्करोत्यस्य परिस्रवम् ।
 सविदग्धं स्रवत्यक्षं वर्णैः पित्तं च भूरिभिः ॥ २४ ॥
 बहुशब्दातिवेगेन मोहं गच्छति सोऽसकृत् ।
 रक्तपित्तातिसारग्री क्रिया तत्र प्रशस्यते ॥ २५ ॥
 दाहादिषु त्रिवृत्कल्कं मृद्वीकाचारिणा पिबेत् ।
 तद्वि पित्तशकृद्वापान्मृत्वा दाहादिकाञ्जयेत् ॥ २६ ॥
 विशुद्धञ्च पिबेच्छीतां यवागूं शर्करायुताम् ।
 युज्याद्वाऽतिविरक्तस्य क्षीणविद्वस्य भोजनम् ॥ २७ ॥
 माषयूवेण कुल्माषान्पानं दध्यथवा सुराम् ।
 सिद्धिर्बलस्यापदानेवं, स्नेहबलेस्तु वक्ष्यते ॥ २८ ॥
 शीतोऽल्पो वाऽधिके वाते पित्तेऽत्युष्णः कफे मृदुः ।
 अतिमुक्ते गुरुर्वर्षःसञ्जयेऽप्यबलस्तथा ॥ २९ ॥
 दत्तैस्त्रैरावृतः स्नेहो नायात्यभिभवादपि ।
 सप्तभोरुसदनाप्मानञ्जरशूलाङ्गमर्दनैः ॥ ३० ॥

पार्श्वरुवेष्टनैर्विद्याद्रायुना ज्ञेहमावृतम् ।
 क्षिरधाम्ललवणोष्णं रात्र्यापीतद्रुतैलिकैः ॥ ३१ ॥
 सौवीरकसुराकोलकुलस्थयवसाधितैः ।
 निरुहैर्निहरेत्सम्यक् समूत्रैः पाञ्चमूलिकैः ॥ ३२ ॥
 ताभ्यामेव च तैलाभ्यां सायं भुक्तेऽनुवासयेत् ।
 तृहदाहरागसम्मोहवैषण्यतमकञ्चरैः ॥ ३३ ॥
 विद्यापित्तावृतं स्वादुतिकैस्तं वस्तिभिर्हरेत् ।
 तन्द्राक्षीतज्वरालस्यप्रसेकारुचिगौरवैः ॥ ३४ ॥
 सम्मूर्च्छाङ्गलानिभिर्विद्याच्छेप्सणा ज्ञेहमावृतम् ।
 कषायतिक्तकटुकैः सुराङ्गोमूत्रसाधितैः ॥ ३५ ॥
 फलतैलयुतैः साम्लैर्वस्तिभिस्तं विनिर्हरेत् ।
 छर्दिमूर्च्छारुचिङ्गलानिशूलनिद्राक्लमर्दनैः ॥ ३६ ॥
 भामलिङ्गैः सदाहैस्तं विद्यादत्यशनावृतम् ।
 कटूनां लवणानां च कायेऽश्रूणैश्च पाचनम् ॥ ३७ ॥
 मृदुर्विरकः सर्वं च तन्नामविहितं हितम् ।
 विण्मूत्रानिलसङ्गार्तिगुहत्वाध्मानहृद्ग्रहैः ॥ ३८ ॥
 ज्ञेहं विडावृतं ज्ञात्वा ज्ञेहस्त्रैः सवर्तिभिः ।
 श्यामाषित्वादिसिद्धैश्च निरुहैः सानुवासनैः ॥ ३९ ॥
 निर्हरेद्विधिना सम्यगुदावर्तहरेण च ।
 अमुक्ते शूनपायौ वा पेया मात्राश्रितस्य वै ॥ ४० ॥

गुदे प्रणिहितः^१ चेहो वेगाद्वावस्थानाकृतः ।
 ऊर्ध्वकायं ततः कण्ठद्वर्ध्वेभ्यः स्वेभ्य एत्यपि ॥ ४१ ॥
 मूत्रश्यामात्रिवृत्तिद्वो यवकोलकुलस्थवान् ।
 तत्सिद्धतैलो देयः स्वाशिरूहः सानुवासनः ॥ ४२ ॥
 कण्ठादागच्छतः स्तम्भकण्ठग्रहविरेचनैः ।
 छर्दिघ्नीभिः क्रियाभिश्च तस्य कुर्यान्निबर्हणम् ॥ ४३ ॥
 नापक्वं प्रणयेत्त्रेहं गुदं स ह्युपलिम्पति ।
 ततः कुर्यात्स तृणमोहकण्डूशोफान् क्रियाऽत्र च ॥ ४४ ॥
 तीक्ष्णो बस्तिस्तथा तैलमर्कपञ्चरसे शृतम् ।
 अनुष्ण्वाप्त्य तु बद्धे वा दत्ते निःशेष एव च ॥ ४५ ॥
 प्रविश्य क्षुभितो वायुः शूलतोदकरी भवेत् ।
 तत्राभ्यङ्गो गुदे स्वेदो वातघ्नान्यशनानि च ॥ ४६ ॥
 द्रुतं प्रणीते निष्कृष्टे सहसोत्क्षिप्त एव वा ।
 स्वात्कटीगुदजङ्घोरुबस्तिस्तम्भार्तिभेदनम् ॥ ४७ ॥
 भोजनं तत्र वातघ्नं स्वेदाभ्यङ्गाः सबलवः ।
 पीड्यमानेऽन्तरा भुक्ते गुदे प्रतिहतोऽनिलः ॥ ४८ ॥
 उरःशिरोरुजं सादमूर्ध्वोऽथ जनयेद्भली ।
 बस्तिः श्यासत्र निस्त्रादिकैलश्यामादिमूत्रवान् ॥ ४९ ॥
 अतिप्रपीडितः कोष्ठे तिष्ठत्यायाति वा गलम् ।
 तत्र बस्तिर्विरिकः गलपीडादि कर्म च ॥ ५० ॥

१ 'तोदपरो भ' इति पाठः. २ 'फलैः श्या' इति पाठः.

वमनाद्यैर्विशुद्धं च क्षामदेहबलानलम् ।
 यथाण्डं तरुणं पूर्णं तैलपात्रं यथा तथा ॥ ५१ ॥
 मिषक् प्रयत्नतो रक्षेत्सर्वसादपचारतः ।
 दद्यान्मधुरहृद्यानि ततोऽम्ललवणौ रसौ ॥ ५२ ॥
 स्वादुतिकौ ततो भूयः कषायकटुकौ ततः ।
 अन्योन्यप्रत्यनीकानां रसानां क्षिग्धरूक्षयोः ॥ ५३ ॥
 व्यत्यासादुपयोगेन क्रमात्तं प्रकृतिं नयेत् ।
 सर्वसहः स्थिरबलो विज्ञेयः प्रकृतिं गतः ॥ ५४ ॥”

षष्ठोऽध्यायः ।

अथाऽतो मेषजकल्पं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।
 “धन्वे साधारणे देशे समे सन्मृत्तिके शुचौ ।
 इमशानचैत्यायतनश्चब्रह्ममीकवर्जिते ॥ १ ॥
 मृदौ प्रदक्षिणजले कुशरोहिषसंस्तृते ।
 अफालकृष्टेऽनाक्रान्ते पादपैर्बलवत्तरैः ॥ २ ॥
 शस्यते मेषजं जातं युक्तं वर्णरसादिभिः ।
 जन्तवजगधं दवादग्धमधिदग्धं च वैकृतैः ॥ ३ ॥
 भूतैश्छायातपाम्बवाद्यैर्यथाकालं च सेवितम् ।
 अवगाढमहामूलमुदीचीं दिशमाश्रितम् ॥ ४ ॥

१ ‘धन्वसाधारणे’ इति पाठः.

अथ कल्याणचरितः श्राद्धः शुचिरुपोषितः ।
 गृह्णीयादौषधं सुस्थं स्थितं काले च कल्पयेत् ॥ ५ ॥
 सक्षीरं तदसम्पत्तावनतिक्रान्तवत्सरम् ।
 ऋते गुह्यतक्षौद्रधान्यकृष्णाविडङ्गतः ॥ ६ ॥
 पयो बाष्कयणं ग्राह्य विष्मूत्रं तच्च नीरुजम् ।
 वयोबलवतां धातुपिच्छशृङ्गसुरादिकम् ॥ ७ ॥
 कषाययोनयः पञ्च रसा लवणवर्जिताः ।
 रसः कल्कः शृतः शीतः फाण्टश्चेति प्रकल्पना ॥ ८ ॥
 पञ्चधैव कषायाणां पूर्वं पूर्वं बलाधिकाः ।
 सद्यःसमुद्भूतात्क्षुण्णाद्यः सवेत्पटपीडितात् ॥ ९ ॥
 स्वरसः स समुद्दिष्टः

कल्कः पिष्टो द्रवादुतः ।

चूर्णोऽदुतः

शृतः काथः

शीतो रात्रिं द्रवे स्थितः ॥ १० ॥

सद्योऽभिपूतपुनस्तु फाण्टः

तन्मानकल्पने ।

युजाभ्याभ्याविवलतस्तथा च वचनं मुनेः ॥ ११ ॥
 मात्राया न व्यवस्थाऽस्ति व्याधिं कोष्ठं बलं वयः ।
 आलोच्य देशकालौ च योज्या तद्वच्च कल्पना ॥ १२ ॥

१ बाष्कयणं नाम तरुणवत्सा या गौस्तस्या इत्यर्थः ।

मध्यं तु मानं निर्दिष्टं स्वरसस्य चतुःपलम् ।

पेष्यस्य कर्षमालोऽर्धं तद्रवस्य पलत्रये ॥ १३ ॥

काथं द्रव्यपले कुर्यात्प्रस्थार्धं पादशेषितम् ।

शीतं पले पलैः षडभिः

चतुर्भिश्च ततोऽपरम् ॥ १४ ॥

क्षेहपाके त्वमानोक्तौ चतुर्गुणविवर्धितम् ।

कल्कक्षेहद्रव्यं योज्यम्

अधीते शौनकः पुनः ॥ १५ ॥

क्षेहे सिध्यति शुद्धाम्बुनिःकाथस्वरसैः क्रमात् ।

कल्कस्य योजयेदंशं चतुर्थं षष्ठमष्टकम् ॥ १६ ॥

पृथक् क्षेहसमं दद्यात्पञ्चप्रभृति तु द्रवम् ।

नाङ्गुलिग्राहिता कल्के न क्षेहेऽग्नौ सशब्दता ॥ १७ ॥

वर्णादिसम्पन्नं यदा तदैनं शीघ्रमाहरेत् ।

घृतस्य केनोपशमः, तैलस्य तु तदुद्भवः, ॥ १८ ॥

लेहस्य तन्तुमत्ताऽप्यु मज्जनं शरणं न च, ।

पाकस्तु त्रिविधो मन्दश्चिकणः स्वरचिकणः ॥ १९ ॥

मन्दः कल्कसमे किंहे चिकणो मदनोपमे ।

किञ्चित्सीदति कृष्णे च घृत्यमाने च पश्चिमः ॥ २० ॥

दग्धोत ऊर्ध्वं लिङ्कार्यः स्यादामस्त्वग्निसादकृत् ।

मृदुर्नस्ये खरोऽभ्यङ्गे पाने बस्तौ च चिकणः ॥ २१ ॥

१ वर्तमानकाले प्रतन्मानस्यापि द्वित्रिचतुरंशकल्पना देश-
कालप्रकृत्यादिना कार्या । २ 'किञ्चिच्चिक' इति पाठः.

शाणं पाणितलं मुष्टिं कुडवं प्रस्थमाढकम् ।
 द्रोणं वह् च क्रमशो विजानीयाष्टतुगुणम् ॥ २२ ॥
 द्विगुणं योजयेद्दार्द्रं कुडवादि तथा द्रवम् ।
 येषणालोढणे वारि ज्ञेहपाके च निर्द्रवे ॥ २३ ॥
 कल्पयेत्सदृशान् भागान् प्रमाणं यत्र नोदितम् ।
 कद्वकीकुर्याच्च भेषज्यमनिरूपितकल्पनम् ॥ २४ ॥
 द्वौ शाणौ घटकः कोलं बदरं द्रव्णम् तौ ।
 भक्षं पिबुः पाणितलं सुवर्णं कवलग्रहः ॥ २५ ॥
 कर्षो बिडालपदकं तिन्दुकं पाणिमानिका ।
 शब्दान्यत्वमभिज्ञेऽर्थे शुक्तिरष्टमिका पिच् ॥ २६ ॥
 पलं प्रकुञ्चो बिल्वं च मुष्टिरात्रं चतुर्थिका ।
 द्वे पले प्रसृतस्तौ द्वावजलिस्तौ तु मानिका ॥ २७ ॥
 आढकं भाजनं कंसो द्रोणः कुम्भो घटोऽर्मेणम् ।
 तुलापलशतं तानि विंशतिर्भार उच्यते ॥ २८ ॥
 हिमवद्विन्ध्यशैलाम्बां प्रायो व्यासा वसुधरा ।
 सौम्यं पथ्यं च तत्राद्यमाग्नेयं वैन्ध्यमौषधम् ॥ २९ ॥

अष्टाङ्गहृदयम् ।

उत्तरस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथाऽतो बालोपचरणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह आहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

“जातमात्रं विशोध्योल्बाद्वालं सैन्धवसर्पिषा ।

प्रसूतिक्लेशितं चानु बलातैलेन सेचयेत् ॥ १ ॥

अश्मनोर्वादनं चास्य कर्णमूले समाचरेत् ।

अथास्य दक्षिणे कर्णे मधुमुष्णारयेदिमम् ॥ २ ॥

“अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादभिजायसे” ।

“आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदां शतम्” ॥ ३ ॥

“शतायुः शतवर्षोऽसि दीर्घमायुरवाप्नुहि” ।

“नक्षत्राणि दिशो रात्रिरहम् त्वाभिरक्षतु” ॥ ४ ॥

स्वस्थीभूतस्य नाभिं च सूत्रेण चतुरङ्गुलात् ।

बद्धोर्ध्वं वर्धयित्वा च ग्रीवायामवसेजयेत् ॥ ५ ॥

नाभिं च कुष्ठतैलेन सेचयेत्स्नपयेदनु ।

क्षीरिवृक्षकषायेण सर्वगन्धोदकेन वा ॥ ६ ॥

---

१ ‘सजीवश्’ इति पाठः, २ ‘सजयेत्’ पाठः.

कोष्णेन तत्सरज्जततपनीयनिमज्जनैः ।

ततो दक्षिणतर्जन्या तालून्म्यावगुण्ठयेत् ॥ ७ ॥

शिरसि स्नेहपिचुना प्राश्य चास्य प्रयोजयेत् ।

हरेणुमात्रं मेघायुर्बलार्थमभिमन्त्रितम् ॥ ८ ॥

येन्द्रीब्राह्मीवचाशङ्कुपुष्पीकल्कं घृतं मधु ।

चामीकरवचाब्राह्मीताप्यपथ्या रजीकृताः ॥ ९ ॥

लिङ्गान्मधुघृतोपेता हेमधात्रीरजोऽथवा ।

गर्भाग्नयः सैन्धववता सर्पिषा वामयेत्ततः ॥ १० ॥

प्राजापत्येन विधिना जातकर्माणि कारयेत् ।

सिराणां हृदयस्थानां विवृतत्वात्प्रसूतितः ॥ ११ ॥

तृतीयेऽङ्गि चतुर्थे वा स्त्रीणां स्तन्यं प्रवर्तते ।

प्रथमे दिवसे तस्याग्निकालं मधुसर्पिषी ॥ १२ ॥

अनन्तामिश्रिते मन्त्रपात्रिते प्राशयेच्छिशुम् ।

द्वितीये लक्ष्मणासिद्धं तृतीये च घृतं ततः ॥ १३ ॥

प्राङ्निषिद्धस्तनस्यास्य तत्पाणितलसम्मितम् ।

स्तन्यानुपानं द्वौ कालौ नवनीतं प्रयोजयेत् ॥ १४ ॥

मातुरेव पिबेत्स्तन्यं तत्परं देहवृद्धये ।

स्तन्यधाम्यावुभे कार्ये तदसम्पदि वत्सले ॥ १५ ॥

अव्यङ्गे ब्रह्मचारिण्यौ वर्णप्रकृतितः ममे ।

नीरुजे मध्यवयसौ जीवद्वत्से न लोलुपे ॥ १६ ॥

हिताहारविहारेण यन्नादुपचरेत् ते ।

शुक्रक्रोधलङ्घनायासाः स्तन्यनाशस्य हेतवः ॥ १७ ॥
 स्तन्यस्य सीधुवर्ज्यानि मद्यान्यानूपजा रस्यः ।
 क्षीरं क्षीरिण्यौषधयः शोकादीनां विपर्ययः ॥ १८ ॥
 विरुद्धाहारभुक्तायाः क्षुधिताया विचेतसः ।
 प्रदुष्टधातोर्गर्भिण्याः स्तन्यं रोगकरं शिशोः ॥ १९ ॥
 स्तन्याभावे पयश्छागं गच्छं वा तद्गुणं पिबेत् ।
 हस्त्वं पञ्चमूलेन स्थिरया वा सितायुतम् ॥ २० ॥
 पथीं निशां विशेषेण कृतरक्षाबलक्रियाः ।
 जागृत्युर्बान्धवास्तस्य दधतः परमां मुदम् ॥ २१ ॥
 दशमे दिवसे पूर्णे विधिभिः स्वकुलोचितैः ।
 कारयेत्सूतिकोत्थानं नाम बालस्य चार्चितम् ॥ २२ ॥
 बिभ्रतोऽङ्गैर्मनोह्वालरोचनागुरुचन्दनम् ।
 नक्षत्रदेवतायुक्तं बान्धवं वा समाक्षरम् ॥ २३ ॥
 ततः प्रकृतिमेदोक्तरूपैरायुःपरीक्षणम् ।
 प्रागुदक्छिरसः कुर्याद्बालस्य ज्ञानवान् भिषक् ॥ २४ ॥
 शुचिधौतोपधानानि निर्वलीनि मृदूनि च ।
 शय्यास्तरणवासांसि रक्षोर्गन्धूपितानि च ॥ २५ ॥
 काको विशस्तः शस्तश्च धूपने त्रिवृत्तान्वितः ।
 जीवत्स्नग्नादिशृङ्गोत्थान् सदा बालः शुभान् मणीन् ॥ २६ ॥
 धारयेदौषधीः श्रेष्ठा ब्राह्मयैन्द्रीजीवकादिकाः ।
 हस्ताभ्यां ग्रीवया मूर्ध्नां विशेषात्सततं वचाम् ॥ २७ ॥

१ 'क्षीरिण्य औषध्यः' इति पाठः. २ 'निर्वलीनि' इति पाठः.

आयुर्मेधास्मृतिस्वास्थ्यकरिं रक्षोऽभिरक्षिणीम् ।
 पञ्चमे मासि पुण्येऽङ्घ्रि धरण्यामुपवेशयेत् ॥ २८ ॥
 षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि क्रमात्तत्र प्रयोजयेत् ।
 षट्सप्तमाष्टमासेषु नीरुजस्य शुभेऽहनि ॥ २९ ॥
 कर्णौ हिमागमे विध्येद्वाग्यक्स्थस्य सान्त्वयन् ।
 प्राग्दक्षिणं कुमारस्य मिषग्वामं तु योषितः ॥ ३० ॥
 दक्षिणेन दधत्सूर्चीं पालिमन्येन पाणिना ।
 मध्यतः कर्णपीठस्य किञ्चिद्गुण्डाभयं प्रति ॥ ३१ ॥
 जरायुमात्रप्रच्छन्ने रविरश्म्यवभासिते ।
 धृतस्य निश्चलं सम्यगलक्तकरसाङ्किते ॥ ३२ ॥
 विध्येद्देवकृते छिद्रे सकृदेवर्जुलाववात् ।
 नोर्ध्वं न पार्श्वतो नाधः, सिरास्तत्र हि संभिताः ॥ ३३ ॥
 कालिका मर्मरी रक्ताः

तत्र्यधाद्रागरुज्वराः ।

सशोफदाहसंरम्भमग्न्यास्तम्भापतानकाः ॥ ३४ ॥
 तेषां यथामयं कुर्याद्विभज्याशु चिकित्सितम् ।
 स्थाने व्यधाञ्च रुधिरं न रुप्रागादिसम्भवः ॥ ३५ ॥
 स्नेहाक्तं सूच्यनुस्यूतं सूत्रं चानु निधापयेत् ।
 आमृतैलेन सिञ्चेच्च बहलां तद्द्वारया ॥ ३६ ॥
 विध्येत्पालीं हितमुजः सञ्चार्याथ गन्धवीयसी ।
 वर्तिक्यहात्ततो रुद्धं वर्धयेत् क्षनैःक्षणैः ॥ ३७ ॥

१ 'आमे तैलेन' इति पाठः.

अथैनं जातदशनं क्रमेणापनयेत् स्तनात् ।
 पूर्वोक्तं योजयेत्क्षीरमक्षं च लघु बृंहणम् ॥ ३८ ॥
 प्रियालमजामधुकमधुलाजासितोपलैः ।
 अपस्तन्यस्य संयोज्यः प्रीणनो मोदकः शिशोः ॥ ३९ ॥
 दीपनो बालविल्वैलाक्षर्कराकाजसकुमिः ।
 सङ्गाही धातकीपुष्पशर्करालाजतर्पणैः ॥ ४० ॥
 रोगांश्चास्य जयेत्सौम्यैर्भेषजैरविषादकैः ।
 अन्यत्रात्ययिकाभ्यधेर्विरक्तं सुतरां त्यजेत् ॥ ४१ ॥
 त्रासयेच्चाविधेयं तं, त्रस्तं गृह्णन्ति हि ग्रहाः ।
 बलवातात्परस्पर्शात् पालयेच्छक्तिताम तम् ॥ ४२ ॥
 ब्राह्मीसिद्धार्यकवचासारिबाकुष्ठसैन्धवैः ।
 सकणैः साभितं पीतं बाब्बोधास्मृतिवृद्धतम् ॥ ४३ ॥
 आयुष्यं पाप्मरक्षोज्ञं भूतोन्मादनिवर्द्धणम् ।
 वचेन्दुलेखामण्डूकीशङ्खपुष्पीशतावरीः ॥ ४४ ॥
 ब्रह्मसोमाष्टताब्राह्मीः कल्कीकृत्य पलांशिकाः ।
 अष्टाङ्गं विपचेत्सर्पिः त्रस्यं क्षीरं चतुर्गुणम् ॥ ४५ ॥
 तत्पीतं धन्यमायुषं बाब्बोधास्मृतिबुद्धिकृत् ।
 भजाक्षीरामयाम्बोषपाठोप्राप्तिप्रसैन्धवैः ॥ ४६ ॥
 सिद्धं सारस्वतं सर्पिर्वाब्बोधास्मृतिवृद्धिकृत् ।
 वचामृतासठीपय्याशङ्किनीबेलुवागैरैः ॥ ४७ ॥
 भयामार्जेन च कृतं साभितं पूर्ववद्गुणैः ।

हेम श्वेतवचा कुट्टमर्कपुष्पी सकाञ्चना ॥ ४८ ॥

हेम मत्स्याक्षकः शङ्खः कैटव्यः कनकं वचा ।

चत्वार एते पादोक्तः ग्राह्या मधुघृतशुताः ॥ ४९ ॥

वर्षं लीला यपुर्मेधावलवर्णकराः शुभाः ।

वचावज्ज्वाह्वसिन्धूष्यपध्वागागरदीप्यकैः ॥ ५० ॥

शुक्लाते वाग्वविलीहैः सकुट्टकजम्बीरकैः ॥ ५०-३ ॥”

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथाऽतो बालात्मवप्रतिषेधं व्यवस्थास्यामः ।

इति ह आहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“त्रिविधः कथितो बालः क्षीराश्रोमवर्तनः ।

स्वास्थ्यं ताभ्यामदुष्टाभ्यां, दुष्टाभ्यां रोगसम्भवः, ॥ १ ॥

यदग्निरकर्ता याति न च दोषैरधिष्ठितम् ।

तद्विशुद्धं पयः

वातादुष्टं तु श्रवतेऽन्मसि ॥ २ ॥

कषायं केनिलं रुक्मं चर्चोमूत्रविबन्धकम् ।

पित्तादुष्टाग्लकटुकं पीतराग्न्यप्सु दाहकम् ॥ ३ ॥

कफारसलवणं सान्द्रं जले मज्जति पिच्छिलम् ।

संसृष्टलिङ्गं संसर्गाभिलिङ्गं साक्षिप्राप्तिकम् ॥ ४ ॥

यथाखलिङ्गांस्तथाधीन् अनयत्युपयोजितम् ।

शिशोस्तीक्ष्णामतीक्ष्णां च रोक्ष्यान्मृदुष्वाम् ॥ ५ ॥

सोऽयं स्पृशेन्नृशं देशं यत्र च स्पर्शनाक्षमः ।
तत्र विद्याहुजम्

मूर्ध्नि रुजं चाक्षिनिमीळनात् ॥ ६ ॥

इदि जिह्वौष्ठदशनधासमुष्टिनिपीडितैः ।

कोष्ठे विबन्धवमधुस्तनदंशाङ्गकूजनैः ॥ ७ ॥

आध्मानपृष्ठनमनजठरोन्नमनैरपि ।

वस्यौ गुह्ये च विष्णुसङ्गत्रासदिगीक्षणैः ॥ ८ ॥

अथ धाव्याः क्रियां कुर्याद्यथादोषं यथामयम् ।

तत्र वातात्मके सान्ये दशमूलं ग्राहं पिबेत् ॥ ९ ॥

अथवाग्निवचापाठाकटुकाकुष्ठदीपकम् ।

समाङ्गीदारुसरलवृश्चिकालीकणोषणम् ॥ १० ॥

ततः पिबेदन्यतमं वातव्याधिहरं घृतम् ।

अनु चाक्लसुरामेवं श्लेष्मां मृदु विरेचयेत् ॥ ११ ॥

वसिकर्म ततः कुर्यात्स्वेदादीन्मानिकापहान् ।

रास्त्राजमोदासरलदेवदारुजोन्वितम् ॥ १२ ॥

वायो लिङ्गाद् घृतं तैर्वा विषकं ससितोषकम् ।

पित्तदुष्टेऽमृताभीरुपटोलीनिम्बचन्दनम् ॥ १३ ॥

धात्री कुमारः पिबेत् काथयित्वा ससारिवम् ।

अथवा त्रिफलामुस्तमूनिम्बकदुरोहिणीः ॥ १४ ॥

सारिवादं पटोलादिं पञ्चकादिं तथा गणम् ।

घृतान्येभिश्च सिद्धानि पित्तघ्नं च विरेचनम् ॥ १५ ॥

१ 'कणोषणम्' इति पाठः. २ 'श्लेष्मं' इति कचित्.

शीतांश्चाभ्यङ्गलेपादीन् युज्यात्

श्लेष्मात्मके पुनः ।

यथाहसैन्धवयुतं कुमारं पाययेद् घृतम् ॥ १६ ॥

सिन्धूत्थपिप्पलीमहा पिष्टैः क्षौद्रयुतैरथ ।

राटपुष्पैः स्तनौ लिम्बेच्छित्तोश्च दशनच्छदौ ॥ १७ ॥

सुखमेवं वमेद्बालः

तीक्ष्णैर्धात्रीं तु वामयेत् ।

अथाचरितसंसर्गो मुस्तादिं कथितं विवेत् ॥ १८ ॥

तद्भस्मगरपृथ्वीकासुरदारुकलिङ्गकान् ।

अथवाऽतिविषामुस्तपद्मन्यापञ्चकोलकम् ॥ १९ ॥

स्तन्ये त्रिदोषमलिने दुर्गन्ध्यामं जलोपमम् ।

विबद्धमच्छं त्रिष्टिच्छन्नं केनिकं चोपवेद्यते ॥ २० ॥

शकृन्नानाव्यथावर्णं मूत्रं पीतं सितं घनम् ।

ज्वरारोचकतृदछर्दिशुष्कोद्गारविजृम्भिकाः ॥ २१ ॥

अङ्गमङ्गोऽङ्गविक्षेपः कूजनं वेपथुर्भ्रमः ।

घ्राणाक्षिमुखपाक्वाद्या जायन्तेऽन्येऽपि, तं गदम् ॥ २२ ॥

क्षीरालसकमित्याहुरत्ययं चातिदारुणम् ।

तत्राशु धात्रीं बालं च वमनेनोपपादयेत् ॥ २३ ॥

विहितायां च संसर्गांश्च चादिं योजयेद्भृङ्गम् ।

निशादिं वाऽथवा माद्रीपाठातिक्वाचनामयान् ॥ २४ ॥

पाठाशुण्ठ्यमृतातिक्वादिक्वादेवाह्मसारीवाः ।

समुत्समूर्वेन्द्रयवाः सन्बदोषहराः परम् ॥ २५ ॥
 अनुबन्धे यथाभ्याधि प्रतिकुर्वीत कारुवित् ।
 दन्तोद्भेदश्च रोगानां सर्वेषामपि कारणम् ॥ २६ ॥
 विशेषज्वरविहमेदकासच्छर्दिशिरोरुणाम् ।
 अभिष्यन्दस्य पोथक्या विसर्पस्य च जायते ॥ २७ ॥
 पृष्ठभङ्गे विडालानां बहिर्णां च शिखोद्भवे ।
 दन्तोद्भवे च बालानां नहि किञ्चिन्न दूयते ॥ २८ ॥
 यथादोषं यथारोगं यथोद्भेकं यथाशयम् ।
 विभज्य देशकालादींस्तत्र योज्यं निषर्जितम् ॥ २९ ॥
 त एव दोषा दूष्याश्च ज्वराद्या व्याधयश्च यत् ।
 अतस्तदेव भैषज्यं, मात्रा त्वस्य कर्तव्यसी ॥ ३० ॥
 सौकुमार्याल्पकायत्वात्सर्वाङ्गानुपसेवनात् ।
 क्षिग्धा एव सदा बाला घृतक्षीरनिषेवणात् ॥ ३१ ॥
 सद्यस्तान् वमनं तस्मात्पाययेन्मतिमान् मृदु ।
 सान्यस्य तृप्तं वमयेत् क्षीरक्षीराजसेविनम् ॥ ३२ ॥
 पीतवन्तं तनुं येयामन्नादं घृतसंयुताम् ।
 वस्ति साध्ये विरेकेण मञ्जैव प्रतिमर्शनम् ॥ ३३ ॥
 युञ्ज्याद्विरेचनादींस्तु धान्या एव यथोदितान् ।
 मूर्ध्वाभ्योषवराकोलजम्बुत्वग्दालुसर्वपाः ॥ ३४ ॥
 सपाठा मधुना लीढाः सन्बदोषहराः परम् ।
 दन्तपालीं समधुना चूर्णेन प्रतिसारयेत् ॥ ३५ ॥

पिप्पल्या धातकीपुष्पधात्रीफलकृतेन वा ।
 छाबतिसिरवल्गूरजः पुष्परसमुत्तमः ॥ ३९ ॥
 द्रुतं करोति बालानां दन्तकेसरवन्मुसम् ।
 वचाद्विवृहतीपाठाकटुकातिविषाघनैः ॥ ४० ॥
 मधुरैश्च घृतं सिद्धं सिद्धं दशनजन्मनि ।
 रजनीवारुसरलश्रेयसीवृहतीद्वयम् ॥ ४१ ॥
 मृभिपर्णी क्षताङ्गा च लीढं माक्षिकसर्पिषा ।
 ग्रहणीदीपनं श्रेष्ठं मादतस्यानुलोमनम् ॥ ४२ ॥
 अतीसारज्वरश्वासकामलापाण्डुकासनुत् ।
 बालस्य सर्वरोगेषु पूजितं बलवर्णदम् ॥ ४३ ॥
 समङ्गाधातकीरोधकुटञ्जटबलाहयैः ।
 महासहाक्षुद्रसहाक्षुद्रवित्त्वशलादुभिः ॥ ४४ ॥
 सकर्पासीफलैस्त्रयो साधितैः साधितं घृतम् ।
 क्षीरमस्तुयुतं हन्ति शीघ्रं दन्तोद्गवोद्गवान् ॥ ४५ ॥
 विविधानामयानेतद्वृद्धकश्यपनिर्मितम् ।
 दन्तोद्गवेषु रोगेषु न बालमतिपचयेत् ॥ ४६ ॥
 स्वयमप्युपशाम्यन्ति जातदन्तस्य यद्गदाः ।
 अत्यहःस्वप्नशीताम्बुशैथिलिकस्तन्यसेविनः ॥ ४७ ॥
 शिशोः कफेन रुद्धेषु स्रोतःसु रसवाहिषु ।
 अरोचकः प्रतिश्वापो ज्वरः कासश्च जायते ॥ ४८ ॥
 कुमारः क्षुप्यति ततः क्षिण्वद्भुक्तमुल्लेखणः ।

सैन्धवम्योषक्षाङ्गैश्चापाठगिरिकदम्बकान् ॥ ४६ ॥
 शुष्यतो मधुसर्पिर्म्यामरुण्यादिषु योजयेत् ।
 अशोकरोहिणीयुक्तं पञ्चकोलं च चूर्णितम् ॥ ४७ ॥
 बदरीधातकीधात्रीचूर्णं वा सर्पिषा द्रुतम् ।
 स्थिरावचाद्विवृहतीकाकोलीपिप्पलीनतैः ॥ ४८ ॥
 निचुलोत्पलवर्षाभूभाङ्गीमुक्षैश्च कार्ष्णिकैः ।
 सिद्धं प्रस्थार्धमाज्वस्य ज्योत्सर्गं शोधनं परम् ॥ ४९ ॥
 सिङ्गश्चगन्धासुरसाकणागर्भं च तद्रुणम् ।
 यङ्ग्याङ्गुलिपिप्पलीरोध्रपञ्चकोत्पलचन्दनैः ॥ ५० ॥
 तालीससारिषाभ्यां च साधितं शोषजिद्वतम् ।
 मृत्नीमधूलिकानाङ्गीपिप्पलीदेवदारुभिः ॥ ५१ ॥
 अश्वमन्धादिकाकोलीराक्षार्धमकजीवकैः ।
 शूर्पपर्णीविडङ्गैश्च कल्कितैः साधितं द्रुतम् ॥ ५२ ॥
 शशोत्तमाङ्गनिर्यूहे शुष्यतः पुष्टिकृत्परम् ।
 अचावयस्यातगरकायस्याचोरकैः द्रुतम् ॥ ५३ ॥
 वत्साम्बुसुराभ्यां च तैलमम्बजने हितम् ।
 लाक्षारससमं तैलप्रस्थं मस्तुचतुर्गुणम् ॥ ५४ ॥
 अश्वगन्धानिशादारुकौम्भिकुष्ठान्द्वयचन्दनैः ।
 समूर्वारोहिणीराक्षारक्षताङ्गामधुकैः समैः ॥ ५५ ॥
 सिद्धं लाक्षादिकं नाम तैलमम्बजनादिदम् ।
 वक्ष्यं श्वरक्षयोन्मादुश्वासापस्मारवातनुत् ॥ ५६ ॥

यक्षराक्षसभूतघ्नं गर्भिणीनां च शस्यते ।
 मधुनाऽतिविषाशृङ्गीपिप्पलीर्लेहयेच्छिञ्चुम् ॥ ५७ ॥
 एकां वातिविषां कासञ्जरच्छर्दिरुपद्रुतम् ।
 पीतं पीतं वमति यः स्तन्यं तं मधुसर्पिषा ॥ ५८ ॥
 द्विघाताकीफलरसं पञ्चकोलं च लेहयेत् ।
 पिप्पलीपञ्चलवणकृमिजित्पारिमदकम् ॥ ५९ ॥
 तद्वल्लिङ्गात्तथा व्योषं मर्षीं वा रोमचर्मणाम् ।
 लाभतः शल्यकश्चाविद्रोधक्षिशिख्रन्मनाम् ॥ ६० ॥
 अदिरार्जुनतालीसकुष्ठचन्दनजे रसे ।
 सक्षीरं साधितं सर्पिर्वमथुं विनियच्छति ॥ ६१ ॥
 सधन्तो जायते यस्तु दन्ताः प्राग्यस्य चोत्तराः ।
 कुर्वीत तस्मिन्नुत्पाते शान्तिकं च द्विजातये ॥ ६२ ॥
 दद्यात्सदक्षिणं बालं नैगमेषं च पूजयेत् ।
 “हनुमूलगतो वायुर्दन्तदेशेऽस्थिगोचरः ।
 यदा शिशोः प्रकुपितो नोत्तिष्ठन्ति तदा द्विजाः ॥
 रुक्षाशिनो वातिकस्य चालयत्यनिलः सिराः ।
 हन्वाश्रयाः प्रसुप्तस्य दन्तैः शब्दं करोत्यतः ॥”
 तालुमांसे कफः क्रुद्धः कुस्ते तालुकण्टकम् ॥ ६३ ॥
 तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्ध्नि जायते ।
 तालुप्रातस्तनद्वेषः कृष्ण्रात्पानं शकृद्भवम् ॥ ६४ ॥

१ श्लोकद्वयं केचिपुन्युद्धितपुस्तकेषु पठ्यते. २ ‘पातः स्तन’
 इति पाठः.

तृडास्यकण्ड्वक्षिरुजा ग्रीवादुर्धरता वमिः ।
 तत्रोत्क्षिप्य यवक्षारक्षौद्राभ्यां प्रतिसारयेत् ॥ ६५ ॥
 तालु तद्वत्कणाशुण्ठीगोशकृदससैन्धवैः ।
 शृङ्गवेरनिशाभृङ्गं कलिकतं वटपल्लवैः ॥ ६६ ॥
 बद्धा गोशकृता लिप्तं कुक्कुले स्वेदयेत्ततः ।
 हसेन लिम्पेत्तात्न्यासं नेत्रे च परिवेषयेत् ॥ ६७ ॥
 हरीतकीवचाकुष्ठकल्कं माक्षिकसंयुतम् ।
 पीत्वा कुमारः सन्ध्येन मुच्यते तालुकण्टकात् ॥ ६८ ॥
 मलोपलेपास्त्रेदाद्वा गुदे रक्तकफोद्भवः ।
 तान्नो ब्रणोऽन्तःकण्डूमान् जायते मूर्त्युपद्रवः ॥ ६९ ॥
 केचित्तं मातृकादोषं वेदन्त्यन्येऽहिपूतनम् ।
 प्रष्टाल्लुदकुन्दं च केचिच्च तमनामिकम् ॥ ७० ॥
 तन्न धान्याः पयः शोध्यं पित्तश्लेष्महरौषधैः ।
 नृतशीतं च शीताम्बुयुक्तमन्तरपानकम् ॥ ७१ ॥
 सक्षौद्रतादर्यशैलेन ब्रणं तेन च लेपयेत् ।
 त्रिफलावदरीप्लक्षत्वक्कायपरिवेचितम् ॥ ७२ ॥
 कासीसरोचनातुत्थमनोङ्गालरसाञ्जनैः ।
 लेपयेदम्बुपिष्टैर्वा चूर्णितैर्वावचूर्णयेत् ॥ ७३ ॥
 सुशुद्धगैरथवा यष्टीशङ्खसौवीरकाञ्जनैः ।
 सारिवाशङ्खनाभिभ्यामसनस्य त्वचाऽथवा ॥ ७४ ॥
 रागकण्डूकटे कुर्यात्प्रफलावं जलौकसा ।

१ 'वेदन्त्यन्येऽपि पूतनम्' इत्यद्वयदत्तः.

सर्वं च पित्तघ्नजिच्छस्यते गुदकुट्टके ॥ ७५ ॥
 पाठावेलाद्विरजनीमुखभाङ्गोपुनर्नवैः ।
 सखित्वभ्यूषणैः सर्पिर्वृश्चिकालीयुतैः शृतम् ॥ ७६ ॥
 लिहानो मात्रया रोगैर्मुच्यते मृत्तिकोद्भवैः ।
 व्याधेर्यद्यस्य भैषज्यं स्नानस्नेन प्रलेपितः ।
 स्थितो मुहूर्तं भीतोऽनुपीतस्तं तं जयेद्गदम् ॥ ७७ ॥”

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो बालप्रहप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह स्माहुराग्नेयादयो महर्षयः ।
 “पुरा गुह्यं रक्षार्थं निर्मिताः शूलपाणिना ।
 मनुष्यविग्रहाः पञ्च सप्त कीचिग्रहा ग्रहाः ॥ १ ॥
 स्कन्दो विशाखो मेघालयः श्वग्रहः पितृसंज्ञितः ।
 शकुनिः पूतना क्षीतपूतना दृष्टिपूतना ॥ २ ॥
 मुखमण्डलिका तद्वद्देवती शुष्करेवती ।
 तेषां प्रहीन्यतां रूपं प्रतप्तं रोदनं ज्वरः ॥ ३ ॥
 सामान्यं रूपमुच्चासजृम्भाभ्रूक्षेपदीनताः ।
 फेनस्त्रावोर्ध्वदृष्टयोष्ठदन्तदंशप्रजागराः ॥ ४ ॥
 रोदनं कूजनं स्नान्यविद्वेषः स्वरधैक्यम् ।
 नखैरकस्मात्परितः स्वबाभ्याङ्गविलेखनम् ॥ ५ ॥
 तत्रैकनयनस्त्रावी शिरो विक्षिपते मुहुः ।

हृतैकपक्षः सतञ्चाङ्गः सखेदो नतकन्धरः ॥ ६ ॥
 दन्तखादी स्तनद्वेषी त्रस्यन् रोदिति विस्वरः ।
 वक्रवक्रो वमेह्लाकां भृशमूर्ध्वं निरीक्षते ॥ ७ ॥
 वसासृगन्धिकद्विभो बद्धसृष्टिशकृच्छिष्टुः ।
 पलितैकाक्षिगण्डधूः संरक्तोमयलोचनः ॥ ८ ॥
 स्कन्दार्तसेन बैकल्पं मरणं वा भवेद्भुवम् ।
 संशानाशो मुहुः केशलुब्धनं कन्धरानतिः ॥ ९ ॥
 विनम्य जृम्भमाणस्य शकृन्मूत्रप्रवर्तनम् ।
 केनोद्गमनमूर्ध्वेक्षा हसन्भूपादनर्तनम् ॥ १० ॥
 स्तनस्त्रजिह्वासम्बन्धसंरम्भज्वरजागराः ।
 पूयशोणितगन्धिकश्च स्कन्दापस्मारकक्षणम् ॥ ११ ॥
 आध्मानं पाणिपादाख्यस्पन्दनं केननिर्वमः ।
 नृणमुष्टिबन्धातीसारस्वरदैव्यविबर्णताः ॥ १२ ॥
 कूजनं स्तननं छर्दिः कासहिष्माग्रजागराः ।
 ओष्ठदंशाङ्गसङ्कोचस्तम्भवेस्तामगन्धताः ॥ १३ ॥
 ऊर्ध्वं निरीक्ष्य हसनं मध्ये विनमनं उवरः ।
 मूर्च्छैकनेत्रशोकश्च नैगमेचग्रहाकृतिः ॥ १४ ॥
 कम्पो हृषितरोमत्वं स्वेदश्चक्षुर्निमीलनम् ।
 बहिरायामनं जिह्वादंशोऽन्तः कण्ठकूजनम् ॥ १५ ॥
 धावनं विहसगन्धत्वं क्रोशनं श्वाववच्छुतिः ।
 रोमहर्षो मुहुस्कासः सहसा रोदनं उवरः ॥ १६ ॥

१ 'मूर्धाक्षहस्त' इति पाठः. २ 'वस्तामगन्धताः' इति पाठः.

कासातिसारवमधुजृम्भातृदशवगन्धताः ।
 अङ्गेष्वाक्षेपविक्षेपशोषस्तम्भविवर्णताः ॥ १७ ॥
 मुष्टिवन्धः स्तुतिश्चाक्ष्णोर्बालस्य स्युः पितृग्रहे ।
 सस्ताङ्गत्वमनीसारो जिह्वातालुगले व्रणाः ॥ १८ ॥
 स्फोटाः सदाहरूपाकाः सन्धिषु स्युः पुनःपुनः ।
 निद्राद्विप्रविलीयन्ते पाको वक्त्रे गुदेऽपि वा ॥ १९ ॥
 भयं शकुनिगन्धत्वं ज्वरश्च शकुनिग्रहे ।
 पूतनायां वमिः कम्पस्तन्द्रा रात्रौ प्रजागरः २० ॥
 हिष्माध्मानं शकुन्नेदः पिपासा मूत्रनिग्रहः ।
 खस्ताहृष्टाङ्गरोमत्वं काकवत्पूतिगन्धता ॥ २१ ॥
 शीतपूतनया कम्पो रोदनं तिर्थगीक्षणम् ।
 तृष्णाभ्रकूजोऽतीसारो वसावद्विस्त्रगन्धता ॥ २२ ॥
 पार्श्वस्यैकस्य शीतत्वमुष्णत्वमपरस्य च ।
 अन्धपूतनया छर्दिज्वरः कासोऽहृपनिद्रता ॥ २३ ॥
 वर्षसो भेदवैवर्ण्यदौर्गन्धान्यङ्गशोषणम् ।
 दृष्टिसादोऽतिरुक्ण्डूपोथकीजन्म क्षूनता ॥ २४ ॥
 हिष्मोद्वेगस्तनद्वेषवैवर्ण्यं स्वरतीक्ष्णता ।
 वेपथुर्मस्यगन्धित्वमथवा साम्बुगन्धिता ॥ २५ ॥
 मुखमण्डितया पाणिपादस्य रमणीयता ।
 सिरामिरस्तिताभाभिराचितोदरता ज्वरः ॥ २६ ॥
 अरोचकोऽङ्गलपनं गोमूत्रसमगन्धता ।

१ 'ऽल्पनन्दिता' इति पाठः. २ 'जन्मशून्यताः' पाठः.

रेवत्यां श्यावनीलत्वं कर्णनासाक्षिमर्दवम् ॥ २७ ॥
 कासहिध्माक्षिविक्षेपवक्रवक्रत्वरक्तताः ।
 बस्तगन्धो ज्वरः शोषः पुरीषं हरितं द्रवम् ॥ २८ ॥
 जायते शुष्करेवत्यां क्रमात्सर्वाङ्गसङ्क्षयः ।
 केशशतोन्नविद्वेषः स्वरदन्यं विवर्णता ॥ २९ ॥
 रोदनं गृध्रगन्धिस्त्वं दीर्घकालानुवर्तनम् ।
 उदरे ग्रन्थयो वृत्ता यस्य नानाविधं शक्यत् ॥ ३० ॥
 जिह्वाया निन्नता मध्ये श्यावं तालु च तं त्यजेत् ।
 भुजानोऽङ्गं बहुविधं यो बाहूः परिहीयते ॥ ३१ ॥
 तृष्णार्गृहीतः क्षामाक्षो हन्ति तं शुष्करेवती ।
 हिंसारत्यर्चनाकाङ्क्षा ग्रहग्रहजकारणम् ॥ ३२ ॥
 तत्र हिंसात्मके बालो महान् वा क्षुतनास्तिकः ।
 क्षतंजिह्वः कणेदादमसुखी साधुलोचनः ॥ ३३ ॥
 दुर्बर्णो हीनवचनः पूतिगन्धिश्च जायते ।
 क्षामो मूत्रपुरीषं स्वं वृद्धाति न जुगुप्सते ॥ ३४ ॥
 हस्तौ चोद्यम्य संरुधो हन्त्यात्मानं तथा परम् ।
 तद्वच्च शककाष्ठायैरग्निं वा दीप्तमाविशेत् ॥ ३५ ॥
 अप्सु मजेत्यतेत्कूपे कुर्यादन्वचं तद्विधम् ।
 तृददाहमोहान् पूयस्व छर्दनं च प्रवर्तयेत् ॥ ३६ ॥
 रक्तं च सर्वमार्गेभ्यो रिष्टोत्पत्तिं च तं त्यजेत् ।
 रहःक्षीरतिसंलापगन्धस्त्रगमूषणमिवः ॥ ३७ ॥

१ 'वक्रवक्रत्व' इति कनिष्ठ. २ 'गृहीतयाबाहो' इति पाठः.

हृष्टः शान्तश्च दुःसाध्यो रतिकामेन पीडितः ।
 दीनः परिसृशेद्वक्त्रं शुष्कोष्ठगलतालुकः ॥ ३८ ॥
 शङ्कितं वीक्षते रौति ध्यायत्यायाति दीनताम् ।
 अन्नमन्नाभिलाषेऽपि दत्तं नाति कुमुक्षते ॥ ३९ ॥
 गृहीतं बलिकामेन तं विद्यात्सुखसाधनम् ।
 हन्मुकामं जयेद्वोमैः सिद्धमन्नप्रवर्तितैः ॥ ४० ॥
 इतरौ तु यथाकामं रतिवक्यादिदानतः ।
 अथ साध्यग्रहं बालं विविधे शरणे स्थितम् ॥ ४१ ॥
 त्रिरङ्गः सित्तंसम्पृष्टे सदा सन्निहितानले ।
 त्रिकीर्णभूतिकुसुमपत्रबीजाक्षसर्षपे ॥ ४२ ॥
 रक्षोघ्नतैलज्वलितप्रदीपहतपाप्मनि ।
 व्याधायमद्यपिशितनिवृत्तपरिचारके ॥ ४३ ॥
 पुराणसर्पिषाम्यकं परिषिक्तं सुखाम्बुजा ।
 साभितेन बलानिम्बवैजयन्तीनुपद्रुमैः ॥ ४४ ॥
 पारिभद्रककद्रुजम्बूवरुणकटतृणैः ।
 कपोतवक्त्रापामार्गपाठकामशुश्रुभिः ॥ ४५ ॥
 काकजङ्घामहाश्वेताकपित्त्यैक्षीरिपावपैः ।
 सकदम्बकरजैश्च भूपं ज्ञातस्य चाचरेत् ॥ ४६ ॥
 द्वीपिण्याग्राहिसिंहर्क्षचर्ममिर्घृतनिक्षितैः ।
 पूतीदशाग्रसिद्धार्थवद्यामल्लातदीन्यकैः ॥ ४७ ॥
 सकुष्ठैः सप्तैर्धूपः सर्वग्रहविमोक्षणः ।

१ 'संसृष्टे' इति पाठः, २ 'क्षीरपा' इति पाठः,

वचाहिङ्गुविडङ्गानि सैन्धवं गजपिप्पली ॥ ४८ ॥
 पाठा प्रतिविषा श्लोषं दद्याद्गुः कश्यपोदितैः ।
 सर्वपा निम्बपत्रार्कमूलमश्वसुरा वचा ॥ ४९ ॥
 भूर्जपत्रं घृतं धूपः सर्वग्रहनिवारणः ।
 भनम्लाऽऽत्रास्थितगरं मरिचं मधुरो गणः ॥ ५० ॥
 शृगालविषा मुस्ता च कल्कितैस्सैर्घृतं पचेत् ।
 दशमूलरसक्षीरयुक्तं तद्ग्रहजित्परम् ॥ ५१ ॥
 राज्ञाभ्यंशुमतीवृद्धपद्ममूलवचाघनात् ।
 काये सर्पिः पचेत्पिष्टैः सारिवाश्लोषवित्रकैः ॥ ५२ ॥
 पाठाविडङ्गमधुकपयस्याहिङ्गुदारुभिः ।
 सप्रन्थिकैः सेन्द्रयवैः शिशोलास्तततं हितम् ॥ ५३ ॥
 सर्वरोगग्रहहरं दीपनं बलवर्णदम् ।
 सारिवासुरभीमाहीशङ्किनीकृष्णसर्वपैः ॥ ५४ ॥
 वचाश्वगन्धासुरसायुक्तैः सर्पिर्विपाचयेत् ।
 तन्नाशयेद्ग्रहान् सर्षाण् पानेनाभ्यञ्जनेन च ॥ ५५ ॥
 गोशृङ्गलोमवाकाहिलिर्मोक्षदृषदंसिद्धि ।
 निम्बपत्राज्यकटुका मदनं वृहतीद्वयम् ॥ ५६ ॥
 कार्पासास्थिषवच्छागरोमदेवाङ्गसर्वप्रम् ।
 मयूरपत्रश्रीवासं तुषकेक्षं सरामठम् ॥ ५७ ॥
 सृन्नाण्डे बलामूत्रेण नावितं शुद्धणचूर्णितम् ।
 धूपनार्थं हितं सर्वभूतेषु विषमे ज्वरे ॥ ५८ ॥

घृतानि भूतविद्यायां वक्ष्यन्ते बानि तानि च ।

युक्त्यास्तथा बलिं होमं स्नपनं अन्नतन्त्रवित् ॥ ५९ ॥

पूतीकरजत्वक्पत्रं क्षीरिभ्यो बर्बरादपि ।

तुम्भीविशालारलुकाक्षसीबिल्वकपिस्थितः ॥ ६० ॥

उत्काश्य तोयं तद्रात्रौ बालानां स्नपनं शिवम् ।

अनुबन्धाद्यथाकृच्छ्रं ग्रहापात्रेऽप्युपद्रवान् ।

बालामयनिषेधोक्तभेषजैः समुपाचरेत् ॥ ६१ ॥”

[इत्यष्टाङ्गहृदये कौमारतन्त्रं द्वितीयं समाप्तम् ॥]

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथाऽतो भूतविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“लक्षयेज्ज्ञानविज्ञानवाक्चेष्टावक्त्रपौरुषम् ।

पुरुषेऽपौरुषं यत्र तत्र भूतग्रहं वदेत् ॥ १ ॥

भूतस्य रूपप्रकृतिभाषागत्यादिचेष्टितैः ।

यस्यानुकारं कुरुते तेनाचिष्टं तमादिशेत् ॥ २ ॥

सोऽष्टादशविधो देवदानवादिभिन्नेदकः ।

हेतुमादनुषक्तौ तु सद्यः पूर्वकृतोऽव्ययः ॥ ३ ॥

प्रज्ञापराधः सुतरां तेन कामादिजन्मना ।

लुप्तधर्मवताचारः पूज्यानभ्यतिवर्तते ॥ ४ ॥

तं तथा भिन्नमर्चादं पापमात्मोपघातिनम् ।
 देवादयोऽप्यनु भ्रन्ति, ग्रहाश्छिद्रग्रहारिणः, ॥ ५ ॥
 छिद्रं पापक्रियारम्भः पाकोऽनिष्टस्य कर्मणः ।
 एकस्य शून्येऽवस्थानं सप्तशानादिषु वा निशि ॥ ६ ॥
 दिग्वासस्त्वं गुरोर्निन्दा रतेरविधिसेवनम् ।
 भङ्गुचेर्देवतार्चादि परसूतकसङ्करः ॥ ७ ॥
 होममन्त्रबलीज्यानां विगुणं परिकर्म च ।
 समासादिनचर्यादिप्रोक्ताचारव्यतिक्रमः ॥ ८ ॥
 गृह्णन्ति शुक्लप्रतिपन्नयोदश्योः सुरा नरम् ।
 शुक्लत्रयोदशीकृष्णद्वादश्योर्दानवा ग्रहाः ॥ ९ ॥
 गन्धर्वास्तु चतुर्दश्यां द्वादश्यां चोरगाः पुनः ।
 पञ्चम्यां शुक्लसप्तम्येकादश्योस्तु धनेश्वराः ॥ १० ॥
 शुक्लाष्टपञ्चमीपूर्णमासीषु ब्रह्मराक्षसाः ।
 कृष्णे रक्षःपिशाचाद्या नवद्वादशपर्वसु ॥ ११ ॥
 दशमावात्ययोरष्टनवम्योः पितरोऽपरे ।
 गुरुवृद्धादयः प्रायः कालं सन्ध्यासु लक्षयेत् ॥ १२ ॥
 फुल्लपद्मोपममुखं सौम्यदृष्टिमकोपनम् ।
 अल्पवाक्स्वेदविष्मूत्रं भोजनानमिलापिणम् ॥ १३ ॥
 देवद्विजातिपरमं शुचिसंस्कृतवादिनम् ।
 मील्यन्तं चिराच्चेत्रे सुरभिं वरदायिनम् ॥ १४ ॥
 शुक्लमात्याम्बरसरिष्णैलौघभवनप्रिचम् ।
 अग्निद्रुमप्रभृष्यं च निजादेववशीकृतम् ॥ १५ ॥

जिह्वादृष्टिं दुरात्मानं गुरुदेवद्विजद्विषम् ।
 निर्भयं मानिनं शूरं क्रोधनं व्यवसायिनम् ॥ १६ ॥
 रुद्रः स्कन्दो विशाखोऽहमिन्द्रोऽहमिति वादिनम् ।
 मधमांसरुचिं विद्यावैद्यग्रहगृहीतकम् ॥ १७ ॥
 स्वाचारं सुरभिं हृष्टं गीतनर्तनकारिणम् ।
 ज्ञानोद्यानरुचिं रक्तवस्त्रमास्यानुलेपनम् ॥ १८ ॥
 शृङ्गारलीलाभिरतं गन्धर्वाप्युषितं वदेत् ।
 रक्षाक्षं क्रोधनं सख्यदृष्टिं वक्रगतिं चलम् ॥ १९ ॥
 असन्तमनिशं जिह्वालोचनं सृक्किणीलिहम् ।
 प्रियदुग्धगुहज्ज्ञानमधोवदनशायिनम् ॥ २० ॥
 उरगाधिष्ठितं विद्याभ्रस्यन्तं चातपत्रतः ।
 विभुतत्रस्तरक्षाक्षं क्षुभगन्धं सुतेजसम् ॥ २१ ॥
 प्रियनृत्यकथागीतज्ञानमास्यानुलेपनम् ।
 मत्स्यमांसरुचिं हृष्टं तुष्टं बलिनमन्ययम् ॥ २२ ॥
 चलिताग्रकरं कसौ किं वदामीति वादिनम् ।
 रहस्यभाषिणं वैद्यद्विजातिपरिभाषिनम् ॥ २३ ॥
 अल्परोषं द्रुतगतिं विद्यापक्षगृहीतकम् ।
 हास्यनृत्यप्रियं रौद्रचेष्टं छिद्रप्रहारिणम् ॥ २४ ॥
 आक्रोशिनं धीम्रगतिं देवद्विजभिवर्द्धिषम् ।
 आत्मानं काष्ठशस्त्राद्यैर्भ्रन्तं भोःसज्जवादिनम् ॥ २५ ॥
 शास्त्रवेदपठं विद्याद् गृहीतं ब्रह्मराक्षसैः ।

१ 'दुरात्मांस' पा. २ 'जिह्वालोचनं' पा. ३ 'द्रुतगतिं' पा.

सकोधदष्टिं भृकुटिमुद्वहन्तं ससम्भ्रमम् ॥ २६ ॥
 प्रहरन्तं प्रधावन्तं स्रन्दन्तं भैरवाननम् ।
 अस्त्रादिनापि बलिनं नष्टनिद्रं निशाचरम् ॥ २७ ॥
 निर्लज्जमशुचिं शूरं क्रूरं परुषभाषिणम् ।
 रोषणं रक्तमाख्यक्षीरक्तमयामिषप्रियम् ॥ २८ ॥
 दृष्ट्वा च रक्तं मांसं च लिहानं दक्षनच्छदी ।
 हसन्तमन्नकाले च राक्षसाभिहितं वदेत् ॥ २९ ॥
 अस्वस्थचित्तं नैकत्र तिष्ठन्तं परिधाविनम् ।
 उच्छिष्टनृत्यगाम्धर्वहासमयामिषप्रियम् ॥ ३० ॥
 निर्मत्स्यनाहीनमुखं रुदन्तमनिमित्ततः ।
 नलौलिसन्तमात्मानं रुक्मन्वत्तवपुःस्वरम् ॥ ३१ ॥
 आवेदयन्तं दुःस्त्रानि सम्मदाबद्धभाषिणम् ।
 नष्टस्पृतिं शून्यरतिं कोकं नम्रं मलीमसम् ॥ ३२ ॥
 रथ्याचैकपरीधानं तृणमाकाविभूषणम् ।
 भारोद्वन्तं च काष्ठान्नं तथा सङ्करकूटकम् ॥ ३३ ॥
 बद्धाक्षिणं पिशाचेन विजानीयादधिष्ठितम् ।
 प्रेताकृतिक्रियागन्धं भीतमाहारविद्विषम् ॥ ३४ ॥
 तृणच्छिदं च प्रेतेन गुहीतं नरमादिशेत् ।
 बहुप्रलापं कृष्णाख्यं प्रविलम्बितयाविनम् ॥ ३५ ॥
 शून्यप्रलम्बवृषणं कृष्माण्डाधिष्ठितं वदेत् ।
 गृहीत्वा काष्ठकोष्टादि भ्रमन्तं क्षीरवाससम् ॥ ३६ ॥

नम्रं धावन्तमुग्रस्तदाष्टिं तृणविमूषणम् ।
 स्वशानशून्यायतनरथैकद्रुमसेविनम् ॥ ३७ ॥
 तिलाक्षमद्यमांसेषु संरक्तं रक्तलोचनम् ।
 निषादाधिष्ठितं विद्याद्वन्द्वं परुषाणि च ॥ ३८ ॥
 याचन्तमुदकं चाक्षं प्रस्तालोहितलोचनम् ।
 उग्रवाक्यं च जानीयान्नरमौकिरणार्दितम् ॥ ३९ ॥
 गन्धमाल्यरतिं सत्यवादिनं परिवेषिनम् ।
 बहुनिद्रं च जानीयाद्वेतालान् वशीकृतम् ॥ ४० ॥
 अग्रसङ्घट्टं दीनवदनं क्षुण्णतालुकम् ।
 चलच्चयनपदमाणं निद्रालुं मन्दपावकम् ॥ ४१ ॥
 अपसव्यपरीधानं तिलमांसगुडप्रियम् ।
 स्तललङ्घनं च जानीयात् पितृग्रहनशीकृतम् ॥ ४२ ॥
 गुल्फद्विर्षिसिद्धाभिषापविन्तानुरूपतः ।
 व्याहाराहारचेष्टाभिर्यथास्त्वं तद्वहं वदेत् ॥ ४३ ॥
 कुमारचूडानुगतं नम्रमुद्धतमूर्ध्वजम् ।
 अस्वस्थमनसं दैर्घ्यकालिकं तं ग्रहं त्यजेत् ॥ ४४ ॥”

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथाऽतो भूतप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

“भूतं जयेदहिंसेच्छं जपहोमबलिप्रतैः ।

१ ‘सततं सक्तलो’ इति पाठः. २ ‘ननुच्छिदं’ इति पाठः.

तपःशीलसमाधानज्ञानदानदयादिभिः ॥ १ ॥
 हिङ्गुद्वयोषालनेपालीलशुनार्कजटाजटाः ।
 अजलोमी सगोळोमी भूतकेशी वचा लता ॥ २ ॥
 कुङ्कुटी सर्पगन्धारुया तिलाः कौणविषाणिके ।
 वज्रप्रोक्ता वयस्था च शृङ्गी मोहनवह्वपि ॥ ३ ॥
 खोतोजाञ्जनरक्षोम्रं रक्षोम्रं चान्यदौषधम् ।
 खराश्वशाबिदुर्ध्रक्षगोधानकुलशस्यकात् ॥ ४ ॥
 द्वीपिमार्जारगोसिंहस्याग्रसामुद्रसत्त्वतः ।
 चर्मपित्तद्विजनखा वर्गेऽस्मिन् साधयेद्भृतम् ॥ ५ ॥
 पुराणमथवा तैलं नवं तत्पाननस्त्रयोः ।
 अभ्यङ्गे च प्रयोक्तव्यमेषां चूर्णं च धूपने ॥ ६ ॥
 एभिश्च गुडिकां युञ्ज्यादञ्जने सावपीडने ।
 प्रलेपे कटुकमेतेषां काथं च परिवेचने ॥ ७ ॥
 प्रयोगोऽथ ग्रहोन्मादात्सापस्मारान् शमं नयेत् ।
 गजाङ्गा पिप्पलीमूलव्योषामलकसर्षपान् ॥ ८ ॥
 गोधानकुलमार्जारक्षपित्तप्रपेपितान् ।
 नावनाभ्यङ्गसेकेषु विदधीत ग्रहापहान् ॥ ९ ॥
 सिद्धार्थकवचाहिङ्गुप्रियङ्गुरजनीद्वयम् ।
 मञ्जिष्ठा श्वेतकटभी वचा श्वेताद्विकर्णिका ॥ १० ॥
 निम्बस्य पत्रं बीजं तु नक्तमाकशिरी रयोः ।
 सुराह्णं श्यूषणं सर्पिर्गोमूत्रे तैश्चतुर्गुणे ॥ ११ ॥

सिद्धं सिद्धार्थकं नाम पाने नखे च योजितम् ।
 ग्रहान्सर्वाङ्गिहन्त्याशु विशेषादासुरान् ग्रहान् ॥ १२ ॥
 कृत्वा लक्ष्मीविषोन्मादज्वरापसारपाप्म च ।
 एभिरेवौषधैर्वस्तवारिणा कल्पितोऽग्रादः ॥ १३ ॥
 पाननस्याञ्जनालेपस्तनोदर्यनयोजितः ।
 गुणैः पूर्ववदुद्दिष्टो राजद्वारे च सिद्धिकृत् ॥ १४ ॥

सिद्धार्थकम्योषवचाश्चगन्धा

निशाद्वयं हिङ्गुपलाण्डुकन्दम् ।

बीजं करञ्जात्कुसुमं शिरीषात्

फलं च दलकञ्च कपित्थवृक्षात् ॥ १५ ॥

समाणिमन्थं सनतं सकुष्ठं

स्योनाकमूलं किणिही सिता च ।

वस्तस्य मूत्रेण त्रिभाषितं तत्

पित्तेन गन्धेन गुडान् विदध्यात् ॥ १६ ॥

कुष्ठमणोन्मादतमोनिशाग्धा-

नुद्वद्धकान् चारिनिमग्नदेहान् ।

दिग्धाहतान् दर्पितसर्पदृष्टां-

स्ते साधयन्त्यञ्जनमस्यलेपैः ॥ १७ ॥

कार्पासास्थिमयूरपिण्डबुद्धतीनिर्माण्यपिण्डीतक-

त्वक्मांसीवृकदंशविद्रुषवचाकेशाहिनिर्मोचनैः ।

नागेन्द्रद्विजशृङ्गहिङ्गुमरिचैस्तुल्यैः कृतं धूपनं
स्कन्दोन्मादविशाचराक्षससुरावेशज्वरघ्नं परम् ॥ १८ ॥

त्रिकटुकदलकुङ्कुमप्रन्थिकक्षारसिंही-
निघादारुसिद्धार्थयुग्माशुशक्राङ्गवैः ।

सितलघुनफलत्रयोक्षीरतिक्तावचा-
तुत्थयष्टीबलालोहितैलाशिलापत्रकैः ।

दधितगरमधूकसारप्रिषाहानिशाख्या-
विषातादर्यशैलैः सचम्यामयैः ।

कल्कितैर्घृतमभिनवमशेषमूत्रांशसिद्धं मतं
भूतरावाङ्मयं पानतस्तद् ग्रहणं परम् ॥ १९ ॥

नवसधुकरभलाक्षापटोलीसमङ्गावचा-
पाटलीहिङ्गुसिद्धार्थसिंहीनिशायुगलतारोहिणी-
बदरकटुफलत्रिकाकाण्डदारुकृमिघ्नाजगन्धा-
मराङ्गोल्लकोशातकीशिग्रुनिम्बाशुदेन्द्राङ्गवैः ।

गदशुकतरुपुष्पबीजोदयद्विर्कनीनिकुम्भा-
प्रिषिद्धैः समैः कल्कितैर्मूत्रवर्गेण सिद्धं घृतम् ।

विधिविनिहितमाशु सर्वैः क्रमैर्योजितं हन्ति
सर्वप्रदोन्मादकुष्ठज्वरांस्तन्महाभूतरावं स्मृतम् ॥ २० ॥

ग्रहा गृह्णन्ति ये येषु तेषां तेषु विदोषतः ।

---

१ 'विषाख्या' इत्यङ्गः. २ 'घृतमनव' इति पाठः.
३ 'युगलता' इति पाठः.

दिनेषु बलिहोमादीन्प्रयुञ्जीत चिकित्सकः ॥ २१ ॥
 स्नानवस्त्रवसामांसमद्यक्षीरगुडादि च ।
 रोचते यद्यदा येभ्यस्तत्तेषामाहरेत्तदा ॥ २२ ॥
 रत्नानि गन्धमाल्यानि बीजानि मधुसर्पिणी ।
 भक्ष्याश्च सर्वे सर्वेषां सामान्यो विधिरित्ययम् ॥ २३ ॥
 सुरर्षिगुरुवृद्धेभ्यः सिद्धेभ्यश्च सुरालये ।
 दिक्षुत्तरस्यां तन्नाऽपि देवायोपहरेद्बलिम् ॥ २४ ॥
 पश्चिमायां यथाकालं दैत्यभूताश्च चत्सरे ।
 गन्धर्वाश्च गवां मार्गे सबन्धामरणं बलिम् ॥ २५ ॥
 पितृनागग्रहे नद्यां नागेभ्यः पूर्वदक्षिणे ।
 यक्षाय यक्षायतने सरितोर्बा समागमे ॥ २६ ॥
 चतुष्पथे राक्षसाय भीमेषु गहनेषु च ।
 रक्षसां दक्षिणस्यां तु पूर्वस्यां ब्रह्मरक्षसाम् ॥ २७ ॥
 शून्यालये पिशाचाय पश्चिमां दिक्षमास्थिते ।
 शुचिशुक्लानि माल्यानि गन्धाः शैरेयमोदनम् ॥ २८ ॥
 दधि छत्रं च ध्वजं देवानां बलिरिष्यते ।
 हिङ्गुसर्षपवद्ग्रन्थाभ्योवैरर्घपलोन्मितैः ॥ २९ ॥
 चतुर्गुणे गवां मूत्रे घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 तत्पाननावनाभ्यङ्गैर्देवग्रहविमोक्षणम् ॥ ३० ॥
 नस्याञ्जनं वचाहिङ्गुलशुनं वस्तवारिणा ।
 दैत्ये बलिर्वहुफलः क्षोक्षीरकमलोत्पलः ॥ ३१ ॥
 नागानां सुमनोलाजगुडापूपगुडीद्वयैः ।

परमाश्वमधुक्षीरकृष्णसृक्कागकेसरैः ॥ ३२ ॥

वचापद्मपुरोशीररक्तोत्पलदलैर्बलिः ।

श्वेतपत्रं च रोध्रं च तगरं नागसर्षपाः ॥ ३३ ॥

शीतेन वारिणा पिष्टं नावनाञ्जनयोर्हितम् ।

यक्षाणां क्षीरदध्याज्यमिश्रकौदनगुग्गुलुः ॥ ३४ ॥

देवदारुत्पलं पद्ममुशीरं वस्त्रकाञ्चनम् ।

हिरण्यं च बलिर्योज्यो

मूत्राज्यक्षीरमेकतः ॥ ३५ ॥

सिद्धं समोन्मितं पाननावनाभ्यञ्जने हितम् ।

हरीतकी हरिद्रे द्वे लघुनो मरिचं वचा ॥ ३६ ॥

निम्बपत्रं च वस्त्राम्बुकदिकृतं नावनाञ्जनम् ।

ब्रह्मरक्षोबलिः सिद्धं यवानां पूर्णमाढकम् ॥ ३७ ॥

तोयस्य कुम्भः पल्लं कत्रं वक्षं त्रिलेपवम् ।

गायत्रीविंशतिपलकायेऽर्धपलिकैः पचेत् ॥ ३८ ॥

श्यूषणत्रिफलाहिबुषहप्रन्थामिशिसर्षपैः ।

सनिम्बपत्रलघुनैः कुडवान्सप्त सर्पिषः ॥ ३९ ॥

गोमूत्रे त्रिगुणे पाने नखाम्बुक्त्रेषु तद्वितम् ।

रक्षसां पल्लं शुक्लं कुसुमं मिश्रकौदनम् ॥ ४० ॥

बलिः पक्वमांसानि निष्पावा रुधिर्रोक्षिताः ।

नक्तमालक्षिरीवस्त्रकमूलपुष्पफलानि च ॥ ४१ ॥

तद्वच्च कृष्णपाटस्वा विस्वमूलं कटुत्रिकम् ।
 हिक्किवन्म्रयवसिद्धार्थलघुनामलकीफलम् ॥ ४२ ॥
 नावनाञ्जनयोर्योऽयो बस्तमूत्रद्रुतोऽगदः ।
 एभिरेव घृतं सिद्धं गवां मूत्रे चतुर्गुणे ॥ ४३ ॥
 रक्षोघ्नहान् वारयते पानाम्यञ्जननावनैः ।
 पिशाचानां बलिः क्षीधुपिण्वाकः पल्लं दधि ॥ ४४ ॥
 मूलकं लवणं सर्पिः सभूतौदनपावकम् ।
 हरिद्राह्वयमञ्जिष्ठाभिशिस्तैन्धवनागरम् ॥ ४५ ॥
 हिक्कुमियक्कुत्रिकटुरसोनत्रिकला वचा ।
 पाटलाभेतकटभीशिरीषकुसुमैर्घृतम् ॥ ४६ ॥
 गोमूत्रपादिकं सिद्धं पानाम्यञ्जनयोर्हितम् ।
 बस्त्राम्बुपिष्टैस्तैरेव योज्यमञ्जननावनम् ॥ ४७ ॥
 देवर्षिपितृगन्धर्वे तीक्ष्णं नस्मादि वर्जयेत् ।
 सर्पिःपानादिमृद्भक्षिन् मैषज्यमवधारयेत् ॥ ४८ ॥
 ऋते पिशाचान्सर्वेषु प्रतिकूलं च नाचरेत् ।
 सर्वेषामातुरं भ्रन्ति कुलास्ते हि महौजसः ॥ ४९ ॥
 “ईश्वरं द्वादशभुजं नाथमार्यावलोकितम् ।
 सर्वभ्याधिपिक्रिस्त्वन्तं जघन् सर्वघ्नहान् जयेत् ॥ ५० ॥
 तथोम्मादानपञ्चारामन्थं वा विस्तबिह्वलम् ।”
 महाविद्यां च मायूरीं क्षुधिं तं आवयेत्सदा ॥ ५१ ॥

१ ‘मूत्रद्रुतो’ इति पाठः. २ नौद्रानां विशेषोऽयम्.

भूतेषां पूजयेत् स्थाणुं प्रमथास्यांश्च तद्गुणान् ।
 जपन् सिद्धांश्च तन्मन्त्रान् ग्रंथान्सर्वानपोहति ॥ ५२ ॥
 यच्चानन्तरयोः किञ्चिद्दृश्यतेऽध्याययोर्हितम् ।
 यद्योक्तमिह तत्सर्वं प्रयुञ्जीत परस्परम् ॥ ५३ ॥”

षष्ठोऽध्यायः ।

अथाऽत उन्मादप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह आहुरात्रेयादयो महर्षयः ।
 “उन्मादाः षट् पृथग्दोषनिचयाधिविबोद्धवाः ।
 उन्मादो नाम मनसो दोषैरुन्मार्गगैर्मदः ॥ १ ॥
 शारीरमानसैर्दुष्टैः

अहितादक्षपानतः ।

विकृतासास्यसमखाद्विषमादुपयोगतः ॥ २ ॥
 विषमस्वाक्षपसत्त्वस्य व्याधिवेगसमुद्भवाद् ।
 क्षीणस्य चेष्टावैषम्यात्पूज्यपूजाभ्यतिक्रमात् ॥ ३ ॥
 आधिभिस्त्रिस्तविभ्रंशाद् विषेणोपविषेण च ।
 एभिर्विहीनसत्त्वस्य इति दोषाः प्रदूषिताः ॥ ४ ॥
 धियो विधाय कालुष्यं हत्वा मार्गान् मगोषहान् ।
 उन्मादं कुर्वते, तेन धीविज्ञानस्मृतिभ्रमान् ॥ ५ ॥
 देहो दुःखसुखग्रहो भ्रष्टसारधिवन्धवः ।

अमत्यधिनित्तारम्भः

तत्र वाताकुलाङ्गता ॥ १ ॥

अस्थाने रोदनाक्रोशहसितस्मितनर्तनम् ।

गीतवादिश्रवाङ्गविज्ञेपास्फोटनानि च ॥ ७ ॥

असाम्ना चेर्णुगीतादिशब्दानुकरणं मुहुः ।

आस्थात्केनागमोऽजस्रमटनं बहुभाषिता ॥ ८ ॥

अलङ्कारोऽनलङ्कारैरयानैर्गमनोद्यमः ।

गुह्यिरभ्यवहार्येषु तल्लाभे वाचमानता ॥ ९ ॥

उत्पीडितारुणाक्षित्वं जीर्णं चाक्षे गदोद्भवः ।

वित्तात्सन्तर्जनं क्रोधो मुष्टिकोष्टाद्यभिद्रवः ॥ १० ॥

शीतच्छायोदकाकाङ्क्षा नम्रत्वं पीतवर्णता ।

असत्यज्वलनज्वालातारकादीपदर्शनम् ॥ ११ ॥

कफादरोचकश्छर्दिरूपेहाहारबाधयता ।

स्त्रीकामता रहःप्रीतिलालासिङ्घाणकस्रुतिः ॥ १२ ॥

बैभत्स्यं शौचविद्वेषो निद्रा श्वयथुरानने ।

उन्मादो बलवान् रात्रौ भुक्तमात्रे च जायते ॥ १३ ॥

सर्वायतनसंस्थानसङ्निपाते तदात्मकम् ।

उन्मादं दाम्णं विद्यात् तं भिषक्परिवर्जयेत् ॥ १४ ॥

धनकान्तादिनाशेन दुःसहेनाभिपङ्गवान् ।

पाण्डुर्दीनो मुहुर्मुहान् हाहेति परिदेवते ॥ १५ ॥

रोदित्यकस्यान्निद्रयते तद्वृणान् बहु मन्यते ।

१ 'गुवीणादि' वा. २ 'उत्पिण्डिता' पा. ३ 'क्षुतिः' कश्चि.

शोकल्लिष्टमना ध्यायन् जागरूको विचेष्टते ॥ १६ ॥
 विषेण श्याववदनो नष्टच्छायाबलेन्द्रियः ।
 वेगान्तरेऽपि सम्भ्रान्तो रक्ताक्षसं विवर्जयेत् ॥ १७ ॥
 भयानिलज्ज उन्मादे स्नेहपानं प्रयोजयेत् ।
 पूर्वमावृतमार्गे तु सस्नेहं मृदु शोधनम् ॥ १८ ॥
 कफपित्तभवेऽप्यादौ वमनं सविरेचनम् ।
 श्लिग्धस्त्रिघ्नस्य बस्ति च शिरसः सविरेचनम् ॥ १९ ॥
 तथास्य शुद्धदेहस्य प्रसादं लभते मनः ।
 इत्थमप्यनुवृत्तौ तु तीक्ष्णं नाशनमशनम् ॥ २० ॥
 हर्षणाश्वासनोच्चासभयताडनतर्जनम् ।
 अभ्यङ्गोद्वर्तनालेपधूमान् पानं च सर्पिषः ॥ २१ ॥
 पुण्यात्तानि हि शुद्धस्य नयन्ति प्रकृतिं मनः ।
 हिङ्गुसौवर्धलव्योषैर्द्विपलांशैर्घृतादकम् ॥ २२ ॥
 सिद्धं समूत्रमुन्मादभूतापसारनुत्परम् ।
 द्वौ प्रस्थौ स्वरसाद्वाहया घृतप्रस्थं च साधितम् ॥ २३ ॥
 श्योषश्यामात्रिवृद्धन्तीशङ्कपुष्पीनृपद्रुमैः ।
 सससलाकृमिहरैः कटिकतैरक्षसम्मितैः ॥ २४ ॥
 पलवृक्षा प्रयुजीत परं मात्राचतुष्पलम् ।
 उन्मादकुष्ठापसारहरं बन्ध्यासुतप्रदम् ॥ २५ ॥
 वाक्स्वरस्मृतिमेधाकृद् धन्यं ब्राह्मीघृतं स्मृतम् ।
 वराविशालाभद्रैलादेवदार्वेलाङ्गुलैः ॥ २६ ॥

द्विसारिवादि रजनीद्विस्विराफलिनीनतैः ।

बृहतीकुष्ठमजिघानागकेसरदाहिमैः ॥ २७ ॥

बेलुवालीसपत्रैकामालसीमुकुटोत्पलैः ।

सवन्दीपप्रकहिमैः कर्पासैः सर्पिषः पचेत् ॥ २८ ॥

प्रस्थं भूतप्रहोन्मादकासापसारपाप्मसु ।

पाण्डुकण्डूविषे शोके मोहे मेहे गरे उबरे ॥ २९ ॥

अरेतस्वप्नजति वा दैवोपहतचेतसि ।

अमेवसि स्थलद्वाप्ति स्मृतिकामेऽल्पपावके ॥ ३० ॥

बल्यं मङ्गल्यमायुष्यं कान्तिसौभाग्यपुष्टिदम् ।

कल्याणकमिदं सर्पिः श्रेष्ठं पुंसवनेषु च ॥ ३१ ॥

पृथ्वी द्विसारिवादीनि जले पक्त्वैकविंशतिः ।

रसे तस्मिन् पचेत्सर्पिर्गृष्टिषीरचतुर्गुणम् ॥ ३२ ॥

वीराद्विमेदाकाकोलीकपिकण्डूविषाणिभिः ।

सूर्पपर्णीयुतैरेतन्महाकल्याणकं परम् ॥ ३३ ॥

वृंहणं सन्निपातघ्नं पूर्वसादधिकं गुणैः ।

जटिला पूतना केशी चारटी मर्कटी चचा ॥ ३४ ॥

प्रायमाणा जया वीरा चोरकः कटुतोहिणी ।

कायस्था शूकरी छत्रा अतिच्छत्रा पलङ्कवा ॥ ३५ ॥

महापुरुषदन्ता च वयस्या नाकुलीह्वयम् ।

कटभरा वृश्चिकाली शालिपर्णी च तैर्घृतम् ॥ ३६ ॥

सिद्धं चातुर्थिकोन्मादप्रहापसारनाशनम् ।

महापैशाचकं नाम घृतमेतच्चथाऽऽवृतम् ॥ ३७ ॥
 बुद्धिमेधास्थितिकरं बाह्यानां चाङ्गवर्धनम् ।
 प्राक्षीमैन्द्रीं विद्वज्जालि व्योषं हिङ्गु जटां मुराम् ॥ ३८ ॥
 रात्रां विशल्यां लघुनं विचित्रां सुरसां वचाम् ।
 ज्योतिष्मतीं नागविज्ञानमन्तां सहरीतकीम् ॥ ३९ ॥
 काष्ठीं च हस्तिमूत्रेण पिष्ट्वा छायाविशोषिता ।
 वर्तिर्वस्याञ्जनालेपधूपैरुन्मादसूदनी ॥ ४० ॥
 भजपीडाश्च विविधाः सर्पपाः खेहसंयुताः ।
 कटुतैलेन चाभ्यङ्गो ध्मापयेन्नास्य तद्व्रजः ॥ ४१ ॥
 सहिङ्गुस्त्रीक्ष्णधूमश्च सूत्रस्थानोदितो हितः ।
 शृगाकषायकोलूकजलौकावृषवसजैः ॥ ४२ ॥
 सूत्रपित्तशकृल्लोमनक्षत्रर्मनिराचरेत् ।
 धूपधूमाञ्जनाम्यङ्गप्रदेहपरिवेषनम् ॥ ४३ ॥
 धूपयेत्सततं चैनं शगोमत्स्यैस्तु पूतिभिः ।
 वातश्लेष्मात्मके प्राणः

पैतिके तु प्रज्ञास्यते ॥ ४४ ॥

तिकर्कं जीवनीयं च सर्पिः खेहश्च मिश्रकः ।
 शिशिराण्यक्षपानानि मथुराणि कषूनि च ॥ ४५ ॥
 जिम्बेसिसिरी व्योली वा तृप्तं मेधामिषस्य वा ।
 शिङ्गुलैः क्षावयेद्देहं मुष्यते मतिविभ्रमात् ॥ ४६ ॥
 प्रक्षिप्वाऽऽसलिले कृपे क्षोषयेद्वा बुभुक्षया ।

आश्वासयेत्सुहृत्तं वा शान्त्यर्थं मर्त्यसंहितैः ॥ ४७ ॥

श्रूयादिदृष्टिनाशं वा दर्शयेद्भुक्तानि वा ।

बद्धं सर्वपतैलाक्तं न्यस्तं चोत्तानमावपे ॥ ४८ ॥

कपिकच्छायवा तसैलैर्हृतैलजलैः स्पृशेत् ।

कशामिस्ताडयित्वा वा बद्धं शस्त्रे विनिक्षिपेत् ॥ ४९ ॥

अथवा क्षीतशक्नाश्मजने सन्तमसे गृहे ।

सर्पेणोद्धृतदंष्ट्रेण दान्तैः सिंहैर्गजैश्च तम् ॥ ५० ॥

अथवा राजपुरुषा बहिर्नीत्वा सुसंबतम् ।

भाययेद्युर्वधेनैजं तर्जयन्तो नृपाङ्गवा ॥ ५१ ॥

देहदुःखमयेभ्यो हि परं प्राणभयं मतम् ।

तेन याति शमं तस्य सर्वतो विभुतं मनः ॥ ५२ ॥

सिद्धा क्रिया प्रयोज्येयं देशकालाद्यपेक्षया ।

इष्टद्रव्यविनाशात्तु मनो यस्योपहन्यते ॥ ५३ ॥

तस्य तत्सदृशप्राप्तिः साम्बाश्वासैः शमं नयेत् ।

कामशोकभयक्रोधहर्षेर्ष्यालोभसम्भवान् ॥ ५४ ॥

परस्परप्रतिद्वन्द्वैरेभिरेव शमं नयेत् ।

भूतानुबन्धमीक्षेत् प्रोक्तलिङ्गाधिकारकृतिम् ॥ ५५ ॥

यद्युन्मादे ततः कुर्याद्भूतनिर्दिष्टमौषधम् ।

बलिं च दद्यात्पलकं बाणकं सत्पुत्रेण्डिकां ॥ ५६ ॥

स्निग्धं मधुरमाहारं तण्डुलान् रुधिरोक्षितान् ।

पकामकानि मांसानि सुरामैरेवमात्मनम् ॥ ५७ ॥

भतिमुक्तस्य पुष्पाणि जात्याः सहचरस्य च ।
 चतुष्पथे गवां तीर्थे नदीनां सङ्गमेषु च ॥ ५८ ॥
 निवृत्ताभिषमथो यो हिताशी प्रयतः शुचिः ।
 निजागन्तुभिरुन्मादैः सत्त्वबाह्य स युज्यते ॥ ५९ ॥
 प्रसाद इन्द्रियार्थानां बुद्ध्यात्ममनसां तथा ।
 भ्रातॄणां प्रकृतिस्थत्वं विगतोन्मादलक्षणम् ॥ ६० ॥”

सप्तमोऽध्यायः ।

अथाऽतोऽपस्मारप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।
 “स्तुत्यपायो ह्यपस्मारः, स धीसत्त्वाभिसम्भवात् ।
 जायतेऽभिहते चित्ते पिप्ताशोकभयादिभिः ॥ १ ॥
 उन्मादवत्प्रकुपितैश्चित्तदेहगतैर्मलैः ।
 हते सत्त्वे इति व्याप्ते संज्ञाबाहिषु स्त्रेषु च ॥ २ ॥
 तमो विशन्मूढमतिर्बीभत्साः कुरुते क्रियाः ।
 दन्तान् लादन् वमन् फेनं हस्तौ पादौ च विक्षिपन् ॥ ३ ॥
 पश्यन्नसन्ति रूपाणि प्रस्खलन्पतति क्षितौ ।
 विजिह्वाक्षिभ्रुवो दोषवेगेऽतीते विबुध्यते ॥ ४ ॥
 कालान्तरेण स पुनश्चैवमेव विचेष्टते ।
 पूस्मारश्चतुर्भेदो वाताद्यैर्निचयेन तु ॥ ५ ॥

अर्थात् ‘मन्धिसत्त्वा’ इति कचिद्.

रूपमुत्पित्स्यमानेऽस्मिन् हृत्कम्पः शून्यता क्रमः ।
 तमसो दर्शनं ध्यानं भ्रूयुदासोऽक्षिवैकृतम् ॥ ६ ॥
 अशब्दभ्रमणं स्वेदो कालासिङ्घाणकक्षुतिः ।
 अविपाकोऽहर्चिर्मूर्च्छा कुक्ष्याटोपो बलक्षयः ॥ ७ ॥
 निद्रानाशोऽङ्गमर्दस्तृद स्वप्ने गानं सनर्तनम् ।
 पानं मद्यस्य तैलस्य तयोरेव च मेहनम् ॥ ८ ॥
 तत्र चातात्पुरत्सक्थि प्रपतंश्च मुहुर्मुहुः ।
 अपस्मरति संज्ञां च लभते विस्वरं रुदन् ॥ ९ ॥
 उत्पिण्डिताक्षः असिति केनं वमति कम्पते ।
 भाविष्यति शिरो दन्तान् दशत्याध्मातकन्धरः ॥ १० ॥
 परितो विक्षिपत्यङ्गं विषमं विनताङ्गुलिः ।
 रुक्षश्यावारुणाक्षित्वरूनखास्यः कृष्णमीक्षते ॥ ११ ॥
 अपकं परुषं रूपं विरूपं विकृताननम् ।
 अपस्मरति पिप्तेन मुहुः संज्ञां च विन्दति ॥ १२ ॥
 पीतफेनाक्षिवक्त्रत्वगास्फालयति मेदिनीम् ।
 भैरवादीसरुषितरूपदर्शी तृषान्वितः ॥ १३ ॥
 कफाधिरेण ग्रहणं विरेणैव विबोधनम् ।
 चेष्टाऽरूपा भूयसी काला शुक्लेत्रनखास्यता ॥ १४ ॥
 शुक्लामरूपदर्शित्वं

सर्वलिङ्गं चैव वर्जयेत् ।

अथाऽऽवृत्तानां धीचित्तहृत्स्थानां प्राक्प्रबोधनम् ॥ १५ ॥

१ 'अपस्मरेति सं' पा. २ 'शिरोदन्तान्' पा. ३ 'तु' पा.

तीक्ष्णैः कुर्यादपसारैः कर्मभिर्बमनादिभिः ।
 चातिकं बलिभूयिष्ठैः, पैतं प्रायो विरेचनैः ॥ १६ ॥
 श्लैष्मिकं बमनप्रायैरपसारमुपाचरेत् ।
 सर्वतस्तु विशुद्धस्य सम्यगाश्वासितस्य च ॥ १७ ॥
 अपसारविमोक्षार्थं योगान्तंशमनान् शृणु ।
 गोमयस्वरसक्षीरदधिमूत्रैः शृतं हविः ॥ १८ ॥
 अपसारज्वरोन्मादकामलान्तकरं पिबेत् ।
 द्विपञ्चमूलीत्रिफलाद्विनिष्ठाकुटजत्वचः ॥ १९ ॥
 सैसपर्णमपामार्गं नीलिनीं कटुरोहिणीम् ।
 शम्याकपुष्करजटाफलगुमूलदुरालभाः ॥ २० ॥
 द्विपलाः सलिलद्रोणे पक्त्वा पादावशेषिते ।
 भार्गवापाठाढकीकुम्भनिकुम्भयोपरोहिवैः ॥ २१ ॥
 मूर्वाभृतीकभूनिम्बश्रेयसीसारिवाद्रवैः ।
 मदयन्त्यम्लिनिचुलैरक्षांशैः सर्पिषः पचेत् ॥ २२ ॥
 प्रस्थं तद्वद् द्रवैः पूर्वैः पञ्चगव्यमिदं महत् ।
 ज्वरापसारजठरभगन्दरहरं परम् ॥ २३ ॥
 शोफार्क्षःकामलापाण्डुगुल्मकासग्रहापहम् ।
 ब्राक्षीरसवचाकुष्ठशङ्खपुष्पीशृतं घृतम् ॥ २४ ॥
 पुराणं मेध्यमुन्मादालक्ष्म्यपसारपाप्मजित् ।
 तैलप्रस्थं घृतप्रस्थं जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥ २५ ॥
 क्षीरद्रोणे पचेत्सिद्धमपसारविमोक्षणम् ।

कंसे क्षीरेक्षुरसयोः काश्मर्येऽष्टगुणे रसे ॥ २६ ॥
 कार्ष्णिकैर्जीवनीयैश्च सर्पिःप्रस्थं विपाचयेत् ।
 वातपित्तोज्झवं क्षिप्रमपस्मारं निहन्ति तत् ॥ २७ ॥
 तद्रत्नावाविदारीक्षुकुशकाथशृतं पयः ।
 कूप्याण्डस्वरसे सर्पिरष्टादशगुणे शृतम् ॥ २८ ॥
 यष्टीकल्कमपस्मारहरं धीवाक्स्वरप्रदम् ।
 कपिलानां गवां पित्तं नावनं परमं हितम् ॥ २९ ॥
 श्वशृगालखिडालानां सिंहादीनां च पूजितम् ।
 गोधानकुलनागानां वृषभर्क्षगवामपि ॥ ३० ॥
 विसेषु साधितं तैलं नस्येऽभ्यङ्गे च शस्यते ।
 त्रिकलाभ्योषपीतद्रुयवक्षारफणिजकैः ॥ ३१ ॥
 इयामापामार्गकारज्जबीजैस्तैलं विपाचितम् ।
 वस्तमूत्रे हितं नस्यं चूर्णं बाध्मापयेन्निषक् ॥ ३२ ॥
 नकुलोल्कमार्जारगृध्रकीटाहिकाकजैः ।
 दुण्ठैः पक्षैः पुरीषैश्च धूममस्य प्रयोजयेत् ॥ ३३ ॥
 शीलयेच्चैललघुनं पयसा वा शतावरीम् ।
 आक्षीरसं कुष्ठरसं वर्चा वा मधुसंयुताम् ॥ ३४ ॥
 समं कुष्ठैरपस्मारो दोषैः शारीरमानसैः ।
 यजायते यतश्चैष महामर्मसमाध्रयः ॥ ३५ ॥
 तस्माद्रसायनैरेनं दुश्चिकित्स्यमुपाचरेत् ।
 तदार्तं चाग्नितोयादेर्विषमात्पालयेत्सदा ॥ ३६ ॥

मुक्तं मनोविकारेण त्वमित्थं कृतवानिति ।

न ब्रूयाद्विषयैरिष्टैः क्लिष्टं चेतोऽस्य बृंहयेत् ॥ ३७ ॥”

[इत्यष्टाङ्गहृदये भूततन्त्रं तृतीयं समाप्तम् ॥]

अष्टमोऽध्यायः ।

अथाऽतो वर्त्मरोगविज्ञानीयमध्यायं ध्याख्यास्यामः ।

इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

“सर्वरोगनिदानोक्तैरहितैः कुपिता मलाः ।

अचक्षुष्यैर्विशेषेण प्रायः पित्तानुसारिणः ॥ १ ॥

सिरामिरूर्ध्वं प्रसृता नेत्रावयवमाश्रिताः ।

वर्म सन्धि सितं कृष्णं दृष्टिं वा सर्वमक्षि वा ॥ २ ॥

रोगान् कुर्युः

चलस्तत्र प्राप्य वर्माश्रयाः सिराः ।

सुप्तोत्थितस्य कुरुते वर्मस्तम्भं सवेदनम् ॥ ३ ॥

पांशुपूर्णाग्नेत्रत्वं कृच्छ्रोन्मीलनमश्रु च ।

विमर्दनात्स्याच्च शमः, कृच्छ्रोन्मीलं वदन्ति तम् ॥ ४ ॥

चालयन्वर्त्मनी वायुर्निमेषोन्मेषणं मुहुः ।

करोत्यल्प्प निमेषोऽसौ

वर्म यत्तु निमील्यते ॥ ५ ॥

विमुक्तसन्धि निश्रेष्ठं हीनं वातहतं हि तत् ।

कृष्णाः पित्तेन बह्व्योऽन्तर्वर्मं कुम्भीकबीजवत् ॥ ६ ॥

आध्मायन्ते पुनर्भिजाः पिदिकाः कुम्भिसंज्ञिताः ।

सदाहृल्लेदनिस्तोदं रक्तामं स्पर्शनाक्षमम् ॥ ७ ॥

पित्तेन जायते वर्त्म, पित्तोत्क्रिष्टमुशन्ति तत् ।

करोति कण्डूं दाहं च पित्तं पक्ष्मान्तमास्थितम् ॥ ८ ॥

पक्ष्मणां श्वातनं चानु, पक्ष्मशातं वदन्ति तम् ।

पोथक्यः पिटिकाः श्वेताः सर्षपाभा घनाः कफात् ॥ ९ ॥

शोफोपदेहरुक्कण्डूपिच्छिलश्रुसमन्विताः ।

कफोत्क्रिष्टं भवेद्वर्त्म स्तम्भल्लेदोपदेहवत् ॥ १० ॥

ग्रन्थिः पाण्डुररुक्पाकः कण्डूमान् कठिनः कफात् ।

कोलमात्रः स लगणः किञ्चिदल्पस्ततोऽपि वा ॥ ११ ॥

रक्ता रक्तेन 'पिटिका तत्तुल्यपिटिकाचिता ।

उत्सङ्गाख्या

तथोत्क्रिष्टं राजिमत्स्पर्शनाक्षमम् ॥ १२ ॥

अशोऽधिमांसं वर्त्मान्तः स्तब्धं क्षिग्धं सदाहरुक् ।

रक्तं रक्तेन तत्स्त्रावि छिन्नं छिन्नं च वर्धते ॥ १३ ॥

मध्ये वा वर्त्मनोऽन्ते वा कण्डूषारुन्वती स्थिरा ।

मुद्रमात्रासृजा ताम्रा पिटिकाजननामिका ॥ १४ ॥

दोषैर्वर्त्म बहिः शूनं यदन्तः सूक्ष्मस्त्रावितम् ।

सस्त्रावमन्तरुदकविसामं विसवर्त्म तत् ॥ १५ ॥

यद्वर्त्मोत्क्रिष्टमुत्क्रिष्टमकस्मान्मलानतामिषात् ।

रक्तदोषत्रयोल्लेशाद् वदन्त्युत्क्रिष्टवर्त्म तत् ॥ १६ ॥

१ पिटिकाः० त्रिताः । उत्सङ्गाख्याः' इति बहुवचनेन पठ्यते.

श्याववर्त्म मलैः सात्तैः श्यावं रुक्लेदशोफुवत् ।
 श्लिष्टाख्यवर्त्मनी श्लिष्टे कण्डूश्रयथुराणिणी ॥ १७ ॥
 वर्त्मनोऽन्तः खरा रुक्षाः पिटिकाः सिकतोपमाः ।
 सिकतावर्त्म

कृष्णं तु कर्दमं कर्दमोपमम् ॥ १८ ॥

बहलं बहलैर्मांसैः सवर्णैश्चीयते समैः ।
 कुकूणकः शिशोरेव दन्तोत्पत्तिनिमित्तजः ॥ १९ ॥
 स्यात्तेन शिशुरुच्छूनताम्राक्षो वीक्षणाक्षमः ।
 सवर्त्मशूलपैच्छित्यः कर्णनासाक्षिमर्दनः ॥ २० ॥
 पक्ष्मोपरोधे सङ्कोचो वर्त्मनोर्जायते तथा ।
 खरतान्तमुखत्वं च लोभ्यामन्यानि वा पुनः ॥ २१ ॥
 कण्टकैरिव तीक्ष्णाम्रैर्घृष्टं तैरक्षि श्रूयते ।
 दृष्यते चान्लिकादिद्विदृश्याहः शान्तिरुद्धृतैः ॥ २२ ॥
 कनीनके बहिर्वर्त्म कठिनो ग्रन्थिरुन्नतः ।
 तान्नः पक्षोऽन्नपूयास्तुदलज्याध्मायते मुहुः ॥ २३ ॥
 वर्त्मान्तर्मांसपिण्डाभः श्रयथुर्ग्रथितोऽरुजः ।
 सात्तैः स्याद्वर्बुदो दोषैर्विषमो बाह्यतश्चलः ॥ २४ ॥
 चतुर्विंशतिरित्येते व्याधयो वर्त्मसंश्रयाः ।
 जाघोऽन्न भेषजैः साध्यो द्वौ ततोऽर्शाश्च वर्जयेत् ॥ २५ ॥
 पक्ष्मोपरोधो याप्यः स्याच्छेषाम्छन्नेन साधयेत् ।
 कुह्येत्पक्ष्मसदनं छिन्द्यात्तेष्वपि चार्बुदम् ॥ २६ ॥

१ 'स वर्त्म' कचित्, २ 'वर्त्मानां' इत्यरुणः, ३ 'श्रूयते' पाठः.

भिन्धाल्लगणकुम्भीकाविसोत्सङ्गाञ्जनालजीः ।

पोथकीइयावसिकता क्षिष्टोक्षिष्टचतुष्टयम् ॥ २७ ॥

सकर्मं सबहलं विलिखेत्सकुक्कणकम् ॥ २७½ ॥”

नवमोऽध्यायः ।

अथाऽतो वर्मरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“कुङ्क्षोन्मीले पुराणाज्यं द्राक्षाकट्काङ्गुसाधितम् ।

ससितं योजयेत्क्षिग्धं नस्यधूमाञ्जनादि च ॥ १ ॥

कुम्भीकावर्मं लिखितं सैन्धवप्रतिसारितम् ।

यष्टीधाम्रीपटोलीनां कायेन परिषेचयेत् ॥ २ ॥

निवातेऽधिष्ठितस्यासैः शुद्धस्योत्तानशायिनः ।

बहिः कोष्णाङ्गुलक्षेन स्वेदितं वर्मं वाससा ॥ ३ ॥

निर्भुज्य वस्त्रान्तरितं वामाङ्गुष्ठाङ्गुलीघृतम् ।

न क्षंसते चलति वा वर्मेवं सर्वतस्ततः ॥ ४ ॥

मण्डलाग्रेण तत्तिर्यक् कृत्वा शस्त्रपदाङ्कितम् ।

लिखेत्तनैव पत्रैर्वा शाकशोफालिजादिजैः ॥ ५ ॥

फेनेन तोयराशेर्वा पित्तुना प्रसृजन्नसृक् ।

स्थिते रक्ते सुलिखितं सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ ६ ॥

यथास्त्रमुक्तैरनु च प्रक्षाल्योष्णेन चारिणा ।

घृतेनासिक्तमभ्यक्तं बह्नीयान्मधुसर्पिषा ॥ ७ ॥

१ ‘लिकादिजैः’ इति पाठः.

ऊर्ध्वाधः कर्णयोर्दत्त्वा पिण्डीं च यवसक्तुभिः ।
 द्वितीयेऽहनि मुक्तस्य परिषेकं यथायथम् ॥ ८ ॥
 कुर्यात् चतुर्थे नस्यादीन्मुञ्चेद्देवाहि पञ्चमे ।
 सप्तमं नखनिभं शोफकण्डूघर्षाद्यपीडितम् ॥ ९ ॥
 विद्यात्सुलिखितं वर्त्म लिखेद्भूयो विपर्यये ।
 हृत्पद्मवर्त्मसदनं संसनादतिलेखनात् ॥ १० ॥
 जोहस्वेदादिकस्तस्मिन्निष्ठो घातहरः क्रमः ।
 अभ्यज्य नवनीतेन श्वेतरोध्नं प्रलेपयेत् ॥ ११ ॥
 एरण्डमूलकस्केन पुटपाके पचेत्ततः ।
 त्विभ्रं प्रक्षालितं शुष्कं चूर्णितं पोष्टलीकृतम् ॥ १२ ॥
 क्षियाः क्षीरे छगल्या वा मृदितं नेत्रसेचनम् ।
 शालितन्दुलकस्केन लिप्तं तद्वत्परिष्कृतम् ॥ १३ ॥
 कुर्याच्चेत्रेऽतिलिखिते मृदितं दधिमस्तुना ।
 केवलेनाऽपि वा सेकं मस्तुना जाङ्गलाशिनः ॥ १४ ॥
 पिटिकां ब्रीहिवक्त्रेण भित्त्वा तु कठिनोन्नताम् ।
 निष्पीडयेदनु विधिः परिशेषस्तु पूर्ववत् ॥ १५ ॥
 लेखने मेदने चायं क्रमः सर्वत्र वर्त्यते ।
 पितालोत्क्लिष्टयोः स्वादुस्कन्धसिद्धेन सर्पिषा ॥ १६ ॥
 सिराविमोक्षः क्षिग्धस्य त्रिवृष्ट्नेष्टं विरेचनम् ।
 लिखिते क्षुतरक्ते च वर्त्यते क्षालनं हितम् ॥ १७ ॥
 घट्टीकषायः सेकस्तु क्षीरे चन्दनसाधितम् ।

पक्ष्मणां सक्ने सूच्या रोमकूपान् विकुट्टयेत् ॥ १८ ॥
 ग्राहयेद्वा जलौकोभिः पयसेक्षुरसेन वा ।
 वमनं नावनं सर्पिः शृतं मधुरशीतलैः ॥ १९ ॥
 सङ्घर्ष्य पुष्पकासीसं भावयेत्सुरसारसैः ।
 ताभ्रे दशाहं परमं पक्ष्मशाते तदञ्जनम् ॥ २० ॥
 पोथकीलिखिताः शुण्ठीसैन्धवप्रतिसारिताः ।
 ढण्णाम्बुक्षालिताः सिञ्चेत् खदिराढकिशिमुभिः ॥ २१ ॥
 अप्सिद्धैर्द्विनिशाभ्रेष्टामधुकैर्वा समाक्षिकैः ।
 कफोत्क्रुष्टे विलिखिते सक्षौद्रैः प्रतिसारणम् ॥ २२ ॥
 सूक्ष्मैः सैन्धवकासीसमनोद्वाकणताक्षयंजैः ।
 वमनाञ्जननस्यादि सर्वं च कफजिदितम् ॥ २३ ॥
 कर्तव्यं लग्नेऽप्येतदशान्तावशिना दहेत् ।
 कुंकूणे खदिरश्रेष्ठानिम्बपत्रैः शृतं घृतम् ॥ २४ ॥
 पीत्वा घात्री वमेत्कृणायष्टीसर्पपसैन्धवैः ।
 अभयापिप्पलीद्राक्षाकायेनैनां विरेचयेत् ॥ २५ ॥
 मुस्ताद्विरजनीकृष्णाकल्केनालेपयेत्क्षनौ ।
 धूपयेत्सर्षपैः साज्यैः
 शुद्धां कायं च पाचयेत् ॥ २६ ॥
 पटोलमुस्तमृद्वीकागुडूचीत्रिफलोद्भवम् ।
 शिशोस्तु लिखितं वर्मं सुतासृग्वाम्बुजन्मभिः ॥ २७ ॥
 धात्र्यश्मन्तकजम्बूत्थपत्रकायेन सेचयेत् ।

प्रायः क्षीरघृताशित्वाद्वालानां श्लेष्मजा गद्गाः ॥ २८ ॥

तस्माद्वमनमेवाग्ने सर्वव्याधिषु पूजितम् ।

सिन्धूत्थकृष्णापामार्गबीजाज्यस्तन्यमाक्षिकम् ॥ २९ ॥

चूर्णो वचायाः सक्षौद्रो मदनं मधुकान्वितम् ।

क्षीरं क्षीराक्षमक्षं च भजतः क्रमशः शिशोः ॥ ३० ॥

वमनं सर्वरोगेषु विशेषेण कुकूणके ।

सप्तलारससिद्धाज्यं योज्यं चोभयशोधनम् ॥ ३१ ॥

द्विलिङ्गारोध्रयष्ट्याह्वरोहिणीनिम्बपल्लवैः ।

कुकूणके हिता वर्तिः पिष्टैस्तान्नरजोन्वितैः ॥ ३२ ॥

क्षीरक्षौद्रघृतोपेतं दग्धं वा लोहजं रजः ।

एलारसोनकतकशङ्कोषणफणिज्जकैः ॥ ३३ ॥

वर्तिः कुकूणपोथक्योः सुरापिष्टैः सकट्फलैः ।

पक्ष्मरोधे प्रवृद्धेषु शुद्धदेहस्य रोमसु ॥ ३४ ॥

उत्सृज्य द्वौ भ्रुवोऽधस्ताद्भागौ भागं च पक्ष्मतः ।

यवमात्रं यवाकारं तिर्यक्छित्त्वाऽऽर्द्रवाससा ॥ ३५ ॥

अपनेयमसृक् तस्मिन्नल्पीभवति शोणिते ।

शीघ्येत्कुटिलया सूच्या मुद्रमात्रान्तरैः पदैः ॥ ३६ ॥

बद्धा ललाटे पटं च तत्र सीवनसूत्रकम् ।

नातिगाढश्रुथं सूच्या निक्षिपेदथ योजयेत् ॥ ३७ ॥

मधुसर्पिःकवलिकां न चास्मिन्बन्धमाचरेत् ।

न्यग्रोधादिकषायैश्च सक्षीरैः सेचयेद्भुजि ॥ ३८ ॥

पञ्चमे दिवसे सूत्रमपनीयावचूर्णयेत् ।
 गैरिकेण व्रणं युञ्ज्यात्तीक्ष्णं नस्याञ्जनादि च ॥ ३९ ॥
 दहेदशान्तौ निर्मुञ्ज्य वर्त्मदोषाश्रयां वलीम् ।
 सन्दंशेनाधिकं पक्ष्मं हृत्वा तस्याश्रयं दहेत् ॥ ४० ॥
 सूच्यग्रेणाभिवर्णेन दाहो बाह्यालजेः पुनः ।
 भिन्नस्य क्षारवह्निभ्यां सुच्छिन्नस्यार्बुदस्य च ॥ ४१ ॥”

दशमोऽध्यायः ।

अथाऽतः सन्धिषितासितरोगविज्ञानमारभ्यते ॥
 इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ।
 “वायुः क्रुद्धः सिराः प्राप्य जलाभं जलवाहिनीः ।
 अस्तु ज्ञावयते वर्त्मशुक्लसन्धेः कनीनकात् ॥ १ ॥
 तेन नेत्रं सरुप्रागशोफं स्यात्स जलास्रवः ।
 कफात्कफस्रवे श्वेतं पिच्छिलं बहकं स्रवेत् ॥ २ ॥
 कफेन शोफस्तीक्ष्णाग्रः क्षारबुद्बुदकोपमः ।
 पृथुमूलबलः स्निग्धः सवर्णमृदुःपिच्छिलः ॥ ३ ॥
 महानपाकः कण्डूमानुपनाहः स नीरुजः ।
 रक्ताद् रक्तस्रवे ताम्रं बहूष्णं चाशु संस्रवेत् ॥ ४ ॥
 वर्त्मसन्ध्याश्रया शुक्ले पिटिका दाहशूलिनी ।
 ताम्रा मुद्रोपमा भिन्ना रक्तं स्रवति पर्वणी ॥ ५ ॥

पूयास्त्रावे मलाः सास्त्रा वर्त्मसन्धेः कनीनकात् ।
 छावयन्ति मुहुः पूयं सास्त्रत्वद्दमांसपाकतः ॥ ६ ॥
 पूयालसो घ्नः सूक्ष्मः शोफसंरम्भपूर्वकः ।
 कनीनसन्धावाध्मायी पूयास्त्रावी सवेदनः ॥ ७ ॥
 कनीनस्यान्तरलजी शोफो रक्तोददाहवान् ।
 अपाङ्गे वा कनीने वा कण्डूषापक्ष्मपोटवान् ॥ ८ ॥
 पूयास्त्रावी कृमिग्रन्थिग्रन्थिः कृमियुतोऽर्तिमान् ।
 उपनाहकृमिग्रन्थिपूयालसकपर्वणीः ॥ ९ ॥
 शस्त्रेण साधयेत्, पञ्च सालजीनास्त्रवांस्त्यजेत् ।
 पित्तं कुर्यात्सिते बिन्दूनसितश्यावपीतकान् ॥ १० ॥
 मलाक्तादर्शतुल्यं वा सर्वं शुक्लं सदाहरुक् ।
 रोगोऽयं शुक्तिकासंज्ञः सशकृन्नेदतृद्वज्वरः ॥ ११ ॥
 कफाच्छुक्ले समं श्वेतं पिरवृद्धाधिमांसकम् ।
 शुक्लार्म

शोफस्वरुजः सवर्णो बहलो मृदुः ॥ १२ ॥
 गुरुः क्षिग्धोऽम्बुबिन्द्वामो बलासग्रथितं स्मृतम् ।
 बिन्दुभिः पिष्टधवलैरुत्सवैः पिष्टकं वदेत् ॥ १३ ॥
 रक्तराजीततं शुक्लमुप्यते यत्सवेदनम् ।
 अशोफाश्रूपदेहं च सिरोत्पातः स शोणितात् ॥ १४ ॥
 उपेक्षितः सिरोत्पातो राजीस्ता एव वर्धयन् ।
 कुर्यात्स्रजं सिराहर्षं तेनाक्षयुद्धीक्षणाक्षमम् ॥ १५ ॥

सिराजाले सिराजालं बृहद्रक्तं वनोन्नतम् ।

शोणितार्म समं श्लक्ष्णं पद्माभमधिमांसकम् ॥ १६ ॥

नीरुक् श्लक्ष्णोऽर्जुनं बिन्दुः शशालोहितलोहितः ।

सृद्धाशुवृक्षरुमांसं प्रसारि श्यावलोहितम् ॥ १७ ॥

प्रसार्यर्म मलैः साक्षैः

स्त्रावार्म स्त्रावसन्निभम् ।

शुष्कासृक्पिण्डवच्छयावं यन्मांसं बहलं पृथु ॥ १८ ॥

अधिमांसार्म तद्

दाहवर्षवन्त्यः सिरावृताः ।

कृष्णासन्नाः सिरासंशाः पिटिकाः सर्षपोपमाः ॥ १९ ॥

शुक्तिहर्षसिरोत्पातपिटकप्रयितार्जुनम् ।

सावयेदौषधैः चट्कं, शेषं शस्त्रेण सप्तकम्, ॥ २० ॥

नवोत्थं तदपि द्रव्यैः

भर्मोकं यच्च पञ्चधा ।

तच्छ्लेद्यमसितप्राप्तं मांसस्त्रावसिरावृतम् ॥ २१ ॥

चर्मोहालबदुच्छ्रायि दृष्टिप्राप्तं च वर्जयेत् ।

पित्तं कृष्णेऽथवा दृष्टौ शुक्रं तोदाशुरागवत् ॥ २२ ॥

छिन्वा त्वचं जनयति तेन स्यात्कृष्णमण्डलम् ।

पकजम्बूनिभं किञ्चिन्निम्नं च क्षतःशुक्रकम् ॥ २३ ॥

तत्कृच्छ्रसाध्यं याप्यं तु द्वितीयपटलव्यघात् ।

तत्र तोदादिबाहुल्यं सूचीविद्धाभकृष्णता ॥ २४ ॥

१ 'शुक्लासृक्' इति पाठः.

तृतीयपटलच्छेदादसाध्यं निश्चितं व्रणैः ।
 शङ्खशुक्रं कफात्साध्यं नातिरूढं शुद्धशुक्रकम् ॥ २५ ॥
 आताम्रपिच्छलास्त्रेसुदाताम्रपिटिकातिरूढा ।
 अजाविदसदृशोच्छ्रायकाण्ड्या वज्र्याऽसृजाऽजका ॥ २६ ॥
 सिराशुक्रं मलैः साधैस्तज्जुष्टं कृष्णमण्डलम् ।
 सतोददाहं ताम्राभिः सिराभिरवतन्यते ॥ २७ ॥
 अनिमित्तोष्णशीताच्छघनास्त्रेसु च तस्यजेत् ।
 दोषैः साधैः सकृत्कृष्णं नीयते शुक्लरूपताम् ॥ २८ ॥
 धवलाम्बोपलिसाभं निष्पावार्धदलाकृति ।
 अतितीव्ररुजारागदाहभयधुपीडितम् ॥ २९ ॥
 पाकात्ययेन तच्छुक्रं वर्जयेत्तीव्रवेदनम् ।
 यस्य वा लिङ्गनाशोऽन्तःश्यावं यद्वा सलोहितम् ।
 अत्युत्सेधावगाढं वा साश्रुनाडीघ्रणावृतम् ॥ ३० ॥
 पुराणं विषमं मध्ये विच्छिन्नं यच्च शुक्रकम् ।
 पञ्चेत्युक्ता गदाः कृष्णे साध्यासाध्यविभागतः ॥ ३१ ॥

एकादशोऽध्यायः ।

अथातः सन्धिसितासितरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह साङ्गुरात्रेयादयो महर्षयः ॥
 “उपनाहं भिषक् स्त्रिंशं भिन्नं व्रीहिमुखेन च ।
 लेखयेन्मण्डलाग्रेण ततश्च प्रतिसारयेत् ॥ १ ॥

१ ‘स्रग्दा’ इति पाठः. २ ‘स्रक् च’ इति पाठः.

पिप्पलीक्षौद्रसिन्धूर्त्थैर्बन्धीयात्पूर्ववत्ततः ।

पटोलपत्रामलककायेनाश्रोतयेच्च तम् ॥ २ ॥

पर्वणी बहिशेनात्तावाह्यसन्धित्रिभागतः ।

वृद्धिपत्रेण बर्ध्याऽर्धे स्यादधुगतिरन्यथा ॥ ३ ॥

चिकित्सा चार्मवत्क्षौद्रसैन्धवप्रतिसारिता ।

पूयालसे सिरां विध्येत्तत्तस्तमुपनाहयेत् ॥ ४ ॥

कुर्वीत चाक्षिपाकोक्तं सर्वं कर्म यथाविधि ।

सैन्धवार्द्रककासीसलोहताम्रैः सुचूर्णितैः ॥ ५ ॥

शूर्णाञ्जनं प्रयुञ्जीत सक्षौद्रैर्वा रसक्रियाम् ।

कृमिग्रन्थि करीषेण स्त्रिघ्नं भित्त्वा विलिख्य च ॥ ६ ॥

त्रिफलाक्षौद्रकासीससैन्धवैः प्रतिसारयेत् ।

पित्ताभिष्यन्दबन्धुर्के

बलासाह्वयपिट्ठौ ॥ ७ ॥

कफाभिष्यन्दवन्मुक्त्वा सिराम्यधमुपाचरेत् ।

बीजपूररसाक्तं च व्योषकदफलमञ्जनम् ॥ ८ ॥

जातीमुकुलसिन्धूत्यदेवदारुमहौषधैः ।

पिट्टैः प्रसज्या वर्तिः शोफकण्डूममञ्जनम् ॥ ९ ॥

रक्तस्यन्दवदुत्पातहर्षजालार्जुने क्रिया ।

सिरोत्पाते विशेषेण घृतमाक्षिकमञ्जनम् ॥ १० ॥

सिराहर्षे तु मधुना श्लक्ष्णघृष्टं रसाञ्जनम् ।

अर्जुने शर्करामस्तुक्षौद्रैराभ्योतनं हितम् ॥ ११ ॥

स्फटिकः कुङ्कुमं शङ्खो मधुको मधुनाञ्जनम् ।
 मधुना चाञ्जनं शङ्खः फेनो वा मितया सह ॥ १२ ॥
 अमोक्तं पञ्चधा तत्र तनु धूमाविलं च यत् ।
 रक्तं दधिनिभं यच्च शुक्रवत्तस्य मेषजम् ॥ १३ ॥
 उत्तानस्येतरत् स्विन्नं ससिन्धूत्येन चाञ्जितम् ।
 रसेन बीजपूरस्य निमील्याक्षि विमर्दयेत् ॥ १४ ॥
 इत्थं संरोषिताक्षस्य प्रचलेऽर्माधिमांसके ।
 घृतस्य निश्चलं मूर्ध्नि वर्त्मनोश्च विशेषतः ॥ १५ ॥
 अपाङ्गमीक्षमाणस्य वृद्धेऽर्मेणि कनीनकात् ।
 बली स्याद्यत्र तत्रार्मे बहिशेनावलम्बितम् ॥ १६ ॥
 नास्मात्तं मुचुण्ड्या वा सूच्या सूत्रेण वा ततः ।
 समन्तान्मण्डलाग्रेण मोचयेदथ मोक्षितम् ॥ १७ ॥
 कनीनकमुपानीय चतुर्भागावशेषितम् ।
 छिन्वात्कनीनके रक्षेद्वाहिनीश्चाश्रुवाहिनीः ॥ १८ ॥
 कनीनकव्यधादधुनाष्टी चाक्षि प्रवर्तते ।
 वृद्धेऽर्मेणि तथाऽपाङ्गात्पश्यतोऽस्य कनीनकात् ॥ १९ ॥
 सम्यक् छिन्नं मधुगोषसैन्धवप्रतिसारितम् ।
 उष्णेन सर्पिषा सिक्कमभ्यक्तं मधुसर्पिषा ॥ २० ॥
 बध्नीयात्सेचयेन्मुक्त्वा तृतीयादिदिनेषु च ।
 करञ्जबीजसिद्धेन क्षीरेण कथितैस्तथा ॥ २१ ॥
 सक्षौद्रैर्दिनिशारोघ्रपटोलीयटिर्किञ्चुकैः ।

१ 'माक्षिकम्' इति कल्पित, २ 'छिन्वात्' इति पाठः.

कुरण्टमुकुलोपेतैर्मुञ्चेदेवाह्नि सप्तमे ॥ २२ ॥
 सम्यक् छिन्ने भवेत्स्वास्थ्यं हीनातिच्छेदजान्नादान् ।
 सेकाजनप्रभृतिभिर्जयेत्लेखनवृंहणैः ॥ २३ ॥
 सितामनःशिलालेखलवणोत्तमनागरम् ।
 अर्धकषांन्मितं ताक्ष्यं पलार्धं च मधुशुतम् ॥ २४ ॥
 अजनं श्लेष्मतिमिरपिल्लुशुक्रार्मशोषजित् ।
 त्रिकलैकतमद्गन्धत्वचं पानीयकल्किताम् ॥ २५ ॥
 शरावपिहितां दग्ध्वा कपाले चूर्णयेत्ततः ।
 पृथक्शेषौषधरसैः पृथगेव च भाषिताम् ॥ २६ ॥
 सा मयी शोषिता पेय्या भूयो द्विलवणान्विता ।
 ग्रीष्मेतान्यजनान्याह लेखनानि परं निमिः ॥ २७ ॥
 सिराजाले सिरा यास्तु कठिना लेखनौषधैः ।
 न सिध्यन्त्यर्मवत्तासां पिटिकानां च साधनम् ॥ २८ ॥
 दोषानुरोधाण्युक्तेषु सिग्धरूक्षवरा धृतम् ।
 तिकमूर्ध्वमसृक्तावो रेकसेकादि चेष्यते ॥ २९ ॥
 त्रिखिबुद्धारिणा पक्वं क्षतशुके धृतं विवेत् ।
 सिरयाऽनु हरेद्रक्तं जलौकोभिश्च लोचनात् ॥ ३० ॥
 सिद्धे नोत्पलकाकोलीद्राक्षायष्टीविदारिभिः ।
 ससितेनाजपयसा सेचनं सलिलेन वा ॥ ३१ ॥
 रागाशुवेदनाशान्तौ परं लेखनमजनम् ।
 वर्तयो जातिमुकुललाक्षगैरिकचन्दनैः ॥ ३२ ॥

१ 'शुक्रार्म' इति पाठः. २ 'या तु,' 'या नु' इति पाठौ.

प्रसादयन्ति पित्ताक्षं भ्रन्ति च क्षतशुक्रकम् ।
 दन्तैर्दन्तिवराहोष्ट्रगवाश्वाजसरोद्भवैः ॥ ३३ ॥
 सशङ्खमौक्तिकाम्भोधिफेनैर्मैरिचपादिकैः ।
 क्षतशुक्रमपि व्यापि दन्तवर्तिर्निवर्तयेत् ॥ ३४ ॥
 तमालपत्रं गोदन्तशङ्खफेनोऽस्थि गार्दभम् ।
 ताम्रं च वर्तिर्मूत्रेण सर्वशुक्रकनाशिनी ॥ ३५ ॥
 रत्नानि दन्ताः शृङ्गाणि धातवक्यूषणं त्रुटिः ।
 करजभीजं लघुनो व्रणसादि च भेषजम् ॥ ३६ ॥
 सव्रणाव्रणगरभीरस्वक्स्थशुक्रममजनम् ।
 निम्नमुष्णमयेस्त्रेहपाननक्षरसाजनैः ॥ ३७ ॥
 संरुजं नीरुजं तृप्तिपुटपाकेन शुक्रकम् ।
 शुद्धशुके निशायष्टीसारिवाशाबराग्भसा ॥ ३८ ॥
 सेचनं रोध्रपोटल्या कोष्णाग्भोमग्नयाऽथवा ।
 वृहतीमूलयष्ट्याङ्गताम्रसैन्धवनागरैः ॥ ३९ ॥
 धात्रीफलाम्बुवा पिष्टैर्लेपितं ताम्रभाजनम् ।
 यवाज्यामलकीपत्रैर्बहुशो धूपयेत्ततः ॥ ४० ॥
 तत्र कुर्वीत गुटिकास्तत्र जलक्षौद्रपेपिताः ।
 महानीला इति ख्याताः शुद्धशुक्रहराः परम् ॥ ४१ ॥
 स्थिरे शुके घने चाऽस्य बहुशोऽपहरेदसृक् ।
 शिरःकायशिरैकांश्च पुटपाकांश्च भूरिशः ॥ ४२ ॥

कुर्यान्मरिचवैदेहीशिरीषफलसैन्धवैः ।
 घर्षणं त्रिफलाकाथपीतेन लवणेन वा ॥ ४३ ॥
 कुर्यादञ्जनयोगौ वा श्लोकार्धगदिताभिभौ ।
 शङ्खकोलास्थिकतकद्राक्षामधुकमाक्षिकैः ॥ ४४ ॥
 मुरादन्तार्णवमलैः शिरीषकुसुमान्वितैः ।
 धात्रीफणिजकरसे क्षारो लाङ्गलिकोन्नवः ॥ ४५ ॥
 उषितः शोषितशूर्णः शुक्रघर्षणमञ्जनम् ।
 मुद्गा वा निस्तुषाः पिष्टाः शङ्खक्षौद्रसमायुताः ॥ ४६ ॥
 सारो मधूकान्मधुमान् मज्जा वाक्षात्समाक्षिका ।
 गोखराश्वोद्गदशनाः शङ्खः फेनः समुद्रजः ॥ ४७ ॥
 वर्तिरर्जुनतोयेन दुष्टशुक्रकनाशिनी ।
 उत्सन्नं वा सशल्पं वा शुक्रं वालादिभिर्लिखेत् ॥ ४८ ॥
 सिराशुके त्वदृष्टिमे चिकित्सा व्रणशुक्रवत् ।
 पुण्ड्रपृष्ठाङ्गकाकोलीसिंहीलोहनिशाञ्जनम् ॥ ४९ ॥
 कल्कितं छागदुग्धेन सधृतैर्धूपितं यवैः ।
 धात्रीपत्रैश्च पर्यायाद्वर्तिर्नेत्राञ्जनं परम् ॥ ५० ॥
 भशान्तावर्मवच्छस्त्रमजकास्थे च योजयेत् ।
 भजकायामसाध्यायां शुकेऽन्यत्र च तद्विधैः ॥ ५१ ॥
 वेदनोपशमं स्नेहपानासृक्सावणादिभिः ।
 कुर्याद्वीमत्सतां जेतुं शुक्रस्योत्सेधसाधनम् ॥ ५२ ॥
 नालिकेरास्थिमल्लाततालवंशकरीरजम् ।

भस्मान्निः स्नावयेत्ताभिर्भावयेत्करभास्थिजम् ॥ ५३ ॥
 चूर्णं शुक्रेष्वसाध्येषु तद्वैवर्ण्यमजनम् ।
 साध्येषु साधनायालमिदमेव च शीलितम् ॥ ५४ ॥
 भजकां पार्श्वतो विद्धा सूच्या विस्त्राव्य चोदकम् ।
 समं प्रपीड्याकुष्ठेन वसार्देणानुपूरयेत् ॥ ५५ ॥
 ब्रणं गोमांसचूर्णेन बद्धं बद्धं विमुच्य च ।
 ससरात्राद्रणे रुटे कृष्णभागे समे स्थिरे ॥ ५६ ॥
 खेहाजनं च कर्तव्यं नस्यं च क्षीरसर्पिषा ।
 तथापि पुनराध्माने मेदच्छेदादिकां क्रियाम् ॥ ५७ ॥
 युक्त्या कुर्याद्यथा नातिच्छेदेन स्वास्त्रिमजनम् ।
 नित्यं च शुक्रेषु शृतं यथास्वं
 पाने च मर्शं च शृतं विदध्यात् ।
 न हीयते लब्धबला तथान्त-
 स्तीक्ष्णाजनैर्दृक् सततं प्रयुक्तैः ॥ ५८ ॥”

द्वादशोऽध्यायः ।

अथाऽतो दृष्टिरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।
 “सिरानुसारिणि मले प्रथमं पटलं श्रिते ।
 अव्यक्तमीक्षते रूपं व्यक्तमप्यनिमित्ततः ॥ १ ॥
 प्राप्ते द्वितीयं पटलमभूतमपि पश्यति ।
 भूतं तु ब्रह्मादासन्नं दूरे सूक्ष्मं च नेक्षते ॥ २ ॥

दूरान्तिकस्थं रूपं च विपर्यासेन मन्यते ।
 दोषे मण्डलसंस्थाने मण्डलानीव पश्यति ॥ ३ ॥
 द्विधैकं दृष्टिमध्यस्थे बहुधा बहुधा स्थिते ।
 दृष्टेरभ्यन्तरगते ह्रस्ववृद्धविपर्ययम् ॥ ४ ॥
 नान्तिकस्थमधःसंस्थे दूरगं नोपरि स्थिते ।
 पार्श्वे पश्येन्न पार्श्वस्थे तिमिराख्योऽयमामयः ॥ ५ ॥
 प्राप्नोति काचतां दोषे तृतीयपटलाभिते ।
 तेनोर्ध्वमीक्षते नाभस्तनुचैलावृतोपमम् ॥ ६ ॥
 यथावर्णं च रज्येत दृष्टिर्हीयेत च क्रमात् ।
 तथाप्युपेक्षमाणस्य चतुर्थं पटलं गतः ॥ ७ ॥
 लिङ्गनाशं मलः कुर्वन् छादयेद्दृष्टिमण्डलम् ।
 तत्र वातेन तिमिरे व्याविद्धमिष पश्यति ॥ ८ ॥
 चलाविलासनाभासं प्रसन्नं चेक्षते मुहुः ।
 जालानि केसान्मशकान् रश्मीन्प्रोपेक्षितेऽत्र च ॥ ९ ॥
 काचीभूते दृगरुणा पश्यत्यास्यमनासिकम् ।
 चन्द्रदीपाद्यनेकत्वं वक्रमृज्वपि मन्यते ॥ १० ॥
 वृद्धः काचो दृगं कुर्याद्भ्रजोधूमावृतामिव ।
 स्पष्टारुणाभां विस्तीर्णां सूक्ष्मां वा हतदर्शनाम् ॥ ११ ॥
 स लिङ्गनाशः

वाते तु सङ्कोचयति इक्सिराः ।

दृष्ट्याण्डलं विशत्यन्तर्गम्भीरा दृगसौ स्मृता ॥ १२ ॥

पित्तजे तिमिरे विद्युत्स्वद्योतद्योतदीपितम् ।
 शिखितित्तिरिपिच्छाभं प्रायो नीलं च पश्यति ॥ १३ ॥
 काचे इक् काचनीलाभा तादृगेव च पश्यति ।
 भर्केन्दुपरिवेषाग्निमरीचीन्द्रधनूंषि च ॥ १४ ॥
 भृङ्गनीला निरालोका इक् खिग्धा लिङ्गनाशतः ।
 दृष्टिः पित्तेन ह्रस्वाख्या सा ह्रस्वा ह्रस्वदर्शना ॥ १५ ॥
 भवेत्पित्तविदग्धाख्या पीता पीताभदर्शना ।
 कफेन तिमिरे प्रायः खिग्धं श्वेतं च पश्यति ॥ १६ ॥
 शङ्खेन्दुकुन्दकुसुमेः कुमुदैरिव चाचितम् ।
 काचे तु निष्प्रभेन्द्रकंप्रदीपाद्यैरिवाचितम् ॥ १७ ॥
 सिताभौसा च दृष्टिः स्याल्लिङ्गनाशे तु लक्ष्यते ।
 मूर्तः कफो दृष्टिगतः खिग्धो दर्शननाशनः ॥ १८ ॥
 बिन्दुर्जलस्येव चलः पद्मिनीपुटसंस्थितः ।
 उष्णे सङ्कोचमायाति छायायां परिसर्पति ॥ १९ ॥
 शङ्खकुन्देन्दुकुमुदस्फटिकोपमशुक्लिमा ।
 रक्तेन तिमिरे रक्तं तमोभूतं च पश्यति ॥ २० ॥
 काचेन रक्ता कृष्णा वा दृष्टिस्तादृक् च पश्यति ।
 लिङ्गनाशेऽपि तादृग् इक् निःप्रभा हतदर्शना ॥ २१ ॥
 संसर्गसन्निपातेषु विद्यात्सङ्कीर्णलक्षणान् ।
 तिमिरादीनकस्माच्च तैः स्याद्व्यक्तकुलेक्षणम् ॥ २२ ॥

१ 'तोद्योतदी' इति पाठः. २ 'ह्रस्वदर्शिनी' इति पाठः.

३ 'भा सा च' इति पाठः.

तिमिरे शेषयोर्दृष्टौ चित्रो रागः प्रजायते ।
 धोत्यते नकुलस्येव यस्य दृष्ट् निचिता मलैः ॥ २३ ॥
 नकुलान्धः स तत्राहि चित्रं पश्यति नो निशि ।
 अर्केऽस्तमस्तकन्यस्तगमस्तौ स्तम्भमागताः ॥ २४ ॥
 स्थगयन्ति दृशं दोषा दोषान्धः स गदोऽपरः ।
 दिवाकरकरस्पृष्टा अष्टा दृष्टिपथान्मलाः ॥ २५ ॥
 बिलीनलीना यच्छन्ति व्यक्तमत्राहि दर्शनम् ।
 उष्णतप्तस्य सहसा शीतवारिनिमज्जनात् ॥ २६ ॥
 त्रिदोषरक्तसम्पृक्तो यात्यूष्मोर्ध्वं ततोऽक्षिणि ।
 दाहोपे मलिनं शुक्लमहन्त्याविलदर्शनम् ॥ २७ ॥
 रात्रावान्ध्यं च जायेत विदग्धोष्णेन सा स्मृता ।
 भृशमन्काशनादोषैः साक्षैर्या दृष्टिराचिता ॥ २८ ॥
 सङ्केदकण्डूकलुषा विदग्धाम्लेन सा स्मृता ।
 शोकज्वरशिरोरोगसन्तप्तस्यानिलादयः ॥ २९ ॥
 धूमाविलां धूमदशां दृशं कुर्युः स धूमरः ।
 सहस्रवालपसत्त्वस्य पश्यतो रूपमद्भुतम् ॥ ३० ॥
 भास्वरं भास्करादिं वा वाताद्या नयनाश्रिताः ।
 कुर्वन्ति तेजः संशोष्य दृष्टिं मुषितदर्शनाम् ॥ ३१ ॥
 वैडूर्यवर्णां स्तिसितां प्रकृतिस्थामितारव्यथाम् ।
 औपसर्गिक इत्येष लिङ्गनाशः

अत्र वर्जयेत् ।

विना कफालिङ्गनाशान् गम्भीरां ह्रस्वजामपि ॥ ३२ ॥

षट् कात्वा नकुलान्वञ्च याप्याः शेषांस्तु साधयेत् ।
द्वादशेति गद्या दृष्टौ निर्दिष्टाः सप्तविंशतिः ॥ १३ ॥”

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथाऽतस्तिमिरप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“तिमिरं काचतां याति, काचोऽप्यान्ध्यमुपेक्षया ।

नेत्ररोगेष्वतो घोरं तिमिरं साधयेद्भुतम् ॥ १ ॥

तुलां पचेत् जीवन्त्या द्रोणेऽपां पादशेषिते ।

तत्काये द्विगुणक्षीरं घृतप्रस्थं त्रिपाचयेत् ॥ २ ॥

प्रपौण्डरीककाकोलीपिप्पलीरोधसैन्धवैः ।

शताङ्गामधुकद्राक्षासितादारुफलत्रयैः ॥ ३ ॥

कार्षिकैर्निशि तत्पीतं तिमिरापहरं परम् ।

द्राक्षाचन्दनमञ्जिष्ठाकाकोलीद्वयजीवकैः ॥ ४ ॥

सिताशतावरीमेदापुण्ड्राङ्गमधुकोत्पलैः ।

पचेज्जीर्णं घृतप्रस्थं समक्षीरं पिचून्मितैः ॥ ५ ॥

इन्ति तत्काचतिमिररक्ताजीशिरोरुजः ।

पटोलनिम्बकटुकादार्वीसेष्यवरावृषम् ॥ ६ ॥

सधन्वयासत्रायन्तीपर्यटं पालिकं पृथक् ।

प्रस्थमामलकानां च काथयेन्नत्वणेऽभ्रमसि ॥ ७ ॥

तदाढकेऽर्धपलिकैः पिष्टैः प्रस्थं घृतात्पचेत् ।
 मुस्तभूनिम्बयष्ट्याङ्गकुटजोदीर्यचन्दनैः ॥ ८ ॥
 सपिप्पलीकैस्तरसर्पिर्घ्राणकर्णास्यरोगजित् ।
 विद्रधिज्वरदुष्टास्त्रविसर्पापचिकुष्ठनुत् ॥ ९ ॥
 विशेषाच्छुक्रतिमिरनक्तान्ध्योष्णाम्लदाहनुत् ।
 त्रिफलाष्टपलं काथ्यं पादशेषं जलाढके ॥ १० ॥
 तेन तुल्यपयस्केन त्रिफलापलकल्कवान् ।
 अर्धप्रस्थो घृतात्सिद्धः सितया माक्षिकेण वा ॥ ११ ॥
 शुक्रं पिबेत्तत्तिमिरी तद्युक्तं वा वरारसम् ।
 यष्टीमधुद्विकाकोलीव्याघ्रीकृष्णामृतोत्पलैः ॥ १२ ॥
 पालिकैः ससिताद्राक्षैर्धृतप्रस्थं पचेत्समैः ।
 अजाक्षीरवरावासामार्कवस्त्रसैः पृथक् ॥ १३ ॥
 महात्रैफलमित्येतत्परं दृष्टिविकारजित् ।
 त्रैफलेनाथ हविषा लिहानक्षिफलां त्रिशि ॥ १४ ॥
 यष्टीमधुकसंयुक्तां मधुना च परिप्लुताम् ।
 मासमेकं द्विताहारः पिबन्नामलकोदकम् ॥ १५ ॥
 सौपर्णं लभते चक्षुरित्याह भगवान्निमिः ।
 ताप्यायोद्देमयष्ट्याङ्गसिताजीर्णाज्यमाक्षिकैः ॥ १६ ॥
 संयोजिता यथाकामं तिमिरघ्नी वरा वत्स ।
 सघृतं वा वराकाथं शीलयेत्तिमिरामयी ॥ १७ ॥
 अपूपसूपसक्तून्वा त्रिफलाचूर्णसंयुतान् ।

पायसं वा वरायुक्तं शीतं समधुशर्करम् ॥ १८ ॥

प्रातर्भक्तस्य वा पूर्वमद्यात्पथ्यां पृथक् पृथक् ।

मृद्धीकाशर्कराक्षौद्रैः सततं तिमिरातुरः ॥ १९ ॥

स्रोतोजांशांश्चतुःषष्टिं ताम्रायोरूप्यकाञ्चनैः ।

युक्तान् प्रत्येकमेकांशैरग्न्यमूषोदरस्थितान् ॥ २० ॥

ध्मापयित्वा समावृत्तं ततस्तच्च निषेचयेत् ।

रसस्कन्धकषायेषु सप्तकृत्वः पृथक् पृथक् ॥ २१ ॥

बैदूर्यमुक्ताशङ्खानां त्रिभिर्भागैर्युतं ततः ।

चूर्णाञ्जनं प्रयुजीत तत्सर्वतिमिरापहम् ॥ २२ ॥

मांसीत्रिजातकायःकुङ्कुमनीलोत्पलाभयातुल्यैः ।

सितकाचशङ्खफेनकमरीचाञ्जनपिप्पलीमधुकैः ॥ २३ ॥

चन्द्रेऽश्विनीसनाथे सुचूर्णितैरञ्जयेद्युगलमङ्गोः ।

निमिरार्मरक्तराजीकण्डूकाचादिशममिच्छन् ॥ २४ ॥

मरिचवरलवणभागौ भागौ द्वौ कणसमुद्रफेनाभ्याम् ।

सौवीरभागनवकं चित्रायां चूर्णितं कफामयजित् ॥ २५ ॥

द्राक्षामृणालीस्वरसे क्षीरमद्यवसासु च ।

पृथक् दिव्याप्सु स्रोतोऽं सप्तकृत्वो निषेचयेत् ॥ २६ ॥

तच्चूर्णितं स्थितं शङ्खे द्रवप्रसादनमञ्जनम् ।

शस्तं सर्वाक्षिरोगेषु विदेहपतिनिर्मितम् ॥ २७ ॥

निर्दग्धं बादराङ्गारैस्तुल्यं चेत्यं निषेचितम् ।

क्रमादजापयःसर्पिःक्षौद्रैः तस्मात् पक्वद्वयम् ॥ २८ ॥

१ 'मृद्धीकां शर्करा' इत्यङ्गः. २ 'द्युगुल' इति पाठः.

६३३

अष्टाङ्गहृदये [तिमिरप्रतिषेधः

कार्षिकैस्ताप्यमरिचस्रोतोऽजकटुकानतैः ।

पटुरोधशिलापथ्याकणैलाञ्जनफेनिकैः ॥ २९ ॥

युक्तं पलेन यष्ट्याश्च मूषान्तध्मातचूर्णितम् ।

हन्ति काचार्मनक्तान्ध्वरक्तराजीः सुशीलितः ॥ ३० ॥

चूर्णो विशेषात्तिमिरं भास्करो भास्करो यथा ।

त्रिशङ्गागा भुजङ्गस्य गन्धपाषाणपञ्चकम् ॥

शुल्बतारकयोद्धौ द्वौ वङ्गस्यैकोऽर्जुनाञ्जनम् ॥ ३१ ॥

अन्धमूषीकृतं ध्मातं पकं विमलमञ्जनम् ।

तिमिरान्तकरं लोके द्वितीय इव भास्करः ॥ ३२ ॥

गोमूत्रे छगणरसेऽम्लकाञ्जिके च

कीस्तन्ये हविषि विषे च नाक्षिके च ।

यत्तुस्थं उवलितमनेकशो निषिक्तं

तत्कुर्याद्गुरुहसमं नरस्य चक्षुः ॥ ३३ ॥

श्रेष्ठाजलं शृङ्गरसं सविषाज्यमजापयः ।

यष्टीरसं च चत्सीसं सप्तकृत्वः पृथक् पृथक् ॥ ३४ ॥

तप्तं तप्तं पायितं तच्छलाका

नेत्रे युक्ता साञ्जनानञ्जना वा ।

तैमिर्यार्मन्नावपैच्छिल्यपैलुं

कण्डूं जाढ्यं रक्तराजीं च हन्ति ॥ ३५ ॥

रसेन्द्रभुजगौ तुल्यौ तयोस्तुल्यमथाञ्जनम् ।

ईषत्कर्पूरसंयुक्तमञ्जनं तिमिरापहम् ॥ ३६ ॥

१ 'अनञ्जनम्' इति कचित्.

यो गृध्रस्तृणरविप्रकाशगल-

स्तस्यास्यं समघृतमञ्जनं गोशकृन्निः ।

निर्दग्धं समघृतमञ्जनं च पेय्यं

योगोऽयं नयनबलं करोति गार्ध्रम् ॥ ३७ ॥

कृष्णसर्पवदने सहविष्कं दग्धमञ्जनमनिःसृतधूमम् ।

चूर्णितं नलदपन्नविमिश्रं भिन्नतारमपि रक्षति चक्षुः ॥ ३८ ॥

कृष्णं सर्पं मृतं न्यस्य चतुरश्रापि वृश्चिकान् ।

क्षीरकुम्भे त्रिससाहं क्लेदयित्वाथ मन्ययेत् ॥ ३९ ॥

तत्र यज्ञवनीतं स्यात्पुष्णीयात्तेन कुक्कुटम् ।

अग्न्यस्तस्य पुरीषेण प्रेक्षते ध्रुवमञ्जनात् ॥ ४० ॥

कृष्णसर्पवसा शङ्खः कतकात् फलमञ्जनम् ।

रसक्रियैबमचिरादग्धानां दर्शनप्रदा ॥ ४१ ॥

मरिचानि दशार्धपिचु-

स्ताप्यात्तुत्थार्धपलं पिचुर्यष्ट्याः ।

क्षीराद्रदग्धमञ्जन-

मप्रतिसाराख्यमुत्तमं तिमिरे ॥ ४२ ॥

अक्षनीजमरिचामलकस्वक्-

तुत्थयष्टिमधुकैर्जलपिटैः ।

छायैव गुटिकाः परिशुष्का

नाशयन्ति तिमिराण्यचिरेण ॥ ४३ ॥

मरिचामलकजलोद्भव-

तुल्याञ्जनताप्यघातुभिः क्रमवृद्धैः ।

षण्माक्षिक इति योग-

स्तिमिरार्मरुदकाचकण्डूहन्ता ॥ ४४ ॥

रत्नानि रूप्यं स्फटिकं सुवर्णं

स्रोतोञ्जनं ताम्रमयः सञ्ज्ञकम् ।

कुचन्दनं लोहितगौरिकं च

चूर्णाञ्जनं सर्वदगामयज्ञम् ॥ ४५ ॥

तिलतैलमक्षतैलं मृक्कस्वरसोऽसनाच्च निर्यूहः ।

आयसपात्रविपकं करोति दृष्टेर्बलं नश्यम् ॥ ४६ ॥

दोषानुरोधेन च नैकशस्तं

सेहाच्चविज्ञावणरेकनस्यैः ।

उपाचरेदञ्जनमूर्ध्ववस्ति-

वस्तिक्रियातर्पणलेपसकैः ॥ ४७ ॥

सामान्यं साधनमिदम्, प्रतिदोषमतः शृणु ।

वातजे तिमिरे तत्र दशमूलाम्भसा घृतम् ॥ ४८ ॥

क्षीरे चतुर्गुणे श्रेष्ठाकटुकपक्वं पिबेत्ततः ।

त्रिफलापञ्चमूलानां कषायं क्षीरसंयुतम् ॥ ४९ ॥

परुषतैलसंयुक्तं योजयेच्च विरेचनम् ।

समूलजालजीवन्तीतुलां द्रोणेऽम्भसः पचेत् ॥ ५० ॥

अष्टभागस्थिते तस्मिंस्तैलग्रस्थं पयःसमे ।

१ 'पयःसमम्' इति पाठः.

बलाग्नितयजीवन्तीबरीमूलैः पलोन्मितैः ॥ ५१ ॥
 यष्टीपलैश्चतुर्भिश्च लोहपात्रे विपाचयेत् ।
 लोह एव स्थितं मासं नाचनादूर्ध्वजत्रुजान् ॥ ५२ ॥
 घातपित्तामयान् हन्ति तद्विशेषाद् दृगाभयान् ।
 केशास्यकन्धरास्कन्धपुष्टिलावण्यकान्तिदम् ॥ ५३ ॥
 सितैरण्डजटासिंहीफलदारुचानतैः ।
 घोषया बिल्वमूलैश्च तैलं पक्वं पयोन्वितम् ॥ ५४ ॥
 नख्यं सर्वोर्ध्वजत्रूथवातश्लेष्माभयार्तिजित् ।
 वसाञ्जने च वैयाघ्री वाराही वा प्रशस्यते ॥ ५५ ॥
 गृध्रादिकुटुत्था वा मधुकेनान्विता पृथक् ।
 प्रत्यञ्जने च ज्योतोऽं रसक्षीरघृते क्रमात् ॥ ५६ ॥
 निषिकं पूर्ववद्योज्यं तिमिरघ्नमुत्तमम् ।
 नचेदेवं शमं याति ततस्तर्पणमाचरेत् ॥ ५७ ॥
 शताङ्गाकुष्ठनलदकाकोलीद्वययष्टिभिः ।
 प्रपौण्डरीकसरकपिप्पलीदेवदारुभिः ॥ ५८ ॥
 सर्पिरष्टगुणक्षीरं पक्वं तर्पणमुत्तमम् ।
 मेदसस्तद्वैणेयादुग्धसिद्धात्स्नजाहतात् ॥ ५९ ॥
 डद्भूतं साधितं तेजो मधुकोशीरचन्दनैः ।
 श्राविष्ठस्यकगोधानां दक्षतित्तिरिबर्हिणाम् ॥ ६० ॥
 पृथक्पृथगनेनैव विभिन्ना कल्पयेद्वसाम् ।
 प्रसादनं स्नेहनं च पुटपाकं प्रयोजयेत् ॥ ६१ ॥
 वातपीनसवज्रात्र निरुहं सानुवासनम् ।

पित्तजे तिमिरे सर्पिर्जीवनीयफलत्रयैः ॥ ६२ ॥
 विपाचितं पाययित्वा क्षिग्धस्य व्यधयेत्सिराम् ।
 शर्करैलात्रिवृषूणैर्मधुयुक्तविरेचयेत् ॥ ६३ ॥
 मुशीतान् सेकलेपादीन् युञ्ज्यान्नेत्रास्यमूर्धसु ।
 सारिवापद्मकोशीरमुक्ताशाबरचन्दनैः ॥ ६४ ॥
 वर्तिः शस्ताञ्जने चूर्णस्तथा पत्रोत्पलाञ्जनैः ।
 सनागपुष्पकर्पूरयष्ट्याहृस्वर्णगौरिकैः ॥ ६५ ॥
 सौवीराञ्जनतुल्यकम्बुघ्नीधात्रीफलस्फटिककर्पूरम् ।
 पञ्चांशं पञ्चांशं श्मशमथैकांशमञ्जनं तिमिरघ्नम् ॥ ६६ ॥
 नस्य चाज्यं शृतं क्षीरजीवनीयसितोत्पलैः ।
 क्लेष्मोद्भवेऽमृताकाथवराकणशृतं घृतम् ॥ ६७ ॥
 विध्येत्सिरां पीतवतो दद्याच्चानु विरेचनम् ।
 काथं पूगाभयाशुण्ठीकृष्णाकुम्भनिकुम्भजम् ॥ ६८ ॥
 ह्रीवेरदारुद्विनिशाकृष्णाकल्कैः पयोन्वितैः ।
 द्विपञ्चमूलनिर्यूहे तैलं पक्वं च नावनम् ॥ ६९ ॥
 शङ्खप्रियङ्गुनेपालीकटुत्रिकफलत्रिकैः ।
 हग्वैमल्लयाव विमला वर्तिः स्यात्कोकिला पुनः ॥ ७० ॥
 कृष्णलोहरजोन्योषसैन्धवत्रिफलाञ्जनैः ।
 शशगोखरसिंहोद्विजा लालाटमस्थि च ॥ ७१ ॥
 श्वेतगोवालमरिचशङ्खचन्दनफेनकम् ।
 पिष्टं स्तन्याजदुग्धाम्यां वर्तिसिमिरशुक्रजित् ॥
 रक्तजे पित्तवत्सिद्धिः शीतैश्चासं प्रसादयेत् ॥ ७२ ॥

द्राक्षया जलदरोध्रयष्टिभिः

शङ्खताम्रहिमपद्मपद्मकैः ।

सोत्पलैश्छगलदुग्धवर्तितै-

रस्त्रजं तिमिरमाशु नश्यति ॥ ७३ ॥

संसर्गसन्निपातोत्थे यथादोषोदयं क्रिया ।

सिद्धं मधूककृमिजिन्मरिचामरदारुभिः ॥ ७४ ॥

सक्षीरं नावनं तैलं पिष्टैर्लेपो मुखस्य च ।

नतनीलोत्पलानन्तायश्चयाङ्गसुनिषण्णकैः ॥ ७५ ॥

साधितं नावने तैलं शिरोवस्तौ च शस्यते ।

दद्यादुशीरनियूहे चूर्णितं कणसैम्भवम् ॥ ७६ ॥

तच्छृतं सघृतं भूयः पचेत्क्षौद्रं घने क्षिपेत् ।

शीते चाग्निन् हितमिदं सर्वजे तिमिरेऽञ्जनम् ॥ ७७ ॥

अस्थीनि मज्जपूर्णानि सस्त्रानां रात्रिचारिणाम् ।

ओतोजाञ्जनयुक्तानि बह्व्यग्भसि दासयेत् ॥ ७८ ॥

मासं विंशतिरात्रं वा ततश्चोद्धृत्य शोषयेत् ।

समेधमृद्धीपुष्पाणि सयश्चाङ्गानि तानि तु ॥ ७९ ॥

चूर्णितान्वञ्जनं श्रेष्ठं तिमिरे सास्त्रिपातिके ।

काचेऽप्येषा क्रिया मुक्त्वा सिरां, यन्ननिपीडिताः ॥ ८० ॥

जान्ध्याय स्युर्मला, दद्यात्स्थान्ये रक्ते जलौकसः ।

गुहः केनोऽञ्जनं कृष्णा मरिचं कुङ्कुमाद्रजः ॥ ८१ ॥

रसक्रियेयं सक्षौद्रा काचयापनमञ्जनम् ।
 नकुलान्धे त्रिदोषोत्थे तैमिर्यविहितो विधिः ॥ ८२ ॥
 रसक्रिया घृतक्षौद्रगोमयस्वरसद्रुतैः ।
 साक्ष्यगैरिकतालीसैर्निशान्धे हितमञ्जनम् ॥ ८३ ॥
 दध्ना विघृष्टं मरिचं रात्र्यान्ध्याञ्जनमुत्तमम् ।
 करञ्जिकोत्पलस्वर्णगैरिकाम्भोजकेसरैः ॥ ८४ ॥
 पिष्टैर्गोमयतोयेन वर्तिर्दोषान्ध्यानाशिनी ।
 अजामूत्रेण वा कौन्तीकृष्णास्रोतोजसैन्यवैः ॥ ८५ ॥
 कालानुसारीत्रिकदुत्रिकलालमनःशिलाः ।
 सफेनाश्छागदुग्धेन रात्र्यान्धे वर्तयो हिताः ८६ ॥
 सन्निवेश्य यकृन्मध्वे पिप्पलीरदहन्यचेत् ।
 ताः शुष्का मधुना घृष्टा निशान्धे श्रेष्ठमञ्जनम् ॥ ८७ ॥
 खादेच्च झीङ्गयकृती माहिषे तैलसर्पिषा ।
 घृते सिद्धानि जीवन्त्याः पल्लवानि च भक्षयेत् ॥ ८८ ॥
 तथातिमुक्तकैरण्डशेफाल्यभिरुजालि च ।
 भृष्टं घृतं कुम्भयोनेः पत्रैः पाने च पूजितम् ॥ ८९ ॥
 धूमरास्थाम्बुपित्तोष्णाविदाहे जीर्णसर्पिषा ।
 जिग्धं विरेचयेच्छीतैः क्षीतैर्दिह्याच्च सर्वतः ॥ ९० ॥
 गोशकृद्रसदुग्धाज्यैर्विषकं शस्यतेऽञ्जनम् ।
 स्वर्णगैरिकतालीसचूर्णावापा रसक्रिया ॥ ९१ ॥

१ 'न्ध्वेऽञ्जनम्' इति पाठः, २ 'रात्र्यान्धे च' इति पाठः,

मेदाशावरकानन्तामजिष्ठादार्विषष्टिभिः ।
 क्षीराष्टांशं घृतं पकं सतैलं नावनं हितम् ॥ ९२ ॥
 तर्पणं क्षीरसर्पिः स्यादशाम्यति सिराभ्यधः ।
 चिन्ताभिघातभीशोकरौक्ष्यात्सोल्कटकासनात् ॥ ९३ ॥
 विरेकनस्यवमनपुटपाकादिविभ्रमात् ।
 विदग्धाहारवमनात्क्षुत्तृष्णादिविधारणात् ॥ ९४ ॥
 अक्षिरोगावसानाच्च पश्येत्सिमिररोगिवत् ।
 यथास्वं तत्र युञ्जीत दोषादीन् वीक्ष्य मेघजम् ॥ ९५ ॥
 सूर्योपरगानकविद्युदादि-
 विलोकनेनोपहृतेक्षणस्य ।
 सन्तर्पणं जिग्धहिमादि कार्यं
 तथाञ्जनं हेम घृतेन घृष्टम् ॥ ९६ ॥
 चक्षूरक्षायां सर्वकालं मनुष्यै-
 र्यसः कर्तव्यो जीविते यावदिच्छा ।
 भयर्थो लोकोऽयं तुल्यरात्रिन्दिवानां
 पुंसामन्धानां विद्यमानेऽपि वित्ते ॥ ९७ ॥
 त्रिफला रुधिरक्षुत्तिर्विशुद्धि-
 र्मेनसो निर्वृतिरञ्जनं च नस्यम् ।
 शकुनाशनता सपादपूजा
 घृतपानं च सदैव नेत्ररक्षा ॥ ९८ ॥

अहितादशनात्सदा निवृत्ति-
 भृशमास्त्रचलसूक्ष्मवीक्षणाच्च ।
 मुनिना निमिनोपदिष्टमेतत्
 परमं रक्षणमीक्षणस्य पुंसाम् ॥ ९९ ॥”

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथातो लिङ्गनाशप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ।
 “विध्येत्युजातं निःप्रेक्षं लिङ्गनाशं कफोज्ज्वलम् ।
 आवर्तक्यादिभिः षडभिर्विवर्जितमुपद्रवैः ॥ १ ॥
 सोऽसञ्ज्ञातो हि विषमो दधिमस्तुनिमस्तनुः ।
 शलाकयाऽबकूटोऽपि पुनरुर्ध्वं प्रपद्यते ॥ २ ॥
 करोति वेदनां तीव्रां दृष्टिं च स्थगयेत्पुनः ।
 श्लेष्मलैः पूर्यते चाशु सोऽन्यैः सोपद्रवैश्चिरात् ॥ ३ ॥
 श्लैष्मिको लिङ्गनाशो हि सितत्वाच्छ्लेष्मणः सितः ।
 तस्यान्यदोषाभिभवान्नवत्यानीलता गदे ॥ ४ ॥
 तत्रावर्तचला दृष्टिरावर्तक्यरूपाऽसिता ।
 शर्करार्कपयोलेननिश्चितेव घनाति च ॥ ५ ॥
 राजीमती दृक्निश्चिता शालिष्णूकामराजिभिः ।
 विषमच्छिन्नदध्यामा सरुहच्छिन्नांशुका स्मृता ॥ ६ ॥
 दृष्टिः कांस्यसमच्छाया चन्द्रकी चन्द्रकाकृतिः ।

छत्राभा नैकवर्णा च छत्रकी नाम नीलिका ॥ ७ ॥

न विध्येदसिरार्हाणां न दहूपीनसकासिनाम् ।

माजीर्णिमीरुवमितशिरःकर्णाक्षिशूलिनाम् ॥ ८ ॥

अथ साधारणे काले शुद्धसम्भोजितात्मनः ।

देशे प्रकाशे पूर्वाह्ने निषण्ण जानूषपीठगः ॥ ९ ॥

यञ्जितस्योपविष्टस्य स्विन्नाक्षस्य मुखानिलैः ।

अङ्गुष्ठमुदिते नेत्रे दृष्टौ दृष्टोत्प्लुतं मलम् ॥ १० ॥

स्वनासां प्रेक्षमाणस्य निष्कर्म्यं मूर्ध्नि चारिते ।

कृष्णादर्धाङ्गुलं मुक्त्वा तदर्धार्धमपाङ्गतः ॥ ११ ॥

तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैः शलाकां निश्चलं धृताम् ।

दैवच्छिद्रं नयेत्पाश्चादूर्ध्वमाम्भ्ययञ्चिब ॥ १२ ॥

सम्यं दक्षिणहस्तेन नेत्रं सम्येन चेतरेत् ।

विध्येत्

सुषिरं शब्दः स्यादरुचाम्बुलवस्तुतिः ॥ १३ ॥

साम्बन्धयन्नागुरं चानु नेत्रं सम्येन सेचयेत् ।

शलाकायास्ततोऽग्रेण निर्विलेखेन्नमण्डलम् ॥ १४ ॥

अबाधमानः शनकैर्नासां प्रतिबुद्धस्ततः ।

उच्छिन्दनाच्चापहरेदृष्टिमण्डलं कफम् ॥ १५ ॥

स्थिरे दोषे चले वाऽपि स्वेदयेदक्षि बाह्वतः ।

अथ दृष्टेषु रूपेषु शलाकामाहरेच्छनैः ॥ १६ ॥

घृताभुतं पिचुं दत्त्वा बद्धाक्षं शाययेत्ततः ।
 विद्धादन्येन पार्श्वेन तमुत्तानं द्वयोर्ग्रन्थे ॥ १७ ॥
 निवाते शयनेऽभ्यक्तशिरःपादं हिते रतम् ।
 क्षवथुं कासमुद्गारं घ्रीवनं पानमम्भसः ॥ १८ ॥
 अधोमुखस्थितिं ज्ञानं दन्तधावनभक्षणम् ।
 सप्ताहं नाचरेत्स्नेहपीतवच्चात्र यन्नणा ॥ १९ ॥
 शक्तितो लङ्घयेत्सेको रुजि कोष्णेन सर्पिषा ।
 सभ्योषामलकं वाक्यमभीचात्सघृतं व्रबम् ॥ २० ॥
 विलेपीं वा श्यहाद्यास्य काथैर्मुक्त्वाक्षि सेचयेत् ।
 चातत्रैः सप्तमे त्वद्धि सर्वथैवाक्षि मोचयेत् ॥ २१ ॥
 यन्नणामनुदध्येत दृष्टेरास्यैर्यलाभतः ।
 रूपाणि सूक्ष्मदीप्तानि सहसा नावलोकयेत् ॥ २२ ॥
 शोफरागरुजादीनामधिमन्थस्य चोद्भवः ।
 महितैर्वेधदोषाच्च यथास्वं तानुपाचरेत् ॥ २३ ॥
 कल्किताः सघृता दूर्वायवगैरिकसारिवाः ।
 मुक्तालेपे प्रयोक्तव्या रुजारागोपशान्तये ॥ २४ ॥
 ससर्षपास्तिलास्तद्वन्मातुलुङ्गरसाभुताः ।
 पयस्यासारिवानन्तामजिष्ठामधुयष्टिभिः ॥ २५ ॥
 अजाक्षीरयुतैर्लेपः सुखोष्णः क्षर्मकृत्परम् ।
 रोध्रसैन्धवसूद्रीकामधुकैश्छागलं पयः ॥ २६ ॥
 शृतमाश्चोतनं योज्यं रुजारागविनाशनम् ।

मधुकोत्पलकुहैर्वा द्राक्षाळाक्षासितान्वितैः ॥ २७ ॥

वातघ्नसिद्धे पयसि शृतं सर्पिश्चतुर्गुणे ।

पद्मकादिप्रतीवापं सर्वकर्मसु शस्यते ॥ २८ ॥

तिरां तथानुपशमे खिग्धस्त्रिभ्रस्य मोक्षयेत् ।

मन्योक्षां च क्रियां कुर्याद्भवे रुद्धेऽञ्जनं मृदु ॥ २९ ॥

आढकीमूलमरिचहरितालरसाञ्जनैः ।

विद्धेऽक्षिणं सगुढा वर्तियोज्या दिव्याम्बुपेविता ॥ ३० ॥

जातीशिरीषधवमेषविषाणपुष्प-

वैदूर्यमौक्तिकफलं पयसा सुपिष्टम् ।

भाजेन तान्नममुना प्रतनु प्रदिग्धं

सप्ताहतः पुनरिदं पयसैव पिष्टम् ॥ ३१ ॥

पिण्डाञ्जनं हितमनातपशुष्कमक्षिण

विद्धे प्रसादजननं बलकृच्च दृष्टेः ।

स्रोतोजविद्रुमशिलाम्बुधिफेनतीक्ष्णै-

रसैव तुल्यमुदितं गुणकल्पनाभिः ॥ ३२ ॥”

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथाऽतः सर्वाक्षिरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“वातेन नेत्रेऽभिष्यण्णे नासानाहोऽरूपशोफता ।

शङ्खाक्षिभ्रूललाटस्य तोदस्फुरणभेदनम् ॥ १ ॥
 शुष्काल्पा दूषिका शीतमच्छमश्रु चला रुजः ।
 निमेषोन्मेषणं कृच्छ्राजन्तूनामिव सर्पणम् ॥ २ ॥
 अक्षयाध्मातमिवाभाति सूक्ष्मैः शल्यैरिवाचितम् ।
 स्त्रिरधोष्णैश्चोपशमनं

सोऽमिष्यन्द उपेक्षितः ॥ ३ ॥

अधिमन्थो भवेत्तत्र कर्णयोर्नदनं श्रमः ।
 भरण्येव च मथ्यन्ते ललाटाक्षिभ्रुवादयः ॥ ४ ॥
 हताधिमन्थः सोऽपि स्यात् प्रमादात्तेन वेदनाः ।
 अनेकरूपा जायन्ते, व्रणो दृष्टौ च दृष्टिहा ॥ ५ ॥
 मन्याक्षिशङ्कुतो वायुरन्यतो वा प्रवर्तयेत् ।
 व्यथां तीव्रामपैच्छिन्न्यरागशोफं विलोचनम् ॥ ६ ॥
 सङ्कोचयति पर्यश्रु सोऽन्यतोवातसंश्लितः ।
 तद्भेदं भवेज्जिह्वां शूनं वातविपर्यये ॥ ७ ॥
 दाहो भूमायनं शोफः श्यावता वर्त्मनो वह्निः ।
 भन्तःक्रेदोऽश्रुपीतोष्णं रागः पीताभदर्शनम् ॥ ८ ॥
 क्षारोक्षितक्षताक्षित्वं पित्तामिष्यन्दलक्षणम् ।
 उबलदङ्गारकीर्णार्मं बहुत्पिण्डसमग्रभम् ॥ ९ ॥
 अधिमन्थे भवेत्तत्र

स्यन्दे तु कफसम्भवे ।

जाढ्यं शोफो महान् कण्डूर्निद्रास्त्रावभिनन्दनम् ॥ १० ॥

१ 'ऽन्यतो वात' इत्यङ्गः. २ 'क्षमूनं' इति इत्यङ्गः.

अध्यायः १५] उत्तरस्थानम् ।

६४९

सान्द्रस्निग्धबहुश्वेतपिच्छवदूषिकाश्रुता ।

अधिमन्थे नतं कृष्णमुन्नतं शुक्लमण्डलम् ॥ ११ ॥

प्रसेको नासिकाध्मानं पांशुपूर्णमिवेक्षणम् ।

रक्षाश्वराजीवूषीकशुक्लमण्डलदर्शनम् ॥ १२ ॥

रक्तस्यन्देन नयनं सपित्तस्यन्दलक्षणम् ।

मन्थेऽक्षि ताम्रपर्यन्तमुत्पाटनसमानरुक् ॥ १३ ॥

रागेण बन्धूकनिभं ताम्यति स्पर्शनाक्षमम् ।

असृग्निमग्नारिष्टाभं कृष्णमभ्यामदर्शनम् ॥ १४ ॥

अधिमन्था यथास्वं च सर्वे स्यन्दाधिकम्यथाः ।

शङ्खदन्तकपोलेषु कपाले चातिरुद्धराः ॥ १५ ॥

वातपित्तोत्तरं वर्षतोदमेदोपदेहवत् ।

रुक्षदाहणवत्सांक्षि कृच्छ्रोन्मीलनमीलनम् ॥ १६ ॥

विकृणनविशुष्कत्वशीतेष्ठाशूलपाकवत् ।

उक्तः शुष्काक्षिपाकोऽयम्

सशोफः स्वाग्निमिर्मलैः ॥ १७ ॥

सरकैस्तत्र शोफोऽतिरुद्धाहृष्टीवनादिमान् ।

पकोदुम्बरसङ्काशं जायते शुक्लमण्डलम् ॥ १८ ॥

अधूष्णक्रीतविशदपिच्छलाच्छवनं मुहुः ।

अल्पशोफेऽल्पशोफस्तु पाकोऽन्यैर्लक्षणैस्तथा ॥ १९ ॥

अक्षिपाकात्यये शोफः संरम्भः कलुषाश्रुता ।

कफोपदिग्धमसितं सितं प्रक्लेबरागवत् ॥ २० ॥

दाहो दर्शनसंरोधो वेदनाश्चानवस्थिताः ।

अन्नसारोऽग्लतां नीतः पित्तरक्तोत्सवैर्मलैः ॥ २१ ॥

सिराभिर्नेत्रमाकृढः करोति श्यावलोहितम् ।

सशोफदाहपाकाशु भृशं चाविलदर्शनम् ॥ २२ ॥

अग्लोपितोऽयम्

इत्युक्ता गदाः षोडश सर्वगाः ।

हृताधिमन्थमेतेषु साक्षिपाकात्ययं त्यजेत् ॥ २३ ॥

वातोद्भूतः पञ्चरात्रेण दृष्टिं

सप्ताहेन श्लेष्मजातोऽधिमन्थः ।

रक्तोत्पन्नो हन्ति तद्वन्निरात्रात्

मिथ्याचारात् पैत्तिकः सद्य एव ॥ २४ ॥”

षोडशोऽध्यायः ।

अथाऽतः सर्वाक्षिरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

इति ह आहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“प्राग्रूप एव स्यन्देषु तीक्ष्णगण्डूषनावनम् ।

कारयेदुपवासं च कोपादन्यत्र वातजात् ॥ १ ॥

दाहोपदेहरागाशुशोफशान्त्यै विहालकम् ।

कुर्यात्सर्वत्र पत्रैलामरिचस्वर्णगैरिकैः ॥ २ ॥

सरसाञ्जनयष्ट्याङ्गनतचन्दनसैन्धवैः ।

सैन्धवं नागरं ताक्ष्यं भृष्टं मण्डेन सर्पिषः ॥ ३ ॥

घातजे घृतभृष्टं वा योज्यं शबरदेशजम् ।

मांसीपशककाकोलीयष्ट्याङ्गैः पित्तरक्तयोः ॥ ४ ॥

मनोङ्गाफलिनीक्षौद्रैः कफे सर्वैस्तु सर्षजे ।

स्तिवमरिचभागमेकं चतुर्मनोङ्गं द्विरष्टशाबरकम् ।

संघूर्ण्य वस्त्रबद्धं प्रकुपितमात्रेऽवगुण्ठनं नेत्रे ॥ ५ ॥

आरण्याश्छाणरसे पटावबद्धाः

सुस्विन्ना नखवितुषीकृताः कुलरथाः ।

तत्तूर्ण्यं सकृदवचूर्णनाभिशीये

नेत्राणां बिभ्रमति सद्य एव कोपम् ॥ ६ ॥

बोषाभयातुस्थकयष्टिरोधै-

र्मृती ससूक्ष्मैः श्लथवस्त्रबद्धैः ।

तान्नस्थधान्याम्लनिमग्नमूर्ति-

रतिं जयत्यक्षिणि नैकरूपाम् ॥ ७ ॥

षोडशभिः सलिलपलैः

पलं तथैकं कटङ्कटोर्याः सिद्धम् ।

सेफोऽष्टभागविष्टः

क्षौद्रयुतः सर्वदोषकुपिते नेत्रे ॥ ८ ॥

घातपित्तकफसन्निपातजां

नेत्रयोर्बहुविधामपि न्ययाम् ।

क्षीघ्रमेव जयति प्रयोजितः

शिग्रुपल्लवरसः समाक्षिकः ॥ ९ ॥

तरुणसुरुक्षुकपत्रं

मूलं च विभिन्नं सिद्धमाजे क्षीरे ।

वाताभिष्यन्दरुजं

सद्यो विनिहन्ति सक्तुपिण्डिका चोष्णा ॥ १० ॥

आश्रोतनं मारुतजे काथो भिस्त्वादिभिर्हितः ।

कोष्णः सहैरण्डजटावृहतीमधुशिग्रुभिः ॥ ११ ॥

हीबेरवक्रशाङ्गेष्टोदुम्बरत्वक्षु साधितम् ।

साम्भसा पयसाजेन शूलाश्रोतनमुत्तमम् ॥ १२ ॥

मञ्जिष्ठाजनीलाक्षाद्राक्षाद्विमधुकोत्पलैः ।

काथः सशर्करः क्षीतः सेचनं रक्तपित्तजित् ॥ १३ ॥

कसेहयष्ट्याङ्गरजस्तान्तवे शिथिलं स्थितम् ।

अप्सु दिव्यासु निहितं हितं स्यन्देऽक्तपित्तजे ॥ १४ ॥

पुण्ड्रयष्टीनिशामूती धुता स्तन्ये सशर्करे ।

छागदुग्धेऽथवा दाहरुप्रागाश्रुनिवर्तनी ॥ १५ ॥

श्वेतरोध्रं समधुकं घृतभृष्टं सुचूर्णितम् ।

वस्त्रस्थं स्तन्यमृदितं पित्तरक्तभिघातजित् ॥ १६ ॥

नागारन्निफलानिम्बवासारोध्ररसं कफे ।

कोष्णमाश्रोतनम्

मिश्रैर्भेषजैः साक्षिपातिके ॥ १७ ॥

सर्पिः पुराणं पदने पित्ते शर्करया युतम् ।

व्योषसिद्धं कफे पीत्वा यवक्षारावचूर्णितम् ॥ १८ ॥

छावयेद्बुधिरं भूयस्ततः खिग्धं विरेचयेत् ।
 आनूपवेसवारेण शिरोवदनलेपनम् ॥ १९ ॥
 दण्णेन शूले दाहे तु पयःसर्पिर्युतैर्हिमैः ।
 तिमिरप्रतिषेधं च वीक्ष्य युञ्ज्याद्यथायथम् ॥ २० ॥
 अयमेव विधिः सर्वो मन्थादिष्वपि शास्यते ।
 अक्षान्तौ सर्वथा मन्थे भ्रुवोरुपरि बाह्वेत् ॥ २१ ॥
 रूप्यं रूक्षेण गोदध्ना लिम्पेन्नीलत्वमागते ।
 शुष्के तु मस्तुना वर्तिर्वाताक्ष्यामयनाशिनी ॥ २२ ॥
 सुमनः कोरकाः शङ्खक्षिफका मधुकं बला ।
 पित्तरक्षापहा वर्तिः पिष्टा दिव्येन वारिणा ॥ २३ ॥
 सैन्धवं त्रिफला श्योषं शङ्खनाभिः समुद्रजः ।
 फेनः क्षैलेयकं सर्जो वर्तिः श्लेष्माक्षिरोगनुत् ॥ २४ ॥
 प्रपौण्डरीकं यष्ट्याङ्गं दावीं चाष्टपलं पचेत् ।
 जलद्रोणे रसे पूते पुनः पके घने क्षिपेत् ॥ २५ ॥
 पुष्पाञ्जनाद्दशपलं कर्षं च मरिचास्ततः ।
 कृतशूर्णोऽथवा वर्तिः सर्वामिष्यन्दसम्भवान् ॥ २६ ॥
 हन्ति रागरुजावर्षान् सद्यो दृष्टिं प्रसादयेत् ।
 जयं पाशुपतो योगो रहस्यं भिषजां परम् ॥ २७ ॥
 शुष्काक्षिपाके हविषः पानमक्ष्णोश्च तर्पणम् ।
 धृतेन जीवनीयेन नस्यं तैलेन चाणुना ॥ २८ ॥

परिषेको हितश्चात्र पयः कोष्णं ससैन्धवम् ।
 सर्पिर्युक्तं स्तन्यपिष्टमञ्जनं हि महौषधम् ॥ २९ ॥
 वसा चानूपसन्वोत्था किञ्चित्सैन्धवनागरा ।
 घृताक्तान् दर्पणे घृष्टान् केशान् मल्लकसम्पुटे ॥ ३० ॥
 दग्ध्वाज्यपिष्टा लोहस्था सा मषी श्रेष्ठमञ्जनम् ।
 सशोफे चाल्पशोफे च क्षिग्धस्य व्यधयेत्सिराम् ॥ ३१ ॥
 रेकः क्षिग्धे पुनर्द्राक्षापथ्याकायत्रिवृद्धतैः ।
 श्वेतरोध्रं घृतभृष्टं चूर्णितं तान्तवस्थितम् ॥ ३२ ॥
 ढष्णाम्बुना विमृदितं सेकः शूलहरः परम् ।
 दार्वीप्रपौण्डरीकस्य कायो वाऽऽञ्जोतने हितः ॥ ३३ ॥
 सन्धावांश्च प्रयुञ्जीत घर्षरागाश्रुरुघ्वरान् ।
 तान्नं लोहे मूत्रघृष्टं प्रयुक्तं
 नेत्रे सर्पिर्धूपितं वेदनाघ्नम् ।
 तान्नैर्घृष्टो गन्धदध्नः सरो वा
 युक्तः कृष्णासैन्धवाभ्यां वरिष्ठः ॥ ३४ ॥
 शङ्खं तान्ने स्तन्यघृष्टं घृताक्तैः
 शम्याः पत्रैर्धूपितं तद्यवैश्च ।
 नेत्रे युक्तं हन्ति सन्धावसंज्ञं
 क्षिप्रं घर्षं वेदनां चातितीव्राम् ॥ ३५ ॥
 उदुम्बरफलं लोहघृष्टं स्तन्येन धूपितम् ।

साज्यैः शमीच्छदैर्दाहशूलरागाशुहर्षजित् ॥ ३६ ॥

शिग्रुपलवनिर्यासः सुवृष्टस्ताम्रसम्पुटे ।

घृतेन धूपितो हन्ति शोफघर्षाशुवेदनाः ॥ ३७ ॥

तिलान्भसा मृत्कपालं कांस्यं वृष्टं सुधूपितम् ।

निम्बपत्रैर्वृताभ्यक्तैर्वर्षशूलाशुरागजित् ॥ ३८ ॥

सन्धावेनाञ्जिते नेत्रे विगतौषधवेदने ।

स्तन्येनाञ्चोतनं कार्यं त्रिःपरं नाञ्जयेच्च तैः ॥ ३९ ॥

तालीसपत्रचपलानतलोहरजोऽञ्जनैः ।

जातीमुकुलकासीससैन्धवैर्मूत्रपेषितैः ॥ ४० ॥

तान्नमालिष्य ससाहं धारयेत्पेषयेत्ततः ।

मूत्रेणैवानु गुटिकाः कुर्याच्छायाविशोषिताः ॥ ४१ ॥

ताः स्तन्यवृष्टा घर्षाशुशोफकण्डूविनाशनाः ।

व्याघ्रीव्वरुमधुकं तान्नरजोऽजाक्षीरकल्कितम् ॥ ४२ ॥

शम्यामलकपत्राभ्यधूपितं शोकरुद्रप्रणुत् ।

अम्लोषिते प्रयुञ्जीत पित्ताभिष्यन्दसाधनम् ॥ ४३ ॥

उत्क्रिष्टाः कफपित्तास्रनिचयोत्थाः कुकूणकः ।

पक्ष्मोपरोधः शुष्काक्षिपाकः प्यालसो विसः ॥ ४४ ॥

पोथक्यम्लोषितोऽल्पाख्यः स्यन्दमन्था विनानिलात् ।

एतेऽष्टादश पिष्ट्वाख्या दीर्घकालानुबन्धिनः ॥ ४५ ॥

चिकित्सा पृथगेतेषां स्वं स्वमुक्ताय वक्ष्यते ।

पिष्टीभूतेषु सामान्यात्

अथ पिष्ट्वाक्षिरोणिनः ॥ ४६ ॥

खिरिधस्य छर्दितवतः सिराविद्धतासृजः ।
 विरिक्तस्य च वर्मानु निर्लिखेदाविशुद्धितः ॥ ४७ ॥
 तुत्थकस्य पलं श्वेतमरिचानि च विंशतिः ।
 त्रिंशता काञ्जिकपलैः पिष्ट्वा ताम्रे निधापयेत् ॥ ४८ ॥
 पिष्टानपिष्टान् कुरुते बहुवर्षोत्थितानपि ।
 तत्सेकेनोपदेहाधुकण्डूशोफांश्च नाशयेत् ॥ ४९ ॥
 करञ्जबीजं सुरसं सुमनः कोरकाणि च ।
 सक्कुथ साधयेत्काथे पूते तत्र रसक्रिया ॥ ५० ॥
 अञ्जनं पिष्टमैषज्यं पद्मणां च प्ररोहणम् ।
 रसाञ्जनं सर्जरसो रीतिपुष्पं मनःशिला ॥ ५१ ॥
 समुद्रफेनं लवणं गैरिकं मरिचानि च ।
 अञ्जनं मधुना पिष्टं छेदकण्डूममुत्तमम् ॥ ५२ ॥
 अभयारसपिष्टं वा तगरं पिष्टनाशनम् ।
 भावितं बस्तमूत्रेण सखेहं देवदारु च ॥ ५३ ॥
 सैन्धवत्रिफलाकृष्णाकटुकाशङ्गनाभयः ।
 सताम्ररजसो वर्तिः पिष्टशुक्रकनाशिनी ॥ ५४ ॥
 पुष्पकासीसचूर्णौ वा सुरसारसभावितः ।
 ताम्रे दशाहं तत् पैल्यपद्मशातजिदञ्जनम् ॥ ५५ ॥
 अलं च सौवीरकमञ्जनं च
 ताम्र्यां समं ताम्ररजश्च सूक्ष्मम् ।

पिल्लेषु रोमाणि निवेदितोऽसौ

चूर्णः करोत्येकशलाकयापि ॥ ५६ ॥

लाक्षानिगुण्ठीभृङ्गदर्वारसेन

श्रेष्ठं कार्पासं भावितं सप्तकृत्वः ।

दीपः प्रज्वाल्यः सर्पिषा तत्समुत्था

श्रेष्ठं पिष्टानां रोपणार्थं मयी सा ॥ ५७ ॥

वत्सां वलेखं बहुशलाह्णलोणितमोक्षणम् ।

पुनः पुनर्विरिकं च नित्यमाश्रोतनाञ्जनम् ॥ ५८ ॥

नाभनं भूमपानं च पिष्टुरोगातुरो भजेत् ।

पूयालसे त्वक्षान्तेऽन्तर्दाहः सूक्ष्मशलाकया ॥ ५९ ॥

चतुर्नवतिरित्यक्ष्णोर्हेतुकक्षणसाधनैः ।

परस्परमसङ्कीर्णाः कात्स्न्येन गदिता गदाः ॥ ६० ॥

सर्वदा च निवेद्येत् स्वस्थोऽपि नयनग्रियः ।

पुराणयवगोभूमशालिषष्टिकोद्वचान् ॥ ६१ ॥

मुद्रादीन् कफपित्तज्ञान् भूरिसर्पिःपरिहृतान् ।

झाकं चैवंविधं मांसं आङ्गुलं दाढिमं सिताम् ॥ ६२ ॥

सैन्धवं त्रिफलां द्राक्षां वारि पाने च लाभसम् ।

आतपत्रं पदत्राणं विधिवद्दोषशोधनम् ॥ ६३ ॥

वर्जयेद्देहसंरोधमजीर्णाभ्यशनानि च ।

छोकक्रोधदिवास्वप्निशाजागरणानि च ॥ ६४ ॥

निदाहि विष्टम्भकरं यथेहाहारभोजनम् ।

द्वे पादमध्ये पृथुसन्निवेशे
 सिरे गते ते बहुधा च नेत्रे ।
 ता अक्षणोद्वर्तनलेपनादीन्
 पादप्रयुक्ताश्चयनं नयन्ति ॥ ६५ ॥
 मलोष्णसङ्घटनपीडनाद्यै-
 स्ता दूषयन्ते नयनानि दुष्टाः ।
 भजेत्सदा दृष्टिहितानि तस्मा-
 दुपानदभ्यञ्जनधावनानि" ॥ ६६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

अथाऽतः कर्णरोगविज्ञानीयं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह आहुरात्रेयादयो महर्षयः ।
 "प्रतिश्यायजलक्रीडाकर्णकण्डूयनैर्मरुत् ।
 मिथ्यायोगेन शब्दस्य कुपितोऽन्यैश्च कोपनैः ॥ १ ॥
 प्राप्य ओत्रसिराः कुर्याच्छूलं ओतसि वेगवत् ।
 अर्धवसेदकं स्रग्भं शिशिरानभिनन्दनम् ॥ २ ॥
 विराज पाकं पकं तु कसीकामरुपशः स्रवेत् ।
 ओत्रं शून्यमकस्माच्च स्यात्सञ्चारविचारवत् ॥ ३ ॥
 शूलं पित्तासवाहोषाक्षीतेच्छाभयशुष्करम् ।
 आक्षुपाकं प्रपकं च सपीतलसिकाक्षुति ॥ ४ ॥
 सा कसीका स्पृशेद्यत्तत्तत्पाकमुपैति च ।

कफाच्छिरोहनुग्रीवागौरवं मन्दता रुजः ॥ ५ ॥
 कण्डूः श्वयधुरण्णेच्छा पाकाच्छ्वेतवना क्षुतिः ।
 करोति श्वणे शूलमभिघातादिपीडितम् ॥ ६ ॥
 रक्तं पित्तसमानार्तिं किञ्चिद्वाधिकलक्षणम् ।
 शूलं समुदितैर्दोषैः सशोफज्वरतीव्ररुक् ॥ ७ ॥
 पर्यायादुष्णशीतेच्छं जायते क्षुतिजाह्वयवत् ।
 पक्वं सितासितारक्तघनपूयप्रवाहि च ॥ ८ ॥
 शब्दवाहिसिरासंस्थे शृणोति पवने मुहुः ।
 नादानकस्माद्विविधान्, कर्णनादं वदन्ति तम् ॥ ९ ॥
 श्लेष्मणानुगतो वायुर्नादो वा समुपेक्षितः ।
 उच्चैः कृच्छ्राच्छ्रुतिं कुर्याद्वधिरत्वं क्रमेण च ॥ १० ॥
 वातेन शोषितः श्लेष्मा क्षोतो लिम्पेत्ततो भवेत् ।
 रुगौरवं पिधानं च, स प्रतीनाहसंश्लितः ॥ ११ ॥
 कण्डूशोफौ कफाच्छ्रोत्रे स्थिरौ तत्संज्ञया स्मृता ।
 कफो विदग्धः पित्तेन सरुजं नीरुजं त्वपि ॥ १२ ॥
 घनपूतिबहुक्लृदं कुरुते पूतिकर्णकम् ।
 वातादिवूषितं श्रोत्रं मांसासृक्क्लेदजां रुजम् ॥ १३ ॥
 स्नादन्तो जम्तवः कुर्युंस्तीव्रां स कृमिकर्णकः ।
 श्रोत्रकण्डूयनाजाते क्षते स्यात्पूर्वलक्षणः ॥ १४ ॥
 विदग्धिः पूर्ववच्चान्यः

शोफोऽश्रोऽर्बुदमीरितम् ।

१ 'दूषितम्' इत्यणः. २ 'नार्तिं किं' इति पाठः.

तेषु रुक्पूतिकर्णत्वं बधिरत्वं च बाधते ॥ १५ ॥

गर्भेऽनिलात्सङ्कुचिता शङ्कुली कूचिकर्णकः ।

एको नीरुगनेको वा गर्भे मांसाङ्कुरः स्थिरः ॥ १६ ॥

पिप्पली पिप्पलीमानः

सन्निपाताद्विदारिका ।

सवर्णः सरुजः स्तब्धः श्वयथुः स उपेक्षितः ॥ १७ ॥

कटुतैलनिभं पक्कः स्रवेत् कृच्छ्रेण रोहति ।

सङ्कोचयति रुढा च सा ध्रुवं कर्णशङ्कुलीम् ॥ १८ ॥

सिरास्थः कुरुते वायुः पालीशोषं तदाह्वयम् ।

कृशा इवा च तच्चीवत् पाली वातेन तन्निष्का ॥ १९ ॥

सुकुमारे चिरोत्सर्गात्सहसैव प्रवर्धिते ।

कर्णे शोफः सरुक् पाल्यामरणः परिपोटवान् ॥ २० ॥

परिपोटः स पवनात्

उत्पातः पित्तशोणितात् ।

गुर्वाभरणभाराद्यैः श्यावो रुग्दाहपाकवान् ॥ २१ ॥

श्वयथुः स्फोटपिटिकारागोषाक्रेदसंयुतः ।

पाल्यां शोफोऽनिलकफात्सर्वतो निर्व्ययः स्थिरः ॥ २२ ॥

स्तब्धः सवर्णः कण्डूमानुष्मग्न्यो गल्लिरश्च सः ।

दुर्विद्धे वर्धिते कर्णे सकण्डूदाहपाकरुक् ॥ २३ ॥

अथथुः सन्निपातोत्थः, स नास्ति दुःखवर्धनः ।
 कफासृक्कृमिजाः सूक्ष्माः सकण्डूहेदवेदनाः ॥ २४ ॥
 लेह्याख्याः पिटिकास्ता हि लिङ्गुः पालीमुपेक्षिताः ।
 पिप्पली सर्वजं शूलं विदारी कूचिकर्णकः ॥ २५ ॥
 पृथामसाध्या चाप्यैका तन्निकान्यास्तु साधयेत् ।
 पञ्चविंशतिरित्युक्ताः कर्णरोगा विभागतः ॥ २६ ॥”

अष्टादशोऽध्यायः ।

अथाऽतः कर्णरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ।
 “कर्णशूले पवनजे पिबेद्वात्रौ रसाक्षितः ।
 वातघ्नसाधितं सर्पिः कर्णं स्निग्धं च पूरयेत् ॥ १ ॥
 पत्राणां पृथगभ्यथविट्वाकैरण्डजन्मनाम् ।
 तैलसिन्धूत्थदिग्धानां स्निग्धानां पुटपाकतः ॥ २ ॥
 रसैः कवोष्णैस्तद्वच्च मूलकस्थारलोरपि ।
 गणे वातहरेऽम्लेषु मूत्रेषु च विपाक्षितः ॥ ३ ॥
 महाक्षेहो द्रुतं हन्ति सुतीव्रामपि वेदनाम् ।
 महतः पञ्चमूलस्य काष्ठात्क्षौमेण वेष्टितात् ॥ ४ ॥
 तैलसिक्तात्प्रदीप्ताग्रात् क्षेहः सद्यो हजापहः ।
 योग्यञ्चैवं भद्रकाष्ठात् कुष्ठात् काष्ठाच्च सारलात् ॥ ५ ॥

वातव्याधिप्रतिशयायविहितं हितमत्र च ।

वर्जयेच्छिरसा स्नानं शीताम्भःपानमह्वयपि ॥ ६ ॥

पित्तशूले सितायुक्तघृतस्निग्धं विरेचयेत् ।

द्राक्षायष्टिशृतं साम्यं शस्यते कर्णपूरणम् ॥ ७ ॥

यष्ट्यनन्ताहिमोशीरकाकोलीरोध्रजीवकैः ।

मृणालविसमञ्जिष्ठासारिवाभिश्च साधयेत् ॥ ८ ॥

यष्टीमधुरसप्रस्थं क्षीरद्विप्रस्थसंयुतम् ।

तैलस्य कुडवं नस्यपूरणाम्यञ्जनैरिदम् ॥ ९ ॥

निहन्ति शूलदाहोषाः केवलं क्षौद्रमेव वा ।

यष्ट्यादिभिश्च सघृतैः कर्णौ दिङ्मात्समन्ततः ॥ १० ॥

वामयेत् पिप्पलीसिद्धसर्पिःस्निग्धं कफोज्ज्वे ।

धूमनावनगण्डूषस्वेदान् कुर्यात्कफापहान् ॥ ११ ॥

लशुनार्द्रकशिग्रूणां सुरङ्ग्या मूलकस्य च ।

कदल्याः स्वरसः श्रेष्ठः कदुणाः कर्णपूरणे ॥ १२ ॥

अर्काङ्कुरानम्लपिष्टांसैलाक्काञ्छवणान्वितान् ।

सन्निधाय खुहीकाण्डे कोरिते तच्छदावृतान् ॥ १३ ॥

स्वेदयेत्पुटपाकेन स रसः शूलजित्परम् ।

रसेन बीजपूरस्य कपित्थस्य च पूरयेत् ॥ १४ ॥

सूक्तेन पूरयित्वा वा फेनेनान्ववचूर्णयेत् ।

अजाबिमूत्रवंशात्त्वक्स्निग्धं तैलं च पूरणम् ॥ १५ ॥

सिद्धं वा सार्षपं तैलं हिङ्गुतुम्बरुनागरैः ।
 रक्तजे पित्तवत्कार्यं सिरां चाशु विमोक्षयेत् ॥ १६ ॥
 पक्वे पूयवहे कणं धूमगण्डूषणावनम् ।
 सुश्यान्नाडीविधानं च दुष्टव्रणहरं च यत् ॥ १७ ॥
 स्रोतः प्रमृज्य दिग्धं तु द्वौ कालौ पिचुवर्तिभिः ।
 पूरेण धूपयित्वा वा माक्षिकेण प्रपूरयेत् ॥ १८ ॥
 सुरसादिगणकाथफाणिताक्तां च योजयेत् ।
 पिचुवर्तिं सुसूक्ष्मैश्च तद्गूर्णैरवचूर्णयेत् ॥ १९ ॥
 शूलश्लेदगुरुत्वानां विधिरेव निवर्तकः ।
 प्रियङ्गुमधुकाम्बुधातवयुत्पलपर्णिभिः ॥ २० ॥
 मञ्जिष्टालोध्रलाक्षाभिः कपित्थस्य रसेन च ।
 पञ्चेतैलं तदास्त्रावं निगृह्णात्याशु पूरणात् ॥ २१ ॥
 नादबाधिर्ययोः कुर्याद्वातशूलोक्तमौषधम् ।
 श्लेष्मानुबन्धे श्लेष्माणं प्राग्जयेद्दमनादिभिः ॥ २२ ॥
 पूरणदक्षिणव्रणमूलकात्पत्रजे रसे ।
 चतुर्गुणे पचेतैलं क्षीरे चाष्टगुणोन्मिते ॥ २३ ॥
 यष्ट्याङ्गाक्षीरकाकोलीकल्कयुक्तं निहन्ति तत् ।
 नादबाधिर्यशूलानि नावनाभ्यङ्गपूरणैः ॥ २४ ॥
 पक्वं प्रतिविषाहिङ्गुमिशित्वक्स्वार्जिकोषणैः ।
 ससूकैः पूरणासैलं रुक्मजावश्रुतिनादनुत् ॥ २५ ॥

कर्णेनादे हितं तैलं सर्षपोत्थं च पूरणे ।

शुष्कमूलकलण्डानां क्षारो हिङ्गु महौषधम् ॥ २६ ॥

शतपुष्पावचाकुष्ठदारुशिग्रुरसाञ्जनम् ।

सौवर्चलववक्षारस्वर्जिकौङ्गिदसैन्धवम् ॥ २७ ॥

भूर्जग्रन्थिविडं सुखा मधुसूक्तं चतुर्गुणम् ।

मातुलुङ्गरसस्तद्वत् कदलीस्वरसश्च तैः ॥ २८ ॥

पक्वं तैलं जयत्माशु सुकृच्छ्रानपि पूरणात् ।

कण्डूं क्लेदं च बाधिर्यं पूतिकर्णं च रुक्मिण् ॥ २९ ॥

क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं सुखदन्त्यामयेषु च ।

अथ सुप्ताविव स्यातां कर्णौ रक्तं हरेत्ततः ॥ ३० ॥

सन्धोफक्लेदयोर्मन्दभुतेर्वमनमाचरेत् ।

बाधिर्यं वर्जयेद्दालवृद्धयोश्चिरजं च यत् ॥ ३१ ॥

प्रतीनाहे परिक्लेशे ह्रस्वेदैर्विशोधयेत् ।

कर्णशोधनकेनानु कर्णौ तैलस्य पूरयेत् ॥ ३२ ॥

ससूक्तसैन्धवमधोर्मातुलुङ्गरसस्य वा ।

शोधनाद् रुक्षतोत्पत्तौ घृतमण्डस्य पूरणम् ॥ ३३ ॥

कमोऽयं मलपूर्णोऽपि कर्णे कण्डूनां कफापहम् ।

जस्यादि तद्वच्छोफोऽपि कटूष्णैश्चात्र लेपनम् ॥ ३४ ॥

कर्णस्त्रावोदितं कुर्यात्पूतिकृमिर्णैर्कर्णयोः ।

पूरणं कटुतैलेन विशेषात् कृमिकर्णके ॥ ३५ ॥

१ 'स्रुतेर्व' इति पाठः. २ 'कृमिकक' इति पाठः.

धमिपूर्वा हिता कर्णविद्रवौ विद्रविक्रिया ।
पित्तोत्थकर्णशूलोकं कर्तव्यं क्षतविद्रवौ ॥ ३६ ॥
अशोऽर्बुदेषु नासावत्

आमा कर्णविदारिका ।

कर्णविद्रविवत्साध्या यथादोषोदयेन च ॥ ३७ ॥
पालीशोषेऽनिलभ्रोत्रशूलवक्षस्यलेपनम् ।
स्वेदं च कुर्यात् स्विन्नां च पालीमुद्रतयेत्तिलैः ॥ ३८ ॥
प्रियालबीजयष्ट्याह्वयगन्धायवाम्बितैः ।
ततः पुष्टिकरैः ज्ञेहेरम्यङ्गं नित्यमाचरेत् ॥ ३९ ॥
क्षतावरीवाग्निगन्धायपयस्यैरण्डजीवकैः ।
तैलं विपक्वं सक्षीरं पालीनां पुष्टिकृत्परम् ॥ ४० ॥
कल्केन जीवनीयेन तैलं पयसि पाषितम् ।
आनूपमांसकाये च पालीपोषणवर्धनम् ॥ ४१ ॥
पालीं छित्वातिसङ्क्षीणां शेषां सन्ध्याय पोषयेत् ।
यान्यैवं तज्जिकारुमापि परिपोटेऽप्ययं विधिः ॥ ४२ ॥
उत्पाते शीतलैलेपो जलकोहृतशोणिते ।
जम्बवान्नपल्लवबलायष्टीरोध्रतिलोत्पलैः ॥ ४३ ॥
सधान्याम्लैः समञ्जिष्टैः सकदम्बैः ससारिवैः ।
सिद्धमम्यञ्जनं तैलं विसर्पोक्तपृतानि च ॥ ४४ ॥
उष्मन्थेऽम्यञ्जनं तैलं गोधाकर्कवसान्वितम् ।
तालपम्यश्चगन्धार्कवाङ्मुषीतिलसैन्धवैः ॥ ४५ ॥

सुरसालाङ्गलीभ्यां च सिद्धं तीक्ष्णं च नावनम् ।
 दुर्विदेऽश्मन्तजम्बवान्नपत्रकायेन सेचिताम् ॥ ४६ ॥
 तैलेन पालीं स्वभ्यक्तां सुशुद्धैरवचूर्णयेत् ।
 चूर्णेर्मधुकमज्जिष्ठाप्रपुण्ड्राङ्गनिशोऽन्नवैः ॥ ४७ ॥
 लाक्षाविडङ्गसिद्धं च तैलमभ्यञ्जने हितम् ।
 खिन्नां गोमयजैः पिण्डैर्बहुशः परिलेहिकाम् ॥ ४८ ॥
 विडङ्गसारैरालिम्पेदुरग्रीमूत्रकल्कैः ।
 कौटजेक्षुदकारज्जबीजशम्याकवल्कलैः ॥ ४९ ॥
 अथवाभ्यञ्जने तैर्वा कटुतैलं विपाचयेत् ।
 सनिम्बपत्रमरिचमदनैर्लेहिकाव्रणे ॥ ५० ॥
 छिन्ने तु कर्णे शुद्धस्य बन्धमालोच्य यौगिकम् ।
 शुद्धाक्षं कागयेल्लभे सद्यश्छिन्ने विशोधनम् ॥ ५१ ॥
 अथ ग्रथित्वा केशान्तं कृत्वा छेदनलेसनम् ।
 निवेश्य सन्धिं सुषमं न निह्नं न समुन्नतम् ॥ ५२ ॥
 अभ्यञ्ज्य मधुसर्पिभ्यां पिचुल्लोतावगुण्ठितम् ।
 सूत्रेणागाढशिथिलं बद्ध्वा चूर्णैर्वाकिरेत् ॥ ५३ ॥
 शोणितस्थापनैर्व्रण्यमाचारं चादिशेत्ततः ।
 सप्ताहादामतैलाक्तं घनैरपनयेत् पिचुम् ॥ ५४ ॥
 सुरूढं जातरोमाणं क्षिष्टसन्धिसमस्तिरम् ।
 सुवर्माणं सुरागं च शनैः कर्णं विवर्धयेत् ॥ ५५ ॥

१ 'तमालप' पा. २ 'छिन्नं तु कर्णं शु' इत्यरुणः. ३ 'रवा-
 किरन्' इति पाठः.

जलशूकः स्वयङ्कुसा रजन्यौ बृहतीफलम् ।
 अश्वगन्धाबलाहस्तिपिप्पलीगौरसर्षपाः ॥ ५६ ॥
 मूलं कोशातकाश्वत्थरूपिकासप्तपर्णजम् ।
 छुच्छुन्दरी कालसृता गृहं मधुकरीकृतम् ॥ ५७ ॥
 जंतूका जलजन्मा च तथा शाबरकन्दकम् ।
 एभिः कल्कैः खरं पकं सतैलं माहिषं धृतम् ॥ ५८ ॥
 हस्त्यश्वमूत्रेण परमभ्यङ्गाकर्णवर्धनम् ।
 भयं कुर्याद्वयस्यस्य छिन्नां शुद्धस्य नासिकाम् ॥ ५९ ॥
 छिन्ध्यान्नासासमं पत्रं तत्तुल्यं च कपोलतः ।
 त्वक्षांसं नासिकासन्ने रक्षस्तत्तनुतां नयेत् ॥ ६० ॥
 सीन्येद् गण्डं ततः सूच्या सेविन्या पिचुयुक्तया ।
 नासाच्छेदे च लिखिते परिवर्त्योपरि त्वचम् ॥ ६१ ॥
 कपोलबन्धं सन्दध्यात्सीन्येन्नासां च यत्नतः ।
 नाडीभ्यामुत्क्षिपेदन्तः सुक्षोर्क्कासप्रवृत्तये ॥ ६२ ॥
 आमृतैलेन सिक्त्वा तु पतङ्गमधुकाञ्जनैः ।
 शोणितस्थापनेश्चान्यैः सुश्लक्ष्णैरवचूर्णयेत् ॥ ६३ ॥
 ततो मधुघृताभ्यक्तं बद्ध्वाऽऽचारिकमादिशेत् ।
 शात्वावस्थान्तरं कुर्यात् सद्योन्नयविधिं ततः ॥ ६४ ॥
 छिन्ध्याद्रूढेऽधिकं मांसं नासोपान्ते च चर्मवत् ।
 सीन्येत्ततश्च सुश्लक्ष्णं ह्रीनं संवर्धयेत्पुनः ॥ ६५ ॥

निवेशिते यथाम्बासं सद्यश्छेदेऽप्ययं विधिः ।

नाडीयोगाद्विनौष्ठस्य नासासन्धानवद्विधिः ॥ ६५ ॥”

एकोनविंशोऽध्यायः ।

अथाऽतो नासारोगविज्ञानीयं व्याख्यास्यामः ।

इति ह आहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“अवश्यायानिलरजोभाष्यातिस्वप्नजागरैः ।

जीवात्युषोपधानेन पीतेनाम्येन वारिणा ॥ १ ॥

अत्यम्बुपानरमणच्छर्दिबाष्पग्रहादिभिः ।

कुंदा वातोन्मना दोषा नासायां स्थानतां गताः ॥ २ ॥

जनयन्ति प्रतिश्यायं वर्धमानं क्षयप्रदम् ।

तत्र वातात्प्रतिश्याये मुखशोषो भृशं क्षयः ॥ ३ ॥

घ्राणोपरोधनिस्तोददन्तशङ्कुशिरोभ्यथाः ।

कीटका इव सर्पन्ति मन्यते परितो भुवौ ॥ ४ ॥

स्वरसादग्निरात्याकः शिशिराच्छकफक्षुतिः ।

पित्तात्तृष्णात्स्वरघ्राणपिटिकासम्भवज्जमाः ॥ ५ ॥

नासाग्रपाको रुक्षोष्णस्ताम्रपीतकफक्षुतिः ।

कफात्फासोऽरुचिः श्वासो वमथुर्गात्रगौरवम् ॥ ६ ॥

माधुर्यं वदने कण्डूः क्षिरघञ्जुकुचना क्षुतिः ।

सर्वजो लक्षणैः सर्वैरकस्माद्द्विधाशान्तिमान् ॥ ७ ॥

दुष्टं नासासिराः प्राप्य प्रतिश्चायं करोत्यसृक् ।
 उरसः सुसता ताग्रनेत्रत्वं श्वासपूतिता ॥ ८ ॥
 कण्ठः भोग्राक्षिनासासु पित्तोक्तं चात्र लक्षणम् ।
 सर्वं एव प्रतिश्याया दुष्टतां यान्त्युपेक्षिताः ॥ ९ ॥
 यथोक्तोपद्रवाधिक्यात्स सर्वेन्द्रियतापनः ।
 सामिसादज्वरश्वासकासोरःपार्श्ववेदनः ॥ १० ॥
 कुप्यत्यकसाद्गुह्यो मुखदौर्गन्ध्यशोफकृत् ।
 नासिकाह्नेदसंशोषशुद्धिरोधकरो मुहुः ॥ ११ ॥
 पूयोपमाऽसिता रक्तप्रथिता श्लेष्मसंज्ञिताः ।
 मूर्च्छन्ति चात्र कृमयो वीर्घञ्जिग्घसिताणवः ॥ १२ ॥
 पक्कलिङ्गमनि तेष्वङ्गलाघवं क्षययोः शमः ।
 श्लेष्मा सविक्षणः पीतो ज्ञानं च रसगन्धयोः ॥ १३ ॥
 तीक्ष्णाघ्राणोपयोगार्करश्मिसूत्रतृणादिभिः ।
 वातकोपिभिरन्यैर्वा नासिकातरुणास्थिभिः ॥ १४ ॥
 विघटितेऽनिलः क्रुद्धो रुद्धः शृङ्गाटकं व्रजन् ।
 निवृत्तः कुरुतेऽत्यथ क्षययुं स मृशक्षयः ॥ १५ ॥
 शोषयन्नासिकाज्जोतः कफं च कुरुतेऽनिलः ।
 शूकपूर्णाभनासात्वं कृष्णदुष्कृतं ततः ॥ १६ ॥
 स्पृतोऽसौ नासिकाशोषो

नासानाहे तु जायते ।

मद्वत्त्वमिव नासायाः श्लेष्मरुद्धेन वायुना ॥ १७ ॥

निश्वासोच्छ्वाससंरोधात् स्रोतसी संवृते इव ।

पचेन्नासापुटे पित्तं त्वच्चांसं दाहशूलवत् ॥ १८ ॥

स घ्राणपाकः

ज्वावस्तु तत्संज्ञः श्लेष्मसम्भवः ।

अच्छोज्ज्वलोपमोऽजस्रं विशेषान्निशि जायते ॥ १९ ॥

कफः प्रवृद्धो नासायां रुद्धा स्रोतांस्यपीनसम् ।

कुर्यात्सं जुर्धुरं चासं पीनसाधिकवेदनम् ॥ २० ॥

अवेरिव ज्वल्यस्य प्रक्षिप्त्वा तेन नासिका ।

अजस्रं पिच्छलं पीतं पक्वं सिकृणकं घनम् ॥ २१ ॥

रक्तेन नासा दग्धेन बाह्यान्तः स्पर्शनासहा ।

अवेदूमोपमोच्छ्वासा सा दीप्तिर्दहतीव च ॥ २२ ॥

तालुमूले मलैर्दुष्टैर्मारुतो मुखनासिकात् ।

श्लेष्मा च पूतिर्निर्गच्छेत्, पूतिनासं वदन्ति तम् ॥ २३ ॥

निचयादभिघाताद्वा पूयास्यह नासिका ज्वेत् ।

तत्पूयरक्तमाख्यातं शिरोदाहरुजाकरम् ॥ २४ ॥

पित्तश्लेष्मावरुद्धोऽन्तर्नासायां शोषयेन्मरुत् ।

कफं स शुष्कपुटतां प्राप्नोति पुटकं तु तत् ॥ २५ ॥

अज्ञोऽर्बुदानि विमजेद्दोषलिङ्गैर्वयाचथम् ।

सर्वेषु कृच्छ्राच्छ्वासनं पीनसः प्रतप्तं क्षवः ॥ २६ ॥

१ 'निःश्वासी' पा. २ 'त्सुधुरं' पा. ३ 'नासादग्धेन' पाठः.

सानुनासिकवादित्वं पूतिनासः शिरोम्यथा ।
अष्टादशानामित्येषां यापयेदुष्टपीनसम् ॥ २० ॥”

विंशोऽध्यायः ।

अथातो नासारोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥
“सर्वेषु पीनसेष्वादौ निवातागारगो भवेत् ।
क्षेहनस्वेदवसनधूमगण्डूषधारणम् ॥ १ ॥
वासो गुरुष्णं शिरसः सुघनं परिवेष्टनम् ।
लक्ष्मकलवणं क्षिग्धमुष्णं भोजनमद्रवम् ॥ २ ॥
धन्वभांसगुडक्षीरचणकत्रिकटूत्कटम् ।
यवगोधूमभूयिष्ठं दधिदाडिमसाधितम् ॥ ३ ॥
बालमूलकजो यूषः कुलथोत्थञ्च पूजितः ।
कवोष्णं दशमूलाम्बु जीर्णं वा वारुणीं पिबेत् ॥ ४ ॥
जिघ्रेश्वोरकतर्कारीवचाज्जयुपकुञ्जिकाः ।
व्योषतालीसचविकातिसिद्धीकाम्लवेतसम् ॥ ५ ॥
साण्ड्यजाजि द्विपलिकं त्वगोलापत्रपादिकम् ।
जीर्णाद्बुडान्तुलार्धेन पक्वेन वटकीकृतम् ॥ ६ ॥
पीनसश्वासकासहं रुचिस्वरकरं परम् ।
शताह्वात्वम्बकामूलं स्योनाकैरण्डविस्वजम् ॥ ७ ॥

सारगवधं पिबेद्धूमं वसाज्यमदनान्वितम् ।
 अथवा सघृतान् सक्तून् कृत्वा मल्लकसम्पुटे ॥ ८ ॥
 त्यजेत्स्नानं शुचं क्रोधं भृशं शय्यां हिमं चलम् ।
 पिबेद्वातप्रतिशयाये सर्पिर्वातघ्नसाधितम् ॥ ९ ॥
 पटुपञ्चकसिद्धं वा विदार्यादिगणेन वा ।
 स्वेदनस्यादिकां कुर्यात् चिकित्सामर्दितोदिताम् ॥ १० ॥
 पित्तरक्तोत्थयोः पेयं सर्पिर्मधुरकैः शृतम् ।
 परिषेकान्प्रदेहांश्च शीतैः कुर्वीत शीतलान् ॥ ११ ॥
 ध्रुवत्वक्त्रिफलाद्रयामाश्रीपर्णीयष्टिबिल्वकैः ।
 ह्रीरे दशागुणे तैलं नावनं सनिधौ पथेत् ॥ १२ ॥
 कफजे लङ्घनं लेपः शिरसो गौगसर्षपैः ।
 सक्षारं वा घृतं पीत्वा वमेत् पिष्टेस्तु नावनम् ॥ १३ ॥
 बल्लान्मुना पटुव्योषवेल्हवत्सकजीरकैः ।
 कटुतीक्ष्णैर्घृतेर्नस्यैः कवलैः सर्वजं जयेत् ॥ १४ ॥
 यक्ष्मकृमिक्रमं कुर्वन् मापयेद्दुष्टपीनसे ।
 व्योषोरुक्ककृमिजिह्वारुमात्रीगदेङ्गुदम् ॥ १५ ॥
 वार्ताकबीजं त्रिबृता सिद्धार्थः पूतिमत्स्यकः ।
 अग्निमन्थस्य पुष्पाणि पीलुशिग्रुफलानि च ॥ १६ ॥
 अश्वबिह्वरसमूत्राभ्यां हस्तिमूत्रेण चैकतः ।
 क्षौमगर्भां कृतां वर्ति धूमं प्राणास्थतः पिबेत् ॥ १७ ॥
 क्षवधौ पुटकाक्ष्ये च तीक्ष्णैः प्रधमनं हितम् ।

शुण्ठीकुष्ठकणाबेल्लद्राक्षाकल्ककपायवत् ॥ १८ ॥
 साधितं तैलमाज्यं वा नस्यं क्षवपुटप्रणुत् ।
 नासाशोषे बलातैलं पानादौ भोजनं रसः ॥ १९ ॥
 क्षिग्धो धूमस्तथा स्वदो नासानाहेऽप्ययं विधिः ।
 पाके दीप्ता च पित्तघ्नं तीक्ष्णं नस्यादि संवृतौ ॥ २० ॥
 कफपीनसवत्पूतिनासापीनमयोः क्रिया ।
 लाक्षाकरजमरिचबेल्लहिङ्गुकणागुडेः ॥ २१ ॥
 भविमूत्रदुर्तमस्यं कारयेद्भ्रमे कृते ।
 शिमुसिंहीनिकुम्भानां बीजैः सभ्योपसैन्धवैः ॥ २२ ॥
 सवेल्लसुरसैस्तैलं नावनं परमं हितम् ।
 पूरके नवे कुर्याद्रक्तपीनसवत्क्रियाम् ॥ २३ ॥
 भतिप्रवृद्धे नाडीवद्

दग्धेष्वशोऽर्बुदेषु च ।

निकुम्भकुम्भसिन्धूत्थमनोह्वालवणाम्रिकैः ॥ २४ ॥
 कल्कितैर्धृतमध्वाक्तां घ्राणे वर्ति प्रवेशयेत् ।
 शिङ्वादि नावनं चात्र पूतिनासोदितं भजेत् ॥ २५ ॥”

एकविंशोऽध्यायः ।

अथातो मुखरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।
 “मत्स्यमाहिषवाराहपिशितामकमूलकम् ।

मायसूपदधिक्षीरमुक्तेशुरसफाणितम् ॥ १ ॥
 भवाक् शय्यां च भजतो द्विषतो दन्तधावनम् ।
 धूमच्छर्दनगण्डूपानुचितं च सिराभ्यधम् ॥ २ ॥
 कुन्दाः श्लेष्मोलवणा दोषाः कुर्वन्त्यन्तमुग्धे गदान् ।
 तत्र खण्डौष्ठ हस्त्युक्तो वानेनोष्ठो द्विधा कृतः ॥ ३ ॥
 ओष्ठकोपे तु पवनात् स्तब्धवोष्ठौ महारुजौ ।
 दाल्येते परिपाठ्येते परुषामितककंशौ ॥ ४ ॥
 पित्तात्तीक्ष्णासहौ पीतौ सर्पपाकृतिभिश्चितौ ।
 पिटिकाभिर्महाक्लेदावाशुपाकां

कफात्पुनः ॥ ५ ॥

शीतासहौ गुरु शूनौ सवर्णपिटिकाचितौ ।
 सन्निपातादनेकामौ दुर्गन्धाऽऽस्तावपिच्छलौ ॥ ६ ॥
 अकसान्मलानसंशूनरुजौ विषमपाकिनौ ।
 रक्तोपसृष्टौ रुधिरं स्रवतः शोणितप्रभौ ॥ ७ ॥
 खर्जूरसदृशं चाऽत्र क्षीणे रक्तेऽर्बुदं भवेत् ।
 मांसपिण्डोपमौ मांसात्स्यातां मूर्च्छेऽस्मि क्रमात् ॥ ८ ॥
 तैलाभश्चयधुक्लेदौ सकण्डौ मेदसा मृदू ।
 क्षतजावदीर्येते पाठ्येते चासकृत्पुनः ॥ ९ ॥
 ग्रथितौ च पुनः स्यातां कण्डूलौ दशनच्छदौ ।
 जलबुद्बुदवद्वातकफादोष्ठे जलार्बुदम् ॥ १० ॥
 गण्डालजी स्थिरः शोफो गण्डे दाहज्वरान्वितः ।

१ 'गन्धसावपिच्छलौ' इति कचित्.

वातादुष्णसहा दन्ताः शीतास्पर्शाधिकव्यथाः ॥ ११ ॥

दाह्यन्त इव शूलेन, शीताख्यो दालनश्च सः ।

दन्तहृषे प्रवाताम्लशीतभक्ष्यासहा द्विजाः ॥ १२ ॥

भवन्त्यम्लाशनेनैव सरुजाञ्चलिता इव ।

दन्तभेदे द्विजास्तोदमेदरुक्स्फुटनान्विताः ॥ १३ ॥

चालश्चलद्भिर्दशनं भक्षणादधिकव्यथः ।

करालः सुकरालानां दशनानां समुद्भवः ॥ १४ ॥

दन्तोऽधिकोऽधिदन्ताख्यः स चोक्तः खलु वर्धनः ।

जायते जायमानेऽतिरुग् जाते तत्र शाम्यति ॥ १५ ॥

अधावनान्मलो दन्ते कफो वा वातशोषितः ।

पूतिगन्धः स्थिरीभूतः शर्करा

सोऽप्युपेक्षितः ॥ १६ ॥

शातयत्यणुशो दन्तात्कपालानि कपालिका ।

इयावः इयावत्वमायाता रक्तपित्तानि कैर्द्विजाः ॥ १७ ॥

समूलं दन्तमाश्लित्य दोषैरुन्वणमारुतैः ।

शोषिते मज्जि सुषिरे दन्तेऽन्नमलपूरिते ॥ १८ ॥

पूतिस्वाकृमयः सूक्ष्मा जायन्ते, जायते ततः ।

अहेतुवीचार्तिशमः ससंरम्भोऽसितश्चलः ॥ १९ ॥

प्रभूतपूयरक्तस्तु, स चोक्तः कृमिदन्तकः ।

श्लेष्मरक्तेन पूतीनि बहन्त्यन्नमहेतुकम् ॥ २० ॥

शीर्यन्ते दन्तमांसानि मृदुक्लिबासितानि च ।

शीतादोऽसौ

उपकुशः पाकः पित्तासृगुद्भवः ॥ २१ ॥

दन्तमांसानि दहन्ते रक्तान्युत्सेधवन्त्यतः ।

कण्डूमन्ति स्रवन्त्यस्रमाध्मायन्तेऽसृजि स्थिते ॥ २२ ॥

चला मन्दरुजो दन्ताः पूनि वक्रं च जायते ।

दन्तयोस्त्रिषु वा शोफो बदरास्थिनिभो घनः ॥ २३ ॥

कफास्त्रात्तीव्ररूक् शीघ्रं पश्यते दन्तपुष्पुटः ।

दन्तमांसे मलैः सास्त्रैर्बाह्यान्तः श्वयथुर्गुरुः ॥ २४ ॥

सरुदाहः स्रवेद्भिन्नः पूयास्रं दन्तविद्रधिः ।

श्वयथुर्दन्तमूलेषु रुजावान् पित्तरक्तजः ॥ २५ ॥

लालास्त्राग्नी स सुषिरो दन्तमांसप्रशातनः ।

स सक्षिपातज्वरवान् सपूयरुधिरस्तुतिः ॥ २६ ॥

महासुषिर इत्युक्तो विशीर्णद्विजबन्धनः ।

दन्तान्ते कीलवच्छोफो हनुकर्णरुजाकरः ॥ २७ ॥

प्रतिहन्त्यभ्यवहतिं श्लेष्मणा, सोऽधिमांसकः ।

घृष्टेषु दन्तमांसेषु संरम्भो जायते महान् ॥ २८ ॥

यस्मिंश्चलन्ति दन्ताश्च, स विदर्भोऽभिघातजः ।

दन्तमांसाभितान् रोगान् यः साध्यान्प्युपेक्षते ॥ २९ ॥

अन्तस्तस्यास्रवन् दोषः सूक्ष्मां सञ्जनयेद्वृत्तिम् ।

पूयं मुहुः सा स्रवति त्वङ्मांसास्थिप्रमेदिनी ॥ ३० ॥

१ 'पूतिवक्रं' इति पाठः.

ताः पुनः पञ्च विज्ञेया लक्षणैः स्वैर्यथोदितैः ।
शाकपत्रखरा सुसा स्फुटिता वातदूषिता ॥ ३१ ॥
जिह्वा

पित्तात् सदाहोषा रक्तैर्मांसाङ्कुरैश्चिना ।
शास्मलीकण्टकाभैस्तु कफेन बहुला गुरुः ॥ ३२ ॥
कफपित्तादधः शोफो जिह्वास्तम्भकृदुन्नतः ।
मत्स्यगन्धिर्भवेत्पक्वः, सोऽलसो मांसशातनः ॥ ३३ ॥
प्रबन्धनेऽधो जिह्वायाः शोफो जिह्वाप्रसन्निभः ।
साङ्कुरः कफपित्ताक्षर्त्तलोपास्तम्भवान् खरः ॥ ३४ ॥
भध्जिह्वः सरुक्कण्डूर्वावयाहारविघातकृन् ।
तादृगेवोपजिह्वस्तु जिह्वाया उपरि स्थितः ॥ ३५ ॥
तालुमांसेऽनिलादुष्टे पिटिकाः सरुजः खराः ।
बहुयो घनाः क्षावयुक्तास्तास्तालुपिटिकाः स्मृताः ॥ ३६ ॥
तालुमूले कफारसास्त्रात्मस्यबस्तिनिभो मृदुः ।
प्रलम्भः पिच्छिलः शोफो नासयाऽऽहारमीरयन् ॥ ३७ ॥
कण्ठोपरोधतृदकासवमिकृद्गलशुण्डिका ।
तालुमध्ये निरुद्धांसं संहतं तालुसंहतिः ॥ ३८ ॥
पश्चाकृतिस्तालुमध्ये रक्ताच्छ्रयधुरबुन्दम् ।
कच्छपः कच्छपाकारश्चिरवृद्धिः कफादरुक् ॥ ३९ ॥
कोलाभः श्लेष्ममेदोभ्यां पुष्पुटो नीरुजः स्थिरः ।

पित्तेन पाकः पाकारुचः पूयास्त्रावी महारुजः ॥ ४० ॥

वातपित्तज्वरायासैस्तालुशोषस्तशङ्क्यः ।

जिह्वाप्रबन्धजाः कण्ठे दारुणा मार्गरोधिनः ॥ ४१ ॥

मांसाकुुराः शीघ्रचया रोहिणी शीघ्रकारिणी ।

कण्ठास्यशोषकृदातात्सा हनुश्रोत्ररुक्करी ॥ ४२ ॥

पित्ताज्वरोषातृणमोहकण्ठधूमाबनान्विता ।

क्षिप्रजा क्षिप्रपाकार्तिरागिणी स्पर्शनाम्हा ॥ ४३ ॥

कफेन पिच्छिला पाण्डुः

असृजा स्फोटकान्विता ।

तसक्कारनिभा कर्णरुक्करी पित्तजाकृतिः ॥ ४४ ॥

गर्भीरपाका निचयात्सर्वलिङ्गसमन्विता ।

दोषैः कफोद्वेगैः शोफः कोलवद् ग्रथितोन्नतः ॥ ४५ ॥

शूककण्ठकृवरकण्ठे शालूको मार्गरोधनः ।

वृन्दो वृत्तोन्नतो दाहज्वरकृद् गलपार्श्वगः ॥ ४६ ॥

हनुसन्ध्याश्रितः कण्ठे कार्पासीफलसन्निभः ।

पिच्छिलो मन्दरुक् शोफः कठिनस्तुण्डिकेरिका ॥ ४७ ॥

बाह्यान्तः श्वयधुर्घोरो गलमार्गार्गलोपमः ।

गर्लाघो मूर्धगुरुतातन्द्रालालाज्वरप्रदः ॥ ४८ ॥

चलयं नानिरुक् शोफस्तद्वेवायतोन्नतः ।

मांसकीलो गले दोषैरेकोऽनेकोऽथवाऽरुक् ॥ ४९ ॥

कृच्छ्रोच्छ्वासाभ्यवहतिः पृथुमूलो ^१गिलायुकः ।
 भूरिमांसाङ्कुरवृता तीव्रवृद्धज्वरमूर्धरुक् ॥ ५० ॥
 शतघ्नी निचिता बर्तिः शतघ्नीवातिरुक्करी ।
 व्याससर्वगलः शीघ्रजन्मपाको महारुजः ॥ ५१ ॥
 पूतिपूयनिभस्त्रावी शयथुर्गलविद्रधिः ।
 जिह्वावसाने कण्ठादावपाकं शयथुं मलाः ॥ ५२ ॥
 जनयन्ति स्थिरं रक्तं नीरुजं, तद्रूलावुदम् ।
 पवनश्लेष्मसेदोभिर्गलगण्डो भवेद्बहिः ॥ ५३ ॥
 वर्धमानः स कालेन मुष्कवह्नेम्बतेऽतिरुक् ।
 कृष्णोऽरुणो वा तोदाख्यः स वाताकृष्णराजिमान् ॥ ५४ ॥
 वृद्धस्तालुगले शोषं कुर्याच्च विरसास्यताम् ।
 स्थिरः सवर्णः कण्डूमान् शीतस्पर्शां गुरुः कफात् ॥ ५५ ॥
 वृद्धस्तालुगले लेपं कुर्याच्च मधुरास्यताम् ।
 मेदसः श्लेष्मवद्बालिवृद्धयोः सोऽनुविधीयते ॥ ५६ ॥
 देहं वृद्धश्च कुरुते गले शब्दं स्वरेऽल्पताम् ।
 श्लेष्मरुद्बालिगतिः शुष्ककण्ठो हतस्वरः ॥ ५७ ॥
 ताम्यन् प्रसक्तः शसिति, येन स स्वरहानिलात् ।
 करोति वदनस्यान्तर्ब्रणान्सर्वसरोऽनिलः ॥ ५८ ॥
 सञ्चारिणोऽरुणान् रुक्षानोष्ठौ ताम्रौ चलत्वचौ ।
 जिह्वा शीतासहा गुर्वी स्फुटिता कण्ठकाचिता ॥ ५९ ॥

१ 'गलायुकः' इत्यरुणः. २ 'छम्बते निरुक्' इति पाठः.
 ३ 'प्रसक्तं श' इत्यरुणः.

विवृणोति च कृच्छ्रेण मुखं पाको मुखस्य सः ।

अधः प्रतिहतो वायुरर्शोगुल्मकफादिभिः ।

यात्यूर्ध्वं वक्रदौर्गन्ध्यं कुर्वन्नूर्ध्वगदस्तु सः ॥ ६० ॥

मुखस्य पित्तजे पाके दाहोऽपि तिक्तवक्रता ।

क्षारोक्षितक्षतसमा ग्रणाः

तद्वच्च रक्तजे ॥ ६१ ॥

कफजे मधुरास्यत्वं कण्डूमत्पिच्छिला ग्रणाः ।

अन्तःकपोलमाश्रित्य श्यावपाण्डु कफोऽर्बुदम् ॥ ६२ ॥

कुर्यात्तत्पाटितं छिन्नं मृदितं च विवर्धते ।

मुखपाको भवेत्साम्रैः सर्वैः सर्वाकृतिर्मलैः ॥ ६३ ॥

पूत्यास्यता च तैरेव दन्तकाष्ठादिविद्विषः ।

ओष्ठे गण्डे द्विजे मूले जिह्वायां तालुके गले ॥ ६४ ॥

वक्त्रे सर्वत्र चैत्युक्ताः पञ्चससतिरामयाः ।

एकादशको दश च त्रयोदश तथा च पद ॥ ६५ ॥

अष्टावष्टादशाष्टौ च क्रमात्

तेष्वनुपक्रमाः ।

कराला मांसरक्तोष्ठावर्बुदानि जलाद्विना ॥ ६६ ॥

कच्छपन्मालुपिटिका गलीषः सुषिरो महान् ।

स्वरभोर्ध्वगदश्यावशतग्रीवलयालसाः ॥ ६७ ॥

नाड्योष्ठकोपौ निचयात् रक्तात्सर्वैश्च रोहिणी ।

दशने स्फुटिते दन्तभेदः पक्षोपजिह्विका ॥ ६८ ॥

१ 'मुखपाको' इत्यरुणः. २ 'स्वरभोर्ध्व' इति कनिष्.

अध्यायः २२] उत्तरस्थानम् ।

६८१

गलगण्डः श्वरभ्रंशी कृच्छ्रोच्छ्वासोऽतिवत्सरः ।

याप्यस्य हृषो मेदश्च, शेषान् शर्क्षाद्यधैर्जयेत् ॥ ६९ ॥”

द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथाऽतो मुखरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्नाहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“खण्डौष्ठस्य विलिख्यान्तौ स्यूत्वा व्रणवदाचरेत् ।

यष्टीज्योतिष्मतीरोध्रभावणीसारिवोत्पलैः ॥ १ ॥

पटोल्या काकमाच्या च तैलमभ्यञ्जनं पथेत् ।

नस्य च तैलं वातघ्नमधुरस्कन्धसाधितम् ॥ २ ॥

महाखेहेन वातांष्टे सिद्धेनाक्तः पिचुर्हितः ।

देवधूपमधूच्छिष्टगुग्गुल्वमरदारुभिः ॥ ३ ॥

यष्ट्याङ्गचूर्णयुक्तेन तेनैव प्रतिमारणम् ।

नाख्यौष्ठं स्वेदयेद्दुग्धसिद्धैरेरण्डपल्लवैः ॥ ४ ॥

खण्डौष्ठविहितं नस्य तस्य मूर्ध्नि च तर्पणम् ।

पित्ताभिघातजाबोष्ठा जलौकोभिरुपाचरेत् ॥ ५ ॥

रोध्रसर्जरसर्क्षाद्रमधुकैः प्रतिसारणम् ।

गुहूचीयष्टिपत्तङ्गसिद्धमभ्यञ्जने घृतम् ॥ ६ ॥

पित्तविद्रधिबन्धात्र क्रिया

शोणितजेऽपि च ॥

इदमेव भवेत्कार्यं कर्म

ओष्ठे तु कफोत्तरे ॥ ७ ॥

पाठाक्षारमधुन्योपैर्हृतास्त्रे प्रतिसारणम् ।

धूमनावनगण्डूषाः प्रयोज्याश्च कफच्छिदः ॥ ८ ॥

स्त्रिंशं भिन्नं विमेदस्कं दहेन्मेदोजमग्निना ॥

प्रियङ्गुरोध्रत्रिफलामाक्षिकैः प्रतिसारयेत् ॥ ९ ॥

सक्षौद्रा घर्षणं तीक्ष्णा भिन्नशुद्धे जलाबुधे ।

अवगाढेऽतिबुद्धे वा क्षारोऽग्निर्वा प्रतिक्रिया ॥ १० ॥

आमाद्यवस्थास्त्रलजीं गण्डे क्षोफवदाचरेत् ।

स्त्रिंशस्य शीतदन्तस्य पालीं त्रिलिखितां दहेत् ॥ ११ ॥

तैलेन प्रतिसार्या च सक्षौद्रघनसैन्धवैः ।

दाढिमत्स्वरवराताड्यकान्ताजम्बवस्थिनागरैः ॥ १२ ॥

कवलः क्षीरिणां काथंरणुतैलं च नावनम् ।

दन्तहर्षे तथा भेदे सर्वा वातहरा क्रिया ॥ १३ ॥

तिलयष्टीमधुशृतं क्षीरं गण्डूषधारणम् ।

सज्जेहं दशमूलान्बु गण्डूषः प्रचलद्विजे ॥ १४ ॥

तुत्थरोध्रकणाश्रेष्ठापत्तङ्गपटुघर्षणम् ।

खिग्धाः शील्या यथावस्थं नस्याक्कवलादयः ॥ १५ ॥

अभिदन्तकमालिसं यदा क्षारेण जर्जरम् ।

कृमिदन्तमिवोत्पाद्य तद्वक्षोपचरेत्तदा ॥ १६ ॥

अनवस्थितरक्ते च दग्धे व्रण इव क्रिया ।

अहिंसन् दन्तमूलानि दन्तेभ्यः शर्करां हरेत् ॥ १७ ॥

क्षारचूर्णैर्मधुयुतैस्तत्र प्रतिसारयेत् ।

कपालिकायामप्येवं हर्षोक्तं च समाचरेत् ॥ १८ ॥

जयेद्विस्त्रावणैः स्विन्नमचलं कृमिदन्तकम् ।

स्निग्धैश्चालेपगण्डूषनस्याहारैश्चलापहैः ॥ १९ ॥

गुडेन पूर्णं सुषिरं मधूच्छिष्टेन वा दहेत् ।

ससच्छदारकक्षीराभ्यां पूरणं कृमिशूलजित् ॥ २० ॥

हिङ्गुकदफलकासीसस्वर्जिकाकुष्ठवेल्लजम् ।

रजो रुजं जयत्याशु वस्त्रस्थं दशने घृतम् ॥ २१ ॥

गण्डूषं धारयेत्तलमेभिरेव च साधितम् ।

काथैर्वा युक्तमेरण्डद्विभ्याघ्रीभूकदम्बजैः ॥ २२ ॥

क्रियायोगैर्बहुविधैरित्यशान्तरुजं भृशम् ।

दृढमप्युद्धरेदन्तं पूर्वं मूलाद्विमोक्षितम् ॥ २३ ॥

समंशकेन लघुना दन्तनिर्घातनेन वा ।

तैलं सयष्ट्याद्धरजो गण्डूषो मधुना ततः ॥ २४ ॥

ततो विदारियष्ट्याह्वशृङ्गाटककसेरुभिः ।

तैलं दशगुणक्षीरसिद्धं युञ्जीत नावनम् ॥ २५ ॥

कृशदुर्बलवृद्धानां वातार्तानां च नोद्धरेत् ।

नोद्धरेच्चोसरं दन्तं बहुपद्रवकृद्धि सः ॥ २६ ॥

एवामप्युद्धृते स्निग्धः स्वादुः शीतः क्रमो हितः ।

विस्त्रावितास्त्रे शीतादे सक्षौद्रैः प्रतिसारणम् ॥ २७ ॥

मुस्ताजुनत्वक्त्रिफलाफलनीताक्षर्यनागरैः ।
 तत्क्राथः कवलो नस्यं तैलं मधुरसाधनम् ॥ २८ ॥
 दन्तमांमान्युपकुशो स्विन्नान्युष्णाम्बुधारणैः ।
 मण्डलाग्रेण शाकादिपत्रैर्वा बहुशो लिखेत् ॥ २९ ॥
 ततश्च प्रतिसार्याणि घृतमण्डमधुद्रुतैः ।
 लाक्षाप्रियङ्गुपक्ष्मलवणोत्तमगैरिकैः ॥ ३० ॥
 सकुष्ठशुण्ठीमरिचबट्टीमधुरसाजनैः ।
 सुखोष्णो घृतमण्डोऽनु तैलं वा कवलग्रहः ॥ ३१ ॥
 घृतं च मधुरैः सिद्धं हितं कवलनस्ययोः ।
 दन्तपुष्पटके स्विन्नलिखिते ॥ ३२ ॥
 यष्ट्याङ्गस्वर्जिकाशुण्ठीसैन्धवैः प्रतिसारणम् ।
 विद्रधौ कटुतीक्ष्णोष्णरूक्षैः कवललेपनम् ॥ ३३ ॥
 घर्षणं कटुकाकुष्ठवृश्चिकालीयवोद्भवैः ।
 रक्षेत्पाकं हिमैः, पक्कः पात्रो दाहोऽवगाढकः ॥ ३४ ॥
 सांघिरे स्विन्नलिखिते सक्षौद्रैः प्रतिसारणम् ।
 रोध्रमुस्तमिशिञ्चेष्टाताक्षर्यपक्ष्मकिंशुकैः ॥ ३५ ॥
 सकटफलैः कषायैश्च तेषां गण्डूष इत्यते ।
 यष्टीरोध्रोत्पलानन्तासारिवागुरुचन्दनैः ॥ ३६ ॥
 सर्गैरिकसितापुण्ड्रैः सिद्धं तैलं च नावनम् ।
 छित्वाभिमांसकं शूर्णेः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ ३७ ॥
 यथातेजोवतीपाठास्वर्जिकायवशूकजैः ।

पटोलनिम्बत्रिफलाकषायः कवलो हितः ॥ ३८ ॥

विदर्भे दन्तमूलानि मण्डलाग्रेण शोधयेत् ।

क्षारं युज्यात्ततो नस्यं गण्डूपादि च शीतलम् ॥ ३९ ॥

संशोध्योभयतः कायं शिरश्चोपचरेत्ततः ।

नाडीं दन्तानुगां दन्तं समुद्धृत्याग्निना दहेत् ॥ ४० ॥

कुङ्गां नैकगतिं पूर्णां मदनेन गुडेन वा ।

धावनं जातिमदनस्त्रिदिरस्वादुकण्टकैः ॥ ४१ ॥

क्षीरिवृक्षाम्बुगण्डूषो नस्यं तैलं च तत्कृतम् ।

कुर्याद्वातौघकोपोकं कण्टकेष्वनिलात्मसु ॥ ४२ ॥

जिह्वायाम्

पित्तजातेषु पृष्ठेषु रुधिरं क्षुते ।

प्रतिसारणगण्डूषनावनं मधुरहितम् ॥ ४३ ॥

तीक्ष्णैः कफोत्थेष्वप्येवं सर्पपशूयूषणादिभिः ।

नवे जिह्वालसेऽप्येवं, तं तु शस्त्रेण न स्पृशेत् ॥ ४४ ॥

उन्नम्य जिह्वामाकृष्टां बहिर्शेनाधिमज्जिकाम् ।

छेदयेन्मण्डलाग्रेण तीक्ष्णोष्णैर्घर्षणादि च ॥ ४५ ॥

उपजिह्वां परित्नाम्य यवक्षारेण घर्षयेत् ।

कफघ्नैः शुण्डिका साध्या नस्यगण्डूषघर्षणैः ॥ ४६ ॥

ऐर्वाह्वीजप्रतिमं वृद्धायामसिराततम् ।

अग्रे निविष्टं जिह्वाया बहिर्शाश्वलम्बितम् ॥ ४७ ॥

छेदयेन्मण्डलाग्रेण नात्यग्रे न च मूलतः ।

छेदेऽस्यसुक्षयान्मृत्सुर्ह्नि ग्याधिविर्वर्षते ॥ ४८ ॥

मरिचातिविषापाठावचाकुष्ठकुटञ्जैः ।
 छिन्नायां सपटुक्षाद्वैर्घर्षणं कवलः पुनः ॥ ४९ ॥
 कटुकातिविषापाठानिम्बरास्त्रावचाम्बुभिः ।
 सङ्घाते पुष्पुटे कूर्मे विलिख्यैवं समाचरेत् ॥ ५० ॥
 अपके तालुपाके तु कासीसक्षौद्रताक्ष्यजैः ।
 घर्षणं कवलः शीतकषायमधुरौषधैः ॥ ५१ ॥
 पक्वऽष्टापदवद्भिन्ने तीक्ष्णोष्णः प्रतिसारणम् ।
 वृषनिम्बपटोलाद्यैस्त्रिकैः कवलधारणम् ॥ ५२ ॥
 तालुशोषे त्वनृष्णस्य सर्पिरुत्तरभक्तिकम् ।
 कणाशुण्ठीशृतं पानमम्लैर्गण्डूषधारणम् ॥ ५३ ॥
 धन्वमांसरसाः क्षिरघ्नाः क्षीरसर्पिश्च नावनम् ।
 कण्ठरोगेष्वसृक्मोक्षस्तीक्ष्णैर्नस्यादि कर्म च ॥ ५४ ॥
 काथः पानं च दार्वीत्वक्निम्बताक्ष्यकलिङ्गजः ।
 हरीतकीकषायो वा पेयो माक्षिकसंयुतः ॥ ५५ ॥
 श्लेष्माग्न्योषधयक्षारदार्वीद्वीपिरसाञ्जनैः ।
 सपाठातेजिनीनिम्बैः सूक्तगोमूत्रसाधितैः ॥ ५६ ॥
 कवलो गुटिका चाऽत्र कल्पिता प्रतिसारणम् ।
 निषुलं कटभी मुखं देवदारु महौषधम् ॥ ५७ ॥
 वचा दन्ती च मूर्वा च लेपः कोष्णोऽर्तिशोफहा ।
 अथाऽन्तर्बाह्यतः स्निग्धा वातरोहिषिका लिखेत् ॥ ५८ ॥

भङ्गुलीशस्त्रकेणाऽऽशु पटुयुक्तनखेन वा ।
 पञ्चमूलाश्वकवलसैलं गण्डूषणावनम् ॥ ५९ ॥
 विज्ञातव्यं पित्तसम्भूतां सिताश्वौद्रप्रियङ्गुभिः ।
 घर्षेत्सरोध्रपत्तङ्गः कवलः कथितैश्च तैः ॥ ६० ॥
 द्राक्षापरूपककाथो हितश्च कवलग्रहे ।
 उपाचरेदेवमेव ग्रन्थाख्यायास्तमम्भवाम् ॥ ६१ ॥
 सागारधूमैः कटुकैः कफजां प्रतिसारयेत् ।
 नस्यगण्डूषयोस्तैलं साधितं च प्रशस्यते ॥ ६२ ॥
 अपामार्गफलश्वेतादन्नीजन्तुघ्नसैन्धवं ।
 तद्वच्च वृन्दशालूकतुण्डिकेरीगिलायुषु ॥ ६३ ॥
 विद्रधीं स्नाधिते श्रेष्ठारोचनाताक्षर्यगरिकैः ।
 सरोध्रपटुपत्तङ्गकणैर्गण्डूषघर्षणे ॥ ६४ ॥
 गलगण्डः पवनजः स्विन्नो निस्तुनशोणितः ।
 तिलैर्बीजैश्चलद्रोमाप्रियालशणसम्भवैः ॥ ६५ ॥
 उपनाह्यो व्रणे रुढे प्रलेप्यश्च पुनःपुनः ।
 क्षिप्रुतिलवकतर्कारीगजकृष्णापुनर्नवैः ॥ ६६ ॥
 कालामृतार्कमूलैश्च पुष्पैश्च करहाटजैः ।
 एकैषिकान्वितैः पिष्टैः सुरया काञ्चिकेन वा ॥ ६७ ॥
 गुडूचीनिम्बकुटजहंसपादीबलाद्वयैः ।
 साधितं पाययेत्तैलं सकृष्णादेवदारुभिः ६८ ॥
 कर्तव्यं कफजेऽप्येतत्स्वेदबिम्बापने त्वति ।

लेपोऽजगन्धातिविषाविशल्याः सविषाणिकाः ॥ ६९ ॥

गुञ्जालाबुशुकाद्वाश्च पलाशक्षारकल्किताः ।

मूत्रशृतं हठक्षारं पक्त्वा कोद्रवमुक् पिबेत् ॥ ७० ॥

साधिनं वस्त्रकाष्ठैर्वा तैलं सपटुपञ्चकैः ।

कफघ्नान् धूमवमननावनादींश्च शीलयेत् ॥ ७१ ॥

मेदोभवे सिरां विध्वेस्कफघ्नं च विधिं भजेत् ।

भसनादिरजश्चैनं प्रातर्मूत्रेण पाययेत् ॥ ७२ ॥

भशान्तौ पाटयित्वा च सर्वान् घ्रणवदाचरेत् ।

मुखपाकेषु सक्षौद्राः प्रयोऽया मुखवाचनाः ॥ ७३ ॥

कथितास्त्रिफलापाठाऽट्टीकाजातिपल्लवाः ।

निष्ठेय्या भक्षयित्वा वा कुटेरादिगणोऽथवा ॥ ७४ ॥

मुखपाकेऽनिलात् कृष्णापट्टेलाः प्रतिसारणम् ।

तैलं वातहरैः स्निग्धं हितं कवलनस्ययोः ॥ ७५ ॥

पित्तास्त्रे रक्तपित्तघ्नः कफघ्नश्च कफे विधिः ।

लिखेच्छाकादिपत्रैश्च पिट्टिकाः कठिनाः स्थिराः ॥ ७६ ॥

यथादोषोद्ग्रं कुर्यात्सन्निपाते चिकित्सितम् ।

नवेऽर्बुदे त्वसंवृद्धे च्छेदिने प्रतिसारणम् ॥ ७७ ॥

स्वर्जिकानागरक्षाद्वैः काथो गण्डूष इष्यते ।

गुडूचीनिम्बवल्मीकयो मधुतैलसमन्वितः ॥ ७८ ॥

यवाक्षुभुक् तीक्ष्णतैलनस्याभ्यङ्गांस्तथाचरेत् ।

धर्मिते पूतिवदने धूमस्तीक्ष्णः सनावनः ॥ ७९ ॥

अध्यायः २२] उत्तरस्थानम् ।

६८९

समङ्गाधातकीरोधफलिनीपद्मकैर्जलम् ।

धावनं वदनस्यान्तश्चूर्णितैरवचूर्णनम् ।

शीतादोपकुशोक्तं च नावनादि च शीलयेत् ॥ ८० ॥

फलत्रयद्वीपिकिरातनिक-

यष्ट्याहसिद्धार्थकटुत्रिकाणि ।

मुस्ताहरिद्राद्वययावष्टक-

वृक्षाम्लकाम्लाग्निमयेतसाश्च ॥ ८१ ॥

अश्वत्थजम्बवात्रधनञ्जयत्वक्

त्वक् चाहिमरारखदिरस्य सारः ।

कायेन तेषां घनतां गतेन

तच्चूर्णयुक्ता गुटिका विधेयाः ॥ ८२ ॥

ता धारिता भ्रन्ति मुखेन नित्यं

कण्ठौष्ठतास्वादिगदान् सुकृच्छ्रान् ।

विशेषतो रोहिणिकास्यशोष-

गन्धान् विदेह्यधिपतिप्रणीताः ॥ ८३ ॥

खदिरतुलामम्बुघटे पक्वत्रा तोयेन तेन पिष्टैश्च ।

चन्दनजोङ्गककुङ्कुमपरिपेलवबालकोशीरैः ॥ ८४ ॥

सुरतरुध्रद्राक्षामजिष्ठाचोचपद्मकविटङ्गैः ।

स्पृष्टानतनखकटफलसूक्ष्मैलाध्यामकैः सपत्तङ्गैः ॥ ८५ ॥

तैलप्रस्थं विपचेत्

कर्षाक्षैः पाननस्यगण्डूषैस्तत् ।

हृत्वास्ये सर्वगदान्

जनयति गात्रो दशं श्रुतिं च वाराहीम् ॥ ८६ ॥

ठट्ठतितं च प्रपुष्पाटरोध-

दावीभिरभ्यक्तमनेन वक्रम् ।

निर्घ्यङ्गनीलीमुखदूषिकादि

सञ्जायते चन्द्रसमानकान्ति ॥ ८७ ॥

पल्लवतं बाणात्तोयघटे

पक्त्वा रसेऽस्मिन् पल्लविकैः ।

खदिरजम्बूयष्टयानन्ताङ्ग-

रहिमारनीलोत्पलान्वितैः ॥ ८८ ॥

तैलप्रस्थं पाचयेच्छुष्कणपिष्टै-

रेभिर्द्रव्यैर्धारितं तन्मुखेन ।

रोगान्सर्वान् हन्ति वक्त्रे विशेषा-

त्स्वैर्यं घृते दन्तपङ्केश्चलायाः ॥ ८९ ॥

खदिरसाराद् द्वे तुले पचेद्दृक्कातुलां चारिमेदसः ।

घटचतुष्के पादशेषेऽस्मिन् पूते पुनः कायनाद् घृते ॥ ९० ॥

आक्षिप्तं क्षिपेत्सुसूक्ष्मं रजः सेव्याम्बुपत्तङ्गैरिकम् ।

चन्दनद्वयरोधपुण्ड्राङ्गुष्ठ्याङ्गुलाङ्गुलज्वयम् ॥ ९१ ॥

धातकीकदफलद्विनिशात्रिफलाचतुर्जातजोङ्गकम् ।

मुस्तमज्जिष्ठान्धप्रोधपरोहमांसीयवासकम् ॥ ९२ ॥

पद्मकैलेयसमङ्गाश्च शीते ताप्तिस्तथा पालिकां पृथक् ।

१ 'हे लाक्षा' इति पाठः.

जातिपत्रिकां सजातीफलं सहलवङ्गकङ्कोलिकाम् ॥९३॥

स्फटिकशुभ्रसुरभिकूर्पूरकुडवं च तत्रावपेक्षतः ।

कारयेद्गुटिकाः सदा चेता धार्या मुखे तद्गदापहाः ॥ ९४ ॥

कार्यौपधम्यत्यययोजनेन

तैलं पचेत्करूपनयाऽनयैव ।

सर्वास्त्ररोगोद्धृतये तदाहु-

र्दन्तस्थिरत्वे त्विदमेव मुख्यम् ॥ ९५ ॥

सदिरेणैता गुटिका-

सैलमिदं चारिमेदसा प्रथितम् ।

अनुशीलयन् प्रतिदिनं

स्वस्थोऽपि दृढद्विजो भवति ॥ ९६ ॥

धुद्रागुह्वचीसुमनःप्रवाल-

दार्वीयवासन्निफलाकषायः ।

क्षौद्रेण युक्तः कवलप्रहोऽयं

सर्वमयान् वक्रगताभिहन्ति ॥ ९७ ॥

पाठादार्वीस्वरूकुष्ठमुस्तासमङ्गा-

तिक्तापीताङ्गारोध्रतेजोवतीनाम् ।

चूर्णः सक्षौद्रो दन्तमांसार्तिकण्डू-

पाकसावाणां नाशनो घर्षणेन ॥ ९८ ॥

हृद्भूमतार्क्षपाठान्योषक्षाराभ्ययोवरातेजोहैः ।

मुखदन्तगलविकारे सक्षौद्रः कालको विचार्यचूर्णः ॥९९॥

१ 'कङ्कोलिकाम्' इति पाठः.

दावांस्वक्सिन्धूज्वमनःशिलायावशूकहरितालैः ।

धार्यः पीतकचूर्णा दन्तास्यगलामये समध्वाज्यः ॥ १०० ॥

द्विक्षारधूमवरापञ्चपटुव्योषवेष्टुगिरिताक्ष्यैः ।

गोमूत्रेण विपक्वा गलामयघ्नी रसक्रियैषा ॥ १०१ ॥

गोमूत्रकथनविलीनविग्रहाणां

पथ्यानां जलमिसिक्नुष्टभावितानाम् ।

अक्षारं नरमणवोऽपि वक्ररोगाः

श्रोतारं नृपमिव न स्पृशन्त्यनर्थाः ॥ १०२ ॥

सप्तच्छदोशीरपटोलमुस्त-

हरीतकीतिककरोहिणीभिः ।

यष्ट्याङ्गराजद्रुमचन्दनैश्च

काथं पिबेत्पाकहरं मुखस्य ॥ १०३ ॥

पटोलशुण्ठीत्रिफलाविशाला-

त्रायन्तितित्ताद्विनिश्चासृतानाम् ।

पीतः कषायो मधुना निहन्ति

मुखस्थितश्चास्यगदानशेषान् ॥ १०४ ॥

स्वरसः कथितो दाढ्या धनीभूतः सगैरिकः ।

भास्यस्थः समधुर्वक्रपाकनाडीव्रणापहः ॥ १०५ ॥

पटोलनिम्बयष्ट्याङ्गवासाजात्यरिमेदसाम् ।

सदिरस्य वरायाश्च पृथगेवं प्रकरुणाना ॥ १०६ ॥

सदिराथोवरापार्थमदयन्त्यहिमारकैः ।

अध्यायः २३] उत्तरस्थानम् ।

१९३

गण्डूषोऽम्बुशृतैर्धार्द्यो दुर्बलद्विजशान्तये ॥ १०७ ॥
मुखदन्तमूलगलजाः प्रायो रोगाः कफास्त्रभूयिष्ठाः ।
तस्मात्तेषामसकृद् रुधिरं विस्त्रावयेद्दुष्टम् ॥ १०८ ॥
कायशिरसोविरेको वमनं कवलग्रहाश्च कटुतिक्ताः ।
प्रायः शस्तं तेषां कफरक्तहरं तथा कर्म ॥ १०९ ॥
यवतृणधान्यं भक्तं विदलैः क्षारोषितैरपस्त्रेहाः ।
यूषा भक्ष्याश्च हिता यच्चान्यच्छृङ्गमनाशाय ॥ ११० ॥
प्राणानिलपथसंस्थाः शसितमपि निरुन्धते प्रमादवतः ।
कण्ठामयाश्चिकित्सितमतो द्रुतं तेषु कुर्वीत ॥ १११ ॥”

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अथाऽतः शिरोरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥

इति ह स्माहुराग्नेयादयो महर्षयः ।

“भूमातपतुषाराम्बुक्रीडातिस्वप्नजागरैः ।

उत्स्वेदाधिपुरोवातबाष्पनिग्रहरोदनैः ॥ १ ॥

अत्यम्बुमद्यपानेन कृमिभिर्वेगधारणैः ।

उपधानमृजाम्यङ्गद्वेषाधःप्रतप्तैर्क्षणैः ॥ २ ॥

असात्म्यगन्धदुष्टामभाष्याद्यैश्च शिरोगताः ।

जनयन्त्यामयान् दोषाः

तत्र मारुतकोपतः ॥ ३ ॥

निस्तुष्येते भृशं शङ्खौ घाटा सम्भिद्यते तथा ।

१ ‘कटुकतिक्ताः’ इति पाठः.

भ्रुवोर्मध्यं ललाटं च पतनीवातिवेदनम् ॥ ३ ॥

बाध्येते स्वनतः श्रोत्रे निष्कृष्येत इवाक्षिणी ।

घूर्णनीव शिरः सर्वं सन्धिभ्य इव मुख्यते ॥ ५ ॥

स्फुरत्यतिसिराजालं कन्धराहनुसङ्ग्रहः ।

प्रकाशाक्षमता घ्राणस्त्रावोऽकस्माद्यथाशमौ ॥ ६ ॥

मार्दवं मर्दनस्त्रेहस्वेदबन्धैश्च जायते ।

शिरस्तापोऽयम्

अर्धं तु मूर्ध्नः सोऽर्धावभेदकः ॥ ७ ॥

पक्षाकुप्यति मासाद्वा स्वयमेव च शाम्यति ।

अतिवृद्धस्तु नयनं श्रवणं वा विनाशयेत् ॥ ८ ॥

शिरोऽभितापे पित्तोत्थे शिरोधूमायनं ज्वरः ।

स्वेदोऽक्षिदहनं मूर्च्छां निशि त्रीतैश्च मार्दवम् ॥ ९ ॥

अरुचिः कफजे मूर्ध्नो गुरुस्तिमितशीतता ।

१ 'सहता घ्राण' इति पाठः. २ 'वृद्धोऽर्धावभेदकः कर्णाक्षि-
विनाशक इति वाग्भटोक्तिस्त्वत्र चिन्त्वा, यतश्चरकमन्तरा सुश्रु-
तादीनामसम्मतत्वात्. सुश्रुतेन तु शिरोरोगास्त्वेकादशेत्युक्तं,
ते च दशेति पठता वाग्भटेन चानन्तवातो न गृहीतस्तस्मादन-
न्तवातश्चैवातिवृद्धार्धावभेदकविशेषस्तदन्तर्गतो वेति सङ्क्षेपप्रियतया
तत्तथोक्तिः । वस्तुतस्तु—अनन्तवातोऽर्धावभेदकभिन्नः स्वतन्त्रो
रोगः (यस्य चोपर्युक्तानि लक्षणानि युज्यन्ते) यस्याङ्गुलवैद्यके
The Douloureux, Facial neuralgia इति व प्रसिद्धः.

सिरानिष्पन्दतालस्य रुमन्दाऽन्यधिका निशि ॥ १० ॥

तन्द्रा शून्याक्षिकूटत्वं कर्णकण्डूयनं वसिः ।

रक्तात् पित्ताधिकरुजः

सर्वैः स्यात्सर्वलक्षणः ॥ ११ ॥

सङ्कीर्णैर्भोजनैर्मूर्ध्नि क्लेदिते रुधिरामिषे ।

कोपिते सन्निपाते च जायन्ते मूर्ध्नि जन्तवः ॥ १२ ॥

शिरससे पिबन्तोऽस्त्रं घोराः कुर्वन्ति वेदनाः ।

पित्तविभ्रंशजननीर्ज्वरः कासो बलक्षयः ॥ १३ ॥

रौक्ष्यशोफव्यधच्छेददाहस्फुरणपूतिताः ।

कपाले तालुशिरसोः कण्डूः शोषः प्रमीलकः ॥ १४ ॥

तान्त्राच्छसिक्वाणकता कर्णनादश्च जन्तुजे ।

वातोल्बणाः शिरःकम्पं तत्संज्ञं कुर्वते मलाः ॥ १५ ॥

पित्तप्रधानैर्वाताद्यैः शङ्खे शोफः सशोणितैः ।

तीव्रदाहहरजारागप्रलापज्वरतृड्भ्रमाः ॥ १६ ॥

तिक्तास्यः पीतवदनः क्षिप्रकारी स शङ्खकः ।

त्रिरात्राजीवितं हन्ति सिध्यत्यप्याशु साधितः ॥ १७ ॥

पित्तानुबद्धः शङ्खाक्षिभ्रूललाटेषु मारुतः ।

रुजं सस्फन्दनां कुर्यादनुसूर्योदयोदयाम् ॥ १८ ॥

आमघ्याह्मं विवर्धिष्णुः क्षुद्रतः सा विशेषतः ।

१ 'निस्पन्द' इति कचित्. २ 'शून्याक्षि' इति पाठः. ३ 'स्फु-
टनपू' पाठः. ४ 'शुसाधितः' पाठः. ५ 'सस्फन्दनां' इत्यरुणः.

अव्यथितशीतोष्णसुखा शाम्यत्यतः परम् ॥ १९ ॥

सूर्यावर्तः स

हयुक्ता दश रोगाः शिरोगताः ।

शिरस्येव च वक्ष्यन्ते कपाले व्याधयो नव ॥ २० ॥

कपाले पवने दुष्टे गर्भस्थस्याऽपि जायते ।

सवर्णो नीरुजः श्लोफस्तं विद्यादुपशीर्षकम् ॥ २१ ॥

यथादोषोदयं ब्रूयात् पिटिकार्बुदविद्रवीन् ।

कपाले क्लृदबहुलाः पित्तासृक् श्लेष्मजन्तुभिः ॥ २२ ॥

कङ्कुसिद्धार्धकनिभाः पिटिकाः स्युररुंषिकाः ।

कण्टकेशच्युतिस्त्रापरौक्ष्यकृत् स्फुटनं त्वचः ॥ २३ ॥

सुसूक्ष्मं कफवाताभ्यां विद्याहारणकं तु तत् ।

रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम् ॥ २४ ॥

प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः ।

रोमकूपान् कण्ठस्य तेनान्येषामसम्भवः ॥ २५ ॥

तदिन्द्रजुप्तं रूक्ष्यां च प्राहुर्वाचेति चापरे ।

खलतेरपि जन्मैवं सदनं तत्र तु क्रमात् ॥ २६ ॥

सा वातादग्निदग्धाभा पित्तास्त्रिज्वलिराकृता ।

कफाद्वनस्वगवर्णाश्च यथास्वं निर्दिशेत् त्वचि ॥ २७ ॥

दोषैः सर्वाकृतिः सर्वैरसाध्या सा नखप्रभा ।

दग्धामिनेव निर्लोमा सदाहा या च जायते ॥ २८ ॥

शोकश्रमक्रोधकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः ।
 केशान् सदोषः पचति पलितं सम्भवत्यतः ॥ २९ ॥
 तद्वातात्फुटितं श्यावं खरं रूक्षं जलप्रभम् ।
 पित्तात्सदाहं पीताभं कफात्स्निग्धं विवृद्धिमत् ॥ ३० ॥
 स्थूलं सुशुक्लं सर्वैस्तु विशाद्यामिश्रलक्षणम् ।
 शिरोरुजोद्भवं चान्यद्विवर्णं स्पर्शनासहम् ॥ ३१ ॥
 असाध्या सन्निपातेन खलतिः पलितानि च ।
 शरीरपरिणामोत्थान्यपेक्षन्ते रसायनम् ॥ ३२ ॥”

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अथाऽतः शिरोरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह क्वादुरात्रेयादयो महर्षयः ॥
 “शिरोऽभिन्नापेऽनिलजं वातव्याधिविधिं चरेत् ।
 घृताभ्यक्तशिरा रात्रौ पिबेदुष्णपयोऽनुपः ॥ १ ॥
 माषान् मुद्गान् कुलस्थान्वा तद्वस्त्रादेदृतान्वितान् ।
 तलं तिलानां कल्कं वा क्षीरेण सह पाचयेत् ॥ २ ॥
 पिण्डोपनाहस्वेदाश्च मांसघान्यकृता हिताः ।
 वातप्रदशमूलादिसिद्धक्षीरेण सेचनम् ॥ ३ ॥
 स्निग्धं नस्यं तथा धूमः शिरःश्रवणतर्पणम् ।
 वरणादौ गणे क्षुण्णे क्षीरमधोदकं पचेत् ॥ ४ ॥
 क्षीरावशिष्टं तण्डीतं मधिस्र्वा सारमाहरेत् ।

ततो मधुरकैः सिद्धं नस्यं तत्पूजितं हविः ॥ ५ ॥
 वर्गेऽग्न पक्वं क्षीरे च पेयं सर्पिः सशर्करम् ।
 कार्पासमज्जात्वङ्मुस्तासुमनःकोरकाणि च ॥ ६ ॥
 नस्यमुष्णाग्न्युपिष्टानि सर्वमूर्धरुजापहम् ।
 शर्कराकुङ्कुमशृतं घृतं पित्तासृगन्वये ॥ ७ ॥
 प्रलेपः सघृतैः कुष्ठकुटिलोत्पलचन्दनैः ।
 वातोद्रेकभयाद्रकं न चास्मिन्नवसेचयेत् ॥ ८ ॥
 इत्यशान्तौ चले दाहः कफे चोष्णं यथोदितम् ।
 अर्धावभेदकेऽप्येषा यथादोषान्वेषा क्रिया ॥ ९ ॥
 शिरीषबीजापामार्गमूलं नस्यं विडान्वितम् ।
 स्थिरारसो वा लेपे तु प्रपुष्पाटोऽम्लकलिकतः ॥ १० ॥
 सूर्यावर्ते तु तस्मिंस्तु सिरयापहरेदसृक् ।
 शिरोऽभितापे पित्तोत्थे क्षिग्धस्य व्यधयेत्सिराम् ॥ ११ ॥
 शीताः शिरोमुखालेपसेकशोधनवस्तयः ।
 जीवनीयशृते क्षीरसर्पिषी पाननस्यधोः ॥ १२ ॥
 कर्तव्यं रक्तेऽप्येतत् प्रत्याख्याय च शङ्खके ।
 श्लेष्माभितापे जीर्णाज्यक्षेहितः कटुकैर्बभेत् ॥ १३ ॥
 स्वेदप्रलेपनस्याद्या रुक्षतीक्ष्णोष्णमेवजैः ।
 शस्यन्ते चोपवासोऽग्न निचये मिश्रमाचरेत् ॥ १४ ॥
 कृमिजे शोणितं नस्यं तेन मूर्च्छन्ति जन्तवः ।
 मत्ताः शोणितगन्धेन निर्वान्ति प्राणवक्त्रयोः ॥ १५ ॥

१ 'क्षौद्रक' इति पाठः. २ 'न्यायक्रिया' इत्युक्तः.

सुतीक्ष्णनस्यधूमाभ्यां कुर्याच्चिह्नरणं ततः ।
 विडङ्गस्वर्जिकादग्नीहि कुगोमूत्रसाधितम् ॥ १६ ॥
 कटुनिम्बेकुदीपीलुतैलं नस्यं पृथक् पृथक् ।
 अजामूत्रद्रुतं नस्ये कृमिजित् कृमिजित्परम् ॥ १७ ॥
 पूतिमत्स्ययुतैः कुर्याद्धूमं नावनभेषजैः ।
 कृमिभिः पीतरक्तत्वाद्रक्तमत्र न निर्हरेत् ॥ १८ ॥
 वातामितापविहितः कम्पे दाहाद्विना क्रमः ।
 नवे जन्मोत्तरं जाते योजयेदुपशीर्षके ॥ १९ ॥
 वातव्याधिक्रियां, पक्के कर्म विद्रधिचोदितम् ।
 आमपक्के यथायोग्यं विद्रधीपिटिकाबुन्दे ॥ २० ॥
 अरुणिका जलौकोभिर्हृतास्त्रा निम्बवारिणा ।
 सिक्त्रा प्रभूतकवणैर्लिम्बैश्चशकृद्रसः ॥ २१ ॥
 पटोलनिम्बपत्रैर्वा सहरिद्रैः सुकलिकैः ।
 गोमूत्रजीर्णपिण्याककृकवाकुमलैरपि ॥ २२ ॥
 कपालभृष्टं कुष्ठं वा चूर्णितं तैलसंयुतम् ।
 रुंषिकालेपनं क्लेदकण्डूदाहार्तिनाशनम् ॥ २३ ॥
 मालतीचित्रकाशम्रनक्तमालप्रसाधितम् ।
 वचारुंषिकयोस्तैलमभ्यङ्गः क्षुरघृष्टयोः ॥ २४ ॥
 अशान्तौ शिरसः शुचौ यतेत वमनादिभिः ।
 विध्येत्सिरां दारुणके लालाव्यां शीलयेन्मृजाम् ॥ २५ ॥

१ 'कण्डूक्लेददाहा' इति पदव्यत्यासेन कचित्पठ्यते.

नावनं मूर्ध्नि बस्ति च लेपयेच्च समाक्षिकैः ।
 प्रियालबीजमधुककुष्ठमाषैः ससर्पैः ॥ २६ ॥
 लाक्षाशम्याकपत्रैलगजघात्रीफलैस्तथा ।
 कोरदूषतृणक्षारवारिप्रक्षालनं हितम् ॥ २७ ॥
 इन्द्रजित्ते यथासक्तं सिरां विद्ध्वा प्रलेपयेत् ।
 प्रच्छाद्य गाढं कासीसमनोद्धातुस्थकोषणैः ॥ २८ ॥
 दन्ध्यामरतरुभ्यां वा गुज्जामूलफलैस्तथा ।
 तथा लाङ्गलिकामूलैः करवीररसेन वा ॥ २९ ॥
 सक्षौद्रक्षुद्रवार्ताकस्वरसेन रसेन वा ।
 धत्तूरकस्य पत्राणां भस्मातकरसेन वा ॥ ३० ॥
 अथवा माक्षिकहृष्टिस्तिलपुष्पत्रिकण्टकैः ।
 तैलाक्ता हस्तिदन्तस्य मषी वा चौषधं परम् ॥ ३१ ॥
 शुक्रोमोद्गमे तद्वन्मषी मेपविषाणजा ।
 घर्जयेद्धारिणा सेकं यावद्रोमसमुद्भवः ॥ ३२ ॥
 खलतौ पलिते बल्ल्यां हरिल्लोम्नि च शोधितम् ।
 नस्यवक्त्रशिरोऽभ्यङ्गप्रदेहैः समुपाचरेत् ॥ ३३ ॥
 सिद्धं तैलं बृहत्याद्यैर्जीववीर्यैश्च नावनम् ।
 मासं वा निम्बजं तैलं क्षीरमुङ्गनावयेद्यतिः ॥ ३४ ॥
 नीलीशिरीषकोरण्टभृङ्गस्वरसभाषितम् ।
 शैलवक्षतिलरामाणां बीजं काकाण्डकीसमम् ॥ ३५ ॥
 पिङ्गाऽऽजपयसा लोहाङ्गिसादकांशुतापितात् ।

तैलं शृतं क्षीरभुजो नावनात् पलितान्तकृत् ॥ ३६ ॥
क्षीरात्सहचराद् मृङ्गरजसः सौरसाद्रसात् ।
प्रस्थैस्तैलस्य कुडवः सिद्धो यष्टीपलान्वितः ॥ ३७ ॥
नस्यं शैलोद्भवे भाण्डे शृङ्गे मेषस्य वा स्थितः ।
क्षीरेण श्लक्ष्णपिष्टौ वा दुग्धिकाकरवीरकौ ॥ ३८ ॥
उत्पाप्य पलितं देयावाशये पलितापहौ ।
क्षीरं प्रियालं यष्ट्याङ्गं जीवनीयो गणस्तिलाः ॥ ३९ ॥
कृष्णाः प्रलेपो बक्त्रस्य हरिलोमवलीहितः ।
तिलाः सामलकाः पद्मकिञ्जल्को मधुकं मधु ॥ ४० ॥
बृंहयेच्च रजेच्चैतत् केशान्मूर्धप्रलेपनात् ।
मांसी कुष्ठं तिलाः कृष्णाः सारिवा नीलमुत्पलम् ॥ ४१ ॥
क्षौद्रं च क्षीरपिष्टानि केशासंवर्धनं परम् ।
अयोरजो मृङ्गरजस्त्रिफला कृष्णमृत्तिका ॥ ४२ ॥
स्थितमिक्षुरसे मासं समूलं पलितं रजेत् ।
माषकोद्रवधान्याग्नैर्यवागूस्त्रिदिनोषिता ॥ ४३ ॥
लोहशुक्रोत्कटा पिष्टा बलाकामपि रञ्जयेत् ।
प्रपौण्डरीकमधुकपिप्पलीचन्दनोत्पलैः ॥ ४४ ॥
सिद्धं धात्रीरसे तैलं नस्येनाभ्यञ्जनेन च ।
सर्वान् मूर्धगदान् हन्ति पलितानि च शीलितम् ॥ ४५ ॥
वरीजीवन्तिनिर्यासपयोभिर्यमकं पचेत् ।
जीवनीयैश्च तप्तस्य सर्वजन्तून् रोगजित् ॥ ४६ ॥

मयूरं पक्षपित्ताघ्नपादविदितुण्डवर्जितम् ।
 दशमूलबलारास्त्रामधुकैलिपलैर्युतम् ॥ ४७ ॥
 जले पक्त्वा घृतप्रस्थं तस्मिन् क्षीरसमं पचेत् ।
 कल्कितैर्मधुरद्रव्यैः सर्वजत्रूर्ध्वरोगजित् ॥ ४८ ॥
 तदभ्यासीकृतं पानवस्त्यभ्यञ्जननावनैः ।
 एतेनैव कषायेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ४९ ॥
 चतुर्गुणेन पयसा कर्कशैरेभिश्च कार्ष्णिकैः ।
 जीवन्नीत्रिफलाभेदामृदीकार्द्रिपरुषकैः ॥ ५० ॥
 समङ्गावविकाभार्क्कीकाश्मरीकर्कटाह्वयैः ।
 आत्मगुप्तामहामेदातालखजूरमस्तकैः ॥ ५१ ॥
 मृणालविसखजूरयष्टीमधुकजीवकैः ।
 शतावरीविदारीक्षुवृहनीसारिवायुगैः ॥ ५२ ॥
 दूर्वाश्वदंष्ट्रर्षभकशृङ्गाटकसेहकैः ।
 रास्त्रास्थिरातामलकीसूक्ष्मैलाशठिपौष्करैः ॥ ५३ ॥
 पुनर्नवातवक्षीरीकाकोलीधन्वयासकैः ।
 मधूकाक्षोटवाताममुजाताभिषुकैरपि ॥ ५४ ॥
 महामायूरमित्येतन्मायूरादधिकं गुणैः ।
 धात्विन्द्रियस्वरग्रंशश्वासकासार्वितापहम् ॥ ५५ ॥
 योन्यसृक्शुकदोषेषु शस्तं बन्ध्यापुतप्रदम् ।
 आस्तुभिः कर्कटैर्हंसैः शशैश्चेति प्रकल्पयेत् ॥ ५६ ॥
 जत्रूर्ध्वजानां व्याधीनामेकत्रिंशत्तद्वयम् ।

परस्परमसङ्कीर्णं विस्तरेण प्रकाशितम् ॥ ५७ ॥
 ऊर्ध्वमूलमधःशाखमृषयः पुरुषं विदुः ।
 मूलप्रहारिणस्तस्माद् रोगान् शीघ्रतरं जयेत् ॥ ५८ ॥
 सर्वेन्द्रियाणि येनास्मिन् प्राणा येन च संश्रिताः ।
 तेन तस्योत्तमाङ्गस्य रक्षायामाहतो भवेत् ॥ ५९ ॥^१

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अथाऽतो व्रणविज्ञानप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह स्मादुराग्रेयादयो महर्षयः ।
 “व्रणो द्विधा, निजागन्तुदुष्टशुद्धविभेदतः ।
 निजो दोषैः शरीरोत्थैरागन्तुर्बाह्यहेतुजः ॥ १ ॥
 दोषैरधिष्ठितो दुष्टः, शुद्धसैरनधिष्ठितः ।
 संवृतत्वं विवृतता काठिन्यं मृदुतापि वा ॥ २ ॥
 अत्युत्सन्नावसन्नत्वमर्त्याणामतिशीतता ।
 रक्तत्वं पाण्डुता काण्ड्यं पूतिपूयपरिस्रुतिः ॥ ३ ॥
 पूतिमांससिरास्त्रायुच्छन्नतोत्सङ्गितातिरूह ।
 संरम्भदाहश्चयश्रुकण्ड्वादिभिरुपद्रुतिः ॥ ४ ॥
 दीर्घकालानुबन्धश्च विद्यादुष्टव्रणाकृतिम् ।
 स पञ्चदशधा दोषैः सरक्तैः

तत्र मारुतात् ॥ ५ ॥

इयावः कृष्णोऽरुणो भस्मकपोतास्थिनिभोऽपि च ।
 मस्तुमांसपुलाकाम्बुतुल्यतन्वल्पसंस्तुतिः ॥ ६ ॥
 निर्मासस्तोदमेदाढ्यो रूक्षश्चटचटायते ।
 पित्तेन क्षिप्रजः पीतो नीलः कपिलपिङ्गलः ॥ ७ ॥
 मूत्रकिंशुकभस्माग्बुर्तलाम्भोष्णबहुस्तुतिः ।
 क्षारोक्षितक्षतसमव्यथो रागोष्मपाकवान् ॥ ८ ॥
 कफेन पाण्डुः कण्डूमान् बहुश्चेतघनस्तुतिः ।
 रथूकौष्ठः कठिनः स्नायुस्तिराजालततोऽल्पदक् ॥ ९ ॥
 प्रवालरक्तो रक्तेन सरक्तं पूषमुद्गिरेत् ।
 वाजिस्थानसमो गन्धे युक्तो लिङ्गैश्च पैत्तिकैः ॥ १० ॥
 द्वाभ्यां त्रिभिश्च सर्वैश्च विद्याल्लक्षणसङ्करान् ।
 जिह्वाप्रभो मृदुः श्लक्ष्णः श्यावौष्ठपिटिकः समः ॥ ११ ॥
 किंचिदुन्नतमध्यो वा व्रणः शुद्धोऽनुपद्रवः ।
 त्वगामिषसिरास्नायुसन्ध्यस्थीनि व्रणाशयाः ॥ १२ ॥
 कोष्ठो मर्म च तान्यष्टौ दुःसाध्याभ्युत्तरोत्तरम् ।
 सुसाध्यः सत्त्वमांसाग्निवयोबलवति व्रणः ॥ १३ ॥
 वृत्तो दीर्घक्षिपुटकश्चतुरस्राकृतिश्च यः ।
 तथा सिक्कपायुमेद्गोष्ठपृष्ठान्तर्वक्त्रगैण्डजः ॥ १४ ॥
 कृच्छ्रसाध्योऽक्षिदशननासिकापाङ्गनाभिषु ।
 सेवनीजठरश्रोत्रपार्श्वकक्षास्तनेषु च ॥ १५ ॥

केनपूयानिलवहः शल्यवानूर्ध्वनिर्वमी ।
 भगन्दरोऽन्तर्बदनस्तथा कट्यस्थिसंश्रितः ॥ १६ ॥
 कुष्ठिनां विषजुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनाम् ।
 व्रणाः कृष्णेण सिद्ध्यन्ति येषां च स्युर्व्रणे व्रणाः ॥ १७ ॥
 नैव सिद्ध्यन्ति वीसर्पज्वरातीसारकासिनाम् ।
 पिपासूनामनिद्राणां श्वासिनामधिपाकिनाम् ॥ १८ ॥
 भिक्षे शिरःकपाले वा मस्तुलुङ्गस्य दर्शने ।
 ज्ञायुक्तेदास्सिराच्छेदाद्गाम्भीर्यात्कृमिभक्षणात् ॥ १९ ॥
 अस्थिभेदात्सशल्यत्वारसविषत्वादतर्कितात् ।
 मिथ्याबन्धादतिच्छेदाद्गौर्याद्गोमातिघट्टनात् ॥ २० ॥
 क्षोभादशुद्धकोष्ठत्वात्सौह्रित्यादनिकर्शनात् ।
 मद्यपानादिवस्त्रापाद् व्यवावाद्वाग्निजागरात् ॥ २१ ॥
 व्रणो मिथ्योपचाराच्च नैव साध्योऽपि रोहति ।
 कपोतवर्णप्रतिमा यस्यान्ताः क्लेदवर्जिताः ॥ २२ ॥
 स्थिराग्निपिटिकावन्तो रोहतीति तमादिशेत् ।
 अथाऽन्न शोफावस्थायां यथासक्तं विशोधनम् ॥ २३ ॥
 भोज्यं, शोफो हि शुद्धानां व्रणश्चाशु प्रज्ञाम्यति ।
 कुर्याच्छीतोपचारं च शोफावस्थस्य सन्ततम् ॥ २४ ॥
 दोषाग्निरभिवृत्तेन प्रयाति सहसा शमम् ।
 शोके व्रणे च कठिने विवर्णे वेदनान्विते ॥ २५ ॥
 विषयुक्ते विशेषेण जलौकाद्यैर्हरेदसृक् ।
 दुष्टाक्षेऽप्यगते सद्यः शोफरागरुर्जा शमः ॥ २६ ॥

हते हते च रुधिरे सुक्तीतैः स्पर्शवीर्ययोः ।
 सुश्लक्ष्णैस्तदहःपिष्टैः क्षीरेक्षुस्वरसद्रवैः ॥ २७ ॥
 शतधौतधृतोपेतैर्मुद्गरन्यैरशोषिभिः ।
 प्रतिलोमं हितो लेपः सेकाभ्यङ्गाश्च तत्कृताः ॥ २८ ॥
 न्यग्रोधोदुम्बराश्चत्थप्लक्षवेतसवल्कलैः ।
 प्रदेहो भूरिसर्पिर्भिः शोफनिर्वापणः परम् ॥ २९ ॥
 वातोद्वेगानां स्तब्धानां कठिनाणां महारुजाम् ।
 क्षुतासृजां च शोफानां व्रणानामपि चेदृशाम् ॥ ३० ॥
 भानूपवेसवाराद्यैः स्वेदः सोमास्तिलाः पुनः ।
 भृष्टा निर्वापिताः क्षीरे तत्पिष्टा वाहुरुन्मराः ॥ ३१ ॥
 स्थिरान् मन्दरुजः शोफान् केहैर्वातकफापहैः ।
 अभ्यग्न्य स्वेदयित्वा च वेणुनाट्या शनैः शनैः ॥ ३२ ॥
 विम्लापनार्थं मृद्नीयात् तलेनाकुष्ठकेन वा ।
 यवगोधूममुद्गैश्च सिद्धपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥ ३३ ॥
 विलीयते स चेन्नैवं ततस्तमुपनाहयेत् ।
 अविदग्धस्तथा शान्तिं विदग्धः पाकमश्नुते ॥ ३४ ॥
 सकोकतिलबल्लोमा दध्यम्बा सक्तुपिण्डका ।
 सकिण्वकुष्ठलवणा कोष्णा दास्तोपनाहने ॥ ३५ ॥
 सुपके पिण्डिते शोके पीडनैरुपपीडिते ।
 दारणं दारणार्हस्य सुकुमारस्य चेप्यते ॥ ३६ ॥
 गुग्गुल्वतसिगोदन्तस्वर्णक्षीरी कपोतविद् ।
 क्षाराषधानि क्षाराश्च पक्वशोफविदारणम् ॥ ३७ ॥

पूयगर्भानणुद्वारान् सोत्सङ्गान्मर्मगानपि ।
 निःक्षेहैः पीडनद्रव्यैः समन्तात्प्रतिपीडयेत् ॥ ३८ ॥
 शुष्यन्तं समुपेक्षेत प्रलेपं पीडनं प्रति ।
 न मुखे चैनमालिम्पेत् तथा दोषः प्रसिध्यते ॥ ३९ ॥
 कलाययवगोधूममाषमुद्गहरेणवः ।
 द्रव्याणां पिच्छिलानां च त्वक्कूलानि प्रपीडनम् ॥ ४० ॥
 सससु क्षालनाद्येषु सुरसारगवधादिकौ ।
 भृशं दुष्टे ग्रणे योज्यौ मेहकुष्ठग्रणेषु च ॥ ४१ ॥
 अथवा क्षालनं काथः पटोलीनिम्बपत्रजः ।
 भविशुद्धे विशुद्धे तु न्यग्रोधादिस्वगुग्गवः ॥ ४२ ॥
 पटोलीतिलयष्ट्याङ्गत्रिवृदन्तीनिशाद्वयम् ।
 निम्बपत्राणि चालेपः सपटुर्ग्रणशोधनः ॥ ४३ ॥
 ग्रणान् विशोधयेद्वर्त्वा सूक्ष्मास्यान् सन्धिर्मर्मगान् ।
 कृतया त्रिवृतादन्तीकाङ्गुलीमधुसैन्धवैः ॥ ४४ ॥
 वाताभिभूतान् सास्त्रावान् धूपयेदुग्रवेदनान् ।
 यवाज्यभूर्जमदनश्रीवेष्टकसुराङ्गयैः ॥ ४५ ॥
 निर्वापयेद् भृशं क्षीतैः पित्तरक्तविषोल्बणान् ।
 शुष्कारूपमांसे गम्भीरे ग्रणे शरसादनं हितम् ॥ ४६ ॥
 न्यग्रोधपद्मकादिभ्यामश्वगन्धाबलातिलैः ।
 अधान्मांसादमांसानि विधिनोपहितानि च ॥ ४७ ॥
 मांसं मांसादमांसेन वर्धते शुद्धचेतसः ।
 उत्सन्नमृदुमांसानां ग्रणानामवसादनम् ॥ ४८ ॥

जातीमुकुलकासीसमनोह्वालपुराग्निकैः ।
 उत्सन्नमांसान् कठिनान् कण्डूयुक्तांश्चिरोत्थितान् ॥ ४९ ॥
 व्रणान्सुदुःखशोधांश्च योजयेत्क्षारकर्मणा ।
 स्रवन्तोऽश्मरिजा मूत्रं ये चान्ये रक्तवाहिनः ॥ ५० ॥
 छिन्नाश्च सन्धयो येषां यथोक्तैरेव च शोधनैः ।
 शोध्यमाना न शुद्ध्यन्ति शोध्याः स्युस्तेऽग्निकर्मणा ॥ ५१ ॥
 शुद्धानां रोपणं योज्यमुत्सादाय यदीरितम् ।
 अभ्रगन्धारुहारोश्च कटफलं मधुयष्टिका ॥ ५२ ॥
 समङ्गाधातकीपुष्पं परमं व्रणरोपणम् ।
 अपेतपूतिमांसानां मांसस्थानामरोहताम् ॥ ५३ ॥
 कल्कं संरोहणं कुर्यात् तिलानां मधुकान्धितम् ।
 स्निग्धोष्णतिक्तमधुरकषायत्वं स सर्वजित् ॥ ५४ ॥
 स क्षौद्रनिम्बपत्राभ्यां युक्तः संशोधनं परम् ।
 पूर्वाभ्यां सर्पिषा चासौ युक्तः स्यादाशुरोपणः ॥ ५५ ॥
 तिलवचकल्कं तु केचिदिच्छन्ति तद्विदः ।
 सास्त्रपित्तविषागन्तुगम्भीरान्सोष्मणो व्रणान् ॥ ५६ ॥
 क्षीररोपणमैषज्यश्रुतेनाज्येन रोपयेत् ।
 रोपणौषधसिद्धेन तैलेन कफवातजान् ॥ ५७ ॥
 काण्ठीरोध्राभयासर्जसिन्दूराञ्जनतुल्यकम् ।
 घूर्णितं तैलमदनैर्युक्तं रोपणमुत्तमम् ॥ ५८ ॥

१ 'शोषयेत्क्षार' इति पाठः.

समानां स्थिरमांसानां त्वक्स्थानां चूर्णं दृश्यते ।
 ककुभोदुग्धराश्वत्थजम्बूकदफलरोध्रजैः ॥ ५९ ॥
 त्वक्चमाशु निगृह्णन्ति त्वक्चूर्णैश्चूर्णिता व्रणाः ।
 लाक्षामनोह्वामजिष्ठाहरितालनिशाद्वयैः ॥ ६० ॥
 प्रलेपः सधृतक्षौद्रस्त्वग्विशुद्धिकरः परम् ।
 कालीयकलताम्रास्थिहेमकालारसोत्तमैः ॥ ६१ ॥
 लेपः सगोमयरसः सवर्णकरणः परम् ।
 वरुणो वारणदन्तोऽन्तर्धूमं तैलं रसाञ्जनम् ॥ ६२ ॥
 रोमसञ्जननो लेपस्तद्वत्तैलपरिशुता ।
 चतुष्पाञ्चलरोमास्थित्वक्शृङ्गखुरजा मषी ॥ ६३ ॥
 व्रणिनः शस्त्रकर्मोक्तं पथ्यापथ्याञ्जमादिशेत् ।
 द्वे पञ्चमूले वर्गश्च वातघ्नो वातिके हितः ॥ ६४ ॥
 न्यग्रोधपद्मकाष्ठौ तु तद्वत्पित्तप्रदूषिते, ।
 आरग्वधादिः श्लेष्मघ्नः कफे, मिश्रस्तु मिश्रके ॥ ६५ ॥
 एभिः प्रक्षालनालेपधृततैलरसक्रियाः ।
 चूर्णो वर्तिश्च संयोज्या व्रणे सप्त यथायथम् ॥ ६६ ॥
 जातीनिम्बपटोलपत्रकटुकादार्वीनिशासारिवा-
 मजिष्ठाभयसिक्यतुत्यमधुकैर्नक्तान्नीजान्वितैः ।
 सर्पिः साध्यमनेन सूक्ष्मवदना भर्माश्रिताः क्लेदिनो
 गरुभीराः सवज्रो व्रणाः सगतयः शुक्लन्ति रोहन्ति च ६७

षट्विंशोऽध्यायः ।

अथाऽतः सद्योव्रणप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“सद्योव्रणा ये सहसा सम्भवन्त्यभिधाततः ।

अनन्तरपि तैरङ्गमुच्यते जुष्टमष्टधा ॥ १ ॥

घृष्टावकृत्तविच्छिन्नप्रविलम्बितपातितम् ।

विद्धं भिन्नं विदलितम्

तत्र घृष्टं लसीकया ॥ २ ॥

रक्तलेशेन वा युक्तं सप्लोषं श्लेदनात् स्रवेत् ।

अथगाढं ततः कृत्तं विच्छिन्नं स्यात्ततोऽपि च ॥ ३ ॥

प्रविलम्बि सशेषेऽस्मिन् पातितं पतितं तनोः ।

सूक्ष्मास्यशल्यविद्धं तु विद्धं कोष्ठविवर्जितम् ॥ ४ ॥

भिन्नमन्यद्विदलितं मज्जरक्तपरिधुतम् ।

प्रहारपीडनोत्पेक्षात्सहास्त्रा पृथुतां गतम् ॥ ५ ॥

सद्यः सद्योव्रणं सिञ्चेदथ यष्ट्याङ्गसर्पिषा ।

सीमन्व्यथं कवोष्णेन बलातैलेन वा पुनः ॥ ६ ॥

क्षतोष्मणो निग्रहार्थं तत्कालं विस्तृतस्य च ।

कषायशीतमधुरस्निग्धा लेपादयो हिताः ॥ ७ ॥

सद्योव्रणेष्वायतेषु सन्धानार्थं विशेषतः ।

मधुसर्पिश्च युञ्जीत पित्तघ्नीश्च हिमाः क्रियाः ॥ ८ ॥

संसंरम्भेषु कर्तव्यमूर्ध्वं चाधश्च शोधनम् ।

उपवासो हितं युक्तं प्रतप्तं रक्तमोक्षणम् ॥ ९ ॥

घृष्टे विदलिते चैष सुतरामिष्यते विधिः ।
तयोर्हृत्पं स्रवत्यस्रं पाकस्तेनाशु जायते ॥ १० ॥
अत्यर्थमस्रं स्रवति प्रायशोऽन्यत्र विक्षते ।
ततो रक्तक्षयाद्वायौ कुपितेऽतिरुजाकरे ॥ ११ ॥
स्नेहपानपरीषेकस्वेदलेपोपनाहनम् ।
स्नेहवस्ति च कुर्वात वातघ्नौषधसाधितम् ॥ १२ ॥
इति सासाहिकः प्रोक्तः सद्योव्रणहितो विधिः ।
ससाहाद्गतवेगे तु पूर्वोक्तं विधिमाचरेत् ॥ १३ ॥
प्रायः सामान्यकर्मदं वक्ष्यते तु पृथक्पृथक् ।
घृष्टे रुजं निगृह्याशु व्रणे चूर्णानि योजयेत् ॥ १४ ॥
कंस्कादीन्यवकृत्ते तु

विच्छिन्नप्रविकल्म्बिनोः ।

सीधनं विधिनोक्तेन बन्धनं चानु पीडनम् ॥ १५ ॥
असाध्यं स्फुटितं नेत्रमदीर्णं लम्बते तु यत् ।
सन्निवेद्य यथास्थानमग्न्याविद्धसिरं भिषक् ॥ १६ ॥
पीडयेत् पाणिना पद्मपलाशान्तरितेन तत् ।
ततोऽस्य सेचने नस्ये तर्पणे च हितं हविः ॥ १७ ॥
विपक्रमार्जं यष्ट्याङ्गजीवकर्षभकोत्पलैः ।
सपयस्कैः परं तद्धि सर्वनेत्राभिघातजित् ॥ १८ ॥
गलपीडावसन्नेऽक्षिण वमनोत्क्लेशनक्षवाः ।
प्राणायामोऽथवा कार्यः क्रिया च क्षतनेत्रवत् ॥ १९ ॥
कर्णे स्थानाच्चयुते स्यूते स्रोतसौलेन पूरयेत् ।

कृकाटिकायां चिच्छायां निर्गच्छत्यपि मारुते ॥ २० ॥
 समं निवेश्य बध्नीयात् स्यूत्वा शीघ्रं निरन्तरम् ।
 आर्जेन सर्पिषा चाऽत्र परिषेकः प्रशस्यते ॥ २१ ॥
 उत्तानोऽन्नानि भुञ्जीत शयीत च सुयच्चितः ।
 घातं शाखासु तिर्यक्स्थं गात्रे सम्यङ्निवेशिते ॥ २२ ॥
 स्यूत्वा वेल्लितबन्धेन बध्नीयाद् घनवाससा ।
 चर्मणा गोष्फणाबन्धः कार्यश्चासङ्गते व्रणे ॥ २३ ॥
 पादौ बिलम्बिमुष्कस्य प्रोक्ष्य नेत्रे च वारिणा ।
 प्रवेश्य वृषणौ सीन्येत् सेवन्या तुल्यसंज्ञया ॥ २४ ॥
 कार्यश्च गोष्फणाबन्धः कठ्यामावेश्य पट्टकम् ।
 स्नेहसेकं न कुर्वीत तत्र क्लिष्यति हि व्रणः ॥ २५ ॥
 कालानुसार्यगुर्वेलाज्जातीचन्दनपर्पटैः ।
 शिलादार्यमृतातुस्थैः सिद्धं तैलं च रोपणम् ॥ २६ ॥
 छिन्नां निःशेषतः शाखां दग्ध्वा तैलेन युक्तिवः ।
 बध्नीयात् कोशबन्धेन ततो व्रणवदाचरेत् ॥ २७ ॥
 कार्या शल्याहते विद्धे भङ्गाद्विदलिते क्रिया ।
 शिरसोऽपहृते शल्ये बालवर्ति प्रवेशयेत् ॥ २८ ॥
 मस्तुलुङ्गक्षुते क्रुद्धो हन्यादेनं चलोऽन्यथा ।
 व्रणे रोहनि चैकैकं शनैरपनयेत्कचम् ॥ २९ ॥
 मस्तुलुङ्गक्षुतो स्नादेन्मस्तिष्कानन्यजीवजानू ।
 शल्ये हृतेऽङ्गादन्यस्मात्स्नेहवर्ति निष्पापयेत् ॥ ३० ॥

दूरावगाढाः सूक्ष्मास्या ये व्रणाः स्तुतशोणिताः ।
 सेचयेच्चैकतैलेन सूक्ष्मनेत्रार्पितेन तान् ॥ ३१ ॥
 भिन्ने कोष्ठेऽसृजा पूर्णे मूर्च्छाहृत्पार्श्ववेदनाः ।
 इवरो दाहस्तृडाभ्मानं भक्तस्थानभिनन्दनम् ॥ ३२ ॥
 सङ्को विष्णुमूत्रमरुतां श्वासः स्वेदोऽक्षिरक्तता ।
 छोहरान्धित्वमास्यस्य स्याद् गात्रे च विगन्धता ॥ ३३ ॥
 आमाशयस्थे रुधिरं रुधिरं छर्दयत्यपि ।
 आभ्मानेनाऽतिमात्रेण शूलेन च विशस्यते ॥ ३४ ॥
 पक्काशयस्थे रुधिरं सशूलं गौरवं भवेत् ।
 नाभेरधस्ताच्छीतत्वं खेभ्यो रक्तस्य चागमः ॥ ३५ ॥
 अभिन्नोऽप्याशयः सूक्ष्मः स्रोतोभिरभिपूर्यते ।
 असृजा स्वन्दमानेन पार्श्वे मूत्रेण वस्तिवत् ॥ ३६ ॥
 तन्नाम्नर्लोहितं शीतपादोच्छ्वासकराननम् ।
 रक्ताक्षं पाण्डुवदनमानङ्गं च विवर्जयेत् ॥ ३७ ॥
 आमाशयस्थे वमनं हितं पक्काशयाश्रये ।
 विरेचनं निरुहं च निःशोष्णैर्विशोधनैः ३८ ॥

१ 'सुत' इति पाठः कचित्. २ अरुणदंसेन 'कोरुहका-
 शुद्धवेन' चक्रतैलेनेत्युक्तम्. कोरुहक तु तैल-निष्कासनयन्त्रम्,
 तत्खण्डशश्छित्वा जले काथयेत् तस्माबलम्भ तैलं तदणुतैलमिति
 कृद्धारमटेनोक्तं, तस्मात् अरुणोक्तिश्चिन्त्या. वस्तुतस्तु- चक्रनैलं-
 तत्कारुनिष्कासिसं ग्राह्यम्.

यवकोलकुलस्थानां रसेः स्नेहविवर्जितैः ।

भुञ्जीताञ्च यवागूं वा पिबेत्सैन्धवसंयुताम् ॥ ३९ ॥

अतिभिः क्षुत्तरक्तस्तु भिन्नकोष्ठः पिबेदसृक् ।

क्लिन्नभिन्नाभ्रभेदेन कोष्ठभेदो द्विधा स्मृतः ॥ ४० ॥

मूर्च्छादयोऽल्पाः प्रथमे, द्वितीये त्वनिबाधकाः ।

क्लिन्नाभ्रः संशयी देही भिन्नाभ्रो नैव जीवति ॥ ४१ ॥

यथास्वं मार्गमापन्ना यस्य विष्णुमूत्रमाहताः ।

व्युपद्रवः स भिन्नेऽपि कोष्ठे जीवत्यसंशयम् ॥ ४२ ॥

अभिन्नमभ्रं निष्क्रान्तं प्रवेद्यं न त्वतोऽन्यथा ।

उत्पिक्निकशिरोग्रस्तं तदप्येके वदन्ति तु ॥ ४३ ॥

प्रक्षाल्य पयसा दिग्धं तृणशोणितपांसुभिः ।

प्रवेशयेत्कृत्स्नस्यो घृतेनाक्तं शनैः शनैः ॥ ४४ ॥

क्षीरेणार्द्धीकृतं शुष्कं भूरिसर्पिःपरिभुतम् ।

अक्रुत्या प्रमृशेत्कण्ठं जलेनोद्वेजयेदपि ॥ ४५ ॥

तथाभ्राणि विशन्त्यन्तस्तत्कारकं पीडयन्ति च ।

व्रणसौक्ष्म्याद्बहुत्वाद्वा कोष्ठमभ्रमनाविशत् ॥ ४६ ॥

तत्प्रमाणेन जठरं पाटयित्वा प्रवेशयेत् ।

यथास्थानं स्थिते सम्यगग्रे सीम्बेदनु व्रणम् ॥ ४७ ॥

स्थानादपेतमादत्ते जीवितं कुपितं च तत् ।

वेष्टयित्वाऽनु पट्टेन घृतेन परिषेचयेत् ॥ ४८ ॥

१ 'सृत' इति कचित्. २ 'स्वां कलां पी' इति पाठः.

पाययेत्तं ततः कोष्णं चित्रातैलयुतं पयः ।
 मृदुक्रियार्थं शकृतो वायोश्चाघः प्रवृत्तये ॥ ४९ ॥
 अनुवर्तेत वर्षं च यथोक्तां व्रणयघ्रणाम् ।
 उदरान्मेदसो वार्ते निर्गतां भस्मना मृदा ॥ ५० ॥
 अवकीर्य कषायैर्वा श्लक्ष्णैर्मूलेस्ततः समम् ।
 इदं बद्ध्वा च सूत्रेण वर्धयेत्कुशलो भिषक् ॥ ५१ ॥
 तीक्ष्णेनाग्निप्रतप्तेन शस्त्रेण सकृदेव तु ।
 स्यादन्यथा रुगादोपो मृत्युर्वा लिख्यमानया ॥ ५२ ॥
 सक्षौद्रे च व्रणे बद्धे सुजीर्णेऽन्ने घृतं पिबेत् ।
 क्षीरं वा शर्कराचित्रालाक्षागोक्षुरकैः शृतम् ॥ ५३ ॥
 हेन्वाहजित्सयष्ट्याह्नैः परं पूर्वोदितो विधिः ।
 मेदोऽग्रन्थ्युदितं तत्र तैलमभ्यज्जने हितम् ॥ ५४ ॥
 तालीसं पद्मकं मांसीहरेण्वगुरुचन्दनम् ।
 हरिद्रे पद्मबीजानि सोऽक्षीरं मधुकं च तैः ॥ ५५ ॥
 पक्वं सद्योऽव्रणेपूक्तं तलं रोपणमुत्तमम् ।
 गूढप्रहाराभिहते पतिते विषमोच्चकैः ॥ ५६ ॥
 कार्यं वातास्रजित्स्त्रिमर्दनाभ्यञ्जनादिकम् ।
 विश्लिष्टदेहं मथितं क्षीणं मर्महाताहतम् ।
 वासयेत्तैलपूर्णायां द्रोण्यां मांसरसा क्षेपम् ॥ ५७ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ।

अथाऽतो भङ्गप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्नाहुराग्नेयादयो महर्षयः ।

“पातघातादिभिर्द्वेधा भङ्गोऽस्त्वां सन्ध्यसन्धितः ।

प्रसारणाकुञ्चनयोरशक्तिः सन्धिमुक्तता ॥ १ ॥

इतरस्मिन् भृशं शोकः सर्वावस्थास्त्वतिभ्यथा ।

अशक्तिश्चेष्टितेऽल्पेऽपि पीड्यमाने सशब्दता ॥ २ ॥

समासादिनि भङ्गस्य लक्षणं, बहुधा तु तत् ।

भिद्यते भङ्गमेदेन, तस्य सर्वस्य साधनम् ॥ ३ ॥

यथा स्यादुपयोगाय तथा तदुपदेक्ष्यते ।

प्राग्ग्राणुदारि यत्रस्थि स्पर्शं शब्दं करोति यत् ॥ ४ ॥

यत्रास्थिलेशः प्रविशेन्मध्यमस्को विदारितः ।

भग्नं यच्चाभिघातेन किञ्चिदेवावशेषितम् ॥ ५ ॥

उन्नम्यमानं क्षतवद्यच्च भज्जनि भज्जति ।

तदुःसाध्यं कृशाशक्तवातलाल्पाशिनामपि ॥ ६ ॥

भिन्नं कपालं यत् कट्यां सन्धिमुक्तं द्युतं च यत् ।

जघनं प्रतिपिष्टं च भग्नं यत्तद्विर्वर्जयेत् ॥ ७ ॥

असंश्लिष्टकपालं च ललाटं चूर्णितं तथा ।

यच्च भग्नं भवेच्छङ्खशिरःपृष्ठस्तनान्तरे ॥ ८ ॥

सम्यग्यमितमप्यस्थि दुर्न्यासादुर्निबन्धनात् ।

संक्षोभादपि यन्नृच्छेद्विक्रियां तद्विर्वर्जयेत् ॥ ९ ॥

आदितो यश्च दुर्जातमस्थि सन्धिरथापि वा ।
 तरुणास्थीनि भुज्यन्ते भज्यन्ते नलकानि तु ॥ १० ॥
 कपालानि विभिद्यन्ते स्फुटन्त्यन्यानि भूयसा ।
 अथावनतमुष्मन्मुन्नतं चावपीडयेत् ॥ ११ ॥
 आङ्गछेदतिक्षिप्तमधोगतं चोपरि वर्तयेत् ।
 आङ्गछनोत्पीडनोच्चासर्चमसङ्क्षेपबन्धनैः ॥ १२ ॥
 सन्धीन् शरीरगान्सर्वान् चलानप्यचलानपि ।
 हृत्येतैः स्थापनोपायैः सम्यक् संस्थाप्य निश्चलम् ॥ १३ ॥
 पटैः प्रभूतसर्पिर्भिर्वेष्टयित्वा सुसैक्ततः ।
 कदम्बोदुम्बराश्वत्थसर्जार्जुनपलाशजैः ॥ १४ ॥
 वैशोन्नवैर्वा पृथुभिस्तनुभिः सुनिवेशितैः ।
 सुशुक्लैः सुप्रतिस्तम्भैर्वल्कलैः शकलैरपि ॥ १५ ॥
 कुशाङ्गैः समं बन्धं पट्टस्योपरि योजयेत् ।
 शिथिलेन हि बन्धेन सन्धेः स्थैर्यं न जायते ॥ १६ ॥
 गाढेनातिरुजादाहपाकश्रयथुसम्भवः ।
 ग्न्यहाङ्ग्यहाङ्गतौ वर्मे सप्ताहान्मोक्षयेद्विमे ॥ १७ ॥
 साधारणे तु पञ्चाहाद् भङ्गदोषवशेन वा ।
 न्यम्रोधादिकषायेण ततः शीतेन सेचयेत् ॥ १८ ॥
 तं पञ्चमूलपक्वेन पयसा तु सवेदनम् ।
 सुखोष्णं वावचार्यं स्याच्चकृतैलं विज्ञानता ॥ १९ ॥
 विभज्य देशं कालं च वातघ्नौषधसंयुतम् ।

प्रततं सेकलेपांश्च विदध्याद् मृशशीतलान् ॥ २० ॥
 गृष्टिक्षीरं ससर्पिष्कं मधुरौषधसाधितम् ।
 प्रातः प्रातः पिबेद्भग्नः शीतलं लाक्षया युतम् ॥ २१ ॥
 सन्नस्य तु भग्नस्य व्रणो मधुवृतोत्तरैः ।
 कषायैः प्रतिसार्योऽथ शेषो भङ्गोदितः क्रमः ॥ २२ ॥
 लम्बानि व्रणमांसानि प्रलिप्य मधुसर्पिषा ।
 सन्वधीत व्रणान् वैद्यो बन्धनैश्चोपपादयेत् ॥ २३ ॥
 तान्समाम्नुस्थिताम्नात्वा फलिनीरोध्रकदफलैः ।
 समङ्गाधातकीयुक्तैश्चूर्णितैरवचूर्णयेत् ॥ २४ ॥
 धातकीरोध्रचूर्णैर्वा रोहन्त्याशु तथा व्रणाः ।
 इति भङ्ग उपक्रान्तः

स्थिरधातो ऋतौ हिमे ॥ २५ ॥

मांसलस्याल्पदोषस्य सुसाध्यो दारुणोऽन्यथा ।
 पूर्वमभ्यान्तवयसामेकद्वित्रिगुणैः क्रमात् ॥ २६ ॥
 मासैः स्थैर्यं भवेत्सन्धेर्यथोक्तं भजतो विधिम् ।
 कटीजङ्घोरुमग्नानां कपाटशयनं हितम् ॥ २७ ॥
 यन्नणार्थं तथा कीलाः पञ्च कार्या निबन्धनाः ।
 जङ्घोर्वोः पार्श्वयोर्द्वौ द्वौ तल एकश्च कीलकः ॥ २८ ॥
 श्रोण्यां वा पृष्ठवंशे वा वैक्षस्यक्षकयोस्तथा ।
 विमोक्षे भग्नसन्धीनां विधिमेवं समाचरेत् ॥ २९ ॥

सन्धींश्चिरविमुक्तांस्तु खिग्धान्स्त्रिघ्नान् मृदूकृतान् ।
 उक्तैर्विधानैर्बुध्या च यथास्वं स्थानमानयेत् ॥ ३० ॥
 असन्धिभग्ने रुढे तु विषमोद्वेगसाधिते ।
 आपोऽथ भङ्गं यमयेत्ततो भग्नवदाचरेत् ॥ ३१ ॥
 भग्नं नैति यथा पाकं प्रयतेत तथा भिषक् ।
 पक्वमांससिरास्त्रायुः सन्धिः श्लेष्मं न गच्छति ॥ ३२ ॥
 वातव्याधिविनिर्दिष्टान् ज्वेहान् भग्नस्य योजयेत् ।
 चतुःप्रयोगान् बल्यांश्च वस्तिकर्म च शीलयेत् ॥ ३३ ॥
 शाल्याज्यरसदुग्धाद्यैः पौष्टिकैरविदाहिभिः ।
 मात्रयोपचरेद्भग्नं सन्धिसंश्लेषकारिभिः ॥ ३४ ॥
 ग्लानिर्न शस्यते तस्य, सन्धिविश्लेषकृद्धि सा ।
 लेवणं कटुकं क्षारमम्लं मैथुनमातपम् ।
 ग्वायामं च न सेवेत भग्नो रुक्षं च भोजनम् ॥ ३५ ॥
 कृष्णांस्तिलान् विरजसो द्रववस्त्रबद्धान्
 सप्त क्षपा वहति नारिणि वासयेत् ।
 संशोषयेदनुदिनं प्रविसार्य चैतान्
 क्षीरे तथैव मधुककथिते च तोये ॥ ३६ ॥
 पुनरपि पीतपयस्कां-
 स्तान् पूर्ववदेव शोषितान् बाढम् ।
 विगततुषानरजस्कान्
 संचूर्ण्य सुचूर्णितैर्युज्यात् ॥ ३७ ॥

नलद्वालकलोहितयष्टिका-

नखमिशिष्टवकुष्ठबलात्रयैः ।

अंगुरुचन्दनकुङ्कुमसारिवा-

सरलसर्जरसामरदारुभिः ॥ ३८ ॥

पद्मकादिगणोपेतैस्तिलपिष्ट ततश्च तत् ।

समस्तगन्धभैषज्यसिद्धदुग्धेन पीडयेत् ॥ ३९ ॥

शैलेयराक्षांशुमतीकसेरु-

कालानुसारीनतपत्रोघ्रैः ।

सक्षीरशुक्लैः सपयस्कदूर्वा-

स्तेलं पचेत्तल्लदादिभिश्च ॥ ४० ॥

गन्धतैलमिदमुत्तममस्थि-

स्थैर्यकृज्जयति चाशु विकारान् ।

वातपित्तजनितानतिवीर्यान्

व्यापिनोऽपि विविधैरुपयोगैः ॥ ४१ ॥”

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

अथाऽतो भगन्दरप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“हस्त्यश्चपृष्ठगमनकठिनोत्कटकासनैः ।

अशोनिदानाभिहितैरपरैश्च निषेधितैः ॥ १ ॥

१ ‘अगर’ इति पाठः, २ ‘सक्षीरशुष्कैः’ इति पाठः. .

अनिष्टादृष्टपाकेन सद्यो वा साधुगर्हणैः ।
 प्रायेण पिटिकापूर्वो योऽङ्गुले अङ्गुलेऽपि वा ॥ २ ॥
 पायोर्व्रणोऽन्तर्बाह्यो वा दुष्टास्त्र्वांसगो भवेत् ।
 बस्तिमूत्राशयाभ्याशगतत्वात्स्यन्दनात्मकः ॥ ३ ॥
 भगन्दरः स

सर्वश्च दारयत्यक्रियावतः ।
 भगवस्तिगुदांस्तेषु दीर्यमाणेषु भूरिभिः ॥ ४ ॥
 वातमूत्रशकृच्छुक्रं सैः सूक्ष्मैर्वमति क्रमात् ।
 दोषैः पृथग्युतैः सर्वैरागन्तुः सोऽष्टमः स्मृतः ॥ ५ ॥
 क्षपकं पिटिकामाहुः पाकप्राप्तं भगन्दरम् ।
 गूढमूलां ससंरम्भां रुगाब्जां रूढकोपिनीम् ॥ ६ ॥
 भगन्दरकरीं विद्यात् पिटिकां न स्वतोऽन्यथा ।
 तत्र श्यावारुणा तोदमेदस्फुरणरुक्करी ॥ ७ ॥
 पिटिका मासतात्

पित्तादुद्ग्रीवावदुच्छ्रिता ।
 शशिणी तनुरूपाब्जा ज्वरधूमायनान्विता ॥ ८ ॥
 स्थिरा जिग्धा महामूला पाण्डुः कण्डूमती कफात् ।
 श्यावा ताम्रा सदाहोषा घोररुग् वातपित्तजा ॥ ९ ॥
 पाण्डुरा किञ्चिदाश्यावा कृच्छ्रपाका कफालिलात् ।
 पादाङ्गुष्ठसमा सर्वैर्दोषैर्नानाविधम्यथा ॥ १० ॥
 शूलारोचकतृद्दाहस्वरञ्छर्दिरूपद्रुता ।

व्रणतां यान्ति ताः पक्वाः प्रमादात्

तत्र वातजा ॥ ११ ॥

दीर्यतेऽणुमुखैश्छिद्रैः शतपोनकवत् क्रमात् ।

अच्छं क्षवद्भिरास्त्रावमजस्रं फेनसंयुतम् ॥ १२ ॥

शतपोनकसंज्ञोऽयम्

उद्ग्रीवस्तु पित्तजः ।

बहुविच्छापारिस्त्रावी परिस्त्रावी कफोद्भवः ॥ १३ ॥

वातपित्तात्परिक्षेपी परिक्षिप्य गुदं गतिः ।

जायते परितस्तत्र प्राकारपरिस्त्रेव च ॥ १४ ॥

अजुर्वातकफादुज्ज्या गुदो गत्या तु दीर्यते ।

कफपित्ते तु पूर्वोत्थं दुर्नामाश्लित्य कुप्यतः ॥ १५ ॥

अशौर्मूले ततः शोफः कण्ठदाहादिमान् भवेत् ।

स शीघ्रं पक्वभिन्नोऽस्य क्लेदयन्मूलमर्शसः ॥ १६ ॥

क्षवत्यजस्रं गतिभिरयमर्शो भगन्दरः ।

सर्वजः शम्बुकावर्तः शम्बुकावर्तसन्निभः ॥ १७ ॥

गतयो दारयन्त्यस्मिन् रुवेगैर्दार्ढ्यैर्गुदम् ।

अस्थिलेशोऽभ्यवहृतो मांसगृष्णा यदा गुदम् ॥ १८ ॥

क्षिणोति तिर्यङ्निर्गच्छन्नुन्मार्गं क्षततो गतिः ।

स्यात्ततः पूयदीर्णायां मांसकोथेन तत्र च ॥ १९ ॥

जायन्ते क्रमयस्तस्य स्वादन्तः परितो गुदम् ।

विदारयन्ति न विरादुन्मार्गी क्षतजश्च सः ॥ २० ॥

१ 'क्षिणोति' इति पाठः, २ 'च चि' इति पाठः,

तेषु स्वदाहकण्ठादीन् विद्याद् व्रणनिषेधतः ।
 षट्कृच्छ्रसाधनास्तेषां, निचयक्षतजौ त्यजेत् ॥ २१ ॥
 प्रवाहिणीं वलीं प्राप्तं सेवनीं वा समाश्रितम् ।
 अथाऽस्य पिटिकामेव तथा यज्ञादुपाचरेत् ॥ २२ ॥
 शुष्कसृक्क्षुतिलेकाद्यैर्यथा पाकं न गच्छति ।
 पाके पुनरुपस्निग्धं स्वेदितं चावगाहतः ॥ २३ ॥
 यज्यित्वाशंसमिव पश्येत्सम्यग्भगन्दरम् ।
 भवाचीनं पराचीनमन्तर्मुखबहिर्मुखम् ॥ २४ ॥
 अथान्तर्मुखमेषित्वा सम्यक् शस्त्रेण पाटयेत् ।
 बहिर्मुखं च निःशेषं ततः क्षारेण साधयेत् ॥ २५ ॥
 अग्निना वा भिषक् साधु क्षारेणैवोष्कन्धरम् ।
 नाडीरेकान्तराः कृत्वा पाटयेच्छतपोनकम् ॥ २६ ॥
 तासु रुढासु शेषाश्च मृत्युर्दीर्घे गुदेऽन्यथा ।
 परिक्षेपिणि चाप्येवं नाक्यक्तैः क्षारसूत्रकैः ॥ २७ ॥
 भर्शोभगन्दरे पूर्वमर्शासि प्रतिसाधयेत् ।
 त्यक्तवोपचर्यः क्षतजः शल्यं शल्यवतस्ततः ॥ २८ ॥
 आहरेण तथा दद्यात् कृमिघ्नं लेपभोजनम् ।
 पिण्डनाड्यादयः स्वेदाः सुस्निग्धा रुजि पूजिताः ॥ २९ ॥
 सर्वत्र च बहुच्छिद्रे छेदानालोक्य योजयेत् ।
 गोतीर्थसर्वतोभद्रदललाङ्गललाङ्गलान् ॥ ३० ॥

पार्श्वं गतेन शब्देण छेदो गोतीर्थको मतः ।

सर्वतः सर्वतोभद्रः पार्श्वच्छेदोऽर्धलाङ्गलः ॥ ३१ ॥

पार्श्वद्वये लाङ्गलकः

समस्तांश्चाग्निना दहेत् ।

आज्ञावमार्गाग्निःशेषांशं विकुस्ते पुनः ॥ ३२ ॥

यतेत कोष्ठशुद्धौ च भिषक् तस्यान्तरान्तरा ।

छेपो ब्रूणे विटालास्थित्रिफलारसकल्कितम् ॥ ३३ ॥

उयोतिष्मतीमलयुलाङ्गलिषोलुपाठा-

कुम्भाग्निसर्जकरवीरवचासुधाकैः ।

अभ्यञ्जनाय विपचेत भगन्दराणां

तैलं वदन्ति परमं हितमेतदेषाम् ॥ ३४ ॥

मधुकरोध्रकणात्रुटिरेणुका-

द्विरजनीफलिनीपदुसारिवाः ।

कमलकेसरपत्रकधातकी-

मदनसर्जरसामयरोध्रकाः ॥ ३५ ॥

सबीजपूरच्छदनैरेभिस्तैलं विपाचितम् ।

भगन्दरापचीकुष्ठमधुमेहव्रणापहम् ॥ ३६ ॥

मधुतैलयुता विटङ्गसारत्रिफलामागधिकाकणाश्च लीढाः ।

कृमिकुष्ठभगन्दरप्रमेहक्षतनाडीव्रणरोपणा भवन्ति ॥ ३७ ॥

अमृतात्रुटिवेलवत्सकं

कलिपथ्यामलकानि गुग्गुलुः ।

क्रमवृद्धमिदं मधुद्रुतं

पिटिकास्थौल्यभगन्दरान् जयेत् ॥ ३८ ॥

मागधिकाभ्रिकलिङ्गविडङ्ग-

बिल्वधृतैः सवरापलषट्कैः ।

गुग्गुलुना सदृशेन समेतैः

क्षौद्रयुतैः सकलामयनाशः ॥ ३९ ॥

गुग्गुलु पञ्चपलं पलिकांशा

मागधिका त्रिफला च पृथक् स्यात् ।

त्वक्त्रुटिकर्षयुतं मधुलीढं

कुष्ठभगन्दरगुल्मगतिघ्नम् ॥ ४० ॥

शृङ्गेररजोयुक्तं तदेव च सुभावितम् ।

काथेन दशमूलस्य विशेषाद्वातरोगजित् ॥ ४१ ॥

उत्तमाखदिरसारजं रजः

शीलयक्षसनवारिभावितम् ।

हन्ति तुल्यमहिषास्थमाक्षिकं

कुष्ठमेहपिटिकाभगन्दरान् ॥ ४२ ॥

भगन्दरेष्वेष विशेष उक्तः

शेषाणि तु व्यञ्जनसाधनानि ।

व्रणाधिकारात्परिशीलनाच्च

सम्यग्विदित्वौषधिकं विदध्यात् ॥ ४३ ॥

१ 'बिल्वधृतैः' इति पाठः; बिल्वं-पलं (४ तल्लका इत्यर्थः.)

अश्वपृष्ठगमनं चलरोधं
 मद्यमैथुनमजीर्णमसात्म्यम् ।
 साहसानि धिविधानि च रुढे
 वत्सरं परिहरेदधिकं वा ॥ ४४ ॥”

एकोनत्रिंशोऽध्यायः ।

अथातो ग्रन्थ्यर्बुदश्लोपदापचीनाढीविज्ञानं

व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्नाहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

[अथ ग्रन्थिरोगविज्ञानम् ।]

“कफप्रधानाः कुर्वन्ति मेदोमांसास्त्रगा मलाः ।

वृत्तोन्नतं यं श्रयथुं स ग्रन्थिर्ग्रथनात्स्मृतः ॥ १ ॥

ते—

तत्र वातादायामतोदमेदान्वितोऽसितः ॥ २ ॥

स्थानास्थानान्तरगतिरकस्माद्धानिवृद्धिमान् ।

मृदुर्बस्तिरिवानद्धो विभिक्षोऽच्छं स्रवत्यसृक् ॥ ३ ॥

पित्तासदाहः पीताभो रक्तो वा पच्यते द्रुतम् ।

भिक्षोऽस्रमुष्णं स्रवति

श्लेष्मणा नीरुजो घनः ॥ ४ ॥

शीतः सवर्णः कण्डूमान् पक्वः पूयं स्रवेदनम् ।

दोषैर्दुष्टेऽसृजि ग्रन्थिर्मवेन्मूर्च्छस्सु जन्तुषु ॥ ५ ॥

सिरा मांसं च संश्लित्य सस्त्रापः पित्तलक्षणः ।
 मांसलैर्दूषितं मांसमाहारैर्ग्रन्थिमाहरेत् ॥ ६ ॥
 स्निग्धं महान्तं कठिनं सिरानदं कफाकृतिम् ।
 प्रवृद्धं मेदुरं मेदोनीतं मांसेऽथवा त्वचि ॥ ७ ॥
 वायुना कुरुते ग्रन्थिं शृङ्गं स्निग्धं मृदुं चलम् ।
 श्लेष्मतुल्याकृतिं देहक्षयवृद्धिक्षयोदयम् ॥ ८ ॥
 स विभिन्नो घनं मेदस्ताम्राऽसितमितं जवेत् ।
 अस्थि भङ्गाभिघाताभ्यामुन्नतावनतं तु यत् ॥ ९ ॥
 सोऽस्थिग्रन्थिः

पदातेस्तु सहस्राग्नोऽवगाहनात् ।

न्यायामात्रा प्रतान्तस्य सिराजालं सशोणितम् ॥ १० ॥
 वायुः सन्पीड्य सङ्कोच्य वक्रीकृत्य विशोष्य च ।
 निःस्फुरं नीरुजं ग्रन्थिं कुरुते, स सिराह्वयः ॥ ११ ॥
 अरूढे रूढमात्रे वा व्रणे सर्वरसाग्निः ।
 सार्द्रं वा बन्धरहिते गात्रेऽश्माभिहतेऽथवा ॥ १२ ॥
 वातान्नमस्तुतं दुष्टं संशोष्य ग्रथितं व्रणम् ।
 कुर्यात्सदाहः कण्डूमान्, व्रणग्रन्थिरयं स्मृतः ॥ १३ ॥
 साध्या दोषास्त्रमेदोजा न तु स्थूलस्तराश्चलाः ।
 मर्मकण्ठोदरस्थाश्च

[अथार्बुदरोगविज्ञानम् ।]

महत्तु ग्रन्थितोऽर्बुदम् ॥ १४ ॥

तल्लक्षणं च मेदोन्मैः चोढा दोषादिभिस्तु तत् ।

प्रायो मेदः कफाद्व्यात्वास्थिरत्वाच्च न पच्यते ॥ १५ ॥

सिरास्थं शोणितं दोषः सङ्कोचान्तः प्रपीड्य च ।

पाचयेत् तदानन्दं सास्त्रावं मांसपिण्डितम् ॥ १६ ॥

मांसाङ्कुरैश्चितं याति वृद्धिं चाशु स्रवेत्ततः ।

अजस्रं दुष्टरुधिरं भूरि तच्छोणितार्बुदम् ॥ १७ ॥

तेष्वसृङ्मांसजे वज्रै चत्वार्यन्यानि साधयेत् ।

[अथ स्त्रीपदरोगविज्ञानम् ।]

प्रस्थिता चङ्कुगोवादिमधःकायं कफोल्बणाः ॥ १८ ॥

दोषा मांसाक्षगाः पादौ कालेनाश्रित्य कुर्वते ।

शनैः शनैर्घनं शोकं स्त्रीपदं तत्प्रचक्षते ॥ १९ ॥

परिपोटयुतं कृष्णमनिमित्तरजं खरम् ।

रुक्षं च वातात्

पित्तान्तु पीतं दग्धज्वरान्वितम् ॥ २० ॥

कफाद्गुरुश्चिरमरुक्षितं मांसाङ्कुरैर्बृंहत् ।

तस्यजेद्वत्सरातीतं सुमहत्सुपरिक्षुति ॥ २१ ॥

पाणिनासौष्ठवेषु वदन्येके तु पादवत् ।

स्त्रीपदं जायते तच्च देशोऽनूपे शृशं नृणाम् ॥ २२ ॥

[अथापचीरोगविज्ञानम् ।]

मेदःस्थाः कण्ठमन्याक्षकक्षावङ्गुणगा मलाः ।

अर्घ्यायः २९] उत्तरस्थानम् ।

७२९

सवर्णान् कठिनान् छिग्धान् वार्ताकामलाकृतीन् ॥ २३ ॥

भवगाढान् बहून् गण्डांश्चिरपाकांश्च कुर्वते ।

पश्यन्तेऽल्परुजस्त्वन्ये स्रवन्त्यन्येऽतिकण्डुराः ॥ २४ ॥

नश्यन्त्यन्ये भवन्त्यन्ये दीर्घकालानुबन्धिनः ।

गण्डमालापची चेयं दूर्वेव क्षयवृद्धिभाक् ॥ २५ ॥

तां त्यजेत्सज्वरच्छर्दिकौसरुक्क्षासपीनसाम् ।

[अथ नाडीरोगविज्ञानम् ।]

अभेदात्पक्वशोफस्य व्रणे चापध्यसेविनः ॥ २६ ॥

अनुप्रविश्य मांसादीन् दूरं पूयोऽभिधावति ।

गतिः सा दूरगमनाच्चाढी नाडीव संस्रुतेः ॥ २७ ॥

नाड्येकानृजुरन्येषां सैवानेकगतिर्गतिः ।

सा दोषैः पृथगेकस्यैः शल्यहेतुश्च पञ्चमी ॥ २८ ॥

वातात्सरुक्सूक्ष्ममुखी विवर्णा फेनिलोद्भवा ।

स्रवत्यन्यधिकं रात्रौ

पित्तासृद्ज्वरदाहकृत् ॥ २९ ॥

पीतोष्णपूतिपूयास्रुद्धिवा चाऽतिनिषिञ्चति ।

घनपिच्छलसंज्ञावा कण्डूला कठिना कफात् ।

निक्षि चाऽन्यधिकक्रेदा

सर्वैः सर्वाकृतिं त्यजेत् ॥ ३० ॥

१ 'पार्श्वरुक्क्षासपीनसाम्' इति पाठः.

अन्तःस्थितं शल्यमनाहतं तु

करोति नाडीं, वहते च साऽस्य ।

फेनानुविद्धं तनुमल्पमुष्णं

साक्षं च पूयं सरुजं च नित्यम् ॥ ३१ ॥”

त्रिंशोऽध्यायः ।

अथाऽतो ग्रन्थ्यर्बुदक्षीपदापचीनाडीप्रतिषेधं

व्याख्यास्यामः ।

इति ह आहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

[अथ ग्रन्थिरोगप्रतिषेधः ।]

“ग्रन्थिष्वाग्नेषु कर्तव्या यथास्वं शोफवत् क्रिया ।

बृहतीष्विन्नकव्याघ्रीकणासिद्धेन सर्पिषा ॥ १ ॥

खेहयेच्छुद्धिकामं च तीक्ष्णैः शुद्धस्य लेपनम् ।

संस्लेष बहुशो ग्रन्थि विमृष्टीयात् पुनः पुनः ॥ २ ॥

एष वाते विशेषेण क्रमः, पित्ताक्षजे पुनः ।

जलौकसो हिमं सर्वम्

कफजे वातिको विधिः ॥ ३ ॥

तथाप्यपक्वं छित्त्वैनं स्थिते रक्तेऽग्निना दहेत् ।

साध्वशेषं सशेषो हि पुनराप्यायते ध्रुवम् ॥ ४ ॥

मांसव्रणोद्भवौ ग्रन्थी पाटयेदेवमेव च ।

कार्यं मेदोभवेऽप्येतत्तसैः फालादिभिश्च तम् ॥ ५ ॥

प्रमृष्टात्तिलदिग्धेन छत्रं द्विगुणवाससा ।
 शस्त्रेण पाटयित्वा वा दहेन्मेदसि सूक्ष्मते ॥ ६ ॥
 सिराग्रन्थौ नवे पेयं तैलं साहचरं तथा ।
 उपनाहोऽनिलहरैर्बस्तिकर्म सिराव्यधः ॥ ७ ॥
 भर्तुं दे ग्रन्थिवत् कुर्याद् यथास्वं सुतरां हितम् ।

[अथ श्लीपदरोगप्रतिषेधः ।]

श्लीपदेऽनिलजे विध्येत् खिग्धस्त्रिभोपनाहिते ॥ ८ ॥
 सिरामुपरि गुल्फस्य ब्रह्मले, पाययेच्च तम् ।
 मासमेरण्डजं तैलं गोमूत्रेण समन्वितम् ॥ ९ ॥
 जीर्णं जीर्णाक्षमश्लीवाच्छुण्ठीशृतपयोन्वितम् ।
 त्रैघृतं वा पिबेदेवमशान्तावग्निना दहेत् ॥ १० ॥
 गुल्फस्याधः सिरामोक्षः

पैत्ते सर्वं च पित्तजित् ।

सिरामश्लुष्टके विद्धा कफजे शीलयेद्यवान् ॥ ११ ॥
 सक्षौद्राणि कषायाणि वर्धमानास्तथाभयाः ।
 लिम्पेत्सर्षपवार्ताकीमूलाभ्यां धान्ययाथवा ॥ १२ ॥

[अथापचीरोगप्रतिषेधः ।]

उर्ध्वाधः शोधनं पेयमपच्यां साधितं घृतम् ।
 दन्तीद्रवन्तीत्रिवृताज्जालिनीदेवदालिभिः ॥ १३ ॥
 शीलयेत्कफमेदोघ्नं धूमगण्डूषणावनम् ।
 सिरयाऽपहरेद्रक्तं पिबेन्मूत्रेण तार्क्ष्यजम् ॥ १४ ॥

ग्रन्थीनपक्वानाकिम्पेष्वाकुलीपटुनागरैः ।
 स्विन्नान् लवणपोटस्या कठिनाननु मर्दयेत् ॥ १५ ॥
 शमीमूलकशिग्रूणां बीजैः सयवसर्षपैः ।
 लेपः पिष्टोऽज्जतक्रेण ग्रन्थिगण्डविलापनः ॥ १६ ॥
 पाकोन्मुखात् सूतास्तस्य पित्तश्लेष्महरैर्जयेत् ।
 भपक्वानेव चोद्धृत्य क्षाराग्निभ्यामुपाचरेत् ॥ १७ ॥
 “क्षुण्णानि निम्बपत्राणि क्लिष्टैर्भल्लातकैः सह ।
 शरावसम्पुटे दग्ध्वा सार्धं सिद्धार्थकैः समैः ॥ १ ॥
 एतच्छागाम्बुना पिष्टं गण्डमालाप्रलेपनम् ।”
 काकादनीलाङ्गलिकानलिकोत्तुण्डिकीफलैः ।
 जीमूतबीजककौंटीविशालाकृतवेधनैः ॥ १८ ॥
 पाठान्वितैः पलाधांशैर्विषकवंयुतैः पचेत् ।
 प्रस्थं करञ्जतैलस्य निर्गुण्डीस्त्रसादके ॥ १९ ॥
 अनेन माला गण्डानां चिरजा पूयचाहिनी ।
 सिध्यत्यसाध्यकल्पाऽपि पानाभ्यञ्जननादनैः ॥ २० ॥
 तैलं काङ्गलिकाकन्दकल्कपादे चतुर्गुणे ।
 निर्गुण्डीस्त्रसौ पक्वं नखाद्यैरपचीघ्रणुत् ॥ २१ ॥
 भद्राध्रीदारुमरिचद्विहरिद्रात्रिवृद्धनैः ।
 मनःशिलाकमलदविशालाकरवीरकैः ॥ २२ ॥
 गोमूत्रपिष्टैः पलिकैर्विषस्यार्धपलेन च ।

माक्षीरसार्कजक्षीरगोशकृद्रससंयुतम् ॥ २३ ॥
 प्रस्थं सर्षपतैलस्य सिद्धमाशु व्यपोहति ।
 पानार्थैः क्षीलितं कुष्ठं दुष्टनाडीव्रणापचीः ॥ २४ ॥
 वषाहरीतकीलाक्षाकटुरोहिणिचन्दनैः ।
 तैलं प्रसाधितं पीतं समूलामपर्ची जयेत् ॥ २५ ॥
 शरपुङ्खोद्भवं मूलं पिष्टं तन्दुलवारिणा ।
 नस्याल्लेपाच्च दुष्टारूपचीविषजन्तुजित् ॥ २६ ॥
 मूलैरुत्तमैवारुण्याः पीलुपर्ण्याः सहाचरात् ।
 सरोभ्राभययष्ट्याङ्गशताङ्गाद्वीपिदारुभिः ॥ २७ ॥
 तैलं क्षीरसमं सिद्धं नस्येऽभ्यङ्गे च पूजितम् ।
 गोरेऽभ्यजाश्वत्थुरा दग्धा कटुतैलेन लेपनम् ॥ २८ ॥
 ऐकुदेन तु कृष्णाहिर्वायसो वा स्वयं मृतः ।
 इत्यशान्तौ गदस्यान्यपार्श्वजङ्घासमाश्रितम् ॥ २९ ॥
 वस्तेरुर्ध्वमधस्ताद्वा भेदो हृत्वाग्निना दहेत् ।
 स्थितस्योर्ध्वं पदं भित्त्वा तन्मानेन च पार्श्वजितः ।
 तत ऊर्ध्वं हरेद् ग्रन्थीनित्याह भगवान्निमिः ॥ ३० ॥

पार्श्वं प्रति द्वादश चाकुलानि

मुक्त्वेन्द्रवस्ति च गदान्यपार्श्वे ।

विदार्य मत्स्याण्डनिभानि मध्या-

जाकुलि कर्षेदिति सुधृतोरुकिः ॥ ३१ ॥

भागुल्फकर्णासुमितस्य जन्तो-

स्तस्याष्टभागं खुडकादिभज्य ।

घ्राणार्जवेऽधः सुरराजबसे-

भिस्त्वाक्षमात्रं त्वपरे वदन्ति ॥ ३२ ॥

[अथ नाडीरोगप्रतिषेधः ।]

उपनाद्यानिलान्नाडीं पाटितां साधु लेपयेत् ।

प्रत्यक्पुष्पीफलयुतैस्तैलैः पिष्टैः ससैन्धवैः ॥ ३३ ॥

पैर्त्ती तु तिलमजिष्ठानागदन्तीशिलाह्वयैः ।

श्लेष्मिकीं तिलसौराष्ट्रीनिकुम्भारिष्टसैन्धवैः ॥ ३४ ॥

शल्यजां तिलमध्वाज्यैर्लेपयेच्छिञ्चशोधिताम् ।

अशस्त्रकृत्यामेविषया भिस्त्वान्ते सम्यगेषिताम् ॥ ३५ ॥

क्षारपीतेन सूत्रेण बहुशो दारयेद् गतिम् ।

व्रणेषु दुष्टसूक्ष्मास्यगम्भीरादिषु साधनम् ॥ ३६ ॥

या वर्यां यानि तैलानि तन्नाडीष्वपि शस्यते ।

पिष्टं चक्षुफलं लेपान्नाडीव्रणहरं परम् ॥ ३७ ॥

घोण्टाफलस्वग्लवर्णं सलाक्षं

शुकस्य पत्रं वनितापयश्च ।

क्षुगर्कदुग्धान्वित एष कल्को

वर्तीकृतो हन्त्यबिरेण नाडीम् ॥ ३८ ॥

सामुद्रसौवर्चकस्तिन्पुजन्म-

सुपक्वोष्टाफलवेदम्भूमाः ।

आम्नातगायत्रिजपलुवाश्च
 कटङ्कटैर्यावथ चेतकी च ॥ ३९ ॥
 कटकेऽभ्यङ्गे घूर्णे
 वत्यां चैतेषु सेष्यमानेषु ।
 भगतिरिव नश्यति गति-
 अपला चपलेषु भूतिरिव ॥ ४० ॥”

एकत्रिंशोऽध्यायः ।

अथाऽतः शुद्धरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह स्मादुरात्रेवादयो महर्षयः ॥
 “स्त्रिधा सवर्णा प्रयिता नीरुजा मुद्गसंज्ञिता ।
 पिटिका कफवाताभ्यां बालानामजगल्लिका ॥ १ ॥
 बवप्रख्या बवप्रख्या ताभ्यां मांसाश्रिता घना ।
 अबक्राश्वालजीवृत्तास्तोकपूया घनोन्नताः ॥ २ ॥
 ग्रन्थयः पञ्च वा षड्वा कण्ठपी कण्ठपोन्नता ।
 कर्णस्योर्ध्वं समन्ताद्वा पिटिका कठिनोग्ररुक् ॥ ३ ॥
 शालूकाभा पनसिका

शोफस्त्वल्परुजः स्थिरः ।

हनुसन्धिसमुद्भूतस्ताभ्यां पाषाणगर्दभः ॥ ४ ॥
 शास्मलीकण्टकाकाराः पिटिकाः सरुजो घनाः ।
 मेदोगर्भा मुखे यूनां ताभ्यां च मुखदूषिकाः ॥ ५ ॥

१ ‘सम्मिता’ इति पाठः.

ते पञ्चकण्टका ज्ञेया यैः पञ्चमिव कण्टकैः ।
 क्षीयते नीरुजैः श्वेतैः शरीरं कफवातजैः ॥ ६ ॥
 पित्तेन पिटिका वृत्ता पक्वोदुम्बरसन्निभा ।
 महादाहज्वरकरी विवृता विवृतानना ॥ ७ ॥
 गात्रेष्वन्तश्च वक्त्रस्य दाहज्वररुजान्विताः ।
 मसूरमात्रास्तद्वर्णास्तत्संज्ञाः पिटिका घनाः ॥ ८ ॥
 ततः कष्टतराः स्फोटा विस्फोटारूपा महारुजाः ।
 या पञ्चकर्णिकाकारा पिटिका पिटिकान्विता ॥ ९ ॥
 सा विद्धा वातपित्ताभ्याम्

ताभ्यामेव च गर्दभी ।

मण्डला विपुलोत्सन्ना सरागपिटिकाचिता ॥ १० ॥
 कक्षेति कक्षासन्नेषु प्रायो देशेषु साऽनिलात् ।
 पित्तान्नवन्ति पिटिकाः सूक्ष्मा लाजोपमा घनाः ॥ ११ ॥
 तादृशी महती त्वेका गन्धनामेति कीर्तिता ।
 घर्मस्वेदपरीतेऽङ्गे पिटिकाः सरुजो घनाः ॥ १२ ॥
 राजिकावर्णसंस्थानप्रमाणा राजिकाद्वयाः ।
 दोषैः पित्तोत्पन्नैर्मन्दैर्विसर्पति विसर्पवत् ॥ १३ ॥
 शोफोऽपाकस्तनुस्तान्नो ज्वरकृज्जालगर्दभः ।
 मलैः पित्तोत्पन्नैः स्फोटा ज्वरिणो मांसहारणाः ॥ १४ ॥
 कक्षाभागेषु जायन्ते येऽऽभ्यामाः साऽग्निरोगिणी ।
 पञ्चादात्ससरात्राद्या पञ्चाद्या इन्ति जीवितम् ॥ १५ ॥

१ 'काचिता' इत्यरुणः.

त्रिलिङ्गा पिटिका वृत्ता जत्रूर्ध्वमिरिवेष्टिका ।
 विदारीकन्दकठिना विदारी कक्षवङ्गणे ॥ १६ ॥
 मेदोऽनिलकफैर्ग्रन्थिः स्नायुमांससिराश्रयैः ।
 भिन्नो वसाज्यमध्वाभं स्रवेत्तत्रोल्वणोऽनिलः ॥ १७ ॥
 मांसं विशोष्य ग्रथितां शर्करामुपपादयेत् ।
 दुर्गन्धं रुधिरं क्लिबं नानावर्णं ततो मलाः ॥ १८ ॥
 तां ज्ञावयन्ति निचितां विद्यात्तच्छर्करावुदम् ।
 पाणिपादतले सन्धौ जत्रूर्ध्वं वोपचीयते ॥ १९ ॥
 वल्मीकवच्छनैर्ग्रन्थिस्तद्वद्गुणुभिर्मुखैः ।
 सैदाहकण्डूक्लेदाज्यो वल्मीकोऽसौ समस्तजः ॥ २० ॥
 शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः ।
 ग्रन्थिः कीलवदुत्सन्नो जायते कदरं तु तत् ॥ २१ ॥
 वेगसन्धारणाद्वायुरपानोऽपानसंश्रयम् ।
 भणूकरोति बाह्यान्तर्मार्गमस्य, ततः शकृत् ॥ २२ ॥
 कृष्णाग्निर्गच्छति व्याधिरयं रुद्धगुदो मतः ।
 कुर्यात्पित्तानिलं पाकं नखमांसे सरुग्धरम् ॥ २३ ॥
 चिप्यमक्षतरोगं च विद्यादुपनखं च तम् ॥
 कृष्णोऽभिघाताद्भूक्षश्च खरश्च कुनखो नखः ॥ २४ ॥
 दुष्टकर्मसंस्पर्शात्कण्डूक्लेदान्वितान्तराः ।
 अङ्गुरयोऽलसमित्याहुः
 तिलाभांस्तिलकालकान् ॥ २५ ॥

१ 'रुग्दाह' इति पाठः. २ 'वद्गुदो' इति पाठः.

कृष्णानवेदनांस्त्वक्स्थान्

मेषांक्षानेव चोन्नतान् ।

मेघेभ्यस्तूक्ष्णतरांश्चर्मकीकान् सितासितान् ॥ २६ ॥

तथाविधो जतुमणिः सहजो लोहितस्तु सः ।

कृष्णं सितं वा सहजं मण्डलं लाङ्छनं समम् ॥ २७ ॥

शोकक्रोधादिकुपिताद्वातपित्तान्मुखे तनु ।

इयामलं मण्डलं व्यङ्गं वस्त्रादन्यत्र नीलिका ॥ २८ ॥

परुषं परुषस्पर्शं व्यङ्गं इयावं च मारुतात् ।

पित्तात्तान्त्रान्तमानीलं श्वेतान्तं कण्डुमत्स्फात् ॥ २९ ॥

रक्ताद्रक्तान्तमाताम्रं शोषं विमचिमायते ।

वायुनोदीरितः श्लेष्मा त्वचं प्राप्य विशुष्यति ॥ ३० ॥

ततस्त्वग्जायते पाण्डुः क्रमेण च विचेतना ।

अल्पकण्डूरविक्षेपा सा प्रसुप्तिः प्रसुप्तिः ॥ ३१ ॥

असम्यग्बभूवोदीर्णपित्तश्लेष्माच्च निग्रहैः ।

मण्डलान्यतिकण्डूनि रागवन्ति बहूनि च ॥ ३२ ॥

उत्कोठः सोऽनुबद्धस्तु कोठ इत्यभिधीयते ।

प्रोक्ताः षट्त्रिंशदित्येते क्षुद्ररोगा विभागशः ॥ ३३ ॥”

द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

अथास्तः क्षुद्ररोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

इति ह साहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“विस्त्रावयेज्जलौकोभिरपक्कामजगलिकाम् ।
स्वेदयित्वा यवप्रस्थ्यां विलयाय प्रलेपयेत् ॥ १ ॥
दारुकुष्ठमनोह्वलः

इत्यापाषाणगर्दभात् ।

विधिस्तांश्चाचरेत्पक्कान् वणवत्साजगलिकान् ॥ २ ॥

रोध्रकुस्तुम्बरवचाप्रलेपो मुखदूषिके ।

वटपल्लवयुक्ता वा नारीकेलोत्थशुक्तयः ॥ ३ ॥

अशास्तौ वमनं नखं ललाटे च सिराम्बधः ।

निम्बाम्बुवान्तो निम्बाम्बुसाधितं पद्मकण्ठके ॥ ४ ॥

पिबेक्षौद्रान्वितं सर्पिर्निम्बारम्बधलेपनम् ।

विवृतादींस्तु जालान्तांश्चिकित्सेदिरिवेष्टिकाम् ।

पित्तवीसर्ववत्तद्वत् प्रत्याख्यायाभिरोहिणीम् ॥ ५ ॥

विलङ्घनं रक्तबिमोक्षणं च

विरूक्षणं कायविशोधनं च ।

धात्रीप्रयोगान् शिशिरप्रदेहान्

कुर्यात्सदा जालकगर्दमस्य ॥ ६ ॥

विदारिकां हृते रक्ते श्लेष्मग्रन्थिवदाचरेत् ।

मेदोर्बुदक्रियां कुर्यात्सुतरां शर्करार्बुदे ॥ ७ ॥

प्रबुद्धं सुबहुच्छिद्रं सशोकं मर्मणि स्थितम् ।

वल्मीकं हस्तपादे च वर्जयेत्

इतरस्पृशः ॥ ८ ॥

१ ‘नारीकेलोत्थ’ इति पाठः. २ ‘वेष्टिकान्’ इति पाठः.

शुद्धस्यासं हते लिम्पेत् सपद्वारं गवधामृतैः ।

श्यामाकुलत्थिकामूलदन्तीपल्लसक्तुभिः ॥ ९ ॥

पक्वं तु दुष्टमांसानि गनीः सर्वाश्च शोधयेत् ।

शस्त्रेण सम्यगनु च क्षारेण ज्वलनेन वा ॥ १० ॥

शस्त्रेणोत्कृत्य निःशेषं स्नेहेन कदरं दहेत् ।

निरुद्धमणिवत्कार्यं रुद्धपायोश्चिकित्सितम् ॥ ११ ॥

चिप्यं शुद्ध्या जितोष्माणं साधयेच्छस्त्रकर्मणा ।

दुष्टं कुनखमप्येवम्

चरणावकसे पुनः ॥ १२ ॥

धान्याम्लसिक्तौ कासीसपटोलीरोचनातिलैः ।

तनिम्बपत्रैरालिम्पेद्

दहेत्तु तिलकालकान् ॥ १३ ॥

मधंश्च सूर्यकान्तेन क्षारेण यदि वाऽग्निना ।

तद्वदुत्कृत्य शस्त्रेण चर्मकीलजतूमणी ॥ १४ ॥

लाञ्छनादित्रये कुर्याद्यथासक्तं सिराम्यधम् ।

लेपयेत्क्षीरपिष्टैश्च क्षीरिवृक्षत्वगङ्गुरैः ॥ १५ ॥

व्यङ्गेषु चाजुनत्वग्वा मज्जिष्ठा वा समाक्षिका ।

लेपः सनवनीता वा श्वेताश्चसुरजा मयी ॥ १६ ॥

रक्तचन्दनमज्जिष्ठाकुष्ठरोधप्रियङ्गवः ।

वटाकुरा मसूराश्च व्यङ्गघ्ना मुखकान्तिदाः ॥ १७ ॥

द्वे जीरके कृष्णतिलाः सर्षपाः पयसा सह ।

१ 'रैवतामृतैः' इति पाठः.

पिष्टाः कुर्वन्ति वक्त्रेन्दुमपास्तव्यङ्गलाद्रुचनम् ॥ १८ ॥

क्षीरपिष्टा घृतक्षौद्रयुक्ता वा भृष्टनिस्तुपाः ।

मसूराः क्षीरपिष्टा वा तीक्ष्णाः शाल्मलिकण्टकाः ॥ १९ ॥

सगुडः कौलमज्जा वा शशासृक्क्षौद्रकल्लितः ।

सप्ताहं मातुलुङ्गस्थं कुष्ठं वा मधुनान्वितम् ॥ २० ॥

पिष्टा वा छागपयसा सक्षौद्रा मौशली जटा ।

गोरस्थि मुशलीमूलयुक्तं वा साज्यमाक्षिकम् ॥ २१ ॥

जगन्वाञ्जपलवा मस्तु हरिद्रे द्वे नवो गुडः ।

लेपः सवर्णकृत् पिष्टं स्वरसेन च तिन्दुकम् ॥ २२ ॥

उत्पलपत्रं तगरं त्रियङ्गुकालीयकं बदरमज्जा ।

इदमुद्वर्तनमाख्यं करोति शतपत्रसङ्काशम् ॥ २३ ॥

एभिरेवौषधैः पिष्टैर्मुखाभ्यङ्गाय साधयेत् ।

यथादोषतृकान् ज्वेहान् मधुककाथसंयुतैः ॥ २४ ॥

यवान् सर्जरसं रोध्रमुक्षीरं चन्दनं मधु ।

घृतं गुडं च गोमूत्रे पचेदादर्विलेपनात् ॥ २५ ॥

तदभ्यङ्गाग्निहन्त्याशु नीलिकान्धकृषिकान् ।

मुखं करोति पद्माभं पादौ पद्मदलोपमौ ॥ २६ ॥

कुङ्कुमोक्षीरकालीयकाक्षायष्ट्याङ्गचन्दनम् ।

न्यग्रोधपादांसरुणान् पद्मकं पद्मकेसरम् ॥ २७ ॥

सनीकोत्पलमञ्जिष्ठं पालिकं सलिलादके ।

पक्त्वा पादावक्षौषेण तेन पिष्टैश्च कार्षिकैः ॥ २८ ॥

लाक्षापत्तङ्गमजिष्ठावटीमधुककुङ्कुमैः ।
 अजाक्षीरद्विगुणितं तैलस्य कुट्टवं पचेत् ॥ २९ ॥
 नीलिकापलितव्यङ्गवलीतिलकदूषिकान् ।
 हन्ति तन्मस्यमभ्यस्तं मुखोपचयवर्णकृत् ॥ ३० ॥
 मजिष्ठाशबरोजवस्तुवरिकालाक्षाहरिद्राह्वयं
 नेपालीहरितालकुङ्कुमगदागोरोचनागैरिकम् ।
 पत्रं पाण्डु वटस्य चन्दनयुगं कालीयकं पारदं
 पत्तङ्गं कनकत्वचं कमलजं बीजं तथा केसरम् ॥ ३१ ॥
 सिक्थं तुरथं पद्मकायो वसाञ्जं
 मजा क्षीरं क्षीरिन्नुक्षाम्बु चाप्रौ ।
 सिद्धं सिद्धं व्यङ्गनील्यादिनाशे
 वक्त्रे छायाभैन्दवीं चाष्टु धत्ते ॥ ३२ ॥
 मार्कवस्त्ररसक्षीरं तोयानीष्टानि नावने ।
 प्रसुप्तौ वातकुष्ठोक्तं कुर्याद्वाहं च वक्षिना ॥
 उत्कोठे कफपित्तोक्तं कोठे सर्वं च कौष्ठिकम् ॥ ३३ ॥”

अथस्त्रिशोऽध्यायः ।

अथाऽतो गुह्यरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।
 “स्त्रीध्यायनिवृत्तस्य सहसा भजतोऽथवा ।
 दोषाभ्युपितसङ्कीर्णमलिनागुरजःपथाम् ॥ १ ॥

१ ‘तोयपिटानि ना’ इति पाठः.

अभ्ययोलिमलिच्छन्तीमगम्यां नवसूतिकाम् ।
 दूषितं स्पृशतस्तोयं रतान्तेष्वपि नैव वा ॥ २ ॥
 विवर्धयिषया तीक्ष्णान् प्रलेपादीन् प्रयच्छतः ।
 मुष्टिदन्तनखोत्पीडाविष्वक्कृपातनैः ॥ ३ ॥
 वेगनिग्रहदीर्घातिस्तरस्पर्शविघट्टनैः ।
 दोषा दुष्टा गता गुहां त्रयोविंशतिभामयान् ॥ ४ ॥
 जनयन्त्युपदंशादीन्

उपदंशोऽत्र पञ्चधा ।

पृथग्दोषैः सहधिरैः समसैश्च

अत्र मारुतात् ॥ ५ ॥

मेढ्रशोके हजश्चित्राः स्रग्भस्वक्परिपोटनम् ।
 पक्षोदुम्बरसङ्काशः पित्तेन श्वयथुर्वनः ॥ ६ ॥
 श्लेष्मणा कठिनः क्षिग्धः कण्डूमान् शीतको गुहः ।
 शोमितेनासितस्फोटसम्भवोऽस्रजुतिर्ज्वरः ॥ ७ ॥
 सर्वजे सर्वलिङ्गत्वं श्वयथुर्मुण्डकयोरपि ।
 तीव्रा दगाशुपचनं दारणं कृमिसम्भवः ॥ ८ ॥
 बाप्यो रक्तोज्ज्वल्लेखो मृत्पथे सन्निपातजः ।
 जायन्ते कुपितैर्दोषैर्गुह्यास्ररूपिशिताश्रयैः ॥ ९ ॥
 अन्तर्बहिर्वा मेढ्रस्य कण्डूका मांसकीलकाः ।
 पिच्छिकास्रस्रवा योनौ तद्वच्च च्छत्रसन्निभाः ॥ १० ॥
 तेऽर्शास्त्युपेक्षया प्रज्जित मेढ्रपुंस्त्वभगार्तवद् ॥

१ 'विष्वक्कृपातनैः' इति कचित्, २ 'जुर्वरः' इति पाठः.

गुह्यस्य बहिरन्तर्वा पिटिकाः कफरक्तजाः ॥ ११ ॥
 सर्पपामानसंस्थाना घनाः सर्षपिकाः स्मृताः ।
 पिटिका बहवो दीर्घा दीर्घन्ते मध्यतश्च याः ॥ १२ ॥
 सोऽवमन्थः कफासृग्भ्यां वेदनारोमहर्षवान् ।
 कुम्भीका रक्तपित्तोत्था जाम्बवास्थिनिभाऽऽशुजा ॥ १३ ॥
 भलजीं मेहद्विद्याद्

उत्तमां रक्तपित्तजाम् ।

पिटिकां मापमुद्गाभाम्

पिटिका पिटिकाचिता ॥ १४ ॥

कर्णिका पुष्करस्येव ज्ञेया पुष्करिकेति सा ।
 पाणिभ्यां भृशसंयूढे संयूढपिटिका भवेत् ॥ १५ ॥
 मृदितं मृदितं वज्रसंरुद्धं वातकोपतः ।
 विषमा कठिना मुग्धा वायुनाऽष्टीलिका स्मृता ॥ १६ ॥
 विमर्दनादिदुष्टेन वायुना चर्म मेढूजम् ।
 निवर्तते सख्मदाहं कश्चिन्पाकं च गच्छति ॥ १७ ॥
 पिण्डितं प्रेषितं चर्म तरग्रुम्भमधोमणेः ।
 निवृत्तसंज्ञं सकृपं कण्डूकाठिन्यवत्तु तत् ॥ १८ ॥
 दुरुद्धं स्फुटितं चर्म निर्दिष्टमवपाटिका ।
 वातेन दूषितं चर्म मणौ सक्तं रुणद्धि चेत् ॥ १९ ॥
 स्रोतोमूत्रं ततोऽभ्येति मन्दधारमवेदनम् ।
 मणोर्विकाशरोधश्च स निरुद्धमणिर्गदः ॥ २० ॥

१ 'अस्थि' इति पाठः. २ 'स्रोतो मूत्रं' इति पाठः.

लिङ्गं शूकैरिवापूर्णं ग्रन्थिताख्यं कफोज्ज्वलम् ।
 शूकदूषितरक्तोत्था स्पर्शहानिस्तदाह्वया ॥ २१ ॥
 छिद्रं रणमुख्यं तु मेहनं सर्वतश्चितम् ।
 वातशोणितकोपेन तं विद्याच्छतपोनकम् ॥ २२ ॥
 पित्तासृग्भ्यां त्वचः पाकरत्वक्पाको ज्वरदाहवान् ।
 मांस्पाकः सर्भजः सर्ववेदनो मांसशातनः ॥ २३ ॥
 सरागरसितैः स्फोटैः पिटिकाभिश्च पीडितम् ।
 मेहनं वेदनाश्चोग्रास्तं विद्यादसृग्बुद्धम् ॥ २४ ॥
 मांसार्बुदं प्रागुदितं विद्रधिश्च त्रिदोषजः ।
 कृष्णानि भूत्वा मांसानि विशीर्यन्ते समन्ततः ॥ २५ ॥
 पक्वानि सन्निपातेन तान् विद्यात्तिलकालकान् ।
 मांसोत्थमर्बुदं पाकं विद्रधिं तिलकालकान् ॥ २६ ॥
 चतुरो वर्जयेदेषां शेषान् शीघ्रमुपाचरेत् ।
 विंशतिर्व्यापदो योनेर्जायन्ते दुष्टभोजनात् ॥ २७ ॥
 विषमस्थाङ्गदायनमृशमैथुनसेवनैः ।
 दुष्टार्तवादपत्रस्यैर्बाजदोषेण दैवतः ॥ २८ ॥
 योनौ क्रुद्धोऽनिलः कुर्याद्दुक्तोदायामसुसताः ।
 पिपीलिकासृसिमिव स्तम्भं कर्कशतां स्वनम् ॥ २९ ॥
 फेनिलारुणकृष्णादपतनुरुक्षार्तवस्रुतिम् ।
 खंसं बह्वृणपार्श्वौ ध्यातां गुल्मं क्रमेण च ॥ ३० ॥
 तांस्तान् स्थान् गदान् व्यापद्वातिकी नाम सा स्मृता ।

सैवातिचरणा शोफसंयुक्तातिव्यवायतः ॥ ३१ ॥

मैथुनादतिबालायाः पृष्ठजङ्घोरुवङ्गणम् ।

रुजन्सन्दूषयेद्योनिं वायुः प्राक्चरणेति सा ॥ ३२ ॥

वेगोदावर्तनाद्योनिं प्रपीडयति मारुतः ।

सा फेनिकं रजः कृच्छ्रादुदावृत्तं विमुञ्चति ॥ ३३ ॥

इयं व्यापदुदावृत्ता

जातग्री तु यदानिकः ।

जातं जातं सुतं हन्ति रौक्ष्यादुद्यतवोद्भवम् ॥ ३४ ॥

अत्याक्षिताया विषमं स्थितायाः सुरते मरुत् ।

अधेनोत्पीडितो योनेः स्थितः स्रोतसि वक्रयेत् ॥ ३५ ॥

सास्थिमांसं मुखं तीव्ररुजमन्तर्मुञ्चतीति सा ।

वातकाहारसेविन्यां जनन्यां कुपितोऽनिलः ॥ ३६ ॥

क्षियो योनिमणुद्वारां कुर्यात्सूचीमुञ्चतीति सा ।

वेगरोधादती वायुर्दुष्टो विण्मूत्रसङ्ग्रहम् ॥ ३७ ॥

करोति योनेः शोषं च शुष्काख्या सातिवेदना ।

षट्हात्ससरात्राद्वा शुक्रं गर्भाशयाग्निरुत् ॥ ३८ ॥

धमेत्सरुक् नीरुजो वा यस्याः सा वामिनी मता ।

योनौ वातोपतसायां स्त्रीगर्भे बीजदोषतः ॥ ३९ ॥

मृद्वेषिण्यस्तनी च स्वात्पण्डसंज्ञाऽनुपक्रमा ।

दुष्टो विष्टम्ब योम्याख्यं गर्भकोष्ठं च मारुतः ॥ ४० ॥

कुस्ते विवृतां सस्तां वातिकीमिव दुःक्षिताम् ।

अध्यायः ३३] उत्तरस्थानम् । .

७४७

उत्सन्नमांसां तामाहुर्महायोनिं महारुजाम् ॥ ४१ ॥

यथास्वैर्दूषणैर्दुष्टं पित्तं योनिमुपाश्रितम् ।

करोति दाहपाकोषापूतिगन्धज्वरान्विताम् ॥ ४२ ॥

भृशोष्णभूरिकुणपनीलपीतासितार्तवाम् ।

सा व्यापत्यैत्तिकी

रक्तयोन्याख्यासृगतिस्तुतेः ॥ ४३ ॥

कफोऽभिष्यन्दिभिः क्रुद्धः कुर्याद्योनिमवेदनाम् ।

शीतलां कण्डूलां पाण्डुपिच्छिलां तद्विधलुतिम् ॥ ४४ ॥

सा व्यापन्त्यैत्तिकी

वातपित्ताभ्यां क्षीयते रजः ।

सदाहकाश्यं वैवर्ण्यं यस्यां सा लोहितक्षया ॥ ४५ ॥

पित्तलाया नृसंवासे क्षवथूद्वारधारणात् ।

पित्तयुक्तेन मरुता योनिर्भवति दूषिता ॥ ४६ ॥

शूना स्पर्शासहा सार्तिर्नीलिपीतास्रवाहिनी ।

वस्त्रिकुक्षिगुरुत्वातीसारारोचककारिणी ॥ ४७ ॥

श्रोणिवह्णरुक्तोदज्वरकृत्सा परिश्रुता ।

वातश्लेष्मामयभ्यासा श्वेतपिच्छिलवाहिनी ॥ ४८ ॥

उपश्रुता स्मृता योनिः

विश्रुतायना त्वधावनात् ।

सञ्जातजम्बुः कण्डूला कण्डूा चातिरतिप्रिया ॥ ४९ ॥

अकालवाहनाद्वायुः श्लेष्मरक्तविमूर्च्छितः ।

कर्णिकां जनयेद्योनौ रजोमार्गनिरोधिनीम् ॥ ५० ॥

सा कर्णिनी

त्रिभिर्दोषैर्योनिगर्भाशयाश्रितः ।

यथास्वोपद्रवकरैर्व्यापत्सा साक्षिपातिकी ॥ ५१ ॥

इति योनिगदा, नारी यैः शुक्रं न प्रतीच्छति ।

ततो गर्भं न गृह्णाति, रोगांश्चाप्नोति दारुणान् ॥ ५२ ॥

असृग्दराशोऽगुरुमादीनाबाधांश्चानिलादिभिः ॥ ५२-३ ॥”

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

अथाऽतो गुह्यरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

इति ह आहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“मेढ्रमध्ये सिरां विध्येदुपदंशे नवोत्थिते ।

शीतां कुर्यात् क्रियां शुद्धिं विरेकेण विशेषतः ॥ १ ॥

तिलकल्कधृतक्षौद्रैर्लेपः पक्वे तु पाटिते ।

जम्बवाञ्जसुमनोनीपञ्चेतकाम्बोजिकाकुरान् ॥ २ ॥

शल्लकीबदरीबिल्वपलाशातिनिशोद्भवाः ।

त्वचः क्षीरिद्रुमाणां त्रिफलां च जले पचेत् ॥ ३ ॥

स काथः क्षालनं तेन पक्वं तैलं च रोपणम् ।

तुत्थगैरिकलोध्रैलामनोह्वालरसाञ्जनं ॥ ४ ॥

हरेणुपुष्पकासीससौराष्ट्रीलवणोत्तमैः ।

लेपः क्षौद्रयुतैः सूक्ष्मैरुपदंशव्रणापहः ॥ ५ ॥

कपाले त्रिफला दग्धा सघृता रोपणं परम् ।

सामान्यं साधनमिदं, प्रतिदोषं तु शोफवत् ॥ ६ ॥
 न च याति यथा पाकं प्रयतेत तथा भृक्षम् ।
 पक्कैः स्नायुसिरामांसैः प्रायो नश्यति हि ध्वजः ॥ ७ ॥
 भर्शसां छिन्नदन्धानां क्रिया कार्थोपद्रववत् ।
 सर्षपा लिखिता सूक्ष्मैः कषायैरवचूर्णयेत् ॥ ८ ॥
 तैरेवाभ्यञ्जनं तैलं साधयेद् व्रणरोपणम् ।
 क्रियेयमवमन्थ्येऽपि रक्तं स्नायुं तथोभयोः ॥ ९ ॥
 कुम्भीकायां हरेद्रक्तं पक्कायां शोधिते व्रणे ।
 तिन्दुकत्रिफलारोध्रैर्लेपस्तैलं च रोपणम् ॥ १० ॥
 भलज्यां क्षुतरक्तायामयमेव क्रियाक्रमः ।
 उन्तमालयां तु पिटिकां सञ्छिद्य बद्धिदोदृताम् ॥ ११ ॥
 कल्कैश्चूर्णैः कषायाणां क्षौद्रयुक्तरुपाचरेत् ।
 क्रमः पित्तविसर्पोक्तः पुष्करभ्यूढयोर्हितः ॥ १२ ॥
 त्वक्पाके स्पर्शहान्यां च

सेचयेन्मृदितं पुनः ।

बलातैलेन कोष्णेन मधुरैश्चोपनाहयेत् ॥ १३ ॥
 भट्टीलिकां हृते रक्ते श्लेष्मग्रन्थिवदाचरेत् ।
 निवृत्तं सर्पिषाऽभ्यज्य स्वेदयित्वोपनाहयेत् ॥ १४ ॥
 त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सुखिर्धेः शाल्वणादिभिः ।
 स्वेदयित्वा ततो भूयः क्षिग्धं चर्मं समानयेत् ॥ १५ ॥
 मणिं प्रपीड्य शनकैः प्रविष्टे चोपनाहनम् ।

मणौ पुनः पुनः स्निग्धं भोजनं चाऽत्र शस्यते ॥ १६ ॥
 भयमेव प्रयोज्यः स्यादवपाठ्यामपि क्रमः ।
 नाडीसुभयतोद्वारां निरुद्धे जतुना सूताम् ॥ १७ ॥
 स्नेहाकां स्रोतसि न्यस्य सिञ्चेत्स्नेहैश्चलापहैः ।
 श्रयहाश्रयहास्थूलतरां न्यस्य नाडीं विचर्चयेत् ॥ १८ ॥
 स्रोतोद्वारमसिद्धौ तु विद्वान् शक्रेण पाटयेत् ।
 सेवनीं वर्जयन्, कुर्यात्सद्यः क्षतविधिं ततः ॥ १९ ॥
 ग्रन्थितं स्वेदितं नाड्या स्निग्धोष्णैरुपनाहयेत् ।
 लिम्पेत्कषायैः सक्षौद्रैर्लिखित्वा क्षतपोनकम् ॥ २० ॥
 रक्तविद्रविषरकायां चिकित्सा शोणितार्बुदे ।
 व्रणोपचारं सर्वेषु यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥ २१ ॥
 योनिव्यापत्सु भूयिष्ठं शस्यते कर्म वातजित् ।
 स्नेहनस्वेदबस्त्रादि वातजासु विशेषतः ॥ २२ ॥
 नहि वाताहते योनिर्बनितानां प्रदुष्यति ।
 अतो जित्वा तमन्यस्य कुर्याद्दोषस्य भेषजम् ॥ २३ ॥
 पाययेत् बलातैलं मिश्रकं सुकुमारकम् ।
 स्निग्धस्निग्धां तथा योनिं कुःस्थितां स्थापयेत्समाम् ॥ २४ ॥
 पाणिनोक्तमयेज्जिह्वां संवृतां वज्रयेत्पुनः ।
 प्रवेशयेज्जिह्वतां च त्रिवृतां परिवर्तयेत् ॥ २५ ॥
 स्थानापवृत्ता योनिर्हि शक्यभूता क्षियो भवेत् ।
 कर्मभिर्बमनाद्यैश्च सृष्टुमिर्वाजयेत्क्षिपम् ॥ २६ ॥

सर्वतः सुविशुद्धायाः शेषं कर्म विधीयते ।
 बस्यभ्यङ्गपरीषेकप्रलेपगिन्धधारणम् ॥ २७ ॥
 काश्मर्यन्निफलाद्राक्षाकासमर्दनिशाद्वयैः ।
 गुडूचीसैर्यकाभीरुशुकनासापुनर्नवैः ॥ २८ ॥
 परूषकैश्च विपचेत्प्रस्थमक्षसमैर्घृतात् ।
 योनिवातविकारघ्नं तत्पीतं गर्भदं परम् ॥ २९ ॥
 वचोपकुञ्चिकाज्जीकृष्णावृषकसैन्धवम् ।
 भजमोदायवक्षारशर्कराचित्रकान्वितम् ॥ ३० ॥
 पिप्प्ला प्रसन्नयाऽऽलोक्य खादेत् घृतभर्जितम् ।
 योनिपार्श्वार्तिहृद्रोगगुल्माशौविनिवृत्तये ॥ ३१ ॥
 वृषकं मातुलुङ्गस्य मूलानि मद्यमित्काम् ।
 पिबेन्मद्यैः सलवणैस्तथा कृष्णोपकुञ्चिकैः ॥ ३२ ॥
 राज्ञाश्वदंष्ट्रावृषकैः शृतं घृतहरं पयः ।
 गुडूचीन्निफलादम्तीकायैश्च परिषेचनम् ॥ ३३ ॥
 मतवार्ताकिनीकुष्ठसैन्धवामरदारुभिः ।
 तैलात्प्रसाधिताद्वार्यः पिशुयोगौ रुजापहः ॥ ३४ ॥
 पित्तकानां तु योमीनां सेकाभ्यङ्गपिशुक्रियाः ।
 शीताः पित्तजितः कार्याः ज्वेदनार्थं घृतानि च ॥ ३५ ॥
 शतावरीमूलतुलाचतुष्कात् क्षुण्णपीडितात् ।
 रसेन क्षीरतुल्येन पाचयेत् घृतावकम् ॥ ३६ ॥
 जीवनीयैः शतावर्यां मृद्वीकाभिः परूषकैः ।

१ 'खादेत्तदृतभर्जितम्' इति पाठः.

पिष्टैः प्रियालैश्चाक्षंशैर्मधुकद्विबलान्वितैः ॥ ३७ ॥
 सिद्धशीते तु मधुनः पिप्पल्याश्च पलायकम् ।
 शर्कराया दशपलं क्षिपेलिङ्गारिपचुं ततः ॥ ३८ ॥
 योन्यसृक्शुक्रोषघ्नं वृष्यं पुंसवनं परम् ।
 क्षतं क्षयमसृक्पित्तं कासं श्वासं हलीमकम् ॥ ३९ ॥
 कामलां वातरुधिरं विसर्पं हृच्छिरोग्रहम् ।
 अपस्मरार्दितायाममदोन्मादांश्च नाशयेत् ॥ ४० ॥
 एवमेव पयः सर्पिर्जीवनीयोपसाधितम् ।
 गर्भदं पित्तजानां च रोगाणां परमं हितम् ॥ ४१ ॥
 बलाद्रौण्ड्यकाथे घृततैलाढकं पचेत् ।
 क्षीरे चतुर्गुणे कृष्णाकाकनासासितान्वितैः ॥ ४२ ॥
 जीवन्तीक्षीरकाकोलीस्थिरावीरार्द्धजीवकैः ।
 पयस्याश्रावणीमुद्रपीलुमाषाख्यपर्णिभिः ॥ ४३ ॥
 वातपित्तामयान् हत्वा पानाद्गर्भं दधाति तत् ।
 रक्तयोन्यामसृग्घर्णैरनुबन्धमवेक्ष्य च ॥ ४४ ॥
 यथादोषोदयं युञ्ज्यात् रक्तस्थापनमौषधम् ।
 पाठा जम्बवाग्नयोरस्थि शिलोऽग्नेर्दं रसाजनम् ॥ ४५ ॥
 अम्बुघ्नां शास्त्रमलीपिच्छां समङ्गां वत्सकत्वचम् ।
 बाह्लीकबिल्ववातिविषारोध्रतोषदूर्गारिकम् ॥ ४६ ॥
 शुण्ठीमधूकं मृद्वीकारक्तचन्दनकदफलम् ।
 कदम्बवत्सकानन्ताघातकीमधुकार्जुनम् ॥ ४७ ॥

१ 'माचीकरक्त' इति पाठः.

पुण्ये गृहीत्वा सञ्चर्य सक्षौद्रं तन्दुलाम्भसा ।
 पिबेदशःस्वतीसारे रक्तं यश्चोपवेश्यते ॥ ४८ ॥
 दोषा जन्मुकृता ये च बालानां तांश्च नाशयेत् ।
 योनिदोषं रजोदोषं श्यावश्चेतारुणामितम् ॥ ४९ ॥
 चूर्णं पुण्यानुगं नाम हितमात्रेयपूजितम् ।
 योन्यां बलासदुष्टायां सर्वं रूक्षोष्णमाषधम् ॥ ५० ॥
 धातक्यामलकीपत्रस्रोतो जमधुकोत्पलैः ।
 जम्बवान्नसारकासीसरोध्रकदफलतिन्दुकैः ॥ ५१ ॥
 सौराष्ट्रिकादाडिमत्वगुदुम्बरशलाटुभिः ।
 अक्षमात्रैरजामूत्रे क्षीरे च द्विगुणे पचेत् ॥ ५२ ॥
 तैलप्रस्थं तदभ्यङ्गपिचुबस्तिषु योजयेत् ।
 शूनोत्तानोन्नता स्तब्धा पिच्छिला स्त्रावणी तथा ॥ ५३ ॥
 विद्रुतोपप्लुता योनिः सिद्धयेत्सस्फोटशूलिनी ।
 यवाज्जमभयारिष्टं सीधु तैलं च शीलयेत् ॥ ५४ ॥
 पिप्पल्ययोरजःपथ्याप्रयोगांश्च समाक्षिकान् ।
 कासीसं त्रिफलां काङ्क्षीं साञ्जजग्वस्थि धातुकीं ॥ ५५ ॥
 पैच्छिल्ये क्षौद्रसंयुक्तशूर्णो वैशद्यकारकः ।
 पलाशधातकीजम्बूसमङ्गामोचसर्जजः ॥ ५६ ॥
 तुर्गन्धे पिच्छिले 'क्लेदस्तम्भनशूर्णं' इष्यते ।
 आरग्वधादिवर्गस्य कषायः परिषेचनम् ॥ ५७ ॥
 स्तब्धानां कर्कशानां च कार्यं मार्दवकारकम् ।

धारणं वेसवारस्य कृशारापायसस्य च ॥ ५८ ॥
 दुर्गन्धानां कषायः स्यात्सैकं वा कण्ठ एव वा ।
 मूर्ध्नी वा सर्वगन्धानां पूतिगन्धापकर्षणः ॥ ५९ ॥
 श्लेष्मलानां कटुप्रायाः समूत्रा वस्तवो हिताः ।
 पित्ते समधुकक्षीरा वाते तैलाम्लसंयुताः ॥ ६० ॥
 सन्निपातसमुत्पायाः कर्म साधारणं हितम् ।
 एवं योनिषु शुद्धासु गर्भं सिन्दन्ति योषितः ॥ ६१ ॥
 भद्रुष्टे प्राकृते बीजे जीवोपक्रमणे सति ।
 पञ्चकर्मविशुद्धस्य पुरुषस्यापि चेन्द्रियम् ॥ ६२ ॥
 परीक्ष्य वर्णैर्दोषाणां दुष्टं तद्गैरुपाचरेत् ।
 मज्जिष्ठाकुष्ठतगरत्रिफलाशर्करावचाः ॥ ६३ ॥
 द्वे निशे मधुकं मेवा दीप्यकः कटुरोहिणी ।
 पयस्याहिष्णुकाकोलीवाजिगन्धानातावरीः ॥ ६४ ॥
 पिष्ट्वाक्षौषैर्घृतप्रस्थं पचेत्क्षीरचतुर्गुणम् ।
 योनिशुक्रप्रदोषेषु तत्सर्वेषु च सस्यते ॥ ६५ ॥
 आयुष्यं पौष्टिकं मेघ्यं धन्यं पुंसवनं परम् ।
 फलसर्पिरिति क्वातं पुंष्ये पीतं क्लृप्तं च ॥ ६६ ॥
 त्रियमाणप्रजानां च गर्भिणीनां च पूजितम् ।
 एतत्परं च बालानां ग्रहघ्नं देहववर्धनम् ॥ ६७ ॥”

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।

अथाऽतो विषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

इति ह आहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“मध्यमाने जलनिधावमृतार्थं सुरासुरैः ।

जातः प्रागमृतोत्पत्तेः पुरुषो घोरदर्शनः ॥ १ ॥

दीप्ततेजामृतदर्द्रो हरित्केशोऽनलेक्षणः ।

जगद्विषण्णं तं दृष्ट्वा तेनाऽसौ विषसंज्ञितः ॥ २ ॥

हुङ्कुतो ब्रह्मणा मूर्ती ततः स्थावरजङ्गमे ।

सोऽध्यतिष्ठन्नजं रूपमुज्जित्वा बह्वनात्मकम् ॥ ३ ॥

स्थिरमत्युत्त्वणं वीर्यं यत्कन्देषु प्रतिष्ठितम् ।

कालकूटेन्द्रवत्सारथ्यशृङ्गीहालाहलादिकम् ॥ ४ ॥

सर्पस्तृतादिदं द्वासु दारुणं जङ्गमं विषम् ।

स्थावरं जङ्गमं चेति विषं प्रोक्तमकृत्रिमम् ॥ ५ ॥

कृत्रिमं गरसंज्ञं तु क्रियते विविधौषधैः ।

इन्ति योगवशेनाशु विराधिरतराश्च तत् ॥ ६ ॥

शोकपाण्डूदरोन्माददुर्नामादीन् करोति च ।

तीक्ष्णोष्णरूक्षविशदं व्यवाय्याशुकरं लघु ॥ ७ ॥

विकृष्टि सूक्ष्ममव्यक्तरसं विषमपाकि च ।

ओजसो विपरीतं तत् तीक्ष्णाद्यैरम्बितं गुणैः ॥ ८ ॥

वातपित्तोत्तरं दूणां सद्यो हरति जीवितम् ।

विषं हि देहं संप्राप्य प्राग् दूषयति शोणितम् ॥ ९ ॥

कफपित्तानिलांश्चानु समं दोषान् सहाशयान् ।
 ततो हृदयमास्थाय देहोच्छेदाय करुपते ॥ १० ॥
 स्थावरस्योपयुक्तस्य वेगे पूर्वं प्रजायते ।
 जिह्वायाः दयावता स्तम्भो मूर्च्छा त्रासः क्रमो वमिः ॥ ११ ॥
 द्वितीये वेपथुः स्वेदो दाहः कण्ठे च वेदना ।
 विषं चामाशयं प्राप्तं कुरुते हृदि वेदनाम् ॥ १२ ॥
 तालुशोषस्तृतीये तु शूलं चामाशये मृगम् ।
 दुर्बले हरिते शूने जायेते चास्य लोचने ॥ १३ ॥
 पक्काशयगते तोदहिध्माकासाच्चक्रजनम् ।
 चतुर्थं जायते वेगे शिरसश्चातिगौरवम् ॥ १४ ॥
 कफप्रसेको वैवर्ण्यं पर्वमेदश्च पञ्चमे ।
 सर्वदोषप्रकोपश्च पक्काधाने च वेदना ॥ १५ ॥
 पष्ठे संज्ञाप्रणाशश्च सुभृशं चाऽतिसार्यते ।
 रुक्णपृष्ठकटीभङ्गो भवेन्मृत्युश्च सप्तमे ॥ १६ ॥
 प्रथमे विषवेगे तु बान्धं शीताम्बुसेवितम् ।
 सर्पिर्मधुभ्यां संयुक्तमगदं पाययेद्भूतम् ॥ १७ ॥
 द्वितीये पूर्ववद्बान्धं विरिक्तं चाऽनु पाययेत् ।
 तृतीयेऽगदपानं तु हितं नख्यं तथाञ्जनम् ॥ १८ ॥
 चतुर्थं ज्वरसंयुक्तमगदं प्रतियोजयेत् ।
 पञ्चमे मधुककाथमाक्षिकाम्बां युतं हितम् ॥ १९ ॥
 पष्ठेऽतिसारवत्सिद्धिः

अवपीडस्तु सप्तमे

मूष्नि काकपदं कृत्वा सासृत्वा पिशितं क्षिपेत् ॥ २० ॥

कोशातक्यग्निकः पाठा सूर्यवलयमृताभयाः ।

शेलुः क्षिरीषः किणिही हरिद्रे क्षौद्रसाह्वया ॥ २१ ॥

पुनर्नवे त्रिकटुकं बृहत्या सारिवे बला ।

पुषां यवागूं निर्यूहे शीतां सघृतमाक्षिकाम् ॥ २२ ॥

युध्याद्वेगान्तरे सर्वविषघ्नीं कृतकर्मणः ।

तद्वन्मधुकमधुकपत्रकेसरचन्दनैः ॥ २३ ॥

अञ्जनं तगरं कुष्ठं हरितालं मनःशिला ।

फलिनी त्रिकटु स्पृका नागपुष्पं सकेसरम् ॥ २४ ॥

हरेणु मधुकं मांसी रोचना कैलमलिका ।

श्रीषेष्टकं सर्जरसः शताह्वा कुङ्कुमं बला ॥ २५ ॥

तमालपत्रं तालीसं भूर्जोशीरे निशाद्वयम् ।

कन्योपवासिनी क्वाता शुक्रशसा मधुद्रुतैः ॥ २६ ॥

द्विजानभ्यर्च्य तैः पुण्ये कल्पयेद्गदोत्तमम् ।

वैद्यश्चात्र तदा मन्त्रं प्रयतात्मा पठेदिमम् ॥ २७ ॥

“नमः पुरुषसिंहाय नमो नारायणाय च ।

यथासौ नाभिजानाति रणे कृष्णपराजयम् ॥ २८ ॥

एतेन सत्यवाक्येन भगदो मे प्रसिध्यतु ।

नमो वैदूर्यमाते हुलुहुलु रक्ष मां सर्वविषेभ्यः ॥ २९ ॥

गौरि गान्धारि चाण्डालि मातङ्गि स्वाहा ।”

पिष्टे च द्वितीयो मन्त्रः

“ॐ हरिमायि स्वाहा” ॥ ३० ॥

अशेषविषयेतालप्रहकार्मणपाप्मसु ।

मरकस्याधिदुर्भिक्षयुद्धाशनिभयेषु च ॥ ३१ ॥

पाननस्याञ्जनालेपमणिबन्धादियोजितः ।

एष चन्द्रोदयो नाम शान्तिः स्वस्थयनं परम् ॥ ३२ ॥

जीर्णं विषमौषधिभिर्हतं वा ।

दावाग्निवातातपशोषितं वा ।

स्वभावतो वा न गुणैः सुयुक्तं

वृषीविषाख्यां विषमम्युपैति ॥ ३३ ॥

वीर्याल्पभावाद्विभाष्यमेत-

त्कफावृतं वर्षगणानुबन्धि ।

तेनार्दितो भिन्नपुरीषवर्णो

दुष्टान्तरोगी तृडरोचकार्तः ॥ ३४ ॥

मूर्च्छन् वमन् गदगदवाग् विमुह्यन्

भवेच्च दूष्योदरलिङ्गजुष्टः ।

भामाशयस्थे कफवातरोगी

पक्काशयस्थेऽनिलपित्तरोगी ॥ ३५ ॥

भवेन्नरो ध्वस्तशिरोरुहाङ्गो

विलूनपक्षः स यथा विहङ्गः ।

---

१ ‘वा सुगुणैर्न युक्तं’ इति पाठः.

स्थितं रसादिष्वथवा विचित्रान्

करोति धातुप्रभवान् विकारान् ॥ ३३ ॥

प्राग्वाताजीर्णशीताभ्रदिवास्वमाहिताशनैः ।

दुष्टं दूषयते धातूनतो दूषीविषं स्मृतम् ॥ ३७ ॥

दूषीविषार्तं सुस्विन्नमूर्ध्वं चाधश्च शोधितम् ।

दूषीविषारिमगदं लेहयेन्मधुना हुतम् ॥ ३८ ॥

पिप्पल्यो ध्यामकं मांसी रोध्रमेला सुवर्चिका ।

कुटजटं नतं कुहं यष्टी चन्दनगैरिकम् ॥ ३९ ॥

दूषीविषारिर्नाम्नाऽयं न चान्यत्राऽपि वार्यते ।

विषदिग्धेन विद्वस्तु प्रताम्यति मुहुर्मुहुः ॥ ४० ॥

विषवर्णमाद्यं भजते विषादं चाशु गच्छति ।

कीटैरिवाकृतं चास्य गात्रं विमिश्रिमायते ॥ ४१ ॥

ओष्णिपृष्ठशिरःस्कन्धसन्धयः स्युः सवेदनाः ।

कृष्णदुष्टाजविस्त्रावी तृणमूर्च्छाज्वरदाहवान् ॥ ४२ ॥

इष्टिकालुष्यवमशुवासकासकरः क्षणात् ।

भारक्षपीतपर्यन्तः श्यावमध्योऽतिरुग्मणः ॥ ४३ ॥

धूयते पच्यते सद्यो गत्वा मांसं च कृष्णताम् ।

प्रह्वितं शीर्यतेऽभीक्ष्णं सपिच्छिरुपरिज्ञवम् ॥ ४४ ॥

कुर्वाद्यमर्मविद्वत्स्य हृदयावरणं हुतम् ।

शल्यमाकृष्य तप्तेन कोहेनानु दहेद्गणम् ॥ ४५ ॥

अथवा मुष्ककन्धेतासोमत्वक्ताग्नवह्निः ।

१ 'सूयते' इति कश्चित्.

शिरीषाद् गृध्रनखाश्च क्षारेण प्रतिसारयेत् ॥ ४६ ॥
 शुक्रनासाप्रनिविषाभ्याघ्रीमूलैश्च लेपयेत् ।
 कीटदृष्टचिकित्सां च कुर्यात्तस्य यथार्हतः ॥ ४७ ॥
 व्रणे तु पृथिविशिते क्रिया पित्तविसर्पवत् ।
 सौभाग्यार्थं स्त्रियो भर्त्रे राज्ञे वाऽऽरतिचोदिताः ॥ ४८ ॥
 गरमाहारसंपृक्तं यच्छन्त्यासन्नवर्तिनः ।
 नानाप्राण्यङ्गशमलविरुद्धौषधिभस्मनाम् ॥ ४९ ॥
 त्रिपाणां चाल्पवीर्याणां योगो गर इति स्मृतः ।
 तेन पाण्डुः कृशोऽल्पप्राग्निः कासश्वासज्वरादितः ॥ ५० ॥
 वायुना प्रतिलोमेन स्वप्नन्वितापरायणः ।
 महोदरयकृत्प्लीहो दीनवाग्दुर्बलोऽलसः ॥ ५१ ॥
 शोफवान् सतताभ्मातः शुष्कपादकरः क्षयी ।
 स्वप्ने गोमायुमार्जारनकुलभ्यालवानरान् ॥ ५२ ॥
 प्रायः पश्यति शुष्कांश्च वनस्पतिजलाशयान् ।
 मन्यते कृष्णमात्मानं गौरो गौरं च कालकः ॥ ५३ ॥
 विकर्णनासानयनं पश्येत्तद्विहतेन्द्रियः ।
 एतैरन्यैश्च बहुभिः क्लिष्टो घोरैरुपद्रवैः ॥ ५४ ॥
 गरार्तो नाशसामोति कश्चित्सद्योऽचिकित्सितः ।
 गरार्तो वान्तवान् मुक्त्वा सत्पथं पानभोजनम् ॥ ५५ ॥
 शुद्धहृल्लीलयेदेम सूत्रस्थानविधेः स्मरन् ।
 शर्कराक्षौद्रसंयुक्तं चूर्णं ताप्यसुवर्णयोः ॥ ५६ ॥

लेहः प्रशमयत्युग्रं सर्वयोगकृतं विषम् ।
 मूर्वामृतानतकणापटोलीचव्यविप्रकान् ॥ ५७ ॥
 वचामुस्तविडङ्गानि तक्रकोष्णाम्बुमस्तुभिः ।
 पिबेद्रसेन बाम्लेन गरोपहतपावकः ॥ ५८ ॥
 पारावतामिषश्रीपुष्कराह्वृतं हिमम् ।
 गरतृष्णारुजाकासश्वासहिष्माञ्जरापहम् ॥ ५९ ॥
 विषप्रकृतिकालाक्षदोषदूष्यादिस्फुमे ।
 विषसङ्कटमुद्दिष्टं शनस्यैकोऽत्र जीवति ॥ ६० ॥
 क्षुत्तृष्णाघर्मदौर्बल्यक्रोधशोकभयश्रमेः ।
 क्षजीर्णवर्षाद्रवतः पित्तमारुतवृद्धिभिः ॥ ६१ ॥
 तिलपुष्पफलाघ्राणभूषाणघनगर्जितैः ।
 हस्तिमूषिकवादित्रनिःस्वनैर्विषसङ्कटैः ॥ ६२ ॥
 पुरोवातोत्पलामोदमदनैर्बर्धते विषम् ।
 वर्षासु चाम्बुयोनित्वात्सङ्कटेदं गुडवद्वृतम् ॥ ६३ ॥
 विसर्पति घनापाये तदगस्त्यो हिनस्ति च ।
 प्रयाति मन्दवीर्यत्वं विषं तस्माद्भनात्यये ॥ ६४ ॥
 इति प्रकृतिसाम्यतुंस्थानवेगबलावलम् ।
 भालोष्य निपुणं बुद्ध्या कर्मानन्तरमाचरेत् ॥ ६५ ॥
 श्लेष्मिकं वमनैरुष्णरूक्षतीक्ष्णैः प्रलेपनैः ।
 कषायकटुतिक्तैश्च भोजनं शमयेद्विषम् ॥ ६६ ॥
 पित्तिकं शंसनैः सेकप्रदेहैर्मृशशीतलैः ।

कषायतिक्रमधुरैर्घृतयुक्तैश्च भोजनैः ॥ ६७ ॥
 वातात्मकं जयेत्स्वादुस्निग्धाम्लकृष्णान्वितैः ।
 सघृतैर्भोजनैर्लेपैस्तथैव पिशिताशनैः ॥ ६८ ॥
 नाघृतं घृतं सक्तं शस्तं प्रलेपो भोज्यमौषधम् ।
 सर्वेषु सर्वावस्थेषु विषेषु न घृतोपमम् ॥ ६९ ॥
 विषते भेषजं किञ्चिद्विशेषात्प्रबलेऽनिले ।
 भयङ्गाश्चैर्ममिकं साध्यं यत्नात्पित्ताशयाश्रयम् ॥
 सुदुःसाध्यमसाध्यं वा वाताशयगतं विषम् ॥ ७० ॥”

षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

अधाऽतः सर्पविषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह आहुरात्रेवावयो महर्षयः ॥
 “दर्वीकरा मण्डलिनो राजीमन्तश्च पञ्चगाः ।
 त्रिधा समासतो भौमा, भिद्यन्ते ते त्वनेकधा ॥ १ ॥
 व्यासतो बोनिभेदेन मोक्ष्यन्तेऽनुपयोगिनः ।
 विशेषाद्भक्षकटुकमम्बोष्णं स्वादुशीतलम् ॥ २ ॥
 विषं दर्वीकरादीनां क्रमाद्वातादिकोपनम् ।
 तारुण्यमभ्यवृद्धत्वे वृद्धिशीतातपेषु च ॥ ३ ॥
 विषोद्धवणा भवन्त्येते व्यन्तरा ऋतुसन्धिषु ।
 रथाङ्गलाङ्गलच्छत्रस्वस्तिकाङ्कुसधारिणः ॥ ४ ॥
 फणिनः शीघ्रगतयः सर्पा दर्वीकराः स्मृताः ।
 श्रेया मण्डलिनोऽभोगा मण्डकैर्विविधैर्मिताः ॥ ५ ॥

प्रांशवोऽमन्दगमना

राजीमन्तस्तु राजिभिः ।

क्षिग्धा विचित्रवर्णाभिस्तिर्यगूर्ध्वं विचित्रिताः ॥ ६ ॥

गोधासुतस्तु गौधेरो विषे दुर्वाकरैः समः ।

अतुष्पाद्

व्यन्तरान्विधादेतेषामेव सङ्करात् ॥ ७ ॥

व्यामिश्रलक्षणास्ते हि सन्निपातप्रकोपनाः ।

आहारार्थं भयात्पादस्पर्शादतिविषात् कुधः ॥ ८ ॥

पापवृत्तितया वैराद्देवविषमचोदनात् ।

दशम्वि सर्पास्त्रेषूक्तं विषाधिक्यं यथोत्तरम् ॥ ९ ॥

भादिष्टात्कारणं ज्ञात्वा प्रतिकुर्याद्यथायथम् ।

व्यन्तरः पापशीलत्वान्मार्गमाश्रित्य तिष्ठति ॥ १० ॥

यत्र कालापरिक्षेदमात्रं गात्रे प्रदृश्यते ।

न तु दंष्ट्राकृतं दंशं तत्तुण्डाहतमादिशेत् ॥ ११ ॥

एकं दंष्ट्रापदं द्वे वा व्यालीढाख्यमशोणितम् ।

दंष्ट्रापदे सरक्ते द्वे व्यालुप्तं त्रीणि तानि तु ॥ १२ ॥

मांसश्लेदादविच्छिन्नरक्तवाहीनि दंष्ट्रकम् ।

दंष्ट्रापदानि चत्वारि तद्वद्वृत्तिनिपीडितम् ॥ १३ ॥

निर्विषं द्वयमत्रायमसाध्यं पश्चिमं वदेत् ।

विषं नाहेयमप्राप्य रक्तं दूषयते वपुः ॥ १४ ॥

रक्तमण्वपि तु प्राप्तं वर्धते तैलमम्बुवत् ।

१ 'प्रांशवो मन्द' इति पाठः.

भीरोस्तु सर्पसंस्पर्शाङ्गयेन कुपितोऽनिलः ॥ १५ ॥
 कदाचित्कुरुते शोफं सर्पाङ्गाभिहतं तु तत् ।
 दुर्गान्धकारे विद्धस्य केनचिद्वृशङ्कया ॥ १६ ॥
 विषोद्वेगो ज्वरच्छदिर्मूर्च्छा दाहोऽपि वा भवेत् ।
 श्लानिमाहोऽनिसारो वा मच्छङ्काविषमुच्यते ॥ १७ ॥
 तुद्यते सविषो दंशः कण्डूशोफरुजान्वितः ।
 दह्यते ग्रथिनः किञ्चिद्विपरीतस्तु निर्वपः ॥ १८ ॥
 पूर्वं दर्शकृतां वेगे दुष्टं श्यावीभवत्यसृक् ।
 श्यावता तेन वक्रादौ सर्पनीत्र च कीटकाः ॥ १९ ॥
 द्वितीये ग्रन्थयो वेगे, तृतीये मूर्ध्नि गौरवम् ।
 दुर्गन्धो दंशबिह्वदश्चतुर्थे घीवनं वमिः, ॥ २० ॥
 सन्धिविक्षेपणं तन्त्रा पञ्चमे पर्वभेदनम् ।
 दाहो हिष्मा च, पष्ठे च हृत्पीडा गात्रगौरवम् ॥ २१ ॥
 मूर्च्छाऽविपाकोऽतीसारः, प्राप्य शुक्रं तु सप्तमे ।
 स्कन्धपृष्ठकटीभङ्गः सर्वचेष्टानिघर्तनम् ॥ २२ ॥
 अथ मण्डलिदृष्टस्य दुष्टं पीतीभवत्यसृक् ।
 तेन पीताङ्गता दाहो, द्वितीये श्वयथूद्भवः, ॥ २३ ॥
 तृतीये दंशबिह्वदः स्वेदस्तृष्णा च जायते, ।
 चतुर्थे ज्वर्यते, दाहः पञ्चमे सर्वगात्रगः ॥ २४ ॥
 दृष्टस्य राजिलैर्दुष्टं पाण्डुतां याति शोणितम् ।
 पाण्डुता तेन गात्राणां, द्वितीये गुरुताऽति च, ॥ २५ ॥

१ 'सावीभव' इति पाठः. २ 'मूर्च्छा विपाको' इति पाठः.

तृतीये दंशविह्वेदो नासिकाक्षिमुल्लस्रवाः ।

चतुर्थे गरिमा मूर्ध्ना, मन्यास्तम्भश्च पञ्चमे ॥ २६ ॥

गात्रमङ्गो ज्वरः शीतः

शेषयोः पूर्ववद्देत् ।

कुर्यात्पञ्चसु वेगेषु चिकित्सां न ततः परम् ॥ २७ ॥

जलाद्भुता रतिर्क्षीणा भीता नकुलनिर्जिताः ।

शीतवातातपव्याधिष्णुत्तृष्णाभ्रमपीडिताः ॥ २८ ॥

तूष्णं देशान्तरायाता विमुक्तविषकञ्चुकाः ।

कुशौषधीकण्टकवद्यं चरन्ति च काननम् ॥ २९ ॥

देशं च दिव्याभ्युषितं सर्पास्तेऽरूपविषा मताः ।

इमशानर्चितिचैत्यादौ पञ्चमीपक्षसन्धिषु ॥ ३० ॥

अष्टमीनवमीसन्ध्यामध्यरात्रिदिनेषु च ।

यान्याग्नेयमघाश्लेषाविशाखापूर्वनैर्ऋते ॥ ३१ ॥

नैर्ऋताख्ये मुहूर्ते च दृष्टं मर्मसु च त्यजेत् ।

दृष्टमात्रः सितास्याक्षः शीर्यमाणशिरोरुहः ॥ ३२ ॥

स्तब्धजिह्वो मुहुर्मूर्च्छन् शी गोच्छ्वासो न जीवति ।

हिष्मा श्वासो वमिः कासो दृष्टमात्रस्य देहिनः ॥ ३३ ॥

जायन्ते युगपद्यस्य स हृच्छ्रुली न जीवति ।

फेनं वमति निःसंज्ञः श्वावपादकराननः ॥ ३४ ॥

नासावसादो मङ्गोऽङ्गं विद्वभेदः श्लथसन्धिता ।

१ चितिः—यज्ञभूमिरिति केचित्, चितिशब्दः पिप्पल-वटादि-
वृक्षमूलेषु मृत्पाषाणवद्बन्धेऽप्युक्तः चरकेन. २ 'विह्वेदः' पा.

विषपीतस्य दष्टस्य दिग्धेनाभिहतस्य च ॥ ३५ ॥
 भवन्त्येतानि रूपाणि सम्प्राप्ते जीवितक्षये ।
 न नस्यैश्वेतना तीक्ष्णैर्न क्षताक्षतजागमः ॥ ३६ ॥
 दण्डाहतस्य नो राजिः प्रयातस्य यमान्तिकम् ।
 भक्तोऽभ्यथा तु त्वरया प्रदीप्तागारवन्निषक् ॥ ३७ ॥
 रक्षन् कण्ठगतान् प्राणान् विषमाशु क्षमं नयेत् ।
 मात्राक्षतं विषं स्थित्वा दंशे दष्टस्य देहिनः ॥ ३८ ॥
 देहं प्रक्रमते धातून् रुधिरादीन् प्रदूषयत् ।
 एतस्मिन्नन्तरे कर्म दंशस्योत्कर्तनादिकम् ॥ ३९ ॥
 कुर्याच्छीघ्रं यथा देहे विषवल्ली न रोहति ।
 दष्टमात्रो दशेदाशु तमेव पवनाग्निम् ॥ ४० ॥
 कोष्ठं महीं वा दशनैदिच्छत्वा चाऽशु ससम्भ्रमम् ।
 निष्ठीवेन समालिम्पेदंशं कर्णमलेन वा ॥ ४१ ॥
 दंशस्योपरि बध्नीयादरिष्टां चतुरङ्गुले ।
 क्षौमादिभिर्वेणिकया सिद्धैर्मन्त्रैश्च मन्त्रयित् ॥ ४२ ॥
 भम्बुवत्सेतुबन्धेन बन्धेन स्तम्भये विषम् ।
 न बहन्ति सिराश्चाऽस्य विषं बन्धाभिपीडिताः ॥ ४३ ॥
 लिप्पीक्यान् दरेदंशं मर्मसम्प्यगतं तथा ।
 न जायते विषावेगो बीजनाशादिवाऽङ्कुरः ॥ ४४ ॥
 वंशं मण्डलिनां मुक्त्वा पित्तलवाद्यापरम् ।
 प्रतप्तैर्हमलोहाद्यैर्दहेदाशुस्मकेन वा ॥ ४५ ॥

१ 'शुष्मुकेन' इति पाठः.

करोति भस्मसात्सद्यो षड्विः किं नाम न क्षणात् ।
 भाचूपेत्पूर्णवक्त्रो वा मृज्जस्मागदगोमयैः ॥ ४६ ॥
 प्रच्छाद्यान्तररिष्टाद्याः मांसलं तु विशेषतः ।
 भङ्गं सहैव दंशेन लेपयेदगवैर्मुहुः ॥ ४७ ॥
 चन्दनोशीरयुकेन सलिलेन च सेचयेत् ।
 विषे प्रविस्ते विध्येत्सिरां सा परमा क्रिया ॥ ४८ ॥
 रक्ते निहिंयमाणे हि कृस्त्रं निहिंयते विषम् ।
 दुर्गन्धं सविषं रक्तमग्नौ चटचटायते ॥ ४९ ॥
 यथादोषं विशुद्धं च पूर्वबहुक्षयेदसृक् ।
 सिरास्त्रदृश्यमानासु योज्याः शृङ्गजलौकसः ॥ ५० ॥
 शोणितं क्षुतशेषं च प्रविलीनं विषोष्मणा ।
 लेपसेकैस्तु बहुशः सम्भयेद्दृशशीतलैः ॥ ५१ ॥
 भस्करे विषवेगादि मूर्च्छायामदहद्वाः ।
 भवन्ति, तान् जयेच्छीतैर्वीजिषारोमहर्षतः ॥ ५२ ॥
 स्कन्धे तु रुधिरे सद्यो विषवेगः प्रशाम्यति ।
 विषं कर्षति तीक्ष्णत्वाद् इदं, तस्य गुप्तये ॥ ५३ ॥
 पिबेद् घृतं घृतक्षौद्रमगदं वा घृताहुतम् ।
 हृदयावरणे चास्य स्नेहमा इद्युपचीयते ॥ ५४ ॥
 प्रवृत्तगौरवोत्प्लेशहृत्तासं वामयेत्ततः ।
 प्रवैः काञ्जिककौलथतैलमद्यादिवर्जितैः ॥ ५५ ॥
 वमनैर्विषहृद्भिश्च नैवं व्याप्नोति तद्वपुः ।
 भुजङ्गदोषप्रकृतिस्थानवेगविशेषतः ॥ ५६ ॥

सुसूक्ष्मं सम्यगालोच्य विशिष्टां चाऽऽचरेत्क्रियाम् ।
 सिन्दुवारितमूलानि श्वेता च गिरिकर्णिका ॥ ५७ ॥
 पानं दर्वीकैर्दष्टे नस्यं मधु सपाकलम् ।
 कृष्णसर्पेण दष्टस्य लिम्पेदंशं हृनेऽसृजि ॥ ५८ ॥
 चारटीनाकुलीभ्यां वा तीक्ष्णमूलविषेण वा ।
 पानं च क्षौद्रमज्जिष्ठागृहधूमयुतं घृतम् ॥ ५९ ॥
 तण्डुलीयककाश्मर्यकिणिहीगिरिकर्णिकाः ।
 मातुलुङ्गी सिता सेलुः पाननस्याञ्जनैर्हितः ॥ ६० ॥
 अगदः फणिनां घोरे विषे राजीमतामपि ।
 समाः सुगन्धा मृद्वीका श्वेताख्या गजदन्तिका ॥ ६१ ॥
 अधांसं सौरसं पत्रं कपिस्थं बिल्वदाडिमम् ।
 सक्षौद्रो मण्डलिविषे विशेषादगदो हितः ॥ ६२ ॥
 पञ्चवलकवरायष्टीनागपुष्पैलवालुकम् ।
 जीवकर्षभकांशीरं सितापन्नकमुत्पलम् ॥ ६३ ॥
 सक्षौद्रो हिमवाक्ताम हन्ति मण्डलिनां विषम् ।
 लेपाच्छ्वयधुवीसर्पं वस्फोटञ्ज्वरदाहहा ॥ ६४ ॥
 काश्मर्यवटशृंगाणि जीवकर्षभकां सिता ।
 मज्जिष्ठा मधुकुं चेति दष्टो मण्डलिना विषेत् ॥ ६५ ॥
 वंशरवन्वीजकटुकापाटलीबीजनागरम् ।
 शिरीषबीजातिविषे मूलं गाढेधुकं वचा ॥ ६६ ॥
 पिष्टो गोवारिणाष्टाङ्गो हन्ति गोनसजं विषम् ।
 कटुकातिविषाकुष्ठगृहधूमहरेणुकाः ॥ ६७ ॥

सक्षौद्रव्योपतगरा मन्ति राजीमतां विषम् ।
 निखनेत्काण्डचित्राया दंशं यामद्वयं भुवि ॥ ६८ ॥
 उद्धृत्य प्रच्छित्तं सर्पिर्धान्यमृच्छां प्रलेपयेत् ।
 पिबेत्पुराणं च घृतं वराचूर्णावचूर्णितम् ॥ ६९ ॥
 जीर्णे विरिक्ते भुञ्जीत यवाक्षं सूपसंस्कृतम् ।
 करवीरार्ककुसुममूललाङ्गलिकाकणाः ॥ ७० ॥
 कल्कयेदारनालेन पाठामरिचसंयुताः ।
 एष इत्यन्तरदृष्टानामगदः सार्वकामिकः ॥ ७१ ॥
 शिरीषपुष्पस्वरसे सप्ताहं मरिचं सितम् ।
 भावितं सर्पदृष्टानां पाने नस्येऽजने हितम् ॥ ७२ ॥
 द्विपलं नतकुट्टाभ्यां घृतक्षौद्रचतुष्पलम् ।
 अपि तक्षकदृष्टानां पानमेतत्सुखप्रदम् ॥ ७३ ॥
 अथ दर्वाकृता वेगे पूर्वे जिह्वाभ्य गोणितम् ।
 भगदं मधुसर्पिभ्यां संयुक्तं त्वरितं पिबेत् ॥ ७४ ॥
 द्वितीये वमनं कृत्वा तद्वदेवागदं पिबेत् ।
 विषापहैः प्रयुञ्जीत तृतीयेऽजननावने ॥ ७५ ॥
 पिबेच्चतुर्थे पूर्वाक्षां यवागूं वमने कृते ।
 षष्ठ्यञ्चमयोः शीतैर्दिग्धं सिक्तमभीक्ष्णक्षः ॥ ७६ ॥
 पाययेद्दमनं तीक्ष्णं यवागूं च विषापहैः ।
 भगदं सप्तमे तीक्ष्णं युक्त्यादजननस्थयोः ॥ ७७ ॥
 कृत्वावगाढं शस्त्रेण मूर्ध्नि काकपदं ततः ।

मांसं सरुधिरं तस्य चर्म वा तत्र निक्षिपेत् ॥ ७८ ॥

मृनीये वमितः पेयां वेगे मण्डलिनां पिबेत् ।

अनीक्षणमगदं षष्ठे गणं वा पशकादिकम् ॥ ७९ ॥

आद्येऽवगाढं प्रच्छाद्य वेगे दृष्टस्य राजिलैः ।

अलाबुना हरेद्रक्तं पूर्ववच्चागदं पिबेत् ॥ ८० ॥

षष्ठेऽञ्जनं तीक्ष्णतममवपीडं च योजयेत् ।

अनुक्तेषु च वेगेषु क्रियां दवां करोदिताम् ॥ ८१ ॥

गर्भिणीबालवृद्धेषु मृदुं, विध्येरिसरां न च ।

त्वक्मनोहानिशो वक्रं रसः शार्दूलजो नखः ॥ ८२ ॥

तमालः केसरं शीतं पीतं तण्डुलवारिणा ।

हन्ति सर्वविषाण्येतद्वज्रिवज्रमिवासुरान् ॥ ८३ ॥

बिल्वस्य मूलं सुरसस्य पुष्पं

फलं करञ्जस्य नतं सुराङ्गम् ।

फलत्रिकं व्योषनिशाद्वयं च

वस्तस्य मूत्रेण सुसूक्ष्मपिष्टम् ॥ ८४ ॥

भुजङ्गलूतोन्दुरवृश्चिकाद्यै-

र्विषूषिकाजीर्णगरज्वरैश्च ।

आर्ताञ्जरान् भूतविषर्षितांश्च

स्वस्थीकरोत्यञ्जनपाननस्यैः ॥ ८५ ॥

प्रलेपाद्यैश्च निःशेषं दंशादप्युद्धरेद्विषम् ।

मूयो वेगाय जायेत शेषं दूषीविषाय वा ॥ ८६ ॥

१ 'तण्डुल' इति पाठः.

विषापायेऽनिलं कुङ्कुं स्नेहादिमिरुपाचरेत् ।
 तैलमद्यकुलरथाम्लवज्यैः पवननाशनैः ॥ ८७ ॥
 पित्तं पित्तज्वरहरैः कषायश्लेहवस्तिभिः ।
 समाक्षिकेण वर्गेण कफमारग्वधादिना ॥ ८८ ॥
 सिता वैगन्धिको द्राक्षा पयस्या मधुकं मधु ।
 पानं समञ्जपूताम्बुप्रोक्षणं सान्स्वहर्षणम् ॥ ८९ ॥
 सर्पाङ्गाभिहते युञ्ज्यात्तथा शङ्काविषादिते ।
 कर्कतं मरकतं वज्रं वारणमौक्तिकम् ॥ ९० ॥
 वैडूर्यं गर्दभमणिं पित्रुकं विषमूषिकाम् ।
 हिमवद्रिरिसम्भूतां सोमराजीं पुनर्नवाम् ॥ ९१ ॥
 तथा द्रोणां महाद्रोणां मानसीं सर्पजं मणिम् ।
 विषाणि विषशान्त्यर्थं वीर्यवन्ति च धारयेत् ॥ ९२ ॥
 छत्री शर्शरपाणिश्च चरेद्रात्रौ विशेषतः ।
 तच्छायाशब्दविप्रस्ताः प्रणश्यन्ति भुजङ्गमाः ॥ ९३ ॥”

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

अथाऽतः कीटलूतादिविषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥

इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ।

[अथ कीटादिविषप्रतिषेधः ।]

“सर्पाणामेव विषमूत्रशुक्राण्डशवकोयजाः ।

द्रोणैर्व्यसैः समसैश्च युक्ताः कीटाश्चतुर्विधाः ॥ १ ॥

१ ‘पूताम्बु प्रो’ पा. २ ‘वैडूर्यग’ पा. ३ ‘जर्जरपा’ पा.

दृष्टस्य कीटैर्वायव्यैर्दंशस्तोदरुजोल्बणः ।
 आग्नेयैरुपसंस्त्रावो दाहरागविसर्पवान् ॥ २ ॥
 पक्षपीलुफलप्रलयः खजूरसदृशोऽथवा ।
 कफाधिकैर्मन्दरुजः पक्षोदुम्बरसन्निभः ॥ ३ ॥
 स्त्रावाढ्यः सर्वलिङ्गस्तु विवर्ज्यः सास्त्रिपातिकैः ।
 वेगाश्च सर्पवच्छोफो वर्धिष्णुर्विस्तरकता । ४ ॥
 शिरोक्षिगौरवं मूर्च्छां ज्वरः श्वासोऽतिवेदना ।
 मर्वेषां कर्णिका शोफो ज्वरः कण्ठररोचकः ॥ ५ ॥
 वृश्चिकस्य विषं तीक्ष्णमादौ दहति वह्निवत् ।
 ऊर्ध्वमारोहति क्षिप्रं दंशे पश्चात्तु तिष्ठति ॥ ६ ॥
 दंशः सद्योऽतिरुक्ष्यावस्तुयते स्फुटतीव च ।
 ते गवादिशकृत्कोथादिग्धदृष्टादिकोथतः ॥ ७ ॥
 सर्पकोथाश्च सम्भूता मन्दमध्यमहाविषाः ।
 मन्दाः पीताः सिताः श्यावा रुक्मकर्बुरमेचकाः ॥ ८ ॥
 रोमशा बहुपर्वाणो लोहिताः पाण्डुरोदराः ।
 भूजोदरास्त्रिपर्वाणो मध्यास्तु कपिलारुणाः ॥ ९ ॥
 पिशङ्गाः शबलाश्चित्राः शोणिताश्च
 महाविषाः ।
 अश्याभा ओकपर्वाणो रक्तासितसितोदराः ॥ १० ॥
 तैर्दृष्टः शूनरसनः कृन्धगात्रो ज्वरार्दितः ।
 क्षैर्वमन् शोणितं कृष्णमिन्द्रियार्थानसंविदन् ॥ ११ ॥

स्विद्यन् मूर्च्छन् विशुष्कास्यो विह्वलो वेदनातुरः ।
 विशीर्यमाणमांसश्च प्रायशो विजहात्यसून् ॥ १२ ॥
 उच्चिटिङ्गस्तु वक्त्रेण दशत्यभ्यधिक्यभ्यः ।
 साध्यतो वृश्चिकास्तम्भं शोफसो हृष्टरोमताम् ॥ १३ ॥
 करोति सेकमङ्गानां दंशः शीताम्बुनेव च ।
 उद्ग्रधूमः स एवोक्तो रात्रिचाराच्च रात्रिकः ॥ १४ ॥
 वातपित्तोत्तराः कीटाः श्लेष्मिकाः कणभोन्दुराः ।
 प्रायो वातोद्वेषविषा वृश्चिकाः सोद्ग्रधूमकाः ॥ १५ ॥
 यस्य यस्यैव दोषस्य लिङ्गाधिक्यं प्रतर्कयेत् ।
 तस्य तस्यैवर्धः कुशाद्विपरीतगुणैः क्रियाम् ॥ १६ ॥
 हृत्पीडोर्ध्वानिलस्तम्भः सिरायामोऽस्थिपर्वरुक् ।
 घूर्णनोद्वेष्टनं गात्रइयावता वातिके विषे ॥ १७ ॥
 संज्ञानाशोष्णनिश्च सा हृद्वाहः कटुकास्यता ।
 मांसावदरणं शोफो रक्तः पीतश्च पैत्तिके ॥ १८ ॥
 ऊर्ध्वरोचकहृत्तासप्रसेकोत्केशपीनसैः ।
 सशैत्यमुखमाधुर्यैर्विद्याच्छ्रेष्ठाधिकं विषम् ॥ १९ ॥
 पिण्याकेन घणालेपस्तैलाभ्यङ्गश्च वातिके ।
 नाडीस्वदः पुलाकाद्यैर्बृंहणश्च विधिर्हितः ॥ २० ॥
 पैत्तिकं स्तम्भयेत्सेकैः प्रदेहैश्चातिशीतलैः ।
 लेखनच्छेदनस्वेदवमनैः श्लेष्मिकं जयेत् ॥ २१ ॥
 कीटानां त्रिःप्रकाराणां त्रैविध्येन प्रतिक्रिया ।

१ 'बृंहणैश्च' इति पाठः, २ 'त्रिप्रकाराणां' इति पाठः.

स्वेदालेपनसेकास्तु कोष्णान् प्रायोऽवचारयेत् ॥ २२ ॥
 अन्यत्र मूर्च्छिताहंशपाकतः कोयतोऽथवा ।
 नृकेशाः सर्पपाः पीता गुडो जीर्णश्च धूपनम् ॥ २३ ॥
 विषदंशस्य सर्वस्य काश्यपः परमब्रवीत् ।
 विषहं च विधिं सर्वं कुर्यात्संशोचनानि च ॥ २४ ॥
 साधयेत्सर्पवदृष्टान् विषोमैः कीटवृश्चिकैः ।
 तण्डुलीयकतुल्यांशां त्रिवृतां सर्पिषा पिबेत् ॥ २५ ॥
 याति कीटविषैः कम्पं न कैलास इवानिलैः ।
 क्षिरिवृक्षत्वगालेपः शुद्धे कीटविषापहः ॥ २६ ॥
 मुक्तालपो वरः शोफतोददाहउग्रप्रणुत् ।
 वषा हिङ्गु विडङ्गानि सैन्धवं गजपिप्पली ॥ २७ ॥
 पाठा प्रतिविषा व्योषं काश्यपेन विनिर्मितम् ।
 दशाङ्गमगदं पीत्वा सर्वकीटविषं जयेत् ॥ २८ ॥
 सद्यो वृश्चिकजं दंशं चक्रतैलेन सेचयेत् ।
 विदारिगन्धासिद्धेन कवोष्णेनेतरेण वा ॥ २९ ॥
 कवणोत्तमयुक्तेन सर्पिषा वा पुनः पुनः ।
 सिञ्चेत्कोष्णारनालेन सक्षीरकवणेन वा ॥ ३० ॥
 उपनाहो धृते भृष्टः कल्कोऽज्जाज्याः ससैन्धवः ।
 आदंशं स्वेदितं चूर्णैः प्रस्थाय प्रतिसारयेत् ॥ ३१ ॥
 रजनीसैन्धवव्योषशिरीषफलपुष्पजैः ।
 मातुलुङ्गाम्बुगोमूत्रपिष्टं च सुरसाम्रजम् ॥ ३२ ॥

लेपः सुखोष्णश्च हितः पिण्याको गोमयोऽपि वा ।
 पाने सर्पिर्मधुयुतं क्षीरं वा मूरिशर्करम् ॥ ३३ ॥
 पारावतशकृत्पथ्यातगरं विश्वमेषजम् ।
 बीजपूररसोन्मिश्रः परमो वृश्चिकागदः ॥ ३४ ॥
 सशैवलोद्भूदं द्रा च हन्ति वृश्चिकजं विषम् ।
 हिक्कुना हरितालेन मातुलुङ्गरसेन च ॥ ३५ ॥
 लेपाञ्जनाभ्यां गुटिका परमं वृश्चिकापहा ।
 करआर्जुनशैलूनां कटभ्याः कुटजस्य च ॥ ३६ ॥
 शिरीषस्य च पुष्पाणि मस्तुना दंशलेपनम् ।
 यो मुह्यति प्रभसिति प्रलपत्युग्रवेदनः ॥ ३७ ॥
 तस्य पथ्यानिशाकृष्णामञ्जिष्ठातिविषोषणम् ।
 सालाबुध्वन्तं वार्ताकरसपिष्टं प्रलेपनम् ॥ ३८ ॥
 सर्वत्र चोग्रालिखिते पाययेद्द्वित्रिसर्पिणी ।
 विध्येरिसरां विदध्याच्च वमनाञ्जननावनम् ॥
 उष्णस्निग्धाम्लमधुरं भोजनं चानिलापहम् ॥ ३९ ॥

नागरं गृहकपोतपुरीषं

बीजपूरकरसं हरितालम् ।

सैन्धवं च विनिहन्त्यगदोऽयं

लेपतोऽलिकुलजं विषमाशु ॥ ४० ॥

अन्ते वृश्चिकदष्टानां समुदीर्णे भृशं विषे ।

विवेणालेपयेद्दंशमुच्चिटिङ्गेऽप्ययं विधिः ॥ ४१ ॥

नागपुरीषच्छत्रं रोहिषमूलं च शैलुतोयेन ।

कुर्याद्दुटिकां लेपादियमलिविषनाशनी श्रेष्ठा ॥ ४२ ॥

अर्कस्य दुरधेन शिरीषबीजं

त्रिभां वितं पिप्पलीचूर्णमिश्रम् ।

एषोऽगदो हन्ति विषाणि कीट-

भुजङ्गलूतोऽन्दुरवृश्चिकानाम् ॥ ४३ ॥

शिरीषपुष्पं सकरअबीजं

काश्मीरजं कुष्ठमनःशिले च ।

एषोऽगदो रात्रिकवृश्चिकानां

सङ्क्रान्तिकारी कथितो जिनेन ॥ ४४ ॥

[अथ लूताविषविज्ञानम्]

कीटेभ्यो दारुणतरा लूताः षोडश ता जगुः ।

अष्टाविंशतिरित्येके ततोऽप्यन्ये तु भूयसीः ॥ ४५ ॥

सहस्ररश्म्यनुचरा वदन्त्यन्ये सहस्रशः ।

बहूपद्रवरूपा तु लूतैकैव विषात्मिका ॥ ४६ ॥

रूपाणि नामतस्तस्या दुर्ज्ञेयान्यतिसङ्करात् ।

नास्ति स्थानम्यवस्था च दोषतोऽतः प्रचक्ष्यते ॥ ४७ ॥

१ यदत्र 'सहस्ररश्म्यनुचराः रवेरनुचराः' इत्यरुणदत्ते-
नोक्तं तत्त्वसङ्गतम् ; सूर्यानुचरत्वस्यात्राग्रासक्रियत्वात्, किन्तु
सहस्रशो रश्मिषु (-तन्तुषु) अनुचरत्वात् पर्यटनात्स शब्दो
लूता(कर्णनाभिर)परपयोविको बोध्य इति सर्वं सुवचम्.

कृच्छ्रसाध्या पृथग्दोषैरसाध्या निचयेन सा ।
 तदंशः पैत्तिको दाहत्स्फोटज्वरमोहवान् ॥ ४८ ॥
 भृशोष्मा रक्तपीताभः क्लेदी द्राक्षाफलोपमः ।
 श्लैष्मिकः कटिनः पाण्डुः परुषकफलाकृतिः ॥ ४९ ॥
 निद्रां शीतज्वरं कासं कण्ठं च कुरुते भृशम् ।
 वातिकः परुषः श्यावः पर्वमेदज्वरप्रदः ॥ ५० ॥
 तद्विभागं यथास्वं च दोषलिङ्गैर्विभावयेत् ।
 असाध्यायां तु हन्मोहश्वासहिष्माशिरोरुजाः ॥ ५१ ॥
 श्वेताः पीताः सिता रक्ताः पिटिकाः श्वयथूज्वरः ।
 वेपथुर्वमथुर्दाहस्तृडान्धं वक्रनासता ॥ ५२ ॥
 श्यावौष्ठवक्त्रदन्तत्वं पृष्ठघ्रीवावभञ्जनम् ।
 पक्वजम्बुसवर्णं च दंशास्त्रवति शोणितम् ॥ ५३ ॥
 सर्वापि सर्वजा प्रायो व्यपदेशस्तु भूयसा ।
 तीक्ष्णमध्यावरत्वेन सा त्रिधा, हन्त्युपेक्षिता ॥ ५४ ॥
 सप्ताहेन दशाहेन पक्षेण च परं क्रमात् ।
 लूतादंशश्च सर्वोऽपि दद्रुमण्डलसञ्चिभः ॥ ५५ ॥
 सितोऽसितोऽरुणः पीतः श्यावो वा भृदुरुज्वरतः ।
 मध्ये कृष्णोऽथवा श्यावः पर्यन्ते जालकाकृतः ॥ ५६ ॥
 विसर्पवांश्छोफयुतस्तप्यते बहुवेदनः ।
 ज्वराशुपाकविक्लेदकोयावदरणान्वितः ॥ ५७ ॥
 क्लेदेन यस्स्पृशत्यङ्गं तत्राऽपि कुरुते व्रणम् ।

श्वासदंष्ट्राशकृन्मूत्रशुकलालानस्वार्तवैः ॥ ५८ ॥

अष्टाभिरुद्गमयेषा विषं वक्त्रैर्विशेषतः ।

लूता नामेदंशस्यूर्ध्वमूर्ध्वं वाऽधश्च कीटकाः ॥ ५९ ॥

तद्दूषितं च वस्त्रादि देहे पृक्तं विकारकृत् ।

दिनार्धं लक्ष्यते नैव दंशो लूताविषोद्भवः ॥ ६० ॥

सूचीव्यधवदाभाति ततोऽसौ प्रथमेऽहनि ।

अव्यक्तवर्णः प्रचलः किञ्चित्कण्डूरुजान्वितः ॥ ६१ ॥

द्वितीयेऽभ्युन्नतोन्तेषु पिटकैरिव वा चितः ।

व्यक्तवर्णो नतो मध्ये कण्डूमान् ग्रन्थिसन्निभः ॥ ६२ ॥

तृतीये सज्वरो रोमहर्षकृद्रक्तमण्डलः ।

शरावरूपस्तोदाक्यो रोमकूपेषु सन्नवः ॥ ६३ ॥

महांश्चतुर्थे श्वयधुस्तापश्वासभ्रमप्रदः ।

विकारान् कुरुते तांस्तान् पञ्चमे विषकोपजान् ॥ ६४ ॥

षष्ठे व्याप्नोति मर्माणि सप्तमे हन्ति जीवितम् ।

इति तीक्ष्णं विषं मध्यं हीनं च विभजेदतः ॥ ६५ ॥

एकविंशतिरात्रेण विषं शाम्यति सर्वथा ।

[अथ लूतादिविषप्रतिषेधः ।]

अथाशु लूतादृष्टस्य शस्त्रेणादंशमुद्धरेत् ॥ ६६ ॥

दहेच्च जाम्बवौष्ट्यैर्न तु पित्तोत्तरं दहेत् ।

कर्कशं भिन्नरोमाणं मर्मसन्ध्यादिसंभितम् ॥ ६७ ॥

प्रसृतं सर्वतो दंशं न छिन्दीत दहेच्च च ।

लेपयेद्दग्धमगदैर्मधुसैन्धवसंयुतैः ॥ ६८ ॥
 मुशीतैः सेचयेच्चानु कषायैः क्षीरिवृक्षजैः ।
 सर्वतोऽपहरेद्रक्तं शृङ्गाद्यैः सिरयाऽपि वा ॥ ६९ ॥
 सेकालेपास्ततः शीता बोधिभेष्मान्तकाक्षकैः ।
 फलिनीद्विनिशाक्षौद्रसर्पिर्भिः पञ्चकाङ्क्षयः ॥ ७० ॥
 भशेषलृताकीटानामगदः सार्वकार्मिकः ।
 हरिद्राद्वयपत्तङ्गमजिघानतकेसरैः ॥ ७१ ॥
 सक्षौद्रसर्पिः पूर्वस्मादधिकश्लेष्मकाङ्क्षयः ।
 तद्द्रोमयनिष्पीडशर्कराघृतमाक्षिकैः ॥ ७२ ॥
 अपामार्गमनोह्वालदावीर्ध्यामकगैरिकैः ।
 नतैलाकुष्ठमरिचयष्ट्याङ्गघृतमाक्षिकैः ॥ ७३ ॥
 भगदो मन्दरो नाम तथाऽन्यो गन्धमादनः ।
 नतरोध्रवचाकट्टीपाठैलापत्रकुङ्कुमैः ॥ ७४ ॥
 विषमं बहुदोषेषु प्रयुजीत विशोधनम् ।
 यष्ट्याङ्गमदनाङ्गोलजालिनीसिन्दुवारकाः ॥ ७५ ॥
 कफे श्रेष्ठाम्बुना पीत्वा विषमाशु संमुद्धरेत् ।
 शिरीषपत्रत्वक्मूलफलं बाङ्गोलमूलवत् ॥ ७६ ॥
 विरेचयेच्च त्रिफलानीलिनीत्रिवृतादिभिः ।
 निवृत्ते दाहशोफादौ कर्णिकां पातयेद्वृणात् ॥ ७७ ॥
 कुसुम्भपुष्पं गोदन्तः स्वर्णक्षीरी कपोतबिद् ।
 त्रिवृतासैन्धवं दम्ती कर्णिकापातनं तथा ॥ ७८ ॥

मूलमुत्तरवारुण्या वंशनिर्लेखसंयुतम् ।

तद्वच्च सैन्धवं कुष्ठं दन्ती कटुकद्रौग्धिकम् ॥ ७९ ॥

राजकोशातकीमूलं किणो वा मथितोज्ज्वलः ।

कर्णिकापातसमये बृंहयेच्च विषापहैः ॥ ८० ॥

श्लेहकार्यमशेषं च सर्पिष्वेव समाचरेत् ।

विषस्य बृद्धये तैलमग्नैरिव तृणोलुपम् ॥ ८१ ॥

हीबेरवैकङ्कतगोपकन्या-

मुस्ताशमीचन्दनटिण्डुकानि ।

शैबालनीलोत्पलवक्रयष्टी-

त्वग्भाकुलीपद्मकराठमध्यम् ॥ ८२ ॥

रजनीघनसर्पलोचना-

कणशुण्ठीकणमूलचित्रकाः ।

वरुणागुरुबिम्बपाटली-

पिप्पुमन्दाभयशेलुकेसरम् ॥ ८३ ॥

बिम्बचन्दननतोत्पलशुण्ठी-

पिप्पलीनिचुलवेतसकुष्ठम् ।

शुक्तिशाकवरपाटलिभार्ङ्गी-

सिन्दुवारकरहाटवराङ्गम् ॥ ८४ ॥

पित्तकफानिकलृताः पानाञ्जननस्यलेपसेकेन ।

अगद्वरा वृत्तस्थाः कुमतीरिव बारयम्येते ॥ ८५ ॥

रोधं सेव्यं पद्मकं पद्मरेणुः

कालीयाख्यं चन्दनं यच्च रक्तम् ।

कान्तापुष्प दुग्धिनीका मृणालं

लताः सर्वा भ्रन्ति सर्वक्रियाभिः ॥ ८६ ॥”

अष्टत्रिंशोऽध्यायः ।

अथातो मूषिकालर्कविषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ।

[अथ मूषिकाविषप्रतिषेधः ।]

“लालनश्रपलः पुत्रो हस्तिरश्विक्किरोऽजिरः ।

कषायदन्तः कुलकः कोकिलः कपिलोऽसितः ॥ १ ॥

अरुणः शबलः श्वेतः कपोतः पलितोन्दुरः ।

शुच्युन्दरो रसालाख्यो दक्षाष्टौ चेति मूषिकाः ॥ २ ॥

शुक्रं पतति यत्रैषां शुक्रदिग्धैः स्पृशन्ति वा ।

यदङ्गमङ्गैस्तत्रास्ते दूषिते पाण्डुतां गते ॥ ३ ॥

ग्रन्थयः श्वयथुः कोथो मण्डलानि भ्रमोऽरुषिः ।

शीतज्वरोऽतिरुक् सादो वैपथुः पर्वभेदनम् ॥ ४ ॥

रोमहर्षः क्षुतिर्मूर्च्छा दीर्घकालानुबन्धनम् ।

श्लेष्मानुबद्धबद्धाक्षुपोतकण्ठदर्शनं सत्पद ॥ ५ ॥

व्यवाय्यास्तुविषं कृष्णं भूयो भूयश्च कुप्यति ।

मूर्च्छात्रिशोकवैवर्ण्येदृशब्दाभ्रतिज्वराः ॥ ६ ॥

शिरोगुरुत्वं लालासृक्छर्दिश्चासाध्यलक्षणम् ।

शूनवस्ति विवर्णोष्ठमारुवाभैर्ग्रन्थिभिश्चितम् ॥ ७ ॥

सुस्तुन्दरसरन्ध्रं च वर्जयेदास्तुदूषितम् ।

[अलर्कादिविषविज्ञानम् ।]

शुनः श्लेष्मोत्थणा दोषाः संज्ञां संज्ञावहाश्रिताः ॥ ८ ॥

मुष्णन्तः कुर्वते क्षोभं धातूनामतिदारुणम् ।

लालावानन्धबधिरः सर्वतः सोऽभिधावति ॥ ९ ॥

सप्तपुच्छहनुस्कंधः शिरोदुःखी नताननः ।

दंशस्तेन विदष्टस्य सुप्तः कृष्णं क्षरत्यसृक् ॥ १० ॥

हृच्छिरोरुर्गंवरस्तम्भतृष्णा मूर्च्छोन्नवोऽनु च ।

अनेनान्येऽपि बोद्धव्या व्याला दंष्ट्राप्रहारिणः ॥ ११ ॥

कण्डूनिस्तोदवैवर्ण्यसुसिक्लेश्वरभ्रमाः ।

विदाहरागरूपपाकशोयग्रन्थिविकुञ्चनम् ॥ १२ ॥

दंशावदरणं स्फोटः कर्णिका मण्डलानि च ।

सर्वत्र सखिने लिङ्गं विपरीतं तु निर्विषे ॥ १३ ॥

दष्टो येन तु तच्चेष्टा कृतं कुर्वन्निवदयति ।

पश्यंस्तमेव चाकस्मादादर्शसलिलादिषु ॥ १४ ॥

योऽन्यस्त्रस्येददष्टोऽपि शब्दसंस्पर्शदर्शनैः ।

जलसम्प्रासनामानं दष्टं तमपि वर्जयेत् ॥ १५ ॥

आस्तुना दष्टमात्रस्य दंशं काण्डेन दाहयेत् ।

दर्पणेनाथवा तीव्ररुजा स्वात्कर्णिकाऽम्पया ॥ १६ ॥

१ 'ज्वरस्तम्भरतृष्णा' इति पाठः.

दग्धं विस्त्रावयेद्दंशं प्रच्छिन्नं च प्रप्रेषयेत् ।

शिरीषरजनीवक्रकुङ्कुमामृतवल्लिभिः ॥ १७ ॥

अगारधूममजिष्ठारजनीलवणोत्तमैः ।

लेपो जयत्यास्तुविष कर्णिकायाश्च पातनः ॥ १८ ॥

ततोऽम्लैः क्षालयित्वा नु तोयैरनु च लेपयेत् ।

पालिन्दीश्वेतकटभीषित्वमूलगुडूचिभिः ॥ १९ ॥

अन्यैश्च विषशोफघ्नैः सिरो वा मोक्षयेद् द्रुतम् ।

छर्दनं नीलिबीकायैः शुकाख्याङ्गोलयोरपि ॥ २० ॥

कोशातक्याः शुकाख्यायाः फलं जीमूतकस्य च ।

मदनस्य च सङ्घर्ष्य दध्ना पीत्वा विषं वमेत् ॥ २१ ॥

वचामदनजीमूतकुहं वा मूत्रपेषितम् ।

पूर्वकल्पेन पातय्य सर्वान्दुरविषापहम् ॥ २२ ॥

विरेचनं त्रिवृक्षीलीत्रिफलाकटुक इष्यते ।

अञ्जनं गोमयरसो व्योषसूक्ष्मरजोन्वितः ॥ २३ ॥

कपिस्थगोमयरसो मधुमानवलेहनम् ।

तण्डुलीयकमूलेन सिद्धं पाने हितं द्रुतम् ॥ २४ ॥

द्विनिशाकटभीरक्तायष्ट्याङ्गैर्वाऽमृतान्वितैः ।

भास्फोतमूलसिद्धं वा पञ्चकापिस्थमेव वा ॥ २५ ॥

सिन्दुवारनतं शिप्रुबिल्वमूलं पुनर्नवा ।

वचाश्वदध्नाजीमूतमेषां कायं समाक्षिकम् ॥ २६ ॥

पिबेच्छात्योदनं दध्ना सुजानो मूषिकार्दितः ।

१ 'प्रच्छिन्नं च' इति पाठः. २ 'त्वाऽनु तो' इत्यरुणः.

तक्रण शरपुष्पाया क्षीर्जं सञ्ज्वर्य वा पिबेत् ॥ २७ ॥

अङ्गोक्षमूलकल्को वा वस्तमूत्रेण कल्कितः ।

पानालेपनयोर्युक्तः सर्वास्तु विषनाशनः ॥ २८ ॥

कपित्थमध्वतिलकतिलाङ्ग लज्जटाः पिबेत् ।

गवां मूत्रेण पयसा मञ्जरीं तिलकस्य वा ॥ २९ ॥

अथवा सैर्यकान्मूलं सञ्जात्रं तण्डुलाम्बुना ।

कटुकालावुविन्यस्तं पीत वाग्बु निशोपितम् ॥ ३० ॥

सिन्धुवारस्य मूलानि बिडालास्थि विषं नतम् ।

जलपिष्टोऽगदो हन्ति नस्याद्यैरास्तुजं विषम् ॥ ३१ ॥

सशेषं मूषिकविषं प्रकुप्यत्यभ्रदर्शने ।

यथावयं वा कालेषु दोषाणां वृद्धिहेतुषु ॥ ३२ ॥

तत्र सर्वे यथावस्थं प्रयोऽयाः स्युरपक्रमाः ।

यथास्वं ये च निर्दिष्टास्तथा दूषीविषापहाः ॥ ३३ ॥

[अथालर्कविषप्रतिषेधः ।]

दंशं ह्यलर्कदष्टस्य दग्धमुष्णेन सर्पिषा ।

प्रदिष्टादगदैस्तैस्तैः पुराणं च घृतं पिबेत् ॥ ३४ ॥

अर्कक्षीरयुतं चाऽस्य भोज्यमाशु विरेचनम् ।

अङ्गोक्षोत्तरमूलाग्बु त्रिफलं सहविःपलम् ॥ ३५ ॥

पिष्टेऽसधत्तूरफलां भेषां वाऽपि पुनर्नवास् ।

ऐकध्वं पलकं तैलं रूयिकायाः पयो गुहः ॥ ३६ ॥

मिनन्ति विषमालर्कं घनवृन्दमिवानिलः ।

अध्यायः ३९] उत्तरस्थानम् ।

७८५

समन्नं सौषधीरक्षं रूपनं च प्रयोजयेत् ॥ ३७ ॥
चतुष्पाद्भिर्द्विपाद्भिर्वा नखदन्तपरिक्षितम् ।
शूयते पच्यते रागज्वरखावरुजान्वितम् ॥ ३८ ॥
सोमचल्कोऽश्वकर्णश्च गोजिह्वा हंसपादिका ।
रजन्यौ गैरिकं लेपो नखदन्तविषापहः ॥ ३९ ॥”
[इति विषतन्त्रं षष्ठं समाप्तम् ।]

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथाऽतो रसायनाध्यायं व्याख्यास्यामः ।
इति ह आहुरात्रेयादयो महर्षयः ।
“दीर्घमायुः स्मृतिं मेधामारोग्यं तरुणं वयः ।
प्रभावर्णस्वरौदार्यं देहेन्द्रियबलोदयम् ॥ १ ॥
वाक्सिद्धिं वृषतां कान्तिमवाप्नोति रसायनात् ।
लाभोपायो हि शस्तानां रसादीनां रसायनम् ॥ २ ॥
पूर्वं वयसि मध्ये वा तत्प्रयोज्यं जितात्मनः ।
अग्निघ्नस्य स्रुतरक्तस्य विशुद्धस्य च सर्वथा ॥ ३ ॥
अविशुद्धे शरीरे हि युक्तो रासायनो विधिः ।
वाजीकरो वा मलिने वक्षे रक्तं इवाफलः ॥ ४ ॥
रसायनानां द्विविधं प्रयोगमृषयो विदुः ।
कुटीप्रावेशिकं मुख्यं वातातपिकमग्न्यथा ॥ ५ ॥
निर्वाते निर्भये हर्म्ये प्राप्नोपकरणे पुरे ।

दिव्युदीच्यां शुभं देशे त्रिगर्भा सूक्ष्मलोचनाम् ॥ ६ ॥
 धूमातपरजोऽग्यालङ्घीमूर्खाद्यविलङ्घिताम् ।
 सजर्वद्योपकरणां सुसृष्टां कारयेत्कुटीम् ॥ ७ ॥
 अथ पुण्येऽङ्घ्रि सम्पूज्य पूज्यांस्तां प्रविशेच्छुचिः ।
 तत्र संशोधनैः शुद्धः सुखी जातबलः पुनः ॥ ८ ॥
 ब्रह्मचारी घृतियुतः श्रद्धधानो जितेन्द्रियः ।
 दानशीलदयासत्यव्रतधर्मपरायणः ॥ ९ ॥
 देवतानुस्मृतियुतः युक्तस्वप्नप्रजागरः ।
 प्रियौषधः पेशलवाक् प्रारभेत रसायनम् ॥ १० ॥
 हरीतकीमामलकं सैन्धवं नागरं वचाम् ।
 हरिद्रां पिप्पलीं वेलं गुडं चोष्णाम्बुना पिबेत् ॥ ११ ॥
 क्षिग्धः स्त्रिज्ञो नरः पूर्वं तेन साधु विरिच्यते ।
 ततः शुद्धशरीराय कृतसंसर्जनाय च ॥ १२ ॥
 त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सप्ताहं वा घृतान्वितम् ।
 दद्याद्यावकमाशुद्धेः पुराणशकृतोऽथवा ॥ १३ ॥
 इत्थं संस्कृतकोष्ठस्य रसायनमुपाहरेत् ।
 यस्य यथौगिकं पश्येत्सर्वमालोच्य सात्म्यवित् ॥ १४ ॥
 पथ्यासहस्रं त्रिगुणधात्रीफलसमन्वितम् ।
 पञ्चानां पञ्चमूलानां सार्धं पलशतद्वयम् ॥ १५ ॥
 जले दशगुणे पक्त्वा दशभागस्थिते रसे ।
 आपोप्य कृत्वा ह्यस्थीनि क्षिज्यामलकान्यथ ॥ १६ ॥

१ 'स्मृती युक्तो शु' इति पाठः.

विनीय तस्मिन्निर्युदे योजयेत्कुडवांशकम् ।

त्वगोलामुस्तरजनीपिप्पल्यगुरुचन्दनम् ॥ १७ ॥

मण्डूकपर्णीकनकशङ्खपुष्पीवचाप्लवम् ।

यष्ट्याङ्ग्यं विडङ्गं च चूर्णितं तुलयाधिकम् ॥ १८ ॥

सितोपलार्धभारं च पात्राणि त्रीणि सर्पिषः ।

द्वे च तैलास्पचेत्सर्वं तद्ग्नौ लेहतां गतम् ॥ १९ ॥

भवतीर्णं हिमं युञ्ज्याद्विभैः क्षौद्रकतैस्त्रिभिः ।

ततः खजेन मथितं निदध्यादृतभाजने ॥ २० ॥

या नोपकृष्यादाहारमेकं मात्रास्व सा स्मृता ।

षष्टिकः पयसा चाऽत्र जीर्णे भोजनमिष्यते ॥ २१ ॥

वैखानसा बालखिल्यास्तथा चाऽन्ये तपोधनाः ।

ब्रह्मणा विहितं धन्यमिदं प्राश्य रसायनम् ॥ २२ ॥

तन्द्राश्रमकृमवलीपलितामयवर्जिताः ।

मेधास्मृतिबलोपेता बभ्रुरमितायुषः ॥ २३ ॥

अभयामलकसहस्रं निरामयं पिप्पलीसहस्रयुतम् ।

तरुणपलाशक्षारद्रवीकृतं स्थापयेद्गण्डे ॥ २४ ॥

उपयुक्ते च क्षारे च ऋष्यासंशुष्कचूर्णितं योज्यम् ।

पादांशेन सितायाश्चतुर्गुणभ्यां मधुघृताभ्याम् ॥ २५ ॥

तद्धृतकुम्भे भूमौ निधाय षण्माससंस्थमुदृतम् ।

प्राह्णे प्राश्य यथानलमुचिताहारो भवेत्सततम् ॥ २६ ॥

इत्युपयुज्याऽश्वे च वर्षेष्टतमनामथो जरारहितः ।

जीवति बलपुष्टिबुधः स्मृतिमेधाद्यन्वितो विशेषेण ॥ २७ ॥

नीरुजार्द्रपलाशस्य छिन्न शिरसि तत्क्षतम् ।

अन्तर्द्विहस्तं गम्भीरं पूर्यमामलकैर्नवैः ॥ २८ ॥

भामूलं वेष्टितं दूर्ध्वैः पद्मिनीपङ्कलेपितम् ।

आदीप्य गोमयैर्वन्यैर्निर्वाते स्वेदयेत्ततः ॥ २९ ॥

स्विन्नानि तान्यामलकानि तृत्या

खादेश्वरः क्षौद्रघृतान्वितानि ।

क्षीरं शृतं चाऽनु पित्रेऽप्रकामं

तेनैव वर्तेत च मासमेकम् ॥ ३० ॥

वर्ज्यानि वर्ज्यानि च तत्र यत्ना-

त्स्पृश्यं च शीताम्बु न पाणिनाऽपि ।

एकादशाहेऽस्य ततो भ्यतीते

पतन्ति केशा दशना नखाश्च ॥ ३१ ॥

अथाल्पकैरेव दिनैः सुरूपः

स्त्रीष्वक्षयः कुञ्जरतुल्यवीर्यः ।

विशिष्टमेधाबलबुद्धिसम्बो

भवत्यसौ वर्षसहस्रजीवी ॥ ३२ ॥

दशमूलबलामुस्तजीवकर्षमकोत्पलम् ।

पर्णिन्यौ पिप्पलीशृङ्गीमेधातामलकीश्रुतिः ॥ ३३ ॥

जीवन्ती जोङ्गकं द्राक्षा पौष्करं चन्दनं शठी ।

पुनर्नवद्विकाकोलीकाकनासामृताङ्गुणाः ॥ ३४ ॥

विदारीवृषमूलं च तदैकध्वं पलोन्मिगम् ।
जलद्रोणे पचेत्पञ्चधात्रीफलस्रतानि च ॥ ३५ ॥
पादशोषं रसं तस्माद्यस्थीन्यामलकानि च ।
गृहीत्वा भर्जयेत्तैलघृताद्वादशभिः पलैः ॥ ३६ ॥
मत्स्यण्डिकातुलाधेन युक्तं तल्लेहवत्पचेत् ।
स्नेहार्धं मधु सिद्धे तु तवक्षीर्याश्चतुःपलम् ॥ ३७ ॥
पिप्पल्या द्विपलं दद्याच्चतुर्जातं कणार्धिकम् ।
भतोऽवलेहयेन्मात्रां कुटीस्थः पथ्यभोजनः ॥ ३८ ॥
इत्येष व्यवनप्राशो, यं प्राश्य न्यवनो मुनिः ।
जराजर्जरितोऽप्यासीनारिण्यननन्दनः ॥ ३९ ॥
कासं श्वासं उवरं शोषं हृद्रोगं वातशोणितम् ।
मूत्रशुक्राश्रयान् दोषान् वैस्वर्यं च व्यपेक्षति ।
बालवृद्धक्षतक्षीणकृशानामङ्गवर्धनः ॥ ४० ॥

मेधां स्मृतिं कान्तिमनामयस्व-

मायुःप्रकर्षं पवनानुलोम्यम् ।

स्त्रीषु प्रहर्षं बलमिन्द्रियाणा-

मग्नैश्च कुर्याद्विधिनोपयुक्तः ॥ ४१ ॥

मधुकेन तवक्षीयां पिप्पल्या सिन्धुजन्मना ।
पृथग्लोहैः सुवर्णेन वचसा मधुसर्पिणा ॥ ४२ ॥
सितया वा समा युक्ता समायुक्ता रसायनम् ।
त्रिफला सर्वरोगाग्नी मेवायुःस्मृतिबुद्धिदा ॥ ४३ ॥

मण्डूकपर्ण्याः स्वरसं यथाग्नि
क्षीरेण यष्टीमधुकस्य चूर्णम् ।

रसं गुह्ययाः सहमूलपुण्याः
कल्कं प्रयुञ्जीत च शङ्खपुण्याः ॥ ४४ ॥

आयुःप्रदान्यामयनाशनानि
बलाग्निवर्णस्वरवर्धनानि ।

मेध्यानि चैतानि रसायनानि
मेध्या विशेषेण तु शङ्खपुष्पी ॥ ४५ ॥

नलदं कटुरोहिणी पयस्या
मधुकं चन्दनसारिवोम्रगन्धाः ।

त्रिफला कटुकत्रयं हरिद्रे
सपटोलं लवणं च तैः सुषिष्टैः ॥ ४६ ॥

त्रिगुणेन रसेन शङ्खपुण्याः
सपयस्कं घृतनस्त्वर्णं विपक्वम् ।

हपयुज्य भवेज्ज्वरोऽपि वाग्मी
श्रुतधारी प्रतिमानघानरोगः ॥ ४७ ॥

पेच्यैर्मृणालविसकेसरपद्मबीजैः
सिद्धं सहेमशकलं पयसा च सर्पिः ।

पञ्जारविन्दमिति तत्प्रथितं पृथिव्यां
प्रअष्टपौरुषबलप्रतिभैर्निषेव्यम् ॥ ४८ ॥

यस्मालकन्ददलकेसरवद्विपक्वं
नीलोत्पलस्य तदपि प्रथितं द्वितीयम् ।
सर्पिश्चतुःकुवलयं सहिरण्यपत्रं
मेधं गवामपि भवेत्किमु मानुषाणाम् ॥ ४९ ॥

ब्राह्माचचार्यसन्धवशङ्खपुष्पी-
मत्स्याक्षकज्जम्बुसुवर्चलेन्द्रः ।
वैदेहिका च त्रियवाः पृथक् स्यु-
यैर्वा सुवर्णस्य तिलो विवस्य ॥ ५० ॥

सर्पिषश्च पलमेकत एत-
द्योजयेत्परिणते च घृताढ्यम् ।
भोजनं समधु वत्सरमेवं
शीलयन्नधिकधीस्मृतिमेधः ॥ ५१ ॥

अतिक्रान्तजराभ्याधितन्द्रालस्यश्रमरुमः ।
जीवत्यब्दशतं पूर्णं श्रीतेजःकान्तिदीप्तिमान् ॥ ५२ ॥

विशेषतः कुष्ठकिलासगुल्म-
विषज्वरोन्मादगरोदराणि ।

अथर्वमन्त्रादिकृताश्च कृत्याः
शाम्यन्त्यनेनातिबलाश्च वाताः ॥ ५३ ॥

शरन्मुखे नागबलां पुण्ययोगे समुद्धरेत् ।
अक्षमात्रं ततो मूलावूर्णितात्पयसा पिबेत् ॥ ५४ ॥

लिङ्गान्मधुघृताभ्यां वा क्षीरवृत्तिरनञ्जमुक् ।

एवं वर्षप्रयोगेण जीवेद्वर्षशतं बली ॥ ५५ ॥

फलोन्मुखो गोक्षुरकः समूल-

ऋद्धायाविशुष्कः सुविचूर्णिताङ्गः ।

सुभावितः स्वन रसेन तस्मा-

न्मात्रां परां प्राप्तिकीं पिबेद्यः ॥ ५६ ॥

क्षीरेण तेनैव च शालिमञ्जन्

जीर्णे भवेत्स द्वितुलोपयोगात् ।

शक्तः सुरूपः सुभगः शतायुः

कामी ककुद्यान्निव गोकुलस्थः ॥ ५७ ॥

बाराहीकन्दमार्द्राद्रं क्षीरेण क्षीरपः पिबेत् ।

मासं निरञ्जो मासं च क्षीराच्चादो जरां जयेत् ॥ ५८ ॥

तत्कन्दश्लक्ष्णचूर्णं वा स्वरसेन सुभावितम् ।

घृतक्षौद्रद्रुतं लिङ्गात्तत्पकं वा घृतं पिबेत् ॥ ५९ ॥

तद्वद्विदार्यतिबलाबलामधुकवायसीः ।

श्रेयसी श्रेयसी युक्ता पथ्याधात्रीस्थिरासृताः ॥ ६० ॥

मण्डूकीशङ्खकुसुमावाजिगन्धाशतावरीः ।

उपयुजीत धीमेघावयःस्थैर्यबलप्रदाः ॥ ६१ ॥

यथास्व चित्रकः पुष्पज्ञेयः पीतसितासितैः ।

यथोत्तरं स गुणवान् बिभिना च रसायनम् ॥ ६२ ॥

छायाशुष्कं ततो मूलं मासं चूर्णीकृतं लिहन् ।

१ 'त मेघावी वयः' इति पाठः.

सर्पिषा मधुसर्पिभ्यां पिबन् वा पयसा यतिः ॥ ६३ ॥
 अम्भसा वा हिताम्नाशी शतं जीवति नीरुजः ।
 मेधावी बलवान् कान्तो वपुष्मान् दीप्तपावकः ॥ ६४ ॥
 तैलेन लीढो मासेन वातान् हन्ति सुदुस्तरान् ।
 मूत्रेण श्वित्रकुष्ठानि पीतस्तक्रेण पायुजान् ॥ ६५ ॥
 भलातकानि पुष्टानि धान्यराशौ निधापयेत् ।
 ग्रीष्मे सङ्गृह्य हेमन्ते स्वादुस्त्रिगर्धर्मैर्वपुः ॥ ६६ ॥
 संस्कृत्य तान्यष्टगुणे सलिलेऽष्टौ विपाचयेत् ।
 अष्टांशशिष्टं तत्काथं सक्षीरं शीतलं पिबेत् ॥ ६७ ॥
 वर्धयेत्प्रत्यहं चानु तत्रैकैकमरुष्करम् ।
 सप्तरात्रत्रयं यावत् त्रीणि त्रीणि ततः परम् ॥ ६८ ॥
 आचत्वारिंशत्स्थानि द्वासयेद्वृद्धिचततः ।
 सहस्रमुपयुञ्जीत सप्ताहेरिति सप्तभिः ॥ ६९ ॥
 यज्ञितात्मा घृतक्षीरशालिषट्कभोजनः ।
 तद्वन्निगुणितं कालं प्रयोगान्तेऽपि चाचरेत् ॥ ७० ॥
 आशिषो लभते पूर्वा बह्वर्दीप्तिं विशेषतः ।
 प्रमेहकृमिकुष्ठार्शोमेदोदोषविचर्जितः ॥ ७१ ॥
 पिष्टस्वेदनमरुजैः पूर्णं भलातकैर्विजर्जरितैः ।
 भूमिनिस्त्राते कुम्भे प्रतिष्ठितं कृष्णमृत्तिसम् ॥ ७२ ॥
 परिवारितं समन्तात्पचेत्ततो गोमयाग्निना मृदुना ।

तत्स्वरसो यश्चयवते गृह्णीयात्तं दिनेऽन्यस्मिन् ॥ ७३ ॥
 अमुमुपयुज्य स्वरसं मध्वष्टमभागिकं द्विगुणसर्पिः ।
 पूर्वविधियञ्चितात्मा प्राप्नोति गुणान्स तानेव ॥ ७४ ॥

पुष्टानि पाकेन परिच्युतानि

भल्लातकान्यादकसस्मितानि ।

घृष्टेष्टिकाचूर्णकणैर्जलेन

प्रक्षाल्य संशोष्य च मारुतेन ॥ ७५ ॥

जर्जराणि विपचेज्जलकुम्भे

पादशेषधृतगालितशीते ।

तद्रसं पुनरपि श्रपयेत्

क्षीरकुम्भसहितं चरणस्थे ॥ ७६ ॥

सर्पिः पक्वं तेन तुल्यप्रमाणं

युः३वास्त्रेच्छं शर्कराया रजोभिः ।

एकीभूतं तत्सज्जक्षोभणेन

स्थाप्यं धान्ये सप्तरात्रं सुगुप्तम् ॥ ७७ ॥

तममृतरसपाकं यः प्रगे प्राशमन्नम्

अनु पिबति यथेष्टं वारि दुग्धं रसं वा ।

स्मृतिमतिबलमेधासत्त्वसारैरुपेतः

कनकनिचयगौरः सोऽश्नुते दीर्घमायुः ॥ ७८ ॥

द्रोणेऽर्भसां व्रणकृतां त्रिशताद्विपक्वात्

काथाढके पलसमैस्तिलतैलपात्रम् ।

निष्ठाविषाद्वयवरागिरिजन्मतादयैः

सिद्धं परं निखिलकुष्ठनिवर्हणाय ॥ ७९ ॥

सहामलकशुक्तिभिर्दधिसरेण तैलेन वा

गुडेन पयसा घृतेन यवसक्तुभिर्वा सह ।

तिलेन सह माक्षिकेण पललेन सूपेन वा

वपुष्करमरुकरं परममेध्यमायुष्करम् ॥ ८० ॥

भङ्गातकानि तीक्ष्णानि पाकीन्यग्निसमानि च ।

भवन्त्यमृतकरूपानि प्रयुक्तानि यथाविधि ॥ ८१ ॥

कफजो न स रोगोऽस्ति न विबन्धोऽस्ति कश्चन ।

यं न भङ्गातकं हन्याच्छीघ्रमग्निबलप्रदम् ॥ ८२ ॥

वातातपविधानेऽपि विशेषेण विवर्जयेत् ।

कुलथदधिसूक्तानि तैलाभ्यङ्गाग्निसेवनम् ॥ ८३ ॥

वृक्षास्तुवरका नाम पश्चिमार्णवतीरजाः ।

वीचीतरङ्गविक्षोभमारुतोद्भूतपल्लवाः ॥ ८४ ॥

तेभ्यः फलान्याददीत सुपकान्यम्बुदागमे ।

मज्जा फलेभ्यश्चादाय शोषयित्वाऽवचूर्ण्य च ॥ ८५ ॥

तिलवत्पीडयेद्गोण्यां काथयेद्वा कुसुम्भवत् ।

तसैलं^१संहतं मूयः पचेदासलिलक्षयात् ॥ ८६ ॥

अवतार्य करीषे च पक्षमात्रं निघापयेत् ।

स्निग्धस्निग्धो हृतमलः पक्षादुद्धृत्य तप्ततः ॥ ८७ ॥

१ 'मारुतोद्भूत' इति कचित्. २ 'संसृतं' 'सम्भृतं' इति पाठौ.

चतुर्थभक्तान्तरितः प्रातः पाणितलं पिबेत् ।
 मन्त्रेणानेन पूतस्य तैलस्य दिवसे शुभे ॥ ८८ ॥
 “मञ्जसार महावीर्यं सर्वान् धातून् विशोधय ।
 शङ्खचक्रगदापाणिस्त्वामाज्ञापयतेऽप्युतः ॥ ८९ ॥”
 नेनास्योर्ध्वमधस्ताच्च दोषा यान्त्यसकृत्ततः ।
 भायमच्छेदलवणां चवागूं क्षीतलां पिबेत् ॥ ९० ॥
 पञ्चाहानि पिबेत्तैलमिच्छं वर्ज्यानि वर्जयेत् ।
 पक्षं मुद्गरसाक्षाशी सर्वकुष्ठैर्विमुच्यते ॥ ९१ ॥
 तदेव खदिरकाये त्रिगुणे साधु साधितम् ।
 निहितं पूर्ववत्पक्षं पिबेन्मामं सुयञ्जितः ॥ ९२ ॥
 तेनाभ्यक्षशरीरश्च कुर्वन्नाहारमीरितम् ।
 अनेनाशु प्रयोगेण साधयेत्कुष्ठिनं नरम् ॥ ९३ ॥
 सर्पिर्मधुयुतं पीतं तदेव खदिराद्विना ।
 पक्षं मांसरसाहारं करोति द्विशतायुषम् ॥ ९४ ॥
 तदेव नस्ये पञ्चाशद्विषसानुपयोजितम् ।
 वपुष्मन्तं श्रुतधरं करोति त्रिशतायुषम् ॥ ९५ ॥
 पञ्चाष्टौ सप्त दश वा पिप्पलीर्मधुसर्पिषा ।
 रसायनगुणान्वेषी समामेकां प्रयोजयेत् ॥ ९६ ॥
 तिस्रस्तिस्रश्च पूर्वाह्ने भुक्त्वाप्रे भोजनस्य च ।
 पिप्पलयः किंशुकक्षारभाविता घृतभर्जिताः ॥ ९७ ॥
 प्रयोज्या मधुसस्मिन्ना रसायनगुणैषिणा ।

१ ‘मञ्जसार’ इति पाठः. २ ‘स्तिस्रस्तु पू’ इति पाठः.

अध्यायः ३९] उत्तरस्थानम् ।

७९७

क्रमवृत्त्या दशाहानि दश पैप्पलिकं दिनम् ॥ ९८ ॥

वर्धयेत्पयसा सार्धं तथैवापनयेत्पुनः ।

जीर्णौषधश्च भुञ्जीत षष्टिकं क्षीरसर्पिषा ॥ ९९ ॥

पिप्पलीनां सहस्रस्य प्रयोगोऽयं रसायनम् ।

पिष्टास्ता बलिभिः पेयाः शृता मध्यबर्लनैः ॥ १०० ॥

तद्वच्च छागदुग्धेन द्वे सहस्रे प्रयोजयेत् ।

गृभिः प्रयोगैः पिप्पल्यः कासश्वासगलग्रहान् ॥ १०१ ॥

यक्ष्ममेहग्रहण्यर्शःपाण्डुत्वविषमज्वरान् ।

ग्रन्ति शोफ वामं हिध्मां ग्रीहानं वातशोणितम् ॥ १०२ ॥

विल्वार्धमात्रेण च पिप्पलीनां

पात्रं प्रलिम्पेद्यसौ निशायाम् ।

प्रातः पिबेत्सत्सलिकाञ्जलिभ्यां

वर्षं बथेष्टाशनपानचंष्टः ॥ १०३ ॥

शुण्ठीविडङ्गत्रिफलागुहूष्णी-

यष्टीहरिद्रातिबलाबलाश्च ।

मुस्तासुराह्णगुरुचित्रकाश्च

सौगन्धिकं पङ्कजमुत्पलानि ॥ १०४ ॥

धवाश्वकर्णासनबालपत्र-

सारास्तथा पिप्पलिबत्प्रयोग्याः ।

लोहोपलिप्ताः पृथगेव जीवे-

त्समाः क्षतं व्याधिजराविमुक्तः ॥ १०५ ॥

क्षीराञ्जलिभ्यां च रसायनानि

युक्तान्यमून्यायसलेपनानि ।

कुर्वन्ति पूर्वोक्तगुणप्रकर्ष-

मायुःप्रकर्षं द्विगुणं ततश्च ॥ १०६ ॥

भसनखविरयूषैर्भावितां सोमराजीं

मधुघृतशिखिपध्यालोहचूर्णैरुपेताम् ।

शरवम्बलिहानः पारिणामान् विकारान्

जयति मितहिताग्नी तद्वदाहारजातान् ॥ १०७ ॥

नीव्रेण कुष्ठेन परीतमूर्ति-

र्यः सोमराजीं नियमेन खादेत् ।

संवत्सरं कृष्णनिलद्विनीयां

स सोमराजीं वपुषाऽतिशेते ॥ १०८ ॥

ये सोमराज्या वितुषीकृताया-

श्चूर्णैरुपेतात्पयसः सुजातात् ।

उद्धृत्य सारं मधुना लिहन्ति

तत्र तदेवानुपिबन्ति चान्ते ॥ १०९ ॥

कुष्ठिनः कुष्ठ्यमानाङ्गपक्षे जाताङ्गुलिनासिकाः ।

भान्ति वृक्षा इव पुनः प्ररूढनवपल्लवाः ॥ ११० ॥

शीतवातहिमदग्धतनूनां

सन्धुमुमकुटिलव्यथितास्माम् ।

१ 'विकारास्त्वजन्ति' इत्यङ्गः.

भेषजस्य पवनोपहतानां

वक्ष्यते विधिरतो लघुनस्य ॥ १११ ॥

राहोरमृतचौर्येण लूनाद्ये पतिता गलात् ।

अमृतस्य कणा भूर्मा ते रसोनत्वमागताः ॥ ११२ ॥

द्विजा नाश्नन्ति तमतो दैत्यदेहसमुद्भवम् ।

साक्षादमृतसम्भूतेर्ग्रामणीः स रसायनम् ॥ ११३ ॥

शीलयेल्लघुनं शीते वसन्तेऽपि कफोत्थणः ।

घनोदयेऽपि वातार्तः सदा वा ओष्मलीलया ॥ ११४ ॥

स्निग्धशुद्धतनुः शीतमधुरोपस्कृताशयः ।

तदुत्तंसावतंसाभ्यां चर्चितानुचराजिरः ॥ ११५ ॥

तस्य कन्दान् वसन्तान्ते हिमवच्छकदेशजान् ।

अपनीतत्वचो रात्रौ^१ तिमयेन्मदिरादिभिः ॥ ११६ ॥

तत्कल्कस्वरसं प्रातः शुचितान्तवपीडितम् ।

मदिरायाः सुरूढायास्त्रिभागेन समन्वितम् ॥ ११७ ॥

मद्यस्यान्यस्य तैलस्य मस्तुनः काञ्जिकस्य वा ।

तत्काल एव वा युक्तं युक्तमालोच्य मात्रया ॥ ११८ ॥

तैलसर्पिर्वसामज्जक्षीरमांसरसैः पृथक् ।

काथेन वा यथाम्याधि रसं केवलमेव वा ॥ ११९ ॥

पिबेद्वण्डूषमात्रं प्राक् कण्ठनाडीविशुद्धये ।

प्रततं स्वेदनं चानु वेदनायां प्रशस्यते ॥ १२० ॥

शीताम्बुसेकः सहसा वमिमूर्च्छाययोर्मुखा ।

१ 'तीमयेत्' इति पाठः. २ 'तत्कल्कस्य रसं' इति कचित्.

शेषं पिबेत् कृमापाये स्थिरतां गत ओजसि ॥ १२१ ॥
 विदाहपरिहाराय परं शीतानुलेपनः ।
 धारयेत्साम्बुकणिका मुक्ताः कर्पूरमालिकाः ॥ १२२ ॥
 कुडवोऽस्य परा मात्रा तदर्थं केवलस्य तु ।
 पलं पिष्टस्य तन्मज्जः समक्तं प्राक् च शीलयेत् ॥ १२३ ॥
 जीर्णशाल्योदनं जीर्णं शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरम् ।
 भुञ्जीत यूषैः पयसा रसैर्वा धन्वचारिणाम् ॥ १२४ ॥
 मद्यमेकं पिबेत्तत्र नृदप्रबन्धे जलान्वितम् ।
 भमद्यपस्वारनालं फलाम्बु परिसिस्थिकाम् ॥ १२५ ॥
 तत्कल्कं वा समघृतं घृतपात्रे खजाहतम् ।
 स्थितं दशाहादभीयात्तद्वद्वा वसया समम् ॥ १२६ ॥
 विकञ्चुकप्राज्यरसोनगर्भान्
 सशूल्यमांसान् विविधोपदंशान् ।
 विमर्दकान् वा घृतशुक्तयुक्तान्
 प्रकाममद्याल्लघु तुच्छमभन् ॥ १२७ ॥
 पित्तरक्तविनिर्मुक्तसमस्तावरणावृते ।
 शुद्धे वा विद्यते वायौ न द्रव्यं लघुनात्परम् ॥ १२८ ॥
 प्रियाम्बुगुडदुग्धस्य मांसमद्याल्लविद्धिषः ।
 अतितिक्षोरजीर्णं च रसोनो व्यापदे ध्रुवम् ॥ १२९ ॥
 पित्तकोपमयादन्ते युञ्ज्यान्मृदु विरेचनम् ।
 रसायनगुणानेवं परिपूर्णान्समभुते ॥ १३० ॥
 ग्रीष्मेऽर्कतप्ता गिरयो जतुतुल्यं वमन्ति यत् ।

हेमादिषड्धातुरमं प्रोच्यते तच्छिलाजनु ॥ १३१ ॥
 सर्वं च तिक्तकटुकं नात्युष्णं कटु पाकतः ।
 छेदनं च विशेषेण लंहं तत्र प्रशस्यते ॥ १३२ ॥
 गोमूत्रगन्धि कृष्णं गुग्गुलुवाभं विशकरं मृत्क्षम् ।
 क्षिरधमनम्लकपायं मृदु गुरु च शिलाजनु श्रेष्ठम् ॥ १३३ ॥

व्याधिव्याधितमाख्यं

समनुस्मरन् भावयेदयःपात्रे ।

प्राक् केवलजलधौतं

शुष्कं कार्यस्ततो भाव्यम् ॥ १३४ ॥

समगिरिजमष्टगुणिते निःकार्यं भावनौषधं तोये ।
 तस्त्रिंशदष्टांशं पूतोष्णे प्रक्षिपेद् गिरिजम् ॥ १३५ ॥
 तत्समरसतां यातं संशुष्कं प्रक्षिपेद्रसे भूयः ।
 स्वैः स्वैरेवं कार्यैर्भाव्यं चारान् भवेत्सप्त ॥ १३६ ॥
 अथ क्षिरधस्य शुद्धस्य घृतं तिक्तकसाधितम् ।
 ग्रहं युञ्जीत गिरिजमेकैकेन तथा ग्रहम् ॥ १३७ ॥
 फलत्रयस्य यूषेण पटोल्या मधुकस्य च ।
 योगं योग्यं ततस्मत्स्य कालापेक्षं प्रयोजयेत् ॥ १३८ ॥
 शिलाजमेवं देहस्य भवत्यत्युपकारकम् ।
 गुणान् समग्रान् कुरुते सहसा व्यापदं न च ॥ १३९ ॥
 एकत्रिसप्तसप्ताहं कर्षमर्धपलं पलम् ।
 हीनमध्योत्तमो योगः शिलाजस्य क्रमान्मतः ॥ १४० ॥

१ 'योगयोग्य' इति पाठः.

संस्कृतं संस्कृते देहे प्रयुक्तं गिरिजाह्वयम् ।

युक्तं व्यस्तैः समस्तैर्वा ताम्रायोरूप्यहेमभिः ॥ १४१ ॥

क्षीरेणालोडितं कुर्याच्छीघ्रं रासायनं फलम् ।

कुलस्थान् काकमार्ची च कपोतांश्च सदा त्यजेत् ॥ १४२ ॥

न सोऽस्ति रोगो भुवि साध्यरूपो

जत्वश्मजं यं न जयेत्प्रसह्य ।

तत्कालयोगैर्विधिवत्प्रयुक्तं

स्वस्थस्य चोर्जा विपुलां दधाति ॥ १४३ ॥

कुटीप्रवेशः क्षणिनां परिच्छद्दवतां हितः ।

अतोऽन्यथा तु ये तेषां सूर्यमारुतिको विधिः ॥ १४४ ॥

घातातपसहा योगा वक्ष्यन्तेऽतो विशेषतः ।

सुखोपचारा अंशेऽपि ये न देहस्य बाधकाः ॥ १४५ ॥

शीतोदकं पयः क्षौद्रं घृतमेकैकशो द्विशः ।

त्रिशः समस्तमथवा प्राक् पीतं स्थापयेद्वयः ॥ १४६ ॥

गुदेन मधुना शुण्ठ्या कृष्णया लवणेन वा ।

द्वे द्वे खादन् सदा पथ्ये जीवेद्द्वर्षशतं सुखी ॥ १४७ ॥

हरीतकीं सर्पिणि सम्प्रताप्य

समभ्रतस्तपिबतो घृतं च ।

भवेच्चिरस्थायि बलं शरीरे

सकृन् कृतं साधु यथा कृतज्ञे ॥ १४८ ॥

धात्रीरसक्षौद्रसिताघृतानि

हिताशनानां लिहतां नराणाम् ।

प्रणाशमायान्ति जराविकारा

ग्रन्था विशाला इव दुर्गृहीताः ॥ १४९ ॥

धात्रीकृमिघ्नासनसारचूर्णं

सतैलसर्पिर्मधुलोहरेणु ।

निषेवमाणस्य भवेन्नरस्य

तारुण्यलावण्यमविप्रणष्टम् ॥ १५० ॥

लोहं रजो बेल्लभवं च सर्पिः

क्षौद्रद्रुतं स्थापितमब्दमात्रम् ।

सामुद्रके बीजकसारकृसे

लिहन् बली जीवति कृष्णकेशः ॥ १५१ ॥

विडङ्गमल्लातकनागराणि

येऽभन्ति सर्पिर्मधुसंयुतानि ।

जरानदीं रोगात्तरङ्गिणीं ते

लावण्ययुक्ताः पुरुषास्तरन्ति ॥ १५२ ॥

सदिरासनयूषभाविताया-

स्त्रिफलाया घृतमाक्षिकपुतायाः ।

नियमेन नरा निषेवितारो

यदि जीवन्त्यरुजः किमत्र चित्रम् ॥ १५३ ॥

बीजकस्य रसमङ्गुलिहार्यं
 शर्करामधुवृतं त्रिफलां च ।
 शीलयत्सु पुरुषेषु जरत्ता
 स्वागताऽपि विनिवर्तत एव ॥ १५४ ॥
 पुनर्नवस्यार्धफलं नवस्य
 पिष्टं पिबेद्यः पयसार्धमासम् ।
 मासद्वयं तन्निगुणं समां वा
 जीर्णोऽपि भूयः स पुनर्नवः स्यात् ॥ १५५ ॥
 मूर्वावृद्धत्यंशुमतीबलाना-
 मुशीरपाठासनसारिवाणाम् ।
 कालानुसार्यागुरुचन्दनानां
 वदन्ति पौनर्नवमेव कल्पम् ॥ १५६ ॥
 शतावरीकल्ककषायसिद्धं
 ये सर्पिरभ्रन्ति सिताद्वितीयम् ।
 तान् जीविताध्वानमभिप्रपन्ना-
 न्न विप्रलुम्पन्ति विकारचौराः ॥ १५७ ॥
 पीताश्वगन्धा पयसार्धमासं
 घृतेन तलेन सुखाम्बुना वा ।
 कृशस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते
 बालस्य सस्यस्य यथा सुवृष्टिः ॥ १५८ ॥

दिने दिने कृष्णतिलप्रकुञ्जं
समश्नतां शीतजलानुपानम् ।

पोषः शरीरस्य भवत्यनल्पो
दृढीभवन्त्यामरणाच्च दन्ताः ॥ १५९ ॥

चूर्णं श्वदंष्ट्रामलकामृतानां
लिहन्ससर्पिर्मधुभागमिश्रम् ।

वृषः स्थिरः शान्तविकारदुःखः
समाः शतं जीवानि कृष्णकेशः ॥ १६० ॥

सार्धं तिलैरामलकानि कृष्ण-
रक्षाणि सङ्क्षुब्धं हरीतकीर्वा ।

येऽद्युर्मयूरा इव ते मनुष्या
रम्यं परीणाममवामुवन्ति ॥ १६१ ॥

शिलाजतुक्षाद्रविडङ्गसर्पि-
र्लोहाभयापारदताप्यभक्षः ।

आपूर्यते दुर्बलदेहधातु-
स्त्रिपञ्चरात्रेण यथा शशाङ्कः ॥ १६२ ॥

ये मासमेकं स्वरमं पिबन्ति
दिने दिने भृङ्गरजःसमुत्थम् ।

क्षीराशिनस्ते बलवीर्ययुक्ताः
समाः शतं जीवितमामुवन्ति ॥ १६३ ॥

मासं वचामप्युपसेवमानाः

क्षीरेण तैलेन घृतेन वाऽपि ।

भवन्ति रक्षोभिरघृष्यरूपा

मेधाविनो निर्मलमृष्टवाक्याः ॥ १६४ ॥

मण्डूकपर्णीमपि भक्षयन्तो

भृष्टां घृते मासमनञ्जभक्ष्याः ।

जीवन्ति कालं विपुलं प्रगल्भा-

स्तारूप्यलावण्यगुणोदयस्थाः ॥ १६५ ॥

छाङ्गलीत्रिफलालोहपलपञ्चाशतीकृतम् ।

मार्कवस्वरसे पष्ट्या गुटिकानां शतत्रयम् ॥ १६६ ॥

छायाविशुष्कं गुटिकार्धमद्या-

त्पूर्वं समस्तामपि तां क्रमेण ।

भजेद्विरिक्तः क्रमशश्च मण्डं

पेयां विलेपीं रसकौटुनं च ॥ १६७ ॥

सर्पिःस्निग्धं मासमेकं यतात्मा

मासादूर्ध्वं सर्वथा स्वैरवृत्तिः ।

वड्यं यत्नात्सर्वकालं त्वजीर्णं

वर्षेणैवं योगमेवोपयुज्यात् ॥ १६८ ॥

भवति विगतरोगो योऽप्यसाध्यामघातः

प्रबलपुरुषकारः शोभते योऽपि वृद्धः ।

उपचितपृथुगात्रश्रोत्रनेत्रादियुक्तः

तरुण इव समानां पञ्च जीवेच्छतानि ॥ १६९ ॥

गायत्रीशितिशिंशपासनशिवावेष्टाक्षकारुष्करान्

पिष्टाष्टादशसङ्कुणेऽभस्मि घृतान् खण्डैः सहायोमयैः ।

पात्रे लोहमये ऽयहं रविकरैरालोडयन् पाचये-

दमौ चानु मृदौ सलोहशकलं पादस्थितं तत्पचेत् १७०

पूतस्यांशः क्षीरतोऽंशस्तथांशौ

भाङ्गाञ्जिर्यासाह्वौ वरायास्त्रयोऽंशाः ।

अंशाश्चत्वारश्चेह ह्येयङ्गवीना-

देकीकृत्यैतत्साधयेत्कृष्णलौहे ॥ १७१ ॥

विमलखण्डसितामधुभिः पृथ-

ग्युतमयुक्तमिदं यदि वा घृतम् ।

स्वरुचिभोजनपानविशेषेष्टिनो

भवति ना पलशः परिशीलयन् ॥ १७२ ॥

श्रीमाञ्जिर्धूतपाप्मा वनमहिषबलो

बाजिवेगः स्थिराङ्गः

केवौर्नृङ्गाङ्गनीलैर्मधुसुरभिमुखो

नैकयोषिस्त्रिवेदी ।

वाङ्मेधाधीसमृद्धः सुपदुहुतबहो

मासमात्रोपयोगाद्

धत्तेऽसौ नारसिंहं वपुरनलशिखा-

तप्तचामीकराभम् ॥ १७३ ॥

अत्तारं नारसिंहस्य व्याधयो न स्पृशन्त्यपि ।

चक्रोज्ज्वलभुजं भीता नारसिंहमिवासुराः ॥ १७४ ॥

भृङ्गप्रवालानमुनैव भृष्टान्

घृतेन यः स्नादति यच्चितात्मा ।

विशुद्धकोष्ठोऽसनसारसिद्ध-

दुग्धानुपस्तस्कृतभोजनार्थः ॥ १७५ ॥

मासोपयोगात् स सुखी जीवत्यब्दशतद्वयम् ।

गृह्णाति सकृदप्युक्तमविलुप्तस्मृतीन्द्रियः ॥ १७६ ॥

अनेनैव च कल्पेन यस्तैलमुपयोजयेत् ।

तानेवाप्नोति स गुणान् कृष्णकेशश्च जायते ॥ १७७ ॥

उक्तानि शक्यानि फलान्वितानि

युगानुरूपाणि रसायनानि ।

महानुशंसान्यपि चापराणि

प्राप्त्यादिकष्टानि न कीर्तितानि ॥ १७८ ॥

रसायनविधिभ्रंशाज्जायेरन् व्याधयो यदि ।

यथास्वमौषधं तेषां कार्यं मुक्त्वा रसायनम् ॥ १७९ ॥

सत्यवादिनमक्रोधमध्याह्नप्रवणेन्द्रियम् ।

शान्तं सदृत्तनिरतं विद्यान्नित्यरसायनम् ॥ १८० ॥

गुणैरेभिः समुदितः सेवते यो रसायनम् ।

स निर्वृतात्मा दीर्घायुः परब्रेह च मोदते ॥ १८१ ॥

शास्त्रानुसारिणी चर्या चित्तज्ञाः पार्श्ववर्तिनः ।

बुद्धिरस्त्वलिताऽर्थेषु परिपूर्णं रसायनम् ॥ १८२ ॥”

[समाप्तं रसायनतन्त्रम् ।]

चत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथाऽतो वाजीकरणाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

“वाजीकरणमन्विच्छेत्पतनं विषयी पुमान् ।

तुष्टिः पुष्टिरपत्यं च गुणवत्तत्र संश्रितम् ॥ १ ॥

अपत्यसन्तानकरं यत्सद्यःसम्ग्रहणम् ।

वाजीवाऽतिबलो येन यात्यप्रतिहतोऽङ्गनतः ॥ २ ॥

अवत्यतिप्रियः स्त्रीणां येन येनोपचीयते ।

तद्वाजीकरणं विद्धि देहस्योर्जस्करं परम् ॥ ३ ॥

अभ्यं यशस्यमायुष्यं लोकद्वयरसायनम् ।

अनुमोदामहे ब्रह्मचर्यमेकान्तनिर्मलम् ॥ ४ ॥

अल्पसत्त्वस्य तु क्लेशबाध्यमानस्य रागिणः ।

शरीरक्षयरक्षार्थं वाजीकरणमुच्यते ॥ ५ ॥

कल्यस्योदग्रवयसो वाजीकरणसेविनः ।

सर्वेऽवृत्तुष्वहरहर्भ्यवायो न निवार्यते ॥ ६ ॥

अथ त्रिरभविशुद्धानां विरूढान्सानुवासनान् ।

घृततैलरसक्षीरशर्कराक्षौद्रसंयुतान् ॥ ७ ॥

योगविद्योजयेत्पूर्वं क्षीरमांसरसाशिनम् ।

ततो वाजीकरान् योगान् शुक्रापत्यविवर्धनान् ॥ ८ ॥

अच्छायः पूतिकुसुमः फलेन रहितो द्रुमः ।

यथैकश्चैकशास्त्रश्च निरपत्यस्तथा नरः ॥ ९ ॥

स्खलद्रुमनमग्न्यक्तवचनं धूलिधूसरम् ।

अपि लालाबिलमुखं हृदयाह्लादकारकम् ॥ १० ॥

अपत्यं तुल्यता केन दर्शनस्पर्शनादिषु ।

किं पुनर्यद्यशोधर्ममानश्रीकुलवर्धनम् ॥ ११ ॥

शुद्धकाये यथाशक्ति वृष्ययोगान् प्रयोजयेत् ।

शरेक्षुकुशकाशानां विदार्या वीरणस्य च ॥ १२ ॥

मूकानि कण्टकार्याश्च जीवकर्षभकौ बलाम् ।

मेदे द्वे द्वे च काकोल्यौ शूर्पपण्यौ शतावरीम् ॥ १३ ॥

अश्वगन्धामतिबलामात्मगुप्तां पुनर्नवाम् ।

वीरां पयस्यां जीवन्तीमृद्धिं राज्ञां त्रिकण्टकम् ॥ १४ ॥

मधुकं शालिपर्णीं च भागांस्त्रिपलिकान् पृथक् ।

माषाणामाढकं चैतद्विद्रोणे साधयेद्वपाम् ॥ १५ ॥

रसेनाढकशेषेण पचेत्तेन घृताढकम् ।

दत्त्वा विदारीधात्रीक्षुरसानामाढकाढकम् ॥ १६ ॥

घृताक्तुर्गुणं क्षीरं पेय्याणीमानि चावयेत् ।

वीरां स्वगुप्तां काकोल्यौ यष्टीं फल्गूनि पिप्पलीम् ॥ १७ ॥

द्राक्षां विदारीं सर्जूरं मधुकानि शतावरीम् ।
 तत्सिद्धपूतं चूर्णस्य पृथक् प्रस्थेन योजयेत् ॥ १८ ॥
 शर्करायास्तुगायाश्च पिप्पल्याः कुडवेन च ।
 मरिचस्य प्रकुञ्जेन पृथगर्धपलोन्मितः ॥ १९ ॥
 त्वगोलाकेसरैः श्लक्ष्णैः क्षौद्राद्विकुडवेन च ।
 पलमात्रं ततः स्वादेत् प्रत्यहं रसदुग्धभुक् ॥ २० ॥
 तेनारोहति वाजीव कुलिङ्ग इव हृष्यति ।
 विदारीपिप्पलीशालिप्रियालेक्षुरकाद्रजः ॥ २१ ॥
 पृथक् स्वगुप्तामूलाच्च कुडवांशं तथा मधु ।
 तुलाधं शर्कराचूर्णात् प्रस्थाधं नवसर्पिषः ॥ २२ ॥
 सोऽक्षमात्रमतः स्वादेशस्य रामाशतं गृहे ।
 सात्मगुप्ताफलान् क्षीरे गोधूमान् साभितान् हिमान् २३
 भाषाणां सघृतक्षौद्रान् स्वादन् गृष्टिपर्थाऽनुपः ।
 जागर्ति रात्रिं सकलामखिन्नः 'खेदयेत्स्त्रियः ॥ २४ ॥
 बलाण्डसिद्धे पयसि भावितानसकृत्तिलान् ।
 यः स्वादेशसितान् गच्छेत्स स्त्रीशतमपूर्ववत् ॥ २५ ॥
 चूर्णं विदार्या बहुशः स्वरसेनैव भावितम् ।
 क्षौद्रसर्पिर्युतं लीढ्वा प्रमदाशतमृच्छति ॥ २६ ॥
 कृष्णाध्वानीफलरजः स्वरसेन सुभावितम् ।
 शर्करामधुसर्पिर्मिलीढ्वा योऽनु पयः पिबेत् ॥ २७ ॥
 स नरोऽशीतिवर्षोऽपि युवेव परिहृष्यति ।

कर्पं मधुकचूर्णस्य घृतक्षौद्रसमन्वितम् ॥ २८ ॥
 पयोऽनुपानं यो लिङ्गाश्रित्यवेगः स ना भवेत् ।
 कुलीरशृङ्गा यः कल्कमालोढ्य पयसा पिबेत् ॥ २९ ॥
 सिताघृतपयोऽन्नाशी स नारीषु वृषायते ।
 यः पयस्यां पयःसिद्धां स्वादेन्मधुघृतान्विताम् ॥ ३० ॥
 पिबेद्वाष्कयणं चानु क्षीरं न क्षयमेति सः ।
 स्वयङ्कुसेक्षुरकयोर्बीजचूर्णं सशर्करम् ॥ ३१ ॥
 धारोष्णेन नरः पीत्वा पयसा रासभायते ।
 उष्णघृतचूर्णमप्येवं शतावर्याश्च योजयेत् ॥ ३२ ॥
 चन्द्रशुभ्रं दधिसरं ससितं षष्टिकौदनम् ।
 पटे सुमार्जितं भुक्त्वा वृद्धोऽपि तरुणायते ॥ ३३ ॥
 अदंष्ट्रेक्षुरमाषात्मगुसाबीजशतावरीः ।
 पिवन् क्षीरेण जीर्णोऽपि गच्छति प्रमदाशतम् ॥ ३४ ॥
 यत्किञ्चिन्मधुरं क्षिरघं वृंहणं बलवर्धनम् ।
 मनसो हर्षणं यच्च तत्सर्वं वृष्यमुच्यते ॥ ३५ ॥
 ग्रन्थैरेवंविधैस्तस्माद्दर्पितः प्रमदां व्रजेत् ।
 आत्मवेगेन चोदीर्णः क्षीगुणंश्च प्रहर्षितः ॥ ३६ ॥
 सेव्याः सर्वेन्द्रियसुखा धर्मकल्पद्रुमाङ्कुराः ।
 विषयातिशयाः पञ्चशराः कुसुमधन्वनः ॥ ३७ ॥
 इष्टा श्लोकैकशोऽप्यर्था हर्षप्रीतिकराः परम् ।
 किं पुनः क्षीशरीरे ये सङ्घातेन प्रतिष्ठिताः ॥ ३८ ॥

नामापि यस्या हृदयोत्सवाय
यां पश्यतां तृप्तिरनासपूर्वा ।
सर्वेन्द्रियाकर्षणपाशभृतां
कान्तानुवृत्तिव्रतदीक्षिता या ॥ ३९ ॥
कलाविलासाङ्गवयोविभूषा
शुचिः सलज्जा रहसि प्रगल्भा ।
प्रियंवदा तुल्यमनःशया या
सा स्त्री वृषत्वाय परं नरस्य ॥ ४० ॥
आचरेच्च सकलां रतिचर्यां
कामशास्त्रविहितामनवद्याम् ।
देशकालबलशक्त्यनुरोधा-
द्वैद्यतन्त्रममयोक्त्यविरुद्धाम् ॥ ४१ ॥
अभ्यञ्जनोद्वर्तनसेकगन्ध-
स्नपनप्रघञ्जाभरणप्रकाराः ।
गान्धर्वकाप्यादिकथाप्रवीणाः
समस्वभावा वशगा वयस्याः ॥ ४२ ॥
दीर्घिका स्वभवनान्तनिविष्टा
पद्मरेणुमधुमस्तविहङ्गा ।
नीलसानुगिरिकूटनितम्बे
काननानि पुरकण्ठगतानि ॥ ४३ ॥

दृष्टिसुखा विविधा तरुजातिः

श्रोत्रसुखः कलकोकिलनादः ।

भङ्गमुखवर्तुवशेन विभूषा-

चित्तसुखः सकलः परिवारः ॥ ४४ ॥

ताम्बूलमच्छमदिरा

कान्ता कान्ता निशा नशाक्काङ्का ।

यद्यच्च किञ्चिदिष्टं

मनसो वाजीकरं तत्तत् ॥ ४५ ॥

मधु मुखमिव सौत्पलं प्रियायाः

कलरणना परिवादिनी प्रियेव ।

कुसुमचयमनोरमा च शठया

किसलयिनी लतिकेव पुष्पिताग्रा ॥ ४६ ॥

देशे शरीरे च न काचिदति-

रथेषु नाल्पोऽपि मनोविधातः ।

वाजीकराः सन्निहिताश्च योगाः

कामस्य कामं परिपूरयन्ति ॥ ४७ ॥

मुस्तापर्वटकं ज्वरे तृषि जलं मृद्गृहलोष्टोज्ज्वलं

लाजाश्छर्दिषु, बस्तिजेषु गिरिजं, मेहेषु घात्रीनिशे, ।

पाण्डौ श्रेष्ठमयोऽभयाऽनिलकफे, स्त्रीहामये पिप्पली,

सन्धाने कृमिजा, विषे शुकतरु, भेदोनिले गुग्गुलुः, ॥ ४८ ॥

वृषोऽन्नपित्ते, कुटजोऽतिसारे,
 भल्लातकोऽर्शःसु, गरेषु हेम ।
 स्थूलेषु ताक्ष्यं, कृमिषु कृमिघ्नं,
 शोषे सुरा च्छागपयोऽनुमांसम्, ॥ ४९ ॥
 अक्षयामयेषु त्रिफला, गुडूची
 वातामरोगे, मथितं ग्रहण्याम् ।
 कुष्ठेषु सेव्यः खदिरस्य सारः,

सर्वेषु रोगेषु शिलाह्वयं च ॥ ५० ॥

ङ्गमादं घृतमनवं शोकं मद्यं देयपस्मृतिं ब्राह्मी ।
 निद्रानाशं क्षीरं जयति रसाला प्रतिश्यायम् ॥ ५१ ॥
 मांसं काश्यं लघुनः प्रभञ्जनं स्तब्धगात्रतां स्वेदः ।
 गुडमज्याः क्षपुरो नस्यात्स्कन्धांसबाहुर्जम् ॥ ५२ ॥
 नवनीतखण्डमर्दितमौघं मूत्रं पयश्च हन्त्युदरम् ।
 नखं मूर्ध्वविकारान् विद्रुधिमचिरोत्थमन्नविस्त्रावः ॥ ५३ ॥
 नखं कवलो मुखजान् नस्याञ्जनतर्पणाति नेत्ररुजः ।
 वृद्धत्वं क्षीरघृते मूर्च्छां शीताम्बुमारुतच्छायाः ॥ ५४ ॥
 समञ्जस्फार्द्रकमात्रा मन्दे बह्नां श्रमे सुरा स्नानम् ।
 दुःखसहत्वे स्थैर्यं व्यायामो गोक्षुरहितः कृच्छ्रे ॥ ५५ ॥
 कासे निदिग्धिका पार्श्वशूले पुष्करजा जटा ।
 वयसः स्थापने धात्री त्रिफलागुगुलुर्वणे ॥ ५६ ॥

१ 'विसंस्मृति' इति पाठः.

वस्तिर्वातविकारान्

पैत्तान् रेकः कफोज्ज्वान् यमनम् ।

क्षौद्रं जयति बलाम्

सर्पिः पित्तं समीरणं तैलम् ॥ ५७ ॥

इत्यष्टयं चत्प्रोक्तं रोगाणामौषधं शमायालम् ।

तद्देशकालबलतो विकल्पनीयं यथायोगम् ॥ ५८ ॥

इत्यात्रेयादागमस्यार्थसूत्रं

तत्सूक्तानां पेशलानामवृत्तः ।

भेदादीनां सम्मतो भक्तिनम्रः

पप्रच्छेदं संशयानोऽग्निवेशः ॥ ५९ ॥

इदयन्ते भगवन् केचिदात्मवन्तोऽपि रोगिणः ।

द्रव्योपस्थातृसम्पन्ना बृद्धवैद्यमतानुगाः ॥ ६० ॥

क्षीयमाणामयप्राणा विपरीतास्तथापरे ।

हिताहितविभागस्य फलं तस्मादनिश्चितम् ॥ ६१ ॥

किं शास्ति शास्त्रमस्मि-

न्निति करुण्यतोऽग्निवेशमुख्यस्य ।

शिष्यगणस्य पुनर्वसु-

राचरुशौ कास्त्न्यतस्तत्त्वम् ॥ ६२ ॥

न विक्रिस्ताऽचिक्रिस्ता च तुल्या भवितुमर्हति ॥

विनापि क्रियया स्वास्थ्यं गच्छतां षोडशांशना ॥ ६३ ॥

आतक्पक्कमभानां इमालम्बो भिपगिजतम् ।
 जीवितं त्रियमाणानां सर्वेषामेव नापघात् ॥ ६४ ॥
 न ह्युपायमपेक्षन्ते सर्वे रोगा न चान्यथा ।
 उपायसाध्याः सिध्यन्ति नाहेतुर्हेतुमान् यतः ॥ ६५ ॥
 यदुक्तं सर्वसम्पत्तियुक्तयापि चिकित्सया ।
 मृत्युर्भवति तन्नैवं नोपायेऽस्त्यनुपायता ॥ ६६ ॥
 अप्येवोपाययुक्तस्य धीमतो जानुचित्क्रिया ।
 न सिध्येद्वैवैगुण्यात् त्वयं षोडशात्मिका ॥ ६७ ॥
 कस्यासिद्धोऽमितोयादिः स्वेदस्तम्भादिकर्मणि ।
 न प्रीणनं कर्शनं वा कस्य क्षीरगवेषुकम् ॥ ६८ ॥
 कस्य माषात्मगुप्ताद्वा वृष्यत्वे नास्ति निश्चयः ।
 त्रिण्मूत्रकरणाक्षेपौ कस्य संशयितौ यवे ॥ ६९ ॥
 विषं कस्य जरां याति मञ्जतम्रविवर्जितम् ।
 कः प्राप्तः कल्पतां पथ्यादते रोहिणिकादिषु ॥ ७० ॥
 अपि चाकालमरणं सर्वसिद्धान्तनिश्चितम् ।
 महतापि प्रयत्नेन चार्यतां कथमन्यथा ॥ ७१ ॥
 चन्दनाद्यपि दाहादौ रुढमागमपूर्वकम् ।
 शास्त्रादेव गतं सिद्धिं उवरे लङ्घनवृंहणम् ॥ ७२ ॥
 चतुष्पादुणसम्पन्ने सम्यगालोच्य योजिते ।
 मा कृथा व्याधिनिर्वाते विधिक्रिस्तां चिकित्सते ॥ ७३ ॥

एतद्धि मृत्युपाशानामकाण्डे छेदनं हृदम् ।

रोगोन्नासितभीतानां रक्षासूत्रमसूत्रकम् ॥ ७४ ॥

एतत्तदमृतं साक्षाज्जगत्यायासवर्जितम् ।

याति हालाहलत्वं च सद्यो दुर्भाजनस्थितम् ॥ ७५ ॥

अज्ञातशास्त्रसद्भावान् शास्त्रमात्रपरायणान् ।

त्यजेदूराज्जिषकपाशान् पाशान् वैवस्वतानिव ॥ ७६ ॥

भिषजां साधुवृत्तानां भद्रमागमशालिनाम् ।

अभ्यस्तकर्मणां भद्रं भद्रं भद्राभिलाषिणाम् ॥ ७७ ॥

इति तन्मृगैर्युक्तं तन्मृगदोषविवर्जितम् ।

चिकित्साशास्त्रमखिलं व्यापक्य परितः स्थितम् ॥ ७८ ॥

विपुलामलविज्ञानमहामुनिमतानुगम् ।

महासागरगम्भीरसद्ब्रह्मार्थोपलक्षणम् ॥ ७९ ॥

अष्टाङ्गवैद्यकमहोदधिमन्थनेन

योऽष्टाङ्गसङ्ग्रहमहामृतराशिरासः ।

तस्मादनल्पफलमल्पसमुद्यमानां

प्रीत्यर्थमेतदुदितं पृथगेव तन्मृगम् ॥ ८० ॥

इदमागमसिद्धत्वात्प्रत्यक्षफलदर्शनात् ।

मन्त्रवरसम्प्रयोक्तव्यं न मीमांसं कथञ्चन ॥ ८१ ॥

दीर्घजीवितमारोग्यं धर्ममर्थं सुखं यशः ।

पाठवबोधानुष्ठानैरभिगच्छत्यतो ध्रुवम् ॥ ८२ ॥

एतत्पठन् सद्ब्रह्मबोधशक्तः

स्वभ्यस्तकर्मा भिषगप्रकम्प्यः ।

आकम्पयत्यन्यविशालतच्छ्र

कृताभियोगान्यदि तन्न चित्रम् ॥ ८३ ॥

यदि चरकमधीते तद्भुवं सुश्रुतादि-

प्रणिगदितगदानां नाममात्रेऽपि बाह्यः ।

अथ चरकविहीनः प्रक्रियत्यामस्त्रिष्वः

किमिह खलु करोतु व्याधितामां वराकः ॥ ८४ ॥

अभिनिवेशवशादभियुज्यते

सुभाषितेऽपि न यो दृढमूढकः ।

पठतु यत्नपरः पुरुषायुषं

स खलु वैद्यकमाद्यमनिर्विदः ॥ ८५ ॥

वाते पित्ते श्लेष्मशान्तौ च पथ्यं

तैलं सर्पिर्माक्षिकं च क्रमेण ।

एतद् ब्रह्मा भाषते ब्रह्मजो वा

का निर्मळे वक्तृभेदोक्तिशक्तिः ॥ ८६ ॥

अभिधातृवशात् किंवा द्रव्यशक्तिर्विशिष्यते ।

अतो मत्सरमुत्सृज्य माध्यस्थ्यमवलम्ब्यताम् ॥ ८७ ॥

ऋषिप्रणीते प्रीतिश्चेन्मुक्त्वा चरकसुश्रुतौ ।

भेदाद्याः किं न पठ्यन्ते तस्माद् ग्राह्यं सुभाषितम् ॥ ८८ ॥

८२०

अष्टाङ्गहृदये [वाजीकरणाध्यायः

हृदयमिव हृदयमेतत्सर्वायुर्वेदवाङ्मयपयोधेः ।

कृत्वा यच्छुभमाप्तं शुभमस्तु परं ततो जगतः ८९ ॥

इति श्रीसिंहगुप्तसुनुवाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदय-
संहितायामुत्तरस्थानं समाप्तम् ॥

समाप्तमिदमष्टाङ्गहृदयम् ॥

अथ पारिभाषिकशब्दकोषः.

अकल्पः.

अतिस्निग्धः.

अ.
अकल्पः—रंगी.
अकुप्यम्—मुग्धम्.
अक्षिपाकः—नेत्ररोगविज्ञ-
पः, स च शुष्क-अल्प-
शोफ-सशोफेति भेद-
त्रिधा (पृ. ६४९).
अखलः—वैद्यराट्.
अगदः—विषघ्नमौषधम्.
अग्निदोषाः—मन्द-तीक्ष्णा-
दिजठराग्नेर्विकाराः.
अग्निमान्द्यम्—Dyspep-
918
अङ्गमर्दः—शरीरे आघात-
सदृक्पीडा.
अजपदम्—चर्मकारशब्दं.
अजीर्णाशनम्—अपच्य-
मान आहारः.

अतिप्रलापः—Delirium.
अतिप्रवृत्तिः—मलादीनां
अतिशयेनोत्सर्गः.
अतिवला-मुद्रा(चिकणा)-
सदृशो वनरपतिविशेषः.
अतिमंसर्गः—रेचकादी-
नामतिशयेन परिणमनं,
इन्द्रियव्यापारस्य(कायि-
कादिकर्मणा) अतिरेकः,
(व्यत्ययो वा.)
अतिसारः—Diarrhoea.
अतिसारी—अतिसार-
रोगी.
अतिस्निग्धः—जेहनकार्येण
अतिरेकीभूतः
(पृ. १०४).

अधिपः-तन्नामकं मर्म
मूर्यन्ते (अग्रभागे)
वर्तते (पृ. २१९).

अधिष्ठानम्-आश्रयस्था-
नम्.

अध्यस्थिः अस्थ्युपर्युद्ध-
यमानोऽस्थिमयः क्षोथ
औक्षत्यं वा.

अनुनादः-सुस्पष्टध्वनिः.

अनुलोमः-स्वाभाविक-
दिशमनुवर्तमानः.

अनुलोमनम्-वातादी-
न्स्वस्वपन्धानं स्थानं प्रति
वा नीयमानं; तत्क्रिया-
समर्थं वा औषधम्.

अनुवासनं- } गुद-
अनुवासनवस्ति } द्वारेण
क्षेद्युतो दीयमानो वस्तिः.

अनुवासितः-उपर्युक्त-
वस्ति(पिचकारी)योजितः.

अनूपः-जलविपुलो वृक्ष-
व्याप्तः प्रदेशः; महामृग-
जलधर-मत्स्यादयः प्रा-
णिनो वा.

अन्त्रम्-Intestine.

अन्त्रवृद्धिः-Inguinal
Hernia.

अन्येद्युक्तः-अनुदिनो
शीतज्वरः.

अन्वर्थकः-शब्दार्थमनुस-
र्यमाणः.

अपक्वः-न पक्वतां प्राप्तः.

अपतन्त्रकम्-Hysteria.

अपस्तम्भः- } हृद्यन्तर्गत-
अपलापा- } सिरामर्मणी

अप्रतिकार्यः-औषधादि-
योजनया न प्रतिकर्तुं
समर्थः-असाध्यः.

अवधायः-शरीरगतो जल-
मयधातुः जलांशो वा.

अभया-हरीतकी.

अभिघातः-सहसाघातो
रुग् वा.

अभिचारः-मात्रिकं कर्म.

अभिषुकम्-फलविशेषः.

अभिष्यन्दि-नयनादिस्रो-
तस्तु राग-सावाद्युत्पा-
दकम्.

अभ्यङ्गः-शरीरे तैलादि-
जेहेन अभ्यङ्गनं मर्दनं
वा.

अभ्यन्तरः-अन्तर्गतः.

अम्लपित्तम्-Acidity.

अम्लविपाकी-कोष्ठे य-
स्याम्लविपाको भवति.

अम्लवेतसम्-अम्लफल-
विशेषः.

अयोगः-वस्त्यादीनां परि-
णामराहित्यम्.

अरिष्टम्-सौषधं मयम्.

अर्दितवायुः-वक्त्रवक्त्रव-
धर्मी वातरोगः (Facial
palsy).

अर्धावमेदः-Hemicra-
nia (अर्धशिशी).

अर्बुदम्-Malignant
Tumour.

अर्मरोगः-नेत्रे शुक्रात्कृष्णं
प्रति प्रसार्यमाणो नेत्र-
विकारः (Pterygium).

अर्मशेषः-शस्त्रकर्मादव-
शिष्टं अर्म.

अर्शः-गुदेऽङ्कुराद्युत्पादको
व्याधिः. (Piles,
Hæmorrhoids.)

अलाबुः-कटुतुंबी.

अल्पवीर्यः-खल्यसत्त्वः.

अवगाहः- } जलादिषु-
अवगाहनम्- } पवेशनं.

अवम्यः-वमनक्रियायां न युक्तः.	अस्थिभग्नम्- <i>Fracture</i> .
अवलेहः-लेहः, तत्सदृशं वा औषधम्.	अस्त्रम्-रक्तम्, क्रीणां मासिकमार्तवं वा.
अवष्टम्भः-मलादीनामवरोधः.	आ.
अवष्टम्भकम्-प्रतिरोधकम्.	आकुञ्चनम्-संकोचः.
अविदाहि-न दह्यमानम्.	आग्नेयम्-यस्मिन्नमेरंश-बहुलं तत्.
अवेध्याः-वेधनक्रियाऽ-नर्हाः.	आटोपः-उदरे गुडगुडेति जायमानो ध्वनिः.
अव्यक्तरसः-वक्तुमशक्यं रुचिर्वैशिष्ट्यम्.	आढकम्-२५६ तोलकाः, प्रस्थचतुष्टयं वा.
अश्मरी- <i>Calculus</i> .	आतपसेवनम्-सूर्यातप-सेवनम्.
अष्टीला- <i>Enlargement of Prostate</i> .	आध्मानम्-वाय्वादिना जठराध्मानम्. (<i>Tympanitis, Metiorism.</i>)
असात्म्यं-विरुद्धाहारादि.	आनाहः- <i>Constipation</i> .
असृग्दरः-रक्तप्रदरनामा क्लीरोगः(तांबडी धुपणी).	आनूपः-देशविशेषः; मत्स्यादयः प्राणिनो वा.

आप्यम्-जलाशविपुलं,
जलसंबन्धि वा.

आम-दुष्टदोषाणां परम्प-
रैस्समीलनोत्पन्नं द्रव्यं;
अपक्वं; अपक्वो दूषितो
वा अक्षरगः (पृ. ८७).

आमवातः-Rheumatism

आमाजीर्णम्-बलास-
(कफ)जन्यमजीर्णम्.

आमातिसार-Disen-
teritis

आमाधिकम्-आमाति-
रेक्युक्तम्.

आमाशयः-भक्षितान्नस्य
प्रथमतः उदरे यत्स्था-
ने तस्य प्रवृत्तिस्तत्.
(Stomach.)

आर्तवम्-स्त्रीणां प्रतिमा-
सिको रजःस्रावः.

आवरणम्-आच्छादनम्.

आवर्तः-भ्रुवोरुपरिगतं मर्म
(पृ. २१८).

आवर्तकी-दृष्टंश्चाद्यत्यं
(मोतिविन्दुरोगः).

आवृतः-आवरणेन युतः;
आच्छादितो वा.

आशयः-रक्ताद्याध्रयीभूतः
शरीरस्थकोशः; अव-
काशो वा.

आशुकारी-शीघ्रगतिकः
(रोगः; विकारो वा.)

आश्चोतनं-नेत्रे द्रवोपध-
विन्दुप्रक्षेपः.

आसवम्-मद्यम्.

आसुतः-(पृ. २९)

आस्थापनः-मलहरणशी-
लो बस्तिः; निरुद्बस्तिः.

आस्यपाकः-मुखपाकना-
म्नी वक्त्रविकृतिः.

आस्त्रावः-नेत्रविकारः.
(पृ. ६२१).

इ.

इङ्गुदी-आँषधिविशेषः
(हिंणवेट)

इत्कटः-औषधिविशेषः.

इन्द्रवस्तिः-जानोः (अध-
स्तात्) पार्श्वदेशगतं मर्म.

इन्द्रवारुणी-औषधिवि-
शेषः (इन्द्रावण).

उ.

उत्कारिका-पिष्टविकृतिः
(पोळी, भाकर).

उत्क्रेशः-वमनाभासः.

उत्क्षेपः-कर्णनेत्रयोर्मध्यगं
मर्म.

उत्तानम्-नातिदूरस्थं
त्वचः (Superficial).

उत्सर्गः-बहिर्निष्कासनम्
(विघ्नादि).

उत्सादनम्-व्रणरोपणम्.

उदकमेहः-Diabetes
Insipidus.

उद्वेकः-प्रकोपः.

उद्वर्तनम्-यस्य कस्याप्यौ-
षधिकत्कस्य शरीरेऽभ्य-
जनम्.

उद्वेगः-कोपातिरेकः, अ-
तिवेगो वा.

उन्दुकः-मलाशयः
(Rectum).

उपचारः-शुश्रूषा
(Nursing).

उपदंशः-Soft Canora.

उपनाहनम्-स्वेदविशेषः
(पोटीस) (पृ. १०५).

उपविषाणि-नातितीव्र-
विषाणि.

उपशयः-रोगस्याल्पीभा-
वः.

उरःक्षतम्-Pulmonary
cavitation.

उष्णवीर्यम्-(पृ. ६५).

उन्मादः—Insanity.

ऊ.

ऊर्ध्वजत्रुगतः—हृदुपरि-
स्थभागजन्यः.

ऊर्ध्ववातः—श्वास-च्छर्द्या-
दिरूपेण वायोरूर्ध्वगतिः.

ऊ.

ऊक्षः—मृगजातिविशेषः
(रोहीष्टृग).

ऊर्ध्वः— } वृद्धो वनस्प-
ऊषमक— } तिविशेषः.

ए.

एककुष्ठम्—कुष्ठमेदः.

एलवालुकम्—सुगन्धि-
द्रव्यविशेषः.

एषणी—नाडीत्रणमल्यन्वे-
षणशस्त्रं; (सळई).

ऐ.

ऐन्द्री—एला; वनस्पतिवि-
शेषः(नरवेल्?) कर्कटी.

ओ.

ओजः—शरीरगतसप्तधातु-
सारः; शुक्रादेकादेव वा
उत्पन्नं (Vital force.)

औ.

औपसर्गिकः—स्पर्शसंचा-
री (त्वग्दृष्ट्यादिरोगाः);
(पृ. ६३२) आघातश्च;
रोगान्तरेऽवलम्बमानः.

औदकाः—जलसंबन्धिनः
(जन्त्वादयः).

औद्भिदम्—क्षारभूमि-
जन्यं लवणम्.

क.

कक्षादाहः—कक्षाजन्यः
सदाहः शोफः (कास्त्र-
मांजरीसारखी सूज).

कच्छुः—चर्मरोगः (खरूज)

कणभः—कीटविशेषः.

कण्डरा-रज्जुमदसं शुक्रं
स्नायु.

कदरम्-Corn.

कर्णनादः-कर्णध्वनिः.

कर्णपीठम्-कर्णशङ्कुली.

कर्णपूरणम्-कर्णं तैलादी-
नां(विन्दुप्रमाणः)प्रक्षेपः.

कर्णस्रोतः-कर्णनलिका.

कर्णिका-व्रणजः शोफः.

कर्शनं-काश्यकर्मः लङ्घनं.

कललम्-नातिघनं शुक्र-
रजोमिश्रणात्मकं गर्भ-
पूर्वस्वरूपम्.

कला-शरीरगता त्वक्.

कल्कः-द्रवाश्रुतं पिष्टमौष-
धम् (पृ. ५७०).

कल्पः-औषधीनां काथ-

चूर्ण-गुटिकाद्याः प्रकाराः.

कल्यः-रोगरहितः; प्रभातः.

कवलः-कपोलौ कंठं च सं-
चार्यौ गण्डूषः (पृ. १३३)

काकमाची-ओषधिविशे-
षः (कांगोणी).

काकोली-जीवनीर्यापधि-
विशेषः.

काचः-दृष्टिविकारः.

कामला-(Jaundice.)

कासः-Cough.

किकिसानि-ऊरुस्तनोदरे
प्रसूतिजा वलिविशेषाः.

किटिभम्-कुष्ठरोगविशेषः.

किट्टम्-लोहमलः, मलः.

किलाटः-तक्रकूर्चिका,
(ताकाची निवळी; खर्वस).

किलासः-कुष्ठमेदः.

कुटीप्रावेशिकः-रसाय-
नसेवनविधिः (पृ. ७८५)

कुडवः-चतुःपलानि (१६
तोलकाः.)

कुष्ठतैलम्-कुष्ठादिद्रव्यैः

कृतं तैलम्. (पृ. ५१४)

कूर्चा-हस्तपादतलगता

मांसरज्जुग्रन्थिः; कण्ठ-

शिलयोर्मध्यगः मांसपि-

ण्डाकारप्रदेशः.

कूर्चिका-तक्रटध्याद्युपरि-

लभ्यो द्रवः (निवली).

कृच्छ्रसाध्यः-कष्टसाध्यः.

कृत्या-मन्त्रसामर्थ्येनोन्प-

न्ना रोगोत्पादिका राक्ष-

सीविशेषः.

कैम्बुकम्-शाकविशेषः.

(Like cabbage).

कोद्रूः-हरिकधान्यम्.

कोविदारः-श्वेतकांचनः.

कोष्ठं-सुगन्धिद्रव्यविशेषः;

('चोख' इति व्यवहारे).

कोष्ठाङ्गानि-कोष्ठगता अ-

न्न-वस्त्राद्यवयवाः.

कूरः-शब्दोऽयं गुरुकोष्ठे

उपयुज्यते.

क्रान्तिः-क्रमः; ग्लानिर्वा.

क्लेदः-द्रवांशः; जलांशश्च.

क्लेदनम्-द्रवीकरणम्.

क्लेदनशक्तिः-द्रवीकरण-

मामर्थ्यम्.

क्लेदांशः-जलांशः.

क्लोम-पिपासास्थानावर-

णम; श्वासनलिकेति

कंचित्.

काथः-कपायः.

क्षतविद्रधिः-कर्णक्षतजो

विद्रधिः.

क्षारसूत्रम्-क्षारलिप्तं

सूत्रम् (रज्जु).

क्षीरकाकोली-वृष्या

जीवनीयौषधिः.

क्षीरिवृक्षः-वट-पिप्पल-
वेतस-उदुम्बरादिदुग्ध-
वन्तो वृक्षाः.

क्षुद्रोधः-क्षुधाप्रवृत्तिः.

ख.

खमीरम्-धान्यकायेऽ-
म्लीकृते तदुपरिलभ्यः
फेनसदृशः पदार्थः, किञ्च
(सुराप्रकृतिः Yeast)
इत्यभिधेयः.

खरपाकः-खरचिकणतां
प्राप्तः पाकः (पृ. ५७१)

खल्ली-Muscular spa-
sm of hand & feet.

ग.

गणान्नं-सामुदायिकभोजनं

गण्डमाला } Scrofula,
अपची- }

Tubercle glands.

गरपीडितः-कृत्रिमविष-
पीडितः.

गर्मस्त्रावः-Abortion.

गलग्रहः-कण्ठरोधः.

गाढः-दृढबन्धनम्.

गात्रमेदः-अंगपीडा.

गात्रसादः-हस्तपादशून्य-
त्वाभासः.

गुरुः-जडः.

गुल्फौ-पादपुटिके.

गुल्मः-Abdominal Tu-
mour.

गोफणाबंधः-गोफणास-
दृशो बन्धः.

ग्रहणी-Chronic Diar-
rhoea, Sprue.

ग्रहाः-भूतानां बाधा; बा-
लग्रहाः; मन्याग्रहसदृशं
अवयवानां चलनबल-
नादिक्रियाभावत्वम्.

ग्राहकः-सम्भक्तः, मल-
बद्धकरः.

ग्राही-अवष्टम्भकः; स्तम्भ-
कश्च.

च.

चन्द्रिका-मयूरफिच्छगत-
नेत्राकारवस्त्रविचित्रा.

चर्मदलम्-कुष्ठविशेषः.

चिकित्सा-व्याधिप्रती-
कारः; रोगेषु औषधयो-
जना, वैद्यकाङ्गं च.

चिरकारी-चिरकालवर्त-
मानः (रोगः).

चुक्रम्-शु(सू)क्रम्, अम्ली-
कृतमासवम्; (शिरका)

ज.

जङ्गमः-प्राणिजन्यः.

जतुमणिः-आजन्मतोत्प-
न्ना चर्मकीलवदुज्जता
मांसप्रन्थिः.

जत्रु-हन्मध्यगतमस्थि.

जाङ्गलः-नातिवृक्षजलः प्र-
देशः; मृग-विष्किर-प्रतु-
दवर्गत्रयगताः प्राणिनः.

जीवकम्-औषधिविशेषः.

जीवंजीवकः-पक्षिविशेषः.

जीवनम्- } जीवन-
जीवनीयम्- } क्रियाया-
मुत्तेजकम्.

जीवन्ती-औषधिविशेषः
(हरिणदोही.).

ड.

डिम्बः-मलाशयादधोगत-
प्रदेशः.

त.

तंद्रा-स्वल्पनिद्रा (सांपड).

तर्पणम्-बृंहणम्, पुष्टी-
करणम्; नेत्रे आज्या-
दिद्रवानां धारणं वा.

तिक्तः-कटुद्रव्याणि.

तिर्यक्-किञ्चिद्वक्रः.

तीक्ष्णमूलविरेचनम्-
दन्ती (जेपाल) मूलादीनां
रेचकः.

तुभ्रसेवनी-सेवनीविशेषः.
त्रिकम्-पृष्ठवंशाधोभागः.
त्रिवृतम्-निशोत्तरम्.
त्रिवृद्धृतम्- } निशोत्त-
त्रैवृतघृतम्- } रादिसिद्धं
घृतम्.

द.

दद्रुः-चर्मरोगः (गजकर्ण).
दन्तनिर्घातनम्-मांसान्
(शैथिल्यकरणेन) दन्त-
निष्कासनयन्त्रम्.
दन्ती-जेपालमेदः (तीव्र-
रेचकम्).

दारणम्-क्षारोपलेपतः
(स्फोटादीनां) विदारणम्.
दीपकम्-क्षुधोत्तेजकम्.

दीपनम्- } क्षुधोत्तेज-
दीपनीयम्- } नकर्म; ज-
टरामिप्रदीपनम्.

दुष्टव्रणः-शुद्धव्रणलक्षण-
रहितः.

दुषिकम्-मुखोपरिगतं
श्यामचित्रं (लासं).

दूष्याः-वातादिभिर्दूषिता
धानु-मलादयः.

दोषलम्-दोषप्रकोपकम्.
दोहदजन्यम्-गर्भिण्य-
भिलाषाजनितम्.

द्रवः-जलादिद्रवपदा-
र्थाः; द्रवत्वं वा.

द्रवन्ती-एरण्डवृक्षः.

द्रोणः-मानविशेषः (१०२४
तोलकाः)

द्वन्द्वजः-दोषद्वयादुत्पन्नः.

द्विकम्-युग्मसम्बन्धि;
द्वयं वा.

न.

नस्यम्-नासिकाद्वारा प्रक्षि-
प्तमौषधम्.

नागसर्षपः-बीजविशेषः
(शिरसभेद).

नाडीस्वेदः-नलिकायन्त्रेण
धान्येन बोध्यस्वेदः
(पृ. १०५).

नाभसं-आकाशसम्बन्धि.

नाभिः-इन्द्रियविशेषः ;
शङ्खावर्तो वा.

निदानम्-रोगाणां हेतुर्ल-
क्षणं वा, तद्विविच्यमानं
वैद्यकाङ्गं वा

निजः-शारीरिककारणोत्थः

निरामः पक्वः; आमरहितः

निरुद्धः-निरुद्धवास्तवो-
जितः.

निरुहणम्-निरुहवस्ति-
योजनम्.

२७

निरुहवस्तिः-मल-दोषा-
दीनां वह्निर्निष्कासने गृहो
वन्तिविशेषः (पिचकारी).

निर्यासः-वृक्षोत्थाः
पिच्छा-धूपादिपदार्थाः.

निःशूकं-तुषारहितम्.

नैगमेषः-बालग्रहविशेषः.

प.

पञ्चसारः-मधु-शर्करा-
गृक्षाका-सर्जूर-परुषकानां
पेयविशेषः (सरबत).

पणचम्-वर्मवार्धविशेषः.

परिपाकः-पक्वदशाप्राप्तिः.

परिपेकः- [क्वाथारे-

परिपेचनम्- [द्रवपदा-
धानां मूत्रे धारणं;
शरीरे संचनं वा.

परिक्षावः-पिच्छिलं ल-
वणम्.

पलम्-४ तोलकाः.

पाकः-पूयोत्पत्तिः; परि-
पक्ता वा.

पाचनम्-पक्कक्रिया; पक्क-
तापादनशीलं बौषधं.

पाञ्चभौतिकम्-पृथिवी-
अप्-तेज-वायु-आकाशा-
त्मकम्.

पाटनम्-मेदनं; विदारणं
वा.

पादचतुष्टयम्-वैद्यकस्य
चत्वारः पादाः (मिषक-
रोगी-औषधं-दूतश्च).

पानकम्-पेयविशेषः
(पन्हें).

पानात्ययः-मद्यस्यातिपानं
तदुद्भूतो वा मदात्यय-
नामा विकारः.

पामा-चर्मरोगविशेषः
(पैण) Eczema.

पार्थिवम्-मृत्तिकोद्भूतम्.

पार्श्वसन्धिः-कटिपार्श्वगं
मर्म.

पिचुकम्-(सांखण्ड).

पिच्छा-वृक्षोत्थं चिकण-
द्रव्यं (गोंद); सुखाद्युद्भू-
यमानश्चिकणस्त्रावो वा
(Mucus).

पिच्छावस्तिः-पिच्छास-
दृशचिकणद्रव्यनिमित्तं
बस्त्याौषधम्. (पृ. ४०९)

पिच्छिलम्-चिकणम्.

पिटिका-मधुमेहादिविका-
रजन्यः पिडकाविशेषः.

पिण्डस्वेदः-(पृ. ५५१ टि.)

पित्तलम्-पित्तकारकम्.

पिष्टकम्-अर्ममेदः

(अक्षणोरुपरि वृद्धं
मांसम्).

पीडनम्-यस्योपलेपेन

स्फोटादिष्वंतराकर्षणकारकमौषधम्.

पीलुः—(अक्रोडवृक्ष).

पुटपाकः—(पृ० १४२).

पुंसवनम्—पुरुषसंतत्युत्पादका विधिरौषधं वा.

पूतिशुक्रम्—दुष्टं शुक्रं (वीर्यदोषः).

पेशी मासरज्जुः (Muscle).

पोथकी—Granulation (खुपन्या).

प्रकुञ्चः—४ तोलकाः.

प्रच्छानम्—शृङ्गयोजनं.

प्रतिलोमम्—विपरीतमार्गम्.

प्रतिलोमनम्—विपरीतमार्गप्रापणम्.

प्रतिश्यायः—Catarrh or Cold in the nose.

प्रतिवापः—घृतादिप्रवपदा-

थाना पक्कक्रियायां पाचितः; पाके वा चूर्णप्रक्षेपः.

प्रतिसारणम्—जिह्वादि-केषु शुष्काद्रौपधयोर्लेपः घर्षणं वा (पृ० १३४).

प्रदरः—तन्नामकः क्षीरोगः (लाल किंवा सफेद धुपणी).

प्रघमनम्—नस्यभेदः (चूर्णस्य नलिकादिद्वारा नासिकायां धमनं).

प्रमाथि-दोषपूरितस्रोतस्मु प्रविश्य स्वतीक्ष्णतया दोषाणां द्रवीकरणेन स्रोतोमुखोद्घाटकारकमौषधं.

प्रमेहाः—Diseases of the urine.

प्रमेहपिटिका—Carbuncle.

प्रलेपकः—जीर्णज्वरभेदः.

प्रवाहिणी वली-गुदजव-
लित्रयेऽत्यन्तर्गता वली.

प्रवृत्तिः-बहिर्निष्कासनं,
मलादीनां उत्सर्गः.

प्रसादः-सत्त्वांशः.

प्रसादनपुटपाक (१४२)

प्रसृतम्-८ तोलकाः.

प्रसेकः-मुखे लालास्रावः.

प्रस्थः-६४ तोलकाः.

प्रादेशिकः-एकदेशीयः.

प्रीणनम्-तृप्तिकरमौषधम्

प्लीहा-Spleen.

फ.

फणौ-घ्राणमार्गद्वयस्य पा-
र्श्वगे श्रोत्रवर्मणे मर्मणी.

फलकोशः-अंडकोशः.

फलवर्तिः-रेवकौषध-
लिप्ता वर्तिः.

फिरङ्गोपदंशः-Syphi-
llis.

ब.

बद्धगुदोदरम्-Intesti-
nal obstruction,

वस्तिः-मूत्राशयः.

वस्तिकर्म-वस्तियोजनं.

बृहत्यादिगणः-सिंही-

व्याघ्री-द्विपर्णी-गोक्षुरयुतः
बृहत्यौ-स्तनमूलार्जवभा-
गगते सिरे.

बृहत्स्वम्-स्थूलत्वम्.

बृंहणम्-पुष्टिकारकम्,
पोषणं वा.

बृंहणवस्तिः-पौष्टिकवस्तिः.

बृंहणात्मकं-पोषणांशवि-
शिष्टम्.

ब्राह्मरसायनम्-हरीतं-
क्यवलेहः (पृ. ७८७).

भ.

भगन्दरम्-Fistula in
Ano.

भङ्गातकावलेहः-धमृ-
तरसपाकः (पृ. ७१५).

भेदकम् } मलद्रवकारि,
भेदनम् } सारकं वा.

भ्रमः-Giddiness.

म.

मक्कल्लशूलः-प्रसृत्यनंतर-
जः शूलः (वायगोळा)
(After pains).

मंडलम्-दद्रुवद्वर्तुलाकार-
स्वविकारः.

मंहरम्-लोहमलः (कीट).

मणिबन्धः-बाहुसर्प.

मधुरगणः-बृतादिमधुर-
पदार्थाः (पृ. ६८)

मनोवहस्रोतः-मनो-
व्यापारप्रवर्तका नाडी.

मंथः-सर्पिषान्वितसक्तु-
पिष्टस्योष्णोदकेन पानं.

मन्यास्तम्भः-मन्याया वा-
तादिना ग्रहः.

मषः-कृष्णचिन्हं, 'मसा'
इति लोके. (Mole).

मसूरिका-Small-pox.

मस्तु-दध्युपरिलभ्यं वारि.

महास्रोतः-मुखाद्बुदद्वारा-
वधि विद्यमाना महानलिका
(Alimentary Canal).

महाकुष्ठम्-Leprosy.

मात्रा-औषधग्रहणे मानं
(Dose).

मात्रावस्तिः-जेहपानक-
निष्ठप्रमाणसदृशमानः

जेहवस्तिः (पृ. १२२).

माषपर्णी-(रानउबीद).

मिथ्यायोगः-दुरुपयोगः,
विपरीतो वा (पृ. ३).

मिश्रकघृतं-जेहविशेषः.

मूढगर्भः-Difficult
labour. (पृ. ११७).

मूढवायुः-स्तब्धो वायुः.

मूत्रकृच्छ्रम्-Stranguary, Painful Micturition.

मूत्रशुक्रम्-मूत्रेण सह रेतसो गमनम्.

मूत्रहरीतकी-गोमूत्रपक्वा हरीतकी (पृ.)

मूर्च्छा-Cyncope.

मूती-पोटली (पुरचुंडी).

मूत्रजठरम्-Distended bladder.

मूत्रजवृद्धि-Hydrocele.

मूत्राघातः-Obstructed micturition.

मूर्धतैलं-अभ्यंगादिप्रकारचतुष्टयेन मूर्ध्नि तैलधारणविधिः (पृ. १३५).

मूर्धविरेचनम्-तीक्ष्णनस्यं नासिकाजलस्रुतिकरं.

मेदः-Fat, (चर्बी, माँदें).

मेदस्करम्-मेदोजनकम्.

मेदस्थी-मेदयुक्तः.

मेदा-वृंहणं वृक्षमूलम्.

मेदुरमांसम्-मेदोबहुलं मांसम्.

मेदोर्बुदम्-मेदोजन्यो रोगविशेषः (अवाकू).

मेदोवृद्धिः-Obesity.

मेधा-धारणाशक्तिः.

मेध्यं-बुद्धिवर्धकम्.

मेहः-मूत्राधिक्ययुतो विंशतिधा मूत्रदोषः, प्रमेहः.

मोचरसः-शालमलीपिच्छा

मोहः-स्मृतिभ्रंशः.

य.

यकृत-(Liver).

यवागूः-षड्भागजले तन्दुलैः कृता पक्वपेया.

यापनम्-औषधरसाध्य-
रोगस्य तावन्निग्रहः.

यापनवस्तिः-यापनकर्म-
शीलो वस्तिः.

याप्यः-यावदौषधोपक्रमं
स्वास्थ्यशीलोऽसाध्यरोगः.

यूषः-धान्यकायसारः.

योगः-विविधौषधानामेकी-
करणम्.

योगवाहि-येन पदार्थेन
सहानुशीलितस्तदनुरूप-
कार्यकरः.

योनिव्यापदः-Diseases
of Vagina.

र.

रक्तार्शः-सरक्तोऽर्शः.

रक्षोघ्नम्-भूतपिशाचादि-
नाशकम्.

रजः-चूर्णम्, स्त्रीणामार्तवं;
आर्तवस्त्रावः.

रसाः-मधुरादिषड्रसाः, मां-
सस्य वा रसः (सुरवा).

रसांजनम्-रसवंती.

रसायनी-रसादिधातूनां
सौष्ठवोत्पादिका.

राजसः-रजोगुणजः, विष-
यलोलुपो वा.

रिष्टम्-आगामिमृद्युनि-
दर्शकं चिन्हम्.

रूक्षणम्-शरीरस्य क्षिण-
तापहारकम्.

रोचकम्-रुचिप्रदम्.

रोपणं-व्रणपूरकम्.

रोमावर्तः-विद्धे सद्यःप्रा-
णहरं शिरोगतं मर्म.

ल.

लघुपंचमूलः-बृहत्यादि-
गणः.

लंघितः-लघनक्रियायो-
जितः.

लद्धा-पक्षिविशेषः (कवडा).
लाजकक्षा-कक्षायां ला-
जामदशपिटिकोत्पत्तिः
(पृ. ७३६).

लीनः-प्रच्छन्नोऽवष्टब्धो वा
लूता-ऊर्णनाभिः (कोळी).
लेखनम्-शोधादीनां द्रवी-
करणम्.
लोहितम्-सव्यजंघामूलगं
मर्म.

व.

वटकम्-तोलकार्धकम्.
वटादिगणः-न्यप्रोधादि-
गणः (पृ. ९९).

वयःस्थापनम्-तारुण्य-
स्थापकं आयुर्वर्धकं वा.
वर्त्मरोगाः-नेत्रवर्त्मगना
रोगाः.

वर्ध्मरोगाः-अंत्रवृद्धिज-
न्या अंडवृद्ध्यादयः.

वर्मिमुखः-वर्मिमत्स्यमुख-
सदृशमंदंशः (चिमटा)

वली वार्धक्यजास्त्वगरेखाः.

वाजीकरणम्-सवीर्यवृद्धि
कामोत्तेजकमौषधम्.

वाट्यमंडः } भर्जितयव-
वाट्यमंथः } पिष्टमंडः.

वातरक्तम्-सन्धिवात-
सदृशः पादजो रोगः
(Gout.).

वातातपिकः-रसायनसेव-
नविधिविशेषः (पृ. ७८६)

वातानुलोमनं-वातस्य
स्वस्थानं प्रति प्रापकं
(औषधं).

वाताभितापः-वातजन्यो
मस्तकशूलः.

वाताष्टीला-उदरे ग्रन्थि-
विशेषोत्पादको वानरोगः.

वातोत्तरः-वाताधिक्य-
युतः.

वान्तः-वमनौषधयोजितः

वामकम्-वमनकारि.

वायव्यम्-वायुविशिष्ट; त-
त्संबंधि वा.

वारुणी-श्वेतसुरा(Toudy)

वासाघृतम्-(पृ. ३५४)

विकलः-बलरहितः.

विकाषि } शरीरस्याज-
विकाषिता } मर्दसंधि-
शायिलत्वादिलीलम्.

विचर्चिका-चर्मरोगवि-
शेषः (पैण).

वेपथुः-Paralysis Agit-
ans.

विदारिका-कक्षांडसंध्या-
दिजा ग्रन्थिः.

विदाहः-विपाकः, पक्त्वं
च.

विदाहि-कंठविदाहि.

विद्रधिः-Abscess.

विद्रुतम्-द्रवीभूतम्.

विधुरे-कर्णपृष्ठयोरधस्ता-
जिन्ने मर्मणी.

विपादिका- } कर्पादावौ
विपादी- } त्वक्स्फुट-
नशीलो रोगः.

विबंधः-गतिरोधः.

विमार्गगामी-व्युत्पन्नः.

विम्लापनम्-प्रंघ्यादीनां
जीरणम्.

विरिक्तः-विरेचनौषध-
योजितः.

विरेचनम्-रेचकम्.

विलेपी-पेयाविशेषः
(आटवल).

विशदम्-पारदर्शकं,
शुद्धम्.

विषमाग्निः-कचित्
पचनकारी क्वचिदपचन-
कार्यग्निः.

विषमान्नम्-विषमाहारः,
अकाले वा आहारः.

विषमूषिका-विषघ्नो वन-
स्पतिविशेषः. (बकाणा-
निब).

विषूचिका-महामारी,
(Cholera).

विष्टब्धम्-अवष्टम्भयुक्तम्-
जीर्णम्.

विसर्गकालः-दक्षिणायनं;
यस्मिन्सूर्यः जीव-वनस्प-
तिषु बलं वितरति.

विसर्पः-

विस्फोटः-त्वग्बिकार-
विशेषः (पृ. ३१४)

वीर्यम्-द्रव्यगतं शीतोष्णा-
दिकारणं तत्त्वं, रेतः
शक्तिर्वा.

वृक्कौ-मूत्रपिंडौ.

वृद्धि-Scrotal Enlarge-
ment.

वृषणः-अंडः.

वृष्यम्-वाजीकरणं, कामो-
त्तेजकं च.

वेगावरोधः-मलमूत्रादी-
नामावेगे तन्निरोधः.

वैकल्यम्-बलहीनता.

वैकृतम्-अशुभम्.

व्यंगम्-मुखोपरिगतं श्या-
मवर्णं चिह्नम् (वांग).

व्यधः-सिरादीनां वेधः.

व्यवाधि-पचनं विना शरी-
रप्रसरणशीलमांषधम्,

व्योषादिविरेचनं-कल्प-
स्थानोक्तास्त्रिकटुयुता
निशोत्तरगुटिकाः.

व्रणरोपकम्-व्रणपूरण-
शीलम्.

व्रणशुक्रम्-सव्रणं शुक्रम्,
क्षतरूपमक्षिगतं शुक्रं
(Ulcer of Cornea).

श.

शकृत्-मलः.

शंखाः-कर्णेनेत्रयोः किञ्चिदु-
परिगतं ममे.

शंखनाभिः-शंखावर्तः.

शंखपुष्पी-वार्षिकी वन-
रगतिः.

शतघृतम्-शतधा धातुं
घृतम्.

शतघ्नी-गलरोगविशेषः;
(पृ. ६७९) शङ्खं च.

शमः-दोषाणां शमनं
विम्लापनं वा.

शमनम्-दोषाणां समस्थि-
तिप्रापकं तच्छीलं वैषधं.

शरभः-मृगविशेषः.

शरावसंपुट-भांडद्वयकृतः

शर्करा-मूत्रद्वारेण-सूक्ष्मा
दृषदाकारधातुः.

शर्करार्बुदम्-क्षुद्ररोगवि-
शेषः (पृ. ७३७).

शलाका-लक्ष्णा नेत्रौषध-
बोजिनी.

शल्यम्-शरीरोत्पन्नो बहिर-
न्तःप्रविष्टो वा रुगुत्पादकः
पदार्थः (Foreign body)

शशाङ्ककिरणम्-कर्पूर-
नाडिकानामकं पक्वाजम्.

शाखाः-करचरणादिकाः
शरीरस्य चत्वारो भागाः.

शांडाकी-(पृ. २९).

शाबरम्- } लोभवि-
शाबरलोभम्- } शेषः.

शारीरम्-शरीररचनानि- दर्शकमायुर्वेदशास्त्रम्, (Anatomy).	शुक्लम्-रेतोवर्धकम्.
शिङ्घादिनस्यम्-शिग्रु- बीजादिजन्यतैलं(पृ.६७३).	शुक्राश्मरी-शुक्रजन्या मूत्रप्रथिः.
शिरःशूलः-Headache.	शुष्कार्शः-रक्तत्वविही- नमर्शः.
शिरोवस्तिः-शिरसि (चर्मादिभिः) स्नेहधार- णविशेषः (पृ. १३५).	शूकः-जलजन्तुः; जलमं- हकसदृशो विषजन्तुर्वा.
शिरोभितापः-मल्लक- शूलः.	शूकधान्यम्-गोधूमादि सतुषं धान्यम्.
शिरोविरेचनम्-तीक्ष्णौ- षधप्रयोगेण नासिकातो जलनिःस्रवणकरम्.	शूल्यमांसम्-लोहशाला- कामर्जितं मांसम्.
शीतवीर्यः- (पृ. ६४)	शृंगं-विषाणं, (तुंबडी).
शीतादः-Spongy gums.	शृंगाटकम्-मूर्ध्वपरिस्थं मर्मचतुष्टयम्.
शुकम्-सूकम्.(शिक्रा).	शोथः-शोफः(Swelling)
शुक्रम्-नेत्रगतो वा शुक्र- प्रदेशः.	शोचनम्-रेचनवमनादि- ना शुद्धिः.
शुक्रम्-Cornial Ulcer.	शोफः-शोथः (सूज).
	श्यामा-कृष्णं श्यामोत्तरं.

आवणी-औषधिविशेषः.

ग्रीपदम्-Elephantia-
sis.

श्लेष्मा-कफः, बलासः.

श्वासः-Dyspnoea.

श्वित्रम्-शुक्रं कुष्ठम्.

स.

सततः-अहोरात्रे कालद्व-
यमनुवर्तको ज्वरः.

सद्योव्रणः-Traumatic
Wound.

संकरादिस्वेदः-पिंडस्वे-
दादि (वाफारा).

सकीर्णाशनम्-समशनं,
पथ्याऽपथ्याहाराणां सेवनं.

संघातः-तालूपरि वृद्धं मां-
सम् (पृ. ६०७).

संज्ञा-ज्ञानं, भानं वा.

सद्योव्रणः-आघातजन्यो
व्रणः.

संततः-सततं सप्ताहारी-
न्याप्योऽविसर्गा ज्वरः.

संधावः-ताम्रादितीक्ष्ण-
पदार्थयुक्तं नेत्रौषधम्.

संधिः-शरीरावयव-काला-
रीनां संधिः.

सन्निपातः-वात-पित्त-
कफादीनामेककालिकः
कोपः क्षयो वा.

सङ्घासः-तीव्रो मूर्च्छा-
भेदः. (Apoplexy,
Catalepsy).

संप्राप्तिः-दोषै रोगोत्पत्ति-
प्रकारः.

सम्यग्योगः-रेचक-वस-
नादीनां सम्यक्परिणमनं.

सरलनिर्यासः-सरलदेव-
दारोत्सुगन्धि पिच्छा.

सर्पिर्गुडः-वृत्तयुक्तगुटिकाः

सर्षपपिटिकाः—शिश्रो-

पर्युद्ध्यमानाः सर्षप-

मानाः पिटिकाः.

संव्यूहनं—स्वेष्टस्थानप्रापणं

ऊर्ध्वीकरणं वा.

संशोधनम्—रेचन-वमना-

दिना (दोषबहिर्निष्का-

सनं) देहशुद्धिः.

संसर्गः—दोषद्वयस्य परस्परं

संयोगः.

संसर्गी—वमन-विरेचना-

नंतरं पेयादिपानरूपको

विधिः (पृ. ११२).

संसृष्टः—संसर्गीभूतः.

संस्कारः—क्रियाविशेषः.

संस्तरस्वेदः—(पृ. ५५१).

सहचरतैलं—सहचरादि-

(कोहांटी) जन्यतैलम्

(पृ. ५२८).

सहजः—भाजन्मतोद्भूतः.

सात्म्यम्—अविहदम्,

औषधादिभी रोगोपशमः.

सान्द्रत्वम्—घनत्वम्.

सान्निपातिकः—त्रिदोषा-

(वात पित्त-कफा) त्मकः.

सारः—सत्त्वांशः.

सिध्म—Closasma (शिबें).

सीधु—इक्षुजन्यं मद्यम्.

सीमंतः—मूर्ध्निगता सेवनी.

सुकुमारकतैलम्—रसा-

यनम् (पृ. ४६२).

सूतिकारोगः—Purpe-

ral fever.

सुषिरं—दंतरोगः (पृ. ६७६).

सूक्ष्मम्—सूक्ष्मस्रोतस्स्वन्तः

प्रविश्य स्रोतोबंधमोक्ष-

करं.

सेकः—सिंचनं, परिषेकः.

सौवीरम्—अम्लीकृतो

यवपक्वपेयाविशेषः.

स्तब्धः-गतिरहितः.

स्तंभः-स्तब्धाव.

स्तंभकः-मलमूत्राद्यव-
ष्टंभकः.

स्तंभनं-स्वेदनविपरीतं कर्म;

मलाद्युपरोध्याषव,

तद्गुणं वा द्रव्यं.

स्तैमित्यं-आर्द्रवस्त्रावगुणित.

वत् शीतत्वाद्द्रवत्वाऽऽ-

भासः.

स्थगिकाबंधः-शिल

वृषणां गुष्ठादौ परितः

पट्टबंधनं.

स्थपनी-भ्रूवोर्मध्यगं मर्म.

स्थावरं-वृक्ष-वनस्पत्याद्यु-
द्भूतं.

स्नेहः-तैल-सर्पिरादीनि.

स्नेहनं-शरीरे स्नेहशीलनं.

स्नेहनपुटपाकः-सूक्ष्मैष-
धधारणविधिविशेषः.

स्नेहपाकः-तैल घृत-लेहा-
दीनां पाकविधिः.

स्नेहपानं-घृतादिस्नेहपानं.

स्पर्शहानिः-लिंगरोगभेदः
(पृ. ७४५).

स्त्रावः-रक्त-पूयादिस्रुतिः.

स्रोतः-शब्दोऽयं सिराऽन्त्र-
नासादिछिद्रेषूपयुज्यते;

रक्तवाहिनी; नलिका.

स्वरघ्नः-गलरोगविशेषः.

स्वरभ्रंशः- । कंठध्वनि-

स्वरभङ्गः- । ग्रहः.

स्वरसः-सद्यःसमुद्भूता-

द्रौषधेः क्षुण्णः पटपी-

डितो रसः.

स्विन्नः-स्वेदविधिप्रयुक्तः.

सूक्तम्-शुक्लं, (शिरका).

स्वेदः-घर्मोद्गमः.

हताधिमन्थः-नेत्ररोग-

विशेषः (पृ. ६४८).

हनुमहः-हनोः स्तंभः.

हनुमंशः-हनुसंधिविश्लेषः.

हपुषादिघृतं-हपुषादि-
(शेरणी) घृतं (पृ. ४६४).

हिम्मा-हिक्का, (उचकी).

हिमः-शीतकषायः
(पृ. ५७०).

हीनयोगः-रेचकादीनां
मानाभ्यूनं परिणमनं.

हृद्ग्रहः-हृदये स्थानधता.

हृद्रणः-विद्रधिः.

हृल्लासः-कंठांतर्विदाहः.

हृषीकम्-कर्मेन्द्रियं, ध्व-
जो वा.

हृष्टः-काकमेदः, हर्षयुक्तो
वा.

हेतिः-अग्निज्वाला, शस्त्र-
मेदः, सूर्यप्रभा च.

वीर सेवा मन्दिर

पुस्तकालय

काल न० २५५१

लेखक श्री प्रकाश चंद

शीर्षक डाबलो महल म् ।

खण्ड _____ क्रम संख्या २५०४

[illegible]